

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

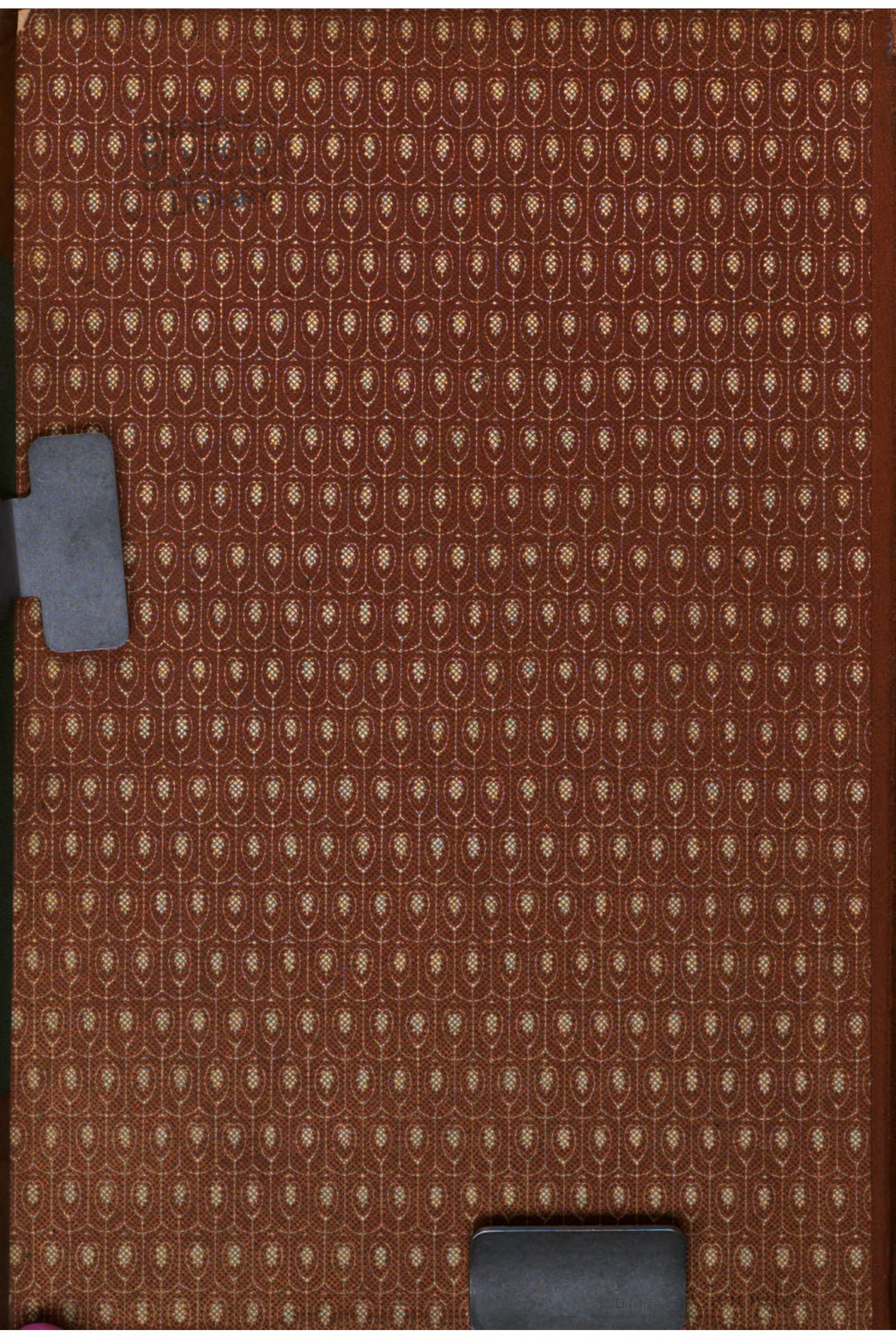
About Google Book Search

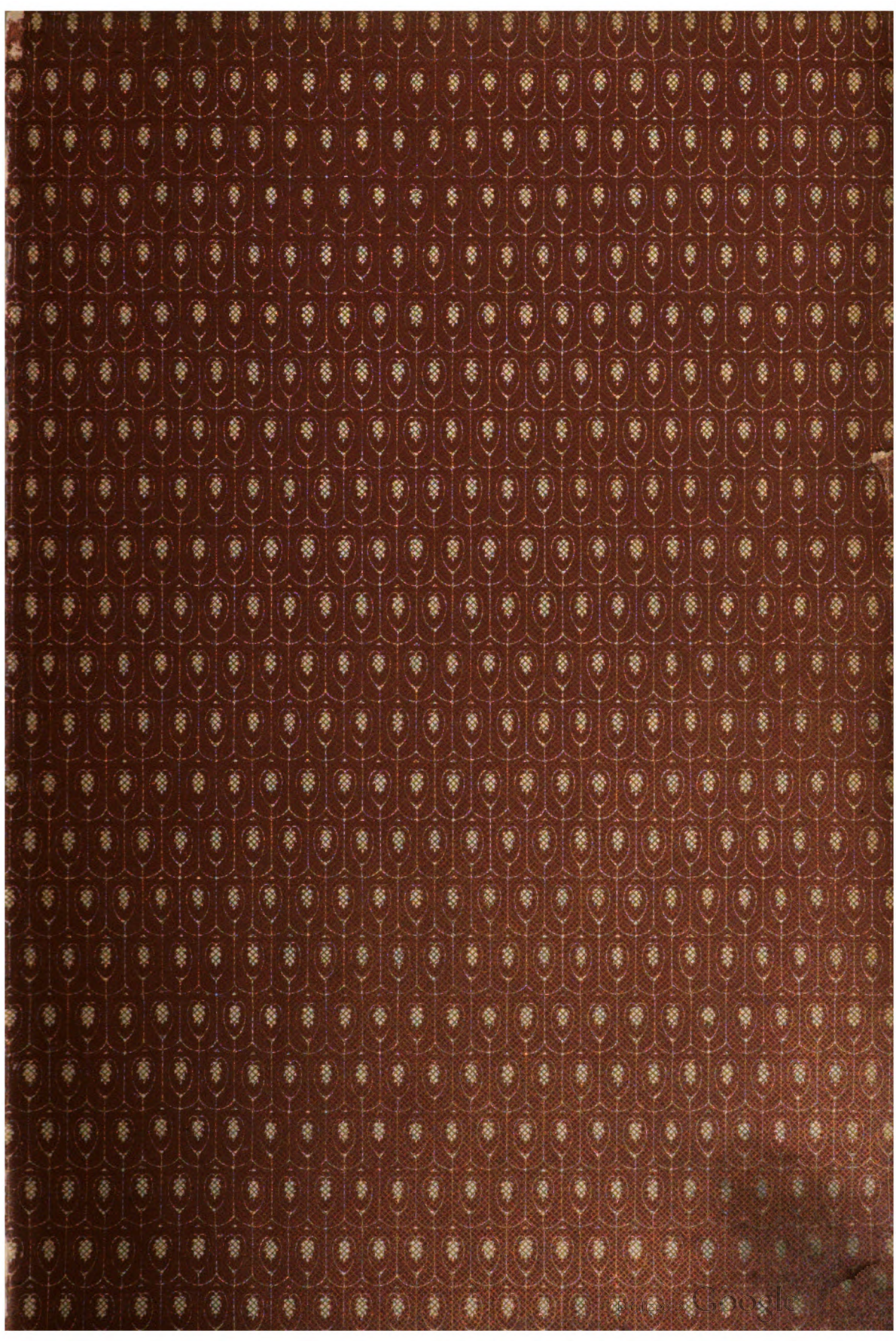
Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

DK
508
7
4586
1904
1

University of Virginia Library
DK:508.7:H686:1904 T.1
ALD Istorija Ukrainy-Rusy / Myk

DX 001 187 839

30, —

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

I.

40201

Бібліотека Громади Кубанців в ССР.
Хронолог. И. 725.
Системат. N. _____

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

ТОМ I.

ДО ПОЧАТКУ XI ВІКА.

ВИДАННЄ ДРУГЕ, РОЗШИРЕНЕ

У ЛЬВОВІ, 1904.

НА КЛАДОМ АВТОРА.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

1. The first part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice G. D. Young, Chief Justice of the Province of Ontario" and "The Hon. Mr. Justice J. G. MacKay, Chief Justice of the Province of Quebec".

2. The second part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice J. G. MacKay, Chief Justice of the Province of Quebec" and "The Hon. Mr. Justice G. D. Young, Chief Justice of the Province of Ontario".

3. The third part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice G. D. Young, Chief Justice of the Province of Ontario" and "The Hon. Mr. Justice J. G. MacKay, Chief Justice of the Province of Quebec".

4. The fourth part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice J. G. MacKay, Chief Justice of the Province of Quebec" and "The Hon. Mr. Justice G. D. Young, Chief Justice of the Province of Ontario".

5. The fifth part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice G. D. Young, Chief Justice of the Province of Ontario" and "The Hon. Mr. Justice J. G. MacKay, Chief Justice of the Province of Quebec".

6. The sixth part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice J. G. MacKay, Chief Justice of the Province of Quebec" and "The Hon. Mr. Justice G. D. Young, Chief Justice of the Province of Ontario".

7. The seventh part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice G. D. Young, Chief Justice of the Province of Ontario" and "The Hon. Mr. Justice J. G. MacKay, Chief Justice of the Province of Quebec".

8. The eighth part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice J. G. MacKay, Chief Justice of the Province of Quebec" and "The Hon. Mr. Justice G. D. Young, Chief Justice of the Province of Ontario".

9. The ninth part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice G. D. Young, Chief Justice of the Province of Ontario" and "The Hon. Mr. Justice J. G. MacKay, Chief Justice of the Province of Quebec".

Моїй Дружці

DK
508
.7
.H686
1904
+1

Скорше ніж думав і хотів, мусів я, перервавши працю над дальшим обробленнем історії України, забрати ся до ревізії перших її томів. Брак перших томів в продажі, від довшого часу, і потреба ревізії тексту для пімецького перекладу змусили мене до сеї чималої праці, яка в такою ревізією звязана. Особливо сей перший том, де приходить ся широко користати в таких молодих і не закінчених наук як археологія, антропологія, лінійістична палеонтологія, етнологія, в яких кождий рік приносить нові матеріали, що змінюють чимало стан відомостей, погляди і виводи, — вимагав немалого накладу праці. Звиш півтораєта розвідок і всіляких публікацій, переважно, розумієть ся, таких що вийшли по опублікованню першого видання, наново використані при ревізії перших трох розділів сього тома і внесли чимало нового і в примітки і в текст сих розділів. Власні студії дали мині також дещо нових спостережень. Наново переписані й розширені вступні уваги, відокремлені тепер в осібний розділ, огляд археологічного матеріалу, початків суспільного й політичного життя, й ин. Менше переїні зате в другій частині тóму, що трактує історичне жите українсько-руських племен. Та й усі переїні дотикають деталів, а не основи річи.

З формального боку зроблена та зміна, що поменьші примітки перенесені в нотки під текст, а в примітках, при кінці книги полишені лише більші, що занадто могли б обтяжити текст. Так здало ся мині практичнішим. Се ошчадило трохи й місця, бо під текстом нотки друковано компактійше. Невважаючи на се книга виросла більше як о сотку сторін.

Неважаючи на добру волю й старання, полишили ся в друку деякі прикрі помилки, які навіть змінюють зміст. Я прошу кождого читача, що хоче користати з моєї праці, переглянути й виправити наперед важнійші помилки, зазначені мною в кінці книги.

У Львові, в марті 1904.

Передмова до першого видання.

Досі ми не маємо науково зробленої історії українсько-руського народу, що обіймала-б весь час його історичного існування. Через се моя праця, які-б не були її недостачі, повинна бути корисною. Її загальний план дав я низше, у вступній главі, а вихід дальших томів буде залежати від обставин моєї роботи. Принаймні ближші томи надіюсь я дати в короткім часі.

Я в початку мав замір дати книжку більш популярну, приступну для як найширших кругів нашої суспільности. Приглянувши ся ближше, я переіменив намір: в сучаснім стані нашої науки мині здав ся далеко потрібнішим строго науковий курс, що міг би вводити в науку і знайомити з сучасним станом питань нашої історії; се й мав я на оці. Але при тім мині хотіло ся зробити свою працю, не ухиляючи її науковости, скільки можна приступною і для ширшої публіки; для того все спеціальніше виносив я в нотки, а їх подав у кінці, віставивши під текстом тільки чисто інструктивні пояснення. Рівнож на кінець виніс я спеціальне обговорення двох справ — нашої найдавнішої літописи і норманської теорії початку Руси.

Підмогою при читанню сього тома можуть служити мої Віймки з жерел до історії України-Руси (1895), де зібрані головні тексти з чужих джерел для сього часу. Перед читаннем прошу справити похибки, визначені в кінці сього тома, бо деякі з них змінюють текст.

Мині мило, що вихід сеї книги припадає на столітє нашого національного відродження; нехай вона буде йому привітом. Вправді невеселий переважно образ дає нам наша історія, сумніший може часом ніж иньші, але суспільність, що має віру в себе, мусить мати і відвагу глянути на неприкрашену правду свого минулого, щоб зачерпнути в ній не зневіру, а силу. Увісте истину, и истина свободить вы! сю девізу діячів нашого національного відродження можемо повторити й по пятьдесятюх літах, додавши тільки „волю“ і „працю“, як неминучих слутників знання в поході до забезпечення ліпшої будучности своему народу.

Грушівський хутір.
1898, серпень.

I.

Вступні уваги.

Ся праця мае падати образ історичного развою жита українсько-руського народа, що инакше зветь ся „малоруським“, „південно-руським“, просто „руським“ або „русинським“. Його старе, історичне імя: Русь, Русин, руський, в часи його політичного й культурного упадку було присвоєне великоруським народом, котрого політичне й культурне жите розвинуло ся на традиціях давньої Руської держави, так що Московська держава (передовсім — наслідком династичних звязків) уважала себе її спадкоємицею. Коли в XVII в. український нарід також входить в склад Московської держави, й виникає потреба відрізнити його від московського народу, починають входить в уживанне більше менше нові й штучні імена для нього, в яких довго держав ся офіціально прийнятий термін: „малоросійській“, „Малороссія“*). Тепер же в українським письменстві прийняло ся імя: „українсько-руський“. Воно сполучає старе, традиційне імя з іменем новим, яке вийшло на верх в часи найбільшого напруження народнього жита,

*) Термін се досить старий: його бачимо в уживанню вперше в Галицько-волинській державі XIV в.: Юрий-Болеслав, галицько-волинський князь, титулує себе в одній грамоті (1335 р.) *dux totius Russie Mynoris* (видана у Kotzebue Preussens ältere Geschichte II с. 397—8, вид. 1808). Частійше уживаєть ся се імя в грамотах царгородського патріархата XIV в., що протиставляв тою назвою (ἡ Μικρὰ Ῥωσία) галицько-волинські епархії північним, московським землям (в грамоті піс. Іоана Кантакузена 1347 р. — Русская истор. библиотека VI дод. 3, і в пізнійших). Може бути, що під впливом сеї церковної термінології ужив сю назву і Юрий-Болеслав.

в Подніпров'ю, що носило тоді імя України¹⁾, і потім в народній традиції звязало ся з тим народнім рухом, з національними змаганнями та й було прийняте національним відродженнем XIX в.

Історичні обставини зложили ся дуже некористно для українсько-руського народа. Вони позбавили його всякого значіння в сучаснім культурнім і політичнім житю, хоч по числу належить він до більших народів Європи, займає в компактній масі велику й гарну територію, а в своїй історії і в творах свого духа зложив проречисті свідощтва своїх визначних культурних прикмет, богатих здібностей і здобутків давнього історичного життя.

Територія, зайнята тепер українсько-руською людністю в Європі, протягаєть ся в неперерваних просторах (значить — не числячи українських островів поміж чужою людністю) більше менше між 45° і 53° географічної ширини і 38° і 59° географічної довжини, окружаючи широким поясом північне побереже Чорного моря. На захід виступає вона гострим клином в гірській системі Карпатів, сягаючи майже Дунайця, правого притока Висли. На півночі границю дає більше менше поріче Припєти, але українська територія виступає на північ по за сю лінію двома виступами, розділеними білоруським клином, — над Бугом і між Сожею та Десною. На сході займає вона весь басейн Донця, окрім самого низу його. На полудні сягає чорноморського побережа й вибігає досить далеко на полудневий схід на кавказьким побережу. За те поріче нижнього Дона переважно зайняте великоруською кольонізацією, низше Подунаве опанувала кольонізація волоська, а Крим вістаєть ся з етнографічного погляду ще нічим²⁾. Всеї української території можна рахувати більше менше на 750 тисяч кв. кілометрів (не ра-

¹⁾ В староруських часах слово „україна“ уживаєть ся в загальнім значінню погранича (Іпат. літ. с. 439, 447, 490, 586). В XVI в. ся назва спеціалізуєть ся, прикладаючи ся до середнього Подніпров'я, що з кінцем XV в. стає таким небезпечним, в війшкві обставини поставлєним, на вічні татарські напади виставлєним пограничем. З сим іменем звязуєть ся понятє про ті війшкві обставини, в яких починають кристалізувати ся ферменти народньої опозиції, й воно приростає вкінці до сих остатніх.

²⁾ Див. „Народописну карту українсько-руського народу“ д-ра Г. Величка, 1896. Докладніше про етнографічні границі буде мова низше.

хуючи етнографічних островів). В політичній поділі вона належить до трох держав — Росії, Австрії й Угорщини¹⁾.

На сій території українська людність сидить, як сказано збитою масою, без значнійших чужоплеменних островів серед неї. В західніх частях чужоплеменні домішки — Поляків, Жидів, Угрів доходять в сумі до 20 0/0, в центральних і ще більше в східніх частях українська людність ще більше однотайна. Загалом усього українсько-руського народу треба рахувати тепер до 34 мільонів (докладно означити цифру неможливо, бо при урядових переписах українська народність або зовсім не визначається сею особно, або обраховується більше менше некористно)²⁾.

З лінгвістичного погляду українсько-руський нарід належить до східно-слов'янської галузі і разом з иншою Слов'янщиною — до індоєвропейської мовної родини. Антропологічний тип його не однотайно-чистий, має виразні відміни („ясний“ і „темний“ типи), а хоч тепер сильно переважає в ній короткоголовість, то в старій (археологічній) українській людності виступає, як побачимо, сильно зазначений довгоголовий тип. Отже се фізичний тип мішаний, і про чисту антропологічну „расу“ мови нема, — як і у инших європейських народів.

¹⁾ А то в Росії: цілі губернії Харківська, Чернігівська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська, Київська, Волинська і Подільська, часті більші або менші губернії: Воронізької, Курської, Донської, Кубанської, Таврійської, Бессарабської, Люблинської, Городенської, Сідлецької й Мінської.

В Австрії — Східня Галичина і підгірський пояс Західньої, та північна частина Буковини.

В Угорщині — більше або менше значні частини комітатів Землинського, Унгарського, Бережського, Маршароського й Угочського.

²⁾ В Росії обчислення переписи людності з 1897 р. що до народностей досі не опубліковано, і їх можна лише приблизно визначити, комбінуючи етнографічні дані попередніх переписей з цифрами приросту, які дає ся перепись. Українську людність збитої української колонізації треба числити тут тепер не менше як 27 міль., а з додатком кольоній — до 30 мільонів.

В Галичині урядова перепись 1900 р. числить Русинів коло 3.075 тисяч, але в дійсности треба рахувати їх що найменше на 3.200. На Буковині та-ж перепись виказує коло 298 тис.

В Угорщині офіціальна статистика числить тепер близько 429 тис. Русинів, в дійсности треба рахувати їх понад 450 тис.

В лінгвістиці йде суперечка, чи українсько-руська мова — особний язык, чи тільки наріччє того „русского“ язика, до котрого належить яко друге „наріччє“ великоросійське в білоруським „піднаріччєм“. Ряд дуже визначних і безсторонніх фільольотів признавав її особним язиком, як з другого боку не брак фільольотів (особливо російських), що признають її тільки наріччєм. Лінгвістична близькість до сусідніх народів — великоруського й польського не раз давала привід навіть заперечувати існування й права на самостійний культурний і політичний розвій українсько-руського народа. Такі голоси давали й навіть досі дають себе чути з польської й великоруської сторони. Вони представляють українсько-руську народність тільки провінціалізмом народности польської чи великоруської і хочуть бачити в ній тільки просту етнографічну масу, яка має служити будівляним матеріалом для нації польської чи великоруської. Розуміть ся, в основі таких поглядів лежать мотиви чисто політичної натури — національного егоїзму народностей, що маючи перевагу на певних частях українсько-руської території, хотіли-б задержати українсько-руську народність в служебній ролі на все. Але сі змагання укривають ся дуже часто науковим плащиком — а власне лінгвістичним, особливо в Росії, де справа української мови все ще вістаєть ся дразливою. Репрезентанти таких змагань кладуть натиск на те, що українська мова — се тільки наріччє „русского язика“, отже не повинна розвивати ся як літературний і культурний язык, і Українці повинні тримати ся „общерусского“, себ то великоруського літературного язика. Тут, очевидно, підмінюють ся понятя, бо великоруський язык, живий і літературний, зовсім не „общеруський“ язык, а таке саме, як і український, тільки „наріччє“ того ідеального „русского“ язика, чи східно-словянського, що в дійсности конкретно не існує й не існував ніколи¹⁾. Понятя язика

Русинів-колоністів в Північній Америці числять на 500 тис.

Див.: Конисського Обшир і людність України Російської (Літературно-науковий вістник 1898, 1). Oesterreichische Statistik т. 63, II, 1903. С. Томашівський Угорські Русини в світі мадярської урядової статистики (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. LVI, 1903).

¹⁾ Щоб оминути всяку неясність і двозначність, я буду уживати слово „руський“ в його історичнім значінню — для означення полудневої, українсько-руської групи східнословянської галузи й її історичних витворів — як староруська держава, культура і т. п.; групи північні

й наріччя вповні конвенціональні — вони уставляють лише певне степенування в мовній диференціації, відносини *genus* до *species*, але абсолютно взявши ледво чи можна поставити певні критерії, яким повинна відповідати певна мова для того, аби бути признаною мовою. Тому й українську мову одні уважають мовою, інші наріччям¹⁾). Культурне-ж значіння певної мови залежить не від лінгвістичних дефініцій, а від впливів історичних обставин і від життєвих, культурних сил самого народу.

Чи будемо називати українсько-руську мову мовою чи „наріччям“, але однаково треба признати, що українські говори складають ся в певну мовну цілість, яка в граничних говорах вправді зближається до сусідніх словянських мов — словацької, білоруської, великоруської, польської, але в тих діалектах, що становлять головну й характеристичну її масу, відрізняється від цих сусідніх і найбільш зближених словянських мов дуже помітно цілим рядом фонетичних (в вокалізмі особливо), морфологічних і синтактичних прикмет. Так само відрізняється українсько-руська людність від своїх найближчих сусідів прикметами антропологічними і психофізичними — в складі індивідуальної вдачі, в відносинах родинних і суспільних, в побуті й культурі матеріальній і духовій. Ці психофізичні й культурні прикмети, що мають за собою більше або менше поважну історичну давність, довгий процес розвитку, звязують в національну цілість поодинокі групи українсько-руської людності супроти інших таких цілостей, роблять з неї живу національну індивідуальність, наріччя, з довгою історією його розвитку.

Як побачимо нижче, середнє Подніпрове було правдоподібно прародиною нашого народу. З великою словянською міграцією східно-словянські племена, що увійшли в склад нашого народу, опанували майже всю теперішню свою етнографічну те-

називати-му білоруською і великоросійською, а для означення суми цих груп, усю східнословянську галузь (яку сучасні філологи звуть звичайно „русскою“ — russisch, russe) таки й буду уживати цієї назви: східнословянський.

¹⁾ В сю філологічну контроверсію може ввести спір про українську мову з поводу заборони читати на ній реферати на київській археологічній з'їзді 1899 р., — нпр. стаття К. Михальчука „Что такое малорусская (южнорусская) рѣчь. Київ, 1899“ (відб. з часоп. Київская Старина, де вказана й інша література.

риторію. Правда, ся перша кольонізація не вдержалась відразу на своїх займанщинах; значні частини наших країв залюднювали ся в друге, в третє і в четвєрте, але все нашою, або з повною перевагою нашої кольонізації. Є вправді теорія, нежовби східня частина сеї кольонізації належала до великоросійської групи, пізнійше виємігрувала, а її місце зайняла українська кольонізація з Волини і Галичини; я буду ще низше про се говорити, тепер тільки зазначу, що ся теорія не має за собою ніяких реальних доказів, противно — не в однім розминасть ся з очевидними фактами. Від часів словянського розселення історія нинішньої українсько-руської території стає історією українсько-руського народа. Страти понесла наша кольонізація головно на заході — на пограничу з Поляками, Словаками, Уграми і Волохами, на їх користь. Колись вона не обмежала ся там вузьким гірським поясом; на півночи і на полудни території з мішаною людністю простирала ся широко, заходили в Семигородську височину і наддунайські краї (на лівім боці Дунаю). Вона відливала відти на схід, і за те децю придбала на сході; з усякою певністю можна се сказати за кавказьке побереже і Крим (кольонізація найновіших часів).

Кольонізаційні пертурбації стояли в тісній залежности від фізичних прикмет території, що в сій точці і в иньших мали величезний вплив на історичну еволюцію українсько-руського народа. Сі прикмети українсько-руської території мусимо собі пригадати бодай побіжно.

Орографічний скелет її становлять Карпати й ряд височин, що від Карпат тягнуть ся над Чорним морем до Каспійської низини. На заході вона перетата карпатським луком, вузьким і досить легким до переходу в середині, розвиненим в цілі системи хребтів і височин на західнім і полудневім своїм краю. На полудні до сього луку (його центральної частини) безпосередно прилягає тисько-дунайська низина. На півночи переходом до припетсько-деснянської низини служить галицько-волинська височина — високорівня, сильно розмита водами, так що подекуди вона має вигляд майже гірський. Ся височина продовжуєть ся в східно-полудневім напрямі до Дністра гранітним хребтом, понижаючись в сїм напрямі і перегорезуючи порогами корита Дністра і Дніпра. За Дніпром сей хребет підносить ся знову в виді Донецької височини, стрічаючи ся з полудневим краєм центральної східноєвропейської височини, і потім губить ся за Доном в Каспійській низині.

На полудень від сієї гради, по чорноморському побережю, а далі на схід (за Дніпром) обіймаючи й сю полудневу височину, стелять ся травяні степи — висока рівнина, перерізана річними долинами і ярами — „балками“, вкрита грубою верствою гумусу (чорнозему). Сей степовий пояс служить безпосереднім продовженням середноазійських степів, але стає що раз менше диким в своїй західній частині. Він заходить в Азії в Європу клином: границя його йде з північного сходу на полудневий захід, займаючи центральне й низше Подоне, низше Подніпрове й Подністрове. Не тільки що до своєї поверхні, але й кліматично він звязаний з Азією й стоїть під впливом східніх вітрів, тим часом як краї середнього Подніпровя й Подністровя лежать уже під впливом західнього климату.

Північна частина нашої території входить в пояс лісовий, з піскуватим, малородючим ґрунтом. Лінія ліса в головнім і тепер згоджуєть ся з границями піскуватого пояса; вона йде з північного сходу на полудневий захід, займаючи Подесене, басейни Ірпеня і Тетерева, середні частини Горини і Случи Побуже та багнисту Припетську низину. Ліс і тепер, неважаючи на довге нищення, займає тут превеликі площі; се краї мало здатні на хліборобську культуру, а здавна багаті на різні лісові промисли.

Середину між лісовим і степовим поясом заповнює, як його часом звуть — передстеповий край, з хвилястою поверхнею, сильно розритою ріками, з родючим ґрунтом, багатий лісовими зарослями й водою. В центрі протятий він широкою долиною Дніпра; правий беріг Дніпра зайнятий згірем західньої гради, лівий — згірем центральної височини, що заповнює межиріччя Десни і Дона.

Головні переміни, які зробило в вигляді сього краю протягом віків людське житє — се зменьшення ліса, а з тим в парі зменьшила ся вохкість ґрунту й змаліли ріки. Протягом ста літ, від часу загального поміру ґрунтів в Росії (в 1884—8 р.) констатовано зменьшення площів лісів в деяких центральних лісових губерніях на 20 до 30%; аналогічне явище мусіло мати місце і в наших лісовим поясї. Ще сильнійше, розмірно, поменьшало ліса від часів людського житя в посереднім поясї, між степовим і лісовим краєм; навіть історичні звістки в трох-чотирох останніх століть виказують тут велику силу зарослів, тепер уже знищених. Се зменьшення ліса тягло за собою висушування

і ґрунту і зменшення води. Останки великих човнів або кораблів в різних менших українських річках, тепер уже не плавних, показують, що вони були далеко багатші водою; деякі річки вже на пам'яті історії цілком змаліли, от хоч би історична київська Либедь. Що до степового пояса — то про нього була велика суперечка, чи він дійсно був завсїди степом, чи не знищило в нїм лісу людське житє; але дослїди показали, що слїдів значнїйших лісових просторів тут нема, були тільки поодинокі лісові острови, степовий же чорнозем утворив ся в травяних останків.

В заводненню краю важне значіння має галицько-волинська височина: вона й її продовження відділяє басейн Дніпра і зах. Буга від басейнів Дністра і Дунаю (Прута і Серета). Дністер з його нечисленними закрутами і слабо розвиненою системою допливів не мав важного комунікаційного значіння в давнину, як і тепер, особливо в верхній часті, де його ліві притоки близько підходять до систем Сяна, Буга, Припети, Бога. Але його праві притоки були важними кольонїзаційними дорогами в гірській поясі Карпатській і звязували Подністрове безпосередно з Потисем і Подунавем. Велетенська комунікаційна система розлягаєть ся по другім, північно-східнім боці галицько-волинської височини. Головною водяною і комунікаційною артерією тут служить Дніпро, що збирає воду з цілої просторони між галицько-волинською й центральною східноєвропейською височиною і від давна був для неї головною торговельною дорогою. Головні Дніпрові притоки — Припеть і Десна, з рядом менших своїх і Дніпрових (не забудьмо, що в давнину далеко більше їх було здатних до плавання), протинають сю просторонь густою сітю доріг і звязують її з сусїдніми річними системами. Система верхнього Дніпра вяжесть ся дуже тісно з системою верхньої Волги, західньої Двини й системою північних озер; система Припети — з системою Німана та західнього Буга і Висли, система Десни — з системою Оки, середнім Поволжем та верхнім Подонем, а Посемє і середні притоки Дніпра — Ворскла, Самара близько звязані з системою Донця. В результаті маємо велетенську комунікаційну систему, а її головні артерії збирають ся в середнім Подніпровю й його натуральнім центрі — старім Києві, що засїв тут від початків людського житя на Дніпрових горбах, збираючи торговельні каравани з усіх головних Дніпрових притоків.

Сї географічні прикмети мали превеликий вплив на економічну, культурну і політичну історію нашого народу, а навіть і на саму етнічну еволюцію його. Тут зберу коротко тільки головні моменти:

На заході карпатський гірський пояс, а на півночі лісовий, з непрохідними нетрами і болотами, обидва мало приступні для живійшої комунікації, мало вигідні для людського життя, були найбільш консервативними частинами, де найбільш досі заховалось останків колишнього; вони не грали ніколи особливо визначної ролі в політичній і культурній життю, але мали важне значіння, служачи сховищами, резервуарами, куди збирала ся людність із слабше захищених країв і переходувала ся в небезпечних часах.

Степовий пояс на полудні служив широким шляхом з Азії в Європу, де без кінця товклись різні кочовничі орди в своїм вільнім і невільнім поході зі сходу на захід. Осіла словянська колонізація тільки часами, уривком опановувала їх і аж до останніх часів (XVIII—XIX в.) не могла міцно опанувати; степи отже не мали важної ролі в культурній розвою, протівно, вони були небезпечним, шкідливим сусідом і для дальших земель, а часто лежали пустинею і переходові, передстепові простори.

Посередні краї між степом і „лісовою стороною“ — галицька площа, полуднева Волинь, середнє Подніпровє і Подонє вигодами комунікації і господарськими прикметами самою природою були призначені для головної ролі в культурній і суспільній розвою нашого народу. Але що ближше сходу, Азії, тим дальше на північ заходять границі степу і небезпечного передстєпя, забираючи у осілої колонізації сї благословенні простори. Колонізація Подоня не була трівкійшою від чорноморських побережних степів. Само середнє Подніпровє жило тривожним, небезпечним життям і переживало від часу до часу сильні колонізаційні лихолітя і катастрофи. Головні культурні центри його сиділи на підлісью, і тут на пограничу безпечного ліса і багатого, вигідного передстєпя найсильніше жило і держало ся руське життя — культурне й політичне. Сам Київ уже лежить в лісовім поясі, на його полудневій границі, але й він — то передова кріпость руського культурного життя, і на нього набігають степові хвилі, а часом і заливають його.

Дальше на захід — було безпечніше, бо дальше від Азії, від степу, ближше ліса, між лісом і горами. Тому в Галичині й на Волини могла неперервано держати ся культурна і суспільно-політична традиція руського житя. Але воно не мало тут відповідних обставин, щоб розвинути ся широко. Не раз, коли Подніпрове падало під натиском неприхильних обставин, Волинь і Галичина виратовували, консервували руське жите до ліпших часів; але тільки на Подніпровю, в сїм натуральнім центрі нашої території, розвивалось воно широко, вибухало ясеним огнем.

Та обставина, що більша частина українсько-руської території, і то як раз найщедрійше обдарована природою, підпадала, під впливом кочовницького натиску, кількоразовим спустошенням, — викликала величезні флюктуації української людности, піддержані й збільшені до того ще й спеціальними суспільними й політичними моментами. Коли східно-полуднева частина українсько-руської території, степовий і передстеповий пояс, ставав рейоном кочовищ азійських орд і їх нападів на осілу людність, ся остатня відливала відси в північні й північно західні, ліпше захищені горами, лісами й бодотами краї. Але що йно минав ся, або бодай слаб турецький натиск, і потомки емігрантів, і просто маси людности з тих північних і північно-західніх країв сунули в пусті й небезпечні, але багаті дарами природи полудневі краї, здобували їх знову для осілої кольонізації, й жите закипало тут горячим ключем. На памяти історії знаємо кілька таких величезних, більших або меньших приливів і відливів, не кажучи за дрібніші: під натиском Печенігів в X в.; в новим рухом в степи в середині XI; новий відлив з кінцем XI в. під натиском Половців, і новий рух у степи в XII в.; татарська туча XIII в. і кольонізаційні успіхи XIV—XV в., кримські спустошення кінця XV й першої половини XVI ві., і кольонізаційний рух кінця XVI і в XVII в.

Від другої половини XVI в. слабне натиск турецьких орд, але соціальні, політичні й національні причини викликають нові великі флюктуації в українській людности: зріст панського господарства й погіршене селянських обставин впливають на масову міграцію селянства з північних і західніх частин в східні й полудневі части України в XVI—XVII, потім знову в XVIII і навіть в XIX в., коли українські селяне втікачі залюднюють величезні простори Чорноморя (Новоросії), Беса-

рабії й Кавказа. Соціальні й національні рухи українські, війни України й за Україну приводять до масових міграцій української людности на схід, де вона колонізує землі на вододілі Дніпра й Дону й басейн Донця (XVII в.); вони приводять в другій половині XVII в. до повного спустіння великих просторів на правім боці Дніпра і в басейні Бога, що наново колонізаують ся потім протягом XVIII в. Зруйнування Січи привело до української колонізації кавказького Чорноморя, і т. д.

Отсі флюктуації мали великий вплив на українську етніку, полишили глибокі сліди в фізіономії української народности: вони протягом століть, рядом таких пертурбацій вимішували українську людність, приводячи її до новітших, одностайніших форм. На мові се видно найвиразнійше: старі, архаїчні діалекти зацілилися тільки по окраїнах, найменше зачеплених сими флюктуаціями — в західнім, гірським, і північним — лісовім поясі; решта українських діалектів мають уже закрутку північну, новотвірну, і дуже мало різняться між собою (тим часом як старі діалекти різняться ся і від них і між собою дуже значно); яких чотири п'яті української людности говорять сими новітніми діалектами, що й дають головний тон українському языку, і лягли в основу літературної мови. Вони — результати сього вимішання української людности, яке рідко де у якого народа мало місце в таких величезних розмірах.

Те саме що в мовою, діяло ся з антропологічними прикметами, з матеріальною культурою і з духовим надбанням народа. Вони стрічались, перехрещувались, модифікували ся і в сих змодифікованих формах розходили ся на широким просторах української колонізації. Повної одностайности вийти, розуміється ся, в того не могло, але вийшла велика подібність, якою визначається ся український етнографічний тип і досі на переважній частині своєї території — таку етнографічну подібність при такій великій території і великій численности також не часто можна стрінути. Масові флюктуації досягнули те, що було б не можливо при браку одностайної політичної організації живих внутрішніх зносин, при географічній відокремленню значних частин етнографічної території. Вони безперечно причинили ся до удержання серед української людности почуття своєї народньої близькости, одности, взагалі національного почуття при всіх некорисних обставинах.

В тім можна бачити позитивну сторону тих пертурбацій, на які виставили українсько-руський нарід географічні обставини його життя. Зрештою впливи сих пертурбацій були в високій мірі шкідні для нього, хоч вразом прийшло ся йому в своїй боротьбі в степом відіграти почесну ролю заборона європейської культури від азійських орд.

Страшні спустошення від азійських кочовників приносили величезні утрати в людях і майні. Тільки в конаць зруйнована, приведена до розпуки людність ршала ся кидати насиджені місця, аби йти в розмірно бідні й негостинні лісові чи гірські краї, йти в наймити і робітники в чужі господарства або пробувати там на ново загосподарювати ся. Колиж колонізація рушала навад, в степи, економічні засоби й сили людности роспливали ся в сій господарській екстензивности; знову вкладали ся маси енергії й достатку в культивування, присвоєне оселій культурі здичілих просторів. В сих флюктуаціях згнула страшенна маса народнього капітала. Величезна маса народу не могла віками підняти ся над примітивні клопоти про охорону свого істновання й сотворення найелементарнійших обставин економічного життя; ціла народність не могла зібрати свободних достатків і сил для задоволення вищих культурних потреб.

Боротьба в степом протягом віків абсорбувала енергію народа, його вищих верств і правительств. Колонізаційні й економічні флюктуації не давали стверднути ні суспільним, ні політичним відносинам. Маючи небезпечного ворога по цілій полуднево-східній граничній лінії, українські політичні організації не спроможні були удержати ся, коли в тилу, на лінії північно-західній сформували ся якісь міцніші політичні організми. Політичний упадок потягнув за собою остаточне абсорбованне чужеродними суспільними верствами всього, що становило ще національні засоби, — а народні маси вкінці відповіли на се масовою реакцією, народніми війнами, що ще на кілька століть забирають усі сили, всю енергію народа, поки обезсиленний він не спускає байдужно рук.

Коли отже взагалі в новійшій історичній науці головна вага все більше переносить ся на історію культурного й суспільно-економічного життя, і зверхня політична історія набирає більшого значіння о стільки, о скільки має безпосередні лише впливи на нього, — то в нашій історії такий принцип має особливе оправданне.

Самостійним політичним життям українсько-руський народ жив лише в давнім періоді своєї історії. Почавши від XIV в. він входить в склад інших, чужих держав, то становлячи пасивний об'єкт чужої управи, то стоячи в більш або менше виразній та гострій опозиції до цієї чужої управи. Коли й за самостійного політичного життя українсько-руського народу політика звичайно лежала в руках правительственной меншости, що правила народом часто і проти його волі, то тепер на політику не мали впливу ані вищі, ані нижні верстви української суспільности, а з тим і політичні обставини сих часів можуть інтересувати нас лише о стільки, о скільки безпосередньо впливали на національне, економічне й культурне положення української людности. Суспільно-економічна й культурна історія українського народу в тих часах — одинока можлива його історія, а відповідно до того, хоч би для самого зрозуміння, незалежно від яких будь принципів історичного досліджу, мусить бути дане відповідне місце суспільно-економічному й культурному процесови попередніх часів — історичних і навіть передісторичних¹⁾.

До недавніх часів історія народів починала ся першими історичними, письменними звістками про нього. Тепер дві молоді науки — археологія з антропологією й порівняне язиковознавство (глотика) розширили науковий обрій далеко поза сі границі.

Правда, не легко, не впадаючи ані в надмірний скептицизм, ані в легковірність, вибрати з сих наук те, що повинно бути введене в історію українського чи якого иншого народа, для розсвітлення її початків. Самі сі науки — язиковознавство й археологія, не знайшли досі тих середніх термінів, на яких можуть зійти ся: серед археологів і антропологів не рідко можна стрінути дуже зневажливе помітування висновками глотики, заперечування самої можливости яких будь користних резуль-

¹⁾ Очевидна річ, що в сім суспільнім і культурнім процесі знайдемо ту підставу народнього життя, що поведе нас через усі стадії політичних обставин і з'єднає в одну цілість історію українського народа. Протинно робить ся звичайно: слідячи історію політичних організацій, пришивано кусні історії українського народа до історії державного життя польського, чи великоросійського народа, і з самої староруської держави роблено вступ до історії Московської держави (се загально прийнята схема „руської“ історії).

татів їх, і подібні ж погляди серед лінгвістів на виводи антропологів і археологів. В дійсності, розуміється, вся вага в методах препарування і студіювання матеріала. Лінгвісти і археологи однаково доходять до фантастичних теорій, коли сходять з дороги строго методичного дослідження, а підходять дуже близько до себе в своїх спостереженнях при обережних і методичних студіюваннях. Вихідна точка перших — культурна еволюція певного народу, виражена в його мові; вихідна точка других — культурна історія певної території, втілена в матеріальних останках її культури. Ідучи кожний своєю дорогою і контролюючи себе обережно, вони часто можуть дати собі руку й допомогти собі своїми спостереженнями. Для цього треба тільки наукової обережності й можливої широти в дослідженні. На жаль, на пункті метода ілюмінації далеко не сказала ще останнього слова, і в певних точках можливі ще великі сумніви¹⁾. Антропология ж і археология, особливо східної Європи, все ще стоять в стадії збирання матеріала, і сам він збирається часто ненауково, так що й користати з нього треба обережно, а кожда більша нахідка вносить значні переміни в суму відомостей²⁾. Та не вважаючи на ці труднощі, історик ніяк не може помітувати здобутками цих наук, коли мова йде про дуже темні й инакше зовсім неприступні питання в історії народу чи його території.

Від історії українсько-руської території мусимо почати, Окрім цілком оправданої цікавості — знати, хто жив тоді там, де сидимо тепер ми, є тут ще й інші мотиви. Історія колонізації нашої території з-перед слов'янської міграції чимало помагає до в'яснення початкових осад нашого народу, перед міграцією, і його розселення на теперішній території. Коли знаємо, що він ще перед тим своїм розселенням сидів в сусідстві,

¹⁾ В сю справу можуть до певної міри ввести вступні замітки О. Шрадера в його *Reallexicon der indogermanischen Altertumskunde*, відчит Гірта *Sprachwissenschaft und Geschichte* (Neue Jahrbücher für d. kl. Altert. 1898) і недавні замітки Вінтерніца *Was wissen wir von den Indogermanen*, 1903.

²⁾ Се можна бачити з порівняння розділу присвяченого археології українсько-руської території в отсїм виданні і в попереднім — як багато змінило ся в ній за ці п'ять літ. Про сучасний стан археологічного матеріалу і його відносин до історії колонізації говорить моя стаття: „Культурні впливи й колонізаційні рухи“, що має появити ся в петербурзькїм збірнику статей з поля славистики.

а по частині, дуже правдоподібно, займав частину своєї теперішньої території, то історія її колонізації в передісторичні часи стає причиною до його власної культурної історії, виказуючи його сусідів і культурних посередників: тут зараз виступають зв'язані в сій питання про культурні впливи, мішання, асиміляції і т. и. Нарешті всяка колонізація дістає звичайно щось від попередньої, чи то в формі останків попередньої людности, чи в формі певної культури, вложеної в саму землю.

Для культурної історії українсько-руської території уже тепер робить дуже важні прислуги археологія, не вважаючи на свій досить іще примітивний стан. Для культурної історії нашого народу в передісторичні часи важні вказівки дає гільотика.

Порогом історичних часів для українсько-руського народу можемо прийняти IV вік по Хр., коли вже дещо можемо знати спеціально про нього. Перед тим про наш нарід можемо говорити тільки як про частину слов'янської групи; його жите не можемо слідити в його еволюції, а тільки в культурних результатах тих довгих віків перед-історичного жита. Порівняне язиковнаство слідить їх по язиковому запасу, а пізнійші історичні й археологічні дані служать до сконтрольовання і доповнення його.

Розселенне українсько-руських племен на своїй нинішній території припадає як раз на початки його історичного жита. Столітя безпосередно по сій розселенню приготовляють організації Руської держави, що служать головним змістом першого періоду історичного жита українсько-руського народу. Заходами київської династії й дружини сполучено в одно політичне тіло, хоч на короткий час, усі частини нашого народу, і ся політична одність відбила ся на його культурі й суспільнім житю загальними прикметами. З них найважнішими були: заведенне християнства, що потім протягом довгих віків, переходячи помалу в народні маси, впливало на народне жите, і разом з християнством принесені тіснійші зв'язки з візантійським культурним сьвітом, росповсюдненне київського права, й ин. Суспільно-економічна еволюція характеризуєть ся такими фактами, як двоїстість громади і дружини, витворенне купецько-боярської капіталістично-земельної верстви, сильний розвій (і потім упадок) торгівлі й промислу й т. и.

Сій добі присвячена решта першого, другий і третій томи сєї історії. Потім, в середніх десятиліттях XIV в. наші землі

входять у склад двох сусідніх держав — в. кн. Литовського і королівства Польського. Тим відкривається другий, перехідний період. В культурній сфері переважає західний вплив над візантійським, в економічній іде все скоршим темпом утворення привілейованої вищої верстви і повне економічне і правне поневолення нею народньої маси; заразом ся привілейована верства все сильніше відривається від народньої маси культурно й національно. Антагонізм мас до правительственої й привілейованої меншости, котрого початки існували вже в попередніх часах, загострюється національною й релігійною ворожнечою. Се все приготує конфлікт, що й розпочинається, завдяки колонізаційним обставинам східно-південної України, в кінці XVI в. Се томи IV і V нашєї „Історії“.

Історія народньої боротьби з ворожим суспільно-економічним устроєм, для його повалення й зреформовання суспільних відносин відповідно народнім ідеалам справедливости, становить зміст третього періода. Суспільно-економічна боротьба сполучається з релігійною й національною, через се вона захоплює собою незвичайно широкий круг інтересів і порушує з гори до долини всі суспільні верстви. Ареною її служить східня Україна. Тут суспільно-економічний і політичний устрій пореходить через повний перестрій, як рідко подибуємо в історії. Заразом національне почуття доходить до небувалого напруження, як і жите релігійне. Натомість в західній Україні по закону реакції прискореним темпом іде попередня культурно-суспільна еволюція. Вкінці боротьба програна і в східній Україні, і при кінці XVIII в. затихають її останні відгомони під загальною реакцією. Се мають бути томи VI і VII.

Уживши старої історіографічної термінології, се можна б назвати тезою й антитезою, що доходять до синтези в століттю українського відродження. Народні змагання відновляють ся й прояснюють ся в світлі поступових європейських ідей та присвоюють ся новою інтелігенцією, що появила ся на тім новім ґрунті під впливом поступових ідей. Культурні елементи лучать ся з національними і суспільно-політичними змаганнями попереднього бурливого періода, і на місце оружно розпочинається культурна боротьба для досягнення ідеалів, що вяжуть в один організм народні маси з тою новою інтелігенцією. Оглядом сеї доби хотілось би мині закінчити мою „Історію“.

II.

Українсько-руська територія перед словянською міграцією.

В додатку: рух азійських племен під час словянського розселення.

Наш край в теперішнім своїм виді просторого суходолу виступає доперва в формацію третичну, що характеризується власне повільним уступленням моря на полудень¹⁾. На початку сеї формації (еоцен) полуднева частина східноєвропейської рівнини була переважно покрита водою, хоч і не без виїмків, не без перерв — островів. Пізнійше середня Подніпрове стає суходолом, а в новітших часах формації (пліоцен) море виступає на північ мало що за теперішні береги Чорного і Азовського моря (що лучились тоді ще в одно велике море в Каспійським). Чи одначе в сі часи, що визначалися повітрям значно теплішим від теперішнього нашого клімату, багатою ро-

¹⁾ Для необнаємлених пояснимо геологічну термінологію: верхні верстви землі зветь ся алювієм, вони утворились в часи, коли фізичні обставини земної поверхні не відрізнялись значно від сучасних; під ними ідуть верстви ділювіальні, що містять в собі останки звіврят, які тепер зникли вже, і носять сліди великих кліматичних перемін: сильного охолодження температури і наслідком того — широкого розповсюдження ледівця в центральній Європі. Алювій і ділювій разом становять формацію т. зв. четвертичну; під нею лежать верстви формації третичної, спідня (давнійша) часть її зветь ся еоценом, середня міоценом, верхня пліоценом (термінологія Ляйеля). Під пліоценом лежать формації крейдяні. Для короткого перегляду геології східної Європи див. напр. академічну промову Карпінського в Записках петербурської академії т. LV або короткий огляд зладжений проф. Іностранцовим в додатку до

слинністю, де рослини горячих країв мішалися з заступниками теперішніх місцевих родів, і таким же різнородним зьвірячим царством, — можна припускати якесь людське життя, се питання досі стоїть нерозв'язаним. Невважаючи на живе заінтересованне сією справою в новітніх часах, досі не удалося напевно довести існування чоловіка в третичну формацію, а навіть і серед тих, що добачають існування в сій формації, особливо при кінці її, якогось досить інтелігентного сотворіння, вагаються гадки — чи був то чоловік, чи тільки зближений до нього рід приматів, а тим роді як знайдений перед десятьма роками на о. Яві („питекантроп Dubois“). Знайдені в третичних верствах сліди людського життя (ніби кости чоловіка, предмети ним оброблені або в слідах огню) не зовсім певні всі взагалі. Тим менше підстави припускати загальне розповсюдження чоловіка в сій добі. Чоловік на певно виступає тільки в дальшій формації — т. зв. ділювіальній або ледовій, і то вже в широким розповсюдженням.

Ся формація характеризується значним, але досить повільним охолодженням повітря; наслідком того одні роди рослинні й зьвірячі зникли, інші приладилися до холоднішого підсоння, напр. виступають вкриті волосем многокопиті, як мамут і мохнатий носорожець. Великий ледівець, починаючись на північній заході рівнини, в Скандинавії й Фінляндії, все далі й далі розпросторювався поволі на полудневий схід, приносячи з собою купи ератичного каміння від північних скал. Сліди його в виді великого ератичного каміння або верстви дрібного руму перемішаного з глиною, показують ся і в північній частині нашої території, на значнім просторі. Новітні спостереження приводять до виводу, що ледівець покривав басейни Висли і верхньої Волги, виступаючи далеко на полудень двома виступами — в басейні Дону і ще дальше на Подніпров'ю (в околиці теперішнього Кремінчука)¹⁾.

російського видання Реклю (Петербург, 1884). Про ледовий період в східній Європі див. Helmersen Studien über die Wanderblöcke und Diluvialgebilde Russland (Mémoires de l' Akademie de St. Petersbourg, VII S., t. XIV), Никитинъ Предѣлы распространения ледовыхъ слѣдовъ въ центр. Россіи (Извѣстія геологич. комитета т. IV, 1885), Мухометовъ Физическая геологія т. II с. 552 і далі.

¹⁾ Ближше означають границі ледівця на підставі матеріалу, зібраного Нікітіним, так: від верхів'я Висли на Овруч, звідти на Умань

Потім знову наступає повисшення тепла, ледівець починає топитись на полудні, й таким чином поволі, з певними ваганнями знов уступає на північ. Топлення тих превеликих мас леду лишає по собі слід в глинястих намулах, що покривають собою більшу частину нашого краю під іменем ділювіальної глини або льосу. З відступленням на північ ледівця звірячі роди, скуплені на непокритих льодом і водою країнах в полудневій і східній частині нашої рівнини, стали й собі розпросторюватись, при тім одначе геологічні типи, що характеризують сей період, заникали що далі то більше і уступали місце сучасним звірячим родам. Разом з звірячим царством мусів міняти свої осади і ділювіальний чоловік.

На заході Європи особливо багато заховало ся слідів життя ділювіального чоловіка в печерах, що служили йому оселями; там часом в верствах землі й смітя можна слідити цілий повільний розвій сієї геологічної культури¹⁾. На нашій території кам'яних печер дуже мало, а на відкритих місцях останки людського життя тільки особливим щастем могли заховатись, тож і не диво, що такі останки трапляють ся досить рідко. Досі відомо їх на Україні сім; в Києві (кілька), коло с. Селища, над Дніпром (Канів. пов.), в Полтавщині на р. Удаю (в с. Гонцях), в Черниговщині (в с. Шаповалівці, Конотопського пов.), в Катеринославщині коло Кривого рога, на Поділю російським в двох місцях (коло Камінця і коло м. Студениці); до сьогож можна додати ще суміжні нахідки на р. Воронежі (в с. Костенках), на кубанським побережжю в ст. Ільській (коло Новоросійська) і в печерах Крима.²⁾ Окрім сих останніх тільки одна — в м. Студениці вказує на життя тодішнього чоловіка в печерах; иньші нахідки маємо

або Звенигородку, Кремінчук, далі, від Полтави на північ до Козельська і Дихвина і знов на полудень до Острогоська й Роздорської стан. на Дону — Мушкетов Физическая геологія II с. 55, Армашевський Публичныя лекції по геології и історії Києва, К., 1897, с. 16.

¹⁾ Окрім одначе найстарших типів, що в печерах не стрічають ся. Про чоловіка кам'яної культури й його побут див. G. et A. Mortillet *Le préhistorique, origine et antiquité de l'homme*, 1900 (про українські нахідки тут с. 657); Уваровъ *Археологія Росції т. I; Niederle Lidstvo v době předhistorické* (російське видання, доповнене, 1898 р.: *Человѣчество въ доисторическія времена*) і ин. Про палеолітичну техніку іще: G. i A. Mortillet *Musée préhistorique*, 1901, Hoernes *Urgeschichte der bildenden Kunst*, 1898.

²⁾ Літературу сих нахідок див. в привітках (1).

просто при берегах рік. Докладніше з них висліджені тільки одна з київських і полтавська, і тому вони найбільш цікаві. Київська належить до ранніх після-ледових або може, як інші думають — навіть межі-ледових часів; вона залягає під грубою верствою льосу, в верстві піску (13—20 метрів під поверхнею) і належить до найдавніших слідів людського життя в східній Європі. Останки людського життя займають тут досить значну просторонь (близько гектар), в великій масі, й судячи з їх положення і з ріжниці в останках зьвірят, що стрічають ся разом з ними¹⁾, аложили ся на них доста довгі часи. Полтавська далеко бідніша, лежить вже вище верстви льосу, отже належить до пізніх після-ледових часів, коли людність вже вповні опанувала вільні і від льоду і від води простори. Таким чином находки сї в сумі констатують істнованне чоловіка в нашій вітчизні протягом дуже довгого часу ділювіальної формації. Його знарядде виступає тут разом з останками мамута і деяких інших геологічних родів зьвірят; їх кости носять на собі часом сліди вжиття їх тогочасним чоловіком: вони розбиті задля мовку, часом обпалені, покарбовані або орнаментовані.

Чоловік, що лишив свій слід в сих останках життя, зробив вже значні поступи на культурнім полі (згагалі сліди людського життя, хоч як давнього, можуть констатуватись тільки завдяки значному вже розвитку людської культури). Як показує угоде, він умів вже користати з огня, а се було дуже велике культурне придбанне; він уживав його для готовання їжі, значить перестав бути виключно спроїдцем: про се свідчать обпалені зьвірячі кости. Не задовольняючись примитивною зброєю, якою міг служити йому дикий камінь, гиляка або кістка, він навчив ся зручними ударами відбивати від камінюк кристалічних родів кусники потрібної йому форми; ми знаходимо у нього вже кілька спеціалізованих родів знарядя: вістря, більші і менші, — т. зв. *coup de poing*, себ то вістря, що уживали ся просто в руки, і списи, також ножики, шкрібнички (для обдирання й шкрабання кости, шкіри, чи дерева). Знаряде се, ровужість ся, ще дуже примітивне, зроблене самим відбиваннем, кількома ударами, без дрібного оббивання, без політури, або висвердлин,

¹⁾ Тим часом як у більш долішніх верствах в великих масах приходять останки мамута (самих сікачів його знайдено звиш 100 штук), в вищих, більше верхніх мають виступати останки печерного медвіда (*ursus spelaeus*), гієни (*hyaena spelaea*), льва (*felis spelaea*).

які мають пізнійші, ліпше вироблені інструменти. Він обробляв також мамуту кість (маємо орнаментовані або просто оброблені сікачі київських находок) і взагалі виготовляв різні вироби з всілякої кости (як стріли й шила в находці на Удаю), розуміється — і з дерева. Для осель служили йому натуральні печери, де вони були — як на Подністрянщині; що до інших наших находок, то може бути певним, чи маємо місця осель, чи тільки місця, де ловив ся й споживав ся різний звір.

Багатші західні, особливо французькі находки з ділювіальних часів¹⁾ привели до виводу, що сей чоловік, що жив серед геологічних звірячих родів, таких, що вже тепер не існують, як мамут, носорожець і його відміна — елясмотерій, печерний медвідь, печерна гієна, печерний лев, овцебик (*ovibos muschatus*, тур (*bos primigenius*), зубр (*bos bison*), і сучасних північних (як олень, сайга), — не мав ще зовсім домашніх звірят, не вмів виробляти глиняних начинь, був кочовим звіро-

¹⁾ На території Франції, де ледівець і під час найбільшого свого розвитку полишав великі простори людському життю, останки найстаршої, ділювіальної культури найбагатші, й ліпше вистудіовані, як де инде. Схема розвитку її, виведена з французьких находок, і наступство типів чи епох (що носять імя від найбільше типових французьких находок), — вироблені головню працями пок. Габрієля Мортіле, широко приймають ся в науці, часто так, як універсальні для Європи, ба навіть і всієї землі. Одначе перевірку її універсальности не можна уважати завершеною, і спеціально з східної Європи досі в так мало матеріалу, що на підставі його не можна сказати чогось ані на користь ані некористь значіння французької схеми для наших країв. Схема ся така:

Найстарша епоха ділювіальної культури — Шельська (*Chelléen*), що часом розділюється на дві — шельську (старшу) і сент-ашельську (молодшу), в часів передледових, з теплим кліматом і підтропічною рослинністю і фауною; чоловік ще не жив в печерах; знаряде з кременя лише місцевого, без всякої спеціалізації інструментів.

Епоха Мустіє (*Mousterien*) — з часів розпросторення ледівця; часи мамута; початкі спеціалізації кременного знарядя.

Епоха Солутре (*Solutréen*) — ледівець зачинає уступати. Головну роль грає північний олень (*ren*). Кременне знаряде тонко оброблене. Під кінець вироби з кости.

Епоха Магдаленська (*Magdalénien*) — по уступленню ледівця. Північна фауна. Мамута нема. Широко розвинені вироби з кости й рога (орнаменти).

Часи переходу від геологічної (палеолітичної) до новішої — неолітичної культури — *Tourassien* (кінець палеоліта) і *Tardenoisien* (по-

ловом і рибалкою, позбавленим всяких релігійних ідей (се виявляє ся в повнім браку похоронного обряду). Самим фізичним виглядом мусів він відрізняється від сучасного чоловіка, маючи деякі відміни в формі костей (вправді — другорядні) і визначаючи ся взагалі грубійшою і тяжшою фізичною організацією.

З часом, серед змін в кліматі й у зв'язині, помічаємо зміни, дальший поступ у людським життю. В богатших західніх нахідках можна його тепер слідити уже досить докладно. Не що давно була гадка, що між давнокамяною і сеновнійшою культурою в західній Європі була певна перерва (hiatus), й се привело було учених до здогаду, що повисненне тепла в кінці ділювіальної формації, примусивши зв'язят тікати на північ, змусило й чоловіка за ними посуватись, і середно-європейські простори зайняла нова людність, з вищою культурою. Але новіші находки дали посередні типи між обома культурами і тим довели, що нова культура розвинула ся з ділювіальної повільною еволюцією. На нашій території, при малому числі находок, не можемо докладно вислідити переходу старої культури в новішу і вищу; можемо тільки констатовати істнуванне сїєї останньої.

Ся культура, що теж розпоряджала ще зняряддем кам'яним, але значно ліпшим, й істновала вже серед фізичних обставин більш менш однаких з сучасними, серед сучасного зв'язячого й рослинного царства, зветь ся неолітичною (новокамяною) в противність попередній, ділювіальній кам'яній культурі, що визначаєть ся більшою примітивністю своїх виробів і виступає разом з останками зв'язят, які вже зникли, та зветь ся давнокамяною (палеолітичною).

Коли для палеолітичної епохи ми на нашій території мали лише кілька розрізнених находок, з неолітичною епохою стоїть

чаток неоліта) — сучасна фавна, виробы з кости, дрібне кременне знярядде правильних форм.

Тримаючи ся сєї сїєми, її приклонники, як Ан. Мортіля, або д. Вовк, зачисляють українські, а в тім і київські находки до епохи Магдаленської, бо в них стрічаємо оброблену кість. Але в Магдаленській добі мамута у Франції вже не було; д. Вовк припускає отже, що в східній Європі він жив довше, ще в сїй добі. Се, як бачимо, ще досить гіпотетично. Против такого півного датования київських находок виступав д. Хвойка, але його аргументація вже зовсім ніяка.

річ далеко ліпше. Численні останки її находок покривають можна сказати, всю вітчизну нашу, а коли в деяких околицях їх не знаємо, то се передовсім залежить від малої уваги, які ті місця звертали на себе; хіба сильно багністі околиці лісового пояса, тоді ще далеко більше неприступні як нині, були не залюднені. Окрім поодиноких виробів, що стрічають ся спорадично, ми маємо в сеї доби вже цілі осади тогочасної людности в різнородними останками тодішньої культури (вони звуть ся стаціями, стоянками, коли мають самі останки їжи, знарядя, посуду, і робітнями — коли на них зістались сліди виробу знарядя чи посуду на тім місці), а також і могили або цілі цвинтари.

Цілі групи таких осад напр. ми знаходимо на території теперішнього Києва, властиво його передмість¹⁾ (в самім місті такі сліди позникали). Особливо багаті й різнородні останки їх викриті в північній частині його (коло Кирилівської улиці). Неолітичний чоловік жив тут в печерах, штучно викопаних в грубій верстві глини (льоса), довгих і вузьких (на оден метр широкости). В одній печері, що удало ся захопити невичищеною, знайшли ся останки їжи: маса річних черепашок, та рибячі й зв'ярячі кістки: волові, кінські, свинячі, розбиті за для мозку (але кісток в порівнянню з черепашками було не багато), перепалене камінне від огнища, камінні знарядя й останки глиняної посуду, лихо, з руки виліпленої і слабо випаленої (печера коло Кирилівського монастиря). В сусідстві тієї печери, коло Кирилівської улиці, в верхніх верствах землі, над вище згаданими останками палеолітичного життя, знайшли ся сліди неолітичних осад, давніших, з більш примітивною культурою, й новіших. Тут люде жили на поверхні землі, у влоговинах чи викопаних в землі домівках: в них знаходили ся теж огнища, останки їжі, знаряде кремінне, костяне, багато виробів з рогу оленячого або лосачого; тут же знайшли ся досить добре зроблені печи й гончарські горни для випалювання посуду. Різна давність, ріжний степеень культури сих осад дає себе найвиразнійше знати на гончарських виробках; на старших осадах (в глибоко викопаних в землі домівках) стрічаємо глиняну посуду дуже примітивно вироблену і дуже лихо орнаментовану,

¹⁾ Кирилівська ул., Флоровська гора, Юрковиця, Преорка, Солюнянка, Лиса гора.

тим часом як в иньших бачимо виріб далеко ліпший, ліпше орнаментований, є початки мальовання посуду, а в найновіших — уже зроблені дуже добре, майже як теракотові, розписані начиння, що належать до тої пізно-неолітичної, незвичайно характеристичної культури (т. зв. передмікенської), про яку будемо говорити низше. Поруч з поступом в техніці бачимо зміни і в самім побуті: змінюють ся останки їжі, маси черепашок старших осад дають місце кісткам рибачим, зв'їрчачим і пташиним, поліпшаєть ся урядженне домівок, і т. д.¹⁾

Взагалі береги середнього Дніпра, можна сказати, вкриті останками неолітичної епохи — стоянками й робітнями, що в сумі виказують істнованне досить значної людности в ті часи: на просторони яких п'ятдесяти верст між Київом і Трипілєм їх було спостережено по обох боках Дніпра кільканадцять (тут є спостереження можна було легко робити, бо вітер, розмітаючи піскові кучугури, відкриває сі правікові останки людського життя). Ті ж печері, викопані в верствах глини, які ми бачимо під Києвом, ідуть далі Дніпровим побережем; між Вишгородом і Терехтемировим в наддніпрянських кручах звісно звиш 50 таких печер, хоч вони досить легко зникають — нищать ся, засувають ся землею. Як особливо богату останками назву околицю с. Вишеньок під Києвом, незвичайно богату кременним знарядем дуже тонкої і делікатної роботи. На устю р. Красної й Стугни, в околиці Трипілля, Халеця, Стаєк, викрито в остатніх літах великі й численні групи осад тої пізно-неолітичної (т. зв. передмікенської) культури, з високо розвиненою технікою (писана, пишно орнаментована посуда) — вони йдуть відси далі на полудень, звісні в порічах Тясмина, Тикича і т. д.

В міру того як роблять ся спеціальнійші досліди, вкривають ся богаті сліди людського життя в побережах і иньших рік: так нпр. показуєть ся, що сьмітниками, останками життя неолітичних часів покриті береги р. Уша і його допливів, особливо р. Норини, де бачимо численні сліди осад й фабрики кременного знарядя (а особливо прясел на веретена, що виробляли ся тут з щіфера і звідси широко розповсюджували ся по Україні, навіть в історичних часах). Неолітичні останки вкриті також в сусідстві нижнього Уша, в порічю Припети й нижнього Тетерева; в великім числі сконстатовано їх в порічю Буга (просліджено береги між Берестем і Воло-

¹⁾ Література неоліта кievської околиці — в примітках (2).

давою), і т. д. Велике гніздо осад і робітень виступає в полудневій Волині, в околицях верхньої Горини й Ікви, де звісно вже близько сорок таких місць, і між ними кілька незвичайно богатих фабрик, головню подірованого камінного знарядя (як В. і М. Мощаниця, Радимин). З иньших, особливо визначних богацтвом останків місць згадаю Юрвву гору коло Сьміли, де назбирано з півтори тисячі знарядь; велику робітню відбиваного і подірованого камінного знарядя, косяних виробів і посуду коло с. Волоського на Дніпрі (ниже Катеринослава); с. Пироговку на Десні (Новгородсiверського пов.) й ин.¹⁾

На Подністрянщині оселями неолітичному чоловіку служили скальні печери, як і в палеолітичні часи; печери з слідами неолітичного побуту знайдено також на галицькім Поділіу (коло Золотого Більча).²⁾

Камінь і в сій стадії культури зіставав ся головним матеріалом для всякого знарядя, але техніка його значно вища в порівнанню з палеолітом: знарядє, відбите зручним ударом, вирівнюєть ся і вигострюєть ся дрібними ударами, чим надаєть ся йому й краща, правильнійша форма, і більша вартність; деякі знарядя, як молоти, сокірки, долота, клини, делікатно політерують ся; для насаджування на держално просвердлюють ся акуратні дюри, чого не знала палеолітична техніка; саме знарядє стає більш різнородним, появляють ся нові форми його, напр. булави, долота; сокіри й молотки приберають ріжні варіації. Попри камінь обробляли кість і ріг; київська оселя при Кирилівській улиці дала особливо богату колекцію виробів з рога оленячого чи лосячого: сокіри, вузькі і ширші, політеровані, долота, спиці, вістря, шила і т. и. Дуже важним культурним здобутком був виріб посуду з глини і випалювання її

¹⁾ Антонович Археологическая карта Волынской губ. (тут і дрібнійша література), йогож О каменномъ вѣкѣ въ Зап. Волини (Труды XI з'їзда т. I). Якимовичъ Дюнные стоянки неолитической эпохи въ Радомысльскомъ уѣздѣ Киевской губ. (Археолог. лѣтопись Южной Россіи, 1903). Н. Бѣляшевскій Дюнные стоянки неолитической эпохи на берегахъ Западнаго Буга (Труды XI з'їзда, I). Бобринскій Курганы и случайныя археологическія находки близъ м. Сѣблы I с. 122 (Юрва гора). Каталогъ колекціи Н. Поль (с. 113 — Волоське). Самоквасовъ — Антропологическая выставка III, с. 339 (поріче Десни). Про українські стації взагалі ще у De Baye Etudes sur l'archeologie de l'Ukraine (1895, відб. в L' Anthropologie) с. 11.

²⁾ Materyaly antropologiczno - archeologiczne IV с. VII—VIII. Oesterreich. Monarchie in Wort und Bild, Galizien, с. 118.

в огні; в київських оселях, як я згадував, знайшлись гончарські горни для випалювання посуду, викопані в землі, густо обткані патичками і вимазані глиною, а зверху заложені глиняним черепом і теж вимазані глиною. Фабрикація й орнаментування посуду доходить в сій добі до дуже значного розвою й висоти.

Сі технічні здобутки передовсім кидають ся в очі в неолітичних нахідках. Але і в матеріальній і в духовій культурі чоловіка помічаємо ще иньші, далеко важніші зміни. Чоловік не задовольаєть ся вже природними захистками й робить собі штучні домівки, крок за кроком поліпшаючи їх; він копає печери в землі, далі будує стіни з палі і плоту, обмазуючи глиною, доходить ріжних поліпшень в урядженню огнища, печи і т. и.¹⁾ Глиняні хати осад викритих в околиці Трипілля часом стоять кругом, иноді по кількадесят, творячи таке чимале село (хоч не всюди ясно, чи маємо до діла з хатами, чи з якимись похоронними будовами). Нахідки в полудневій Волини в деяких городищах (як Будераж, Радимин, Васьковичі) численних останків неолітичної культури вказують, що тодішній чоловік будував уже городки для безпечної оборони, чи може й иньших цілей, а великі розміри декотрих сих городищ (що займають часом гектар і навіть кілька гектарів поверхні) вказують на значну великість громад, що будували сі городки. Вони лежать в сусідстві ріки, обведені високим округлим валом і звичайно по за ним мають ще другий концентричний вал, тільки неповний — він боронить слабшу, приступнішу сторону городка²⁾.

Ловецтво, рибальство й просте збиранне їдобного матеріалу — перестали бути одинокими способами виживлення чоловіка. Він уже господарить. Західноєвропейські неолітичні нахідки не лишать місця для сумніву, що неолітичний чоловік мав уже домашніх звірят: не тільки пса, найдавнішого з них, але й вівцю, козу, бика, свиню. Кости сих звірят, що в великім числі стрічають ся тепер на Україні в численних будовах з мальованим начинням, пізно-неолітичної доби (ближше вони не були досліджені досі), по всякій правдоподібности належать худобі домашній. Найбільше сумнівів будять численні кости коня — чи був се кінь одомашнений чи дикий (дики коні в великім числі жили в на-

1) Розкопки Хвойки в Київщині, прим. 2.

2) Антоновичъ Каменный вѣкъ въ Зап. Волини, і йогож карта Волини. sub vocibus.

ших степах, і навіть одомашнення коня взагалі деякі дослідники ведуть зі східноєвропейських степів). Не підлягає сумніву існування хліборобства: в тих же глиняних будовах в значних масах стрічають ся зерна ячменя й особливо пшениці, пшенична й ячмінна солома. Для мелення хліба могли служити заглублені камні з другим округлим каменем до ространня, що дуже часто стрічають ся в неолітичних осадах Подніпров'я — сі зернотерки були-б прототипом ручних жорен.¹⁾

В сумі образ матеріальної культури пізніх неолітичних часів, який дають наші розкопки, відповідає, як побачимо, досить близько тому образу, який досліді лінгвістичні дають індоевропейській культурі на передомі неоліта й металічної культури, перед розселенням індоевропейських племен.

Естетичному розвою неолітичної людности наших країв дає високе свідощтво мальована й гравірована кераміка з кінця сеї доби (т. зв. предмікенська). Хоч початком своїм вона не була свійська, але в кождім разі розвинула ся й держала ся на широкій просторони нашої території роботою свійських майстрів (численні гончарські горни й сьмітники з невдалим начинням і слідами випалювання свідчать про се виразно). При дуже примітивних способах виробу (начиння ророблять ся ще без гончарського колеса), посуда ся вирізняють ся вже дуже високою технікою в виробі і випалюванні глини, що в певних родах зближасть ся своєю якістю до теракоти, та багатим і повним смаку орнаментом, зложенним головно з різнородних спіральних ліній: на одних начиннях, не мальованих, сі лінії витискані, чи гравіровані, і взір складасть ся з таких концентричних ліній; на мальованих і орнамент сеї также мальований. Сей спіральний орнамент визначасть ся дуже значним артизмом, правильністю, рівнородністю й смілістю комбінацій; гамма красок — білих, червоних, чорних, каштануватих (на червонім поли чорні або каштануваті взори, на білім — червоні і т. и.) має

¹⁾ Про нахідки статі Хвойки й Вовка прим. 2. Новійший перегляд матеріала про домашніх звірят — Much Die Heimat der Indogermanen im Lichte der urchenitlichen Forschung, 1902, розд. VI. Спеціальнійше, про східноєвропейські краї: Д. А н у ч и н ь Изъ древнѣйшей исторіи домашнихъ животныхъ въ Россіи — Труды VI съѣзда т. I, особ. с. 20, О. К е п п е н ь Къ исторіи тарпана (дикого коня) въ Россіи і Д. А н у ч и н ь Къ вопросу о дикихъ лошадяхъ и ихъ прирученіи въ Россіи — Журналъ Мин. Нар. Просв. 1896 кн. I і VI.

в собі також багато артистичного, як і сама форма посуду, так що сі виробу серед бідної обстанови неоліту і прийнятих звичайно поглядів про некультурність і примітивність тодішнього чоловіка вдаряють незвичайно — як щось неможливо високе. Але сума наших відомостей про нього зростаючи все більше з часом, власне протестує против таких поглядів все голоснійше.

Бачимо вже культ небіжчиків, се незвичайно характеристичне для чоловіка явище, що вказує на цілу еволюцію в крузі ідей, звязаних з смертю, матеріальною і духовною істотою чоловіка і т. и. Похорони небіжчиків — принаймні в другій половині неолітичної доби (бо для ранньої неолітичної культури ми їх у нас досі не можемо на певно виказати), уложили ся вже в певні вироблені, ритуальні форми, і сі похоронні обряди в своїм переведенню вимагали часом чималого накладу кошту і праці (високі могили, похоронні глиняні будови).

В ритуалі сім переходили часом більше або меньше рівкі зміни, розширяючись на великі простори. Такі перейнятя обрядів, як і різні культурні течії, також не раз дуже розширені, дають теж характеристичну вказівку на широкі зносни, обмін ідей і продуктів між тодішньою людністю, бо об'яснити сі відміни, як то до недавна роблено, а й тепер часто робить ся — самими лише еміграціями, переходами племен, що, мовляв, переносили з собою певні обряди й культурні форми, нині вже ніяк не можливо.

В археології прийнято, що старшим обрядом було хороненне небіжчика в землі, а паленне трупа — новійшим. Се само по собі вповні правдоподібно, але з наших находок такого хронологічного наступства не можна сконструювати: в неолітичній добі поруч себе виступають обряд ховання і обряд палення.

Найстарший обряд ховання, який можна сконстатувати — се похорони т. св. скорчених скелетів. Небіжчика ховають в ямі (рідше на поверхні землі), й над ним сиплють могилу, часом досить високо (і досі ще бувають могили до 10 м. високі); найбільш типова поза — де труп лежить на боці, скорчивши ноги, з притуленими до лица руками; але вона вагаєть ся значно: часто труп лежить дещо скорчений тільки, або й випростуваний. Особливих ритуальних подробиць в похороні не примітно; стрічаєть ся камяне знарядє й глиняна посуда; часом яма має сліди деревляної цямрини, або обложена каміннем; загалом же обстановка похорону дуже бідна. З такими прикметами виступає він на широкім просторі східньої і центральної

України (Підніпрове і далі на схід до кавказького підгір'я, а на захід до долішнього Подністров'я). Там де в могильних насипах стрічаємо кілька типів похорону, се звичайно найстарший. В західній Україні (Галичині) звістні кілька випадків такого похорону, але вже без могильних насипів (такі звістні й далі в західній Європі). Місцями сей ритуал додержав ся до початків металічної культури (бронзи й навіть заліза).¹⁾

При кінці неолітичної культури на сїм похороннім типі слїдний новий дуже характеристичний обряд: обсіпування, або обмазування небіжчика червоною краскою (охра, окис заліза).²⁾ Нахідки таких т. зв. фарбованих скелетів вказують на широке розповсюдження сього обряду, особливо в надморськїм і степовім поясі: могили такі звістні в дуже великїм числі, часом великими гнїздами, по кількадесять або й кілька соток, від Кубани до Бесарабії; на півночі вони сягають в полудневу Київщину і в поріччє середнього Донця в Харківщину. Хронологічно сей обряд припадає на кінець неоліта й початки металічної культури. Що до самого крашення були ріжні об'яснення, але докладніші спостереження не лишають уже місця сумніву про його походження: положений в могилу труп посипав ся або мастив ся зверху краскою, часом лише голова і верхні части, часом цілий, і з розкладом тіла фарба осїдала на костях.³⁾ Зрештою крашення небіжчиків звістне і в інших краях — нпр. в Італії, полудневій Франції, північній Африці, північній і полудневій Америці, Океанії. Його досить правдоподібно ставлять в зв'язь і з ритуальним значінням червоного кольору яко

¹⁾ Бранденбургъ Объ аборигенахъ Кіевскаго края — Труды XI съѣзда т. I (там і де що з иншої літератури сих находок); Еварницкого Раскопки кургановъ въ Херсонской губ. — *ibid.*, Кнауера — раскопки бесарабські, *ibid.* т. II і в Чтеніях кнѣв. істор. товариства т. III—IV; Антоновича Каменный вѣкъ въ Западной Волыни (Труды XI съѣзда т. I) и Археол. карта Волынской губ. — показчик с. 126—7; Demetrykiewicz Neolityczne groby szkieletów t. zw. siedzących (Hockergräber) w Przemyskiem i Krakowskiem (Materjały antrop.-archeologiczne т. III, 1898); дрібніші звістки в Археол. лѣтописи Юж. Россіи, 1899 с. 212, 1900 с. 19 й ин.

²⁾ Перехід до сього нового обряду дуже добре слїдний нпр. на розкопках Еварницкого — Труды XI съѣзда т. I. Противний ніби випадок див. в Извѣстіяхъ XII съѣзда с. 190.

³⁾ Літературу сих червоних скелетів див. в примітках (3).

краски жалоби (включно до „червоної китайки“ наших козацьких похоронів).

В полудневій Волини і на Поділю червоних скелетів не бачимо, натомість виступає такий варіант: небіжчика клали на поверхні землі, підсипаючи йому під голову ясної глини; зроблені з сеїж глини валки клались на труп; з ним ховали камінне знаряддє і глиняні судини і насипали могилу.¹⁾

На галицькім Поділю і подекуди на Волини стрічаємо похорон трупів в кам'яних скринях (кістах), зложених з кам'яних плит, старанно притесаних, з плитяним же дном і накривкою; разом з трупами знаходили посуду і камінне знаряддє. На жаль досі не удалось захопити ні одної такої скрині цілої, не поцерованої або не спорожненої.²⁾

Похоронний обряд з паленням мерця бачимо також в різних відмінах. Вважаємо тільки більше виразні типи.

В лісовім поясі — в київськім Полісью й на Волини, бачимо урни з попелом небіжчика поховані в кам'яних скринях. Такі гроби докладно оглянено в кількох випадках (сеї похорон стрічаєть ся досить рідко, бо сї скрині не мають над собою могил і лише припадково видобувають ся): в неглибокій ямі, під верхньою верствою землі поставлено довгим чворокутником, на один — два метри довго, вісім кам'яних плит, зтесаних зверху, аби не виставали, і накрито девятою великою плитою; в такій скрині (кісті) стояло по кілька горнців з попідом і лежали політеровані камінні сокіри.³⁾

¹⁾ Розкопки Люби-Радзїмїнського, справоздання в Zbior'і wiadomości do antropologii krajowej т. I—III; результати, з численними ілюстраціями, зібрані в Трудах IX з'їзда т. II — Памятники каменного вѣка части зап. Волини. Здобуті з сих могил кости описав Коперніцький в I і III томах Zbior'a. Для пов. Камінецького див. Pułaski Poszukiwania archeologiczne na Podolu rosyjskiem -- Zbiór т. XIV.

²⁾ Kirkor — O grobach kamiennych na Podolu galicyjskiem в Zbior'і wiadomości т. I, йогож Sprawozdanie z wycieczki w r. 1877, в т. II Zbior'a. Також Zbiór т. III с. 67, Археол. лѣтопись Юж. Россіи 1901, с. 30 і 163, пор. 1902 р. с. 59 (Подонє). Про них Chamiec Wśród stepów i jarów, Bibl. Warszawska 1900, XI.

³⁾ Вишевичі і Глинниця Радомського п., Жидовці Сквирського, Збранка Овруцького п., Окнини, Новий Малин, Верхів Острозького пов. — Антоновичъ Раскопки въ странѣ Древлянъ (Матеріали по археології Россіи, изд. Археологич. комиссією) с. 21, 49—51 і йогож Археологическая карта Кіевской губ. с. 58, Археол. карта Волин. губ. с. 90, 95, 96 (докладно описані тільки нахідки в Вишевич).

В осадах чи т. зв. точках з мальованою і орнаментованою посудом стрічаємо „точки“ з похоронними урнами, що містять в собі спалені кости небіжчиків; при них посуда і різне знарядє. Брак докладніших дослідів не дає ще можности відрізнити помешкання від таких похоронних будовель, ані здати собі справи з урядження сих останніх. Виходило-б, що сі похоронні будівлі були подібні до хат, будовані в плота, обмащеного глиною, а можливо, що часом і хата, в смертю свого господаря, обертада ся в місце його спочинку, ставала гробівцем і полишала ся живими.

Сама ся культура глиняних точків і орнаментованого начиння являєть ся незвичайно інтересним, хоч все ще загадковим явищем в культурнім житю наших країв. Вона належить до пізніх неолітичних часів і доживає до початків металічної культури (мідяні сокірки в деяких похоронних урнах). Характеризують її до тепер сі будови з глини (їх звалища полишили грубі верстви грудок паленої глини — чи то обмазка, чи то рід цегли), далі — висока гончарська техніка й пишна орнаментация посуду, вкінці численні статуетки людські й звірячі, з випаленої глини. О скільки досі просліджено, ся культура обіймала поріче середнього Дніпра (за Дніпром і на північ від Київа її не знаємо), відси простягала ся на захід до Карпат і Семигорода, на полудень — до нижнього Дунаю (нахідки в полудневій Клівщині і на російськїм Поділю, далі — на Бесарабії, галицькїм Поділю, Буковині і в Молдавії).¹⁾ Дальше на захід — на середнім Дунаю, в чеських

¹⁾ Про нахідки наддніпрянські — див. примітку 2; про нахідки галицькі — реферати Оссовского п. т. *Sprawozdanie z wyścizki paleontologicznej po Galicyi — Zbiór wiadomości* т. XIV (розд. V), XV, XVI і XVIII (тут і про давніші нахідки), *Demetriukiewicz Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowelskim — Materiały antrop.-archeologiczne* т. IV, 1900 (збиває погляди Оссовского на сі нахідки), *Gloger Wykopalska w Horodnicy na Pokuciu (Światowit, I)*; про буковинські — реферат проф. Кайндля в *Mittheilungen der Central-Commission, 1902*, бесарабські — *Извѣстія XII археологич. съѣзда (реф. Штерна)*, румунські — *G. Butureanu Notitiă supra săpăturilor și cercatărilor făcute la Cucuteni (Archiva societatii științifice și literare din Jasi, 1889)*, семигородські — *Teutsch Prähistorische Funde an dem Burzenlande (Mittheilungen der Wiener Anthrop. Gesellschaft* т. XXX—I). Дуже докладна реєстрація і перегляд находок в праці Ф. Вовка: *Вироби передмікенського типу у неолітичних становищах на Україні (вийде в т. VI Матеріалів до укр.-рус. етнології)*.

землях і на Адриатицькім побережжю бачимо тільки дальші анальотії до неї.¹⁾ Очевидно, не була вона свійського початку; широке уживання глиняної будови, рівнож і пишна орнаментация вказували-б найскорше на Середню Азію, як на її вітчину; дійсно новіші розкопки в Персії й Кападокії вказали для неї дуже близькі анальотії в тутешній культурі з кінця неоліта. Тільки не висліджені дороги, якими-б вона могла зайти на середнє Подніпровє й Поднієстровє — чи йшла вона просто зі сходу, чи з грецьких островів, через чорноморське побережє або балканські землі. В кождім разі маємо тут слід широких культурних взаємин і впливів, передаваних на дуже далекі віддалення уже в тих часах.

Що до фізичного типу неолітичної людности наших країв, то досі можна сконстатовати лише одно: се була людність довгоголова²⁾. На иньші антропологічні прикмети досі зважалось дуже мало, аби було можно щось загальнійше вивести, але де звертали увагу на форму черепа (і розуміється — де похоронний, обряд зіставив кістяк цілим, не спалено його), показувалось, що неолітичні черепи довгоголові.³⁾

Я згадав вище, що в деяких похоронних глиняних камерах в околиці Трипіля, з мальованим начиннем, знайшли ся при урнах мідяні сокірки. Се не одинокий випадок у нас, де серед обстанови неолітичної культури виступають яко перші металічні предмети, вироби з чистої міді. Нпр. звісна така на-

¹⁾ Про розширення мальованого начиння й спірального орнамента в центральній Європі див. *M u s h Heimat der Indogermanen* розд. III.

²⁾ До пояснення, кому се треба: форма черепа обчисляється ся відносинами його широкости (виступів над ухами) до довжини (від виступа чола над носом до потилиці); ці відносини, помножені на 100, дають „черепний показчик“: коли, скажім, голова о третину довша в порівнанню з широкостию, то відносини ці = $\frac{3}{4}$, отже показчик = 75. Показчик сей вагається на людських черепах між 58 і 98, але найчастійше між 70 і 85. Черепи з показчиком вище 80 звуть ся короткоголовими (брахікефальні); границю довгоголовости беруть різно: 77 (показчик Брокá), тепер частійше 75; черепи з показчиком 75 (або 77) і нижше будуть довгоголові (доліхокефальні), між 75 і 80 — середні або ортокефальні; крім того часом ще розрізняють довгуваті (субдоліхокефальні) і широкуваті (суббрахікефальні — 81 і 82). Очевидно, що голова тим ширша, чим більший має показчик, і тим довша, чим нижший показчик.

³⁾ Літературу див. в примітках (4).

хідка в Угорській Русі (Лучка в Уніварській столиці), де на похороннім полі кам'яної епохи знайшла ся мідяна сокірка, або деякі могили в Поділя, де поруч кам'яних виступають мідяні предмети. Даліє богатьші нахідки альпейських країв (осель на палях) не лишають місця сумніву, що першим металем, який почав входити в уживанне серед неолітичної культури, була чиста мідь, і тільки пізнійше стала розповсюднювати ся бронза, се-б то сполученне міді з циню (більше меньше в пропорції одной части цини на девять частей міді). Се зрештою само собою зрозуміле. Мідь метал найбильше приступний, найлекший до примітивного оброблення. Вона вправді далеко меньше практична, тревала, плястична як бронза, але щоб зробити бронзу, треба знати два металі — мідь і цину, і то в їх чистій формі, бо нема такого природного сполучення міді й цини, аби дало бронзу безпосередно при обробленню, і навіть мідяна та циняна руда дуже рідко трапляють ся разом.¹⁾ Отже виготовленне бронзи вимагає вже досить значного поступу металічної техніки.

Що правда мідяні вироби звістні і деннде, а у нас тим меньше, ще в досить малім числі, але на се є свої причини: мідь консервуєть ся далеко гірше ніж бронза, і з розвитком бронзових виробів мідяні предмети в великім числі мусіли перетоплюватись на бронзу. Та й увагу на мідяні вироби звернено дуже недавно, й що йно зачинають їх вирізняти в осібну категорію від бронзових; тому й число звісних нахідок мідяних виробів зростає з року на рік.²⁾ З поміж них одначе треба відрізняти річи початкової мідяної техніки, коли ще бронзи не знали, від пізнійших, що робили ся замість бронзових, як бракувало цини.

Мідь, потім бронза і золото — се металі, що становлять ранню металічну культуру. Значно пізнійше в уживанне входять веліво й срібло.

Своєю появою металі не зробили передому від разу. Навіть там, де бронза пізнійше входить в дуже широке уживанне і стає головним матеріалом для всяких виробів, від зброї до різних окрас, творячи певну епоху бронзової культури — і там мідь, потім бронза стрічаєть ся якийсь час, і навіть досить

¹⁾ Властиво природне сполученне міді й цини звістне тільки в однім місці — Корнуельсі, в Англії, але домішка цини тут далеко більша, ніж потрібно для бронзи, й для того, щоб добути з сеї руди бронзу, треба перше вилучити з неї осібно цину і мідь.

²⁾ Див. в примітках (5).

довго поруч виробів камяних і кістяних, лише поволі випираючи їх з уживання. Мідяні й бронзові вироби все були рідкі, дорогі, й не могли вийти в ширше уживання відразу. Перше ніж мідяні вироби встигли розмножитись відповідно, з'явила ся бронза. У нас же й бронза не встигла запанувати на добре, як явило ся залізо.

Досить розповсюднений в археологічній літературі погляд взагалі заперечує існування бронзової культури в східній Європі, окрім крайньої східної частини, азійського погранчя, що входило в круг азійської (сибирської й середньо-азійської) бронзової культури.¹⁾ Так загально заперечи її мабуть не можна, але для центральної України такий погляд буде відай оправданий. Тому що ані міді, ані цини у нас не здобували на місці, бронзові вироби були і вістались в наших краях річею привозною. Через те тільки в тих частях нашої території, що лежали в ближшій суцідстві великих огнищ бронзової культури, могли бронзові вироби, бронзова культура прийти до більшого значіння. Так карпатське згіре входило в круг впливів інтензивної середно-дунайської чи адриатицької бронзової культури, далеко мабуть сильніших, ніж би можна судити по нечисленним звістним нам нахідкам бронзових виробів в горах (тоді мабуть ще переважно зовсім або дуже слабо залюднених) і на галицькім підгір'ю.²⁾

¹⁾ Див. в примітках (6).

²⁾ Про нахідки в Галичині бронзових річей техніки середнодунайської й адриатицької, чи т. зв. гальштатської (їх відграничити не завжди можна) — Demetrykiewicz Vorgeschichte Galiziens (Oester.-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Galizien, с. 120—2) моя статя: Бронзові мечи в Турецького пов. в Записках Наук. Тов. ім. Шевченка т. XXXIII (три бронзові мечи, — по кілька таких мечів є в різних львівських збірках, Przybyslawski — Skarb bronzowy znalezione pod Unizem (Teka konserw. I), також Pułaski Wiadomość o dwu zabytkach bronzowych znalezionych na Podolu (Pamiętnik Fizyograficzny т. IX) і Труды XI сѣзда II с. 159. Про нахідки в Угорської Русі — Undset Études sur l'âge du bronze de la Hongrie, 1880; Hampel Trouvailles de l'âge du bronze en Hongrie, 1886, йогож Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn, 2 вид. 1890 (тут видано звиш 1000 предметів, а долучений (с. 12—4) географічний показчик дає спроможність орієнтоватись спеціально в підкарпатській культурі); в мадярськім виданню: A bronzokor emelékei magyarhonban (Пам'ятки бронзової епохи в Угорщині), т. I—III, дає він відомости про нахідки північні: т. II статистика нахідок (1892), т. III (1896) — дальші нахідки.

З другого боку, недавні розкопки в поріччю Донця (в Ізюмському пов.) виказали тут також дуже інтензивну бронзову культуру, що могла стояти в зв'язку чи з уральською, чи скорше може — з кавказькою бронзовою культурою.¹⁾ В центральні українські землі — в басейн Дніпра, Дністра й Буга бронзові предмети могли приходити як з заходу²⁾, так і зі сходу (з уральських і кавказьких країв), і крім того мусіли приходити з чорноморського побережжя, з фінікійсько-карійських факторій: дійсно в побережжю нижнього Дніпра сліди фабрикації бронзи досить численні.

Не маючи місцевих джерел, бронзова культура на великих просторах нашої території могла лише дуже поволі розпросторюватись; камінь і кість мусіли заховувати своє значіння в місцевій й культурі ще довго по тому, як почали розпросторюватись бронзові вироби; перше ніж встигли вони опанувати її та витиснути з уживання камінь, появились уже вироби залізни. Тим можна собі пояснити, що коли в одних нахідках бачимо в обстанові неолітичної культури предмети мідяні (як в вище наведених), а в інших по камяній безпосередно наступає бронзова культура (нпр. в деяких могилах з фарбованими кістяками, де поруч з каменем починає виступати бронза), маємо знов нахідки, де поруч із каменем виступає безпосередно вже залізо як його наступник (могили с. Гатного, с. Янкович коло Київка, де залізни знаряддя знаходимо в могилах разом з політерованими камяними, і дуже примитивною посудиною).³⁾ Отже виключивши на разі так слабо досліджені ще західні й східні краї нашої території, ми скорше можемо говорити про перехідний період від каменя до металю взагалі й сюди зачислити

¹⁾ Розкопки Городцова — див. Извѣстія XII съѣзда с. 158; на 299 розкопаних похоронів він зачисляє до бронзової культури 264. На жаль, комунікат не дає ніяких ближших пояснень, а те, що каже, не дуже свідчить про докладність досліду.

²⁾ Можна судити з аналогії. Нпр. між недавно опублікованими бронзовими нахідками з Київської губернії з колекції Ханенка (вип. I) стрічаємо бронзовий наручник з типовими прикметами галльштатського типа (табл. XIII. 60. В одній могилі з під Ірдиня (коло Дніпра, в полудневій Київщині) знайшли спіралі того-ж середно-дунайського типа (Бобринскій III с. 23 і таб. II), й т. и.

³⁾ Могили с. Гатного й Янкович — Труды III з'їзда т. I, протоколи с. 80 і далі та рисунки до них, і Археологическая карта Киев. губ. с. 21.

і нахідки металічних виробів разом з каменем і нахідки мідяного та бронзового знарядя.¹⁾

З тим всім бронзові вироби були навіть в центральних частях України досить розповсюднені, і то не тільки такі як стрілки, зеркальця й різнородні окраси, що ідуть потім далеко в часи залізної культури, а й так характеристичні як бронзові сокири, списи, мечі, ножі, де бронза зараз була виперта залізом, скоро йно стало воно на добре розповсюднюватись. Бронзові вироби привозились не тільки готовими, але й вироблялись на місці, як показують нахідки камінних форм до відливання бронзових сокір, списів, серпів, або кусні приладженого матеріала.²⁾ Але могил з типовою бронзовою культурою в центральних землях майже не звісно — де й маємо такі, може бути питання, чи не випадково трапились в них самі лише бронзові річи.³⁾

Рання залізна культура наших країв в археології залюбки зветь ся скитською. Але се назва наскривь конвенціональна; вона означає взагалі перші стадії залізної культури, в котрій між иньшими народами жили на нашій території й Скити, — в противність півнійшій залізній культурі, головно словянській. Дуже багатий і різнородний матеріал доісторичної залізної культури наших країв далеко ще ані використаний ані вистудіований в тій мірі, аби можна було його уложити в докладну хронологічну та етнографічну схему; тому ліпше оминати етнографічних назв там, де нема певности що до етнографічної приналежности.

¹⁾ Тепер сю переходову епоху звать часом „енеолітичною“ (мідяно-камяною).

²⁾ Нахідки форм: Zbiór wiadomości do antropol. kraj. XIII с. 34 (тут особливо интересно було-б справдити гадку автора, що знайдені форми зроблені з місцевого каменя с. 47 і 50). Археол. карта Киев. губ. с. 47. Каталогъ коллекции Поля с. 36, 40—1. Ястребовъ Обзорніе древностей Херсонской губ. с. 28. Краткій указатель музея одесск. общества истории, 1892, с. 44. Російській историч. музей (московський) показчик 1893 р. с. 45 (коллекція камяних форм з с. Кардашники Тавр. губ., в над вижнього Дніпра). Археол. лѣтоп. Юж. Р. 1900 с. 24 Aspelin Antiquités du Nord finno-ougrien, I додаток 1.

³⁾ Могили с. Должика і Романовки в Київщині — Археологическая карта с. 57 і 68. декотрі могили Гермесової блязниці і Вел. Білогерки — Забелін Исторія русской жизни I с. 617—8. Бобринскій Курганы III с. 23—5 і ин.

Я вже згадував, що ми маємо такі нахідки — голвно в північній поясі України, де залізо безпосередно наступає по кам'яній культурі. Нпр. в згаданих могилах північної Київщини (с. Гатного, Янкович), де залізна зброя виступає разом з кам'яним знаряддям і дуже примитивними глиняними виробами. В інших знов старі культурні типи неолітичної доби переходять до залізної культури через невелику домішку мідяної або бронзової. Новіші комунікати доносять про викриті початків „скитської“ культури серед глиняних точків з мальованим начинням або в похоронах з фарбованими скелетами.¹⁾ Похоронні поля, недавніми часами в великій числі викриті в північних частих України, від поріччя Буга до поріччя Дніпра, дуже часто дають предмети від неолітичних часів до досить пізньої залізної доби, датованої римськими монетами II—III вв. по Хр., без виразних відмін в типах похорону чи в їх культурній обстанові. Що правда студіюваннє їх лишає багато до бажання.

В північній лісовій поясі отсі похоронні поля поки що являють *ся найбільш типовим явищем в часів ранньої залізної культури (в перед часів великої славянської міграції). Похорони в них стрічаємо великими групами, без могильних насипів, під поверхнею землі, в суміш — погребаних і спалених небіжчиків; поруч похоронів з кам'яним та кістяним знаряддям, архаїчного типа (скорчених), бачимо похорони з такими характеристичними предметами останніх століть перед Хр. і перших по Хр., як фібули — т. зв. римських провінціоанальних або

Крім згаданих вище, нахідки бронзи див. ще: Археологічна карта Київщини Антоновича, показчик с. 14, де вчислені нахідки на території Київщини (в двадцять характеристичних нахідок), там же с. 57, 62, 68 текста. Археол. карта Волинської і теж Подольської губ., див. показчики. Каталогъ колекції Поля розд. II (найбогатша колекція української бронзи). Рос. историческій музей, показчик 1893 р. с. 67—8 і 599 (бронза в Харківщини, копії й оригінали), с. 363 (Катеринославщина), там же незаписана в показчику, нова колекція бронзових сокір в Полтавщини. Ястребовъ оп. с. с. 11 (Херсонщина). Aspelin I, дол. 1 про українську бронзу (кілька річей в Україні). Непровіреною лишаєть ся досі його замітка про самостійність декотрих типів чорноморської бронзи (I с. 47): Dans la Russie méridionale on a trouvé des antiquités, qui, à coté de quelques formes locales, offrent le typ altafouralien); пор. Каталогъ колекції Поля розд. II.

¹⁾ Комунікати про розкопки Хвойки, в Київлянині 1903, падолист; Ізвѣстія XII сѣзда с. 182.

кельтських типів, шклянну посуду й намиста; глиняна посуда, поруч примітивних виробів, стрічаєть ся в дуже гарних, правильних формах, роблених на колесі. Їх орнамент одначе не багатий, часом дає лише дальшу аналогію з пишною орнаментациєю неолітичних точків; мальованого начиння не бачимо.¹⁾

Далеко виразнійше й інтензивнійше виступає еволюція ранньої залізної культури в приморських степовім поясі і передстеповім Подніпровю (з полудневою Київщиною й Полтавщиною включно). Тут бачимо кілька сильних культурних течій, що стрічають ся й комбінують ся з собою.

Перший тип, се залізна культура з виразними слідами античних впливів — нахідки й могили з грецькими річачами, або зробленими з грецьких ввірців. Найбільш звістні типові могили сеї катеґорії в Кул-оба коло Керчи, Карагодеуашх коло ст. Кримської на Кавказі, могила Чертомлицька коло Порогів, Рижанівська в полудневій Київщині (Звенигородський п.). Се все могили, безперечно, варварські, але з багатим запасом грецьких виробів, часом спеціально приладжених (в виборі тем, орнаменту і в самих річачах) до вимог варварського життя, як от славні вази кул-обеська і чертомлицька з сценами скитського життя; як витискані з золота бляшки для нашивання на одіжу, по варварській моді; як різні багаті окраси, незвичайні для грецького убрання, але вимагані охочою до золота варварською людністю. Сі могили можуть бути датовані тільки дуже приблизно (здебільшого — на підставі стилю й техніки виробів), і кладуть ся на V—II в. перед Христом, отже часи скитсько-сарматські. Окрім них в численних нахідках — чи то в могилах, чи на останках осад, виступають в великім числі (на Подніпровю майже до границі лісів) більше відокремлені сліди впливів грецької, потім

¹⁾ Хвойка Поля погребеній въ среднемъ Приднѣпровьѣ (Записки рус. археол. общ. т. XII, вип. 1) — дуже коротенькі записки з сумаричними характеристиками. Предмети видані гарно, але з сумаричними замітками тільки (так що не можна часом вирізнити їх з помірніших) у Ханенка Древности Приднѣпровья вип. IV. Див. ще Археол. карту Волын. губ. с. 99 (Брикуля), Археол. лѣтоп. Юж. Р. 1901 с. 39 (Шаргород). Про похоронні поля на верхівях Буга — Шараневича Smentarszyska przedhistoryczne we wsiach Czechach i Wysocku (Teka konserwatorska II) і Das grosse prähistorische Gräberfeld zu Czechy (Mittheilungen der Central-Commission, 1901), і мов: Похоронне поле в с. Чехах — Записки т. XXXI; на середнім Бугу — Б'яшевський Дюнина стоянки (Труды XI съѣзда, т. I).

грецько-римської культури, в виді чи то металічних виробів, чи посуду, чи монет.¹⁾

Поруч з сими античними впливами стоять інші, що стилем своїх виробів і предметами вяжуться в Передню Азію, Туркестаном і Сибірю. Вони характеризують ся багатством бронзових річей, особливо окрас кінських і колісничних, з характеристичним орнаментом — зьвірячим (цілі зьвіри і поодинокі часті — головки, кінські й пташині, дзьюби, лапи, то що), виконаним сухо, схематично, утрировано, в противність елегантному реалізму грецької штуки. Тойже орнамент і стиль стрічаємо на золотих, срібних, кістяних окрасах. Найбільш характеристично виступає сей стиль в нахідках могил Лугової (Александропольської) й Краснокутської недалеко порогів, на правім боці в (Катеринославським повіті), Аксютинецької й інших коло Ромна.²⁾

Сі дві течії на Україні стрічають ся й комбінують ся з собою: бронзові, кістяні й інші вироби того східнього стилю стрічаємо часто в одних могилах з античними річами, стрічаємо теж його в античній передачі, змодіфіковані, убагороднені, як з другого боку бачимо еденістичні теми барбаризовані роботою тубильних майстрів.³⁾

Хронологічно і етнографічно відграничити сі два культурні типи ми не можемо, хоч і бачимо виразно їх відмінний початок. Вони безперечно стрічались у одних і тих самих народів. Разом взявши можна їх характеризувати багатством бронзи і золота, а рідкістю срібла (є нахідки, де при багатстві золотих і бронзових річей не знайшлося нічого срібного⁴⁾), та сими характеристичними впливами — античним (грецьким) і азійським.

¹⁾ Головне: А шикъ Воспорское царство, 1848, *Antiquités du Bosphore Cimmérien*, 1854, Древности Геродотовой Скиѣи т. II, 1873, *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej* т. XII, Лаппо-Данилевскій і Мальмбергъ Курганъ Каргодеуашъ (Матеріали по археології Росції N. 13), загальне: Толстой і Кондаковъ Русскія древности т. I і II. Про нахідки античної посуду ще нижше — ст. 64.

²⁾ Древности Геродотовой Скиѣи т. I, Бобринскій — Курганы близъ м. Смѣлы, II—III, Ханенко Древности Приднѣпровья вип. III—IV (тут і мішані еденістично-орієнтальні нахідки).

³⁾ Нпр. в інших аксютинецьких розкопках — див. Самокусова Основанія хронологической классификаціи 1892 с. 28 і далі), або і в Чорткивській та Луговій могилах.

⁴⁾ Пор. Дарієвка, Аксютинці — Бобринскій II, с. 128—9, 162.

З усіх типів ранньої залізної культури (повторяю — всіх її численних варіантів ще далеко не можна звести в якусь систему) сі мішані типи найскорше можна назвати скитсько-сарматськими, але й то більше з хронологічного й культурного, як етнографічного погляду, — бо ця культура певно переходила і до дальших сусідів Скитів та Сарматів. Навіть похоронний обряд міг перейматись завдяки політичній перевазі, і нахідки скитсько-сарматського типу середнього Подніпров'я не все можна уважати слідами Скитів-Сарматів.

Безпосередно перед великою словянською міграцією — в II—IV вв. по Хр. бачимо нову течію в техніці, стилі, штуці — так званий готський або (як звуть його в західній штуці) меровінгський. Назва ся о стільки лише оправдана, що стиль сей, розвинувшись в наших краях безпосередно перед міграцією Готів на захід, був ними присвоєний і широко розвинув ся на заході, в новозаснованих германських державах. Походження ж він безсумнівно східного, і йшов в Персію й Туркестан. Характеризується він також замицванням до золота й бронзи, але саджених різнокольоровим камінням, шклом, або емалією. Місце плястичної орнаментациї займає інкрустация; давній зв'язаний орнамент никне, панують схематичні або геометричні форми. Прототипи сього стилю новітні розкопки в Персії викривають нам з перед кількох століть перед Хр.¹⁾ Недавня, дуже інтернасна нахідка в Керчи викрила похорон з предметами готського стилю цінний тим, що він має дату в виді відтиска римської монети — кінця III або початку IV в.²⁾; се час коли той готський стиль починає розширяться ся в наших краях.

З словянською міграцією в лісовім поясі визначають ся словянські культурні типи — в похоронах і осадах. Їх характеризує багатство срібла, переважно перед золотом; бронза грає досить малу ролю — лише яко заміна дорогих металів для біднійших верств; орнамент і стиль вповні різняться ся від скитсько-сарматських і готських — та про них

¹⁾ Такі нпр. видані в розкопок Моргана інкрустовані річи з ахеменидських могил — *La delegation en Perse 1897 à 1902*, par J. de Morgan, 1902, с. 30, 92.

²⁾ Э. Штернякъ Къ вопросу о происхожденіи „готскаго стиля“ предметовъ ювелирнаго искусства — *Записки одес. общества исторіи т. XX. Про „готський“ стиль в наших краях* — Толстой и Кондаковъ *Русскія древности* кн. III, Ханенко *Древности Придніпровья* кн. IV, de Bay *La bijouterie des Goths en Russie*, 1892.

будемо говорити нижче. В степовім поясі рух турецьких орд (VI—XII в.) приносить нові типи похорон і похоронних пам'яток: се т. зв. кам'яні баби — грубо різьблені з каменя фігури різних типів — характеристичні монументи турецьких народів, і похорони в конем, що покривають собою степові простори нашої території, кінчаючи полудневою Київщиною (Поросем) на півночі. Се найчастійше могили впущеї, се-б то викопані в вершку вже готової, давнійшої могили, так що в степовім поясі могили старших часів (з скорченими червоними скелетами, або скитсько-сарматськими похоронами) дуже часто мають зверху такі пізнійші похорони кочовників з конем (найчастійше голова й ноги коня)¹⁾.

З антропологічного погляду похорони з часів металічної культури відкривають перед нами існування в наших краях нової раси — короткоголової. Довгоголова людність, яку ми бачили тут в неолітичних часах, не зникла, ми її бачимо далі нпр. в похоронних полях, і в більше або менше чистих формах довгоголовість виступає потім в пізнійших похоронах слов'янської доби. Короткоголових стрічаємо в степових скитсько-сарматських похоронах, і в тих впущених могилах з конем (тим часом як старші, первісні похорони належать до людности довгоголової). Вони виступають часами, яко пізнійша спорадична домішка, і в похоронах старших типів.²⁾

При сучаснім запасі наших антропологічних відомостей виглядало-б, що короткоголові люди були новішими кольоністами наших степів, які прийшли з Азії за часів залізної культури. Але такий загальний вивід був би поки ще за-скорим — за мало матеріалу.

Оглянувши таким чином сліди культурного життя на українсько-руській території, мусимо поставити питання: чи маємо в тих останках шукати українсько-руської людности, чи то її предків, і коли так, то в репрезентантах якої культури і якого антропологічного типу? Іншими словами: в якому культурному стані українсько-руська з'явилась вперше на нашій теперішній території і який був її антропологічний тип? Відповідь на се питання можна дати лише в зв'язи з загальнішими питаннями про початки нашого народу та його перед-історичні міграції (переселення), і до них мусимо звернутись.

¹⁾ Про се див. в примітках (7). ²⁾ Про се примітка 8.

Як в справі найдавнішого залюднення нашої вітчизни поводаторем була нам археологія, так в справі початку нашого народу сю ролю бере на себе порівняне язикознавство, що опираючись на студіюванням язиків, уставляє не тільки відносини тих язиків, їх спорідненне, але й рівень культури дотичних народів, їх культурні відносини, і взагалі ставить собі задачі в кругу історії культури їх.

Та як то часто буває, і лінгвістика з далеко більшою легкостю давала відповіді на такі питання на перших кроках свого роввою, ніж пізнійше, коли поставлені були більші вимагання що до методів сього студіювання.¹⁾

Не що давно признавались певними і перейшли навіть в підручники погляди, що велике індоєвропейське плем'я (зване також індогерманським або арійським),²⁾ в склад котрого входили і предки, чи асимілятори, сучасних словянських народів, мешкало перед своїм роскладом на поодинокі галузи і групи в Авії, на західніх згірях Болортата і Мустата, на північ від Гіндуку, де дійшло вже тоді значного культурного розвитку: воно знало важнійші метали (бронзу, золото, срібло, залізо), було добре обзнайомлене з хліборобством, мало значно роввинений родинний і громадсько-політичний устрій; в такім високім культурнім стані приходили поодинокі члени індоєвропейської родини в Європу. Таким виводом дуже улекшувалось орієнтованне в археологічнім матеріалі: признавалось за певне,

¹⁾ Історія наукових студій над сими питаннями докладно представлена у О. Шрадера Sprachvergleichung und Urgeschichte (2 вид. 1890, 6на) с. 24 sq., с. 111 sq., також — С. I. Tylor The Origin of the Aryans, Лондон, 1889 розд. I (французький переклад Varrigny 1895, російський 1897), I. Schmidt — Die Urheimath der Indogermanen und das europäische Zahlssystem. — Abhandlungen der Berliner Akademie, 1890, розд. I; літературу поодиноких питань див. у О. Шрадера Reallexicon der indogermanischen Alterthumskunde, 1901, sub vocibus.

²⁾ Утерті назви „індоєвропейське плем'я“, „арійські народи“ можуть уживатись тільки в певним застереженнем, означаючи народи, що говорять індоєвропейськими мовами, хоч належать безперечно до різних асимільованих рас; М. Мілер дотепно сказав, що як казати про арійську расу, то однаковим правом можна-б говорити про доліхокефалічну лексику і брахікефалічну граматику.

Найбільш відповідною назвою для групи сих мов уважаю „індоєвропейське“, а „арійське“ не годить ся зовсім, бо означає тільки східню галузь цієї групи — мови іранську і індійську, хоч уживається часто і в загальнім значінню.

що кожний індоєвропейський нарід прийшов в Європу з металічною культурою, значить кольтонізація чи то палеолітична чи неолітична була не індоєвропейська, а старша, і треба було тільки в велівній культурі відшукувати культуру того чи иншого індоєвропейського народа.

Та одначе проти сих виводів, що знайшли собі найбільш повне представлення в голосній свого часу праці Pictet¹⁾, виступили цілим рядом закнди і поправки. Передовсім таким суперечним питаннем стала справа правітчини індоєвропейських народів; почавши з кінця 50-х рр. і до нашого часу цілий ряд учених виступив проти азійської теорії, переносючи індоєвропейську правітчину в Європу та уміщуючи її в ріжних краях останньої, і тепер європейська теорія рішучо переважає.²⁾

Ще важче узяла ся критика до справи індоєвропейської культури. Тим часом як Пікте і за ним иньші представляли собі індоєвропейську людність з значно розвиненою металічною культурою, новійші дослідники признали за нею з усіх металів знайомість лише з мідєю (не бронзою), але й уживання сього металя уважають ще мало розвиненим, так що індоєвропейські народи під час свого розселення перебували властиво в неолітичній і аж розійшовшись прийшли до металічної культури. На правітчині се був нарід головно пастуший, кочовий, а хоч був ознайомлений з початками хліборобства, але воно значнійшу роль осягнуло аж на нових осадах.³⁾

Розуміється, як би культурно-історичні досліди язиковознавців могли дати певні вказівки що до виходної точки індоєвропейської кольтонізації, її розвою і того культурного стану, в якім та кольтонізація переходила, то се-б багато помогло нам

1) Pictet — *Les origines Indo-européenes ou les Aryas primitifs*, т. I вийшов в 1859 р.; нове, не змінене в головних поглядах видання 1877 р. в трьох томах.

2) Літературу її див. в примітках (9).

3) До таких виводів прийшли два такі першорядні історики культури як Ген (V. Hahn) *Kulturpflanzen und Haustiere* (вид. 5, Берлін, 1887) с. 14—8 і О. Шрадер ор. с.² с. 2514 sq., його приймає й Тейлор в згаданій книжці (розд. 3, XII), з словянських учених вказує на Нідерле — *O puvodu Slovanů* (1896) с. 112—3. Иньші знов стоять по середині між скрайніми поглядами; як на приклад уміркованого еклетику можна вказати на згадану працю Крека. Рішучо за далеко пішов О. Шрадер в своїй новій праці (*Reallexikon s. v. Steinzeit*), ототожнюючи індоєвропейську культуру з європейським неолітом — що мовляв його рознесла по Європі індоєвропейська міграція.

до орієнтовання в справі передісторичного залюднення нашої вітчизни і початків слов'янської колонізації. Але досі в сих питаннях не прийшло до остаточного порішення і ми маємо тільки правдоподібності. Такими правдоподібністями вважаю виводи (прийняті рядом визначних сучасних учених) — по перше, що праявчиною індоєвропейського племені була східня Європа; друге — що індоєвропейське плем'я почало ділитися ще в неолітичній культурі. Останнє виводить ся з того, що назв спільних індоєвропейським язикам для предметів вищої культури в їх язиковім запасі не зникло ся, а що наймовірно, аби така спільна назва могла затратитися цілком, не лишившись бодай у декотрих груп, то звідси вивід, що назв для предметів вищої культури не було перед розселенням, отже й самої її не було. Що до праявчини, то се справа більш скомплікована, і тому мушу коло неї бодай коротенько спинити ся.

Передовсім треба піднести, що за азійською праявчиною не промовляє ніщо; ся теорія уложила ся силою традиційного привичання дивитися на Азію, як на вітчизну людського роду; одинокий момент, що промовляв би за нею — се лінгвістичні стичности Індоєвропейців з Семитами, але таких старих стичностей до тепер не виказано.¹⁾ Противно, дуже численні стичности з Фінами (хоч не проаналізовані ще докладно) вказували-б на східню Європу.²⁾ Тут заховали ся й найбільше

¹⁾ Їх виказував Кремер, Гошель (Die Namen die Säugethiere bei d. Südsem. Völkern, 1879 і потім в Archiv für Anthropologie, 1884), Шмідт (Die Urheimath), одначе з слабим успіхом; див. погляд самого Шмідта l. c. c. 9 і полеміку з ним Міллера в Ausland, 1891.

²⁾ Про них і про генетичну зв'язь (спільне походження) Індоєвропейців з Фінами, що приймають декотрі дослідники на підставі тих стичностей — Thomsen Über den Einfluss der germ. Sprachen auf die finnisch-lappischen, 1870 і новіше Beröninger mellem de finske og de baltiske Sprog, 1890; Anderson Studien zur Vergleichung der indogerm. u. finnisch-ugrischen Sprachen, 1879; Donner über den Einfluss der litanischen auf die finnischen Sprachen (Techmers Internat. Zeitschrift); Веске Слов'яно-фінскія культурныя отношенія по доннымъ языка, 1890; Кеппенъ op. c., Тейлор op. c., Богдановъ Quelle est la race la plus ancienne de la Russie centrale (Compte rendu du Congres de Moscou, I); J. Mikkola Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen I, 1894; Zaborowski Les Ariens — Recherches sur les origines, état de la question de langue et de race — Revue d' Anthropologie, 1898; H. Sweet The history of language, 1900 (с. 112 sq.); Ногодинъ в Трудах XI съезда т. II (резюме) і ин. Див. ще вище про фінсько-іранські стичности.

архаїчні язики індоєвропейської родини (литовсько-лотиська група). Проти азійської правітчини промовляє до певної міри й брак в індоєвропейським язиковім запасі імен таких питомених азійських звірят як верблюд, осел й ин. Цілий процес кольонізації індоєвропейських народів далеко легше пояснити собі з європейською правітчиною, а що особливо важно: лінгвістичні стичности ріжних груп між собою вказували-б, що вони на правітчині, перед міграцією були розміщені між собою аналогічно в їх теперішнім розміщеннєм, а се дуже тяжко, попросту неможливо помирить, припустивши міграцію в Європу з Болортага. З сих всіх обставин справді стає більш правдоподібною правітчина в східній Європі.

Ся правітчина мусіла займати значні простори, бо скотарський, переважно кочовничий спосіб життя Індоєвропейців вимагав великих просторів, а сей пранарід мусів бути численним з огляду на його пізнійше роспростореннє. Правда, він певно асимілював при розселеннєм, а мабуть іще й перед ним, у великім числі чужі народности; на се виразно вказує антропольотична мішанина „індоєвропейської раси“ — типів ясних і чорних, короткоголових і довгоголових, а й сама язикова диференція була безперечно прискорена сею асиміляцією чужеродних елементів. Але сама така асиміляція можлива тільки при значній асиміляційній масі. Брак спільної назви для моря вказував би, що правітчина не лежала при самім морі, могли лиш декотрі племена доходити до моря (Чорного чи Балтійського).¹⁾ Скотарське господарство — з одного боку, з другого знайомість з медом, пчолою і медведем (все се вказує мова) вказували-б на пограничє степу і лісу, що тягнеть ся в полуднево-західнім напрямі через східно-європейську рівнину, як на найбільш правдоподібний край індоєвропейської правітчини. В таким разі Словяне, і навіть ще ближше — наш нарід може бути автохтоном на певній часті своєї нинішньої території, і його пізнійші міграції були розмірно не великі.

Такі правдоподібности. Ще раз підношу, що європейська правітчина Індоєвропейців далеко правдоподібнійша від азійської, але все таки вона — гіпотеза тільки, хоч і дуже правдоподібна. То тільки в кождім разі треба сконстатовати, перше — що ми не маємо ніяких вказівок на те, аби індо-

¹⁾ Про старинність назви моря в індоєвропейських язиках особливо Гірт ор. с. 475.

європейські народи вимігрували в Європу з Азії; друге — що нема досі ніяких фактів, котрі-б вказували, що на нашій території перед індоєвропейською кольонізацією істнувала яка небудь иньша.¹⁾

Археологія, як ми бачили, виразно вказує нам на українсько-руській території перед словянською міграцією два відмінні типи: довгоголовий — неолітичний, і короткоголовий, що поруч довгоголового виступав в часи залізної культури. Питання — котрий тип індоєвропейський або спеціально словянський? На се антропологічне питання не можна цілком відповісти. Як я вже згадував, народи індоєвропейської родини мають мішаний тип: чорний і ясий, короткоголовий і довгоголовий; сю мішанину помічаємо навіть на територіях тих самих народів; полишаючи на боці кольор, нпр. північні Германці довгоголові, а полудневі короткоголові, полудневі Італійці довгоголові, північні короткоголові і т. и.; в результаті одні вважають первісним індоєвропейським типом довгоголовий („германський“), иньші — короткоголовий (т. зв. „кельтословянський“).²⁾ А в дійсности можливо зовсім, що ся мішанина типа у індоєвропейських народів старша і від часів розселення, то значить, що сї племена ще перед розселенням, на правітчині не були чистим типом, одностайною антропологічною расою.³⁾ Самий етнічний і язиковий тип індоєвро-

¹⁾ Досить розповсюджена фінська теорія — що східню Європу перед Індоєвропейцями цілу займали Фіни, не має підстави. Тільки в північній її часті при пізнійшій розселенню посунули їх далі напівніч Словяне.

²⁾ За довгоголовим обстають нпр. Poesche, Penka, Huxley (op. c.), Wilser — Die Herkunft der Germanen (Correspondenzblatt, 1885), de Lapouge Questions aryennes (Revue d' anthrop. 1889), Rendall The cradle of the Aryans, 1889, Retzius Crania Suecica, 1900, Buschan Verbreitung, Eintheilung und Ursprung der slav. Völkerstämme (Bericht der Ges. zu Stettin, 1901). За короткоголовим — Тейлор (op. c.), de Villenoisy Origines des premières races ariennes, 1894, Sergi Specie e varieta umane, 1900, Zabrowski Bulletin de la soc. d. anthropologie, 1900. Що до Словян, то найенергічнішим оборонцем їх початкової довгоголовости виступав Нідерле — його теорія, висловлена в книжї O rïvodu Slovanů, 1896, як в одного боку викликала опозицію, так знайшла чимало й прихильників (див. його Slov. starož. I c. 87).

³⁾ Таку гадку в усею рішучістю висловив Вірхов ще в 1883 р. (Korrespondenzblatt der deut. Ges. für Anthropologie), і до неї все більше починають схилати ся дослідники — нпр. Кречмер op. c., Бремер op. c., О. Шрадер Reallexicon s. v. Körperbeschaffenheit і т. и.

європейський міг утворитись наслідком мішання, метізації рас; таке мішання, асимільовання чужеродців потім могло вплинути на розділ індоєвропейської групи, як безперечно дуже сильно вплинуло на пізніше відріження поодиноких індоєвропейських груп, і в середині їх — поодиноких народів, як от розріження слов'янських племен.¹⁾ Теперішні Слов'яне переважно короткоголові: на заході й полудні тип сильно короткоголовий, в напрямі на північ і схід він слабне — сильно переважає ще у Українців, але у Поляків і Великоросів в них уже бореться середноголовий, з значнішою домішкою довгоголових.²⁾ Матеріал із старих могил дає більший процент довгоголових, а в українських поганських могилах, що по культурним прикметам уважаються слов'янськими, довгоголовість навіть переважає; та тип уже й тут не одноцільний, мішаний: є й короткоголові й середні типи. Поки не в'ячена справа індоєвропейського типу, доти й первісний слов'янський тип буде нам незвісним напевно.

Таким чином ані лінгвістика ані антропологія самі по собі не дають нам цілком певних вказівок для орієнтування в археологічних останках залюднення нашої території; вони тільки перестерігають нас від деяких безосновних або передчасних виводів — отже дають результат поки що негати́вний. Для орієнтування в передісторичній етнографії нашої території і передісторичній слов'янській колонізації все ще головно мають нам служити історичні відомості; але скомбіновані з фактами лінгвістики та археології вони не в однім можуть в'яснити

¹⁾ Про вплив етнічного мішання, метізації на відріження мовне — впр. Ascoli Sprachwissenschaftliche Briefe (пер.), 1887, Те й лор ор. с., Гірт Die Verwandtschaftsverhältnisse der Indogermanen (Indogerm. Forschungen, 1894), Стоянович Приступна академска бесіда (Глас спрск. акад. т. LII), Бодуен де Куртене О смішанномъ характерѣ всѣхъ языковъ (Ж. М. Н. П. 1901, IX). Против надуживання сього об'яснення справедливі замітки висловив Ягіч — Einige Streitfragen, Archiv XXII, указуючи, що діалектичні різниці в кожній більшій лінгвістичній масі й без того неминучо мусять бути. Але се одначе зовсім не зменшує впливів мішання на мовну диференціацію.

²⁾ Про се I. Deniker Les races de l'Europe I. Indice céphalique en Europe), 1899, W. Ripley The races of Europe, London, 1900, Niederle O původu Slovanů i Slovanské Starožitnosti rovd. III, Воробьевъ — в Трудах моск. антрополог. отдѣла XIX, Talko Hrynciewicz W kwestyi pochodzenia Slowian — Wisła, 1902, і Поляки — Русскій Антропол. Журналъ, 1901.

нам далеко більше і кинути сьвітло в значно давніші часи. Так комбінація спостережень лінгвістики з історичними звітками може дати нам цінні вказівки що до відносин слов'янських народів взагалі (а в тім і українсько-руських племен) перед їх розселенням до інших народів індоєвропейської родини, кольонізаційне групування й культурні впливи, й т. и.

Кінець спільного життя індоєвропейської родини й вирізнення з неї поодиноких народів і мовних груп, приймаючи що се стало ся в початках металічної культури, кладуть більшменьш за дві тисячі літ перед нашою ерою. Розумієть ся, се дуже загальне означення, і хоч досить прийняте в науці, але в більше менше гіпотетичнім характері.¹⁾ Так само лише в найзагальніших прикметах можна собі уявити самий процес розділу індоєвропейської родини. В лінгвістиці, що доси одиноко рішає се питання, до недавна стояли дві теорії — генеалогічна, що признає виділення цілих груп і існування якийсь час спільних мов для цих груп, до нового розділу кожної групи на мови чи групи мов, — і теорія хвиль, або переходів, що вирізнення мов об'ясняє повільним процесом ще в тих часах, коли стичність між народами тієї родини не була ще порвалася, і оден мовний служив посереднім каблучком переходом меж двома сусідними.²⁾ Тепер сі теорії найчастійше комбінують ся. Дійсно, вирізнення лінгвістично-етнографічних атомів (бо лінгвістична діфе-

¹⁾ Нпр. D' Arbois de Jubainville *Premiers habitants de l' Europe*, F. Müller *Allgemeine Ethnographie*, Brunhoffer *Urgeschichte der Arier*, Brugmann *Grundriss der vergleichenden Grammatik*, Bradke *Über Methode der arischen Alterthumswissenschaft*, Hirt *Die vorgeschichtliche Kultur Europas und der Indogermanen* (Hattners *Geographische Zeitschrift*, 1898), Schrader *Reallexicon* (с. 902), Montelius *Die Chronologie der ältesten Bronzezeit in Norddeutschland*, 1900, Hampel *Neuere Studien über die Kupferzeit* (*Zeitschrift für Ethnologie*, 1896). Hoernes *Urgeschichte der Bildenden Kunst*, Much *Heimat*, Niederle *O původu* (але в новій обрібці — *Sl. Starozit.* с. 29 вже відступає) і т. п. Закида, з лінгвістичного становища, против сеї дати підніс недавно Ягіч (*Einige Streitfragen* — *Archiv XXII*), уважаючи її занадто пізньою, але не треба спускати з очей можливости, що асиміляція чужеродців могла прискорити мовне розрізнення.

²⁾ Перегляд питання — див. Schrader *Sprachvergleichung* с. 68 і далі (тут схематичні рисунки), Krek *Einleitung in die slavische Literaturgeschichte*, вид. 2, с. 66 і далі, Niederle *O původu* с. 28 і далі, *Slov. Star.* I с. 68 і далі (тут новіша література).

ренціяція була об'явом і етнографічної заравом) не перешкоджало їм групуватись в тісніше звязані між собою групи. Початки такого вирізнення мусіли йти в глибину незвичайно далеко. Міграція вкінці була, розуміть ся, рішучим моментом для вирізнення народа чи групи з цілости, але й вона звичайно не іволювала відразу того відокремленого, не переривала стичности сієї відокремленої групи з иньшими чи иньшою спорідненою.

Так певна язикова спільність вяже між собою европейські групи індоєвропейської родини (деякі навіть приймали істнованнє спільної західньої, европейської мови по відділенню східньої арийської, себ то ірансько-індійської групи); словянська група з одного боку близько споріднена з литовською і германською, з другого — певні звязки лучать її з іранською, вказуючи тим самим на близшу і довшу стичність Словян з Іранцями вже й після розрізнення індоєвропейської родини¹⁾. Для словянсько-литовської групи равом з германською заступники геонеальотичної теорії приймали істнованнє спільної мови (се так звана у них північна, або північно-східня група), але тепер сей погляд все більше тратить повагу²⁾. За те тісні звязки Словян з литовською (інакше — балтійською) групою, не підлягають сумніву, і всі дінівисти ріжних напрямів сходять ся на признанню словянсько-литовської групи, що після відділення від иньших споріднених народів і груп становила певну цілість³⁾. Велика близькість приводить до гадки, що спільне житє сієї групи тягло ся дуже довго. Се легко зрозуміти, зваживши кольонізаційні обставини. Тим часом як міграції Германців на захід, а Іранців на схід ослабила їх звязки з Словянами (стичність зісталась тільки в розмірно незначній лінії сусідства), Словяне з литовськими народами жили в тісній географічній стичности аж до початків великої історичної міграції Словян, що ослабила остаточно сю словянсько-литовську

¹⁾ В третім напрямі могли бути також стичности з Траками, тільки що за браком язикових памяток сих останніх про се можемо поки що тільки здогадуватись.

²⁾ Пор. нпр. Бремера Ethnographie с. 761.

³⁾ Цілість, розуміть ся, тільки релятивну, бо певну диференціяцію в тих часах треба припустити навіть в середині самого Словянства, не тільки між групами словянською й литовською.

близкість, а заразом закінчила й вирішення поодиноких слов'янських народів¹).

За ці часи — до повного відокремлення Слов'ян від інших індоєвропейських народів, і на останку від Литовців (ці часи можна б назвати перед-слов'янськими) предки Слов'ян му-сіли зробити дальші кроки по дорозі материяльної та духової культури в порівнянні з побутом індоєвропейської епохи²). В ці часи му-сіли вже зарисуватись певні відміни в самім тілі буду-щого Слов'янства, що потім стали початком його диференціації на галузи й народи. Сі всі процеси переходили потім свій дальший розвій в самім Слов'янстві, коли його одність в литовською групою ослабла і воно відріжнилось від неї в осібну групу (се доба пра-слов'янська). В I в. по Хр. се відріжнення бачимо як факт вповні довершений: в історичних звістках Слов'яне й Литовці виступають з осібними іменами (Венеди і Еісти). Чи сей процес відділення утворивсь дорогою самого внутрішнього розвою, чи був приспінений иньшими якими при-чинами, не знаємо поки що; можливо, що й тут мало свій вплив територіальне розширення, так як півнійше слов'янське розселення вплинуло на розрізнення слов'янських племен.

Для доби пра-слов'янської ми можемо викомбінувати вже в значною правдоподібністю територію слов'янського розселення

¹) Що до відріжнення слов'янської групи від литовської, деяку по-пулярність мало датовання V віком перед Хр. Див. напр. новіші курси: *Krek Einleitung*³ с. 216, *Schiemann — Russland, Polen und Livland* I с. 11, *M. Denis — L' Europe orientale: Slaves, Lithuaniens, Hongrois* в *Histoire générale* вид. Lavissee et Rambaud, I с. 689. Воно одначе оперте лише на одянокім і цілком не певнім факті — імени півня у Слов'ян. Слав'яне мають імя півня (куръ — півень, курка) осібие від литовського, а що півень стає в грецькій літературі відомим в VI в. (як думають — від Персів), то й виводять, що в V в., коли ся птиця могла через Греків стати відомою у Слов'ян, вони вже жили осібним від литовських народів житєм, отже відділення було довершеним фактом. Сю гадку підніс Ген — *Kulturpflanzen*⁵ с. 270, і вона була прийнята иньшими дослідниками. Та не кажучи вже, що на однім імені годі збудувати таку важну теорію, сам Ген признав (с. 268), що нема ніяких вказівок — звідки (а там самим — і коли) півень перейшов до Слов'ян; а що вони стояли довго в безпосередній стичности з Іранцями, і слав'янське імя не стоїть в звязку з грецьким, то й ціла теорія переходу півня до Слов'ян від Греків не має опертя.

²) Про спільний словесний запас і культурний стан „північно-східної“ і потім слов'янсько-литовської групи — див. *Fick Vergl.*

(розуміть ся — в загальнійшій формі). Як би не стояла справа про правітчину індо-європейської родини, де-б не була вона, в усякім разі слов'янсько-литовська доба, певно, пережита була не де як у східній Європі: слов'янсько-литовські племена своє спільне жите безперечно прожили ~~уже~~ тут. З міграцією Германців на захід, в центральну Європу визначила ся західня границя їх території; полуднева усталила ся в розселеннєм в чорноморських степах іранських племен; на полудневім заході предки Слов'ян стикались з народами, як можна найправдоподобніше гадати — тракійської родини. Се все були свояки. Тільки на широкій лінії, що йшла з північного заходу на полудневий схід через східно-європейську низину, стрічались границі слов'янсько-литовської кольонізації з чужою — фінською.

В історичних відомостях найраніше визначаєть ся полуднева границя. Не кажучи за давніші, загальні згадки, в V в. почавши маємо ми докладніші відомости про кольонізацію чорноморських степів і в них бачимо, що кочовнича (по всякій правдоподібности — іранська) скитсько-сарматсько-аланська людність не переходила на північ далі за границю нижнього Дністра — Буга — Дніпра. Геродот, найважнійше наше джерело в сій справі, виразно відрізняє народи, що сиділи далі на північ, як не-скитські.

На полудневім заході карпатське підгірє в II в. перед Хр. покриває міграція Бастарнів, що простягалась звідти аж над нижній Дунай; там вони були „приходнями“ (*ἐπιήλυδες*), і такими-ж уважають їх і в прикарпатських сторонах. До їх прихода в півночі, славянські осади могли сягати й Карпатських гір, в басейні верхнього Дністра, Сана й Висли, і так само по ослабленню сеї бастарнської кольонізації. Самий гірський пояс займала група народів, найправдоподобнійше — тракійських.

Wörterbuch der indogerm. Sprachen, I. Schmidt Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogerm. Sprachen, C. Förstemann Sprachlichnaturhistorisches, R. Hassenkamp Über den Zusammenhang der lettoslavischen und germanischen Sprachen, A. Brückner Die slavischen Fremdvörter im Littauischen, Schieman Russland etc. Про сю літературу див. Шрадер² с. 80—5, Крек Einleitung² с. 89, 96. Ї тут в самій основі багато суперечного, а для слов'янсько-литовських відносин зроблено ще дуже мало; тут не входжу в справу, тим більше що нам важнійший культурний стан праслов'янський, про котрий будемо говорити нижче (розд. IV).

На заході перед новою — вже історичною міграцією Германців (т. зв. великим рухом народів) германська колонізація межувала з словянськими й литовськими народами в басейні Висли. Бачимо се з звісток (I в. по Хр.): Плінія, Тацита і Птолемея (писав в II в., але опирався головню на праці Марина Тірського в I в., доповнюючи й поправляючи її новими джерелами)¹⁾. Властиво якісь відомости для означення етнографічної границі дає тільки Птолемей. У нього Висла межує „Германію“ з „Сарматією“, від верхівя до моря. Межи „великими народами“ (*ἔθνη μέγιστα*) Сарматії вчислає він „Венедів по цілій Венедській затоці“, коло „Венедських гір“; між меншими Іотів (*Ἰότινες*) над Вислою, на полудень (*ὑπὸ*) від Венедів; ще дальше на полудень від них — Фінів і ряд народів з покрученими або неясними назвами²⁾. З сього виходить, що східною границею германських народів була Висла, але на нижній Вислі Іоти сиділи вже на правім боці її (що сиділи вони на нижній, а не горішній Вислі, се видно з того, що Тацит уміщує їх безпосередно на північ від Лугіїв — германських народів по Одеру)³⁾. На схід від Висли і на півн. схід від Іотів сидів „превеликий“ нарід Венедів — Словян, і литовські народи, у Тацита означені загальною німецькою назвою Aestii, Eisten⁴⁾. Так розміщує Птолемей; Пліній і Тацит, не даючи ближших вказівок, потверджують відомости Птолемея: перший згадує про Вислу, як границю Сарматії, й Венедів уміщує десь коло неї; другий про них згадує на східніх границях Германії, за Іотами⁵⁾. Чи переходили осадни Словян за Вислу, бодай подекуди, ще перед північною їх міграцією на захід, як се часом

¹⁾ Про Птолемея: Schwarz Der Geograph Cl. Ptolemaeus (Rheinisches Museum, 1893), Boll Studien über Cl. Ptolemaeus (Jahrbücher für Cl. Phil., 1894), Holz Über die germanische Völkertafel des Ptolemäus, 1894. Аналіз його відомостей зі Східної Європи: Müllenhof Deutsche Altertumskunde II с. 17 і далі. Králíček Die Sarmatische Berge, der Berg Peuke und Karpaten des Cl. Ptolemaios, 1894 (Kremsier, Programm). Браунъ Разысканія въ области готто-словянскихъ отношеній, I, 1899, Спб. Кулаковскій Карта Европейской Сарматіи по Птолемею, К., 1894, і доповнення в Филол. Обзор. 1899.

²⁾ Βούλανες (ліпша лекція: Σούλωνες), Φρουγουνδίωνες і коло верхівя Висли — Ἀδαρηνοί (або Ἀβαρηνοί), на схід від Венедів — Γαλίηδα, Σουδινοί, Σταυανοί — Ptolemaei III 5.

³⁾ Germ. 43—4.

⁴⁾ Північніше в IX—XI в. ся назва перенесена на финських Естів.

⁵⁾ Hist. Nat. IV, 27, Germania 46.

припускають на підставі хорографічних і археологічних даних, се вістає ся непевним¹⁾.

Хоч Птоломей зачисляє Венедів — Словян до більших народів Сарматії (разом з Бастарнами, Язигами, Роксоланами), одначе на його мапі східня Європа так заможена різними иньшими народами, що для сього „великого“ народа вістає ся дуже невелике місце; причиною була велика плутанина в іменах, і та форма, в якій Птоломей уявляв собі східню Європу — форма узької шні між океаном і Меотидою. Усунувши ті імена, що перейшли, в формі дублетів, з лівого боку Висли на правий, і ті що з прикарпатських країв і донсько-кавказьких простягнулись на Птоломеевій мапі за-далеко на північ, здобуваємо порожню просторонь за Вислою, на Подніпровю і далі на схід, де Птоломей, чи його джерело — Марин з Тіра, не знав в дійсности ніякого народу крім тих Венедів.

Як ми бачили, Птоломей виразно уміщує венедські осади над берегом моря, ^{на узькій Вислі між океаном і Меотидою} „де Венедському заливу“, що тягнеть ся у нього на значну просторонь, на кілька степенів. Сього мусимо триматись. Правда, у Тацита за германськими народами на лівім боці Висли згадують ся „на правім боці Свебського моря“ Литовці Aestii з їх торгівлю горючим каменем (ἤλεκτρον, Bernstein), але ся звістка не ^{повністю} виключає звістки Птолемея: Венеди і Литовці могли на сім побережю сусідувати. Також не маємо підстави відсувати Словян з-над моря, щоб умістити там Готів, як пролять иньші²⁾.

З наведених у Птолемея народів не тяжко відгадати з Галіндах пізнійших пруських Галіндів (Голад наших літонисів), в Судінах — може пруських же Судавів; сі народи відповідали-б загальній згадці про Aestii на балтійським побережю у Тацита. Тільки у Птолемея вони відсунені від балтійського побережа осадами Венедів. „Οοσιοι пригадують річку Оссу в Прусії. Кілька иньших імен, що вістають ся на Птоломеевій мапі між Вислою та „океаном“, годі об'яснити, і сама реальність їх лишаєт ся непевною³⁾.

¹⁾ Оборонці різних „словянських“ теорій підносять, що Германія має географічне, а не етнографічне значіння як і Сармати; але в сій часті „Германії“ Птоломей вчисляє ряд народів, котрі трудно не признати за германські.

²⁾ Про питання звязані з готів-венедською границею див. в примітках (10).

³⁾ В Βουλανοὶ бачили польських Полян, ще частійше в Ставанах „Славян“ (проти сього див. Müllenhof с. 21, Krek² с. 293). Вельтів — Οὐέλται Мільнгоф (II с. 25) поправляв на Δετοῦσαι і т. и.

Для границі Словянщини з Фінами бракує всяких історичних відомостей. Тацит і Птолемей лише згадують про них, і Птолемей навіть впакував їх, як оден з „меньших“ народів над Вислу, вище Іотів: очевидно, він не знав про них нічого крім імени. Та у всякім разі звістки сих письменників свідчать, що в I в. по Хр. Фінів знали недалеко від Балтійського моря. На другім кінці ^{східноєвропейської} граничної лінії сліди присутности Фінів бачать в фінських імени Волги у Птолемея (*Pā* — у Фінів і досі *Rhav*, *Rawa*, також імя Урала — *Δαίξ* об'ясняють в фінського). Певнішу вказівку дають лінгвістичні сліди довгої культурної стичности між фінськими мовами середнього Поволжа (Пермяків, Вотяків) і осетинською — останком чорноморських Іранців: вони вказують, що в часи розпросторення Іранців в прикаспійських степах Фіни жили на середнім або й нижнім Поволжю. Середину граничної лінії між сими крайніми точками виповнює вперше аж катальог народів Германарихової держави де бачимо імена поволзьких фінських племен Мері й Мордви, не кажучи за більш поцсовані. Як ні легендарна сама держава, сей катальог можна-б перенести що найменьше на V в. по Хр., як би бути певним, що тут дійсно маємо сі імена, а не прості совзвучности; в кождім разі про територію згаданих племен не можна з нього витягнути ніяких вказівок. Археологічна наука досі не могла ще нічого дати для роз'яснення сього питання¹⁾. Вказувано ще на несловянські елементи в хорографії верхнього Дніпра і Десни, ще більше в басейні Волги, Оки й Дона²⁾, але сі вказівки добре не перевірені, та й позбавлені хронології: вони вказують на несловянську людність (припустім — фінську) в часи перед словянською кольонізацією IX—XI в., але не мають доказової сили для давніших часів, бо під час словянського руху на захід і полудень словянські правітчинні краї могли (бодай по части) спустіти, і Фіни могли їх на

¹⁾ Вкажу лише на спостереження, ще докладно не перевірене: довгоголова раса, що панує в найдавніших находках на цілім просторі південно-західної половини східноєвропейської рівнини, сягає по Москву на схід, по озерний басейн (Новгородська і Петербурська губ.) на північ. Див. резюме А. Богданова — Антропологическая Выставка т. IV, I, с. 141—2. Але крайні границі розпросторення довгогологого типа вістають ся не вислідженими.

²⁾ Надеждинъ Опыт ист. географіи русскаго міра. Барсовъ Географія Начальной лѣтописи с. 74 і далі, 258—9. Голубовскій Історія Смоленской земли с. 31 і далі. Новійші автори (Браун, Погодін, Нідерле) не посунули сеї справи наперед.

якийсь час тоді опановати. Отже поки що мусимо і тут зістатись при заяві: *non liquet*.

В сїм четверокутнику, що ограничується лїнією Висли на заходї, Балтійським морем на півночі, на полудні займає край по середнім Дністрі й Дніпрі, а на сходї — басейн Дніпра (може — крім верхів самого Дніпра й його головних східних притоків), з найбільшою правдоподібністю мусить бути уміщена слов'янсько-литовська територія перед міграцією. Литовські народи займали її північну частину. Як ми бачили, Тацит виразно уміщує їх на східнім березі Балтійського моря, і се потверджується хорографічними й лїнївістичними спостереженнями. У Птолемея Галїнди й Судини сидять не на самім побережжю, а віддїлені від нього осадами Венедів; се або помилка (як перенесення Фїнів на середню Вислу, або на балтійським побережжю треба припускати иньші литовські племена, упушені Птолемеєм. Але близше означати тодішню литовську територію можна тільки гіпотетично¹⁾). Орієнтоватись в тодішній литовській кольонїзації північними етнографічними границями можна лише до певної міри, тим більше, що і в означенню північних етнографічних границь є багато непевного. В північних часах східне побережжє Балтійського моря аж до Курішгафа займають Фїни (Корсь і Либь Початкової літописи), відтиснувши Литовцїв. Литовцї займають цілий басейн Німана, а навіть в басейні Березини і Припєти (на лївім боцї її) пробовано виказати неслов'янські (нїби литовські) елементи²⁾. Досї одначе литовські елементи в порїчах Припєти й Березини на певно не сконстатовані,

¹⁾ Див. праці: Bielenstein Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im XIII Jhrt., 1891. Bezzenberger, Bemerkungen zum dem Werke von A. Bielenstein (Bulletin петерб. ак., т. IV, 1895). Погодинъ, Изъ древнїйшей исторїи литовскаго племени (Вїстникъ археол. и исторїи, 1898). K u r s c h a t Die Vorbereitung des litauisch-lettischen Volksstammes (Mittheil. der lit. litter. Ges., XXIV, 1899).

²⁾ Вже Надеждін вказував неславянські елементи на північ від Припєти — Опытъ географїи русскаго міра; за ним пішов Барсовъ Географія² с. 74 і далї. Пробували їх ще недавно вирїзнити — Филевичъ Исторія древней Руси с. 123 і далї, Кочубинскій Территорія доисторической Литвы — Журналъ Мин. Нар. Просв. 1897, I, с. 62, 78, Погодинъ Изъ исторїи розд. IX; на жаль якихось певних результатів сї праці не дали (див. рецензїї в Записках т. XVIII і XXI) і в кождім разї виключати категорично в слов'янської правїтчини землі за Припєтою (як то часом проблять) нема підстави.

а як і приймати їх, то ще велике питання: що́ треба-б тут зачислити до кольонізації пра-литовських часів і що́ може бути слідом півнійшого розпросторення Литви на полудні. Подібно як Слов'яни, литовські народи разом з слов'янським рухом, в IV—VI в., могли пересунутись на полудень і захід, полишивши фінським племенам північно-східню частину своєї території, могли опанувати колишні слов'янські займанщини, та по якімсь часі знову їх стратити під поворотною хвилею слов'янської кольонізації — коли замкнулись полудневі і західні границі слов'янського розсіяня, і слов'янський кольонізаційний рух, по реакції, відбив ся о північні границі.

Виділивши (з певним, далеким приближенням) для литовської групи по її відокремленню балтійське побереже і що найменше — землі між Німаном і Двиною, ми для праслов'янської території маємо простір від Карпатського підгір'я до Алаунської (Валдайської) височини, краї верхнього й середнього Дніпра (але території на схід від Дніпра, а також в сусідстві німанського басейна — спірні), та краї між Вислою й Німаном, аж до моря (о скільки сї краї не були заняті іотськими й литовськими осадами). Таке більше-менше означення праслов'янської території (з різними відмінами) досить прийняте в науці і дійсно опираєть ся на цілій сумі наших відомостей, тож і має значну, як на тепер — найбільшу правдоподібність за собою¹⁾.

Мушу згадати, що найбільшу чистоту слов'янських елементів в хорографії зауважано в полуднево-західній частині сїєї території, на полудень від Припети й на захід від Дніпра, тож сю територію — особливо теперішню Волинь і Галичину, деякі учені хотіли уважати властивою правітчиною слов'янства²⁾. Та, як казав я, ми не маємо права сліди неслов'янської кольонізації на північ від Припети і на схід від Дніпра переносити в часи пра-слов'янські та виключати сї землі з слов'янської правітчини, бо тут можлива пізнійша кольонізаційна флюктуація — під час слов'янського руху. Може колись зможуть остаточно рішити сю справу археологія й антропологи; поки що вони в сїм ще безсильні.

На своїй правітчині Слов'яне виступають (в I—II в. по Хр.) під назвою Венедів (Venedi у Плінія, Veneti у Тацита, *Ovénédai*

¹⁾ Літературу його дивись в примітках (11).

²⁾ Надеждін ор. с., Барсов Географія² с. 73, пор. недавно Ист. древней Руси Філевича I, ст. 98 і далі.

у Птолемея)¹⁾. Значіння цього імени — Venedi, не ясно; очевидно, се не була свійська назва²⁾; через Германців перейшла вона в античну літературу, так само як і до фінських народів: західні Фіни й досі називають Росиян Venäjä; самі Німці досі звуть Вендами декотрих західніх Словян (Лужичан і Словинців)³⁾.

Прокопій (VI віка) оповідає, що давніше Словян звagalі звано *Σπόροι*; се слово він толкує з грецького слова *σπεῖρω*, росіваю, „бо залюднюють край розкиданими осадями“. Відкидаючи сю хибну етимологію, се слово часто звязують з слов'янським Серб, вважають се давнішим слов'янським іменем Слов'янства⁴⁾ і шукають їх в Птолемеївих *Σέρβοι* (вар. *Σέρωι*); але ці *Σέρβοι* сидять далеко на сході, в околицях Волги⁵⁾. Документально ж імя слов'янських Сербів виступає доперва в пам'ятках IX—X в. Що воно могло мати колись ширше, загальніше значіння, на се міг би вказувати факт, що пізніше два зовсім різні слов'янські народи носили се імя (Серби балканські і лужицькі), але однакові народні

¹⁾ Старші звістки, що прикладають ся часом до Словян, непевні — про них Niederle Slov. Star. с. 190 і далі.

²⁾ Цайс (с. 67) об'ясняв се слово з Гот. *vinja* = пасовище, лука, осадники на луках; се об'ясненне за браком лішого прийняте нпр. Реслером ор. с. с. 78, Міленгофом IV с. 514, Дені с. 691, по части Потканьским Lachowiec. с. 240, і наводить ся часто й тими, що не уважають його справедливим. Останніми часами вийшов на верх вивід з кельтського *vindos* — білий: у Погодіна (ор. с. с. 18), Нідерле (Sl. St. 198). Нідерле вказує дійсно цікавий факт — широке розповсюдженне пня *vend, vind* в хорографічних і особистих іменах кельтській території. Але стичність Кельтів з Слов'янами — річ досі не доведена. Об'ясняли Вендів з слов'янського *vet*, вжши — більший, отже „велетні“ — нпр. Первольф в Archiv f. sl. Philologie IV, 65, Партицький в Ділі 1892 ч. 142 і ин. (против сього Брікнер в Archiv f. sl. Phil. XXII с. 236), звязували з іменем Вятичів (Гільфердінг, Браун, Веселовский), і т. и.

³⁾ *Sclavos, quos nos Vionudos dicimus*, каже Алькуїн про побіди Кароля Вел. (Monum. Germ. Epist. IV с. 32).

⁴⁾ Так думали вже Добровський і Шлєцер, потім Шафарик I. 7. 15, Цайс с. 67 (обережно), Крек² с. 250, 252. Етимологія слова Серб неясна, див. про неї екскурс у Крека² с. 248 і далі. Новіше об'ясненне Нідерле — *Σπόροι* з *Βίσποροι* (Über die *Sporoi* des Prokopios — Archiv t. XXIII) стріло ся в однодушну опозицію в науці. Зауважу ще, що в словом Серб ставить ся в зв'язок наше себр, сябр = спільник в господарстві. Про тотожність Серб = *Σπόροι* = *Spori*, що припускали декотрі, див. низше.

⁵⁾ Прокопій De b. Got. III. 14. Птолемея V. 9 §. 21.

назви в Словянстві стрічають ся дуже часто, а Словяне в ті початкові часи навіть не конче мусіли мати своєрідну загальну назву для означення своєї національності: такі назви часто виробляють ся лише з часом. Назва „Словен“, „Славен“ виступає в перших звітках (VI в.) теж тільки як часткова назва — для Словян західних. Найбільш правдоподібний вивід сеї назви від слуг, слово: люде, що говорять зрозуміло, в протинність чужеродцям — „Німцям“, що не вмють говорити (в чужеземній письменній традиції вона одначе приходить звичайно з вставним *κ*: Sclaveni, Slavini, Σκλαυηνοι, Σκλαβηνοι, арабське Сакаліба, півнійше також і *т*: — Σθλαβηνοι).¹⁾

В лінгвістиці згоджують ся на тім, що язикова, а з нею й етнографічна диференціяція серед Словянства зачалась ще на правітчині, довго перед великою словянською міграцією. Хоч проби — знайти вказівки на час, коли вже показала ся на добре ся диференціяція між головними галузями словянства — західною й північно-східньо-полудневою, не довели до результатів²⁾, але факт дуже ранньої диференціяції не підлягає сумніву. Чи будемо триматись т. зв. генеалогічної теорії, що приймає утворення з прасловянської маси насамперед двох чи трох осібних галузей, а з них виріження аж півнійше поодиноких племен, чи далеко реальнійшої теорії т. зв. переходів чи хвиль, що вказує на переходові явища й стичности між поодинокими мовами всіх груп, — се не робить ріжниці³⁾; в обох

²⁾ Словян від слово виводив Коляр. Против сього Добровський (Cas. Ces. Mus. 1827, I 83), Шафарик (II с. 25, 8), недавно ще Крек² с. 300 підносили, що наросток *енни* вказує на місцевість, має географічний початок; та ледво чи можно се так виключно брати; пригадаю хоч би народню форму: Нїмчинь замісь Нїмець. Інші виводи не дорівнюють в правдоподібности Коляровому. Але при тім не виясненою лишаєть ся однаковість вставки *κ* в західних і орієнтальних передачах словянського імени.

³⁾ Про них нпр. у Нідерле О *řvodu* с. 122—3.

³⁾ Генеалогічна теорія погіршає схематизмом, котрого в живій еволюції не буває; більшу етнографічну одиницю всюди і завжди складає сума локальних, дрібних варіацій, що переходять з одної групи в другу певними посередніми відміними. Словянські галузи — східня, полуднева й західня, дучать в собі тільки певними сильними прикметами групи діалектів, яких диференціяція може бути так само давня, як і знаменні відміни самих галузей. Справедливо каже Бруґман (Grundriss der vergl. Grammatik der indogerm. Sprachen I с. 2): не можна собі й уявити мови якоїсь більшої народньої маси, що має за собою довший процес розвою, аби вона була без діалектичних відмін. Теорія одностайного-

разах буде певним, що ще перед розселенням приготувались ті етнографічні і лінгвістичні відміни серед Словянства, які з цілою виразністю показалися після розселення, завдяки територіальному віддаленню і новим етнографічним стичностям.

Але при тім виникає цікавий факт: сучасне географічне розміщення Словянства вповні відповідає його діалектичному поділу, а поодинокі словянські народи вже дуже скоро по міграції виступають як сформовані етнографічні й мовні цілоти¹⁾. Це показує, що велика словянська міграція йшла без великої замішанини, без великих перескоків, заховуючи в значній мірі свої давніші відносини сусідства²⁾. З сьогож знов виникає, що напрями колонізації до певної міри відповідали початковому розміщенню словянських народів на правітчині, а їх теперішнє розміщення — угрупованню на правітчині. Таку гадку з усією рішучістю висловив один з авторитетніших, талановитіших заступників новітньої лінгвістики: „Порівнявши сі колонізаційні відносини Словян в передісторичні часи (по теорії переходів) з історичними, помічаємо, що неважаючи на значні перемини занятої Словянами території в історичні часи, — обопільні відносини (сусідства) і тепер такіж, які мусимо приймати для передісторичних часів“³⁾.

правяка — чи індоєвропейського, чи прасловянського — се фікція, бо він такий язык сформується остаточно, має вже в собі зародки розкладу. Се завначив з усею виразністю Дельбрік що до індоєвропейського языка, а в славістиці сей погляд з цілою рішучістю розвинув недавно Ягіч в статі *Eine einheitliche slavische Ursprache?* (Archiv XXII). Ділячи Словянство на мовні групи: західню, східню й південну, він дивить ся на сей поділ не з генетичного погляду, а з становища сучасної статіки, і такий погляд все більше знаходить собі признание.

1) Пор. Крек² 328.

2) Уважаючи на повторення однакових етнографічних назв в різних частинах Словянщини, порівнювано колись словянську колонізацію з розсипаюю грою карт; але однакові етнографічні назви не значать, що то одно племя розбилось на части, і слідів такого „розсипання“ в Словянстві, противно, зовсім не можна вказати.

3) J. Schmidt Zur Geschichte des indogerm. Vocalismus II с. 198. Сей погляд при наголі підпер і В. Ягіч (*Einige Streitfragen* — Archiv XX с. 22): *Diese Ablängung (Лєскіна) eines ursächlichen Zusammenhangs zwischen den Siedelungsverhältnissen in der Urheimath und den späteren halte ich für unbegründet. Nach dem eigenthümlichen herdenartigen Charakter der slavischen Völkerwanderung scheint mir das spätere erweiterte Bild der slavischen Verbreitung über Central- und Südeuropa den vorgeschichtlichen Mikrokosmos ziemlich genau wiederzugeben.*

Сей вивід, зроблений на основі лінгвістичних фактів, має своє потвердження в історії словянської кольонізації: Словяне переважно займали землі, покинені їх людністю, спустілі, без боротьби, переважно тихомирно (про се свідчить та сама невідомість і мовчанне джерел про те, як відбула ся їх міграція). Такі порожні, спустілі простори протягом III—V в. відкривали ся на словянськiм пограничу на великій просторони на захід, полудень і полудневий схід. Тож кольонізаційне розпросторенне Словян могло йти правильно, без мішанини, без великих перескоків; племена, що сиділи далше від кольонізаційної периферії, вступали в землі, що полишили їм, посуваючи ся наперед, далше висунені на захід або полудень племена. Инакше з мішанини-б вийшла більш однородна етнографічна й лінгвістична маса, і диференціація мусіла-б наново початись аж після розселення.

Сї спостереження дуже важні; вони дають нам спроможність з пізнійшого розміщення робити, бодай в приближенню, виводи про розміщення поодиноких словянських галузей перед розселенням, на правітчині, відгадувати порядок і напрями словянської міграції.

Відповідно до положення Української Руси на сучасній мапі Словянщини, ми повинні умістити наших предків в полуднево-східній частині прасловянської території, значить — в краях середнього Дніпра, коли ми правильно означили територію словянської правітчини. Як ціла словянська кольонізація ішла в напрями на захід, полудневий захід і полудень, так і українське розселенне мало йти в тих же напрямах, — на захід і полудень. Сей вивід стоїть в повній згоді з фактами словянської кольонізації, які р'євглянемо низше.

Отже правітчину нашого народа можемо з найбільшою правдоподібністю вказати в середнім Подніпровю, де він міг бути і автохтоном навіть в повнім значінню сього слова. Такий льогічний вивід дають ті звістки й факти які ми переглянули.

Та не можна поминути мовчаннем, що при такім погляді на загальний розвій словянської і спеціально руської кольонізації ми зовсім розминаємось з нашою історичною традицією, представленю автором нашої „Повісти временних літ“. Для нього вихідною точкою словянської кольонізації було середнє й нижнє Подунавє, отже кольонізація у нього має як раз противний напрям — на північ, північний схід і схід: „По мно-

з'їхъ же временехъ, каже він, с'їлѣ^к суть Словени по Дунаеви, где есть нынѣ Угорская земля и Болгарьская; отъ тѣхъ Словенъ розидошася по земљи и прозвашася имены своими¹⁾. Традиція ся противить ся всій сумі наших відомостей про словянську колонізацію; се невдала гіпотеза київського книжника. Скомбіновала ся вона в тих часах, коли пам'ять про словянську міграцію затерлась, з різних фактів, нпр. із згадок народньої поезії про Дунай, з біблійного оповідання про загальне розселення народів з полудня, а головню мабуть нав'язали їй сьвіжійші факти витискання Руси з середнього і нижнього Подунав'я в X—XI в.; навіть в народніх переказах вона, очевидно, не мала ніякої основи і не може мати ніякого значіння для історії словянської міграції²⁾.

Приймаючи, що середнє Подніпровє було, мабуть, правітчиною нашого народа, а дальша просторонь на захід, аж до Карпатського підгір'я входила в територію прасловянської колонізації, ми можемо уважати археологічні сліди людського життя на сій території від дуже давніх — неолітичних часів³⁾, слідами по часті наших предків, по часті Словян взагалі, а в останках неолітичної людности сеї території бачити їх останки. Та що границі словянського племені (тим меньше — тої галузи його, яка була предком нашого народа) докладно і певно ми все таки уставити не годні (могли сї границі й мінятись), а з справою антропологічного типа, як ми бачили, зв'язані великі, досі не поконані труднощі, тож при сучаснім стані наших відомостей таке зв'язування археологічних останків на сій території з предками нашими, чи з Слов'янами взагалі, може бути тільки гіпотетичним до певної міри. Щось більше як правдоподібність ми тут досягнути ще не можемо.

1) Іпатський кодекс с. 3.

2) Про традицію дунайської правітчини в пізнійшій письменстві і противну їй — теорію сарматську, що у західніх письменників виступає ще скорше (у равенського космографа, VII в. : *Scytharum patria, unde Sclavinorum exorta est prosapia*), див. найповніше у Нідерле *Slovan-ské starožitnosti* розд. I — тут і критика аргументів дунайської теорії нечислених її оборонців.

3) В палеолітичні часи сягати таки зовсім трудно — дальше як в часи неолітичної культури негідні дотепер сягнути ніякі наші комбінації про індоевропейські племена.

Так зібрані вище факти й комбінації виказали нам з певною правдоподібністю, що північна частина нашої території була занята мабуть словянською людністю (а певна частина мабуть спеціальніше — предками наших племен), перед словянським розселенням і всьять — неозначено довгий час. Історію життя цих племен в тих часах ми одначе не можемо слідити. Звістки історичних джерел не заходять на сю територію майже зовсім: вони дають лише кілька відірваних не вповні безсумнівних імен, в звязку з більше докладними звітками про полудневу, чорноморську кольонізацію (в сім звязку ми низше й оглянемо сі звістки). Про культурну еволюцію дає деяке понятє археологічний матеріал, розібраний вище; лінвістичний же матеріал дає нам певний образ культури сеї словянської кольонізації (в тім і наших предків) в момент розселення — він послужить нам для характеристики культури наших племен (в розділі IV). Історії зверхньої для північної частини нашої території в тих часах ще не маємо.

Деяко більше маємо історичних звісток про полудневу частину нашої території в часах перед словянським розселенням — степового пояса, а найбільше — чорноморського побережа, від коли кольонізують його Греки. Тому що ся кольонізація була вихідною точкою для історичних звісток про нашу територію, від неї ми й зачнемо їх перегляд. Зрештою, хоч чисельно і територіяльно не значна, ся грецька кольонізація мала важне значіння в культурній історії наших земель і се дає її право на нашу пильну увагу.

Кольонізація ся була результатом розвою торгівлі на північнім побережу Чорного моря, і в дальшім часі — її сильною підмогою.

Торговля ся дуже стара. Сліди чужоземної, полудневої торгівлі на нашій території ми можемо констатовати від кінця неолітичної культури: екзотичні черепашки (мушлі) дуже ранніх могил (камяної культури і ранньої металічної), кераміка т. зв. передмікенського типа (мальована і гравірована), мідяні й бронзові вироби вказують зовсім виразно на існування таких вносин і торгівлі. Хоч при теперішнім стані нашого археологічного матеріалу не можна категорично сказати, що то все приходило як раз з Чорного моря, але багато з того безперечно таки звідти приходило. Таким чином найстарші стадії чорноморської торгівлі в наших краях вповні виходять за границі історії. Найдавніші провідники чорноморської торгівлі, на яких

може вказати історія, були Фінікіяне і малоазійські Карійці. Торговельні зносини їх з північним берегом Чорного моря не підлягають сумніву супроти того що знаємо про їх зносини з полудневим побережжям Чорного моря. Але за браком історичних звісток і фінікійська і карійська торгівля лежить за границями докладнішого знання; історичні часи застають сю чорноморську торгівлю вже в руках Греків¹⁾.

По традиції, головну роль при тім мала відограти славна азійська республіка Мілет. Заснована Йонійцями на території Карійців, з значною домішкою самих Карійців, Фінікіян, і ще славних мореплавців Критян, ся осада стала натуральним учасником фінікійсько-карійської торгівлі, особливо на Чорнім морі, і згодом заступила в ній місце тих своїх попередників. Почавши торгівлю, Мілетяне далі засновують на чорноморським побережжю свої постійні факторії (про фінікійські та карійські факторії на північному березі не маємо поки що відомостей), а з них в найбільш вигідних обставинах витворюють ся постійні осад.

З значніших кольоній північного чорноморського побережжя виразно звуть ся мілетськими Тіра, Ольбія, Теодосія і Пантікапей; до них же, певно, належала більшість менших, заснованих Мілетянами безпосередно чи посередно — їх кольоністами. Страбон каже, що Мілет залюднив цілий Евксинський Понт і Пропонтиду²⁾, і взагалі Мілетяне уважались головними кольонізаторами Понта. В сій традиції мусіла задержати ся пам'ять головно про ініціативу Мілетян в закладанню факторій і кольоній, залюдняли ся-ж вони кольоністами з ріжних міст: заселити власними силами всі кольонії, що вели свій початок з Мілета (їх рахували на вісімдесят!), мілетська громада розуміється не була в силах. Деякі з чорноморських кольоній були засновані незалежно від Мілетян. Так одну з найважливіших кольоній — Херсонес засновали виходні з Гераклеї

¹⁾ Супроти побільшення слідів фінікійства у декотрих старших і новіших письменників (нпр. Movers Die Phoenizier, II, 2, Schmülling Der phoenizische Handel in den griechischen Gewässern) порівняти нпр. погляди Ед. Маєра Geschichte des Alterthums I, 233, Бірхнера Die Besiedelung der Küsten des Schw. Meeres 31—2. Що до Карійців то як на дві крайности в поглядах можна вказати на Бірхнера op. c. c. 33 і далі і Наймана Die Hellenen in Skythenl. c. 340—1, або Моверса l. c.

²⁾ XIV, 1. 6.

Понтийської, дорійської кольонії, заснованої в VI в. головно Меґарянами, що взагалі мали в історії кольонізації Понта найважливішу роль по Мілетянах; Фанагорію засновали виходні з Теоса¹⁾.

Початки сеї кольонізації сягають дуже далеких часів. Одинока мілетська кольонія на північному побережжю Чорного моря, для котрої маємо дату, — Ольбія, датується серединою VII в. перед Хр., але такими датами датується звичайно вже остаточно сформованне кольонії, початки-ж факторій і кольоній мусимо класти на далеко раніші часи. Коли заснування деяких кольоній на полудневім березі (як Кізік, Сіноп) датується VIII в., навіть початком його, то певно, що вже тоді існували бодай початки осад на північній. VIII—VI віки були часами особливо інтензивної мілетської кольонізації: се мало свої причини в тяжких обставинах сієї республіки; VII в. пройшов у тяжкій боротьбі з Лідійським царством, а по тім наступила завзята, нелюдська внутрішня боротьба — демократичних і аристократичних сторонниць, що могла багатьом надати охоти шукати долі в північних краях. В археологічній матеріалі Чорноморя се перша, мілетська доба кольонізації полишила одначе досить слабі сліди, як і взагалі сліди мілетської торгівлі в ній дуже бідні; коли се не випадкова бідність, то треба-б припускати, що в сій добі грецька торгівля на нашій побережжю була ще в початках, і Мілетяне далі тих початків не пішли. Дуже багаті сліди грецької торгівлі в VI віка, але, се торгівля головно уже атенська: вона полишила численні пам'ятки по собі в атенській чернофігурній посуді з часів Пізістрата, що з часта стрічається в руїнах Ольбії, Теодосії, Боспора. В V в. се атенська торгівля, судячи по археологічній, головно — керамічній останкам, упадає (дуже визначну роль в сій часі здобуває о. Тавос), але наново розвивається й опановує наше побережжю з кінцем V віка, і панує на ній далі, протягом IV і початком III віка. Її останки з сих віків, в виді атенської посуду з червоними фігурами, в незвичайнім багатстві лишили се не тільки на місцях чорноморських кольоній, але в величезній масі стрічаються в могилах і останках осад середнього Подніпров'я (в полудневій Київщині). Навіть в мові написей іонійських кольоній нашого побережжя слідний в сій часі сильний атенський вплив (тільки Херсонес держить се міцно

¹⁾ Арріан у Евстація 549.

свого дорійського діалекта). З упадком Атен в III—II в. виступають на перший план мотиви й фабрикати Малої Азії, Родоса, Александрії, далі, уже від II віка — італійські, римські спеціально, що зміцнюються далі з росповсюдненням політичного впливу ^{на} нашім побережжю (в I в. перед Хр.).

Так представляють ся головні напрями торгівлі й культурних впливів і звязаних з ними — кольонізаційних течій в сих грецьких осадах.¹⁾ Тепер оглянемо коротенько долю головніших чорноморських кольоній.²⁾

Починаючи від заходу першою з них була Тіра, на місці теперішнього Аккермана, на Дністровім лимані; стара її назва була Офіуеса („Зміїна“), потім названа вона Тірою від імени ріки³⁾, мешканці звались Тірянами (*Tyranoi*). Це була мілетська кольонія, невідомо коли заснована, звісна в джерелах IV в. (вперше у т. зв. Скільяка). Вона становила особну республіку, з вічем і сенатом (*βούλη*) та чотирма архонтами на чолі. Відомо про неї дуже мало; в середині I в. по Хр. вона переходить під зверхність Рима й належить до пров. Мізії; останні звістки про неї маємо в другій чверті III в. (монети з іменем Александра Севера); догадують ся, що вона загинула під час готських нападів.⁴⁾ Т. зв. Скїмн (II або скорше I в. перед Хр.) підносить вигоду Дністра для плавання, гарні пастевні по його берегам і богатство риби (88); Деметра з колосками (або самі колоски) і Діоніс з дозою на монетах вказують на иньші ще джерела достатку й торгівлі — хліб і вино.

На тім же лимані, насупроти Тіри лежало иньше, менш значне місто, звісне теж від IV в. — Ніконіон; далі на схід, між Дністром і Дніпром — порт Ісіаків (як думають, на місці Одеси), порт Істриан і Одес або Ордес (на схід від теперішньої Одеси).

¹⁾ Див. нову статю проф. фон-Штерна, виднішого з одеських археологів, в XII т. одеських Записок (1900): Значеніє керамічних находок на югѣ Россіи для вясненія культурної історії черноморської колонізації, де зроблена перша проба відтворення історії чорноморської торгівлі на підставі головно керамічних находок. Головні виводи її иньший одеський археолог проф. Жебельов (ib. т. XXIII) уважає зовсім певними.

²⁾ Літературу їх див. в примітках (12).

³⁾ Пліній Hist. Nat. IV. 12.

⁴⁾ Mommsen Römische Geschichte V с. 217—8.

При лимані Гіпаніса — Бога, на правім боці, коло сучасного села Парутина-Ілінського, лежала Ольбія („щаслива“ в перекладі). Так зве її звичайно сама громада в написях і на монетах, а себе — Ольбіополітами; посторонні звали Ольбію, задля близькості Борістена — Дніпра, Борістеном, а мешканців — Борістенітами, і так звала себе часом і сама громада.¹⁾ Вона і Пантікапей — то були найславніші мілетські кольонії на нашім побережжю. Заснування Ольбії античні джерела (т. зв. Скіми), кладуть на часи „медійської зверхности“ (VII в.), а в каталогу Еввезія-Ероніма воно датується 645/4 р. перед Хр. Як вже сказано було, се можна уважати часом остаточного сформовання цієї осади, а початки її могли бути положені далеко скорше. Систематичні розкопки, розпочаті сього року, відкрили архаїчні стіни старого міста, з притесаних блоків (VI в. — як датують), а вище них — типову, дуже гарну будову V—IV в.²⁾ В середині V в., коли звідав її Геродот, Ольбія не тільки була сама богатим, важним містом, але встигла вже підпорядкувати своему культурному впливу сусідніх варварів: коло Ольбії бачимо еленізованих Скитів Калліпідів, а й скитські царі, як нещасливий Скіль, що згинув за свою прихильність грецькій культурі (як оповідає Геродот), не могли противитись чару грецької культури. Се були часи найбільшої сили й розвитку Ольбії. Джерелом богатства для неї були торговля й господарство: хліб, риба, худоба, як і у Тірі³⁾. Крім того, по словам Геродота, в Дніпровім лимані добували сіль — велика вигода для солення риби. Місто було незалежною республікою, правилось народнім вічем і сенатом (*βούλη*), ексекутиву мали архонти й стратіги, скарбу пильнували колегії „девяти“ й „одинадцяти“, а торговлі й промислу доглядали колегії агораномів і астіномів; взагалі завдяки численним написям устрій Ольбії відомий трохи ліпше від інших тутешніх міст.

За тим розцвіттом, в яким бачимо Ольбію в V в., наступають гірші часи. В II-ій пол. IV в. її прийшлося витримати тяжку війну з якимсь Зопіріоном (як звичайно приймають, був то воєвода Александра В.). Пізнійше тяжко приходилось від сарматських і скитських орд і від нового варварського руху в придунайських краях — від „Галатів“ як вони звать ся в місцевих написях (думають, що то були Бастарни або ду-

1) Див. розвідку фон Штерна в XVI т. одеських Записок.

2) Археол. лѣт. Ю. Р. 1903 с. 327. 3) Геродот IV. 53, Скіми.

найські Кельти), Скитів, пізніше від Гетів. З декрета на честь Протогена, ольбійського громадянина — найбільшої й найінтереснішої ольбійської написи (час її невідомий — кладуть то на III то на II в. перед Хр.)¹⁾, бачимо, що Ольбія тоді мусіла відкупатись від сарматських орд рік-річними „дарунками“, чи по prostu сказати — данію. Вічний неспокій і війни привели господарство до повного упадку: „через війни і неврожаї“ місто цілком збідніло, так що архонти мусіли заставляти храмову посуду, а в місті був голод. Півнійший Діон Хризостом каже, що Ольбію не раз тоді брали вороги.²⁾ Якийсь час, судячи по ольбійським монетам з іменами скитських царів, вона мусіла признавати над собою зверхність скитських царів; на решті в 2-ій чверті I в. перед Хр. Гети цілком зруйнували Ольбію, „як і всі иньші міста на лівім (північнім) березі Понта аж до Апольонії“ (коло теп. Буртасу). По словам Діона Хризостома Ольбіюпоїти тоді розбіглись і вернулись, „як здасть ся, з ініціативи самих Скитів, що потребували торговища і вносин (торговельних) в Греками, а ті перестали приїздити по зруйнованню міста“. Ся нова, реставрована Ольбія одначе виглядала і сто літ пізніше дуже нужденно, як описує її Діон, що особисто був тут в 80-х рр. по Хр.: вона займала тільки незначну частину старого міста, купа лихих домків тулилась коло останків старих укріплень, обгорожена дрантивенькою стіною; в храмах не можна було побачити одної цілої статуї: все було покалічене. Сама людність змінилась, вона мала тепер дуже сильну домішку варварів, і се потверджують написи, де бачимо мішанину грецьких і варварських, особливо іранських імен.³⁾ Зрештою, як каже Діон, се була загальна доля тих спустошених міст побережа: як котрі і віджили, то дуже нужденно, і з сильною участію варварських елементів.

Вернутись до давнього розцвіту Ольбії, очевидно, уже й не прийшло ся; не так складали ся обставини: приходилось жити серед тривоги, серед дальшого неустанного руху в степах. Діон, як самовидець, дає нам образок неспокійного життя сього міста при кінці I в. по Хр., серед страху від ворогів. На сю вічну

¹⁾ Inscriptiones Ponti Eux. I ч. 16. Перегляд питання про час її у Латішева оп. с. гл. III. ²⁾ Oratio XXXVI.

³⁾ Аналіз варварських імен написей нашого побережа дав В. М. Ієр в розвідці: Эпиграфические слѣды иранства на югѣ Россіи — Ж. М. Н. П. 1886, IX, теж коротше в т. III Осетинских этюдов.

боротьбу не ставало Ольбії своїх сил. Знаємо, що за Антоніна вона зверталась за допомогою до Рима проти „Тавроскитів“. За Септимія Севера (між 196 і 198 р.) перейшла Ольбія під формальну зверхність Рима і вийшла, як і Тіра, в склад пров. Мізії. Останні сліди її існування маємо також в 2-ої чверти III в., в часів Александра Севера (написи й монети). Правдоподібно, вона слідом загинула повсім, під готськими й иньшими нападами.

Затока при Перекопі (між Дніпровим лиманом і Кримом) звалась Каркінітською (інакше — Таміракською) по імені Каркіни, міста на її північній березі. Торговельного значіння ся затока не мала, як і кілька малозначних осель на її побережжю. На західнім побережжю Крима лежав рівнож не визначний Керкніт (як думають — де теперішня Евпаторія). Важне значіння мав тільки крайній східно-полудневий виступ півострова, між затокою Ктенунтом (теп. Севастопольська) і Символів (теп. Балаклавська); витворений сими затоками півостров звав ся Херсонесом, як і цілий Крим. Для відріжнення від сього великого Херсонеса, той малий півостров звать звичайно Херсонесом Гераклейським, по осадникам, що прийшли в Гераклеї Понтийської. Херсонесом же Гераклейським, Таврійським або Метарським¹⁾ звали саме місто, положене на сім малім півострові.

Засновали Херсонес, як я сказав виходці з Гераклеї Понтийської, кольонії Метарян (на полудневім березі Чорного моря, тепер по турецьки Ереґлі). Т. зв. Скімн каже, що в заснованню Херсонеса брав участь також і Дельос; головна маса людности була в усякім разі дорійська — се показують написи.²⁾ Коли засновано його — невідомо; сама Гераклея заснована була за часів Кіра, отже в VI в., значить Херсонес засновано бодай трошка пізнійше. Геродот мовчить про нього, вперше згадує т. зв. Скіляк (IV в.); припускають, що за часів Геродота Херсонес вже існував, тільки сей не згадав про нього.

Оселяючись в сусідстві диких і нелюдських Таврів, про котрих оповідались всякі страхи, осадники на початках шукали не стільки торговельних вигід, скільки безпечности; для того Херсонес осаджено не при котрійсь з двох згаданих бухт, а на крайнім виступі півострова, де він лекше міг бути оборонений, і аж пізнійше перенесено його над теп. Карантинну бухту,

¹⁾ Plinii Hist. Nat. IV. 12, 26.

²⁾ Сеж, окрім свідоцтв иньших авторів, уважнює хибну очевидно звістку Страбона, що Гераклея була мілетською кольонією.

коло теп. Севастополя. Працею й культурою приходнів камінцюватий і непривітний півостров прегарно оброблено; заховались досі останки штучних водопроводів (труби для води); півостров укрили штучні горбди (Inscr. I. 195). Опановавши його, Херсонезіти тримали в своїх руках і обидві затоки; сліди укріпелень перетинають шию між Ктенунтом і бухтою Символів.

З початку Херсонес був незалежною республікою; при кінці II в. перед Хр. він одначе удався до понтийського царя Мітрідата VI Евпатора під протекцію, просячи помочи на сусідніх Скитів. Сей факт, докладно не датований, новішими дослідниками кладеться коло 110 р.¹⁾ Із Страбона і херсонеського декрета на честь Мітрідатового воеводи Діофанта (се найбільша й найважнійша з херсонських написей) довідуємось, що Діофант той кількома наворотами побив „скитського“ царя Паляка і його сторонників Роксоланів (Ревксіналів декрета), і після того Херсонес, разом з Боспором увійшов у склад Понтийського царства.²⁾ По упадку Мітрідата Херсонес якийсь час належав до Боспорського царства під зверхністю Рима, але потім став автономною республікою, під зовсім номінальною римською зверхністю, хоч фактично стояв він в II—III в. під опікою римських валог; на монетах його пишеться *Χερσονήσου ἑλευθέρας* або навіть *βασιλευούσης*, і має він не тільки срібні, але й золоті власні монети, без жадних цісарських імен, так що становище його далеко було вище від Тіри та Ольбії — провінціононських міст.³⁾

¹⁾ Meyer Geschichte des Königreichs Pontos. 1879, с. 91, Лагашов Ольвія с. 131—2, Inscriptiones II, с. XXIX, Niese — Rheinisches Museum 1887 p. 559 sq. Reinach Mithridat Eupator с. 60 ніш. вид.

²⁾ Страбон VII. 4. 3, Inscriptiones Ponti Eux. I. ч. 185. Детайлічний історично-топографічний коментар до цієї написи в Записках одеськ. тов. т. XII.

³⁾ Справа ульнення Херсонеса від боспорських царів і його відносини до Риму дуже суперечна і має ще багато неясного. Страбон кілька разів (VII. 4. 3, VII. 4. 7) зовсім виразно говорить, що тоді — себ то в 1-ій чверті I в. по Христі, Херсонес ще належав до Боспора. Ця звістка уважається звичайно хибною, слідом за Беком (Cognus inscr. graec. II с. 89), що прийняв херсонську еру (24/5 р., як тепер читають, або 36 р. перед Хр. як прийняв Бек на основі инакшого відчитання написи) за час, коли Херсонес дістав *ἐλευθερία* від Римлян і ульнявся від Боспору. Найранішму звістку про *ἐλευθερία* Херсонеса маємо у Плінія Hist. nat. IV. 12 (26). Але в херсонській написи Inscr.

Не знаємо докладно, як пережив Херсонес часи великого руху народів. Історії, розповіджені у Константина Порфирородного про війни Херсонеса з Боспором зовсім непевні.¹⁾ ~~На~~ ~~ново~~ ~~Херсонесе~~ ~~виринає~~ ~~В~~ VI в., коли Візантія, за Юстиніана, привернула під свою владу Крим і відновила укріплення Херсонеса, Пантікапея, Алуста і Горзувітів.²⁾ В VII в. Херсонес належав до Візантії, але потім була перерва, коли він належав до Хозарів: на початку VIII в. тут сидів хозарський намістник „тудун“;³⁾ потім Херсонес знову належить до Візантії, як головне місто Крима. І тепер бачимо в ній автономний устрій⁴⁾; на чолі міста стояв місцевий *πρωτεύων*. Але в IX в. для зміцнення своєї влади візантійське правительство стало присилати сюди своїх стратигів⁵⁾; се, правдоподібно, дуже не сподобалось громаді; при кінці IX в. сталось повстання, стратига вбито, а Константин в своїй науці сину докладно оповідає способи, якими можна змусити Херсонітів до послухності, якби вони „забунтовали або спротивились велінням імператора“; ці способи — перешкоди в торгівлі й доставі в Херсонес хліба вина й інших потрібних річей.

В сей візантійський період Херсонес має для нас особливе значіння, бо він був найближчим огнищем візантійської культури для Руських Словян після їх міграції, коли вже не істнували інші грецькі колонії, як Тіра, Ольбія; в наших очах се

I N 199, в II в. по Хр. знов іде мова про посольство до імператора в сій справі — *ὕπερ τῆς ἐλευθερίας*. З того всього виходить, що в відносинах Херсонеса до Риму були певні фази більших і менших автономічних прав. Літературу цього питання і перегляд його дає згадана стаття Берте Делагард: Надпись времени императора Зенона (на сій написі оперті рахунки херсонеської ери, видана вона найліпше Юргевичом в одеських Записках т. XVI).

¹⁾ De adm. 53. Див. Мошзена Röm. Gesch. V. с. 291.

²⁾ Прокопій De aedif. III 7.

³⁾ Nicephorus ed. de Boor p. 45, Theopanes ed. de Boor I p. 379.

⁴⁾ При можливості різних відмін в устрою Херсонеса і залежності від Риму, потім від Візантії можна констатувати певний устрій тільки в певних моментах.

⁵⁾ Константин De adm. 42 кладає се на часи імп. Теофіла, проти сього датования див. Успенского Візантійскія владѣнія на сѣверноньмъ берегу Чернаго моря К. Ст. 1889, V. Херсонеський стратиг згадуєть ся вперше в нагоді повстання за імп. Льва: Continuator Thephanis, імп. Лев гл. 10, Амартол вид. Муральта 774—5 (під 892 р.).

надає йому далеко більший інтерес, над всі грецькі колонії Чорноморя.

З упадком Візантії й переходом чорноморської торгівлі в руки Генуезців упадає й Херсонес; при тім його тиснули нові турецькі орди: Половці півнійше Татари. Вже в 1-ій пол. XIV в. (1333 р.) папа, засновуючи в Херсонесі латинське біскупство, говорить про нього як про колишнє місто.¹⁾ В XVI в. подорожник Броневский застав його цілком порожнім — самі руїни.²⁾

На полудневім побережжю Крима споміж кількох звістних нам осель (Харакс, Лямпад, Атений і т. и.) видатніша була Теодосія (на місці теперішньої). Се була, як я згадував, мілетська колонія; час заснування її нам невідомий; в 1-ій пол. IV в. її підбив собі боспорський архонт Левкон, і від тоді вона входила в склад Боспорського царства. Демостен хвалить її великий порт, „як кажуть корабельники — не гірший від Боспорського“, Страбон — родючість околиць Теодосії.³⁾ Але не вважаючи на свій справді дуже гарний порт, вона не мала в античні часи важнішого значіння: аж в середніх віках (XIV—V) Генуезці, оселившись тут, надали їй всесвітню славу під іменем Кафи.

Без порівняння важніше значіння в старинні часи мав Пантікапей, осада на місці теперішньої Керчи, „метрополь всіх мілетських колоній Кімерійського Боспора“⁴⁾ (звичайна форма імени *Παντικαπαιον*, мешканець звав ся *Παντικαπαιτης*, *Παντικαπεύς*, *Παντικαπαιος*). Його історія стає нам відомою тільки в кінці V в., але з огляду на таке першєнство його поміж тутешніми колоніями догадують ся, що заснована (себ то — остаточно сформована) ся осада була скорше, що найпівнійше — десь в середині VI в. З початку се була аристократична республіка, на чолі котрої від р. 480/79 стояв рід Археанактидів,⁵⁾ потім, в середині V в. (438/7) забирає в свої руки власть династія Спартокідів, якась чужа і не грецька родина

¹⁾ Theiner Monumenta Poloniae et Lituaniae I ст. 457.

²⁾ Tatariae descriptio, 1595, витяги див. в одеських Записках т. VI с. 341—2.

³⁾ Демостен проти Лептіна § 33, Страбон VII. 4. 4.

⁴⁾ Амміан XXII, 8, 26.

⁵⁾ Діодор XII. 31. 1; він взагалі подає з літературних джерел найбільшу суму відомостей для старших часів історії Боспора (кн. XII—XX 2, витяги в збірнику Латишева II с. 473 і далі).

(се видно з імен її членів), і править протягом трох століть. Але й Спартокіди довгий час титулюють ся тільки архонтами Боспора і Теодосії, а царями лише в відносинах до підвласних варварських народів, аж пізніше (в III в.) затираєть ся отся різниця титула: вони титулюють ся царями взагалі.

Власть сих династій не обмежалась самим Пантікапеем: до них належали грецькі колонії по обох боках Кімерійського Боспора; в них на європейським березі важнішою осадою був Німфей, на азійським — Фанаторія (в куті Таманської затоки, коло ст. Сінної) і Гортісія (теп. Анапа). Ся держава звалась Боспором, а її нарід Боспорянами. На захід, в Криму, вона довгий час не простягала ся далі за Керченський півостров, що був для безпечности відгороджений від решти Крима валом. Але Спартокід Левкон в IV в. перейшов за сю початкову границу й прилучив до Боспору Теодосію. Крім грецьких міст боспорським династам підлягали, бодай часами, і сусідні варварські народи кавказького берега — Сінди і Меоти з дрібнішими їх племенами. Нарешті до Боспора-ж належав Танаїс — колонія Боспорян на устю Дона-Танаїса (коло теперішньої слоб. Недвиговки, при Мертвім Донці). Танаїс, по словам Страбона, був найбільшим торговищем для варварів після Пантікапея, там боспорські Греки торгували з кочовниками європейськими і азійськими (себ то тими, що жили на схід від Дону); крім торгівлі тут, на азовським побережю, в великих розмірах ловили рибу й солили.¹⁾ При кінці I в. перед Хр. Танаїс зруйнован був боспорський цар Полемон за непокору зовсім, але як видно з численних написей, колонія ся віджила і в II—III в. по Хр. прийшла була знову до значного розвитку. Інша торговельна осада Фанаторія, по словам Страбона, була центром „азійських Боспорян“; сюди прибували товари з кавказьких країв сухопутем, тимчасом як Пантікапей держав у своїх руках морську торгівлю: він мав варстати на 30 кораблів.²⁾

Крім того Боспоряне господарували, мали винні городи і родючі ниви. Страбон похваляє родючість ґрунту під Теодосією й Пантікапеем. Взагалі Боспор орудував великими масами хліба, збираючи його чи то в власного господарства, чи то че-

¹⁾ Страбон VII. 45 і XI. 2. 4.

²⁾ Страбон XI. 2. 10 і VII. 4. 4.

рез торгівлю з сусідніми варварами. З Демостена довідуємось, що в серед. IV в. половина всього привозного хліба в Атику, яких 200 тис. медінів (коло 400 т. гектолітрів) ішло в Боспора¹⁾. Під час дорожні в IV і III в. боспорські Спартокіди нерас посилали значні маси хліба в дарунку; Страбон каже, що Левкон послав Атенянам одного разу мільон гектолітрів (2,100.000 медінів) в Теодосії; цифра може й побільшена, але можемо з того зрозуміти розміри хлібної торгівлі Боспора. По словам тогож Страбона, хлібом платив Боспор і частину своєї дани Мітрідату: 180.000 медінів хліба і 200 талантів срібла.²⁾

В II ст. перед Хр. Боспор, як і Херсонес, сильно терпів від сусідних варварів. Подібно, як Ольбія, він від довшого часу видно мусів оплачуватись річною данею, і коли Херсонес піддав ся під протекцію Мітрідата, за його прикладом пішов і останній Спартокід Перівад, „не будши в стані витримати з варварами, що вимагали все більшої дани“. Він заховав свою власть під зверхністю Мітрідата, але скоро загинув від повстання свого вихованця Савмака і його помічників „Скитів“.³⁾ По тім Боспор перейшов під безпосередню власть понтійських царів, а по упадку Мітрідата — під римську протекцію. За римських часів він становив васальну державу, з своїми царями, з початку з династії Мітрідата (по жіночій лінії), а з третьої чверти I в. по Хр. з якоїсь а очевидно, теж варварської, династії Рескупорідів (чи була се зовсім нова династія, чи споріднена з попередньою, властиво зовсім невідомо). Відносини Рима до неї подібні до херсонеських: римське правительство опікувалось ним, коли й скільки могло (в другій пол. I в. по Христі нпр. бачимо тут римські залоги), але полишало досить широку автономію. Відносини, ступень залежності зрештою могли бути різні в різні часи. Історія Боспорського царства за римських часів взагалі дуже мало звісна. Головним джерелом служать монети й написи; по нім династію боспорських царів можна слідити до першої половини IV в. Цілий сей час царство ві-

¹⁾ Против Лептіна § 31—3.

²⁾ Страбон VII. 4. 6, Демостен проти Лептіна § 33; про сей текст див. примітку Перро в *Revue historique* 1877, IV с. 53: він думає що се не був дарунок. Див. ще мову Ісократу *Тραπεζιτικὸς* 57. Досить загальну звістку з I в. по Хр. (за Нерона) про великий привіз хліба до Риму прикладають також до Криму — Mommsen *Römische Geschichte* V с. 198. ³⁾ *Inscr. I*, N. 185.

ставалось під римською протекцією — очевидно, само трималось її, навіть в часах коли Рим не міг ані дати реальнішої помочи, ані боронити своєї власти над сею васальною державою. Сама вона переходила різні фази сили й упадку. Міру її сили й значіння в світлішій моменти показує фрагмент написи з Танаіса¹⁾, в кінця II в. по Хр., де згадується про побіди боспорського царя Савромата над Скитами й Сіраками (на східнім береві Меотиди) про прилученне землі Таврів і увільнення від піратів моря в Понті й Бітинії. В останнє Боспор згадується, як приналежний до Рима край, в 366 р.²⁾ Потім його опанували Гуни.

Аж в VI в., за імп. Юстіна (518—27) Боспор вернув ся знову під византійську зверхність: тут поставлена византійська залога, і старий Пантікапей разом з иньшими кримськими містами на ново укріплено.³⁾ Одначе власть Візантії тут не була вже міцною; при кінці VII в. Пантікапей (Боспор) і Фанаторію, що приймає нове імя Таматархи (руська Тмуторокань), бачимо в руках Хозарів.⁴⁾ Від Хозар Тмуторокань перейшла під власть руських князів; в X в. вони, здається, чи не держали в своїх руках і східньої частини Крима. В XII в., за імп. Мануїла бачимо Керченську протоку знову в якійсь залежності від Візантії, судячи по його умовах з Генуєю (1167—70); при кінці XII в. (1190) Боспор в усякім разі фактично належав до Візантії: корсунській дукс відновляв тут фортифікації.⁵⁾

Як бачимо, чорноморські колонії жили дуже тривожним життям, і треба дивувати ся тій витревалости, в якою сі дрібні осадки держали ся в таких небезпечних позиціях протягом цілого тисячоліття, при дуже малій або ніякій підпорі зі сторони метрополій та політичних своїх зверхників.

Промисел і торгівля були тими силами, що притягали грецьких колоністів в сі далекі краї, звабляли їх осаджуватись на чужині серед диких і непривітних народів, заохочували цілими

¹⁾ Inscr. Ponti Eux. ч. 423.

²⁾ Am. Marcellinus XXVI. 10. 6.

³⁾ Malalas ed. Bonn. 431, Theophanes ed. de Boor I p. 175, Procopii De bello Persico I. 12, De b. G. IV. 5, De aedif. III. 7.

⁴⁾ Nicephorus ed. de Boor p. 40—1, Theophanes ed. de Boor I p. 373.

⁵⁾ Corpus inscr. Graec. N 8740. Про умову з Генуєю див. т. IV гл. III сеї історії.

віками удержуватись тут серед всяких недогідностей і небезпечностей, устоюватись серед переважних ворожих сил то зброєю, то дипломатією, то грошима, в кінці — давали спроможність сим роскиненим серед варварського моря самітним острівцям утримуватись протягом цілого тисячоліття під натиском варварів.

Припускають, що першою причиною для заморських торговельників, яка притягала їх до наших берегів, була торгівля горючим каменем (бурштином); сей здогад поки що не перевірений докладно, хоч можливий. Пізніші грецькі кольонії північного чорноморського побережжя мали метою більш звичайні річи щоденної потреби: на широку міру експлуатували вони багаті, ще не вичерпані природні запаси і ще на ширшу — вимінювали на предмети грецької культури сирові продукти у сусідніх народів та висилали їх, з великою, розумієть ся, користію для себе, в грецькі краї. Коротку, але добру характеристику понтийської торгівлі дає Полібій в своїм оповіданню про стару Бізантію; „з припонтийських країв іде до нас худоба та велика сила невільників, і то безперечно найліпших, а з припасів постачають вони мід, віск, солону рибу в великих масах; з продуктів, котрими багаті наші краї, вони дістають оливу і всякого роду вино, а хлібом міняють са, то присилаючи, то дістаючи від нас“. Доповненням до цієї характеристики може служити оповідання Страбона про боспорську торгівлю в Танаїсі: „кочовники привозили сюди невільників, шкіри й иньші кочовничі продукти, Боспоряне натомість — одіж, вино й иньші річи культурного побуту“, або отсе свідощтво з одної Демостенової промови: корабель з Пантікапея віз до Теодосії вовну, кілька черпнянок солоної риби й козячі шкіри.¹⁾

Хліб і рибу — два головні предмети античної грецької поживи, чорноморські Греки добували й вивозили в великих масах. Я вже згадував, що в IV в. числили боспорський хліб на половину всього хлібного привоза Аттики. Розумієть ся, в часі непокоїв чи неврожаїв могла траплятись потреба хліба і в чорноморських осадах; деякі, як от Херсонес, ледво чи й продукували досить хліба для свого виживлення; се мабуть і розуміє Полібій, кажучи, що хліб часами вивозили з кольоній, часами ввозили до них, але властиво хліб був пред-

¹⁾ Полібій IV. 38, Страбон XI. 2. 3, Демостен проти Лакрита § 34. Літературу понтийської торгівлі див. в примітках (13).

метою вивозу у чорноморських Греків. Про рибний промисел є досить багато звісток: риба вялилась і сушилась і в таких пре-парованим виді висилалась до Греції. В значній мірі й хліборобство і рибальство було в руках Греків, але не виключно, сі продукти йшли й від тубильної людности, і участь її в сій торгівлі для нас особливо інтересна. Геродот, як побачимо низше, згадує виразно про Скитів, що сіють хліб на продаж; про хліборобство різних сарматських народів, особливо коло Дунаю й Меотиди, згадує Страбон; він же оповідає про рибальство Меотів, поруч Греків, на Меотиді, ведене, правдоподібно, теж на продаж.¹⁾ Не виключене, що й дальші народи, між ними й Слов'яне, хоч посередно, могли брати участь в сій торгівлі хлібом. В кожному разі можна сказати певно, що в торгівлі медом, воском, шкірами й невільниками, певно, брали участь і вони — сі продукти мусіли звертатись в грецькі міста з великого простору східньої Європи; се як раз ті товари, що виступають пізнійше спеціально в руській торгівлі, як східноєвропейські товари, що посиляли ся в грецькі міста в обмін на предмети грецької торгівлі. Крім того через слов'янські землі могла йти перевозова торгівля деякими продуктами, нпр. горючим каменем, північними футрами й невільником. Всі оті предмети могли привозитись в грецькі осаді самими варварами, могли вивозитись з їх країв і грецькими агентами та купцями. Геродот згадує про грецьку факторію Гельои в землі Будинів, описує караванну дорогу через Урал в центральну Азію, дає звістки про плавбу Дніпром²⁾; про плавбу Дністром згадує т. зв. Скіян; се все вказує на те, що грецькі купці не обмежались торгівлею на побережю.

Зі сторони Греків, як предмети привозні, згадуєть ся вино, олива, різні матерії, загальнійше кажучи — предмети промислу й грецької штуки. Вино, як я згадував, культивовалось греками в Криму й на Дністрі (в Тірі); сліди культури оливи заховались подекуди в Криму, але сїєї місцевої продукції не вистачало і для себе, не тільки для торгівлі. Привіз вина з островів Середземельного моря, особливо з Рода, Тава, Кніда, віставив багаті сліди в виді ручок від амфор з написами й марками, на місцях чорноморських осад. По словам Демостена, вино в Понт возили ще з Пенарета, Коя

¹⁾ Геродот IV. 17, Страбон VII. 3. 17, XI. 2. 1. і 4.

²⁾ Геродот IV. 22—7, 53, 109.

(Κῶς), Менди і в інших місц⁴). Вино, безперечно, ішло далі на північ; прецінь Скити нпр. славились як добрі п'яниці. В зв'язку з сим стояло, може, й перенесення типа глиняної амфори в краї середнього Подніпров'я, де такі глиняні посудини, часом дуже великі, стрічають ся досить часто, не залежно від грецького привозу, а також і широке розповсюдження грецької посуду.

Про широке розповсюдження грецької кераміки в землях навіть значно віддалених — як полуднева Київщина, я вже згадував. Найстарші в тутешніх нахідок сягають V—VI в., але в великій масі виступає головню атенська посуда чорнолякова, в червоними фігурами IV—III в., — такі нахідки посуду, і артистичної роботи, і більше щоденного ужитку, в полудневій Київщині звістні десятками²). Ювилерські вироби грецькі, особливо багаті в степовій подосі, також заходять в полудневу Київщину й Поділе³). Ще дальше сягають монетні нахідки, що можуть вказувати коли не на безпосередню, то посередню торгівлю з чорноморськими містами й Подунавем — вони заходять глибоко в лісовий пояс, але належать головню до пізніших часів, I—III в. по Хр.⁴).

Особливо сильні, розуміється, були впливи грецької культури на степову людність прибережних країв. Коли з одного боку ми бачимо, що грецькі майстри кольоніяльні, а мабуть — судячи по високому артизму деяких виробів, і столичні робітні приладжувались в своїх виробках до уподобань і вимогів варварської людности, для якої призначали ся сі вироби — на продаж чи на замовлення, то з другого боку бачимо, як мотиви грецької штуки, грецького ремесла переходили в штуку варварську, як пересякає грецькими виробами ціла обстановка степового ватажка. Се само вже дає свідощтво і міру великого впливу грецької штуки на тубильну людність наших країв.

¹) Проти Лякрита § 35. Ручки амфор описувались Бекером і Юргевичом в ряді статей — *Mélanges Gréco-Romaines I*, Записки одеського історичного тов. V, VII, XI, XV, XVIII, XXI, XXII; вони мають увійти в III т. *Inscriptiones*.

²) Про сі керамічні нахідки стаття фон з Штерна: Къ вопросу о воздѣйствіи античной культуры на области, расположенныя вѣтъ района древнихъ поселеній на сѣверномъ побережьи Чернаго моря, в одеськихъ Записках т. XXIII, 1901; також цитована стаття: Значеніе керамическихъ находокъ.

³) Див. вище с. 38—9. ⁴) Див. низше — гл. IV.

Зрештою і в історичних джерелах маємо на те вказівки; така звістка Геродота, згадана вже вище, про еленізовану варварську людність Каліпідів в околицях Ольбії; про мішану, чи еленізовану варварську людність — *Μιξέλληνες* в околицях Ольбії в пізнійших часах згадує декрет Протогена. Страбон константує, що Меоти ближші до Боспора (отже ближші до грецьких впливів) визначають ся більшою культурністю в порівнянню з своїми північними земляками, і т. и.¹⁾.

З меншою силою, в ослаблених формах єї ж культурні впливи, як виразно свідчать нам археологічні надійки, йшли і в землі, зайняті словянською колонізацією, або сусідні з нею, і безперечно не лишали ся без сліду в розвою матеріальної культури тутешньої людности: широке розповсюдження грецької кераміки й юбілерства в сих краях може ручити нам за се²⁾.

Степові простори нашої території від початку історичних відомостей, протягом яких тисячі літ, займає на пів кочовника, на пів осіла людність, правдоподібно — іранського племені. До звісток про неї перейдемо тепер від чорноморського побережя.

Найдавнійшу відомість про чорноморську кочову людність знаходимо ми, правда — в дуже загальній формі, в Іліяді, в тій часті одначе, що не належить до старших складових частин епоса: тут Зевс дивить ся „далеко на землю добрих їздців Траків, Мізів сильних в ручнім бою і славних кобилодоїльців, що годують ся молоком, бідні і найсправедливійші з людей“³⁾. Пізнійші письменники зробили з тих гомеровських епітетів назви народів (*Ιππημόλυοι*, „Азїої, *Γαλακτοφάγοι*), але вже Страбон розумів, що тут іде мова про чорноморських кочовників. Гевіод знає вже й імя їх — Скити, та прикладає до

1) Inscr. Ponti Eux. I ч. 16, Страбон XI. 2. 4.

2) Вказують на повний брак у словянських мовах запозичень з грецької мови сеї доби як на доказ, що Словяне в ті часи не стикались з Греками безпосередно (Соболевский й *Věstnik sl. star.* IV с. 192, Липовский — *Извѣстія XII съѣзда* с. 141). Се дійсно, каже припускати торгівлю й впливи більше посередні, через степові племена.

3) νόσφι ἐφ' ἰπποπόλων Ἑρηνῶν καθορώμενος αἴαν

Μυσῶν τ' ἀρχεμάχων καὶ ἀγαυῶν ἰππημόλυων

γλακτοφάγων ἀβίων τε δικαιοτάτων τ' ἀνθρώπων — XIII. 6.

них той самий гомеровський епітет кобилодоільців: *Σκῦθαι ἰππημόλυοι*¹⁾.

Більше оповідав про ті краї поет VII в. Арістей з Проконеса, автор Арімаспейської поеми (*Ἀριμάσπεια*), присвяченої спеціально північно-східнім краях. Його географічні відомості, завдяки, правдоподібно, поетичній формі, в яку вплетені були в поемі, до того ще неприступні до перевірки пізнішим письменникам, не мали доброї слави в античній літературі, і Страбон просто зве Арістея брехуном²⁾. Але в сучасній науковій літературі були висловлені гадки, що Арістей міг із скитськими караванами побувати в середній Азії і там зібрати свої відомості³⁾. В усякім разі його поема на довго стала джерелом відомостей про далекий північний схід і має подекуди, виключивши поетичні прикраси, признаки певности. З його відомостей користав і Геродот та й переховав найбільше відомостей в собі, страченої для нас поеми.

Геродот, що десь в середині V в. звідав Ольбію сам особисто, як можна судити з його оповідання⁴⁾, — становить головне джерело про сю степову, правдоподібно — іранську людність нашого краю. Непевні ніби то звістки, які закидали йому і в античній літературі (Плутарх написав спеціальний трактат про зловірність Геродота) і в новітніх часах, знаходять собі що далі все більше потвердження, і тепер в науковій літературі певність Геродота, де оповідав він як сьвідок, не підлягає найменшому сумніву; що иньше, де оповідав він з переказів⁵⁾.

Геродот з переказів оповідав, що давніше чорноморські краї займав кімерійський нарід, і звідти витиснули його Скити. Він покликують ся на вказівки про Кімерійців в місцевих топогра-

1) Сю згадку в тексті Гезіода деякі учені одначе датують теж значно новітніми часами ніж VIII в. — Див. Müllenhof Deutsche Altertumskunde III, p. 22.

2) XIII 1. 16.

3) Див. спеціальні розвідки Турне (Tournier de Aristeia Proconesio, 1863) і Томашка (W. Tomaschek — Kritik der ältesten Nachrichten über den Skytischen Norden I. Über das Arimasische Gedicht des Aristeas — Sitzungsberichte der Wiener Akademie т. 116 с. 478). Иньші, скептичніше приймаючи відомости Арістея, й самий вік його посувають на перед — на VI в.

4) Про се спеціальна стаття Мищенко — К. Старина 1886. VI.

5) Література Геродотових відомостей про Скитию в примітках (14).

фічних назвах, на існування кімерійського Боспора (Керченська протока), Кімерійських бродів, Кімерійських стін, на могилу кімерійських царів на Дністрі, але його відомости про сей нарід дуже бідні, і він йому самому представляє ся, здаєть ся, в такім самім „кімерійським тумані“, що в Одисеї окриває їх царство:

Там Кімерійці живуть, і їх місто, та й ціле їх царство
Хмарами вкутані вічно й туманом, бо ясне сонце
Не поглядає на той край горячим промінням ніколи¹⁾.

Се й не диво, бо самі грецькі осадники, коли почали на добре оселяватись на Чорноморю, сієї перед-скитської людности, правдоподібно, вже не застали.

Імя Кімерійців добре звісно в малоазійських джерел (жидівське *Gomer*, вірменське *Gamir*, в асирійських написах *Gimiri*)²⁾. В грецьких джерелах знаходимо звістки про напади Кімерійців, разом з тракийськими ватагами, в VIII—VII в., на грецькі володіння на малоазійським побережю. Але власне се широкое розповсюдження імени наводить на гадку, що маємо тут якусь загальну назву, скорше географічну ніж етнографічну (подібно як се пізнійше було зі Скитами), і що в такім загальнім, не-етнографічним значінню се імя було чи Греками, чи може ще їх попередниками в чорноморській торгівлі — Фінікіянами і Карійцями перенесене на Чорноморє для означення тутешньої перед-скитської людности³⁾.

¹⁾ Одисея XI, 14. Геродот IV, 11—3.

²⁾ В. Мілер (Черты старины въ преданіяхъ и бытѣ Осетинъ с. 199) теж імя бачить в осетинськім Гумірта = велетенъ; сей факт вартій докладнійшого вяснення.

³⁾ Міленгоф ішов іще дальше, взагалі заперечуючи існування на нашім Чорноморю якоїсь кімерійської людности (навіть в вище сказанім значінню — взагалі перед-скитської колонізації) і бачить тут комбінації Арістєя й інших, що тии витисненнем Кімерійців з північного берега Чорного моря в Малу Азію хотіли об'яснити собі прихід їх сюди, а знову боротьбу Скитів (Саків) з Масагетами, що в дійсности мала місце на полудень від Каспійського моря, перенесли на північ від нього, і на тій підставі утворилась історія приходу Скитів в наші степи (Deutsche Altertumsk. II, 26). Проти сього гіперкритицизму можна вказати — перше, що якась перед-скитська людність мусіла існувати в Чорноморщині дійсно — се доводить археологія, друге — що нема поводів заперечити, мовби натовп Масагетів не міг викидати міграції іранської людности і в Европі і в Азії.

Скитів грецькі письменники представляють приходними зі сходу. Геродот каже, що Скитів витиснули зза Аракса (себ то Яксарта, тепер Сир-Дарі) їх соплеменники Масатети, додаючи, що так оповідають і Греки, і самі Скити, але при тім наводить оповідання Арістея, що давав ще ширше об'яснення сьому руху, звязуючи його з рухами в середній Азії: Арімаспи потиснули Іседонів, що зайняли, як правдоподібно об'ясняють, землі на полудневий схід від Тян-Шан і тим самим потиснули ірансьву людність в басейні Яксарта¹). Таке об'яснення скитської міграції зовсім можливе. Держачись теорії європейської правітчини Індоевропейців, се треба уважати за поворотний рух кочових Іранців на захід, викликаний пертурбаціями в західній Азії. Що до часу його, то по гадці Геродота сей рух мав би стати ся десь в II пол. VIII або поч. VII в., але се датованне оперто на об'ясненню скитського нападу на Малу Азію: Скити мовляв уганяли за Кімерійцями, що витиснені Скитами в Чорноморя прийшли в М. Азію, в половині VII в.²). Супроти того дата не має значіння. В дійсности, міграція Скитів могла бути й старшою, а тягнути ся могла довший час³), хоч дуже можливо й таке, що натиск східніх Іранців на своїх західніх земляків дав рівночасно себе знати і в Європі і в Азії: одні скитські орди під сим натиском посунули ся в наші степи, иньші — звістні під іменем Саків, в Малу Азію, подібно як і пізнійше — в II в. бачимо знову новий рівночасний натопк іранських орд в наших степах і в Азії. Слідом старої міграції Скитів зістала ся память про частину орди, що відстала й зістала ся на сході — десь за Уралом⁴).

¹) Геродот IV. 12—3.

²) Нпр. з скитської генеалогії, поданої Геродотом (IV. 5), виходило-б, що Скити уважали себе автохтонами (выводили себе від доньки Борістена).

³) Оповідання Геродота про погоню Скитів з Європи за Кімерійцями, розумієть ся, вістаєть ся комбінацією учених Греків. Його поправляють так, що Кімерійці мовляв дійсно прийшли в М. Азію, витиснені Скитами, тільки не через Кавказ, як у Геродота, а через балканські землі, і там прилучились до них товариші їх малоазійських походів Тракийці (Me yer Geschichte des Alterthums I. с. 544); але ся поправка не багато додає імовірности сій історії. Так само по за границями правдоподібности вістають ся походи Кімерійців з наших земель в малоазійські землі, як їх нпр. приймав недавно Заборовский в цитованій праці Les Slaves.

⁴) Геродот IV. 22.

Приймаючи таку міграцію скитської орди з передньої Азії, не треба одначе розуміти се так, що вона дала степам вповні нову людність. З'явила ся тільки нова зверхня орда, що покрила своїм іменем давнішу степову людність, а навіть в свій склад могла прийняти певні елементи сеї давнішої людности. І коли ся зверхня й інші орди були іранські, се ще не виключає присутности в тім самім часі в степах людности інших народностей, давнішої від Скитів. Тут могли лишити ся останки іранської кочової людности, ще в міграції Арійців на схід, останки трацької і бог зна ще якої кольонізації (відгадувати, яка саме людність укрита під іменем Кімерійців, було б даремним трудом супроти того, що се імя мабуть має зовсім конвенціональний характер)¹⁾. Подібне бачимо й пізнійше в наших степах, коли зі зміною зверхньої орди степова людність дістає нове імя, тим часом як склад її зовсім не переминаєть ся так рішучо.

Так як чорноморська степова людність угруповалась після руху Скитів, ось як представляєть ся вона у Геродота²⁾. На схід від Танаіса (Дона) живуть Савромати, нарід споріднений з Скитами, але осібний від них. На захід від Танаіса жие нарід скитський, що поділяєть ся на чотири племена: між Танаісом і Герром (невісною річкою на схід від Дніпра) мешкають Скити Царські, *Βασιλῆοι*, „найсильніші й численніші Скити, що інших Скитів уважають за своїх рабів“³⁾. Між Герром

¹⁾ Уважають їх Траками — ще Аделунг Mithridates II. 163, в новійшого див. статю Томашка Über das Arimaspsische Gedicht с. 776—7, Kossina — Zeitschrift für Ethnologie, 1902 с. 210; теж доводив в своїм рефераті на IX з'їзді пок. (Л. Маркевич (в друкованім ся теза не поставлена так виразно — Труды т. I). Іранцями вважав їх з новіших нпр. Бремер (ор. с. с. 757).

²⁾ Розміщення вчислених у Геродота народів на сучасній мапі дає подекуди непереборені труднощі, бо деяких річок, названих у нього, ніяк не можна вгадати; про се багато писано, але без певних результатів; напр. не відомо, чи Пантікап був на правім, чи на лівім боці Дніпра (одні бачуть в ній Ігулець, інші Конку). Герр представляв собі Геродот так, що він витекав із Дніпра, десь понизше порогів, впадав в р. Гіпакир, а ся текла в Чорне море. Мені здаєть ся в кождім разі, в Геродотового оповідання виходить зовсім ясно, що Скити-Хлібороби мешкали по обох боках Дніпра, і Пантікап мусів бути на лівім боці (IV. 18 і 53).

³⁾ Замість *Βασιλῆοι* провковано читати *Βαρσιλῆοι* і зв'язувано се в Барсиліаши, Βερζιλία, звісною нам в гунсько-хазарських часах; але й поправка ризикозна, і сей зв'язок, при загальнім руху Скитів на захід, непевний.

і Пантікапом на 14 днів дороги (на лівім боці Дніпра) живуть Скити-Кочовники, „що нічого не сіють ані орють“. Між Пантікапом і Гіпанісом (Богом), по обох боках Дніпра живуть Скити-Хлібороби (*Γεωργοί*); їх осадн тягнуть ся з заходу на схід на три дні дороги, а на північ через їх край треба плисти 10—11 днів Борістеном (Дніпром). На верхнім Богу (в дійсности правдоподібно — на середнім, бо Геродотові відомости про сю ріку не сягали верхівя) сидять Скити-Орачі (*Ἀροτῆρες*), „що хліб сіють не на свою страву, а на продаж“¹⁾.

Окрім сих чотирох народів, що становлять скитський нарід в тіснійшій значінню слова, Геродот зачисляє до Скитів племена Алязонів, полудневих сусідів Скитів-Орачів, на середнім Богу, і елєнізованих Скитів Каліпідів²⁾ на нижнім Богу. Вони відрізняють ся від иньших Скитів (розуміти — кочовничих) тим, що сіють і їдять хліб і городину, з рештою мають звичай скитські; Каліпідн сі анальотичні з *Μισέλληνες* ольбійського декрета Протогена, що мешкали в околицях Ольбії³⁾.

На заході скитська територія простягала ся до Дунаю (Істра)⁴⁾. Що правда, у Геродота ціла просторонь на захід від Бога становить прогалину, без жадних звісток, але мусіла вона мати скитську людність, бо звалась „давньою Скитисєю“. На північ живуть вже народи не-скитські: Неври на північ від Дністра і Бога, Людоїди (*Ἀνδροφάγοι*) та Чорноубрані (*Μελάυχλαινοι*) далі на схід від них. В Таврії теж заховалась

¹⁾ Уже з огляду на те, що відомости про Дніпро у Геродота не йдуть далі порогів (чи властиво не доходять і до них), треба сумнівати ся, аби він знав дійсний початок Бога, — чи не уважав він початком те місце, до котрого плавали Богом, або чи не приймав за той початок якийсь з його притоків. Дісно, у Геродота Бог має всього девять днів дороги, тим часом як на Дніпрі до порогів рахує він 14 днів. До сього прилучаєть ся ще й те, що відомости у Геродота про верхівя Бога й Дністра дуже поплутані і недокладні; очевидно, верхівє Дністра представляв він собі просто на північ проти його устя, при тім далі на північ від верхівя Бога (IV. 51—52).

²⁾ *Καλλιπιδαι έόντες Ἐλληνες Σχόθαι* — IV. 17. У т. зв. Скімна (що цитує тут Ефора, з IV в.) натомісь в Карпідн — тому дехто (от як Томашек, *Sitzungsberichte* 128 с. 108) звязує сей парід з карпатськими Карпами, але се очевидно тільки помилка Ефора в передачі Геродотової звістки.

³⁾ Див. ще замітку Люперсольського в Трудах VI арх. з'їзда с. 41: він хоче відрізнати елєнізованих Скитів Каліпідів і барбаризованих Елєнів — *Μισέλληνες*.

⁴⁾ Геродот IV. 17—21, 100—1.

давнійша, перед-скитська людність (Таври); півнійше (в IV в.) т. зв. Скільяк каже, що східню частину Кримського півострова займали Скити, але Геродот там їх ще не знає.

Крім того територіально-культурного поділу Скитів, Геродот знає ще генеалогічний; від трох синів першого чоловіка Таргітая, що родився від Зевса і дочки Борістена, Ліпоксає, Арпоксає і Коляксає, пішли скитські роди Авхатів, Катіарів і Траспів, та Паралятів; при тім рід молодшого — Параляти уважався старшою династією. Здається, що ця легенда належала лише до племені царських Скитів і поділу його на коліна; імена їх у Геродота більш не виступають, аж півнійше стрічаємо подібні назви народів¹).

Назва Скитів у Геродота обіймає всі народи, підвласні „царській“ орді; се само наводить на гадку, що деякі з цих підвласних народів зачисляно до Скитів на основі їх політичної, а не етнографічної приналежності, отже назва Скитів мала етнографічне значіння тільки що до головної орди (тому Геродот говорить про мову і звичаї скитські), а поза тим уживала ся в політичній значінню — про людність підвласну Скитам. При тім Геродот означає, що Скити самі називають себе Сколотами, по імені царя, Скитами-ж їх звать Греки²).

Що до національності Скитів Геродот дає лише деякі неясні вказівки: він каже, що Савромати говорять мовою скитською, з певними відмінами, і споріднені з ними (по легенді їх родили Амазонки від Скитів); він означає також деякі подібності Скитів до Масатетів і говорить, що иньші зачисляють Масатетів до Скитів. Виразнійше каже Аміан, зовсім пізній що правда, але може переказує старшу традицію, — що Перси були одноплемениками Скитів³). В новійшій науковій літературі багато говорено й перечено в сій справі, зачисляно Скитів і до монгольської або взагалі північної, урало-алтайської родини, ба-

¹) Авхети (Auchetae, Euchetae) і Котіери у Плінія VI. 7 17, що при тім покликають ся на звістки генерала III в. Демодама; але виступають вони на далекім сході; Найман (108—9) і Міленгоф (III с. 23) уважали їх тими Скитами, що зістались на своїх початкових ковошищах. Знов иньші Авхети (IV. 12) виступають коло Гіпаніса.

²) Імя Скит вважають лише стягнутою формою імени Сколотів. Вивід обох імен досі не удавав ся; проби об'яснити з іранських пнів khud — skud (= „стрільці“) див. у Міленгофа D. A. III с. 112 і 120, теж Tomaschek Sitzungsber. т. 116 с. 778.

³) Геродот I. 201. 215, Аміан XXXI. 2. 20.

чили в них і Слов'ян і Германців, нарешті — мішанину арійських і монгольських елементів. Але спостереження над мовою Скитів і споріднених їм Сарматів, ті зв'язки, які лучать їх між собою, а з другого боку — з сучасним самотнім останком іранської людності в сих краях — кавказькими Осетинами, та деякі характерні ознаки скитської культури вказують досить виразно, що ми маємо в скитській орді іранську людність, хоч і в чужині, мабуть, домішками, отже — що іранське плем'я, виливши ся одним потоком на полудень і полудневий захід в Азії, другим потоком довго розтекало ся в чорноморських степах, в виді Скитів, Сарматів, Явигів, Алянів і ще дрібніших народів¹⁾.

Передовсім зазначимо, що етнографічна близькість Сарматів зі Скитами не підлягає сумніву: окрім слів самого Геродота, маємо ще й інші вказівки: сліди іранства в мові (особливо в особистих іменах), подібна культура й стиль виробів, подібний похоронний обряд виступають у зверхніх орд однаково і в часи скитського і в часи сарматського панування. Тим часом про спорідненість Сарматів з іранськими народами маємо безпосередню вказівку, переказану давніми авторами — Діодором, що зве їх „колонією в Мідії, осадженою коло Танаїса і названою Сарматами у народів“, і Плінієм, що згадує про погляд на Сарматів як на галузь Мідян²⁾. Спостереження над невеликим числом перехованих скитських слів і імен, а також варварських імен, що стрічають ся в грецьких чорноморських написах скитсько-сарматських часів, виказали багато подібностей з мовами іранськими і найближше — з осетинською (вказу нпр. що наросток „каіс“ скитських імен се не що инше як іранське *khshaiia* — пан, володар). З другого боку виразні сліди стичности між східно-фінськими мовами й осетинською показують, що ся іранська людність колись сягала значно дальше на північ; так нпр. імена металів — срібла, міді, стали, олова в осетинськїм спільні з східними Фінами: Перм'яками, Вот'яками, й взяті від сих останніх, тим часом як знов цілий ряд слів в східних фінських мовах мають свій початок в іранських пнях³⁾. Далі, поминаючи той

¹⁾ Літературу питання див. в примітках (15).

²⁾ Діодор II. 43, Пліній VI. 7.

³⁾ Про фінсько-іранські (і особливо — осетинські) стичности — див. Шрадера *Sprachvergleichung* с. 295 і *passim*, Миллеръ *Осет. этюды* III с. 11—3, Штакельбергъ *Иранофинскія лексикальнныя отношенія (Восточныя древности, I)*, *Thomaschek Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden II (Sitzungsberichte т. 117*

факт, що скитсько-сарматські археологічні пам'ятки мають в своїх формах, в виборі тем і в цілім характері виконання багатовільного з іранською штучкою (особливо в звір'ячих фігурах, з їх схематизмом і конвульзивними, напруженими формами) — бо тут може бути й просто спільний культурний вплив, піднесу існування скитсько-іранських подібностей в побуті, в обрядах, в віруваннях, хоч і тут, розуміється, треба-б іще відрізнити своєнародне від того загального, що характеризує найрізніші народи на подібних, початкових ступенях культурного життя. В кінці сума всіх фактів і аналогій робить певним, що в наших степах були іранські елементи в скитський період, і то як в підвласній людності, так і в зверхній скитській орді. Але разом антропологічні дослідження вказують на мішану людність (виступає короткоголовий тип побіч давнього довгоголового). Яка була та друга, домішана раса не знаю. Можливо, що в самій скитській людності була певна домішка урало-алтайських елементів, як у пізніших степових ордах; поруч Іранців під загальною назвою Скитів могли критись ще якісь інші народи, тільки їх не можна ближше вказати.

Геродот та й інші грецькі письменники, очевидно, ближше знали і в своїх оповіданнях про Скитів взагалі мали перед очима головню кочових східних Скитів, і особливо ту головню орду, що панувала над іншими і зветься у Геродота Царською (двоаким уживанням скитської назви — раз про саму головню орду, другий — про неї разом з підвласною людністю, пояснюють деякі суперечності Геродота)¹⁾. Очевидно, він говорить про зверхню орду, коли, говорячи про Скитів взагалі, представляє їх кочовою, вобничою ордою, з суворими звичаями і з деспо-

с. 23) і праці фіннолоґів: Aspelin De la civilisation préhistorique des peuples permians, Setälä Ueber d. vorfinnischen Vokalismus (Journal de la société Finno-ougrienne, XIV), Смирновъ — Мордва, фінські праці Павленко і Віхмана по прафінській культурі — результати їх (а друга — ціла в перекладі) подані А. Погодінін в Ж. М. Н. П. 1897, VI. Про колишнє розпросторення Осетинів далеко на північ д. Міллер знайшов деякі згадки і в осетинських переказах — Черты старины с. 195.

¹⁾ Він напр. представляє Скитів (IV. 46) чистими кочовниками (як і Гінократ), тим часом як сам оповідає, що деякі скитські племена живуть з хліборобства; говорить про їх відчуження від чужоземських звичаїв, особливо грецьких (IV. 76), тим часом знаємо від нього про елементарних Скитів — Каліпідів, і т. н.

тичним устроєм. Скити сі живуть зі своїх стад і кочують в своїх, поставленими на возах, житлами; не мають ані міст, ані кріпостей¹⁾. Молодший о пів століття від Геродота Гіпократ в своїх оповіданнях про Скитію ще докладнійше представляє сей кочовий побут: Скити не мають домів, а живуть в повстаних будках, поставлених на чотироколісні або шестиколісні вози і уряджені як хати, з двома або трома відділами; такий віз тягнуть дві або три пари волів, і в тих будках сидять жінки з дітьми при переїздах, чоловіки-ж їдуть верхи; за ними йдуть слідом стада овець, коров і коней. На одному місці вони перебувають, поки худоба не спасе паші, тоді переходять на иньше місце. Вживають варене м'ясо, пють кобиляче молоко, їдять кобилячий сир. М'ясо варять в мідяних казанах, подібних до чаш²⁾.

Звичаї Скитів суворі й воевничі. Одинокую сьвятощею у них був старий залізний меч, виставлений на стосах прутя — символъ бога війни; така сьвятощ була в кождім окрузі, і правлячи жертви, виливали на сей меч кров жертвенної худоби й людей: з сотні взятих на війні в неволю жертвовали одного, виливали його кров на той сьвятий меч, а тіло розрубували й розкидали навколо. Скит пив кров першого вбитого ним на війні ворога, а голови вбитих приносив до царя, і лише той, хто виказав ся такою головою, мав участь в добути. Шкури з голов ворогів (скальпи) уживались як окраси кінського убору; ті, що мали їх більше, шили з них собі часом цілі плащі (цікаву паралелю сьому звичаю стрічаємо в сучасних осетинських перекказах³⁾; таким же способом уживались часом і цілі шкури ворогів на різні воєнні прибори. З найбільш же визначних ворогів Скит робив чашу з черепа, і такі чаші, часом оправлені в золото, уживались з особливою пихою. Хто вбив найбільше

¹⁾ IV. 46, 127.

²⁾ Такі казани, як чаші на підставці, в скитсько-сарматських погилах дійсно нераз трапляли ся: сей казан, очевидно, ставивсь серед огнища й обкладавсь багатем; зовсім подібні казани істновали у сибірських народів.

³⁾ Нарт (богатыр) Созрикко переміг нарта Елтагана і обскальпував. Приїхавши в аул (село), він зібрав дівчат та молодниць і сказав: пошійте мені кожуха з шкір з голов і вусів. І побачили молодиці, що Созрикко виніс шкіри від голов і вусів; одна каже: се шкіра з мого батька, иньша: се шкіра з усами мого брата; третя: се шкіра з голови мого чоловіка — В. Мілер, Черты старины въ сказаніяхъ и бытѣ Осетинъ с. 196.

ворогів, той мав найбільшу честь і подвійну порцію вина на публичних пирах; хто не вбив ворога, не мав зовсім в них участі, і се уважалось найбільшою ганьбою¹⁾.

Звістки про релігію Скитів досить неясні; Геродот уживає грецьких назв для скитських божеств і тим, розумієть ся, лише затемнює справу. Найбільш поважав ся біг-опікун домового огнища — Табіті (Геродотом прирівняний до грецької *Ἑστία*); найбільшою присягою було — присягти тим божеством, і неправедна присяга тим опікуном царського огнища уважалась переступом проти царя, бо стягала на нього неласку богів²⁾. Сей культ домашнього огню, що заховав свої сліди в поглядах сучасних Осетинів, стоїть в звязку з загально-іранським культом огню (саму назву звязують з пнем *tar* — горіти)³⁾. Крім того Геродот виразно каже про культ землі — Апі (порівн. латинське *Ops*). Біг *Γαῖόσυρος*, прирівняний Геродотом до Аполона, в одній італійській написи прирівнюєть ся теж до Аполона, а заразом і до Мітри, персидського бога сонця; та сю напись уважають фальсифікатом⁴⁾. Про решту названих у Геродота богів (Зевса — Папая, небесну Афродіту — Артімпасу, Посейдона — Тагіасада, Арєя і Геракля) трудно що небудь сказати ближше. Святощів жадних у Скитів не було, окрім згаданих мечів. Худобу жертвували, удушуючи її, потім ліпші кусники вареного мяса видались, як присвячені богу⁵⁾.

Докладні звістки дав Геродот про похоронний обряд, спеціально що до скитських царів. Тіло царя, каже він, після того як обвезили його, для віддання почеси, по всіх підвластних

¹⁾ Геродот IV. 64—6.

²⁾ IV. 59, 67, 127.

³⁾ Д. Мілер в згаданій розвідці про осетинські звичаї вказує на особливе поважання до ланцюха, що висить над огнищем; ним кленуть ся; викинути чийсь ланцюх за двері — найбільша образа (с. 205).

⁴⁾ *Corpus inscrip. Graec.* N 6013 Θεα Σηλ. Αιτοσκυρα και Απολλωνω Οικοσκυρω Μιθρα Μ. Ουλπιος Πλοχαμος Νεωκορος ανεθ., див. Zeuss op. с. 289, Толстой и Кондаковъ Русскія древности II с. 44, Müllenhof III с. 121. Про скитський культ взагалі див. особливо у Цайса I. с., Бонеля с. 326 sq. і Толстого й Кондакова op. с., де він порівнюєть ся з монгольським. Проти перецінювання значіння таких подібностей можна повторити лише слова самого Наймана: Dieses Beispiel mag lehren, wie bedenklich es ist, aus allgemeinen Angaben über den religiösen Glauben eines Volkes Schlüsse auf seine Verwandtschaft mit anderen Nationen zu ziehen (p. 245).

⁵⁾ Геродот IV. 60.

нородах, ховали у викопаній в землі камері, разом з ним одну з жінок, також слуг, коней, що найліпше з худоби, золоте начиння (срібла й міді, каже він, Скити не уживають зовсім) і насипали могилу як найвище. По році справляють поминки: п'ятдесят найліпших слуг і стільки ж коней забивають і випхавши пологою розставляють коней навколо могили на палях, а слуг на сих конях, мов би на сторожі¹⁾.

Сі царські могили, по словам Геродота, були в місці званім Террос, до котрого Дніпром можна було плисти (і де з нього втекала та річка Террос). Се до певної міри потверджує ся фактом, що як раз коло Дніпрових порогів знайдено кілька великих могил з похоронним обрядом зовсім подібним до оповідання Геродота, хоч і пізнійших очевидно. Зрештою як ся так і иньші групи подібних могил не мають певних дат, а в означенню їх часу на основі стилю й техніки виробів поодинокі учені розминають ся між собою на кілька століть. Взагалі досі не можна було напевно сконстатувати похорону, який би належав спеціально до Геродотових Скитів: скитсько-сарматська культура в археології становить досі одну нероздільну цілість²⁾.

Державний скитський устрій в оповіданню Геродота, як я вже згадував, має характер деспотичної монархії. Царю служать не раби, а кому він зведить з Скитів, і сих царських слуг, як ми бачили, ріжуть десятками на його могилі. Коли цар захорує, ворожбити об'ясняють звичайно, що причиною була несправедна клятва богом-опікуном царського огнища, і вказують на якогось чоловіка, що мовляв так фальшиво покляв ся; коли сей вирікаєть ся, заяву ворожбитів перевіряють вороженням иньших ворожбитів, і тоді карають або того обвинуваченого, рубаючи йому голову, або тих скомпрометованих ворожбитів, палячи їх; при тім цар карає смертю й синів їх. Царі рішають, всі справи своєю волею. З оповідання про похід Дарія у Геродота (при всій його легендарности) виходило-б, що у Скитів було рівночасно кілька царів: виступає їх тут три, правдоподібно — належали вони до трох згаданих колін, і цар з коліна Паралатів був головним³⁾.

¹⁾ IV. 71. Паралелі до сього звичая у різних примітивних народів див. у Мищенка К. Ст. 1884, V с. 66.

²⁾ Про скитські могили див. вчислені вище (с. 347) праці Ашіка, Древности Геродотовой Скиѳии, Толстой и Кондаковъ II, Лаппо-Данилевский і Мальмберг ор. с.

³⁾ IV. 120, пор. 5—6, 71.

Слідів якогось організованого культу, або якоїсь верстви жерців не видно, окрім тих ворожбитів, дуже численних, що ворожили на паличках і кусничках кори.

Така була орда, що панувала в Скитії. Правдоподібно, була вона числом незначна супроти підвласних народів: так, мабуть, треба розуміти слова Геродота, що скитський нарід вважають дуже численним і разом самих властивих Скитів рахують на дуже мало¹⁾. Та власть царів сієї головної орди розтягала ся в полов. V в. на всю територію від Дунаю до Дону; на північ у Геродота їх власть іде десь до Дніпрових порогів: він каже, що людність Тєрра — то крайній нарід, підвласний скитським царям²⁾. На захід від Дніпра, як ми бачили, Геродот уміщує крайні скитські осади на верхнім Богу й Дністрі, але по всякій правдоподібности їх треба умістити на середнім Дністрі й Богу. Далі на північ сиділи по Геродоту не-скитські народи. На них тепер кинемо оком.

На північ від верхів'я Дністра уміщує Геродот Неврів; озеро, що з нього витікає Дністер, мало бути границею Скитів і Неврів. Але що відомости Геродота взагалі не сягали далі середнього Дністра й Бога, то й сі означення ми не можемо приймати за докладні. Дальше на північ за Нєврами Геродот не знає вже ніякої людности³⁾. Про самих Неврів мав він дуже недокладні, більш кавкові відомости, і сам не дуже надавав їм віри: оповідали, що кожний Невр кілька день до року буває вовком, що в їх землі виплодилась сила змії, а ще до того найшло їх з пустині, так що мусіли вони емігрувати в землю Будинів (очевидно — на якийсь час, і потім вернули ся). При таких стані Геродотових відомостей про Неврів не можна надавати особливого значіння словам його, що Неври мають скитські звичаї⁴⁾. Важніша негативна сторона його відомостей, що він виразно відрізняє Неврів від Скитів⁵⁾.

Слова Геродота про скитські звичаї Неврів давали привід деяким ученим зачисляти і їх до скитського племені⁶⁾, тим

¹⁾ IV. 81. ²⁾ IV. 71 і 119. ³⁾ IV. 17 і 51. ⁴⁾ IV. 105. ⁵⁾ IV. 51, 119.

⁶⁾ Zeuss op. c. c. 278 (так само й Агатирсів), недавно Мищенко в Ж. М. Н. П. 1896 XII. Бремер (op. c. 781) записав їх до Кельтів.

часом як інші відрізняли їх і бачили в них Словян; тепер сей погляд має багато прихильників¹⁾, і треба признати — має за собою значну правдоподібність. В імені Неврів бачать звичайно славянський пень нур (порівнюють з тим Нур — доплив Буга й Нурську землю); згадану вище легенду про вовків звязують з славянською вірою в упирів — вовкулаків. Та ці аргументи не так сильні, важнійше географічне положення Неврів, бо відповідає території словянської правітчини, і відріжнювання їх від Скитів у Геродота. Ми можемо уважати їх з значним правом за Словян на їх правітчині.

Пізнійші відомости про Неврів дуже бідні, властиво не дають нічого²⁾.

Географічно на туж словянську територію припадають Андрофати, бо у Геродота мешкають вони на середнім Дніпрі. Може їх страшна характеристика була причиною, що їх належність до Словян і взагалі до індоєвропейської родини має далеко менше оборонців, ніж Неврів, і їх з більшою охотою вважають за Фінів. Геродот оповідає про них, що се нарід „окреміи і зовсім не скитський“, що „з усіх людей вони мають найбільш дикі звичаї, не мають поняття правди й ніякого закону; вони кочовники, убирають ся подібно до Скитів, але мову мають осібну, і лише вони одні з тутешніх народів їдять людей“. Їх відділяє від Скитів простора пустиня, а за ними вже „правдива пустиня, і ніякого народу, скільки відомо“³⁾.

¹⁾ Такого погляду, пушеного в курс Шафариком (I § 10. 2), тримають ся з новіших напр. О. Шрадер *Reallexicon* 618, Ласкін (див. у Шрадера I. с.), Мілєнгоф ор. с. III с. 17, Нідерле *O rǔvodu* с. 79, Погодинь Къ вопросу о Геродотовых Неврахъ (Извѣстія отд. рус. языка 1902, IV). Томашек в своїй розвідці *Kritik der ältesten Nachrichten über skythischen Norden* (Sitzungsberichte т. 117 с. 3) висловив ся: Die Gleichheit der Neuren mit den späteren Slowenen wird jetzt allgemein anerkannt. In der That hat diese Ansicht alles für sich. Се переконання повторяє й проф. Браун в своїх *Разысканіях* — с. 82.

²⁾ Згадка Плінія (IV. 12, 88 — Neuroe) правдоподібно, а Мелі (II. 1 — Neuri) цілком певно — мають свій початок в Геродоті (Мілєнгоф III с. 46—7, Шафарик I § 10. 2. 6), а належність до них *Νευροι* Птолемея (III. 6 § 25) не певна (пор. *Νευροι* (вар.: *Ναβροι*) місто на р. Каркиніті), ще менше *Neuriani* Географа Баварського (Шафарик I § 10. 2. 5).

³⁾ Herod. IV. 18 і 106. Деякі подробиці, що додає про Андрофатів *Ισιγον* (у Мілера *Fragment. h. gr.* IV) перенесені на них з Геродотового оповідання про Скитів, отже не мають вартости.

Відомости Геродота, подані про сей нарід дуже, як бачимо, неясні. Пустиня, що ділить Скитів і Андрофатів, з'явилась по всякій імовірности з того, що на Дніпрових порогах уривалась комунікація, зносини в середнім Подніпровем ішли иньшим, сухим шляхом, і в відомостях повставала прогалина для країв вище Дніпрових порогів. Характеристика народу, мабуть в значній, або й повній мірі основана на самих виводах з імени, що знов в своїй основі мало якусь легенду або етимольогічне непорозуміння¹⁾. У Птолемея на туж придніпрянську територію падає імя Амадоків, що мешкають під горами тогож імени і мають місто Амадоку, пристань на Дніпрі²⁾; ся звістка про Амадоків має свій початок у псевдо-Геланіка³⁾, що користав в давніх джерел, і є певна правдоподібність думати, що маємо тут властиве імя Геродотових „Людодів“. Саме імя толкують з санскр. *amād, amāda* — сиродці, що ідять сирове мясо⁴⁾; се толкування дуже добре б підійшло до Геродотових „Людодів“. У всякім разі на середнім Дніпрі трудно припустити якусь иньшу людність крім словянської.

Далі на схід, за Андрофатами, у Геродота наступає територія „Чорноубраних“, *Μελαιχλαῖνοι*, деє на вододілі Дніпра і Дону. Про них Геродот каже лише, що то нарід не скитський, але має скитський побут і носить чорну одіж⁵⁾. Не вважаючи на те, що Геродот називає сей нарід не скитським (подібно як і Савроматів), є поводи бачити в нїм споріднений з Скитами нарід іранського кореня: серед ріжних кочових народів, що виступають півнійше в околицях Ольбії, бачимо Савдаратів, і се імя не що иньше як Геродотові Чорноубрані (по осетинськи саў — чорний, дараєс — одіж, та — наросток многого числа)⁶⁾, а Діон Хрївостом оповідає про мешканців Ольбії, що вони носили чорне убраннє, перейнявши се від „скит-

1) Порівняти сучасних „Самоїдів“ — імя се очевидно має тойже корень, що імя Лопарів „Сам“, заїдних Фінів „Суом“, а з того вийшли люде, що себе самих ідять!

2) Птолемей III. 5 § 16, 25 і 28. Як ні певне Птолемеїве утворення географічних імен взагалі, тут пристань Амадока на Дніпрі, здаєть ся мені, служить певною точкою опори.

3) *Ἀμάδοκοι, σκυθικὸν ἔθνος, Ἑλληνικός ἐν Σκυθικαῖς* — Стефан Византийський sub voce.

4) Томашек — *Sitzungsberichte* т. 117 с. 8, т. 128 с. 98.

5) IV. 20, 108.

6) Осетинській словарь еп. Евгенія, пор. Мілер Осетинские этюды III с. 79.

ського народу *Μελάρυχταινοι*“ (в околицях Ольбії тоді жили Савромати). Досить правдоподібно, що ті Чорноубрані Геродота становили частину савроматського народу, відтиснену далі на північний захід від головних осад (може навіть таки рухом самих Скитів).

До Слов'ян деякі учені зачисляли ще Будинів Геродота. До сього спонукувало їх імя, споріднене з слов'янським пнем буд або вод, і звістка Геродота, що Неври, тікаючи від змії, перейшли в край Будинів: з сього виводять, що Будини в дійсності мешкали в сусідстві Неврів, а потвердження до того знаходять в *Βαδινόι* під горою *Βαδινόβη* або *Βουδινόβη* у Птолемея, і уміщують сих коло Дніпра¹). Але Геродот уміщує Будинів на північ від Савроматів, отже в басейні Дона та Волги, а при тім ніг мати якісь певніші відомости про їх край, бо знав грецьку факторію в їх землі — дерев'яне місто Іельон. Супроти того припускають, що був иньший нарід подібного імени коло Дніпра. Але таке громадженне можливостей на можливостях не лишає ніякого поважного значіння за гіпотезою про Слов'янство Будинів.

Ми задержались тут коло північних сусідів Скитів, бо для них Геродот служить головним, а часом і виключним джерелом. По сім відступі вертаємо ся до степової кочовничої людности й її дальшої долі.

Ми бачили звістки грецьких письменників, що Скитів виперли в чорноморські степи колонізаційні перевороти середньої Азії. Сей напір в Азії тривав і далі, заостряючись від часу до часу і прибираючи тоді характер етнічних вибухів, та впливав на дальші зміни в залюдненню наших степів. З другого боку мінялось становище тих орд, що мали зверхність над степовою людністю. Вище було зазначено, що за Геродота чисельно незначна „Царська“ орда, чи ще менше — коліно Паралятів панувало над всею степовою людністю від Дону до Дунаю, і наслідком того імена Скитів і Скитії прикладали ся до всіх народів, що йому підлягали. Пізнійше політичне першенство здобували все нові орди. З переминою зверхности

¹) Птолемей III. 5 § 15 і 24. Шафарик I § 10. 3—4 (за Оссо-лїнським, *Wiadomości historyczno-krytyczne* II. 487—494), Mair *Das Land der Skythen*, O. Schrader *Sprachvergleichung*² с. 619 (за Лескином), *Niederle Starov. zpravu* с. 103, 112, Браунъ *Разысканія і т. и.* Нідерле зачисляє до Слов'ян також Каліпідів-Карпідів — *Star. zpr.* 85.

мінялись і етнічні назви степової людности (бувши в ґрунті річи властиво політичними). Сі дві обставини об'яснюють нам дальші перемини в колонізації наших степів і в її номенклатурі.

Могутність скитської орди, описана в оповіданнях Геродота, стояла в V в. ще міцно; одначе вже почавши з другої половини сього віку можна помітити, що ся орда відступала під натиском на неї зі сходу. Сей натиск виявляєть ся в повільнім розпросторенню савроматських орд на захід: у Геродота їх східню границю становить Дін; у Гіпократа — значить в кінці V на поч. IV в. — вони вже мешкають наоколо Меотийського озера, виходило-б отже, що вже по обох боках Танаіса. Докладнійше се видно з другого, молодшого письменника IV в., т. зв. Скіляка: у нього за Скитами, що займають східню частину Таврії, сидять Сармати (*Σαρμάται*), по обох боках Танаіса. Можливо, що й розпросторенне Скитів в Таврії, згадане у Скіляка, а незвісне з Геродота, сталось по Геродотових часах, під натиском зі сходу.

В усякім разі з тих звісток виходить, що вже в IV в. Скити були витиснені з своїх східніх країв, що як раз були областю зверхньої, головної орди — „Царської“. В звязку з сим, правдоподібно, стояв той факт, що останній промінь скитської сили й могутности блиснув в другій половині IV в. вже на західніх границях Скитії, розумію Скитське царство Атея, відоме нам з нагоди його війни з Филипом македонським. Страбон здогадувавсь, що до держави сього Атея належала більшість варварської людности між Меотидою і Дунаєм; знаємо, що він воював з сусідніми тракійськими народами та грецькими побережними містами (Істрополем, Візантисю) і тут прийшов до конфлікту з Филипом; в сій війні Атея побито, і сам він наложив головою²⁾. Так само нещасливо закінчилась для Скитів війна з Лізімахом в 313 р., коли вони разом з Травами були союзниками чорноморських міст в їх повстанню проти Лізімана³⁾.

¹⁾ Гіпократ De aere 24. Скіляк — у Мілера Geographi gr. minores I fr. 68, тамже в долученім атласі таб. V; відомости сі кладуть на другу половину IV в.

²⁾ Про державу Атея — Юстин Hist. Philipp. IX. 2, Страбон VII с. 3. 18 (р. 307), Арістокрит у Климента Stromata V. 31, Фронтін Strateg. II. 4. 20.

³⁾ Діодор XIX. 73.

По тому і ся західня скитська держава тратить значінне й заникає під дальшим натиском Сарматів зі сходу, Траків і Бастарнів з заходу й півночі¹⁾. В оповіданню Полігна, що може належати не пізнійше як до другої пол. II в., Сармати вже панують на чорноморськїм побережю, скитська держава згадується в східній Таврії і поруч Сарматів стоїть на підряднім становищу²⁾. В ольбійськїм декреті Протогена, що датують III або II віком, бачимо західні степи в руках нових орд — Саїв, Тісаматів, Савдаратів, між ними Скити виступають як одна з менш важних орд і разом з Тісаматами й Савдаратами, боячись нападу Скірів і Іалатів, хочуть найти собі захист за стїнами Ольбії. В часи християнської ери і пізнійше — у Страбона, Овідія, Діона Хрївостома, Сармати виступають як головна орда на всїм просторі від Меотиди до Дунаю, зайнявши місце Скитів, і Дїодор в своїм оповіданню про Скитів поясняє, що Сармати, виведені Скитами з Мідії, по довгих літах розмножили ся, зруйновали і в пустиню обернули більшу частину Скитії, й вигнали її людність³⁾. На тлі тих же обставин, коли Сармати мали повну перевагу над Скитами, оповідає свою, фантастичну в фабулі історію про скитськїх приятелїв Лукїян в Токсарїді⁴⁾.

Дуже правдоподібно, що й сей новий натиск іранськїх орд був наслідком переворотів в передній Азії, які дали себе знати заравом і в землях на полудень від Каспійського моря⁵⁾. Натиск сей трївав дуже довго. Коли перші симптоми його могли ми констатувати вже в V (найпізнійше — в початках IV) в.,

1) Томашек — Sitzungsberichte т. 128 с. 98 висловив дуже інтересний здогад, що Саї Протогенового декрета, що жили тоді в околицях Бога, мають назву від kshaia, отже се Царськї, Βασίλειος Геродота; се зовсїм відповідало б тим кольонїзаційним переїнам, тільки менї ся етимологія здається не зовсїм певною.

2) Polyaei Strategicon VIII. 56. Дехто (напр. в недавнїх Латшов — Ислїдованія объ історїи и государ. строе Ольвіи с. 88) закидають неважність сьому оповіданню; одначе обставини, як вони в нїм представлені, здається, вказують на добре джерело.

3) Оповідання Дїодора про Скитів взагалї — наукова комбїнація, що не має великої цїни, але сам натиск Сарматів на Скитів був сьвіжою подїєю, і сю подробицю можна трактувати серіозно.

4) Страбон III с. 7. 13. 17; XI с. 2. 1, Овідій Tristia i Ex Ponto, passim, Дїон Хрївостом V. II р. 48—51 ed. Dindorf, Дїодор II. 43, Лукїяна Τόξαρτις ἢ Φιλία 39—41.

5) Müllenhof Deutsche Alterthumskunde III. 41.

то викликаний ним рух тягнув ся кілька століть, поки нові народні потоки не витиснули іранську людність з наших степів майже зовсім.

Про залюднення цієї степової території після розпросторення сарматських орд, коли вони досягнули вже Дуная, головним джерелом служить Страбон. Він писав деє коло 18 р. по Христі, оперуючи ся на відомостях, які дали римські війни в чорноморських краях в I в. перед Христом, але його оповідання далеко менш докладне ніж Геродотове, і що головне — терміни „Скити“ і „Сармати“ в його устах не мають виразного значіння, так що й до нього можна приложити в певній мірі пізніші слова Плінія: „Імя Скитів все переходить на Сарматів і Германців, і ся стара назва прикладаєть ся все до найдальших народів, що живуть майже невідомими для иньших людей“¹⁾.

Просторонь між Дунаєм, де сарматські орди стикали ся з Гетами й Бастарнами, до Дону займають у Страбона сарматські народи: Язиги, Царські (*Βασιλικοί*) і Урїи (*Οὐρουοί*); між Дніпром і Доном живуть Роксолани (*Ροξολανοί*), за Доном уміщені Сармати без ближшого означення, та Аорси і Сіраки — народи, що пізніше обняла, разом з иньшими, загальна назва Алянів. Далі на схід, за Каспійським морем — „східні Скити“²⁾.

Скитська держава заціліла була ще в східній Таврії — в кінці II в. вона упала в боротьбі з Мітрідатом VI, покликаним Херсонесцями на поміч проти сих Скитів³⁾. Страбон каже, що сей край і сусідні землі на північ від Перекопа до Дніпра звались Малою Скитією. В оповіданнях Овідія, в околицях Дунаю поруч з Сарматами виступають теж Скити, і Страбон каже, що на Дунаю теж була Мала Скитія (довго потім ся назва прикладала ся до теперішньої Добруджі). Між вичисленими у нього сарматськими народами бачимо Геродотову „Царську“ орду, у Плінія — Авхетів (порівняти Геродотове коліно Авхатів)⁴⁾.

Се все показує, що давніша „скитська“ людність під сарматським натиском не зникла, лише сховала ся під новою назвою головної орди, як давніше під іменем Скитів могли перебувати всякі ріжноплеменні підвластні народи. Під натиском Сарматів

¹⁾ Nat. Hist. IV. 25. ²⁾ VII. 3. 17, XI. 1 і 5, 8.

³⁾ Страбон VII. 4. 3 і 7, Inscriptions Ponticae Euxini I ч. 185 (декрет Діофанта).

⁴⁾ Nat. Hist. IV. 12; в Страбоні Урїах теж добачали Геродотових Γεωργοί, і сей здогад держить ся ще й досі — нпр. Кулаковського Аланы с. 98.

одні племена могли посунутись на полудень або на північ; інші розбилися, і сформувались натомість нові племена; з підзвісних нам перед тим етнічних назв виринули давніші, що були ними затерті; в результаті етнічний склад людности змінився далеко менше, ніж номенклатура.

Етнографічні відомости про Сарматів дуже бідні: з одного боку — скупі на них наші джерела, друге — при недокладности етнографічних відомостей самих географічних письменників сарматського періоду трудно з їх оповідань вибрати те, що з усею певністю можна приложити як раз до Сарматів.

Передо всім що до імени. Воно значно різниться ся що до форми: у грецьких письменників пишеть ся воно *Σαυρομαται*, *Συρμαται*, у латинських *Sarmatae*. Його об'ясняють з іранських пнів *sar* (володар) + *mada* (жінка)¹; се об'яснення о стільки правдоподібно, що зовсім відповідає двом иньшим назвам: Геродот каже, що Скити звуть савроматських жінок — амазонок *Οιβόματα*, а се об'яснюють ся з арийських пнів *vīga* (жуж) + *paī* (пан, володар)², в грецьких же джерелах, почавши від т. зв. Скільяка, звуть ся Сармати *Γυναικοκρατοῦμενοι* — підвласні жінкам³. Всі назви таким чином означали-б „людей, що правлять ся жінками“, „жінок, що правлять чоловіками“; Сармати завдячують такі свої призвища, очевидно, особливому становищу жінок у них, що не пересиджували все в будках, як скитські, а їздили й собі верхи та стріляли з луків, як і чоловіки.

Подібно як і Скити, Сармати представляють ся переважно кочовниками. Страбон каже, що ся степова людність здебільшого кочовнича, тільки подекуди займаєть ся потроху хліборобством; коло Дунаю і Местиди він спеціально згадує за таку хліборобську людність. Кочовників описує він подібно, як Гіпократ Скитів: вони возять повстяні будки на возах і переходять зі своїми стадами з місця на місце. Зрештою се вовничий нарід, славний в кінній війні; їх їздці мали шеломи й панцири — шкіряні або металічні, та уживали до бою списи, луки та мечі (Страбон і Тацит про Роксолянів)⁴. Вигляд таких

¹) Є одначе й иньше об'яснення, в авестийського *saormant — уоружений мечем.

²) Сам Геродот хибно об'яснює: *οἰβρ* — жуж, *πατά* — вбивати.

³) Геродот IV. 110, Скільяк *fragm.* 70—1.

⁴) Страбон VII, 3, 17, Тацит *Hist.* I, 76; Страбон каже ще за плетені в галузя щити їх, Тацит заперечує уживання щитів.

тяжко узброєних їздців маємо ми в образках Язигів на римських барелефах колюмни Марка Аврелія і на керченських фресках, де представлено війни з сусідніми варварами; варварські їздці тут мають часом тільки короткі кіраси, часом довгі, низше колін, нашиті твердими плитками халати, так що мусять сидіти на конях по жіночому. По словам Павзанія (II в. по Хр.) Сармати, за бравом зеліза, дуже штучно виробляли свої панцири з плиток, нарізаних в кіньських копит (такі панцири з рогових або кістяних плиток стрічають ся дійсно в розкопках¹⁾), і з тієїж причини уживали кістяні вістря для списів і стріл. В убранню Сарматів античні письменники зауважали повну подібність з персидським убраннем²⁾. Вони носили широкі сподні, і взагалі одіж їх була широка, фалдиста. Мали довге волосся, були біляві (flavi), з суворим і диким виглядом. Про мову їх наводив я вже вище слова Геродота, що Сармати говорили мовою подібною до Скитів. Про релігію маємо дуже скупі відомости: є звістка про поважання огня й меча, але не знати, чи се не перенесенне звісток про Скитів, як і ще пізнійше оповідання Амiana про культ меча у Алянів.

Що до політичного устрою, ми не маємо вказівок чи натяків на якусь більшу політичну організацію, що обіймала-б цілу кочовничу людність на цілім просторі наших степів, як за Скитської орди. Навпаки, маємо згадки про більше число сарматських династій³⁾. Тому відповідає й велике число етнографічних груп, на які розпадало ся сарматське плем'я. Так крім згаданих вище етнографічних груп — Язигів і Роксолянів, знаємо коло Дунаю, в I в. по Хр. Кораллів, в ольбійських написах бачимо Саїв, Тісаматів і Савдаратів (Мелянхляйнів), не кажучи за старі скитські імена Царських, Ургів (?), Авхетів, а в східніх краях — Яксаматів, Аорсів, Сіраків і т. п. Ріжні назви виринають і зникають серед боротьби орд, що поволі сунуть ся все на захід, під натиском зі сходу.

У Страбона на правім боці Дніпра виступає нарід Язигів; безперечно, се тоді, на початку I в., була головна орда в сих краях. Та вже в серед. I в. по Хр. вандрує вона далі на за-

¹⁾ Бобринській II с. 173. Образки керченських фресків див. нпр. в приступім виданню Толстого і Кондакова т. I і II.

²⁾ Меля III, 4, Тацита Germ. 17. Звістки письменників про сарматську культуру взагалі зібрані у Укерта Skythien с. 513 sq.

³⁾ Sceptuchi у Тацита An. VI. 33, пор. *σχηπτοβοχοι* в декр. Протогена.

хід, в дунайські краї, де займає землі між Дунаєм і Тисою: се Язиги Переселенці (*Μετανάστοι*) Птолема¹⁾. Від часу сеї міграції Язигів перше місце в наших степах займає Роксолянська орда. Судячи по звісткам про їх війни з Римлянами й напади на Мізію²⁾ та по відомостям географів³⁾, виходить, що перед приходом сюди германських племен Роксоляни становили головну й найбільшу народність в придніпровських степах і далі на захід від них. Імя їх, як з значною правдоподібністю виводять з іранських мов, значить не що як „Білі Аляни“ (сучасне осетинське урс — білий)⁴⁾. (Прикметник — білий дуже часто служив у кочових орд для розрізнення певних частин народа, одної одноплеменної орди від другої). В декреті Діофанта звуть ся вони Ревксіналами (*Ρευξιναλοι*).

Поруч з сими „Білими Алянами“ виступає вже в I в. по Хр. імя просто Алянів (у Плінія: *Alani et Roxolani*). В 60—70-х рр. вони звертають на себе увагу римської політики своїми походами на закавказькі землі, і очевидно — сим іменем звали ся тоді коліна, що сиділи десь в сусідстві Дона й Каспійського моря⁵⁾. Ближших відомостей про їх кочовища з сього часу не маємо⁶⁾. Пізнійше імя Алянів прибирає ширше значіння й заступає в східніх степах давнішу загальну назву Сарматів, як ся була заступила імя Скитів. Ам'ян Марцелін, в четвертого віка, оповідає про них: „за Доном залюднюють безмірно просторі скитеські пустині Аляни, названі по імени гір; погладу ослабивши сусідні народи частими перемогами, вони,

¹⁾ Ш с. 7. Інша частина Язигів, згадана у нього разом з Роксолянами над Меотидою (Ш с. 5, 19) — то, здасть ся, простий анахронізм.

²⁾ Тацит Hist. I с. 79. Діон Касій LXXI, 19, *Scriptores hist. Augustae* M. Antonius 22, XXX туг. 10, й ин.

³⁾ На мапі Птолема (Ш. 5. 19 і 23) Язигів і Роксолянів відтиснуто над Меотиду наслідком невідповідного розтягнення прикарпатських і приднаїнських народів на схід.

⁴⁾ Або як Мілер (*Журналъ Мин. Н. Просв.* 1886 IX с. 86 і *Осет. збюдъ* Ш с. 86) виводить трохи инакше, по формі ще ближше, хоч по значінню менш певно: з рохс — ясний (пор. Томашек *Sitzungsberichte* т. 117 с. 37); порівняти з сим *Ἀλανορροί* поруч *Ἀλανοὶ Σχόθαι* у Птолема VI. 14. 9.

⁵⁾ Звістки клясичних письменників про Алянів зібрав Кулаковскій в статі: *Аланы по свѣдѣніямъ классическихъ и византийскихъ писателей* — в XIII т. *Чтеній кiev. истор. тов.*, 1899.

⁶⁾ Птолемаєй містять їх на кількох містах — в європейській і азійській Сарматії — Ш. 5, 7; Ш. 5, 9; VI. 14, 9.

як і Перси, передали їм і своє імя¹⁾. Китайські (хинські) літописи теж знають про розширення цього імени в передній Азії: кочовничий нарід Yan-tsaï, що мешкав в краях на схід від Каспійського моря й далі на захід до Ta-tsin (Римської держави) і залежав від кочовників Соїдіани, за часів династії Ган (163 перед Хр.—196 по Хр.) прибрав імя Alappa і став незалежним²⁾. Отже дійсно десь в I—II в. по Хр. слово „Аляни“ стає збірним іменем для різних кочовничих, головню або може й виключно — іранських народів, що мешкали по обох боках Каспійського моря, та обняло останки кочовничої скитсько-сарматської людности наших степів.

Тому їх описують подібними ж рисами, як Сарматів і Скитів. Лукіан (II в. по Хр.) каже, що Аляни мають однакову зі Скитами мову, однаково убирають ся, тільки инакше носять волосє (стрижуть ся)³⁾. Аміан, сучасник їх війни в Гунями, описує Алянів як кочовників, що не знають ані домів, ані хліборобства, живлять ся мясом і молоком, живуть в возах, і де знаходять добру пашу для своїх стад і кінських табунів, отаборюють ся, уставляючи свої вози кругом; вони одначе мають звичаї і побут культурнійший від Гунів, гарні в себе, блондинуваті, мають легку зброю; дуже воєвничі і свободолюбні: всі у них рівно благородні й судіями вибирають вони найбільш уславлених на війні. Дальші уваги Аміана про алянську культуру будять певні підозріння своєю повною подібністю до Геродота, хоч самі по собі нічого не мають в собі неможливого: у Алянів, каже він, нема більшого похвалання, як убитим чоловіком; шкіру вбитих вони уживають на окраси для коней; храмів і святищів не мають ніяких, але встромяють в землю голий меч і шанують його як Марса, опікуна околиці; врожать паличками⁴⁾.

Коли ми згадаємо, що під іменем Алянів виступає по части, або й переважно та сама людність, що перед тим фігурувала під іменем Сарматів, а ще перед тим — під іменем Скитів, то нічого не буде в тім дивного, що певні прик-

¹⁾ Кн. XXXI. 2. 13. Кулаковскій ор. с. с. 114 відкидає сю звістку, але аргументація його не стійна й він ігнорує при тім наведену низше звістку китайських джерел.

²⁾ Ritter Die Erdkunde von Asien V ч. III (т. VII) с. 625—6, Вичуринъ Собрание свѣдѣній III с. 6, 58, 121.

³⁾ Τόξαρις ἢ Φλία 51; автор мусів тут взяти реальні подробиці життя.

⁴⁾ XXXI. 2. 18—24.

мети повторяють ся при описи тих чи иньших. Питання тільки, чи Аліан взяв сі прикмети з дійсного життя, чи з Геродота по просту.

Якийсь час алянське імя панувало на просторі від Дуная до Межиріччя (за Аральським морем), але не довго. В II—III в. по Хр. в західній часті чорноморських степів витискає кочовничу іранську людність германська міграція, зі сходу в III в. напірає гунська орда, і під напором її та иньших орд, що слідом посунули нашими степами на захід розбила ся алянська група племен: європейські Аліани відірвані були від азійських і самі розділиди ся на кілька частин: одна частина їх прилучаєть ся до вандрівки Вандалів і Свевів 406 р. і з ними разом опинаєть ся аж в північній Африці; друга по упадку гунської держави переходить границі Візантії й осажуєть ся в Нижній Мівії; частина зістаєть ся в прикавказьких степах, і останки її, загнані в гори, зацілиди до сього дня в маленькім Осетинськім народі, а знову иньша заховала ся в Криму, де ще в середній віки існувала алянська людність. Сим розвитком і витисненнем Аліанів закінчуєть ся історія іранської людности на нашій території¹).

Тим часом як на степових просторах нашої території протягом якої тисячки літ, аж до II—III в. християнської ери панують кочовничі й на-пів кочовничі народи, найправдоподобнійше — іранської галузи, в краях гірських, карпатських бачимо групу народів, що найправдоподобнійше могли належати, як і їх полудневі наддунайські сусіди, до тракійської галузи індоєвропейських племен (галузи колись сильної й широко розповсюдженої по обох боках — європейській і малоазійській — Чорного

¹) Про вандрівки Аліанів на захід: Zeuss с. 700 і далі, Dahn Könige der Germanen I с. 261—5, Urgeschichte der germanischen und romanischen Völker I с. 222—3. Кулаковскій ор. с. Про дальшу долю прикавказьких Аліанів і їх звязок з Осетинами (установлений від часів Кляпрота — Klaproth Memoire dans le quel on prouve l'identité des Ossètes avec les Alains, Paris, 1822): В. Миллеръ — Осетинскіе этюды III, гл. II (спеціально про останки алянського імени на Кавкаві ib. с. 111 і далі), Кулаковскій ор. с. і Християнство у Аланъ, Візантійскій Временикъ 1898, I. Про кримських Аліанів — особливо у Василевського, в історії Судака — Суїдеї, що, досить правдоподобно, сама була алянською колонією, Русско-візантійскіе отрывки — Лѣтопись занятій археографической комиссіи т. IX с. 168—9, також у Мілєра ор. с. с. 77. Про иньші останки у Кулаковського, Аланы, розд. IX.

мора, але непривітною історичною долею зведеної до незначних слідів в теперішніх винародовлених і зроманізованих Волохах). Ся тракийська національність їх одначе тільки гіпотетична, бо відомости наші про сю карпатську людність далеко біднійші, ніж про степову, та й відомости про тракийську колонізацію, до котрої ми її зачисляємо, дуже небогаті, й біднійшають власне в напрямі з полудня на північ¹⁾.

Відомости про наддунайську тракийську людність маємо в V віку перед Хр. На чорноморським побережю між Дунаєм і Балканом сиділи Кробізи, а на полудень від них Терізи; вище по Дунаю, за Янтрою (Атриє) сиділи Їети, „найхоробрійші й найсправедливіші між Траками“²⁾. Дунай становив тут границю між Траками й Скитами, але здебільшого лише. Вже Геродот, кажучи, що за Дунаєм починаєть ся „властива стара Скития“³⁾, натякає, що в дійсности осаді скитські вже й тоді переходили за Дунай в півнійшу Малу Скитию (Добруджу). З другого боку — їетські осаді переходили за Дунай. В IV в. тут, на лівім боці Дунаю, воював з ними Олександр Македонський; тут була „Їетська пустиня“, де трохи не пропало військо Лізімаха (313—281) в поході на їетського короля Дроміхайта; сама держава сього Дроміхайта була на лівім боці Дунаю, в теперішній Валахії⁴⁾. Але їетські осаді сягали й далі на схід, коли прийняти (а се дуже правдоподібно), що Тиретети Страбонових часів були придністрянські Їети, може відірвані від решти свого народа бастарнським клином. Страбон уміщує їх між Їетською пустинею й кочовищами Язигів, а Пліній, ка-

¹⁾ Важнійша література: Цайс с. 258 і далі, 696—700, Roesler Dacier und Romänen, 1866, Die Geten und ihre Nachbarn — Sitzungsberichte der Wiener Akademie т. 44, йорож Romänische Studien (1871) і Einiges über das Thrakische — Zeitschrift für oest. Gymn. 1875, Diefenbach Völkerkunde Osteuropas I гл. II с., Tomaschek Die alten Thraker, Sitzungsб., т. 128, 130, 131, Браунъ Разысканія с. 132—178, А. Погодинъ Къ вопросу о Тракійцахъ (Вѣстникъ археол. и исторіи, XIII, 1900), також Mommsen Römische Geschichte, вид. 1885 с. 189 і далі, Müllenhof Deutsche Alt. III, с. 125 і далі, Much Die Südmark der Germanen (Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache hrsg. von Sievers XVII) с. 16—7, И. Смирновъ Очеркъ культурной исторіи южныхъ Славянъ I с. 12 і далі. В нашій літературі багато займав ся Траками неб. О. Партицький в своїй Старинній історії Галичини, але він і в Траках добачав Словян і з сього становища освітлював усе.

²⁾ Геродот IV. 49 і 93, Страбон, VII. 5 § 12.

³⁾ αὐτῆ ἡδῆ ἢ ἀρχαίῃ Σκυθίῃ (IV. 99).

⁴⁾ Страбон VII. 3. 8 і 14, Павзаній I, 9.

жучи про залюднений Тірафетами острів на Дністрі, говорить, очевидно про усте Дністра¹).

На північ від Гетів, на Мароші (*Μάρσιος*), значить — в теперішнім Семигороді, сидять у Геродота Ататирси, нагід, по його словам, близький Скитам²), але з тракийськими звичаями. Зауважену Греками близькість Ататирсів до скитських сусідів можна б толкувати близькістю тракийського народа до Іранців взагалі, але Ататирси таки належали в усякою правдоподібністю до Траків. Перехована у Стефана Візантийця ільбоса поясняє, що Ататирсами звали Греки Травсів³), а тракийський нагід Травсів знаємо в Родопах⁴); за приналежністю Ататирсів до Траків промовляють і деякі побутові подробиці (як мальованне шкіри). Пізнійше на їх місці виступають Даки; в II в. перед Хр. маємо уже звістку про їх боротьбу з Бастарнами⁵); тракийська народність Даків не має сумніву, і в цілому правдоподібністю можна прийняти, що се нове імя покрито Ататирсів, а може й иньші сусідні тракийські народи, наслідком якоїсь політичної переміни⁶).

В I в. перед Хр. Гети й Даки сполучились в одну політичну цілість — сильну державу Бойребісти (Бурвісти), що дала себе знати страшними походами наоколо, між иньшим — зруйнуванням Ольбії й иньших грецьких кольоній аж до Аполлонії⁷). Розпавшись по його смерті, ся гетсько-дакийська держава набуває знову великої сили в кінці I в. по Хр. під рукою Декебала, талановитого організатора й політика, що в союзі з иньшими сусідніми народами розпочинає боротьбу з Римом (в 80-х рр.). Вона йшла для нього щасливо на початках

¹) Страбон VII. 3. 17, Пліній IV. 26. Про „остров Тірафетів“ стаття Бруна — Черноморье т. I. Між Гетами й Ататирсами уміщує Геродот скитський нагід Сігінів, але що в иньших джерелах Сігіні виступають коло Каспійського моря, то не безосновне підозріння, що Геродот помилкою переніс їх сюди — пор. Roesler Román. Studien s. 9—10, Müllenhof Deut. Alt. III s. 2.

²) В переказаній ним грецькій легенді Ататирс, Гелон і Скит були брати — сини Геракла (IV. 10).

³) Стефан sub voce Τρακσοί.

⁴) Траками виразно зве їх Лівій — XXXVIII. 41. 6.

⁵) Юстин, — XXXII. 3. 16.

⁶) Юстин: Daci quoque soboles Getarum (l. c.), Страбон VII. 3. 13: ὁμόγλωττοι δ'εἰσὶν οἱ Δακοὶ τοῖς Γέταις; пор. Діона Касія II. 22.

⁷) Страбон VII, 33, 11, Діон Хризостом or. XXXVI.

(за Доміціана), але відновлена Траяном, по тяжких напруженнях закінчилась руїною дакійської держави (воло 106 р.) і заснованнем на її місці римської провінції Дакії, кольонізованої ріжноплеменним людом з иньших провінцій.

Провінція Дакія, як її описує Птоломей (Ш. 8), обіймала край між Тисою, Дунаєм, верхнім Дністром і Серетом, тим часом як чорноморське побереже, себ то грецькі кольонії, як Тіра, Ольбія, зачисляло ся до Нижньої Мізії. Головним огнищем римської кольонізації й римського життя була долина середнього Маріса (Мароша) і Сама (Самош). Приналежність до Римської держави карпатського згір'я і тим більше — закарпатських країв була більш або цілком номінальна. Як далеко сягали на північ римські укріплення, досі не в'яснено докладно. Останки римських граничних валів бачать в земляних валах Галицького Поділя (в розі між Збручом і Дністром) і в Бесарабії, в двох великих „Троянових“ валах, що рівнобіжно протинають межиріччя Прута й Дністра¹⁾; але римський початок сих валів все ще гіпотетичний, і вони не поставлені в зв'язок з якоюсь системою римських укріплень.

Римська окупація Дакії тривала трохи більш як півтора століття. Увесь сей час Дакія віставалась відокремленим передовим укріпленням Римської держави (від провінції Панонії її відділяла територія Язитів між Дунаєм і Тисою); удержувати її було дуже тяжко, і коли в середині III в. з особливою силою розпочалсь напади на Римську державу сусідніх народів, Авреліан, для улекшення оборони, постановив вирікти ся сеї провінції. Римську і романізовану людність виведено в Тракію і Мізію, Дакію полишено (274)²⁾, а щоб страта була менше

¹⁾ Про „Траянів вал“ на Галицькім Поділю див. статю Кіркера в Zbiór wiadomości do antropologii krajowej т. III с. 38 і далі. Про бесарабські вали можна тільки повторити гадку Момзена op. с. с. 206: „вони, певно, можуть бути римські, але досі на те бракує якогось певнішого доказу“; обидва визначені нпр. на спеціальній мапі російського генерального штабу вид. 1887 р. Є „Траянів вал“ і на російській Поділю, в повітах Камінецькім і Проскурівськім (Сѣцинского Археологическая карта Подольской губ. — с. 153 і мапа), але він ближше не досліджений, а можливість римських валів тут ще менша. Давніше Траяновими уважали навіть старі вали Київщини; див. про се статю Антоновича в К. Старині, 1888, III.

²⁾ Приймаю дату Дана-Віверсгайма Geschichte der Völkerwanderung² I с. 240.

болочою, утворено нову провінцію Дакію на правім боці Дунаю, в Мізії.

Аж по упадку дакійської держави за Траяна виступають на верх дрібніші прикарпатські народи. На жаль, Птолемей, головне джерело, в розміщенню прикарпатських народів наробив великої плутанини, так що годі віднайти їх дійсне розміщення.¹⁾ Ідучи від верхівя Висли на схід сидять у нього *Ἀνάργοι, Ἀροίηται, Σαβῶκοι, Πιευύηται Βίεσσοι, Κοιστοβῶκοι, Καρπιανοί.*²⁾ З сих народів більш інтересні для нас остатні три. Беси сидять під „Карпатськими горами“, що припадають у Птолемея на верхівя Дністра й Сана; чи сидять вони на полудневім чи на північнім боці гір — такої докладности від Птолемея не можна жадати. Койстобоки (Costoboci римських джерел) сиділи на схід відти; у Птолемея се імя повторюєть ся двічі, розділене Дністром і Певкинськими горами (Карпатами); з сього б можна виводити, що сиділи вони по обох боках гір, але можливо припустити й комбінованне двох звісток про те саме; у всякім разі вони на полудневім згірю Карпатів були. Карпи — імя, очевидно, звязане з назвою Карпатів — теж двічі згадують ся у Птолемея (*Καρπιανοί* і *Ἄρπινοι*), в обох разях далі на схід, в сусідстві Бастарнів і Тіратетів³⁾ — деь ніби коло Дністра й Прута, хоч знов імя Карпатів у Птолемея прикладаєть ся як раз до західньої їх частини, коло верхньої Тиси (тому деякі учені тут уміщують Карпів.).

Сі три народи виступають в історії під час Маркоманських війн і по них, як герої пограничних війн і розбійничих нападів на римські землі. Найменше з них звістно за Бесів; поминаючи неповні ясні звістки про них в над нижнього Дунаю у Овідія, вони згадують ся тільки як учасники Маркоманської війни, як і Койстобоки. Але за Койстобоків знаємо більше: що вони запускали ся в далекі походи, заходили в Ахайю та Македонію, грабуючи, кільки сили (похід 165 р.). З одної написи знаємо й імя їх короля — Пієпора.⁴⁾ Напади їх мабуть були причиною, що коли Вандали під час маркоманських війн прийшли в Дакію — шукати тут осад собі, то римський намісник напустив їх на

1) Нор. Müllenhof D. Alt. II с. 81 sq.

2) III. 5 § 20, 8. § 5. 3) III. 5 § 24 і 10 § 13.

4) Овідій — Tristia III. 10. 5 і IV. 1. 67 (про Бесів на нижнім Дунаю у Брауна с. 161). Scriptores hist. Augustae — Ant. Phil. 22, Павзаній X. 34. 5, С. I. L. VI N 1081, Arch.-epigr. Mitth. 1890. XIII. 189.

Койстобоків, і Вандали дійсно побили їх й опанували їх землю, і після того за Койстобоків не чути більше.¹⁾

Не так легко відчепились Римляни від Карпів. Перший да-тований їх напад на Мізію маємо з 30-х рр. III в., але з оповідання Петра Патриція, що належить до тих же часів, бачимо, що Карпи тоді уважали вже себе спеціалістами до таких нападів, ще ліпшими від славних тоді на тім полі Іотів.²⁾ При нагоді брали вони участь і в походах Іотів. Цісарі Филип Араб і Авреліян звісні своїми перемогами над Карпами; останній по своїй перемозі осадив частину їх на римських ґрунтах.³⁾ Розпочате ним пересадження Карпів на римські землі довершено за Галерієм й Діоклетіаном: по якійсь близько нам невідомій війні решта Карпів — цілий нарід їх разом з Бастарнами, переведено на римські ґрунти (правдоподібно — в Панонію й Мізію). Тим способом звичайно задовольняв тоді Рим докучливих сусідів, і сей перехід Карпів та Бастарнів був мабуть скорше добровільний, ніж вимушений.⁴⁾ Можливо, що на се вплинув і натиск чорноморських Іерманців від полудневого сходу, а може й натиск Слов'ян — на північній згір'ю Карпатів (взагалі історія колонізації карпатського згір'я тих часів для нас майже не існує). Після того тільки раз, при кінці IV в. згадують ся якісь Карподаки, що разом з ватагами Гунів і Скірів пробували перебитись за Дунай.⁵⁾ — Може се були останки тих панонських осадників?

Про національність сих карпатських осадників маємо лише деякі натяки. Передо всім вони становлять північний край тракійської колонізації, подунайської й семигородської, і се перше, що наводить на гадку, чи не були й вони Траками. За таким згодою, дійсно, промовляв би ряд інших фактів. Імя карпатських Бесів повторяє імя Бесів тракійських коло Родопа. Назва Карподаків моглаб натякати на споріднення Карпів з Да-

¹⁾ Діон Касій LXXI 12.

²⁾ Script. hist. Aug. Maximus et Balb. 16, Фрагменти Дексіана і Петра Патриція — Hist. gr. min. I p. 176—7, 428—9.

³⁾ Script. h. Aug. Aurelianus. 30, Зосим I 22, 27, 30, Аврелій Віктор De caesaribus 39, 43.

⁴⁾ На се натякають слова Ідація і Ам. Марцеліна; тексти до сього факту див. Dahn — Wietersheim Geschichte der Völkerwanderung I s. 278 (вид. 2, 1880). Про осадні переведених — Ам. Марцелів XXVII. 5. 5 і XXVIII 1. 5.

⁵⁾ Зосим IV. 34.

ками. Імя короля Койстобоків Піспора має характерний наросток, що в формі поріє повторяєть ся в численних тракійських і дакійських іменах.¹⁾ Особливо-ж важним здаєть ся мені факт, що Птоломей вичисляє в Карпатах і на верхнім Дністрі й Сереті ряд осад з закінченем дава (*δava*)²⁾, характеристичним наростком дакійських осад, що виступає й по інших тракійських землях.³⁾

Сі й деякі дрібніші обставини роблять значно правдоподібним здогад, що сі карпатські племена належали до тракійської родини. В основі своїй була то може змішана з Траками й асимільована ними ще старша, не-індоєвропейська людність, тої раси, що в своїх останках звітна нам в альпейських краях, а могли задержати ся також і в гірських, малоприступних околицях Карпатів; але так далеко не можуть нас вести ані історичні, ані лінгвістичні вказівки⁴⁾. Досить розповсюднений свого часу погляд, що ті карпатські племена були Слов'янами, не має під собою позитивного ґрунту; против нього промовляють особливо рішучо звітні нам койстобоцькі імена: переказані в написи, поставленій Койстобоком таки, вони мусіли бути передані

¹⁾ Див. про сей наросток у Томашка Sitzungsberichte т. 131 с. 21, теж Момаєна op. с. с. 207. Се-ж імя Піспора пригадує Dac(i) Petrogiani на Tab. Peutingeriana (як справедливо зауважив ще Цайс с. с. 697, Томашек — op. с. т. 128. с. 108); можливо навіть, що то помилка замість Pierogiani; себ значило, що Койстобоки = Даки. Сі „Петопорові Даки“ сидять на мапі вже на східній згір'ю Карпатів, на лівім боці Дністра. Може теж імя криєть ся і в імени міста Пироборідава у Птоломее (III. 10.8)?

²⁾ Κληπίδαβα (коло Дністра), Δοκίδαβα, Πατρίδαβα, Καραίδαβα, Πετρίδαβα, Σάνδαβα, Ουτίδαβα, Ζαργίδαβα, Ταμασίδαβα, Πιρροβορίδαβα (між Дністром і Серетом) — Птоломей III. 5 § 30, 8 § 6—7, 10 § 15. Припустити, що всі отсі міста були перенесені на північ від Карпатів з дакійських країв здаєть ся мені неможливим.

³⁾ Tomaschek Die alten Thraker III с. 70.

⁴⁾ Може бути, що в часом даєть нам щось антропология. Не безінтересний факт, що як раз гірські краї альпейсько-карпатські виступають ґреном найбільшої короткоголовости. Може тут власне виступає перед нами слід старої раси, що асимільована Індоєвропейцями, вплинула на їх антропологиячний тип? Недавно Потканський в своїй статейці О роходзенію Slowian (Kwart. histor. 1902), звернувши увагу на сей факт, хотів толкувати розвій короткоголовости в Карпатах впливом Кельтів, яко „альпейської раси“. Але далеко простійше спитати — чи та альпейська раса не сиділа в Карпатах незалежно від Кельтів і цілого індоєвропейського розселення?

вірно, а тим часом звучать зовсім не по словянськи.¹⁾ Не можна звести цілого карпатського залюднення і до кельтської кольонізації, навіть хоч би й приймаючи тут певні сліди кельтизма.²⁾ Гіпотеза тракійська має все ж таки без порівняння більше позитивного під собою.

Як далеко на північ сягала б ся тракійська кольонізація, чи виходила вона за границі гірського карпатського пояса, не можна сказати: сліди її на північній згірю досить неясні.³⁾ Тут від дуже давніх часів, як я згадував, могла вона стрічатись із словянською кольонізацією. Бастарнський клин розірвав на якийсь час сю стичність, але ледво чи по цілій лінії. Поодинокі словянські ватаги могли заходити в гори й пробивати ся на полудневі згіря Карпатів тоді, й перед тим; але ми не маємо можности їх слідити.

Про побут і культуру карпатських племен не маємо майже ніяких спеціальних звісток: припускаючи, що то були племена тракійські чи Траками асимільовані, можемо хіба взяти де що (*cum grano salis*, розуміть ся) з відомостей про иньших Траків (Тетів, Даків й ин.).

Була одначе велика різниця між деякими полудневими, приморськими тракійськими племенами, що рано присвоїли чужі культурні впливи, і північними, що довго заховували малокультурний, примітивний побут. Між ними ще в історичні часи відомі були осади на палях, а коло Дунаю згадують ся „троїлодіти“ (мешканці печер). Але в тім часі у иньших Траків вже були й міста, й замки. Переважало жите пастуше; дуже люблено польованне. Суворий побут Траків був широко відомий, рівнож їх надзвичайна воєвничість, охота до бійок і повна зневага смерти. З тим разом ішло славне тракійське п'яництво (звичайно на підпитку виходили вони й до бою) та непорядність в відносинах чоловіків і жінок — позначи ще неунормованої, енергічної натури. З диких прикмет кидало ся Грекам в вічи татуїрованне, широко розповсюджене, звісне і у Тетів і у Ататирсів-Даків. (*σπίλονι, pīsti*). Ататирси славились богацтвом золотих окрас.

¹⁾ Койстобоцька напись в *Corpus inscr. latinarum VI N 1801 d. m. | ziai | tiati. fil. | dacae uxori | piepori. regis | coisstobocensis | natoporus. et | drilgisa. aviae | cariss. b. m. fecer |*

²⁾ Про них зараз низше — с. 113.

³⁾ Тримати ся географічного положення осад на -dava, поданого Птолемеєм, розуміть ся це можна.

Мала славу і тракійська зброя взагалі. Виглядали Траки на погляд Греків білявими і червоनावими (*πυρροί*). Вигляд їх на різьбах Траянового стовпа зовсім пригадує Скитів чорноморських різьб і — Германців Аврелієвого стовпа: теж довге волосся й бороди, тойже склад лиця, подібне убрання (широкі, фалдисті сподні, короткі сорочки, плащі). Численні побутові подібності, які можна знайти між Скитами й Траками, пояснюють ся, як сказано вже, загальною етнографічною близькістю сих галузей індоєвропейської родини, зближених між собою географічно й етнографічно.

З сфери духового життя можна піднести широкий розвій пісні; не кажучи за звістних на тім полі полудневих Траків, про Ататирсів оповідано, що у них закони укладають ся в піснях, для пам'яті; тетські послі виходили з кітарами, граючи на них. Широко звістна була також віра Тетів в не-смертєльність: Тети-невмираки (*ἀθάνατιζόντες*) — було звичайним їх прозвищем; ся віра, що дуже вражала Греків з їх слабо-розвиненими гадками про посмертне істнування, стояла в звязку з культом Замолкєіса, бога умерших і заразом бога відновлення життя в природі. При похоронах чоловіка забивали найулюбленішу жінку — се служило заразом докором тим жінкам, що зіставались живі. Жерці мали великий вплив; політичне відродження тракійських племен за Бойребісти dokonано впливом головного жерця; і пізнійше — до упадку дакійської держави жерці заховують в ній першорядний політичний вплив.¹⁾

Ми бачили вище, що з упадком дакійської держави прикарпатські народи в значних масах були винищені або переведені на римські землі. Семигородська людність була в значній мірі романізована й разом з римськими кольоністами виведена за Авреліана в ближні римські провінції. Се все мусіло дуже значно ослабити тракійську людність карпатських країв, звести її вже тоді до незначних останків. Словянська кольонізація, рушивши в Карпати, мабуть, не багато що з неї застала.

Коло останків старої семигородської кольонізації обертаєть ся румунське питання. Що до утворення румунської національності витворились в останніх десятиліттях два погляди: оден твердить, що водоська людність Семигорода, сього гнізда волоської національності, зложила ся з пізнійших вільних і невольних

¹⁾ Про побут і культуру Траків див. особливо відомости у Томашка Die alt. Thraker I с. 111 і далі, II — культ.

(переведених Болгарами) емігрантів з балканських земель, отже з романізованих Траків балканських, бо давня романізована людність римської Дакії була виведена звідти в III в. в Мізію. Другий стоїть на тім, що останки романізованих Даків заховались в семигородських горах і тут розмножившись, утворили ту численну волоську людність, котра починає звідти (в XII—XIII в.) вилитись в краї нижнього Дуная. Посередній погляд, признаючи істнованне останків романізованої людности в Семигороді, уважає їх незначними, а пізніше зміцненне поясняє пізнішими міграціями романізованих Траків з балканських країв¹⁾. Сей посередній погляд має найбільше правдоподібности за собою. З певними змінами можемо приложити його й до східних Карпат — там, як і в Семигороді, також лишили ся мабуть останки старої кольонізації (тільки тут вони ледви чи були захоплені романізацією хоч трохи). В хорографічних назвах і в діалектах східних Карпат є чимало такого, що підсуває гадку про останки старшої кольонізації, — незалежно від елементів волоських, що можуть пояснити ся пізнішими стичностями і впливами пізніших осад „волоського права“²⁾. Розвій сих осад, закладаних з кінцем XIV в. емігрантами з волоських земель Угорщини, а потім на їх звирець — і місцевими людьми, звісний нам документально, отже знаємо зовсім певно, що сї осадки були явищем новим, і ставити їх в безпосередню звязь з передсловянською кольонізацією східних Карпатів (як роблять декотрі, з історією наших країв неознайомлені люди) так просто не можна³⁾. Чи до того часу до-

1) Новішу літературу його див. в примітках (16).

2) З назви *боки, що виступає в іменах Сабоків, Койстобоків, виводять нинішню назву Буковини — як память по сих *боках — земля Боків (Міленгоф, Браун, Веселовский). Шафарик бачив в сих „боках“ словянське бокъ, бік, новіші дослідники — тракійське імя народа. Біда тільки, що назва Буковини виступає так безмірно пізно! Через се ж трудно виводити й імя Бесарабії від Бесів, як то роблять деякі дослідники ще й досі (впр. Браун).

3) Праці проф. Мікльосіча і Калужняцького Ueber die Wanderungen der Rumunen in den Dalmatischen Alpen und Karpaten, 1880 (Denkschriften віденської академії), зроблені з чисто фільольотичного становища, в повним незнавненні історії пізньої кольонізації „волоського права“, але дуже популярні в науковій літературі, послужили одним з головних поводів до таких хибних виводів. Ще недавно відкликав ся до неї краківський учений Потканський (O pochodzeniu Słowian), доводячи з великою певністю, що гірські карпатські краї в часах словянського розселення і пізніше були доменом волоських пастухів. Радимо йому познайомитись трохи ближше з історією волоських осад на Русь.

жила тут місцева несловянська гірська людність — річ не звісна й сумнівна. Відрізнити принесене пізнішими волоськими осадниками від того старого, що лишило ся в хорографії й мові нашої гірської людности, було б завданням дуже вдячним, але до нього досі не брали ся.

Між ті карпатські — гірські, та степові — іранські народи клином втискуєть ся півнійше нова міграція — бастарнська ¹⁾:

Етнографічна приналежність її не зовсім ясна. Тацит в класичнім своїм уступі про Бастарнів вагаєть ся, не знаючи, до якої групи їх зачислити — до германської чи до сарматської; він знаходить в їх мові та способі життя більше подібности до Германців, хоч знову неохайність сього народа і особлива покорність старшині промовляє йому против сієї гадки, і вкінці знаходить вихід здогадом про вплив на Бастарнів мішаних шлюбів з Сарматами. Окрім Тацита ще Страбон і Пліній, отже письменники тих часів, коли вже вміли розрізняти Германців, зачисляють Бастарнів до германського племені ²⁾. Інші письменники (Полібій, Лівій, Плутарх) звуть їх то Бастарнами, то Кельтами; ольбійський декрет Протогена говорить про грізний напад Скірів і Іалатів, і в них часто бачать Бастарнів. Але Кельтами в грецькій літературі часто звано Германців, особливо — їм ближше з ними познайомили ся і навчили ся відрізняти, а імя Скірів — германського народа готської групи, що в згаданім ольбійським декреті виступає разом з „Іалятами“ ³⁾, власне про-

¹⁾ Про Бастарнів див. особливо Zeuss Die Deutschen s. 126, 442, Müllenhof D. Alt. II s. 104 sq. Hahnel Die Bedeutung der Bastarnen für die germanische Altertum, 1865. R. Much Die Bastarnen, 1890 (Mittheil. d. Anthrop. Gessel. in Wien, XX) і Die Südmark der Germanen. Bremer Ethnografie. Браунъ Разысканія. За Германців уважали Бастарнів Цайс, Кіперт (Lehrbuch der alt. Geogr. § 299 вид. 1878), Міленгоф; Бремер (op. s. c. 180) уважає die germanischen Nationalität des Volkes (Бастарнів) als gesichert. Кельтів бачили в них шпр. Ганель, Томашек й ин.

²⁾ Germania 46, Страбон VII. З. 17, (обережно: *σχεδόν τε και αυτοί του Γερμανικού γένους έντες*) Пліній IV. 14.

³⁾ Прокопій (De b. G. I, 1) навіть називає Скірів готським народом, але ся звістка нічого не варта, бо разом з ними називає він готським народом і Алянів. (Цайс. (с. 703—4) таки й уважав Скірів алянським народом, уважаючи на те, що тут у Прокопія і у Йордана (50) виступають вони разом з Алянн).

мовляє за правдоподібністю, що в Бастарнах маємо ми передові ватаги тої германської міграції на полудень, котра розпочала ся більшими масами аж пізнійше. При тім — як то й приймають нині в літературі, бастарнське плем'я могло дійсно мати значні кельтські домішки в культурі, або і в самім своїм складі, а прийшовши пізнійше в близьку стичність з степовою людністю, воно могло дійсно приподобитись де в чім до Сарматів.

Дуже-б важним фактом для хронології сїєї бастарнської міграції був той ольбійський декрет Протогена, коли-б він був датований, і в додатку — коли-б не було ніякої непевности, що сї Галати — то Бастарни. Але що така непевність є, і декрет датують то III, то II віком, як раз виходячи з його етнографічних вказівок, тож для вияснення хронології бастарнської міграції він не може нічого дати по над иньші джерела. В них Бастарни вперше з'являють ся в р. 180, коли їх закликав до помочи проти своїх ворогів Филип II македонський¹⁾. Вони виступають тоді на лівім боці Дунаю, й звичайно приймають, що вони десь коло того часу прийшли туди, бо звуть ся в II в. ще „приходнями“ (*ἐπιήλυδες*)²⁾. Розуміть ся, се не давнє прибутє можна було-б собі розуміти різно, але то важно, що під час боротьби Олександра В. і його наступників з Гетами на Дунаю, Бастарнів ще там не чути. В підкарпатських краях могли вони з'явити ся може й значно скорше³⁾.

Ближші відомости про них маємо з I віку. Передні їх ватаги займають тоді дунайську дельту — „острів Певку“⁴⁾, і з того звуть ся Певкінами; на півночи Бастарни сидять на східнім згір'ю Карпатських гір, що від них у географів II—III в. по Хр. звуть ся Певкинськими, Бастарнськими горами; на північнім заході вони притикали до своїх земляків — Германців, на полудневім сході — до придністровських Тіраетів. З пооди-

¹⁾ Лівій XL. 5, XLI, 18—19, XLIV, 26—7, Полібій XXVI. 9—XXV. 5 ed, Hultsch; зрештою тексти авторів зібрані у Цайса.

²⁾ Т. зв. Скімна fr. 50 — Müller Geogr. gr. т. I с. 229 і примітка (Мілер уважає се взятим з Артемідора, серед. II в.).

³⁾ Останніми часами Браун (Розысканія) на підставі лінгвістичних комбінацій (переголосовання) пробував датувати міграцію Бастарнів V віком перед Хр., але сї комбінації дуже гіпотетичні; ще менше щаслива гадка його ж — звязати Геродотову легенду про міграцію Неврів в приходом Бастарнів (ор. с. дод. 16).

⁴⁾ Про неї є спеціальна розвідка Бруна — Черноворье т. I.

ноких їх племен Страбон крім Певкінів згадує на ймення ще Атмонів і Сідонів¹⁾.

Вовничі й неспокійні Бастарни були дуже немилими сусідами ввагалі, а спеціально для Римської держави, бо дуже напали на пограничні землі.²⁾ Вони пригадують тим своїх карпатських сусідів — Карпів, і мали туж долю. Імператор Проб вивів їх 100 тисяч, разом з ватагами Готів і Вандалів, і оселив десь в Тракії, де вони, як зазначає історик, стали вірними підданими Риму. За часів Галерія знову виведено разом з Карпами масу Бастарнів; може бути, що вивели тим разом ціле плем'я Бастарнів, як переведено тоді ціле плем'я Карпів; принаймні — Бастарни зовсім сходять після того з історичної сцени.

З кельтськими елементами Бастарнів можна звязувати деякі сліди кельтської народности чи культури в тих краях, де сиділи Бастарни³⁾. Так нпр. ми знаємо племінні назви й міста кельтського кореня на нижнім Дунаю і навіть (коли покладати ся на докладність їх розміщення) — на Дністрі⁴⁾. Дехто бачить в них сліди кельтської колонізації з IV в. перед Хр., звісної нам зрештою в західніх балканських землях⁵⁾. Одначе ці сліди кельтизма на нижнім Дунаю можна б звязувати і з бастарнською колонізацією, як то й роблять інші дослідники. Незалежно від Бастарнів походження напевно треба признати кельтській номенклатурі середнього Дунаю — вона тут також досить сильна, і правдоподібно мусить бути поставлена в звязку з більшою західною кельтською колонізацією східніх Альп і Морави. В східні Карпати кельтські елементи могли бути занесені і відси і бастарнською міграцією, але тут їх вказати далеко тяжше — те що зібрано досі, або дуже гіпотетичне, або несвобідне від непевностей.⁶⁾ Не можливо, що тут, в карпатських краях

¹⁾ Страбон VII, 3 § 15 і 17, Птолемей III. 5 § 15 і 19, *Tabula Peutingeriana*.

²⁾ Діон Касій XLVIII, 10 і LI, 25—6, *Script. hist. Aug. I — Anton. Phil. 22*; про виведення на римські ґрунти — *Script. hist. Augustae Probus c. 17*, Зосим I. 71. ³⁾ Літературу див. в примітках (17).

⁴⁾ Нпр. на нижнім Дунаю плем'я Врітолягів, місто *Νευτόδουον*, мабуть також *Ἀλιόβριξ*, далі *Καρρόδουον*, *Οὐβαγγοουάριον* (у Птолемей) — назви, дійсно, характеристично кельтські.

⁵⁾ Сих придунайських Кельтів бачать і в Галатах декрета Протогена ті, що не згоджують ся признати їх за Бастарнів.

⁶⁾ На верхівю Дністра, під Карпатами, містить Птолемей м. Кародун, але на певність сього уміщення не можна покласти ся. Об'яснення з кельтської мови хорографічних назв (нпр. Вягр — *Wehgra*, Лаборець —

Слов'яне мали нагоду перед своєю міграцією зіткнутися з Кельтами. Однак бачимо, що імя східних Кельтів — Вольків, яке послужило потім загальним іменем для романізованих народів, було прийняте Слов'янами не безпосередньо від Кельтів, а від Німців (може Бастарнів), і в тім же значінню яке воно мало у Німців (латинське *Volcae*, нім. *Walhōz* — слов. Волох). Слідів безпосередньої стичности з Кельтами в слованській культурі теж напевно не можемо вказати. Супроти того така стичність (з культурно-історичного погляду дуже важна) лишається сумнівною.

Вернімся до германської міграції в наші краї, розпочатої правдоподібно тими Бастарнами.

Я вже вище згадав, що в Протоґеновім декреті разом з Галлятами виступають Скіри. Окрім того Скірів згадує Пліній¹⁾ і в його звістки (досить загальної) виходило-б, що вони мешкали коло нижньої Висли. На тій підставі їх уважають східно-германським племенем, якого одна частина рушила на полудень разом з Бастарнами, а друга емігрувала разом з иньшими готськими народами, пізнійше. В таких разі сей похід Бастарнів і Скірів був би початком східно-германської міграції, передовим полком її²⁾. Це дуже правдоподібно, хоч і гіпотетично.

Але як би там не було із Скірами і Бастарнами, маси східно-германської колонізації рушили на полудень значно пізнійше. Перші звістки про них ідуть аж з 2-ої пол. II в. по Хр., з Маркоманських війн (велися від 164—5 року), що в певній мірі самі були результатом сього руху. Юлій Капітолін, оповідаючи про ці війни, каже що різні народи, виперті дальшими варварами (від півночі), вимагали тоді у Римлян, аби вони їх прийняли на ґрунт, інакше відгрожувались війною.³⁾ Дійсно, між народами, що шукали собі ґрунтів в Дакії, згадує Діон вандалський нарід Асдинтів, а між учасниками війни, окрім сусідів, стрічаємо Вандалів і Віктофалів — все племена з східно-германської групи.⁴⁾

Laber, з кельт. *labaga*, шумливий) лишаються гіпотетичними, як і мало правдоподібний вивід Галича з назви Галятів (Кельтів), як пам'ять по них.

¹⁾ IV. 13. ²⁾ Мілєнгоф II, с. 110—1.

³⁾ Antoninus, 14: *aliis etiam gentibus, quae pulsae a superioribus barbaris fugerant, nisi reciperentur bellum inferentibus.*

⁴⁾ *Capitolinus ed. Peter* с. 22 (з поправками Мілєнгофа і Момзена), Діон Касій LXXI. 12, LXXII. 2. Про сю еміграцію див.: *Wiewersheim - Dahn Geschichte der Völkerwanderung* 1880, I кн. 2 (с. 118 і далі), *Pallmann Die Geschichte der Völkerwanderung* I с. 36 і далі, *Müllenhof* II с. 5, *Kaufmann Deutsche Geschichte*, I с. 72 і далі, й ин.

Еміграція ся вийшла з басейна Одри і Висли, де сиділи тоді східно-германські народи, т. зв. готської або вандільської групи¹⁾. В I—II в. виступають тут (на правім боці Висли) Іоти, з їх галузями: Гепідами й Тайфалами, Лютії на горішній Одрі, Вандали (на Одрі ж), Бургунди і дрібніші коліна—Рути, Скіри, Герули, Туркілінги, Лемонії²⁾.

Притиснені зі сходу Словянами, що безпосередно притикали до них на балтійським побережі і в басейні Висли, а з заходу своїми західними земляками, ся готська група мусіла шукати виходу для розмноженої людности в міграції на полудень³⁾. Слованський натиск мусів тут мати не малу ролю; проти сеї гадки вказувалось, що мов би заперечує се напрям готської міграції — на схід, одначе готська міграція йшла не на схід властиво, а на полудень, а той факт, що для готських виходнів не знайшлось ніде по дорозі місця, й вони вискочили аж на чорноморське побереже — не дуже пожадане місце для осад, показує, що вся територія на північ від нього була вже тісно залюднена — людностию словянською.

Історія сеї готської міграції майже зовсім незнана. Як бачили ми, вже в середині II в. по Хр. деякі ватаги з східно-германської групи мандрують на полудень, в простори середнього Дунаю; сею дорогою пішли Вандали, пізніше Гепіди, Лянгобарди, і Йордан цитує сучасника вандальської міграції Дексіпа, що Вандали з понад океана мандрували цілий рік на свої нові осадні — мовляв задля великого віддалення (властиво можна-б було дивуватись, коли-б дійсно ся міграція перевела ся протягом одного року).

Іоти взяли більше на схід. Про мандрівку їх оповідає Йордан більше як про Вандалів; та сї відомости, як і взагалі все, що оповідає він про історію Іотів незалежно від античних джерел, представляє в себе лише наукову як на той час (або по теперішньому — псевдо-наукову) комбінацію устних

¹⁾ Новійші дослідники (напр. — Бремер, Браун) доводять, на підставі головнo лінгвістичних спостережень, що готські племена давніше мешкали далі на полудневий захід, і аж пізніше (коло IV в. перед Хр.) пересунулось над Вислу.

²⁾ Тацит Germ. 44. Пліній Hist. N. IV 14—14, Птоломей II. 11 § 17, III. 5 § 20. Літературу східно-германської колонізації й готської міграції див. в примітках (18).

³⁾ Гадку про вплив словянського натиску підніс Шафарик Slov. staroz. I. 18 § 7, проти неї див. у Вітерсгайма I с. 149, Dahn Urgeschichte II. 170.

переказів іотських з відомостями античних письменників, і користати ся з неї треба дуже обережно¹⁾.

Передо всім одначе треба піднести, що самий факт сїєї міграції Іотів з над балтійського моря, цілком суперечний з тенденцією історії Йордана, чи властиво його джерела Касіодора — звязати історію Іотів з чорноморськими Гетами. Очевидно, міграція була фактом, загально звістним, переказаним в народній традиції, так що замовчати його не можна було. Він дійсно потверджується звістками про іотські осади над Балтійським морем в I—II в. і не підлягає найменшому сумніву (кажу се з огляду на піддержану деяким в нашім століттю, особливо Яковом Ірімом, стару теорію, що Іоти — то давні Гети, і ніякої міграції не було). В іотській народній традиції, переказаній у Йордана, переховались спогади про мандрівку неперехідними багнистими просторами — очевидно, поліськими, де на гатах провалилась сила людей. Перебувши їх, Іоти перейшли в край, прований ними *Oium*²⁾, але тут мусіли витримати війну з тубильцями (у Йордана *Spali*)³⁾. Хоч традиція представляє сю боротьбу щасливою для Іотів, але в дійсности мусіло бути инакше, коли Іоти не зістались в сих привабних, як каже традиція, краях а мусіли „спішити на край Скітії, над Чорне море“. Може бути, що відгомоном їх походу через землі центральної Європи були північні етнографічні назви, потім вплетені в легенду про Германариха — імена Мери, Мордви (хоч можливо й те, що сї імена до Іотів зовсім ніяк не належали, або являють ся простими созвучностями).

Крім Іотів властивих мандрували разом з ними чи слідом за ними деякі иньші їх близші й дальші свояки. Запевно се знаємо про Герулів і Тайфалів⁴⁾; учасники іотських походів звані в джерелах Уругундами — народність зрештою близше незвістна, могли бути кольонією Бургундів. Иньші дрібніші іотські народи — напр. Скірів, Рутів, стрічаємо з Іотами доперва в Панонії, і не знати чи перебували вони перед тим на Чорноморю, чи прибули над середній Дунай просто з балтійського побережа, як Вандали, Іепіди й ин. В околицях нижнього Дунаю застали ще Іоти Бастарнів — своїх правдоподібних свояків, але незадовго потім вони, як знаємо, зішли зі сцени.

¹⁾ *Getica* 4, 22.

²⁾ Се толкують словом *ai* або *ae* — перерізана ріками країна.

³⁾ Про сих *Spali* ширше див. в принітках (19). ⁴⁾ *Зосим* IV. 25.

Мандрівка з над Балтійського моря серед мочарів та безграничних болот східної Європи мусіла тягнути ся не коротко, поки готські виходні, не знайшовши собі ніде притулку, опинились в чорноморських просторах, рідко залюднених сарматськими ватагами, ослабленими міграцією Явигів. З того що в готській традиції не переховало ся ніяких звісток про боротьбу з степовою людністю, можемо догадувати ся, що при готським оселенню обійшло ся без великих війн. Про долю тутешніх Іранців не маємо ніяких відомостей: можлива міграція — по части до західних земляків — над Тису, по части до східних, на Дін¹⁾, можливе й спільне пожитє з Готами на Чорноморю²⁾.

На нових своїх осадах Готи дають вперше за себе знати конфліктом з Римлянами — в першій чверти III в. Цісар Каракала під час своєї подорожі в Азію 214—5 р. стрів на дорозі якісь готські ватаги і їх розігнав³⁾. Сей факт дає нам крайню дату, з якої одначе не можна ще доміркуватись докладнішого часу готської кольонізації. Повторяю — міграція Готів мусіла зайняти довший час — деє на початках III і при кінці II в. Ближше означити годі.

Більш як два столітя пересиділи Готи в наших степах, одначе відомости про се перебування їх досить бідні. Знаємо про їх напади на Римську державу в III в., а з рештою — аж до гунського находу одним джерелом служить Йордан, з нього-ж не багато певного можна зачерпнути. Його відомости про часи перед-гунські не йдуть далі невиразних ремінісценцій, а імена вибрані з народньої традиції і очевидно — довільно укомбіновані з літературною, античною традицією. Тільки інерцією традиційного пієтизму можна об'яснити, що в науковій літературі, особливо німецькій, не вважаючи на сконстатовані недорічності, все ще не відважують ся виректи ся сих відомостей Йордана⁴⁾.

Про саму кольонізацію знаємо, що Геруди зайняли східні краї — над Меотидою. Готи властиві сиділи по Дніпру й далі

¹⁾ Кулаковскій здогадуєть ся, ор. с., що Готи вже в своїй міграції відірвали й відіхнули далі під римські границі західню частину Алянів, що в III в. виступає в різних війнах з Римом. Се можливо. Менше правдоподібний його здогад, що Готи ж загнали Алянів у Крим.

²⁾ В Йорданових *Rosomorigum gens infida*, що счинили повстання против Германариха, бачили часто Роксолянів, але се толкованне неправдоподібне (див. в примітках — 20).

³⁾ Про сю першу звістку див. в примітках (21).

⁴⁾ Нпр. Вітерсгайн, Пальман, Міленгоф, Дан, Кауфман.

на захід— до Дунаю і карпатського згір'я. Вони поділялись на східніх — Остроготів, инакше Ірейтунтів (виводять з *grūt* пісок, мешканці піскуватих степів) і західніх — Візіготів або Тервінгів (*triu* — дерево, лісові люди). Назви ці мусіли бути давніми, бо в VI віці оповідало ся про ^{історичне} короля Остроготу з давніх, перед-гунських часів; але лишаєть ся неясним, чи були вони принесені ще з старої вітчизни ¹⁾, чи з'явили ся вже на нових осадах, де дійсно відповідали розміщенню сих осад в дійсности: Остроготи сиділи на сході, Візіготи на заході. Осади Остроготів були над Дніпром, може й у Крими, де зацілили їх осадн й півнійше, Візіготів між Дністром і Дунаєм, а півнійше (вже, певно, по виході Римлян з Дакії) розпросторились вони й далі на північ — в семигородські Карпати: звідти вони витиснули Іепідів і Вандалів. Як далеко іотські осадн протягали ся на північ в Подніпрянщині, не маємо ніяких вказівок. За Герулами на схід, в придонських і прикавказьких степах сиділи алянські народи ²⁾).

В іотській традиції, переказаній Йорданом, в давнійші часи всі Іоти — східні й західні мали становити одну державу, аж півнійше Візіготи відділяють ся осібно. Дійсно, вже Тацит констатував у Іотів особливий розвій королівської власти і під час довгої вандрівки на полудень, серед боротьби з ріжними народами, могли сі германські ватаги сформувати ся в одну военну організацію, а знову при широкім розселенню по степових просторах мусіла знову ся консолідаційна сила з часом ослабнути ³⁾. У Йордана в останнє всі Іоти виступають в одній державній організації за часів короля Остроготи, тоб то в середині III в., але що для нас сі датовання не мають значіння, тож констатуємо тільки, що часи політичної одности Іотів в традиції лежать далеко по заду, в легендарних часах, що безпосередно наступили по міграції ⁴⁾. Півнійше (IV в.) бачимо королівську власть розвинену у Остроготів, тим часом як Візі-

¹⁾ Так припускає нпр. найновійший дослідник старогерманської колонізації, Бремер (ор. с. § 85.).

²⁾ Iord. c. 17, 22, 23, Ammiani 31. 3.

³⁾ Се справедливо зауважив Дая — Die Könige der Germanen II с. 87—8.

⁴⁾ Одначе багато учених приймають існування спільної держави аж до часів Германариха — Кепке, Зібель, Вігерсгайм — див. у останнього ор. с. II с. 6.

Іоти розпадають ся на дрібніші групи, з вождями на чолі, яких сучасник Аміан зве судіями — *judices*¹⁾.

Як я вже сказав, відомости про Іотів в старших джерелах маємо з їх походів на Римську державу²⁾. В сих походах знайшов собі вихід войовничий загал Іотів, розвинений в війнах мандрівки; вони займають собою ціле пів століття, від другої чверти III в., та для нашої мети вистане коротенько про них сказати.

Звістки про перші походи дуже скупі; догадують ся, що початком їх було зруйнування Істрополя на чорноморськім побережжі р. 238. Сі напади припали на час сильних замішань в Римі, так що римські намісники мусли уложити з Іотами умову, і на основі її вони поберали річну платню від римського правительства. Правдоподібно, задержання сієї платні стало ся потім причиною великих спустошень, які починили Іоти в Мизії і Тракії кілька років пізнійше; цісар Децій, що хотів положити кінець сим спустошенням, наложив сам головою разом з сином в битві (р. 251)³⁾. Невважаючи на уложену наступником Деція угоду з Іотами, ся катастрофа послужила початком нових нападів Іотів, але про них ми маємо дуже скупі відомости. Бачимо, що частими нападами спустошать вони землі Балканського півострова, не задовольняючись ним, переходять далі за Пропонтиду в Малу Азію, а разом з походами суходолом розпочинають потім і морські; цікаво, що при тім Іоти показують ся народом цілком не обізнаним в мореходстві: розпочинають свої походи на чужих кораблях та уживають чужих гребців і майстрів до будови човнів⁴⁾. Учасниками сих походів виступають разом з Іотами їх сусіди — Борани⁵⁾, Уругунди, Карпи.

¹⁾ 27, 5; 31, 3.

²⁾ Про них див. особливо Rappraport op. c., Dahn-Wietersheim т. I гл. V і далі, Брун — Черноморські Готи (Черноморье т. II), Васильевскій — Русско-византийскіе отрывки VII — Житіє Іоанна Готскаго (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1878, I) с. 87 і далі.

³⁾ Про сю війну див. Wietersheim-Dahn I с. 198 і далі, Rappraport с. 38 і далі.

⁴⁾ Зосим I с. 31, 32, 34. Зазначаю се супроти досить розповсюдженого погляду на Іотів, як морський нарід; сей погляд служить підвалиною для різних виводів і противставлянь їх „сухопутним“ Словянам.

⁵⁾ Сей нарід теж цілком не звістний ближше. Здогад (нпр. Раппарта op. с. 36), що перед тим стала ся нова германська міграція з басейна Висли над Чорне море і тоді прийшли Бургунди, Борани, Герули, має зовсім гіпотетичний характер.

З часом готські знаходи прибирають все ширші розміри, обіймають все більші території, спустошення тривають все довше, в міру того як Римська держава показує ся безсилою їх повздержати. З розбійничих нападів вони починають вже приберати характер окупації. В останній великий похід 269 р. Готи разом з ватагами Герулів, Гепідів, Бастарнів вибирають ся з родинами й рабами, так що тут, як справедливо зауважано¹⁾, заникала вже різниця між походом для грабовання і мандрівкою народу, і ми не можемо знати, чи то був тільки на довго замірений похід, підчас якого вояки не відважились лишати своїх родин і господарств, чи проба міграції. Заносилось дійсно на нову міграцію Готів і їх союзників, та сей великий похід, споряджений морем і суходолом (ціс. Клявдий рахує 2000 човнів і 320 тис. мужа), закінчив ся нещасливо: германські ватаги понищено, а ряд енергічних імператорів, що розпочав ся Клявдием, зміцнили сили імперії.

До того прилучилось ще, що Авреліян слідом потім покинув Дакію (274), перевівши її осадників в Мізію. Наслідком того германські народи здобули собі новий колонізаційний терен, і туди мусіла звернути ся головна увага Готів. Прикарпатські землі переходять тепер головно в їх руки. Ми бачили, що решта попередніх осадників — Карпів і Бастарнів при кінці III в. переходить на римські ґрунта; на сю міграцію їх міг мати вплив і готській натиск від сходу, як в північних прикарпатських землях — словянський. Та те, що діялось тоді на північ від Карпатів — для нас майже невідомо. Бачимо за те, що Візиготи опанували семигородські Карпати, витиснувши Вандалів і Гепідів. Вандали опановують опороженні Римлянами землі від північного заходу. Крім них осаджують ся в колишній Дакії Гепіди, Тайфали, Віктофали²⁾. При тім не обійшло ся без конфліктів і війн між сими германськими народами, та память про них переховалась тільки в непевних ремінісценціях Йордана³⁾. Сей колонізаційний процес, зі своїми війнами відвернув готські племена від походів на Рим; в IV віку знаємо лише досить рідкі випадки їх війн з Римом. Правдоподібна зрештою відомість Йордана, що тоді був відновлений давній „союз“ Готів з Римлянами; на підставі його вони діставали

¹⁾ Dahn Urgeschichte II. 217, Rappaport с. 79.

²⁾ Евтропій VIII. 2. Див. Hunfalvy Etnographie von Ungarn 68—9.

³⁾ Йордан гл. 17, 22. Деякі здогади у Раппорта с. 105—6.

від Римлян запаси, а за те платили воєнною помочю¹⁾). Зрештою на їх конфліктах з Римом не маємо тут потреби спинятись.

Тим часом як історичні факти вказували-б з кінцем III в. на західній напрям готських інтересів, натомість в легендарній традиції переказаній Йорданом, готські сили звернені на підбивання північних і східних сусідів, і тут перед гунським находом нечуваним світом мало засяти остроготське королівство Германариха — королівство дуже для нас цікаве, як би готські перекази про нього можна було взяти за чисту монету.

Крім Йордана говорить про державу Германариха ще сучасник Германариха Аміан²⁾); він оповідає про нього, що се був воєнничий король і з причини численних щасливих воєн був страшним для сусідніх народів, та зве його край просторим (*late patentes*) і родючим. В сих відомостях Аміяна трудно найти доказ якоїсь незвичайної могутности, але в готській традиції держава сього останнього короля прибрала нечувани і — зовсім неправдоподібні розміри. Легенда в тій формі, як ми її маємо у Йордана (гл. 23), літературно перероблена. В основі її лежить народня сага про Германариха, що переховалась поза тим і в північній поетичній традиції саги, і в різних літературних обробленнях (в Кведлінбурській літописи, Вірцбурській хроніці й ин.), але сю сагу мабуть уже в джерелі Йордана — у Касіодора перероблено, змодіфіковано, розширено на основі пільших відомостей — літературних і усної традиції³⁾. Немилосердно покручений уривок з якоїсь готської пісні чи саги має представляти реєстр підвласних Германариху народів⁴⁾; не задовольняючись ними, Германарих підбиває сусідів — Герулів, потім розпочинає війну з Венетами, що закінчила ся підбиттям їх всіх! Литовські народи (*Aestii*), „що залюднюють предовге побереже Німецького океана“, закінчують реєстр підвласних народів, і Германарих панує „над всіми народами Скитії і Германії, як над своєю власністю“.

¹⁾ Про сі відносини у Вітерсгайма-Дана і Рапопорта оп. с.

²⁾ ЗІ. 3.

³⁾ Новіші погляди на Германарихову сагу й її літературу див. Paul Grundriss der Germanischen philologie III с. § гл. XIV § 39—43, Jiriczek Deutsche Heldensage (1898) с. 57 і далі.

⁴⁾ Каталог народів Германарихової держави в рецензії Момзена читається так: *Habebat siquidem quos domuerat Goltescytha Thiudos Inaunxis Vasinabroncas Merens Mordens Imniscaris Rogas Tadzans Athaul Novego Bubegenas Coldas (Getica стр. 23.)* Про толковання сього тексту див. в примітках.

Сі останні слова дають об'яснення цілому оповіданню: Германарих, „деякими предками справедливо прирівнюваний до Олександра Великого“, як каже Йордан, підбив собі всі народи Скитії й Німеччини, і відповідно до того легенда впакувала в реєстр підбитих всіх, кого йно знала (як се було і з Олександровою легендою). Коли в тих покручених назвах можна справді добачати імена Мері і Мордві (Merens, Mordens, або як припускають, ще й Чудь і Вєсь, Tadzans і Vas), а не прості созвучности¹⁾, то ми могли б бачити тут вихоплений з якоїсь іотської традиції й приточений до Германариха ряд північних фінських народів, що могли заціліти в ній ще з часів як Іоти мешкали на півночі і потім мандрували на верхівя Дніпра. Легенда долучила до сього назви сусідів і взагалі східноєвропейських народів з історичної традиції, зробивши з них підданих Германариха. Вона одначе сама видає себе о стільки, що представляючи в таких незвичайних розмірах Германариха, не вміє замовчати незалежності Візіготів від нього, а оповідаючи про напад Гунів, нічого не знає про ту велику монархію Германариха, про ті підвласні народи, що мусіли відограти таку чи иньшу роль при тім нападі. Не знає про них нічого й Аміан, оповідаючи про напад Гунів, і ми відповідно до його слів мусимо представляти собі дійсного, не легендарного Германариха войовничим королем просторих придніпрянських остроіотських країв. Тільки! В оповіданню Йордана можна-б іще бачити пам'ять про війни з сусідніми народами — Герулами, Словянами, але нема підстави думати про якусь владу Остготів над численними народами, маючи перед очима міру дійсної влади Германариха — незалежність від нього Візіготів.

Супроти такої ілюзоричности великої монархії Германариха, упадають, розумієть ся й проби новітших учених — за допомогою Йордана притягнути до іотської держави деякі подробиці пізнітших скандинавських саг та з них витягнути звістки про іотську державу на середнім Дніпрі, про столицю Германариха в „Дніпровім городі“ (Danparstad) — ніби то Києві і т. и. Сі звістки навіть при повній категоричности та згоді з Йорданом не багато-б значили (бо показували-б, що Германарихова легенда в подібній версії була перейнята і сагами й Йорданом). А в своїм нинішнім стані, коли маємо в сагах (та й то ще

¹⁾ Недавно була зроблена дуже цікава проба витолкувати більшу половину тих ніби імен народів як епічні епітети іотської пісні.

в версіях значно пізніших) тільки дуже неясні згадки про „Дніпровий город“, „Дніпровські міста“ Тотів, без найменшого натяку на середній Дніпер і Київ, — ці згадки самі не можуть дати нічого певного, і тотська держава на середнім Дніпрі зістаєть ся не на чім не опертим здогадом або мітом¹⁾. Повторяю, ті реальні подробиці, які собі запам'ятала Германарихова легенда, зовсім не свідчать за особливою величиною держави Остготів. До київських країв було її ще далеко-далеко!...

Тим поясняєть ся і слабкість Остготів у боротьбі з гунським потоком, що заливає в IV в. тотські осади. Ніякими особливими силами вони не розпоряджали.

Ми вже бачили вище, що припливи іранських орд в Чорноморські степи, скільки можемо їх слідити, були результатом етнографічних переворотів в середній Азії, себ то натиску на іранську людність Межиріччя турецьких орд східньої Азії. Під сим натиском іранська людність уступала по части на захід, по части на полудень, доки потік північних орд не пробив ся через сю іранську греблю й не вилив ся сам у чорноморські степи.

Вже в давнійшій степовій людности, почавши від Скитів, як згадувано, могли бути північно-азійські елементи, хоч і не так значні. Масовий рух північно-азійських (урало-алтайських) орд в європейські степи починаєть ся пізніше. Першою ордою, що пробиваєть ся крізь іранську людність в наші краї, була гунська. Під натиском її іранська кольонізація уступила остаточно на полудень і захід, зіставивши тільки слабші сліди на своїх давнійших осадах. Одна частина європейських останків іранської людности рушила на захід разом з Гунами і Германцями, друга була притиснена до гір — кавказьких та кримських, і з часом все глибше в них входила. Степи наші дістають иньших хозяїв.

Коли цілий історичний час аж до III в. по Хр. вони становили арену головно іранської кольонізації, то почавши від кінця IV в. аж до XVII—XVIII, з певними перервами, наші степи стають краєм головно кочових орд турецької родини, з значною участю фінських і монгольських елементів. Германська міграція була незначною інтермедією в кольонізаційнім процесі; важніше значінне мала кольонізація словянська, але

¹⁾ Про неї ширше в примітках (22).

в чорноморських степах вона, як побачимо, була теж тільки розмірно недовгим кольонізаційним вибігом в спокійнішій перерві між степовими бурями турецької міграції, і вони досить скоро примушують сю словянську людність знову вертати назад.

Вихідною точкою нового міграційного процесу були степи Монголії й басейн Амура — правітчина турецьких і монгольських орд. Довгий ряд віків минав, ніж міграційний імпульс, зроблений над Амуром, передавав ся по тих степових просторах на остатні свої периферії — в чорноморські і вкінці — подунайські рівнини, доки міграційна хвиля досягала сеї своєї границі. Але який етнографічний переворот мусів повстати на шляху сієї світової міграції, і які різнородні домішки прибирав сей самий міграційний потік по дорозі! Коли одна частина орди рушала далі, а друга не йшла безпосередно за нею, в покинутих просторах розсаджувались зовсім сторонні етнографічні елементи, щоб потім поневолі взяти участь в дальшій поході. Вже ся одна механічна причина — *hoggor vasuı*, що майже так само значить в кольонізації, як в фізиці, мала величезні впливи, не кажучи за завойованне, примусові міграції і всякі иньші, спеціальні причини.

При браку значної культурної різниці найрізніші елементи — монгольські, турецькі, угорсько-фінські, іранські і хто зна ще які — втягали ся в сей вир, і для того докладне означенне етнографічного складу деяких орд, мабуть, на завсіді вістанеть ся задачою не до розв'язання. Для нас, розумієть ся, сії орди інтересні в міру свого значіння в нашій історії. Побут їх на нашій території часом був дуже короткий, так що вони тільки переходили нашими степами; часом віставались тут на кілька століть. Через се одні мають більше, иньші менше значінне в історії нашої кольонізації, культурній і політичній історії, хоч завсіді значінне їх тільки негативне.

Поцередні стадії сього міграційного процесу відомі нам дуже недокладно¹⁾. Дещо знаємо про нього головню з джерел

¹⁾ Головніша література: Klaproth *Tableaux historiques de l'Asie*, 1826. Ritter *Die Erdkunde von Asien* I (1832) с. 190—6, 241—3, 350—2. Neumann *Die Völker des südl. Russlands* (1849) гл. II. Іоакимъ (Бічурін) *Собрание свѣдѣній о народахъ обитающихъ въ средней Азии въ древнія времена*, 1851, I с. 76 і далі. Wylie *History of the Heung-nu in their relations with China* (*Journal of the Anthropological Institute*, 1873 і 1875). Ujfalvú *Les migrations des peuples et particulièrement celles des Touraniens*, 1873, с. 83 і далі. Веселов-

хинських. В них же за часи династії Чоу (до 256 р. перед Хр.) згадується на півночі, в степах Монголії кочовничі, розбійничі орди Ніун-уо, потім за часів династії Хань (163 перед Хр. — 196 по Хр.) — звані Ніунг-пу, Хун-ну — що по хинськи значить „нужденні раби“ (правдоподібно — се згірдлива перерібка на хинське власного імені сього народу). Сим загальним іменем хинські джерела означають турецькі народи на їх правітчині (а деякі думають, що ся назва була ще ширшою, обіймала й Монголів). Войовничі, неспокійні орди сї давались сильно в знаки сусідам, і спеціально Хинцям, особливо коли в II в. перед Хр. орди Хун-ну сполучили ся в одну політичну організацію. Вічні їх напади спонукали Хинську державу збудувати ті велетенські укріплення, що утворили велику стіну (вже прикінці III в. перед Хр.); вона загородила свою північну границю системою міст і кріпостей, а заравом, як потім Візантія, шукала способів до ослаблення свого ворога союзами з його ворогами.

Правдоподібно, не без впливу хинської політики виникають внутрішні роздвоєння серед самих Хун-ну. Уже в середині I в. перед Хр. частина Хун-ну признає над собою зверхність Китаю, тим часом як иньша, більше енергічна шукає собі нового поля діяльності на заході і доходить до Соїдіани, околиць Аральського моря. Се був перший звістний похід Хун-ну на захід — вістун півнійшої міграції. Новий такий похід знаємо при кінці I в. по Хр., коли держава Ніунг-пу розбилась поділивши ся на північну й полудневу частину, і Хинська держава, опершись на полудневих, що признали її зверхність, і на иньших сусідів — ворогів північних Ніунг-пу, знищила в 90—2 р. їх і прогнала від своїх границь. Частина тих пів-

скій Нѣсколько новыхъ соображеній Ж. М. Н. П. 1882, IX. — Tomaschek Sitzungsberichte т. 116 с. 755, 759—60. Howorth Some notes of the Huns (Actes du VI congrès internationale des orientalistes, IV, 1885). Cahun Introduction à l'histoire de l'Asie. Turcs et Mongols des origines à 1405, 1896 і йорож Les revolutions de l'Asie (Lavisse et Rambaud Hist. universelle II с. 884 і далі). Аристовъ Замѣтки объ этническомъ составѣ тюркскихъ племенъ и народностей (Живая Старина, 1896). Zaborowski Huns, Ougres, Outgoures (Bulletins de la Société d'Anthropologie, 1898). Hirth Über Wolga-Hunnen und Hiungnu (Sitzgb. der bayer. Ak., 1899), 1900. Иностранцевъ Хунъ-ну и Гуины (Жив. Старина, 1900, бібліографічний огляд питання).

нічних Хун-ну відступає далі на північ, в Алтайські краї, иньша під натиском сусідів рушає на захід. Так поволі приготувляла ся міграція, що в IV в. прориваєть ся в Европу і Гунська орда — очевидно, сі старі Хун-ну, на чолі турецько-фінського потока появляєть ся в чорноморських степах ¹⁾.

Що гунська орда не була індоєвропейською, се видно з оповідань про вигляд Гунів, поданих Ам. Марцеліном, Аполінарієм Сідонієм та Йорданом. Хоч в таких обставинах перелякана фантазія має великий вплив на характеристики нападників, одначе в сих оповіданнях не тяжко пізнати реальні ознаки північно-азійської (фінсько-турецько-монгольської, чи урало-алтайської) раси: темні, безбороді широкі тварі, що так само здавались чудними Індоєвропейцям, як „конячі лица“ сих останніх Хинцям, котрі знов нічого дивного не зауважали в вигляді Niung-nu. Марцелін каже, ніби Гуни натинали щоки дітям, аби в них не росло волосє²⁾, і вони старіють ся безбороді, без жадної краси, подібні до евнухів, кріпкі членами, в товстими шиями, дивні фігурою, невеликі, подібні до недбало приподоблених до людської фігури колод. Йордан, повторяючи се оповіданне, додає, що лица Гунів були страшенно чорні, якісь неформенні плячки, а не лица, з кропками замість очей. Аполінарій Сідоній теж підносить сей „брак очей“, а при тім зауважає широкі щоки та наче придавлені носи, і се знов він толкує здогадом, що гунським дітям спеціально притискають носи³⁾. Що до побуту, звістки сучасників малюють Гунів типовими кочовниками, які ціле житє перебували на коні, вічно переходячи з місця на місце, страшні в кінній нерегулярній війні; в порівнянню з сими „сироядцями“, кочовники — скотарі й ловці Аляни видавали ся сучасникам ще „житєм і побутом культурнійші“ (mitiores).

¹⁾ Що Гуни IV в. — се Хун-ну хинських істориків, таку гадку висловив ще в XVIII віці славний французький орієнталіст Дегінь — Deguignes Mémoire sur l' origine des Huns et de Turcs, 1748 і Histoire générale des Huns, des Turcs et des autres Tatares Occidentaux, 1756—8. Він не робив ріжниць між Монголами й Турками, і до сих „західніх Татар“, як їх називає, зачисляє й Гунів.

²⁾ Се, розумієть ся, хибне об'ясненне безбородости.

³⁾ Аміан XXXI. 1. 2; Йордан гл. 24; Апол. Сідоній вид. Baret, с. 604. Аналіз етнологічних звісток про Гунів у Васілевского Ж. М. Н. П. 1882, VII.

Беручи гунський напад в зв'язку з тими вище згаданими міграціями Hiung-nu і дальшим походом турецьких і турецько-фінських орд, стає очевидним, що в Гунах маємо перед собою передову орду того турецько-фінського похода. Та чи гунська орда була чисто турецька і тільки підбила фінські інші народи та потягла їх ватаги за собою, чи мішана турецько-фінська вже на правітчині, се тяжко сказати. Доказом на те, що Гуни були Турки, а не Монголи, служить те, що Монголи аж пізнійше висувають ся на захід, і що в найдавніших звістках виступають Гуни одноплеменниками Турків — Ту-кю, як звуть ся вони в хинських джерелах. Не може бути мови також про одностайно-фінську народність, хіба фінські елементи в турецькій орді. Популярна-ж своїх часів, а й досі не зовсім забута ще словянська теорія — що Гуни були Слов'яне, не має за собою нічого окрім кількох подробиць, що можуть об'яснитись що найбільше — словянськими елементами в державі Атилї¹⁾.

Вже в I—II в. християнської ери могли доходити вісти про Гунів з західньої Азії, близько границь Європи, і звідти, мабуть, переніс їх помилкою Птоломей в околиці Дніпра. Але тожність Птоломейових Хунів з Гунами приймають не всі. Певнійша звістка иньшого географа II в. (т. зв. Діонісія Перієтета): він уміщує „Уннів“ (*Οὐννοι*) на західнім березі Каспійського моря²⁾. Вірменські письменники знають їх під іменем Гунк. Близші вісти про Гунів з'являють ся тільки від їх нападу на Готів: письменники уміщують тоді Гунів уже недалеко Дону, на північнім сході і просто на сході від нього³⁾. Десь коло 370 р. Гуни знищили Алянів, що сиділи коло Меотиди і на

¹⁾ Головним заступником словянської теорії тепер російський учений Іловайський — див. його Разысканія о началѣ Руси 2 вид. 1882, Дополнительная полемика по вопросам варяго-русскому и болгаро-гунскому, 1896, і Вторая дополнительная полемика, 1902 (там же вказівки на подмічну літературу — головне місце в ній займає критика Васілевського на теорії Іловайського в Ж. М. Н. II. 1882, VII і 1883, IV: «О мнимоѣ славянствѣ Гунновѣ, Болгарѣ и Роксоланѣ, Еще разѣ о мнимоѣ славянствѣ Гунновѣ»).

²⁾ Птоломей III. 5. 25, Перієтет — Georg. Graeci min. II. с. 49.

³⁾ Агатій V. 11, Прокопій De b. G. IV. 5, Йордан с. 242. Оповідання Пріска про перехід Гунів в Європу через Керченську притоку, перейняте сими письменниками, з'явилося або непорозумінням або з якогось поменшого походу.

лівім боці Дону, силу їх вирівали, інших прилучили до себе і з збільшеними силами кинулись на Остроготів¹⁾.

Старий король Германарих стратив відвагу від сього нападу й не сподіваючись оборонитись, сам себе вбив, аби не бачити упадку держави. Його наступник (Вітімер), притягнувши до помочи ватаги Алянів і Гунів, що не тримались головної орди, розпочав був війну з Гунською ордою, але наложив в ній головою. Остроготи втратили охоту до дальшої боротьби й переважна маса їх рушила далі на захід, над Дністер (десь мабуть на середній, далі від моря). Також нещасливо випала проба боротьби з Гунами й для Візіготів: Гуни обійшли їх міцний табор над Дністром, уряджений їх старшиною Атанарихом, і той рушив тоді на північ в Карпатські (семигородські) гори, „в Saucaland“²⁾, вигнавши звідти тубильців. Але головні маси Візіготів, не знаходячи собі вигоди в гірських долинах, рушили за Дунай, випросивши у імпер. Валента дозвіл оселити ся в Тракії (376). За їх прикладом пішли й Остроготи; не перепущені римськими властями, вони силоміць перейшли Дунай, а кілька років пізніше прилучив ся до них і Атанарих, запеклий ворог Риму, відложивши своє закляте — не ступати на римську землю³⁾.

Інша частина Остроготів зісталась в чорноморських степах під зверхністю Гунів. Вони, по словам Йордана, заховали свою самоуправу, свого короля, тільки він був обов'язаний до послухності Гунам. Та, мабуть, натиск азійських орд давав себе сильно відчувати тепер в чорноморських степах, і згодом маси Остроготів пересовують ся звідси на захід в подунайські

¹⁾ Про похід Гунів в Європу Neumann Die Völker гл. III—IV, Wietersheim-Dahn Geschichte der Völkerwand. II с. 12 і далі, Pallmann Gesch. der Völkerwand. I. с. 86 і далі, Hunfalvy Ethnologie von Ungarn с. 70 і далі. Іншу літературу див. Dahn-Wietersheim II с. 517. Взагалі по перестарілих працях Ам. Тері і Февра сильно почувається ся брак докладної студії про гунську міграцію в Європі.

²⁾ Ad Saucalandensem locum altitudine siluarum inaccessum et montium (Аміан XXXI. 4. 13). Се імя деякі об'ясняють з пімєцького Hauhaland = Hochland, інші ставлять в зв'язок з дакійським народом Saucosenses і з подібними іменами як Καβλωνες, Καβματα на Хіосі — Товашек Die alt. Thraker, Sitzg. т. 131 с. 90—1. Текст Аміана найінтересний тому, що Карпати і в наших літописях звать ся Кавказькими горами II. с. 2 і 499.

³⁾ Аміан XXXI. 3—4, 5 § 3, Зосим IV. 20, 26, с. 6, Йордан с. 24—5.

рівнини. Коли се сталося — не знаємо, бо взагалі відомости наші про тутешні відносини бідні: тільки що бачимо сих Остроготів в 1-ій пол. V в. вже на середнім Дунаю. Інтересний епізод з сих часів, се боротьба Остроготів з Антами, та про неї буде мова потім. На Чорноморю лишилися лише останки Готів — одна кольонія в Криму, де зайняли вони вкінці край на північній згірю Яйли та на побережжю, й існували довго — останки їх були там ще в XVIII в. Інша частина з Криму, по словам Прокопія, перейшла на кавказький берег, де бачимо їх в VI в., коло Керченської протоки, під іменем Готів-Тетракситів. Є звістки ще про значну готську кольонію на нижнім Дунаю, коло Том (Кістенджі) ¹⁾.

Тим закінчується фактична історія Готів на нашій території; її даліше — вже більш фантастичне продовження становить т. зв. готська теорія початку Русі — про неї будемо говорити на своїм місці.

За Готами посувалася в середно-дунайські степи й иньша чорноморська людність: Герули, Аляни, й самі гунські орди. В V в. застаємо головну орду гунську вже на просторони між Дунаєм і Тисою — колишній території Язитів; звідси Атиля збирав дань з Римської держави. На жаль, поза відносинами до Римського цїсарства про Гунську державу знаємо дуже-дуже мало. Про Атилю оповідав римський посол візантійському, що „він панує й над островами океану і крім цілої Скитії ще й з Римлян бере дань“ ²⁾. З сих загальних слів, розуміється, не можна докладнійше означити простір гунської держави, хоч то й пробують робити часом ³⁾. Над чорноморськими ордами і над иньшою степовою людністю гунська орда могла мати зверхність, певну моральну перевагу, може обов'язувала її й більш реальним обов'язком помочи, може збирала з деяких сусідніх народів дань, як брала з Римлян, та докладнійше годі про се сказати; навіть залежність чорноморських орд від Гунської держави в тій добі не так певна.

¹⁾ Прокопій De bello Got. IV. 5, De aedificiis ed. Bonn. p. 262, Йордан гл. 51, Valafridi Strabonis De rebus ecclesiasticis 7. Літературу чорноморських останків Готів див. в примітках (23).

²⁾ Пріск — Hist. gr. min. p. I 312, p. 199 ed. Bonn.

³⁾ Нпр. Вітерсгайм не вагається признати, що фінські, слов'янські й деякі германські народи між Понтом і Балтійським морем підвладні були Атилі (II с. 240).

Бачимо, що деякі з цих чорноморських орд гунська орда тільки ще підбиває, а деякі з них виломлюють ся й піддають ся під римську зверхність. Батько Атилі перед смертю мусів воювати з придунайськими ордами, що піддалися Римлянам. Орда Акацирів (Ховар), що жила в околицях Волги, тільки з powodu особистої образи одного з своїх старшин від Римлян добровільно піддала ся Атилі, що й настановив одного з своїх синів над ними й „над иньшими народами, що живуть в припонтійській Скитії“. Се все не вказує, як бачимо, на якийсь сильніший, міцніший політичний звязок в самих степах; тим менше можемо говорити про народи, що жили далі на північ¹).

Зі смертю Атилі (453) розірвавсь і той слабкий звязок що лучив різні племена й орди під його властю. Проти синів його, що мали поділити батьківську власть, піднялось повстання серед народів середнього Дунаю. Про иньші не чуємо: там, очевидно, не було чого й підіймати повстання, бо якась номінальна зверхність Атилевої орди мусіла сама собою зникнути з його смертю. Повстання вибило гунську орду з середодунайських країв, що перейшли в руки головно Германців: Гепіди опанували колишню Дакію, Остоти перейшли в Панонію. Частина Гунів осілась на правім боці Дунаю — в т. зв. Малій Скитії (Добруджі), та в римських провінціях, під римською зверхністю. Частина пішла за Дунай, в чорноморські степи. Йордан каже, що їх орди мешкали тут коло Дніпра, хоч годі покладатись на докладність його відомости, що то була орда Атилі²).

¹) Пріск — Hist. gr. min. p. 276 і 298. Не доводить нічого й факт походу Гунів колись (πάλαι) на Персію (ib. с. 312); не знати, чи була то як раз орда Атилі, та й у таких разі сам похід не доводив би ще істновання якоїсь тіснішої організації в чорноморських степах.

²) Йордан сар. 50—2, пор. Prisci p. 161—2 ed. Bonn. = 345—6 Hist. gr. min. Йордан каже про Гунську орду, що вона зайняла „eas partes Scythiae, quas Danabri amnis fluente praetermittit, quam lingua sua Hunni Var appellant. Варіанти мають: Danubria і Danubii, давніше читалось Danubii, і се імя боронять декотрі з огляду на те, що сини Атилі виступають коло Дунаю (Йордан і Пріск l. c.), але могли орди сидіти й коло Дніпра (розуміть ся — нижнього). Давніше читали разом: Hunnivar і бачили тут якусь місцевість, навіть Київ. В дійсности се фінська назва ріки: уже в виданню Мошгена вказано на угорське var = ріка, новіша стата про се Мункачі в угорській Ethnographia, 1897: A Dnjeper folyónak huszu „Var“ neve (Гунське імя „Var“ ріки Дніпра). З ним очевидно стоїть в безпосередній звязи турецька назва Дніпра „Варух“ у Константина Порфир. De adm. 38 (бачили в ній попсоване „Борістен“, нпр. Грот, Васілевський).

Але гунська орда Атилі була тільки передовим полком того мішаного, турецько-фінського переважно, кочового потоку, що плинув слідом за нею чорноморськими степами, плинув довго й поволі, серед безнастанної боротьби самих орд, де нерас без сліду гинули й розбивались поодинокі орди, серед війн з оселеними сусідами, то спиняючись і перериваючись, то прориваючись наглим натиском. Нім перейдемо до огляду словянської кольонізації, що підчас тієї міграції ширила ся в полудневих степах, ми спинимо ся ще коло тих орд, що посунули нашими степами за ордою Атилі, серед того розливу словянської кольонізації.

В звістках сучасників безпосереднім наступником по гунській орді Атилі виступав болгарська: вона звісна вже в кінці V в., й імя Болгарів уважалось сучасниками мов би другим, новим іменем гунської орди Атилі; порівнянне звісток письменників V—VI в. виказує се цілком певно. В дійсности се могли й не бути як раз Гуни Атилі, а котрась з орд, що була перед тим під гунською зверхністю; могла якась Атилєва орда стати на чолі новоприбувших орд і надати їм своє імя. Переховані останки мови дунайських Болгар (особливо особисті імена, титули), а також звістки про їх побут не лишають в кождім разі сумніву, що ся орда була турецька, або принаймні під дуже сильними впливами турецької культури¹⁾. Могли бути в них елементи фінські, але в дунайській орді Болгарів вони себе не проявляли так як в її північній, волжській галузи, що осіла ся на фінським ґрунті уже по своїм відлученню від західної (північної дунайської).

Перед своєю міграцією над Дунай Болгари звісні нам над Меотидою. Вірменський географ VII в., сучасник переходу Болгарів за Дунай, оповідає, що Болгари прибули на усте Дунаю з азовсько-кавказьких країв, і там було їх чотири орди: Купи-Булгар (кубанські), Дучи-Булкар, Огхондор-Блкар, Чдор-Балкар)²⁾. Візантисць Теофан, що писав сто літ по переході Болгар за Дунай, знав в дунайських краях Болгарів Унуґундурів

¹⁾ Рід „Дулу“, з якого мала походити княжа династія дунайських Болгарів, звісний у Турків ще на правітчині — Аристовъ ор. с. с. 297.

²⁾ Користаю в статі вірменіста Патканова в Ж. М. Н. П. 1883, III (Ізъ новаго списка географів, приписуваної Моисею Хоренскому), де подані тексти в обох верзій, коротшої і ширшої, сеї вірменської перерібки Птолемея, надписуваної іменем вірменського історика Мойсея Хоренського.

і Котрагів¹⁾, і в сих іменах пізнаємо відомих в візантійських джерелах від VI в. Кутуртурів та Онотурів (інакше — Унутурів, Утуртурів, Унутундурів) (вірменські Огхондор, Woghchondor, Vghndur, Венантар інших джерел). В VI віці Кутуртури сиділи на правім боці Дону, Утуртури за Доном, над Меотидою²⁾. Сучасник Йордан виправді відрізняє Болгарів від сих гунських народів Меотида та уміщує Болгарів на північ від них; але як порівняємо його слова про напади Болгарів на Візантію, із звітками Прокопія, що сі напади йшли від Кутуртурів, переконаємось, що тут іде мова про те саме: очевидно Кутуртури, проминені у Йордана, звались інакше Болгарами — може по імені головної орди.

В вірменській історії (у Мойсея Хоренського) Болгари виступають вже десь в III в.³⁾ Перші напади Болгар на Візантію відомі в V в: Теодорих ще перед своїм походом на Італію, отже перед р. 487 стрів їх в Мівії й побідив⁴⁾. Почавши від кінця V в. болгарські напади на візантійські землі повторяють ся майже без перестанку; придунайські Словяне беруть теж участь в сих нападах⁵⁾. В середині VI в. Болгарам Кутуртурам Візантія давала значну річну данину (*δωρα*), але вони все неустанно пустошили придунайські землі, „заразом вороги й союзники“, як характеризує їх Прокопій⁶⁾. Вже тоді (в середині VI в.) частину їх оселив Юстиніан в Тракії, напустивши

¹⁾ Theophanes ed. de Boor p. 356: Οὐννογοῦνδοῦρων Βουλγάρων καὶ Κωτράγων. Цайс (с. 713) уважав форми Унутурі, Унутундурі, Утуртурі різними відмінками одного й того самого імени; се о стільки правдоподібно, що сі відмінки не виступають разом. Недавно Мункачі (Munkácsi Ursprung des Volksnames Ugor — Ethnolog. Mittheilungen aus Ungarn т. V) об'ясняв імя Огондурів як plur. від ogur, ugur (назви західніх Турків й Уйгурів).

²⁾ Про Кутуртурів Procopii De bello Got. IV. 5, 18, про Утуртурів ib. IV. 5. Прокопій називає їх Гунами, але в його устах се означення не має великої цінки, бо імя Гунів уживає він дуже широко, зачисляючи до них і Кімеріїв. В тексті Йордана, що вчисляє: Altziagiri, Saviri, Hununguri, Цайс поправляє Altziagiri на Cutziagiri (с. 715), але ніж варіантами видання Момаєна нема нічого подібного.

³⁾ Згадана статя Патканова с. 25.

⁴⁾ Ennodii Panegyricus Theoderico regi dictus с. V і XII — Monumenta Germaniae hist., auctorum antiquissimorum t. XV.

⁵⁾ Сі напади вчислені у Міленгофа, де вибрані й місця з джерел — II с. 379.

⁶⁾ De b. Gotthico IV. 5 і 18, Йордан гл. 5.

на них Утургурів і тим примусивши до міграції. Інша частина їх прилучилась до Аварів і з ними трохи пізнійше емігрувала на середній Дунай. Решту опановала турецька орда, одна з тих орд „з під Золотої гори“ (Алтай), що в середині VI в. підбивають собі прикаспійські орди¹). Під натиском сих орд розбилися болгарські орди, деє при кінці VI чи на поч. VII в. Частина їх відступає на північ, де пізнійше, в IX—X в., бачимо Болгарську державу на середній Волзі та Камі; частина під назвою Чорних Болгар лишається коло Меотиди, на північній Кавказі; частина рушає далі на захід. Ся остання якийсь час перебуває під зверхністю Аварів, та в 30-х рр. увільнюється і вступає в союзні відносини з Візантією²). Не знати, де тоді перебувала вона і коли осілась в т. зв. Углу, „*Oyulos*, між Дністром і Дунаєм, „в безпечнім і неприступнім з усіх боків місці“, захищенім багнами й ріками³); дуже правдоподібно, що вже на сих осадах своїх підлягала вона зверхности Аварів⁴).

Союзні відносини з Візантією у сих Болгар тривали недовго. Вони починають за Дунаєм пустошити візантійські землі, а коло 670 р. під проводом Аспаруха осаджують ся за Дунаєм. Підбивши собі тутешніх „сім племен“ словянських⁵), заснують вони болгарську по імені, словянську в дійсности державу, де ся болгарська орда за кілька поколінь зовсім пропадає в масі словянських осадників. Дальша історія її нас тут не інтересує.

Переходимо до Аварів (Обрив нашої літописи). Се була орда безперечно турецька, близькі свояки й соплемінники Гунів (вони й зуть ся в джерелах Авари-Гунами: Вар-Гуни, Вар-Хоніти, і таке племя обмонголених Турків: Уар-Гуни досі звісне в західній Монголії⁶)). Але їх міграція на захід була результатом уже пізнійших етнічних переворотів в цен-

¹) Менандр — Hist. gr. min. II р. 87—9 (ed. Bonn. p. 401 і 404).

²) Никифор Opera hist. ed. de Voog. p. 24.

³) Теофан і Никифор кладуть се вже на другу половину VII в., але в їх оповіданню стягнуто в кілька літ те, що діялось протягом столітя.

⁴) Теофан р. 358, Никифор р. 34.

⁵) Теофан 357.

⁶) Його звязують з назвою ріки Уар або Угар в Алтайській системі Арістов с. 310, але ми вище (с. 130 прим. 2) бачили, що се їм було дуже широко розповсюджене взагалі. Більше про Аварів див. у Цайса с. 727 і далі, Гунфальві с. 83 і далі, цитовані статі Cahun-a і Арістова, Успенській Цервья славянскія монархія на сѣверо-западѣ с. 7 і далі.

тральній Азії, коли на місце Гунів в посеред турецьких племен виступая на перший плян племя східніх Турків: Турками вони самі себе називають в недавно відкритих цікавих пам'ятках їх держави (VIII в.) в басейні Орхона, в Монголії¹).

Вперше Аварська орда згадується на границях Європи ще в середині V в., коли вона зі сходу натиснула Савирів (в прикавказьких краях), сама натиснена турецькими ордами середньої Азії, „народами з над океану, що покинули свою землю, задля великого туману і грифів, що поїдали людей“. Авари натисли на Савирів, ті на своїх західніх сусідів (між ними Оногурів). Це було повторення тієї історії, яку оповіли тисячку літ перед тим грецькі письменники про нахід Скитів. Перебившись в кінці між прикаспійські орди, Авари віставались в середині VI в. якийсь час в сусідстві Савирів²). Потім натиск східніх Турків що уважали Аварів „своїми рабами — утікачами“³), був причиною їх дальшого походу на захід. В 60-х рр. VI в. (558 р. по Менандру) Авари навязують зносини з Візантією, жадаючи й собі річних „дарунків“, які поберали від Візантії Болгари, і поручаючи себе, як найсильніший і найбільш вовничий нарід. Сей „союз“ в Візантії прийнято, і Аварам поручено воювати з певними противниками Візантії, бо, як поясняє історик: „для Візантії було-б однаково користно — чи то-б Авари перемогли, чи би їх побито“. Довідуємось, що Авари після сього воювали з Савирами й Утуртурами, далі з Слов'янами — Антами⁴). На заклик цїсаря Юстіна Авари ходили походом на Франків, потім беруть участь в боротьбі Ляонтобордів з Гепідами (567) і винищивши Гепідів, оселяють ся

¹) Про Турецьку орду — Ту-гю чи Ту-кю хинських джерел й її історію крім цитованих вище праць (с. 124) див. іще розвідки в *Inscriptions de l'Orkhon, déchiffrées par V. Thomsen, 1896*, *Barthold Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften*, у Радлова (*Radloff Die alttürkische Inschriften, Neue Folge, 1897*), Меліоранського *Объ орхонскихъ и енисейскихъ надписяхъ* — Ж. М. Н. II. 1898, VI. Давніша історія Турків відома з хинських джерел, де їх знають від початку VI в. по Хр. і вважають потоками Хун-ну, а вітчиною їх — вологі гори, Алтун-іш. Коло 600 р. вони розділюють ся на західню й східню орду. Історію східніх Турків в VIII в., їх суспільного устрою й культури поясняють нам ті написи в басейна Орхона.

²) Те що Менандер каже потім про Аварів, ніби про новоприхожу якусь орду, не знаходить собі потвердження, та й ся фраза взагалі риторична — *Hist. Gr. m. t. II p. 4 (ed. Bonn. p. 283)*.

³) Менандр с. 86—9. ⁴) Менандр 4—6.

на їх місці, разом з своїми подорожніми товаришами — Болгарами-Кутругурами: се було у них умовлено вперед з Льонгобардами. Але Льонгобарди слідом рушили в Італію. Авари зістались панами всієї середне-дунайської рівнини (568). Звідти розпочинають вони свої страшні спустошення візантійських земель, що тягнуть ся потім, з певними перервами, в VI, VII і VIII в. і роблять з Аварів найстрашнішого ворога Візантії. Але для нас тут поки що інтересна сама лише міграція Аварів через чорноморські степи. Вона була дуже коротка, і вистане про неї вищесказаного, бо подробиць її зрештою не маємо. Про відносини-ж Аварів до Словян взагалі будемо мати нагоду говорити ще низше.

В придонських краях тим часом, по міграції болгарських орд, як вазначає Теофан, отаборили ся Хозари — орда або ліпше сказати — комплекс, досить різнородного етнографічного складу різних орд, що в сїм турецько-фінським потоці племен приплили на Подоне. Арабський географ XIII в. Абульфєда каже, що між Хозарами були два цілком відмінні типи — чорний і білявий; деякі иньші факти також підпераяють гадку про помішанне у Хозар етнічних елементів, і се надає правдоподібність думці, що в Хозарах маємо якийсь нарід (може фінський), що підпав турецькому впливу — чи то культурно чи то через завойованне якоюсь турецькою ордою (назви вищих урядів у Хозар — турецькі).

Задля важного значіння хозарської орди в нашій історії випадє нам сказати про неї трохи більше¹⁾.

Під їх пізнїйшим іменем стрічаємо Хозар вперше в персидській війні Гераклія (розпочатїй 622 р.), як союзників Ві-

¹⁾ Про Хозарів окрім старої книжки Френа (Frähn), де введено декотрі арабські тексти про них — *De Chazaris excerpta ex scriptoribus arabicis* (1822) див. статі Грігорєва в збірнику його „Россія и Азія“: *Обзоръ политической исторіи Хозаровъ и О двойственности власти у Хозаровъ*; Н. Howorth *The Khazars were they ugrians or turcs* (Труды III междунар. съѣзда ориенталистовъ въ Петербургѣ, II), Голубовского *Болгаре и Хазары* — Київська Старина 1888, VII, де вичислена иньша література, Tomaschek *Die Gothen* с. 18, Куникъ *О запискѣ готскаго топарха* с. 84, Гаркави *Ein Briefwechsel zwischen Cordova und Astrachan* (*Russische Revue*, 1875), Сказанія єврейських писателєй о Хозарахъ в Трудахъ петерб. археологич. общества т. XVII, *Єврейская библіотека* т. VII, 1879, і в Трудахъ IV археол. в'їзда I (Нѣкоторыя данныя по истор. геогр. Россіи). Westberg *Beiträge zur Klärung oriental. Quellen* (*Ивѣстія петерб. ак.*, 1899).

занті проти Персів¹⁾. Але дуже правдоподібним здається погляд, що то вони перед тим виступають під назвою Акацирів, відомих нам вже з середини V в.: вони тоді сиділи десь в землях середнього Дону чи Волги, в сусідстві Болгарів²⁾. Вже за Атилі сі Акацири тримались союзу з Візантією й воювали з Атилею, але потім добровільно йому піддалися³⁾. Турецький натиск в середині VI в. дав себе почути і сям Акацирам; їх підбили Сарагури, потиснені Савирами — якась турецька чи мішана орда. Ся нова, сполучена сарагурсько-акацирська орда входить в союз з Візантією — для побирання „дарунків“ і може в звязку з сям, в інтересах візантійської політики, розпочинає походи на Персію⁴⁾: ся тотожність політики Акацирів з північною хозарською може служити теж доводом тотожності сих двох назв.

Десь може при кінці VI в. Хозари підбивають собі останки болгарських орд коло Дону⁵⁾, опановують каспійське побережжя й пробують підбити Закавказзє; потім ціле столітє — від середини VII до пол. VIII в. переходить в завзяту боротьбу Хозар (вже під сям їх іменем) з арабським каліфатом, що опанувавши персидську державу Сасанідів, хотів прилучити й полудневий Кавказ. В результаті сеї боротьби Закавказзє лишилось при Арабах. Хозарська границя від середини VIII в. не йшла далі на полудень за Дебрент, де ще Сасаніди збудовали були стіни для оборони від Хозар⁶⁾.

На жаль, дуже бідні відомости маємо про розпросторенне Хозарської держави на північ від Кавказу, як раз більше для нас інтересне. З подій кінця VII і поч. VIII в. бачимо, що Хозари були панамі і на Керченській протоці (в Фанаторії — Тмутарокани), і в Криму, де навіть в Корсуні сидів їх намістник (тудун). І північніше, в VIII і IX в., чуємо про Хозар і хозарські війська в Криму, хоч Корсунь вернула собі Візан-

¹⁾ Теофан с. 315. ²⁾ Йордан гл. 5.

³⁾ Пріск р. 298—9 Hist. Gr. min. (р. 181—2 ed. Bonn). Акацирів нав за Хозарів вже Географ Равенський: quos Chazaros superscriptus Iordanis Agaziros vocat (IV, 1).

⁴⁾ Пріск с. 341, 346, (158, 161—2 ed. Bonn.).

⁵⁾ Пор. Лист кагана Йосифа (вид. Гаркаві як вище). В повнім текстї інтересна згадка, що Хозари зайняли місця Болгарів (Ванантар), вигнавши їх.

⁶⁾ Про сі війни див. у Грігорєва с. 51—7.

тия¹⁾. Наша літопись каже, що певний час їх зверхність признавали навіть придніпрянські Словяне. В листі хозарського кагана Йосифа, цікавій пам'ятці — ніби з другої половини X в. (вона не вповні певна що до автентичности, але в кождім разі в відомостях досить цінними), Хозарська держава на півночі досягає кочовищ Угрів (Ганґрин), на північному сході — Яїка²⁾; досить правдоподібно, що й до своєї міграції на захід Угри були змушені хозарськими завойованнями. Але центром хозарської держави були прикаспійські землі — на устю Волги лежала їх столиця Ітиль; далі на полудень, недалеко устя Терека був славний своїми виноградними садами Семендер³⁾. Тут, при Каспійським морі мусіла сидіти й властива хозарська людність. Араб ібн-Хаукаль (X в.) каже, що вона жила в плетених з хашу хатах, обмазаних глиною; з оповідання кагана Йосифа виходить теж, що се була людність осіда, що жила в хліборобства й городництва; уживала головно рибу й рис, що мабуть сїяв ся на місці⁴⁾.

Державний устрій Хозар був досить дивний: поруч кагана, окруженого надзвичайним поважанням, але без дійсної власти, стояв намістник — беґ, що дійсно правив державою. В сїм відгадували сліди колишнього підбиття Хозар якоюсь чужою (турською) ордою⁵⁾. Власть беґа опирала ся на війську: як значують Араби, се була одинока держава в тих краях з постійним військом, рекрутованим з магометан і Словян⁶⁾. Політичний устрій мав визначати ся великою толеранцією для різноплеменних підданих, хоч у теорії власть кагана була вповні деспотичною.

¹⁾ Никифор ed. de Boor p. 41, 45. Теофан с. 373, 378. Каталог епархій, що видав de Boor (Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1891). Життя Кирила.

²⁾ Ганґрин — *vulgata*, але правдоподібно; в перекладі повного тексту, виданім Гаркави (Еврейская библиотека, VII, с. 160 пор. Труды IV в'їзда) маємо: Гаґрії. Між підвласними народами в сїм тексті бачимо „Велтит (або Венентин, Ванантят)..., Север (Савар, Суур), Славіунь“; Велтит уважають Вятчани, як думає видавець, ще де Север за Сіверу; але обидва імени можуть бути й анахронічною ремісценцією тутешніх Венантарів і Савирів

³⁾ Вестберг ор. с.

⁴⁾ Див. у Гаркави Сказанія мусульманських писателєй с. 92 і 220, лист Йосифа — Евр. библ. с. 161.

⁵⁾ Див. згадані статі Григорьєва і Голубовского.

⁶⁾ Масуді — у Гаркави с. 130.

Хозарські міста мали важне значіння як посередники в торгівлі й культурних зносинах Європи й Сходу. В Італії, як оповідає Масуді (1 пол. X в.), було сім судіїв — два для магометан, два для Хозар, два для місцевих християн і один для Словян, Руси й інших поган. Подібне оповідасть ся й за Семендер: магометани мали там мечети, християни — церкви, Жиди — божниці¹⁾. Хозарія провадила велику торгівлю з Слов'янами й іншими східно-європейськими народами й служила для них посередником в зносинах з каліфатом і передньою Азією, подібно як і Болгар, столиця поволзьських Болгар.

Ще важніше може культурне значіння мала Хозарська держава, як забороло східної Європи проти східних орд. Ми маємо докладніші відомости про не тільки в X в., але вони кидають світло взагалі на становище Хозарської держави. В X в. Хозари не дозволяли турецькій орді Узів переходити за Волги в чорноморські степи і рівнож не перепускали на схід європейських піратів-Русинів, що човнами ходили грабувати каспійські береги²⁾. В тім удержанню спокою був економічний інтерес Хозарської держави, що мала під своєю зверхністю і чорноморські і прикаспійські землі та вибирала доходи в торгівлі сих земель. Тоді, в X в., Хозарія була вже о стільки слаба, що не завжди могла служити таким заборолом для сих розбійничих обосторонніх походів, але в VIII—IX в. була вона сильніша, й значіння її в сім удержанню спокою й опіці торгівлі було більше.

На жаль тільки, ми маємо дуже бідні відомости про сю цікаву боротьбу Хозар з турецькими ордами. Орда алтайських Турків, що в другій половині VI в. опанувала була прикаспійські землі, очевидно, незабаром втратила свою силу на заході. Натомість в IX в. починають натискати на Хозарів Печеніги. В арабських джерелах є звістки, що в середині IX в. на Хозар так сильно натиснули турецькі орди, що вони просили помочи у Арабів³⁾. В кінці IX в. Хозари, не мігши дати собі ради з Печенігами, перепустили сю орду в Європу⁴⁾,

¹⁾ У Гаркаві Сказанія с. 129—130 і 220, пор. каталог епархій де-Боора де виступає єпископ ε 'Αστὴλ — правдоподібно Італія.

²⁾ У Гаркаві ор. с. с. 131, Каган Йосиф — Евр. биб. с. 160—1.

³⁾ Ібн-ель-Атир у Григорьєва с. 58.

⁴⁾ Константин Порфир. De admin. imp. с. 37. Константин тільки хибно толкує сей факт, що то Хозари навмисно, в спілці з Узаями, прогнали Печенігів.

і дальша східня політика їх лежить в здержуванню орди Узів.

Взагалі почавши в кінця IX в. Ховарська держава хилить ся, упадає. Як бачимо з оповідання Константина Порфирородного, Ховари тоді мали проти себе з полудня кавказьких Алянів і Чорних Болгар, що були вже незалежні від них, зі сходу орду Узів, з заходу Печенігів¹⁾. Візантія зміцнила своє становище в Криму і обмежила ховарські впливи відси, а на Дніпрі формується Руська держава, що не лише забирає словянські народи в під зверхности Ховар, але нищить їх державу своїми походами. Симптомом упадка Ховарської держави уже в IX в., крім згаданої звістки Арабів про їх безрадість в боротьбі з Турками, служить також звісний епізод в побудованнє Саркела на Дону за цїсаря Теофіла, переказаний у Константина Порф. Як ні толкувати сей, в подробицях досить загадковий епізод — чи так, що ту кріпость поставили Греки в власної ініціативи, як забороло для своїх кримських земель против Ховар²⁾, чи дійсно — як оповідає Константин, зробили вони се на прошеннє своїх союзників Ховарів і для їх оборони, в кождім разі се показує, що тоді — в 1-ій пол. IX в. Ховари вже сильно підупали. Коли кріпость ставила ся для оборони Ховарів, як категорично каже Константин, то таким небезпечним сусідом Ховарів від заходу була Русь, і поставлений на Дону Саркел міг мати спеціальною метою — заступити її дорогу з Дону на Волгу та на Каспійське море³⁾: як раз сі по-

¹⁾ De adm. 10—12.

²⁾ Таку гадку висловив, переносячи заразом сей епізод в 1-ої пол. IX на початок X в., звісний візантист Успенській — Візантійськія владїнія на сївверномъ берегу Чернаго моря въ IX и X вв. (Кіевская Старина 1889, V). Хоч оброблена ним дуже делікатно, ся гадка лишаєть ся все таки лише гіпотезою супроти категоричних свідощів Константина, що до фактичної вірности невбитих. Полеміка Успенского в Василевским у сій справі в Ж. М. Н. П. і К. С. 1889. Див. іще Ламанского Житіє св. Кирилла — Ж. М. Н. П. 1903, VI с. 353—4.

³⁾ Як місце Саркела вказують на городище на лівім боці Дону, на ґрунтах с. Цимлянської, де розкопки показали сліди мурів з цегли, фрагменти візантійських колюми (може церкви), хрести і монети візантійські і руські. Див. В. Сизовъ Раскопки близъ Цимлянской ст. на Дону, Труды VI съѣзда т. IV, Поповъ Гдѣ была ховарская крѣпость Саркелъ — Труды IX археол. з'їзда т. I і тамже т. II с. 102 (протоколи) — дискусія, Ласкинъ Сочиненія Константина Порфиророднаго с. 223 і далі, Вестбергъ op. с. розд. 4 (інші гадки).

ходи страшно нищили Хозарію в X в. і війни привели до останнього удару за Святослава, що звів до марних останків колишню славу Хозарію.

Крім ворогів сторонніх на ослаблення Хозарів в X в. вплинула якась внутрішня боротьба, звісна нам з короткої згадки у Константина Порфир.: десь при кінці IX в. настала внутрішня війна, і побита партія виїшла й прилучилась до Угрів¹⁾.

Скажем ще кілька слів про міграцію сих остатніх. Вона набирає для нас важного значіння своїми пізнішими результатами, коли Угри на середнім Дунаю приходять в близку стичність з руською колонізацією. Перехід же їх через чорноморські степи звістний нам дуже мало, нічим особливим не визначається, і для нашої ціли вистане короткої згадки про нього²⁾.

Я вже згадав, що в листі кагана Йосифа північна границя Хозарської держави протягала ся до Угрів, і що може не без впливу хозарського натиску західня частина угорського народу, відділившись, пустила ся на захід, під іменем Угрів-Мадярів. Тепер знаємо зовсім певно, що в Уграх, або Мадярах, як вони себе звуть, маємо нарід фінського кореня, найбільше зближений до теперішніх зауральських Вогулів і Остяків (західні сусіди — Зиряне й Вотяки досі звуть сї народи Jögra), але як показує мова — з значною домішкою турецьких елементів, що з'явила ся у них чи то через зносини або мішання, чи то через завойовання. Константин Порфирородний оповідає про хозарську зверхність над Уграми й прилучення до них певної частини Хозар; могло бути й більше таких фактів³⁾.

Нема ніяких певних відомостей, коли відлучились Мадяри від своїх земляків і коли власне наступив той турецький вплив. Константин Порфирородний⁴⁾ — одиноким більш певним джерелом про угорську міграцію⁵⁾, оповідає, що „Турки“ (як він зве

¹⁾ De adm. 39.

²⁾ Літературу див. в примітках (24).

³⁾ Вінклер у своїй статі (прим. 24) на підставі язикових явищ уставляє такий ряд впливів, яким підпадала фінська основа Угрів: турецький, монгольський, дравідійський, іранський, кавказький. Дравідійські впливи, коли-б на них вдатись, вказували-б на глибокий Іран, кавказькі — на краї прикавказькі, як на етапи сеї міграції. Побут угорської орди в кавказьких краях доказує гр. Зічі також і археологічними вказівками.

⁴⁾ De adm. 38.

⁵⁾ Оповідання угорського Аноніма — нотаря кор. Белл зовсім стратило кредит в науці.

Мадяр) за давніх часів сиділи коло Хозар, під їх зверхністю; той край звав ся Лебедисю, по імені головного угорського „воєводи“ (*βοεβόδου*), і був на ріці *Χιδμάς* инакше *Χιγγουλόυς*. Під натиском Печенігів Угри розбились на дві частини: одна зісталась на сході (у Константина — коло Персії), друга перейшла в край Ателькузу і звідти потім емігрувала на середній Дунай. Але з оповідання самого-ж Константина виходить, що Угри сиділи коло Хозар тільки три роки; Печеніги прийшли в Європу при кінці IX в., а вже 893 р. Угри емігрували на середній Дунай¹⁾. Таким чином сей цілий перехід Угрів через чорноморські степи виходить у Константина незвичайно швидким, щось подібне як у Аварів. В сїм одначе можна сумнівати ся. Лишаючи на боці иньші аргументи, я вважаю поки що найбільш важною ту обставину, що арабські письменники знають Мадярів в Чорноморських степах, в тій дорозі з над Волги над Дунай, отже се промовляло-б против такого скорого їх переходу сими степами. Їх вихід з над Волги прийшло ся би посунути супроти того назад і думати, що Константин в своїм оповіданню збив до купи факти з довшого часу²⁾.

Що до місць, де Угри, по словам Константина, перебували в сій міграції, то Лебедю зовсім не можна докладно означити; уміщують її між Дніпром і Доном (*Χιγγουλόυς* тоді міг би бути Орелею, „сгоже Русь зоветь Уголь“) ³⁾, але все се зовсім гіпотетичне. „Ателькузу“ безперечно означає край на лівім боці Дунаю (до Дністра чи аж до Дніпра — сього не можна знати), саме слово толкують як „річка Кузу“, край над Кузу. Як не в Лебедії, то тут Угри ближше стикали ся з Слов'янами, але не знати як довго⁴⁾. Араби, оповідаючи про побут Угрів над Чор-

¹⁾ Наша літопись що говорить про перехід Угрів коло Києва, теж кладе ся на кінець IX в. за Олега; але її звістка не має значіння в хронології.

²⁾ Оден в чільніших мадярських істориків Marczali (у Szilagyi A magyar nemzet története I с. 20 і далі), найдалі відходячи від Константинового оповідання, припускає, що Угри вже коло 700 р. прийшли до Лебедії, пробули там довше як столітє, і в Ателькузу сиділи довший час.

³⁾ Іпат. с. 427. У всякім разі не Ігулом, як думають звичайно.

⁴⁾ В науковій літературі в останніх літах розвинула ся полеміка на сій точці — чи не походять слов'янські заповнення Угрів в часів як вони сиділи в „Ателькузу“ (статі Мункачі й Ашбота — прил. 24, і реферат Janók про руські терміни в угорських рибальстві — М. N. Mú-

ним морем, кажуть, що вони забирають з словянських земель невідьників і продають їх в грецьким місті Karch (може Керч). Наша Повість, памятаючи про перехід Угрів, нічого не знає за якое „примучуванне“ від них, говорить тільки про один епізод, що якое ватага угорська йшла попри Київ, але й сей епізод виглядає на книжне об'ясненне того, як з'явилося урочище Угорське в Києві¹). В кождім разі наш книжник, мавши нагоду кілька разів говорити про Угрів, і знавши якое пам'ять про них в традиції, не умів нічого сказати про якое біду від них, як казав про Аварів. Правда, біда дотикала більш полудневої колонізації, що дуже мало інтересовала Киян, а тут кождий перехід орди був нерозлучно звязаний з певними „примучуваннями“.

З своїх становищ над долішнім Дунаєм Угри на заклик Візантії взяли участь у війні Греків з Болгарами в 892 р., але Болгари покликали на них Печенігів, і попавши між два огні, Угри пустилися в гору Дунаєм — на колишні кочовища Гунів і Аварів, і тут осіли. Тим закінчила ся їх міграція.

zeum népr. oszt. Értésítője 1900 — реф. в Věstnik Sl. Star. IV с. 51). Коли-б се було доведено, воно-б вказувало на довший їх побут тут, але я не бачу на те доказів (припустивши навіть заповичення з руської мови, їх можна було зробити й за Карпатами).

¹) Про звістки Повісти див. в примітках (25).

III.

Словянська кольонізація українсько-руської території.

В додатку: кольонізаційні втрати X в. (міграція Печенігів).

Період міграції угорсько-турських орд, від походу Гунів і до приходу Печенігів — се час розвою словянської кольонізації на нашій території. Приступаючи до неї, ми насамперед коротко оглянемо загально-словянську міграцію, скільки того треба для розуміння спеціально східно-словянської, і перейдемо до сієї останньої.

Вище ми означили о скільки се можливо докладно прасловянську територію. В довгій ряді віків, розумієть ся, мусіли траплятись певні переміни в границях сієї території, в звязку з історією кольонізації її близших сусідів. Поодинокі ватаги або й цілі „коліна“ та племена словянські могли відриватись від головної маси й пересуватись далі на захід і на полудень — в чорноморські околиці, чи за Карпати. Сліди таких словянських кольоній бачать в різних хорографічних назвах за границями прасловянської території, що звучать як словянські — особливо за Карпатами (як *Pelso*, *Pleso* — Блатенське озеро, р. *Bustricius*, а особливо *Tsierna* = Черна, місто в Дакії, передане в сій формі вже в написи II в.), в різних слідах словянських стичностей з римським світом, і т. и.¹⁾ Всі такі сліди одначе не дуже певні (нпр. всі ті ніби словянські хорографічні назви можуть бути простими совзвучностями, хоч такі малі сло-

¹⁾ Про сі згоди див. в примітках (26).

вянські колонізаційні походи самі по собі вповні можливі. Т. зв. Певтінгєрова мапа, що була уложена в IV в., але на підставі, як тепер доводять — старої мапи Аґріпи, I в. по Хр., уміщує групу Венедів на північний захід від Карпатів, особно від иньших Венедів, на сході, відділених від сїєї передової групи Бастарнами, а знову другу групу Венедів між Дунаєм і Дністром, на полудень від Карпатів.¹⁾ Такі початки словянської міґрації на полудневий захід можна б поставити в звязку з ослабленнем тракийської й бастарнської людности в карпатських краях в III—IV в. та з її війнами та нападами на Римську державу. Але по за такими спорадичними й не зовсім певними що до свого значіння вказівками до тепер ми не маємо відомостей про Словян на заході й полудні поза границями їх вітчизни, аж до їх великої міґрації, і досить трудно припустити перед нею якісь більші масові рухи їх в сих направах — на захід і полудень²⁾.

Перейдемо отже до неї.

Велика словянська міґрація наступила в звязку з рухом ґерманських народів; на полудні крім того рішучий вплив на неї мав похід турецько-фінських орд.

Коли справедлива наведена вище гадка, що натиск Словян і Лятовців зі сходу був одною з причин, що привели східніх ґерманців до міґрації з басейнів Одри й Висли на Дунай і Чорноморе, то очевидно, що за ґерманською міґрацією на полудень мала зараз наступити словянська міґрація на захід, в покинені ґерманцями простори. Але хочби й не було сього словянсько-лятовського впливу на вихід ґерманців, то від коли в сусідстві з'явилися порожні краї по них, се не могло не звабити Словян до їх залюднення, до міґрації. Початки ґерманської міґрації падають на другу половину II в. по Хр. (Вандали); їоти еміґрують не пізнійше як на початку III в. На сї часи повинні

¹⁾ Міленгоф збиває вказівки сї Певтінгєрової мапи тим, що мовляв, Венеди перескочили тут на захід завдяки узкій формі мапи — III с. 80, та се не об'яснить нам, чому тут Венеди опинились на захід від Бастарнів. Пор. Rösler Zeitpunkt der slav. Ansiedelung с. 84. Про саму мапу — Conr. Müller Weltkarte des Castorius, genannt die Peutingerische Tafel. 1888.

²⁾ В спеціальнійшій питання словянської колонізації може увести Einleitung in die Slavische Literaturgeschichte Крека. Заповіджений огляд словянського розселення в Slov. Starožitnosti Нідерле ще не вийшов.

ми пожити й початки масового слов'янського походу на захід. Та розселення йде повільно, без розголосу. То не були вояки германські ватаги, що своїми нападами на римські землі робили стільки гучу в історії; Слов'яне займали переважно порожні землі; конфлікти між слов'янськими приходнями й Германцями, які зіставались ще в сих землях, не прибирали більших розмірів, а головне — проминули без уваги. Йордан в VI в., говорячи про Слов'ян на Дунаю й Чорноморським побережжю, все ще кладе границею Германії й Сарматії Вислу й мовчить про Слов'ян на Одері та Ельбі. В інших пам'ятках, що йдуть з тих же часів, Германці все ще вважають ся панами земель на захід від Висли; Слов'ян же ігнорують.¹⁾ Тільки припадково, описуючи мандрівку Герулів на початку VI в. з середнього Дунаю до Данії, сучасник Прокопій згадує вже цілий ряд слов'янських народів на тій дорозі, очевидно — в Карпатських краях і в басейні Одера. Однак й тоді ще слов'янська міграція не опанувала всієї території: в басейні нижньої Ельби Герули перейшли велику пустину, нім прибули на балтійське побережжя, до Варнів і Данів.²⁾ Докладніші відомости про сю слов'янську міграцію на заході починають ся тільки з організацією західно-слов'янської держави під проводом Сама, в 2-ій чверті VII в. і з початком війн Слов'ян з Франкською державою; але сучасник сих війн, письменник VII в. при тім говорить про полабських Слов'ян як про давніх осадників.³⁾ Тоді вже західні Слов'яне опанували басейн Ельби до Заали та Айдера, краї на Молдаві й Мораві. Перехід Маркоманів в Баварію (на початку VI в.) дав їм можливість свobodно розселитись і в краях сих останніх. На сході ся західня слов'янська колонізація операла ся о західні Карпати, на заході поодинокі слов'янські колонії заглиблялись в Турингію, Франконію, Баварію. На полудні — на середнім Дунаю, коло Віденського ліса, осадні західно-слов'янської колонізації сходили ся з полуднево-слов'янськими. Зрештою наші відомости про се розселення так бідні, ще тільки лінійні відміни дають можливість протягнути межу між колонізацією західньої галузи — Чехів, Моравів, Словаків, і полудневої — подунайських Слов'ян.

¹⁾ Див. Müllenhof II с. 94 і далі.

²⁾ ἤμεσαν μὲν τὰ Σχλαβηρῶν ἔθνη ἐφεξῆς ἅπαντα, ἐρημον δὲ χωρὰν διαβάτες ἐνθένδε πολλὴν εἰς τοὺς Οὐάρνους καλοῦμένους ἐχώρησαν — De b. Got. II. 15.

³⁾ Qui... ad regnum Francorum jam olim adspexerunt — Fredegarī с. 68.

Перейдім до полудневих груп.

Венеда Певтінерової мапи становлять найдавнішу історичну вказівку про словянську міграцію на полудневий захід по під північним згірем Карпатів¹⁾. Масова німецька колонізація в карпатські й подунайські краї мусіла перервати сей словянський похід. Легенда про Германариха говорить навіть, що Іоти підбили були під свою зверхність Словян на їх власних осадах, та я вище вказав, що ці звістки мають зовсім мітичний характер. Більш ознак автентичности має оповідання Йордана про війну Вінітара, короля тих Остготів, що лишилися під зверхністю Гунів, з Антами й їх „королем“ Бозом (чи Божом)²⁾. Тільки, думаю, Йордан хибно витолкував сей факт. Він оповідає, що Вінітар, „не хочачи підлягати гунській зверхности, став відтягатись по малу й хочачи показати свою відвагу, рушив з своїм військом на краї Антів“, і побив їх³⁾. В тодішніх обставинах, по упадку держави Германариха, коли самі Іоти під натиском Гунів мусіли посуватись на захід, не до далеких завойовань їм було, і в сій війні я бачу прояв словянської міграції, що віткнулась в Іотами на полудневім заході. Ся колонізація виходила не з західніх осад — прикарпатських, а з антських, значить полуднево-східніх (українсько-руських). Важнішого значіння сам конфлікт не мав: Гуни взяли Антів в оборону проти Іотів і за помочию вірних собі Іотів знищили Вінітара.

Гунський рух, розбите Алянів і Готської держави, міграція германських народів і степових орд на захід—взагалі не могли не розворушити, не втягнути в свій вир сусідніх Словян, жадних нових просторів для своєї стисненої в правітчині людности. Дуже правдоподібна гадка, що словянські ватаги брали участь уже в поході Гунів на середній Дунай і були першими кадрами словянської колонізації в сих краях³⁾, хоч виразних слідів присутности Словян в гунськім поході не маємо, крім кількох слів, донесених з гунського табору, що звучать по словянськи⁴⁾. А вже зовсім певно можна сказати, що зараз по

¹⁾ Див. примітку Міленгофа в Момзеновім вид. Йордана с. 147—8.

²⁾ *Getica* гл. 5.

³⁾ Гротъ Моравія и Мадьяры с. 36. Успенскій Первыя слав. монархіи с. 7.

⁴⁾ Се слово *медос* у Пріска (*ἀντί δὲ οἰνοῦ ὁ μέδωσ ἐπιχωρίως καλούμενος* — *Hist. gr. min.* с. 300, Bonn. р. 183) і *strava* у Йордана гл. 49 (*stravam super tumulum eius* (Атил) *quam appellant ipsi ingenti commessati-*

винищенню Алянів, з походом на захід Германців і самих Гунів, розпочала ся словянська міграція на полудень: се був момент найбільше здатний до того, здатніший навіть від часів по розбитю держави Атилї, коли вибиті в над Дунаю гунські орди відступили в чорноморські степи, а зі сходу сунули нові орди.

В 1-ій пол. VI в. словянська колонізація опанувала вже басейн Дона і присунулась до Азовського моря. Прокопій, описуючи народи над Меотидою, говорить, що за гунськими народами, котрі сиділи по обох боках Меотиди, „далі на північ сидять нечисленні народи Антів“¹⁾. Тодіж, в першій половині VI в., Словяне займали й західню частину чорноморських степових просторів. Йордан в своїм географічно-етнографічному огляді східньої Європи границями словянської колонізації кладе Дунай, від устя Драви до його устя. „Численний нарід венетський, каже він, сидить на північних вірях Карпатів, від верхівя Висли, на немірних просторах, поділяючись на Словян і Антів; Словяне сидять (по Дунаю) від м. Новіодунум і Мурсійського озера (на устю Драви до Дунаю) до Дністра і на північ до Висли, Анти-ж понад луком²⁾ Чорного моря від Дністра до Дніпра“. Сі звістки Йордана потверджує й Прокопій: він згадує, що „Словяне й Анти мешкають за Дунаєм, недалеко від берега“³⁾.

Розуміть ся, колонізація, таких великих просторів, хочби й ріденка, не могла бути результатом кількох років, очевидно — початки її треба відсунути що найменше — в першу половину V в. Гадка, що імпульс полудневій славянській колонізації дали доперва Авари⁴⁾, ніяк не може устоятись: коли на початку другої половини VI в. Авари з'явились в чорноморських

one concelebrant—словянська тризна). Сі слова разом в деяких менш важних (*κίμος* у Пріска, що об'ясняли як кумис і квас) були і не перестали бути предметом горячої полеміки; вони служили головним аргументом для оборонців словянства Гунів, з другої сторони заперечувано не раз навіть саме словянство сих слів. Див. згадані вище статі Васілівського в Ж. М. Н. П. 1882 і 1883, Иловайській Разысканія с. 518, 538, Дополнит. полемика с. 11—13, Гунфальви Ethnographie von Ungarn с. 93, Jordanes ed. Mommsen, примітка на с. 198; перегляд справи у Крека² с. 261 і далі.

¹⁾ De b. G. IV. 4. ²⁾ Воно справді тут робить лук.

³⁾ Getica с. 5, De bello Got. I. 27. Див. ще в примітках (27).

⁴⁾ Цайс с. 605.

степях, слов'янська колонізація Чорноморя була вже в повній силі й здобувала собі дорогу за Дунай.

Присунувшись на Дунай, Слов'яне не могли зістатись пасивними свідками нападів на Візантію ріжних степових орд, що виступають в чорноморських степах по упадку держави Атилії. Ще Тацит знав пограничних з Германцями й Фінами Слов'ян як великих забияк, що нападали й розбивали в сусідніх горах та лісах¹⁾. Міграція й стичність з степовими ордами могла тільки розвинути далі сей воввничий, неспокійний характер. Дуже правдоподібно, що Слов'яне брали участь в нападах болгарських орд на задунайські землі вже з кінцем V в.; джерела, своїм звичасм, говорять про самих головних учасників, і тільки про пізнійші походи — напр. 559 р. можемо в порівняння ріжних джерел напевно довідатись, що там брали участь і Болгари і Слов'яни²⁾. Певно, Слов'яне робили такі розбійничі напади й на власну руку. Прокопій каже, що „від початку пановання Юстиніана (527 р.) Гуни (Болгари), Слов'яне й Анти майже що року страшенно нищили Іллірію і всю Тракію, всі землі від Іонійського моря до константинопольських передмість, Елладу й Херсонес“. Особливо звернув на себе увагу напад 551 р., коли прийшло „слов'янське військо, якого не було“, так що Юстиніан мусів звернути против Слов'ян війська призначені для походу в Італію (але Слов'яне оминули боротьбу з ними), і потім великий похід Болгар і Слов'ян 559 р., коли вони обступили самий Константинополь, виратований одначе Велізарієм³⁾.

Сі походи промощували дорогу слов'янській колонізації за Дунай. Першу виразну відомість про таку колонізацію маємо тільки з третьої чверти VI в. (577 р.) у Іоанна з Ефесу, що оповівши про слов'янську руїну на Балканському півострові по смерті Юстіна, каже, що Слов'яне, користаючи з клопотів Візантії на сході, свобідно оселялись на візантійських ґрунтах: напавши по його словам 580 р. на Візантію, вони „сидять

¹⁾ Germ. гл. 46.

²⁾ Müllenhof D. Alt. II с. 379 і далі; тут висловлена і дуже правдоподібно умотивована гадка, що „Гети“ Марцеліна — се Болгари і Слов'яне (с. 383).

³⁾ Прокопій Hist. arcana 18, De bello G. III, 39, Агатій V. 11, пор. Теофана ed. De-Boor р. 283 (ed. Bonn. р. 360. Каталог сих нападів до приходу Аварів див. у Міленгофа 1. с., також у М. Соколова Извъ древней исторіи Болгаръ с. 40 і далі.

і по сей час (585) спокійно, без страху й клопоту в римських провінціях¹⁾. Але, очевидно, така колонізація могла початись значно скорше; хоч словянські, як і болгарські походи мали своєю метою здобич, однак се не виключало й осідання на вигідних, культивованих задунайських ґрунтах. Ініціатива таких осад часом могла виходити навіть і від Візантії. Юстиніан нпр. закликав Антів, аби залюднили спустіле місто Турий і сусідні ґрунти (в Дакії) та поберали від Візантії гроші, а натомість боронили її від Болгар²⁾. Тоді, здасть ся, до того не прийшло, але могло прийти в інших випадках. Нарешті промощувала дорогу до колонізації й служба в візантійському війську. Під час італійської кампанії (вела ся від р. 537) бачимо Антів і „Словян“ у візантійськй війську³⁾, а поодиноких Словян стрічаємо навіть на вищих військових посадах: напр. такий *Δαβραυέζας Ἄντης ἀνὴρ ταξίαρχος* (554—5 р.)⁴⁾. Вислужені ж вояки могли дуже охоче осідати в новім краю.

Походи Словян на якийсь час Візантія повздержала, напустивши на них Аварів⁵⁾. Але Авари, оселившись на Дунаю, самі стали найстрашнішим ворогом Візантії, і подунайські Словяне стають їх союзниками в походах на візантійські землі, як були ними давніше для Болгарів. Даремно візантійське правительство пробувало зарадити сьому, напускаючи Аварів на Словян і шукаючи против наддунайських „Словян“ помочи у їх східніх земляків — Антів⁶⁾. При кінці VI в. імп. Маврикій походами за Дунай примусив був Словян сидіти тихо⁷⁾, але по смерті його (602) Візантія прийшла в такий розстрій, що про якусь повздержування Словян не було що й думати. Тоді то по словам західнього літописця „Словяне відібрали у Рамлян

¹⁾ Die Kirchen-Geschichte des Iohannes von Ephesus, übers. von Schönfelder, VI с. 25 р. 255, англійський переклад Payne Smith The third part of the Eccles. History of John of Ephesus с. 432. Се вразне свідощтво збиває аргументацію Реслера в його статі Über den Zeitpunkt der slavischen Ansiedlung an der unteren Donau (Sitzungsberichte der Wiener Akademie т. 73), де він а silentio доводив, що словянська колонізація задунайських земель розпочалась вже по смерті імп. Маврикія, з початком VII в.

²⁾ De b. G. III. 14. ³⁾ Ib. I. 26, III. 22.

⁴⁾ Агапій III. 21 (пор. III. 7).

⁵⁾ Див. похвалки Аварів у Менаандра — Hist. gr. min. II р. 34, пор. 4—5.

⁶⁾ Менаандр с. 98, Теофілакт VIII. 5.

⁷⁾ Про сі походи див. Rösler Zeitpunkt с. 99 і далі.

цілу Грецію¹⁾. Болгарські орди, опановуючи коло 670 р. Мізію, заступають тут „сім словянських племен“²⁾. Але словянська колонізація не обмежалась Мізією; словянські осадли з'являються в великій масі в Македонії, в Тесалії, Беотії, Епірі, Пеллопонесі, так що західній подорожній (Вілібальд, VIII в.) називав його „Словянською землею“ (Slawinia), навіть переходять в Малу Азію, тим часом як іонійське побережжя — Ілірик займають від півночі Серби й Хорвати. „Зісловянилась вся земля наша і стала варварською“ міг по правді сказати Константин Порфирородний³⁾.

На середнім Дунаю Слов'яне, як сказано вже було, могли опинитись ще під час гунського походу на захід. Коли потім словянська колонізація опанувала чорноморські простори й присунулась над Дунай, вона, зовсім природно, теж стала розпросторюватись в краї колишньої Дакії. Як бачили ми, Йордан кладе вже західньою границею Слов'ян устє Драви. Його звістку потверджує оповідання Прокопія з початку 50-х рр. тогож VI століття: він оповідає, що велика ватага Слов'ян спустошила Ілірик і не вважаючи на вислане військо, перейшла з усією здобичею за Дунай, бо їх перепустили Гепіди: правдоподібно, ми тут маємо Слов'ян з північного берега середнього Дунаю⁴⁾.

Не без впливу на дальше розпросторення Слов'ян в краях середнього Дунаю з'явився, мабуть, перехід Аварів на середній Дунай, ще-ж більше значіння мав упадок германської колонізації на середнім Дунаю, з винищенням Гепідів і переходом Лангобардів в Італію. Слов'яне свobodно могли розпросторюватись тепер тут. В другій половині VI в. вони опанували краї на полудень від Віденського ліса, долини Драви, Сави, Мура і присунулись до границь Баварії (се видно з боротьби баварських герцоїв з ними, що розпочинається вже з кінцем VI в.), а в другий бік розпросторились до Адриатичького моря. Звідси — з лівого боку Дунаю починають вони пустошити, а вразом — і осідати по трохи в землях на правім боці. Сі походи розпочались, як можна думати з вище наведеного, ще перед приходом Аварів; походи Аварів, що з над Дунаю неу-

¹⁾ Исидор Севільський *Patrologiae cur. com.* Міня т. 83 с. 1056 (Sclavi Graeciam Romanis tulerunt).

²⁾ Теофан ed. de-Boor. p. 359: τῶν παρακειμένων Σκλαυινῶν ἐθνῶν τὰς λεγομένας ἐπτὰ γενεάς.

³⁾ De tematibus ed. Bonn. p. 53, Вілібальд в *Monumenta Germaniae historica, Scriptorum* t. XV p. 93.

⁴⁾ De hello Gotthico IV. 25, цор. Rösler *Zeitpunkt* с. 86.

станно набігали на візантійські землі в 2-ій полов. VI і 1-ій чверти VII в., безперечно мали також великий вплив на дальший розвій словянських походів. Свого найвищого пункту сі аварсько-словянські походи доходять в початках VII в., коли під їх ударами впали останні осередки римського життя західнього Балкану — міста далматинського побережа. На сей час припадає, очевидно, й колонізація західніх балканських земель Слов'янами. Вірменський географ VII в. оповідає, що в Дакії було 25 словянських народів, але їх натиснули Готи, і Слов'яне, перейшовши за Дунай, осіли в Македонії й Тракії, Дальмації й Ахаї¹⁾. Константин Порфірородний, що писав три століття пізніше, оповідає виразді²⁾, що масова колонізація Сербів і Хорватів стала ся в другій чверти VII в., на завив візантійського правительства, яке визначило їм сі західні краї, зайняті тоді Аварами, і Серби з Хорватами прийшли сюди з закарпатських країв. Але се оповідання, повне очевидних помилок і непевностей, стратило нині всякий кредит в науці, і сербсько-хорватська колонізація в дійсності являєть ся нерозривною частиною в загальнім колонізаційнім руху словянства з над середнього й нижнього Дунаю за Дунай, в VI і на поч. VII в.³⁾.

В середині VII в. словянська колонізація на захід і полудень в головнім уже дійшла своїх границь; словянська територія вижежувалась. На заході словянська колонізація зіткнулась з германськими осадами і слідом мусіла стати в обороні своїй території; трудніше означити причини, що спинили її на полудні. Слідом за тим як дали себе відчути крайні границі словянського розселення, мусіли уставитись границі передових ватаг словянської колонізації у відносинах до тих дальших,

¹⁾ Патканов в Ж. М. Н. П. VI. 1883, III.

²⁾ De adm. 30—20.

³⁾ В сучасний стан сього питання можуть увести читача статі Рачки: Biela Chrvatska i biela Srbija i полеміка його з проф. Гротом, репрезентантом традиційного погляду (Извѣстія Константина Багрянороднаго о Сербѣхъ и Хорватахъ, 1880) — Rad jugoslovanske Akademije т. LII і LIX, вказівки Крека² с. 323—6, статі В. Ягіча і В. Обляка в Archiv für slavische Philologie т. XVII і XVIII і нова праця К. Іречка (K. Jireček) Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters (Denkschriften der Akademie in Wien, phil.-hist. Cl., т. 48, 1902). Більш компромісові погляди у новіших полудневих істориків: Klaić Povjest Hrvata, 1899, Kos Iz zgodovine Jugoslovanov v šestem stoletju po Kr. (Izvestja Muz. društva za Krajnsko, 1898).

що йшли слідом за ними в правітчини й своїм натиском напирали їх на захід і полудень; згодом по тім мусіли сформуватись території і сих дальших, а на решті — і в тих краях, що були вихідною точкою словянської колонізації.

Побалтійська, полабська й чесько-словацька група, занявши західне пограниччє, західні „марки“ словянства, дали місце для розпросторення на захід польській групі, що пересовуєть ся на лівий бік Висли й в басейн Одера, а також і литовським народам; міграція полудневої групи, певно, дала їм можливість розпросторитись щось і на полудень. Загалом напрям колонізації західньої галузи можемо собі представляти як західно-полудневий. Етнографічний огляд нашої Початкової літописи свідчить вправді, що певна частина західнього словянства пішла і в противнім напрямі та утворила клин між предками сучасних Білорусинів — Кривичами, і полудневими, українсько-руськими племенами: він оповідає, що Радимичі й Вятичі, народи на Сожу й верхній Десні та Оці, не належали до східньої групи, до „Словян“ в тіснійшій значінню, по термінології сього огляду, а були „оть Ляховъ“ (сим іменем він означає групу польську разом з побалтійською)¹). Але не кажучи вже, що форма, в якій передає сю звістку літописець, не багато варта (Радимичі й Вятичі виводять ся від двох братів-єпонімів „въ Лясѣхъ“ — Радима й Вятка, що з „родами“ своїми перейшли на Сож і Оку, й тут дали початок тим двом народам), — ся звістка про західно-словянський острів на лівім боці Дніпра не знаходить собі потвердження ні в яких иньших фактах (лінівистичних, етнографічних), тому не можемо серіозно числити ся в нею²).

¹) Іпат. с. 7; ся звістка без значних варіантів повторяєть ся в усіх головних кодексах ширшої редакції.

²) Одначе дуже недавно краківський учений Потканський пробував положити сю звістку „во главу угла“ своєї зрештою не в однім досить критичної праці Lachowie i Lechici (Rozprawy wydz. fil. т. XXVII, 1898), приймаючи її без всяких ограничень та стараючи ся лише витягнути з неї різні консеквенції для своєї теорії. Петербурський учений Шахматов (Къ вопросу объ образованіи русских нарѣчій с. 9—10) для своєї теорії групування староруських племен теж використовує літописне оповідання, але в такій формі, що тут маємо память про перехід Радимичів і Вятичів за Дніпро в над польської границі, і пробує се поперти ріжними аргументами. Аргументи сї одначе досить слабкі, а поправка літописної традиції довільна — коли вже її триматись, то вона називає Радимичів і Вятичів таки виразно Лягами.

Рух українсько-руських племен на полудень виявив ся в кольонізації „Антами“ чорноморських степів між Дніпром та Доном, сконстатованій Прокопієм, і на нижнім Дніпрі — посьвідченій Йорданом. Се перша кольонізація українсько-руська, яку можемо констатувати, і для того на ній мусимо трохи більше спинитись.

Серед полудневої словянської кольонізації, як бачили ми з вищеподаного, тогочасні письменники розрізняють Словенів (*Σκλαβηνοί*, *Sclaveni*) і Антів. Найбільш ясний сей поділ у Йордана: до всіх Словян взагалі він прикладає як загальне імя стару німецьку назву *Venethi*; *Sclaveni* — то західня частина їх, на захід від Дністра, Анти — східня, за Дністром; при тім він поясняє, що се назва цілих груп, які складались з поодиноких племен, звисних під ріжними іменами¹⁾. Грецькі письменники не уживають німецької назви „Венети“, вони знають тільки Словян і Антів; їх границь між собою вони не вказують, але подані ними відомости згоджують ся з Йордановими: Словяне сидять безпосередно над Дунаєм, на се вказує оповідання Прокопія про їх засідки й напади над Дунаєм в середині VI в.; потім бачимо їх тут при кінці VI і на початку VII в. в оповіданнях Менандра і Теофілякта²⁾; Анти-ж сидять дальше від Дунаю³⁾. Супроти такої згоди грецьких письменників в Йорданом, а також і супроти повної віродостойности Йордана, що жив сам в Мізії і був сьвідком тих неустанних нападів Словян і Антів на візантійські землі, про котрі не раз згадує⁴⁾, можемо зовсім покластись на зроблене ним означенне території Словен і Антів і їх обошільної границі.

Імя Словен — *Σκλαβηνοί*, *Sclaveni* ясне; се питоменне, загальне імя Словян, що тут спеціально прикладаєть ся до їх полуднево-західніх осад для відріжнення від східно-полудневих.

¹⁾ Quorum (Venetharum) nomina licet nunc per varias familias et loca mutantur, principaliter tamen Sclaveni et Antes nominantur — с. 5.

²⁾ Прокопій *De aedificiis* IV, 7. *Hist. Gr. m.* II с. 99. Теофілякт *ed. de-Boor* VI, 6, VII, 15, VIII, 6.

³⁾ Теофілякт VIII, 5. Згаданих в сїм оповіданню Антів Цайс (*Die Deutschen* с. 606) уважав осадниками на візантійських ґрунтах, в Мізії, але крім того, що ми нічого не знаємо про масову міграцію Антів сюди, і вона сама по собі не дуже ймовірна, — ціла історія сього походу, протест аварського війська (очевидно — проти експедиції в чорноморські степи) рішучо промовляють проти такої гадки. Див. іще *Rösler Zeitpunkt* с. 113.

⁴⁾ *Rom. c.* 388, *Get. c.* XXIII.

Але Анти? Проби об'яснити се імя з словянської мови або найти її сліди в пізнійших численних іменах словянських племен не удались. Воно, як і Венеди, очевидно — чужого початку, дано Слов'янам якимсь сусідом. Здогад, що се иньша форма тієїж назви — Венедів, дуже привабливий, але проти нього роблять закиди в лінгвістичного погляду¹⁾, та й наші джерела (Йордан) виразно відрізняють сі дві назви.

Вперше се імя Антив виступає в оповіданню Йордана про війну з Антами остготського короля Вінітара при кінці IV в., згаданім уже вище²⁾. Як легендарною і цілком нереальною виглядає історія завоювання Венедів Германарихом, так натовість варта віри ся згадка. Може бути тільки непевність, чи не переніс історик сучасного імени Антив на ті часи. Одначе, коли зважимо, що Йордан знав загальне імя для всіх Слов'ян — „Венеди“, знав про часткове значінне антського імени, і на иньших місцях виразно каже за поділ на Словен і Антив як за сучасний³⁾, то приходить ся думати, що імя Антив в сім епізоді таки переказано було іотською традицією (а в кождім разі уважалось іменем старшим ніж VI століте). Знайомість Остготів з Антами зрештою потверджуєт ся й остготським, очевидно, каталогом народів, перехованім в пізнійшій льонгобардській легенді — ся знайомість з антським іменем в кождім разі не пізнійша початку V в.⁴⁾

Поза тим се імя приходить до загального уживання у візантійських письменників VI в. (з ними можна рахувати й Йордана, що сам жив в східній імперії). Сі письменники майже всі розрізняють Слов'ян і Антив: Прокопій, Агатій, ~~і~~ Маврикій, Менандр, Теофілакт⁵⁾. Останній раз імя Антив приходить

¹⁾ Мервольф і Ягіч в Archiv IV с. 65, 76, VII с. 12, пор. XIX с. 234; Крек² с. 254—6.

²⁾ Перед тим, на одній написі в Боспора III в. (270-их рр.), між иньшими Боспорянами згаданий *Αντας Παπι... (Πάπιος чи Παπίου). На нього недавно звернено увагу, як на першого згаданого Анта. Ся згадка випередила-б о ціле століте Йорданову, але чи маємо тут дійсно етнографічне означення, можна сильно сумнівати ся.

³⁾ Див. вище (с. 153) наведену цитату в главі 23, пор. гл. 5.

⁴⁾ Про се див. в примітках (28).

⁵⁾ Агатій згадує лише про Анта Дабрагева. Т. зв. Маврикій називаєт ся як автор трактата що між иньшим містить спеціальний розділ (XI. 5, вид. 1664 р.): πῶς δεῖ Σχλαβοῖς καὶ Ἄνταις καὶ τοῖς τοιοῦτοις ἀριστεροῦσαι (виїмки у Шафарика, додаток, і у Крека² с. 295); що автором не був цісар Маврикій — див. Byz. Zeitschrift 1894 с. 440, Krumbacher² с. 635. Звістки иньших письменників подав я вище і пізше.

в оповіданню Теофілякта — письменника, що жив в першій пол. VII в., в оповіданню про війну 602 р. По сїм се імя зникає. Чи не було воно перейняте Візантійцями від східніх турецько-фіньських орд, що були сусідами власне полуднево-східніх Словян і з кінцем V в. приходять в близький контакт з Візантією?

Яке значінне мав сей поділ на Словен і Антів? Уважати його чисто географічним — трудно. Занадто широко й консеквентно переходить се відріжнення у письменників VI в.: імя Антів згідно й консеквентно прикладаєть ся різними письменниками до цілої колонізації від Дністра до Меотиди, не тільки до пограничної території Антів і Словян. Імя Анта прикладаєть ся як привище до поодиноких осіб з сїєї групи (*Δαβραυέξας* "Αντης άνηρ ταξίαρχος). Анти і Словяне то виступають разом, то воюють між собою (в середині VI в.), і ведуть пізніше цілком протилежну політику що до Аварів і Візантії. Всі сї факти, що вказують на осібність сих двох груп, тяжко було-б звести до тієї ріжниці, що Словени, мовляв, сиділи по сей бік Дністра, а Анти по той. Мусіла бути більша.

Висловлялись гадки, що Анти — се імя якоїсь політичної організації, держави, завязаної через завойованне, взагалі політичний термін¹). Ся гадка не може ніяк бути прийнята. Що за велетенська держава в тих часах, від Дністра до Кавказа, надає нове імя цілій етнографічній групі! Легко поставити таку теорію, але вона не має ніякої підстави. Якоїсь цільнішої політичної організації у „Антів“ як раз не бачимо: сучасник Прокопій виразно каже, що як Словянами так і Антами не править оден чоловік, але здавна вони живуть „демократично“, і дійсно оповідає про одну таку ухвалу, повязану на антських вічу²). В таких політичних відносинах не завязують ся такі величезні державні звязки.

Одиноке можливе об'яснення — се, що поділ VI в. на Словян і Антів відповідає двом осібним діалектично-етнографічним словянським галузям. Се зрозуміли деякі дослідники давно, хоч і не відгадали тих галузей, думаючи найчастійше, що Анти означають східню галузь Словянства разом з полудневою.

Лише глянувши на розміщення Словян і Антів на полудні, переконаємо ся від разу, що назва Антів не може відповідати

¹) Про антське питання див. в примітках (29).

²) De bello Got. III. 14.

східно-полудневим ірупам Словянства, не може обіймати Словян східних і полудневих разом: як раз Словяни Мізійські (півнійші Болгари) й Панонські обіймають ся назвою Словенів (Sclaveni), бо то вони сиділи в першій половині VI в. по Дунаю від Драви до моря і Дністра. В краю між Дунаєм і Дністром в середині VI в. не міг сидіти хто иньший, як ті словянські кадри, що протягом VI і VII в. перейшли в Мізію, полишивши своїм східнім і північним сусідам землі за Дністром. „Анти“ можуть відповідати східній ірупі, але й то з певним обмеженням: ми не знаємо, як далеко сягало імя Антів на північ; теоретично беручи воно могло обіймати всі східно-словянські племена, але ми сього не знаємо і таких фактів не маємо, а стрічаємо се імя тільки в подіях і комбінаціях, які дотикають ся самої лише полудневої кольонізації східно-словянської галузи; імя Антів могло обіймати цілий східній відділ, але в тім матеріалі, що ми маємо, воно належить тільки до полудневої частини сього відділу, до полудневих племен східної ірупи, і з сим значінням — не проблематичним, а звязаним з реальними фактами, з усім кругом фактів, який іно маємо, мусимо числитись. Анти — не східні й полудневі галузи Словянства, а полуднева частина північно-східної галузи, себ то ті племена, що утворили етнографічну цілість, яку тепер звемо українсько-руською.

Все промовляє за сим ототожненням Антів з предками нашого народу і надає йому правдоподібність, що граничить з певністю. Ми бачимо, що сї Анти виступають на території, де пізнійше бачимо Русинів і де й тоді — в VI в. не міг сидіти ніякий иньший словянський нарід, розумію краї між Дністром і Доном. Їх границею з „Словенами“ тоді був Дністер, але з рухом „Словен“ на захід і полудень вона натурально мусіла посунутись на захід — і дійсно потім, в X в., бачимо Дунай границею Руси з Мізійськими Словянами. Бачимо, що сї Анти були східніми сусідами Словян, відріжняючись від них як особна ірупа, пайправдоподібнійше — етнографічна; се бачимо й у їх наступників — Руси та Болгарів. На останку — антська кольонізація вповні відповідає тому, що ми на основі вище сказаного про напрями словянської кольонізації могли-б викомбінувати про правітчину нашого народу й напрям його кольонізації. Се все, кажу, робить — можна сказати — певним, що в Антах маємо предків українсько-руських племен.

Ся антська — українсько-руська кольонізація могла на добре розпочатись в полудневім напрямі не скорше як з кінцем IV в.,

а в більш менш закінченій формі виступає в першій половині VI в. Західню границю її становив тоді Дністер; на захід від нього сиділи „Словени“, ті словенські кадри, що кольоніаують протягом VI—VII в. балканські й середньодунайські землі; з поступом сіві кольоніації антська границя з Дністра повинна була поступати на захід, як я вже сказав. Анти мусіли натискати на своїх західніх сусідів, і дуже правдоподібно, що на ґрунті сих кольоніаційних відносин виникала та боротьба Словян і Антів, про яку згадує Прокопій — дець в другій чверти VI в.

При кінці VI в. „Словени“ ще займають лівий берег нижнього Дуная. Тільки з закінченням кольоніації балканських земель, з переходом болгарських орд за Дунай могли Анти опанувати дунайський берег і витиснути звідси останки Словен: пізнійше (в VIII—IX в.) він дійсно був в руках Руси. На заході інтензивна міґрація полуднево-західного Словянства в другій половині VI і першій половині VII в. на полудень і захід полишила українсько-руській кольоніації прикарпатські землі. В другій половині VII в. українсько-руська кольоніація могла в головнійшій уже опанувати свою територію, кажу — в головнійшій, бо етноґрафічні границі не відразу міцно уставилися, мусіли перейти через певні флюктуації, а особливо кольоніація гірських карпатських країв Русинами мусіла йти поволі й закінчила ся, певно, значно пізнійше.

Уставлена вище тотожність Антів із українсько-руськими племенами відкриває нам кілька фактів з найранішої історії їх кольоніації.

Йдучи хронологічно, треба почати з тієї війни Вінітара з Антами. Падає вона на останню чверть IV в., дець на кінець 70-х чи 80-і рр., близше дати означити не можна. Як я вже сказав, все промовляє за тим, що-б не збувати в сїм епізоді імени Антів гадкою про анахронізм; додам, що й війна та могла бути ще не дуже далеко від Дніпра, бо Остроготи під натиском Гунів поволі тільки посувались на захід, аж опинились на середнім Дунаю; отже й геоґрафічно взявши, ніщо не противить ся гадці, що тут справді брали участь Анти. Та признаючи саму війну реальним фактом, трудно прийняти, як я вже згадував, те об'яснення, яке дає її Йордан. Я наводив уже його оповідання: Вінітар, „не хотячи підлягати гунській зверхности,

став відтягатись помаху й хочачи показати свою відвагу, рушив з своїм військом на краї Антів; напавши на них, в першій битві він був побитий, але далі воював сміло й їх короля Боза¹⁾ з синами й 70 старшинами казав розіпнати для страшного прикладу“²⁾). В дійсности в сій війні я, як згадував, бачив би симптом словянської, може антської спеціально — значить нашої колонізації на полудень, що віткнулась в Готами. Гуни тоді взяли Антів в оборону проти Готів і при помочи вірної їм частини Готів знищили зього своєвольного Вінітара.

В першій половині VI в. Анти беруть участь в походах придунайських Словян на Візантію. Про них маємо кілька дуже сильних заміток у сучасників. Йордан закінчує свою римську історію згадкою про „повсечасні напади Болгарів, Антів і Словян“, а оповідаючи про легендарну державу Германариха і колишню послухність йому Словян, пригадує, що тепер Венети, себ то Анти й Словяне „за наші гріхи скрізь так бушують“. Ще сильніше висловляється Проконій, — що Гуни, Болгари, Словяни і Анти, від коли настав імператором Юстиніан, набігаючи що року на Іллірїю і Тракію, чинили страшні спустошення людям. На иньшому місці він згадує, що на початку пановання Юстиніана „Гуни (Болгари), Анти і Словени переходили за Дунай та незвичайно непокоїли Римлян“³⁾).

З зього виходить, що Анти були звичайними учасниками тих повсечасних нападів Болгарів і Словян і могли брати в них участь ще в кінцем V в. Особливо-ж сї болгарсько-словянські напади стали частими в другій чверти VI в., за часи Юстиніана. 530 р. цісар поручив був оборону Дунаю маістру Хилвудію, і він потрапив протягом трох років повздержувати задунайських варварів — Болгар, Антів і Словян від нападів, робив навіть походи за Дунай, поки не наложив головою підчас такого походу в краї Словян, і напади пішли знову⁴⁾). Вони страшно шкодили сусіднім візантійським провінціям, але зрідка лише набрали ширшого значіння, і тим поясняєть ся, що Юсті-

1) *Voz nomine*, може Бож-ко, Божидар, Богдан. В нїм бачили Буса Слова о п. Ігоревїм (готські дїви „поют время Бусово“) — гадка дуже привабна, але не зовсім певна.

2) *Getica* с. 48.

3) *Getica* 23, *Hist. arcana* 18, *De bello Got.* III, 14.

4) *D. b. G.* 14—18. Занотую статейку про нього: Ивановъ Надгробниахъ надписъ на Хилвуда (Период. Сиссанне т. LXII).

ніан не звертав особливої уваги на них і віддавав ся тим часом плянам далеких експедицій. Докладно учасники сих походів в коротких звістках сучасників не вчислюють ся, найчастійше говорить ся лише про Болгарів, рідше про Словен; про участь Антів знаємо тільки з загальних уваг. Тільки один раз, до річи, говорячи про Антів, згадує Прокопій про їх похід на Тракію¹⁾, але й то так, що з того зовсім не можна вивести, чи то був спеціально-антський похід, чи ні. Взагалі, походи самих Антів, на власну руку, на Візантію не дуже навіть й імовірні; правдоподібно, вони бували звичайно тільки учасниками чужих походів: особливо Болгари, ходячи з азовських степів на Візантію, могли приберати собі по дорозі ватаги Антів до участи, волею чи неволею.

В другій половині Анти поріжнились з „Словенами“; про се оповідає Прокопій, не пояснюючи причин: „пізнійше, по смерти Хилвудия (сталась 534 р.) Анти й Словени поріжнились, прийшло до війни, й Антів перемогли вороги“. Трохи згодом він згадує, що сі народи „вели між собою переговори й мали безпечно обопільні зносини“²⁾, се натякає, що війна тривала не довго, але після неї не було ближших відносин (бодай тоді) між обома сусідами. Дуже можливо, що се була колонізаційна боротьба, натиск Антів на Словен; хоч могли бути й якісь спеціальніші причини. Ся війна мусить припадати десь на кінець 30 або початок 40-х рр.

Візантія, правдоподібно, хотіла використати се поріжнення своїх ворогів (хто зна — чи й не доложила до нього рук). Вона звернулася до Антів, щоб перетягнути їх до себе: Юстиніан закликав їх, аби оселились в околицях Турія, спустілої римської кріпости, збудованої по словам Прокопія Траяном, на лівім боці Дунаю (очевидно в Дакії), обіцяючи їм богату платню й всякі вигоди³⁾, аби вони боронили Візантію від Болгарів (і розуміть ся — заравом і від Словян). Одначе між ними не прийшло, здасть ся, до порозуміння: розбилось на справі псевдо-Хилвудия, що появил ся між Антами. Епізод сей докладно оповів Прокопій, і він дав йому нагоду до класичної характеристики побуту Словян і Антів та деяких дуже інте-

¹⁾ De b. G. III, 16.

²⁾ Ἐπεκηρυχέοντο γὰρ ἕδην καὶ ἀλλήλοισ ἀνεμίγνυντο ἀδεῶς οἱ βάρβαροι οὔτοι — De bello Got III, 14.

³⁾ Σφοῖσι ξυνοικεῖν μὲν δυνάμει τῆ πάσῃ, χρήματα δὲ μεγάλα σφοῖσι προτεῖσθαι — D. b. G. ib.

ресних подробиць. Між невольниками, взятими Слов'янами в війні з Антами, був молодий Ант на імя Хилвудий. Один грецький невольник з Тракії, що перебував між Антами, звернув увагу свого ховаїна, що у Словен в неволі перебуває Хилвудий, той самий звістний римський маїстр, що так дав ся їм в знаки, але Словене того не знають. Анти викупили того Хилвудия, і хоч він запевняв, що він зроду Ант, йому не повірили, й на загальнім антськїм вічу¹⁾ примусили його, аби удавав з себе маїстра Хилвудия. Коли Юстиніан зробив згадану вище свою пропозицію, Анти згоджувались тільки з тим, аби той ніби Хилвудий дістав назад свій уряд і жив на тих пропонованих ґрунтах з ними разом. Але коли Хилвудий їхав в сїй справі до Константинополя, перестрів його на дорозі Нарзес і довівши обманство, арештовав та й повів в кайданах до цісаря.

Та хоч сї переговори не дійшли тоді кінця, одначе хто зна, чи не від сього часу — боротьби з Слов'янами й зносин з Візантїєю²⁾, датуєть ся переміна в політиці Антів, бо пізнійше (правда, звістка вже належить до часів Маврикія), — ми стрічаємось з Антами, як виразними союзниками Візантії.

В 550-х рр. дали ся в знаки Антам Авари під час свого переходу з прикаспійських країв на захід. Про се оповідає фратмент Менандра (без початку); з нього довідуємось, що Антам не пощастило в боротьбі з Аварами, й Авари почали пустошити їх землю своїми нападами та грабувати; Менандр оповідає, що для викупу вятих в неволю Анти вислали одного з видатніших між собою, Мезамира³⁾, але коли той під час свого посольства став говорити з Аварами згорда, використав се один Болгарин (*Κοτρίγυρος*), близький до аварського кагана і неприхильний до Антів⁴⁾. Він порадив кагану вбити Мезамира, як чо-

¹⁾ ἠγγέλονται μὲν ἐπὶ τούτῳ Ἄνται σὺνθεδὸν ἅπαντες.

²⁾ Антські ватаги на візантійській службі бачимо в Італії і перед сїєю справою ніби Хилвудия і по ній, але разом з ватагами Болгар і Слов'ян, De b. G. I, 26—7, III, 22 — отже се не свідчить про союзні відносини до Візантії, доводить тільки брак якоїсь державної організації у всіх сих племен.

³⁾ Μεζάμηρον τὸν Ἰδαρίζου, Κελαγαστοῦ ἀδελφόν — фратмент в Hist. gr. minores II с. 5—6 (ed. Bonn. p. 284—5).

⁴⁾ ὁ κατὰ Ἄντων τὰ ἐχθίστα βουλευσάμενος — з сих слів можна б вивести, що сей Котригур і під'юдив кагана на Антів, може через якоесь поріжнення Болгар і Антів; се толковання дало б можливість до деяких інтересних виводів, як би воно було єдине можливе.

ловіка особливо впливового між Антами і здібного до організації боротьби, і Авари вбили Меамира, а після цього пустошили ще гірше землю Антів, забираючи невільників й грабуючи її.

Сей епізод хронологічно належить до кінця 550-их рр. Напад Аварів на Антів об'ясняють тим, що то Візантія їх напустила; дійсно, уложивши з Аварами угоду, Юстиніян поручив їм воювати з ворогами Візантії¹⁾, але ми не маємо слідів, щоб Анти тоді докучали Візантії, і далеко правдоподібніше, що Авари без спеціальних візантійських поручень по дорозі „примучили“ Антів. Се пригадує історію Повісти візантійських літ: там оповідаєть ся, що „Обри (Авари) вовваша на Словѣны и примучиша Дулѣбы, суцая Словѣны, и насилье творяху женамъ дулѣбьскымъ: аще поѣхати бяше Обрину, не дадѣше въпрячи коня, ни волу, но велѣше въпрячи 3, или 4, 5 женъ въ телѣгу и повести Обрина“²⁾. В сїм переказі мусить критись реальна згадка про насильство Дулібам від Аварів; хоч літописець зачисляє се до часів імп. Іраклія (610—640), та датованне се зроблено на основі візантійського оповідання з 610 р.³⁾ і доволно надано тому — очевидно народньому переказу про утиск Дулібів. Дуже можливо, що в нїм маємо пам'ять про аварську біду VI в., переказану Менандром. Не виключені вправді такі примучування й пізнішими часами, коли Авари жили на середнім Дунаю; але з епізода аварської війни 602 р. бачимо, що тоді Словяне наддунайські були в відносинах союзу й певної залежності від Аварів, Анти-ж цілком незалежні, і військо аварське дуже не радо прийняло план свого кагана — іти на Антів; воно по prostu збунтовалось і не пішло. Отже пізніші походи Аварів на Антів можна, як би хто схотів, припускати, але дуже на їх існування покладатись не можна.

З другої половини VI в., після тієї аварської біди, ми вже не маємо звісток про Антів. Вони виступають аж у війні

¹⁾ Менандр, *ibid.*

²⁾ Іпат с. 7. Вправді висловлюєть ся здогад, мов би тут книжник переніс на руських Дулібів утиск, чинені Аварами чеським Дулібам, через непорозуміння та тотожність імен. Але щоб в XI в. до руського книжника дійшла звістка про аварський утиск спеціально Дулібів, а не Чехів і Морави взагалі, се здаєть ся мені дуже вже неправдоподібним.

³⁾ Теофан *ed. de Boog* I р. 301—2.

602 р. Під час війни з Візантією, коли Греки звернули свої сили проти союзних з Аварами наддунайських Словян, аварський каган для діверсії вислав був тоді військо, „аби знищити антський нарід, що був союзником Ромеїв“. Але аварське військо від такої перспективи стало тікати до Греків, і каган мусів відложити свій плян. Епізод сей цікавий, бо показує, що Анти, як я вже сказав, тоді були зовсім незалежні від Аварів і як союзники Візантії, мусіли воювати з Словенами, отже тримались від них в осібна і ворожо.

Заразом він характеризує відносини не тільки Аварів до Антів, а й взагалі кочових орд до словянської людности наших країв. Вся політика кочових орд, що мандрують нашими степами, звернена на багаті візантійські землі: з них тягнули вони багаті окупи за „союз“ і збирали здобич нападами. Відносини до Словян їх інтересовали далеко менше, і війна з ними звязана була з великими трудностями: Словяне були майстри ховатись у всяких нетрах, як свідчать оповідання Візантійців (Теофілякта, Маврикія, Льва). Тож війна рідко коли йшла далі „примучувань“ при нагоді, по дорозі, як та аварська біда, переказана нашими й візантійськими джерелами. Се поясняє нам, як то серед самого руху орд по наших степах в V—VII в. вони заразом кольонізували ся нашими предками.

Що до Аварів, то навіть Словяне нижнього Дунаю в VI віці не були якось тісніше звязані з їх державою: правда, при кінці VI в. вони стоять в союзі з Аварами, але перед тим (під р. 578) маємо такий епізод, що Словяне відмовили всякої послушности Аварам, і каган аж пізнійше, при нагоді покарав їх за се¹⁾. В 1-ій чверти VII в. мали Аварам підлягати Болгари, поки не увільнились десь в 30-х рр.²⁾; де тоді як раз перебували Болгари, не знаємо, тож не можемо й судити про круг політичного впливу Аварів. Що до аварської зверхности над українсько-руськими племенами, то хоч можливість її, особливо що до західніх племен, не виключена, але ми маємо про неї тільки негативне свідощтво з згаданої війни 602 р. і ніякого позитивного.

¹⁾ Менаандр с. 99.

²⁾ Никифор — Opera hist. ed. de Boor p. 24.

В другій чверті VII в. аварська держава вже упадає. В третій чверті болгарські орди переходять з чорноморських степів за Дунай. Сильна хозарська держава боронила степи від находу нових орд зі сходу. Отже від другої половини VII в. і до другої половини IX — до міграції Угрів і приходу Печенігів за Дону, був час, коли обставини найбільше сприяли розвою словянської кольонізації, коли в степах не було ніяких ворогів оселої культури. Був се власне час, коли ся кольонізація прийшла до найбільшого свого розвою.

На жаль, ми не маємо сучасних відомостей про неї. З початком VII в. уривають ся візантійські відомости про східніх Словян; се по части залежить від упадку візантійської історіографії, по части від історичних обставин: Візантію окрили нові словянські держави на Дунаю, і її безпосередні зносини з задунайськими краями слабнуть. Новим джерелом для історії кольонізації наших країв стає Повість временних літ, передо всім — її етнографічні огляди, але сї огляди писані в часи значно пізнійші — в XI в., і тільки небогато можуть нам сказати як виглядало словянське розселення перед тими перемінами, які зробив в сій кольонізації новий натиск степових орд в IX—XI вв. Тільки дуже слабе доповнення до них дають арабські звістки IX і X в., взагалі дуже небогаті певними географічними вказівками. Історик для збогачення скуких відомостей сих джерел міг би звернути ся за допомогою до археології й діалектології, але і сї науки в теперішнім стані дуже рідко можуть дати цілком певні вказівки¹⁾.

Відомости Повісти, доповнені иньшими фактами, дають такий, в головних рисах, образ східно-словянської кольонізації X—XI в.:

Північну частину словянської правіччини, за виключенням того, що зайняли під час загальної міграції литовські народи, бачимо залюдненою головно великим племенем кривичьким — Кривичами. Се відвічні сусіди литовських народів, що й досі всіх східніх Словян звуть Кревами²⁾. Вони займають верхівя Дніпра, Західньої Двини й Волги поділившись дуже рано на дві галузи (вже в X віці бачимо сей поділ): на галузь західню, подвинську, з Полоцьком на чолі, і східню, півнійше

¹⁾ Літературу див. в примітках (30).

²⁾ Креews — Росиянин, Креewu seme — Росия, Креwu tizziba — руська = православна віра. Значіння слова Кривичі вістає ся невизначенням.

сформовану, де центром був Смоленськ (се властиві Кривичі Повісти). Кривичі-ж, правдоподібно, кольонізували басейн р. Великої (центр Ізборськ, потім Псков)¹⁾. Їх же кольонією часто уважають ільменських „Словен“ з їх столицею — Новгородом; але для зачислення їх як раз до Кривичів в літописи нема основи, а новгородський діалект значно відрізняється від кривицького²⁾, так що могло се бути й осібне плем'я. Спеціалізацію у нього загального імени „Словен“ правдоподібно об'ясняють тим, що то була крайня словянська кольонія.

З фактів хорографії, а по часті й археології, виводять, що кривицька територія мусіла мати колись не-словянську (головно фінську) людність. Вище я вказував³⁾, як не ясно стоїть ся справа. Хорографія (що правда, не вистудіована ще докладно) дійсно вказувала-б, що перед останнім кривичьким і „словенським“ розселенням, як його бачимо в X—XI в., була тут не словянська людність — на верхівю Дніпра й далі на північ, захід і схід. З властивої своєї території Кривичі вже на очах історії поступали на захід, по Двині (доки не стріли ся тут в німецькою кольонізацією — ливонських рицарів), і ще більше на схід. З території Кривичів і новгородських Словен словянська кольонізація йшла неустанно в басейн Волги, в землі фінських народів: Веси (що жила на північних допливах Волги — Тверці, Молозі, Шексні і коло Білого Озера), Мері (в ба-

¹⁾ Виравно говорять се лише одна з пізніших літописних компіляцій (Архангелгородський літоп.), але за сям промовляє й комбінація звісток Повісти — див. Барсов Географія² с. 178, Голубовській Історія Смолен. зем. с. 46.

²⁾ Кольонією Кривичів уважали їх напр. Соловйов (I с. 47), Беляев (Раасказы II с. 215), Барсов Географія² с. 85 і 303 (обережно), Голубовській Історія Смолен. зем. с. 45 (рішучо). Уважаючи на подібности новгородського вокалізму до українського, рівнож на деякі відгомони в північній книжній літературі про прихід Новгородців в полудня, Костомаров висловив був здогад, що Новгородці були кольонією полудневої, української Русі. Він покликував ся і на літопись, але літопись не даєв сям ніякої опори. Скритиковав сей погляд Гільфердінг в статі „Древній Новгородъ“ (Собрание сочиненій II с. 407 і далі), в фільологічного становища. Недавно аргументи за приналежністю новгородських Словен до одної групи з Кривичами зібрав Шахматов (Къ вопросу объ образовании рус. нарѣчій с. 15—6). Одначе серед українських фільологів досі підносять ся гадки, що наразлі в вокалізі українським і новгородським так важні, що не можуть уважатись попросту випадковими; добре було-б аби се питання раз було вже вяснене.

³⁾ с. 54.

сейні Оки — по Москві, верхній Клязмі і по самій Волві, на схід від Веси) та Муроми (на нижній Оці; на схід від Мери), де кривицька колонізація стрічалась з вятицькою. Ся східня колонізація була досить значною вже в X в., бо з кінцем його чи в початком XI засновують ся руські князівства в центрах сїєї колонізації — Ростові та Муромі. Вона була початком сформовання наймолодшого, але й найчисленнїйшого з словянських народів — великоросийського, втвореного на фінським ґрунті сїєю новгородсько-кривицькою та кривицько-вятицькою колонізацією, що асимілюючи фінську людність і модифікуючись під її впливом, заховала одначе словянський національний тип ¹⁾.

На правім боці Дніпра, понизше Кривичів Повість уміщує Дреговичів: „сїли між Припетю та Двиною й назвали ся Дреговичі“, каже вона. Виходило б, що сї „люде з болот“ (дрегва, дреговина — багно, мочари по українськи та білоруськи) займали велику просторонь від Припети до Двини. Одначе північна частина території між Припетю й Двиною — землі по р. Березині належали не до припетських городів — Турова й Пинська, а до Полоцької землі (князівство Мінське). Се привело деяких учених до гадки, що дреговицька територія обмежалась басейном Припети, в центральними містами — Туровом і Пинськом, а басейн Березини займали Кривичі ²⁾. Розуміється, слова літописи не так виразні, щоб на їх підставі папевно зачисляти до Дреговичів землі до самої Двини, але й гадка, що басейн Березини не належав вже до Дреговичів, не має за собою нічого більше крім тої політичної приналежности, а ся не може бути рішучим аргументом.

На заході дреговицька колонізація не виходила за басейн Припети, межуючи з побужською людністю Дулібів, а на німанським вододілі стикали ся з литовськими народами. Докладну етнографічну границю і тут уставити трудно; анї хорографічних анї археологічних фактів не стає ще на се; подібно як і з Фінами, й тут можна помітити розширення сло-

¹⁾ Головна література для сєї північної словянської колонізації Барсовъ Географія² гл. III і VIII, Корсаковъ Меря и Ростовское княженіе гл. I і II, Голубовскій Історія Смоленской земли гл. I, Данилевичъ Очерк історіи Полоцкой земли гл. II, нова статя проф. И. Смирнова Значеніе урало-алтайскихъ племенъ въ образованіи історіи русской народности — Вѣстникъ и бібліотека самообразования, 1903 с. 34—5.

²⁾ Див. про се в примітках (31).

вянської території на некористь литовської, і безперечно, що се розширення йде далеко назад, але сей процес дуже мало вивіджено ¹⁾).

Поки не роз'яснені границі дреговницької території на північ — чи обмежалась вона землями по Припети, чи сягала до Двини, не яким вістаєть ся й те — до котрої з східно-словянських іруп належали з початку Дреговичі. Тепер дреговницька територія належить до українського народу тільки своєю західною частиною — Пинщиною, краєм верхньої Припети, зрештою на північ від Припети людність білоруська, а подекуди переходить і на її правий бік. Можна се собі толкувати так, що з початку Дреговичі належали до одної ірупи з Кривичами (білоруської), й Пиньщину асимілювала полуднева, українська людність, або противно — решту Дреговичів можна уважати за асимільовану Білорусинами пізнійше. Перше об'яснення можна б прийняти на певно, коли б знати, що басейн Березини мав також дреговичьку людність. Бо в поріччю Припети були занадто сильні флюктуації — і з полудня на північ, і з півночі на полудень, аби можна було орієнтуватись просто сучасною білоруською більшістю ²⁾).

На лівім боці Дніпра, в басейні Сожа Повість уміщає Радимичів (головні міста Гом'я, теп. Гомель, і Чичерськ на Сожі); верхівє Сожа належало вже до кривичького Смоленська, і можливо, що було й залюднено Кривичами. Територія ся увійшла в склад білоруського племені. Натомісь близші сусіди Радимичів (а по літописи й одноплеменники) Вятичі ³⁾, що займали верхівє Оки й її верхні притоки, належать вже до Великоросів, як і дальша словянська кольонізація в басейні Оки і верхівях Дона, на ґрунтах Муроми, Мордви та Мещери — волость Муромсько-Рязанська ⁴⁾). Самі Вятичі, відай, були такою-ж словянською кольонізацією на фінськім ґрунті.

¹⁾ Літературу див. вище, нотку 2 на с. 55 і низше с. 195—6.

²⁾ Про Українців і Білорусинів на Припети окрім літератури низше вчисленої в прим. 36, ще статя М. Карпинського в Р. Филол. Вѣстнику 1888 і М. Довнар-Запольского Бѣлорусское Подлѣсье, 1895.

³⁾ Про літописне оповідання про спільне походження Радимичів і Вятичів „від Ляхів“ див. вище в нотці до с. 152.

⁴⁾ Барсов² гл. VII, Багалій Історія Сѣверской з гл. I, Голубовский Історія Сѣвер. з. гл. I, Голубовский Історія Смолен. з. с. 52, Іловайский Історія Рязан. княжества — Сочиненія (1884), Шахматовъ op с.

Переходимо до полудневої групи.

В центрі українсько-руської кольонізації сидить племя Полян. „Повість“ не означає їх осад ближше, каже тільки, що вони „сѣдоша по Днепру и наркошася Поляне“¹⁾, очевидно — розуміє околиці їх столиці, Київа, де жили „Поляне Кияне“. Вона поясняє ще, що Поляне назвались так тому, бо сиділи на полю, себ то голій рівнині²⁾; але околиці Київа, себто ту країну, що в X—XI в. головню була полянською територією, трудно назвати „полем“, і сама Повість, оповідаючи на иньшій місці про Полян, каже, що вони сиділи „по горахъ ситъ“ (Дніпровим), „въ лѣсѣ на горахъ, надъ рѣкою Днѣпрською“³⁾. Дійсно околиці Київа на північ від Стугни і тепер багаті лісом, а давнійше були зовсім лісовим краєм⁴⁾. Найпростійше об'яснення сеї суперечности, здасть ся, буде те, що давнійше, до натиску степових орд X—XI в., головні осаді Полян лежали на полудень від Стугни, де більше було рівнини, „чистого поля“⁵⁾. Впротивність сій країні північна частина Київщини звалась „лісовою стороною“⁶⁾; відповідно тому полуднева могла зватись полевою, „польською“, а від неї й мешканці — Полянами. „Польською землею“ Повість справді зве землю Полян, але в цілости⁷⁾. Зрештою можна-б гадати, що імя своє принесли Поляне з якихось иньших „полей“, які замешкували давнійше, але така міграція сама по собі буде вже ні на чім не опертою гіпотезою. Подібні імена від „поля“ стрічаємо ми і в иньших Словян (польські Поляне, болгарські Поляки, Польчане, Польці, словянські Поданці, Поляне в суспідстві Мораван), зовсім не залежно одно від другого⁸⁾.

1) Іпат. с. 3. 2) Занеже в полѣ сѣдяху — Іп. с. 16.

3) Іпат. л. с. 3, 4, 9. Той факт, що в історичні часи Поляне сиділи в дійсности „в лісі на горах“ вистане оден, аби збити нещасливу гадку, кинену проф. Филевичем (Исторія с. 144), що „термин Поляне має чисто топичне, зовсім не етнографічне значіння“, і віякої, мовляв, полянської території не було.

4) Згадки про ліси на сій території див. в Іпат. с. 5, 9, 296, 300, 354.

5) „Чистое поле“ за Стугною — див. Іпат. с. 301.

6) Іп. с. 575. 7) Іп. с. 12.

8) Iřeček Cesty po Bulharsku с. 63, 391, 429, Первольфъ Archiv VII с. 597, Филевичъ Исторія I с. 143. Згадаю ще, що Іловайський уважав назву Полян хибним толкованням (народньою етимологією) імени, яке сам він виводить з „исполнѣ“ (велетень), пригадуючи при тім античних Spali — Разысканія²⁾ с. 163, 255 — 6 (про Спалів в прии).

В X—XI в. земля Полян була дуже не велика; з оповідання й натаків літописи бачимо, що крайніми більшими містами її на північному заході були Білгород (на Ірпені) і Вишгород (на Дніпрі) ¹⁾. На сході споконвічною границею був Дніпро: хоч до Києва належала, здасться, вузька полоса за Дніпром, але Дніпро був і уважався за всіди границею Київщини й Черниговщини, Полян і Сіверян ²⁾. Що до полудня, то тут в X в. крайнім київським пунктом була Родня, „на устю Роси“, але потім всяку думку про оборону Порося від Печенігів князі покинули, й почали боронити побережа Стугни ³⁾. „Польська земля“ була цілком загнана в ліси.

Сим історичним вказівкам не противлять ся й археологічні факти остільки, що могили деревлянського типу виступають уже на лівім боці Ірпени і в області Раствавці, а на лівім березі Дніпра виступають похорони з паленими небіжчиками — характеристичні для Сіверщини ⁴⁾.

Сей малий трикутник — то центр історичного життя нашого народу і вихідна країна його імени — се Русь властива. Київщина під іменем Руси, Руської землі противставляється ще в XI—XII в. не тільки північним та східнім землям (Новгороду, Полоцьку, Суздаю, Вятчам), а й найближшій, нерозривно звязаній з Полянською в одну політичну цілість Деревлянській землі ⁵⁾. Русь — се земля Полян, Русини — се

¹⁾ З оповідання Київської літ. (с. 215) видно, що за сими містами вже починалась Деревлянська земля (Дерева); подібний натак — про близьку від Києва границю Деревлян дає й оповідання літописи про смерть Люта (с. 49).

²⁾ Іп. с. 104—5, 462. ³⁾ Іп. с. 51, 83.

⁴⁾ Антоновича — Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 3. Рос. истр. музей (показчик 1893 р.) с. 149—151 („палені могили“ лівого побережа Дніпра) Перецінювати сих фактів одначе не треба, бо того що б можна назвати полянським похоронним типом, ми досі не знаємо і не можемо сказати, о скільки він ріжнив ся від древлянського й сіверянського, та й пограничні пояси — береги Дніпра й правий берег Ірпени не були систематично досліджені (проф. Антонович за полянський уважав похорон вояка з конем, але тепер не можна сумніватись, що се похорон турецький — див. вище с. 41), і численні такі похорони над Росею належать, очевидно, до київських Чорних Клобуків.

⁵⁾ Напр. Іпат. с. 100 — „множество Руси (= Клян), Варягы, Словены (Новгородці)“; 207 — „в Рускую (= Київську) землю“ — в противствленню до Полоцької; 221 — „в Русь“ (в Київ — в Новгорода). 323 — „в Русь“ (в Ростовсько-Суздальської землі). Вправді д. Соболевский (Чтенія київ. істор. тов. т. V с. 6—7) був оголосив таке значіння Русь =

Поляне передо всім, хоч в ширшій значінню се імя й обіймало тоді все східне Словянство, звязане київськими князями в одну державу, в противстваленню до всіх иньших.

Але хоч у Києві і поза Києвом в XI—XII в. знали, що Руська земля — то Поляне, одначе автор Початкової літописи уважав се імя за перейняте Полянами пізнійше: „Поляне яже нынѣ зовомая Русь“¹⁾). На його думку імя Руси було принесено Варягами, се було імя княжої династії й її земляків, варяжської дружини²⁾). Та се, розуміть ся, неможливо: звідки імя Варягів-Руси, що по сій теорії були покликані Новгородцями і аж в другій генерації перейшли в Київ та крім Полянської землі розмістилися заравом, і навіть ще скорше — по кількох иньших, могло спеціалізуватись на Полянах (навіть не на Києві й його політичній окрузі) і зрости ся так з ними, що стало його другим іменем. При тім імя Руси з'являеть ся на Україні далеко скорше ніж в другій половині IX віка. Очевидно, ми маємо тут власне, споконвічне імя самих Полян. Звертає на себе увагу созвучність сього імени з Росею, полянською річкою³⁾.

Цікаво зазначити, що й у сучасників Арабів, вже від останньої чверти IX в., теж до Київщини спеціально прив'язується імя Руси: аль Джайгани, дуже авторитетний географ, що писав на уряді великого визира Саманидів, володарів Хорасана (край на півд. схід від Каспійського моря) розрізняє в Руси три групи чи племена — Русь (властиву), Славію і Танію; властива Русь — се Київщина, „їх володар живе в Києві“ (Куябі)⁴⁾.

Київщина за пізнійше (XII—XIII в.), але при тім він зовсім голословно твердить, що „Початкова літопись не знає“ такого значіння.

Про відріжнення „Руської“ землі від Деревської див. Іпат. с. 456: князь Рурик перебуває в Овручу, і київський князь його кличе до себе „в Русь“.

¹⁾ Уже автор Густинської літописи між ріжними здогадами, „чесо ради наш народ Русю наречеса“ згадує, що се виводять „иные отъ рѣки глаголемыя Рось“ (с. 236). Недавно проф. Кнауер в статі О происхождении имени народа Русь (Труды XI съезда II) доказував звяз назви Русь в нем *gos і *gois (роса і русло, Рось і Руся). Коли сей вивід лінгвістично добрий, звяз Руси й Руси дуже можлива (сам проф. Кнауер вказує на назву Волги — 'Рѡс, але се, історично взявши, неможливо).

²⁾ Іпат. с. 15.

³⁾ „Отъ Варягъ бо прозвашася Русью, а пѣрвѣе бѣша Словѣне; аще и Поляне звахуса, но словѣнская рѣчь бѣ“ (с. 16). Сї слова — дописка редактора літописи; цікаві вони й тим, що в основі їх лежить, очевидно — загально прийнята гадка, що Русь то Поляне.

⁴⁾ Див. Війки с. 34, де ся звістка порівняна з пізнішими переказами арабських письменників X—XII в.

На лівім боці Дністра — сиділи Сіверяне, Сівера, здається — найбільше з українсько-руських племен: „сѣдоша на Деснѣ и по Семи и по Сулѣ и наркошася Сѣвера“¹⁾. Племя се таким способом займало цілий басейн Десни (може крім її верхів'я, що належало пізнійше до Смоленської землі і могло бути зайняте Кривичами). Вододіл Сожа й Десни відділяв його від Радимичів, вододіл Оки — від Вятичів, Дніпро був східною границею від Полян. На полудень літопись протягає сіверянську територію на басейн Сули²⁾. Коли ті звістки писались, землі по Сулі були вже дуже ослаблені й спустошені Печенігами й Половцями, так що слова про сіверянську колонізацію по Сулі треба скорше уважати згадкою про часи давніші, з середини X в., бо вже Володимир, при кінці X в., для оборони від Печенігів не задовольняється будованням кріпостей по Сулі, але заравом ставить другу лінію зваду її по Трубежу й Сейму, і ще третю — по Остру й Десні³⁾: видно, що на Посуле не покладав він великих надій. При кінці XI в. Посуле держалось іще кріпостями, але було спустошене до решти — бо й у самім Переяславі Мономах із своєю дружиною бідовав „від рати і від голоду“⁴⁾.

Далі Сули на полудень Повість вже не каже за якісь словянські осади. Але до печенізького натиску в другій полов. X в. словянська колонізація йшла тут далеко за Сулу. Від Прокопія ми знаємо, що в першій половині VI в. словянська колонізація наближалась, або навіть може й досягала Азовського моря: згадавши про Кутургурів і Утургурів, розділених Меотидою, Прокопій каже, що „на північ від них (Утургурів) сидять нечисленні племена Антів“⁵⁾, отже в усякім разі вони займали басейн Дона. З сим згоджують ся відомости арабських письмен-

¹⁾ Іпат. с. 4. Про сіверянську колонізацію див. Барсов² гл. VII, Багалій Ист. Сѣв. зем. гл. I, Голубовский Ист. Сѣв. зем. гл. I, Печенѣги, гл. III. Про відмінні похоронного обряду на вододілі Десни й Сожа (Снови й Іпути) спостереження Бременка: Раскопки кургановъ Новозыбковскаго у. (Труды отд. слав. арх. I).

²⁾ Про племя „Суличів“ див. в примітках (32).

³⁾ Іпат. с. 83. ⁴⁾ Лавр. с. 240.

⁵⁾ Καὶ ἀπὸ τῶν χαθ' ἑρπεδων ἐς βορρῶν ἀνεμον ἔθνη τὰ Ἀντῶν ἀμετρα ἴδρυται — De b. G. IV. 4. З дальшого оповідання (IV. 5) виходило-б, що осади Утургурів і Кутургурів мабуть не стикались з собою на північ від Меотиди, займаючи місця ближші до Кімерійського Босфора, отже на північ від Утургурів, що займали східній берег Меотиди, Анти на устю Дона могли досягати моря. Але оповідання Прокопія взагалі не досить ясне.

ників. Два арабські історики аль Баладурі (IX в.) і Табарі (X в.), доповнюючи один одного, оповідають про арабський похід на Ховарію в 1-ій пол. VIII в.: арабський вождь Марван, пройшовши за Кавказькі гори, за місто Семендер, напав на Словян, що жили в землі Хозарів, на Словянській ріці (так Араби звать Дін, а часом і нижню Волгу, що на їх думку сполучала ся з Доном), і вивів з собою 20 т. люда в неволю (у Табарі — зруйнував 20 тис. домів). Третій звістний географ Масуді (1-а пол. X в.) каже про Дін, що „береги його залюднює численний нарід словянський і інші північні народи“. Се помагає нам зрозуміти і ту важну ролю, яку Словяне, по словам тогож Масуді мали в Ховарській державі: з них в значній мірі складалось ховарське військо й служба кагана¹⁾.

Таким чином у Арабів маємо виразні вказівки про Словян в басейні Дона в VIII—X в. До сього можна прилучити деякі посередні вказівки й факти з руської історії. Уже само розширення Руської держави над береги Меотиди, де вже в середині X в. мусіла істновати руська Тмутороканська волость, теж промовляє за істнованнем тоді, в X в., бодай якихось більших останків словянської кольонізації в басейні Дона. Такі останки, в далеко тяжших обставинах, знаємо пізнійше, в XI—XIII в.: були руські кріпости в басейні Дона, як Донець XII в., в околиці теперішнього Харкова; що в Саркелі (Білій вежі) була правдоподібно словянська кольонія, і такі-ж кольонії мабуть були і в „команських городах“ Подоня; на устю Дона звістний в XII в. „Руський порт“, і вище на Дону „Руське село“ (XIII в.), а в тутешніх степах руська людність — т. зв. Бродники звістні в XII—XIII в. Подорожник Рюйсброк в середині XIII в. зве Дін границею Руси²⁾.

З усього сього стає вовсім певним, що Словяне десь від V і по X в. займали Подоня, і тільки натиск Печенігів, а по-

¹⁾ Гаркави Скаванія мусульманскихъ писателей о Славянахъ и Русскихъ с. 38 і 80—1, 140 і 130.

²⁾ Про Донець — Іпат. с. 438, і новіші розкопки — Ізвѣстія XII сѣзда с. 61, 119—121. Біловежці, що прийшли „в Русь“ за Мономаха (Іпат. 205) і тут засновали нову Білу Вежу, правдоподібно, не були ані Ховарами (як то толкує Густинська літ. с. 291) ані Турками; археологічні розкопки на місці старого, як догадують ся, Саркельського городища, виказали сліди християнської й спеціально — руської кольонії (впр. хрестик в образках Бориса і Гліба) — див. літературу (на с. 49 нотка 3). Про „Руський порт“ і інші осаді XII—XIII в. див. в гл. VII тому II, де зібрані відомости про руську людність в степах XI—XIII в.

тим Половців ослабив сю кольонізацію й примусив переважну частину людности виемігрувати далі на північ¹⁾. Яке то племя сиділо в Подоню, літопись, розумієть ся, не подає. З деяких натяків здогадували ся, що й то були Сіверяне — що вони займали не тільки басейн Десни й Сули, але перед XI в. йшли далі на полудень і схід, в Подоне, навіть і до самого моря. Але виразних вказівок на се нема, противно — є деякі вказівки против того, так що о скільки ся полуднева кольонізація не належала до Уличів, належала мабуть до якогось иньшого племени, незвісного нам на імя²⁾. Взагалі ми мусимо числити ся з можливістю, що київські книжники XI в. далеко не всі племінні імена знали, і їх племінні імена далеко не покривали всеї східно-словянської кольонізації³⁾.

Вище, говорячи про Дреговичів, застановлявсь я над питанням, чи вони належали до північної, по теперішньому — білоруської, чи до полудневої — українсько-руської групи племен, бо їх територія ділить ся тепер язиковою границею сих двох груп. Для середнього Подніпров'я — території Полян і Сівер'ян такої непевности нема: вони належать тепер до українсько-руської території, й ніщо не вказує на те, аби було колись инакше; одначе в науковій літературі висловляли ся відмінні гадки і над ними треба нам застановитись.

Від п'ятдесяти літ в науці дебатуеть ся питання: чи стара кольонізація середнього Подніпров'я була українська чи вели-

¹⁾ До сієї подонської Руси прикладає д. Іловайський (Разысканія² с. 55) звістки Арабів, почавши в Джайгані, про третю групу руських земель — Танію (чи Табію), як вона зветь ся у Джайгані, — Арту, Артсанію пізнійших географів (імя се має взагалі численні варіанти). Він вдаєть ся на слова Хаукаля: „Арта лежить між Хозаром і Великим Булгаром, що зараз на північ за Румом“ (Візантиско). Се означення, дійсно, відповідає подонській Руси, але Ідриси каже зовсім що иньше: „третьїм нарід зветь ся Артсанія, а цар їх живе в місті Артсан; се гарне місто положене на неприступній горі; воно лежить між Славою і Куябою, від Куяби до Артсана 4 дні, а від Артсана до Слави 4 дні“. Се дало повід ниньшим в Артї бачити Смоленськ, бо в Славї бачать звичайно Новгород. З огляду на подібність імени (Арта) колись бачили в ній і Мордву-Ерзь. Взагалі в сії справі трудно сказати рішуче слово.

²⁾ Див. про се в примітках (33).

³⁾ Не виключена навіть і тут комбінативна робота редакторів Повісти (якої сліди будемо низше бачити не раз), старання знайти місця для звістних племінних назв і упорядкувати їх так, аби вони по можності покрили територію Руської держави.

коросійська. Не помічаючи в старих київських пам'ятках характерних прикмет української мови, здогадувались, що старі Поляне й инша людність середнього Подніпров'я належала до иньшої східно-слов'янської ірули („великоросійської“, чи „середно-руської“); ся стара людність, мовляв, виеміровала на північ від татарських погромів десь в XIII—XIV в., і її місце зайняли в XIV—XV в. насельники з Волини й Галичини, предки теперішніх подніпрянських Українців. Але ся гіпотеза, хоч заступлена й тепер кількома визначними в фільології іменами, зовсім не стійна¹⁾.

Насамперед, про масову народню кольонізацію з середнього Подніпров'я на північ в XIII в. нічого не знаємо, а а ргіогі вона зовсім не правдоподібна і припускати її не можемо: українська людність попередніми віками занадто була привичасна до всяких пополохів, а мала в лісових краях під боком дуже добрі сховища, щоб від татарського погрому XIII в. мандрувати на Волгу чи в області верхнього Дніпра, куди кажуть її йти оборонці сих теорій. Рівнож не знаємо нічого про міграцію в XIV—XV в. на Подніпров'я й Задніпров'я західньої української людности, і така міграція також неправдоподібна, бо бачимо, що до кінця XVI в., коли починаєть ся з заходу міграція, викликана зовсім новими, соціально-економічними причинами, осадники в спустошені подніпровські простори йшли з Поліся, передовсім українського, отже припливала навад людність, що відступила була в ліси — як то бувало звичайно при таких лихолітях. Як побачимо в своїм місці²⁾, гадки про радикальне спустінне Подніпров'я в XIII в. опирають ся на односторонно вибраних і побільшених, або по просту таки непевних звістках. Так що теорія заміни старої подніпрянської людности якоюсь новою в XIV—XV вв. сама по собі не має підстави.

Нема ніякої підстави й для того, аби відрізнати стару (X—XII вв.) кольонізацію Подніпров'я від західніх племен полудневої, українсько-руської ірупи. Полянська земля, як ми бачили, була тільки маленька територія над Дніпром, обнята деревлянською кольонізацією; припустити, що той полянський куток був чужеплеменним, великоросійським клинцем на правім боці Дніпра зовсім неправдоподібно, але не менш трудно припустити, що Деревляне, будши Великоросами, теж виеміро-

¹⁾ Про неї див. в примітках (34). ²⁾ В т. III гл. 2.

вали на північ в своїх пуцц, які давали такий добрий захист від кочових орд, і їх місце також заступила новіша кольонізація. В деревлянським Полісю ми маємо безперечно стару, українсько-руську кольонізацію, і Поляне мусіли разом з нею належати до полудневої, українсько-руської ірупи. Слабка діалектольоґічна закраска кнївських памяток поясняєть ся передо всім тим, що літературний кнївський рух був не льокальним, а загальним, в нїм брали участь і місцеві й прихожі люде, і тут могла виробити ся свого рода загальна мова, як грецька *κοινή*. Зрештою новішими дослідями все таки виказано в кнївських памятках, почавши від XI в., ряд язикових прикмет, які поруч західньої, галицько-волинської, характеризують сі памятки як осібну східню ірупу українсько-руську.

Супроти того декотрі оборонці старої теорії про великоросійську кольонізацію Подніпровя новішими часами відступили ся від Полян, признають в них племя полудневої ірупи, але задніпрянську кольонізацію — Сіверян і людність Подоня та Азовського побережа відлучають від полудневої ірупи, зачисляючи до великоруської чи середноруської ірупи. Та се не більше як остатня уступка старій теорії. Сіверяне все стоять як в найтіснійшій культурній і політичній звязи в Кнївом; похоронні обряди лівого й правого боку Дніпра виказують великі подібности¹⁾. Аргументи, які пробувано, за браком язикових памяток, навести за етноґрафічною осібністю лівобічної кольонізації від правобічної, не стійні. Припускати, що сіверська людність виемірувала і її місце заступила иньша, также трудно майже як в Деревлянами — о стільки се був край в своїх північних частях добре захищений природою проти степових нападів. Аж до XVI в. бачимо на його території спеціальну місцеву людність з традицією старого імени — т. зв. Севруків; в лісових і багнистих краях середнього Подесеня вона мала всі шанси остояти ся, хоч і помішавши ся дещо, в тих кольонізаційних флюктуаціях з сусіднею білоруською людністю. Теперішня північна Сіверщина має північний український діалект, з архаїчною закраскою, як діалекти кнївського Поліся, що виразно відріжняєть ся від полудневих говорів новішої дати; ми маємо

¹⁾ Див. Самоквасова Сіверянскіє кургани (Труды Ш съѣзда т. I), Бобринскій Кургани II с. 179, Бременка Раскопки кургановъ Нововыбовскаго уѣзда (Труды отд. рус. и сл. археол. I), Сперанскаго Раскопки кургановъ въ Рыльскомъ у. (Археологич. извѣстія, 1894).

тут, очевидно, останки старого сїверянського діалекту, що був отже українським.

Таким чином нема підстави приймати, що старі осадники Задніпрова не належали до тієї полудневої групи, в котрій сформувався сучасний український нарід.

Переходимо до західніх українсько-руських племен.

Безпосередніми сусідами Полян на заході були Деревляни. „Повість“ нічого не каже, де вони жили: для письменника-Киянина се була занадто звісна річ, тож вона тільки поясняє, що Деревляни звали ся так тому, „зане сѣдоша въ лѣсѣхъ“¹⁾. Тому територію їх треба вислідити нинішними способами. Про їх північних сусідів — Дреговичів Повість каже, що вони сиділи „між Припетю та Двиною“; отже Припеть має бути північною границею Деревлян. Археологічні розкопки (правда — не дуже систематичні, і з результатами далеко не категоричними) і порівняння похоронного обряду по обох боках Припети приводило дослідників до виводу, що Дреговичі переважали на північній березі Припети й мішались з Деревлянами на полудневім²⁾; отже й се не противить ся вказівці Повісті, що багнiste побереже Припети межувало Деревлян і Дреговичів. На сході, як було вказано, границею можна прийняти поріче Ірпени; на північній сході деревлянські осадки могли досягати Дніпра. Про західню й полудневу границю можемо говорити тільки дуже гіпотетично. На заході — суперечки між київськими й волинськими князями за Погориня³⁾ піддають думку, що тут сходилась кольонізація Деревлян і Дулібів; але в останках старого життя виразної етнографічної границі тут не можна запримітити: розкопки могил зроблені новітніми часами в поріччях Случи, Горини й Стира виказали велику подібність в похоронних обрядах і культурній обстанові⁴⁾. Не виключено, що Деревляне сягали в поріччя Горини і навіть Стира, хоч сї поріччя, особливо в верхніх своїх частих, від X в. мабуть сильно

1) Пат. с. 3.

2) Статі проф. Завитневича в Трудах Київской Академіи 1886, VIII, Читеніях київського історичного товариства т. IV і VI, Київській Старині 1890. V. Див. мою Історію Київської землі с. 3—4 і Ол. Грушевського Пинское Полѣсье I с. 10—12, де вказана й иньша література.

3) Про Погориня див. мою Історію Київщини с. 14—6.

4) С. Гамченко Раскопки въ бассейнѣ р. Случи, Е. Мельникъ Раскопки въ землѣ Лучагъ, В. Антоновичъ — Раскопки кургановъ въ Западной Волини — все в I т. Трудів XI археол. сѣзда.

були заповнені людністю більше полудневою, що відступала сюди з Побожа — улицькою передовсім. Що до полудня, то звістка Константина Порфирородного, що печенізькі кочовища притикали до земель „Уличів, Деревлян і Лучан“¹⁾, наводить на гадку, що деревлянські осадки виходили за границю лісів — переходили в басейн верхнього Бога.

Уличі в початку сиділи на нижнім Дніпрі. Так вразно каже новгородська версія Повісти²⁾ в оповіданню про війну з ними Ігоря: „и бѣша сѣдѣше Улицѣ по Днѣпру вѣнизѣ, и посемь преидоша межѣ Богъ³⁾ и Днѣстръ и сѣдоша тамо“. Хоч при тім не сказано, на котрім боці Дніпра Уличі сиділи, але найбільш просте розумінне текста каже, що на тім же правім, і ні що не примушує відступати від нього.

Інші версії Повісти — полуднева (Іпатська і под.) і суздальська (Лаврентівська і под.) не мають сього епізода. Натомість в етнографічних оглядах вони говорять про чорноморську людність так: „Улутичи Тиверци сѣдяху по Бугу и по Днѣпру и присѣдяху къ Дунаеви; и бѣ множество ихъ, сѣдяху бо по Бугу и по Днепру оли до моря“. Так в кодексах полудневої редакції⁴⁾, в Лаврентівських натомість: „Улучи и Тиверци сѣдяху бо (читай: по Богу и) по Днѣстру, присѣдяху къ Дунаеви, бѣ множество ихъ, сѣдяху по Днѣстру оли⁵⁾ до моря“⁶⁾.

Таким чином між різними редакціями повісти бачимо вагання як в самих імени (Уличі, Угличі, Улучі, Улутичі), так і в означенню їх території. На виясненне цієї справи ужито

¹⁾ De admin. 37: τὸ δὲ θέμα Ἰαβδερτῶν πλησιάζει τοῖς ὑποφόροις χωρίοις χώρας τῆς Ῥωσίας, τοῖς τε Οὐλτινοῖς καὶ Дерβленίνοῖς καὶ Λενζενίνοῖς καὶ τοῖς λοιποῖς Σχλάβοις.

²⁾ Сөб то кодекс Археографічної комісії (XV в.) і Толстовський (XVIII в.) і Новгородської літописи, вид. 1888 р., крім того в 1 Соф. с. 97, Воскр. I с. 277, Никон. I с. 26, Твер. с. 47.

³⁾ В обох кодексах Новгородської л. попсовано: бѣ, бѣи, правдиву лекцію відгадав Ламбін ще перед виданням їх.

⁴⁾ Іпат. с. 7.

⁵⁾ В Лавр. кодексі: „или“.

⁶⁾ Так в Лаврентівській кодексі; інші кодекси північної версії мають дуже великі відмінні, наближаючись до полудневої версії (а полудневі кодекси не мають варіантів). Так Троїцький кодекс має: „Лутичи“, і такаж поправка другою рукою є в Кенигсберській (Радивилівській); Кенигсберський і Академічний замість слів „по Днѣстру присѣдяху... по Днѣстру“ мають „по Бугу и по Днѣпру“.

богато труду, й вона має цілу літературу¹⁾. Справа одначе досить ясна.

В вище наведеном тексті Константина Порфирородного, де він вичисляє племена сусідні в Печенігами, він іде зі сходу на захід і називає слідом за Русю (київською, себ то Полянами) Ульців (*Ουλλίνοις*), Деревлян (*Δερβλενίνοις*) і Лучан (*Λευζενίνοις*). Очевидно, *Ουλλίνοι* — се Уличі; Лучане, *Λευζενίνοι*, очевидно називають ся так від Луческа (теперішного Луцька) (другою формою їх імени могло бути: Лучичі). Отже Константин розрізняє Уличів і Лучичів-Лучан (Лучичів) і кладе одних на схід від Деревлян, других на захід.

Факт, що Константин знає в сусідстві Деревлян Ульців-Уличів знаходить собі повне potwierдження в нашій літописи. Власне цікаво, що полуднева й північна редакція Повісти, говорячи про Улучів-Улутичів в своїх етнографічних оглядах, розходять ся в їх іменованню, але згідно і без всяких варіантів говорять про війну Київа з „Уличами“. Всі редакції літописи сходять ся на тім, що були „Уличі“, і що перші київські князі вели війни з „Уличами“. Правда, в новгородських варіантах тут є ще вагання між „Уличами“ і „Угличами“, і в різних редакціях різні князі воюють з ними (Оскольд і Дир, Олег, Ігорь), але ясно, що ми маємо тут варіанти одного імени Уличів (думаю, що Угличі — то півнійша етимологізація імени Уличів)²⁾, один нарід Уличів (Угличів), з сим народом вели війни київські князі, і до нього належить звістка новгородської редакції Повісти, що він сидів по Дніпру і півнійше перейшов в край між Богом і Дністром. Коли в етнографічних оглядах полудневої й суздальської редакції стрічаємо Улучів-Улутичів, в суперечкою що до їх осад, то правдоподібно тут помішано східних Уличів і західних Лучичів-Лучан (що у Константина виступають під іменем *Λευζενίνοι*). Крім близької подібности імен помішати їх було тим легше, що Лучане, судячи з звістки Константина мусіли виступати досить далеко на полудень, щоб бути сусідами в Печенігами. До замішанини прилучилась ще переміна місця. Суздальська редакція говорила про Уличів, що

¹⁾ Дивись про неї в примітках (35).

²⁾ Може піддержана потім істнованнем на півночі міста Углича; порівняти Літописець вид. Львова, I с. 42: тут Уличі звуть ся Угличанами, а замість Пересічча — Углич.

по міграції вони сиділи на Дністрі, а новий редактор поправив се, з огляду на давніші осади Уличів на Дніпрі, і переіменувив імя. Прецінь писало ся про них тоді, коли давнійша уличська колонізація була давно минулим фактом, досить неясно відомим.

Совзвучність імен Уличів і Лучичів, Луческа, що причинила ся до сього помішання, піддавала новітнім дослідникам привабну гадку — звязати се імя з Уличами (Улучами, Улучичами); але в такім разі прийшло ся б припустити, що сї Улучі по імени племені назвали своє місто Луческом (а по імени міста потім звали ся Лучанами); такого другого факта не зможемо вказати, і для того сього об'яснення треба зрікти ся — воно занадто штучне. Лучане Константина Порфирородного — се очевидно вже політична назва, взята від імени міста, при тім назва досить давньої дати, коли була так добре знана в 40-х роках X в.¹⁾ Тому звязувати її з міграцією Уличів з над Дніпра досить ризиковно — хоч би й припускати, що Уличі потім відступили між иньшим і в землю Лучан.

Повість оповідає про міграцію Уличів з над Дніпра за Бог в звязку з „примученням“ Уличів київським військом: воєвода князя Ігоря Свинельд примучив їх і примусив платити дань; ся війна тривала кілька років (сама облога Пересічна тягла ся три роки), і закінчилась, видно, незадовго перед смертю Ігоря (945). Слова літописи про перехід неясні — чи Уличі перейшли Бог після сієї війни, чи перед нею, і в літературі є на то різні погляди²⁾, але порівнянне літописного оповідання з нерав згаданим текстом Порфирородного про печенівських сусідів, показувало-б, що тоді — ще перед 40-ми рр. X в. Уличі покинули вже Дніпровське побереже: Печеніги на правім боці Дніпра сусідують передовсім з Русю — Полянами, значить полянські осади вже були відкриті з полудня, Уличі звідси уступили й держались ще десь трохи далі на захід, між полянськими осадами, що по Дніпру могли держатись

¹⁾ Міграція одного з руских племен з Дніпра на сусідній Дністер не була дуже голосною подією, тому ледви чи могла протягом яких 2—3 років дійти до відомости Порфирородного. Звістки його про печенівську колонізацію і руське пограниччя показують добре джерело, якусь основну реляцію, і вони варті особливої уваги.

²⁾ Напр. Барсов² с. 98 думає, що се було перед війною, Філевіч Історія с. 301 — що після війни. На літописний порядок сих подій, записаних сто літ пізнійше, взагалі не можна покладатись, і для того над ним нема чого дуже застановлятись.

довше ніж де, і деревлянськими. Міграція Уличів вже тоді почалась.

Чи була ся міграція перед походом Свинельда (се з огляду на Порфирородного я уважав би правдоподібнішим), чи після нього, в усякім разі головною причиною її не можемо уважати що иньше, як натиск Печенігів: самі примучування київських князів не зрушили-б Уличів з насижених місць і не примусили-б шукати нових осад серед заповнених вже иньшою людністю країв, як не зрушили иньших народів, що дізнали на собі сього державного процесу. Се річ ясна, і хронологічно (перша половина X в.) міграція припадає на той час, коли чорноморська людність дійсно мусіла відступати на північ. Відповідно до того напрям міграції Уличів ми повинні собі представляти не просто як західній, а більше північно-західній — в країв нижнього Дніпра й Бога в краї середнього і верхнього Бога та середнього Дністра. Чи при тім виходили вони на територію чужу, залюднену иньшими племенами, чи й давніше вони тут сиділи, годі сказати. Може лише заприжити, що степова, чорноморська колонізація мала всі шанси визначати ся більшою екстензивністю — тут на колонізаційній периферії наші племена могли залюднити велчезні простори, але зрідка, і потім під натиском кочових орд концентрувати ся в більше беззечних частях своєї території.

Отже, збираючи до купи все сказане досі, бачимо, що Уличі сиділи на правім боці нижнього Дніпра. Чи переходили вони на лівий бік Дніпра, чи за Дніпром сиділо иньше племя — не знаємо. На півночі Уличі стрічали ся з Полянами. На полудень, певно, досягали моря, поки не відтиснули їх Печеніги: се виразно каже суздальська редакція, а хоч тут маємо поправку, але поправку свідому, і коли новий редактор зіставив „оли до моря“, перемінивши ріки, то, очевидно, виходив з переконання, чи з традиції, що словянські (уличські) осаді досягали і тут моря. На заході їх осаді досягали Бога, може й переходили на правий бік. В X в., уступаючи від натиску Печенігів, а може — й примучувань київських князів, вони пересунули ся в краї середнього і верхнього Богу та Дністра¹⁾.

Край між Дністром та Дунаєм зістає ся Тиверцям; вони-ж сиділи по Дністру. Близше означити їх границь з инь-

¹⁾ Як на сліди сеї міграції вказують на кілька назв в Галичині: Улич коло Стрия і другий коло Любачова, Улич на Сані, і Улич в басейні Уга. (Ung).

шими українсько-руськими племенами ми не можемо; тільки очевидно, що коли Уличів з Тиверцями суздальська редакція садить по Дністру, то для Тиверців головню вістаєть ся край на правім боці Дністра. Повість (особливо тут важна суздальська редакція) виразно каже, що осадн Тиверців доходили до самого моря і Дунаю, та що кольонізація була колись сильна („бѣ множество ихъ“). На північнім боці Дунаю вона могла стрічатись з останками „Словен“, що ще не перебравлись в Мізію. На північнім заході їх кольонізація могла переходити в гірські краї Карпатів. На верхнім Дністрі вони мусіли стрічати ся з розселеннем Дулібів. Містечко Тиврів на Богу (Винницьк. пов.) — одинока осада, що своїм іменем може вказувати на Тиверців, давало повід розширяти їх територію і над середній Бог¹⁾, та розумієть ся, одинокого імени осадн на се не вистас. Імя їх звязувано з античним іменем Дністра — *Τύρας*²⁾; серед иньших словянських імен воно, дійсно, не має паралелів³⁾.

На захід від Деревлян сиділи Дуліби. „Дуліби же живяху по Бугу, кде нынѣ Воляннне“, „Бужане зань сѣдять по Бугу, послѣ же Воляннне“, каже Повість про них⁴⁾, поясняючи не тільки місце їх осад, але й переміни імени. Хоч деякі дослідники ще й досі хочуть бачити в Дулібах, Бужанах, Воляннах осібні племена, що одні по других поступали в сій території⁵⁾, але такої думки не можна поділяти. Само по собі припущенне, що одно українське племя вишихало друге в такій

¹⁾ Барсов³ с. 96.

²⁾ З снм іменем знову має подібність назва Дністра у Абульфеди — Турлу (Thourlon) і Τροβλλος Константина Порфирородного De adm. 38; проф. Голубовський об'ясняв се з половецького турлу = variatus (Печенѣги с. 202), але хто зна, чи нема тут відгомону античної назви.

³⁾ Гловайський Разысканія² с. 286, а недавно д. Філевіч в своїй Історії давньої Руси (с. 302—3) виключали Тиверців з числа племянних імен уважаючи се імя ремініщенцією античної традиції — переріркою імени Тирагетів, Тавроскитів. Але ані дібрати такого античного імени не можна, ані об'яснити, чому в літописцю скотілось злучати його з племянним іменем Уличів. Рівнож не правдоподібно звязування Тиверців з Βερβιανος (або Τεβερβιανος, як читає Шафарик) Константина і Attozoi баварського географа — Шафарик II. 28. 13. або новійші, дані — правда — в дуже обережній формі Веселовским (Изя исторіи с. 20) — Тиверців з Таврісками Страбона, а Уличів з Ангіскірами Йордана.

⁴⁾ Іпат. с. 6, 7.

⁵⁾ Такий погляд ще недавно боронив ак. Шахматов в цитованій статі (Къ вопросу объ образ. рус. нар. с. 19); я спинюсь на ній ближе в своїй статі: Спірні питання староруської етнографії.

стадії оселої кольтонізації як дось VIII—IX вік і в такій далекій від кольтонізаційних пертурбацій територій, як Побуже, досить неправдоподібно. До того-ж імя Волинян очевидно — назва політична, взята від міста, не племінна, а слова Повісти, що Бужане сидять і досі по Бугу, потверджують, що мова йде тут про переміну імени, а не племені¹⁾. Ми маємо тут історію заміни старої племенної назви пізнішими, політичними назвищами, взагалі дуже численними на сій території, і она вказує на сильний розвій тут міського, громадського життя.

Імя Дулібів, старе, прасловянське імя, що має свої паралелі в хорутанських Дулібах, в чеських і моравських Дулібах, очевидно було початковим і виступає в згадці Повісти про Обрів — Аварів, як вони примучували колись сих самих Дулібів. В XI в. се імя вже вийшло з уживання, його заступили пізніші назви Бужан, Волинян, Червнян; імя Волинян при кінці XI в., видно, було найбільше прийнятим, і новіший редактор, де стрів імя Дулібів і Бужан, пояснив сі назви сучасною — Волинян. Значінне дулібського імени неясне; в деяких словянських діалектах воно має значити тепер дурного чоловіка (рос. Дулеб, болг. Дулуц)²⁾ та не знати в яким звязку стоїть се значінне з історичними Дулібами.

Імя Бужан Повість, чи ліпше сказати — поясненне, приписане одним з останніх її редакторів — виводить від р. Буга. Воно можливо, що племя зване на правітчині Дулібами, на нових осадах прозвано було Бужанами, але той факт, що в переказі Повісти про Обрів Дуліби виступають під своїм старим іменем уже по розселенню, і те, що ми знаємо на їх території місто Бужськ (теперішній Буськ в Галичині) — робить більш правдоподібним, що імя Бужан пішло не від Буга, а від міста Бужьска, як політичного центра³⁾, і назва Бужан мала такий же характер, як і иньша назва — Волинян.

Назву Волинян Повість наводить як сучасну, значить — вона була росповсюднена в другій половині XI в. Дійсно, хоч в оповіданню літописи про ті часи не стрічаємо її, за те ма-

¹⁾ В таких значінню доповняли фразу про Бужан і деякі пізніші переписувачі — див. нпр. літописець Церяслава Суздальського або Тверську літоп.

²⁾ Первольф Slavische Völkernamen, Archiv VIII с. 10.

³⁾ Сю гадку висловив Барсов² с. 101, против неї Андриашев ор. с. 7. Се не одинокий випадок, де Повість замість від міста виводить назву людности від ріки — такий же вивід Полочан від р. Полоти.

ємо назву для краю: Волинь (під р. 1077)¹⁾. Значіння її добре відгадав Длугош (а може знайшов се об'ясненне в сьвіжій ще традиції або в своїх джерелах): Волинська земля, каже він, прозвалась, від Волня, замка, що був колись на устю Гучви в Буг²⁾. Дійсно, в подіях початку XI в. (під р. 1018) стрічаємо місто Волинь чи Велинь, на Бузі; воно, очевидно, було політичним центром краю, але давніше, бо з кінцем X в. таким центром став новозаснований Володимир, і Волинь втратив своє значіння. Коли-ж він його мав? На се могла-б дати відповідь одна звістка, коли-б ми її могли напевно приложити до наших Волинян. Масуді згадує племя Валіанана³⁾, що „за давніх часів“ мало власть над иньшими словянськими народами, але потім ся держава розпалась. Признаюсь, при всіх трудноствах, які вона дає, приналежність сїєї звістки до Волинян здасть ся мені досить правдоподібною. Вона переносила-б гегемонію міста Волиня на IX вік; але і без неї не можемо класти сю гегемонію пізніше як на X в.⁴⁾

Ще одна анальоїчна назва на території Дулібів, але в инакшій формі — се Червенські городи, „грады Червенскыя“⁵⁾, як на початку XI в. звуть ся городи сусідні з Червенем (се теперішнє Чермно, на південь від Грубешова). По анальоїї з Волинянами, Бужанами, Лучанами, людність сього Червенського края могла зватись, а певне — і звалась Червпянами. Здогадують ся, що ся назва лишила свій слід в імені Червної Русь, *Russia Rubra*.

Що до Лучан, як я вже сказав, не можемо сказати, чи була то дулібська територія, чи ні. Не виключено, що були

¹⁾ Іпат. с. 140.

²⁾ *Hist. Polonica* I. I (вид. Шведзвцкогo с. 22). На устю Гучви в Буг є справді городище, що від часів Ходаковського й уважасть ся місцем Волиня.

³⁾ Варіанти: Вальмана або Вал'яна, Валімана, Валінбаба, Влїнбаба.

⁴⁾ Гаркави ор. с. 135 і 137 (Вїїки с. 53). За Масуді повторив се Ібрагім ібн-Якуб — Аль Бекри вид. Розена с. 46. Скільки знаю, вперше приложив сю звістку до Волинян Ключевский в своїй „Боярській думі“ вид. 2 с. 19, потім Андріашев Очеркь ист. Волын. земли с. 24—5; монографія про Волинь д. Іванова не приймає ані звістки Масуді, ані геогр. баварського — с. 31—3. Де-котрі бачили в сїй Валіанані балтійський Велинь — Юлія, але там князів не знаємо. Див. новіше — Вестберга Коментарій на записку ибн-Якуба, 1903 с. 60.

⁵⁾ Іпат. с. 101, 105.

се Дуліби, але могла ся територія доперва пізнійше бути при-
тягнуеною, прилученою до дулібської землі¹⁾.

В кождім разі на території Дулібів стрічаємо кілька політичних
назв — від імен міст, і сі ймення заступили стару, племінну
назву. Питання, чи се були загальні назви для цілої дулібської
землі, що наступали одна по одній, чи се були часткові назви,
назви певних частин дулібської території, що ґрупувались коло
поодиноких міст і могли істнувати разом, одна коло одної?
Ще найскорше імя Волинян могло бути загальним, судячи по
назві Волини, бо вона вже в другій половині XI в. приклада-
еть ся до цілого Володимирського князівства, що містило в собі
і старий Волинь, і Червень і Бужськ, і центр Лучан — Луцьк.
Але й тут могло статись перенесення з части на ціле; тільки
як би певним бути що до звістки Масуді, то мусіли-б ми сій
назві дати ширше значіння: Волинська держава могла-б тоді
виходити навіть за етноґрафічні дулібські межі, хоч се не ви-
ключало-б тіснішого значіння Волиня, як центра всіх Дулібів.
Зрештою мені більш правдоподібним здасть ся, що в сих на-
звах маємо імена дрібніших округів, і вони часом могли істно-
вати разом — нпр. назва Бужан для південно-західньої частини,
басейна верхнього Буга, а назва Волинян для півночної ча-
стини, басейна середнього та нижнього Буга. Але усте Гучви
(Волинь), Чермно і Володимир лежать так близько один коло
одного, що в своїй ролі політичних центрів могли хіба насту-
пати один по однім, правдоподібно — в тім порядку, як я тут
подав сі імена. Міг Волинь (а може й Бужськ) мати при тім
значіння і для більшої території — для всіх Дулібів, та ми
сього на певно не знаємо. Не підлягає сумніву льокальне зна-
чіння імени Лучан, але не знати вже, чи се дулібська територія.

Для означення етноґрафічних границь Дулібів ми взагалі
маємо дуже мало підстав. Літопись каже тільки, що се був ба-
сейн Буга — вислянського²⁾. На полудневім заході, в басейні

¹⁾ З сієї пізнійшої приналежності, очевидно, виходив і Длуґош,
пишучи (Hist. Polonica, вид. Шведцького, I с. 62): *Dulebyanie a duce
eorum Dulyeba vocitabantur, qui postea Wolhanye (замість: Wolhy-
nyanye) sunt et nunc Luczanye appellati*: сі слова Длуґоша вказують
на той час, думаю, коли Луцьк став політичним центром Волини, що
й дійсно було в XIV—XV віках.

²⁾ Барсов² с. 102 думав, що ся територія займала „верхівя обох
Бугів“, Шахматов (с. 19) — що лежала на Бугу. Про Бог неможна ду-
мати, в огляду на положення Волиня, від якого дістали імя Волиняне,
а думати про Буг і Бог разом — се вже вповні довільний здогад.

Стира, територія Лучан — що до своєї етнографічної приналежності непевна. На півночі, на середнім Побужу — Берестейська воєводство, що вагалась в XI—XII в. між Київом та Володимиром і взагалі не була міцно звязана з рештою Волини; її окремішність можна толкувати й етнографічними й політичними причинами. На заході — тут ми натрапляємо на питання про західню руську колонізацію взагалі й її племенне імя — спеціально, і я мушу його трошки ширше пояснити.

Звичайно приймаєть ся, що на заході за Дулібами сиділо руське плем'я Хорватів. Сей погляд опираєть ся на звістках Константина Порфирородного про Білу Хорватію¹⁾, і на згадці Початкової літописи, що між руськими народами вчисляє Хорватів²⁾. Але згадка літописи дуже виглядає на інтерполяцію: літописна стаття збирає до купи названі перед тим племена, кажучи, що вони „живяху в мирѣ“, і до сього реєстру дописано Хорватів, про котрих перед тим нема мови, — виглядає се на приписку пізнішого редактора, що почав в сеї фрази робити каталог руських племен і між иньшим дописав і Хорватів, знайшовши згадку про них в дальшій частині (під 993 р.)³⁾. Ні тут, ні де літопись нічого не каже, де ті Хорвати жили, і нема ніяких певних вказівок на якесь хорватське плем'я, якусь хорватську територію у нас, а хоч пробовано різними способами означити територію тих Хорватів⁴⁾, одначе ніякого опертя

1) De adm. 13, 30, 31. 2) Іпат. с. 7.

3) Ся літописна стаття стоїть в звязи з попереднім вчисленням „слов'янського язика в Русі“ (с. 6), і фраза: „и живяху в мирѣ“ служила переходом до дальшої статі: „И живяхуть бо обычая своя“. З початку вона виглядала мабуть так: „и живяху в мирѣ Поляне, и Древяне, и Северо, и Радимичи, и Вятичи, и Дудѣби“ — як раз ті народи, про яких говорило ся перед тим і низше. Хорвати, Уличі й Тиверді — се додатки пізнішої руки (такі додатки пізніші переписувачі робили й далі — пор. варіанти пізніших компіляцій). Так само й пояснення про Дулібів. Тільки про Хорватів сей редактор нічого не вмів пояснити, бо мав голе імя в оповіданню про Володимира, де — зовсім можливо, іде мова зовсім не про руських Хорватів.

4) Напр. Барсов² с. 95 віркує таким чином: імя Хорватів показує, що вони жили по Карпатах, бо сі звуть ся Горбами (Хрѣби, Хріпи); на хорватську колонізацію, каже він, вказують хорографічні й топографічні назви від верхів'я Вислока, Білої й Сяна до Тиси з її притоками Бодрогом, Самошом і Красною на полудень, до Дністра на схід, а на північ до Висли. Одначе наведені Барсовим назви по більшій частині не мають нічого спільного з Хорватами: щож до звязку імени Хорватів з Горбами-Карпатами, то ся гадка Шафарика (I. 10. 10) відкинена цю-

сі проби не мають, окрім звістки Константина, і ніякого народу, що звав би себе Хорватами, ми на сій території на певно не знаємо.

Оповідання-ж Константина завдає такі труднощі, що більше, справді, затемнює справу, ніж прояснює. Він каже, що полудневі Хорвати й Серби вийшли з Білої Хорватії та Білої Сербії, й уміщує сі білі краї між Баварією й Угорщиною, в сусідстві Німеччини¹⁾. Дуже правдоподібно, що в сій означенню Константин виходив із відомостей про полабських Сербів, хибно прийнявши їх за одноплеменників полудневих Сербів²⁾. Що до Хорватів, то нам відомо з інших джерел Хорватське плем'я, що сиділо десь між Лабюю й Одрою³⁾. Виходячи з звістки про руських Хорватів (властиво — здогадів про їх осаді) і з звістки Константина, що на Білих Хорватів нападають Печеніги, припускають звичайно Білу Хорватію, що тягнула ся по карпатському підгір'ю від басейна Лабі над верхній Дністер (або — як приймають інші — в північній Угорщині, на полудневій згір'ю Карпатів). Та з того виходить таке диво, що на сій просторі сиділи поруч себе три одноіменні народи, які належали до трох осібних груп — чеської, польської та руської, а взявши сюди ще тих полудневих емігрантів, будемо мати якийсь хорватський мікрокосм, до котрого входили народи всяких можливих словянських галузей⁴⁾.

війшими фільольогами — див. Гротъ Извѣстія с. 88, Geitler Rad Jugoslav. Ak. XXXIV, Первольфв Archiv VII. 626, Соболевский — Чтенія кнѣвскі VI с. 3, Погодін с. 88, й ин., хоч його й пробують відогріти (нпр. Веселовский ор. с. 14). Кілька назв (з яких чотири) в карпатських краях (Барсов I. с., Піч в Sitzungsberichte der Böhm. Gesellschaft dr. Wis. 1888 с. 246), що справді мають ідуть від слова Хорват, ніяк не можна положити підвалиною для виводів, що тут була хорватська територія.

¹⁾ De adm. гл. 30—33. Виводи про Білу Хорватію і Білу Сербію на підставі його оповідання у Шафарика (II § 31) і в цитованих вище працях Грота, Рачки, Клаіча і Коса, також у Вестберга Коментарій на записку Ибрагима Ибн-Якуба, розвідка 12, і т. н.

²⁾ Zeuss р. 610, Račky Biela Hrvtska (Rad LII) с. 177, Крек² с. 321.

³⁾ Розумію підроблений фундаційний привилей празької катедри (див. гл. VI); імена народів тут певно не вдумані.

⁴⁾ До такого дивовижного виводу мусів прийти і пок. Рачки в своїй взагалі дуже критичній розвідці Biela Hrvtska і Biela Srbija (Rad Jugoslavenske Akad. LII, с. 177—9), бо не увільнився зовсім, не вважаючи на весь скептицизм що до звістки Константина, від Шафарикового (майже загально прийнятого) погляду на Велику Хорватію, від чеських гір до середнього Дністра (Šafařík II § 31). Зрештою і я пишучи свої примітки до Константинових звісток в „Внісках“ (с. 66), ішов за сии звичайним поглядом (дав. нпр. ще: Первольфа Slavische Völkernamen — Archiv VII с. 627).

В дійсності означення північної, Білої Хорватії у Константина (і не у нього одного) могло опирати ся просто на совзучности імени Карпатів¹). Коли-ж припускати, що в основі сього означення лежить якась реальна звязь з іменем Хорватів, то можлива двояка гадка: або в X в. в прикарпатських краях „Хорватія“ була географічною назвою, як пам'ять по колишніх (полудневих) Хорватах, що тут сиділи перед своєю міграцією на полудень (так що Хорватами пізнійше звались у їх сусідів ріжноплеменні і ріжноіменні народи, які сиділи на сій території, як назва кельтських Боїв перейшла на Німців Боюварів і Чехів — Богемів, назва Скитії переходила на її півнішних осадників), — отже ся назва не мала-б ніякого реального значіння²), або — Константин в своїй історії про хорватську міграцію виходив із факту, що в прикарпатських краях за його часи жили якісь Хорвати. Що до першого, то трудність лежить в тім, що ціла Константинова історія про міграцію Хорватів з прикарпатських країв дуже не певна; як я вже згадував, в сучасній науці вона має все менше віри, і дуже трудно класти її в основу яких небудь виводів, а з тим — і припускати, що прикарпатські краї мали загальну назву Хорватії. Що до другої гадки, то тут зараз повстає питання — які-ж Хорвати звістні нам напевно в тих краях? Знаємо з інших джерел тільки Хорватів між Лабою й Одрою, і властиво звістки Константина про Білу Хорватію всі можуть бути приложені до сієї західної Хорватії, а про якусь східню Хорватію у нього ніщо не говорить. Нпр. вказівку на східне положення Хорватії бачили в згадці Константина, що на неї нападають Печеніги;

¹) Особливо в старонімецькій (північній) формі Harfadha (Harfadha fjöll — одні толкують як Карпатські, інші — як Хорватські гори) — коли-б знати тільки, що вона була звістна на полудні.

²) Сей погляд дотепно розвивув що до руських Хорватів неб. Крижановський в своїй розвідці „Забужная Русь“ (Собрание сочинений II, 1890, с. 342 і далі). Що назва „Chrobacua“ в приложеню до привіслянських країв має історичне (властиво конвенціональне) значіння, признавав і Т. Войцеховский в своїй книжці, що носить се імя (Chrobacua с. 2—3). К. Потканський в своїй розвідці Kraków przed Piastami (Rozprawy wydz. hist.-phil. краківської академії т. XXXV) з'їгнорував нарешті зовсім сих конвенціональних польських Хорватів (пор. його Lachowie с. 208). Клаіч і Кос під Білими (свобідними, незалежними) Хорватами розуміють державу Само. Вестберг також кладе Білу Хорватію на чесько-словацькі краї, за те Білу Сербію переносить на Галичину, здасть ся — в огляду на Воїхи.

але Печеніги, згадані у Константина, могли навідуватись і до західних Хорватів, непокоячи сусідніх Угрів: тут нема нічого неможливого (пор. напади Печенігів і Половців на Угорщину в XI в.). Друга подробиця в оповіданню Константина, що мовляв вказує на східні Карпати — се згадане у нього „місце зване *Воїм*“, на пограничу Білих Сербів; в ній довго, і до нині частенько бачили наших Бойків¹⁾. Але дуже мало імовірности на се: за далеко се для Сербів на схід, тай не видно, щоб імя Бойків коли мало розголос²⁾.

Зістаєть ся отже для тої Карпатської Хорватії тільки наша літопись, але вона так мало і недокладно знає про західні руські краї, а її згадки про Хорватів так голі, що тільки комбінуючи їх з Константином і можна було викомбіновати руську подністряньську Хорватию. Але се, як бачимо, значило-б незвістне пояснити незвістним. Я на разі уважаю питанням отвертим: чи було руське племя зване Хорватами і де воно сиділо. Разом з тим зістаєть ся питанням — як далеко на захід ішли границі Дулібів і яке племінне імя мали руські осадники полудневого й північного карпатського згіря³⁾.

Полишивши на боці, як непорішене питання, справу племінного імени, ми перейдемо до огляду самої західньої руської кольонізації. Як я вже сказав, літопись наша дуже мало говорить про сї західні окраїни (так само і про східні та полудневі) та й не багато знає про них (приклади тому наведу низше). Для того ми повинні звернутись до регресивного методу, і виходити з сучасних і взагалі пізнійших фактів про руську кольонізацію.

Як ми вже знаємо, сучасна етнографічна українсько-руська територія виступає далеко на захід узьким клинцем, затисненим

¹⁾ В курс пустив сю гадку Шафарик, і ще в 1894 р. неб. Партицький в сій справі вів горячу полеміку з проф. Верхратським в фейлетонах „Діла“, а на виданій Іречком *Karten zur Geschichte des h. Oester.-Ung. Reiches* (1897) бачу знову *Voiki* на Дністрі (мапа VI).

²⁾ Правдоподібніше бачити в них покручену назву *Voiohem'a* — Чехії, див. напр. *Rascku op. s. c. 151—3*.

³⁾ Існування кількох назв „Дуліби“ в басейні верхнього Дністра могло-б вказувати на пограниче дулібської території (Дуліби коло Ходорова, другі — під Стрисем, треті коло Бучача), коли-б таким відокремленим назвам можна було признавати більше значіння.

між польською й словацькою людністю, майже досягаючи верхівя Дунайця, й відси сей клинець розширюючись іде на схід по обох боках Карпатів. Північна границя йде в північно-східнім напрямі, займаючи верхівя Попрада, Роци, Вислоки й Вислока до Сяна (повіти: Новий Торг, Новий Сонч, Грибів, Горлиці, Ясло, Коросно, де по переписи 1900 р. значило ся коло 61 тис. руської людности)¹). Ся Русь починаеть ся групою сіл за Попрадом; відрізані від своїх східніх земляків польським містечком Північною, вони безпосередно притикають до руських, вже сильно пословачених сел в Спишським комітаті. На схід від Попрада руські осадн підходять під Грибів (Королева руська, Богуща), ідуть по правім побережю Роци на північний схід, і в Вислоки переходять, уступаючи на полудень, на верхівя Вислока. За Вислоком, виключивши ту підгірську країну, нема Руси. Край між Вислоком і Сяном залюднений мішаною людністю; руський елемент чисельно слабшає в північно-західнім напрямі, в міру віддаленя від гір і Сяна; група „Замішанських“ сіл в луці Вислока між Коросном і Стришовим становить останній виступ; далі руські осадн слабшають і зужують ся до узенького окрайчика над Сяном низше Ярослава, а зараз по тім польська людність переходить і на правий бік Сяна в більших масах і стає майже одноцільною низше Лежайска по обох боках Сяна. Вододіл Висли й вислянського Буга має мішану, польсько-українську людність; більш менш лінія середнього Вепра, по сучасним звісткам, має становити ту граничну лінію, на схід від котрої українсько-руський елемент переважає, подекуди переходячи й на правий бік його. В басейні Нарєва він стрічаєть ся з білоруською колонізацією, що займає тепер полудневу частину німанського басейна²).

В Угорщині, як я вже сказав, руські осадн зачинають ся також від басейна Дунайця, вони одначе тут вже значно пословачені. Руські осадн йдуть узенькою смугою, вже порозриваною й обтятою словацькими, по згір'ях Карпатів, вдовж угорської границі над Попрадом, по верхів'ях Тарчі, Топлі, Лаборця (комітати: Спиш, Шарош, Земплин), аж над Угом починаєть ся

¹) Österreichische Statistik т. LXIII, III с. 69—70, Podręcznik statystyki Galicyi т. VII, I с. 9—10. Перепись 1890 р. вказувала коло 57 тис. людности в руською мовою, а 61 тис. „руської віри“ (гр.-католиків), див. Wiadomości statystyczne, wydane przez krajowe biuro statystyczne, XIII, 1892, таб. IV і VI.

²) Літературу українсько-польської границі див. в примітках (36).

більша, неперервана руська територія, що йде далі між Карпатським хребтом та верхньою Тисою (майже від устя Боршви, трохи вище) й її притокою Вишевою (Visso) (комітати: Унгвар, Берег, Угоч і Мармарош) поки не стрічаєть ся, на верхівях Вишеви, Бистриці, Молдави з волоською кольонізацією. За границями неперерваної руської території, на підгір'ю, руські осадні йдуть островами між словацьку, а далі угорську кольонізацію, далеко на полудень, в басейни Бодрога, Гернада, Солоні (Sájló), Красної й Самоша, хоч сі полудневі руські острови в значній мірі о стільки вже денаціоналізовані, що про їх руську народність свідчить головно руський обряд. Липше стоять руські острови серед волоської людности австрійської Буковини й російської Бесарабії.

Вже сама конфігурація сієї руської етнографічної території показує, що ся одностайна руська гірська полоса, з мішаними територіями по обох крилах, з слабими руськими домішками на північ і полудень — то тільки шкелет, з атрофікованими, майже страченими мяснями етнографічного тіла. Очевидно, що кольонізація гірських країв не могла йти зі сходу на захід самим хребтом; руська людність мусіла заходити в гори з рівнин — з півночі, чи північного сходу, й росповсюджувалась річними долинами¹⁾. Само собою також ясно, що теперішні руські елементи в мішаних полосах — то в переважній частині останки руської кольонізації, а не нові здобутки її: нової масової руської кольонізації в тім напрямі ми не знаємо, а коли се давня, то вона мусіла бути що давніше то значнійша, бо на наших очах руський елемент, досить витревалий взагалі, винародовлюєть ся тут на мішаних територіях, в тіснійшій стичности з переважною чужою кольонізацією.

Я почну з польсько-руської границі. Порівнявши навіть дати галицьких переписей з останніх десятиліть, бачимо, що на західній граничній лінії Русини поволі польщатъ ся: їх приріст звичайно далеко менший, ніж приріст Поляків, і певна часть держить ся ще по традиції „руської віри“, але вже національність стратила²⁾. Коли зважимо, що тут польська народ-

¹⁾ Говорю про сю кольонізацію як цілість; місцями могла вона рухатись і просто горами — але хіба виїмково.

²⁾ Див. процентову таблицку в примітках (37). Її цифри були-б далеко більше проречисті, як би взагалі числа сієї статистики були певніші, не улягали ріжним ваганням в залежности від того, хто і як переводив перепись. Сі впливи особливо відбивають ся на рубриці мови, і тому

ність, польська мова, польська культура мала перевагу почавши від XIV в., бо тут була Польська держава, а перевага Русь перед тим тривала коротко і мала всякого рода перерви; що католицьким завсіди був агресивним, де стрічав ся з православ'єм (а воно не виходило за границі оборони, та й то часто дуже слабої), і тягнув за собою невідмінно польонізацію; що польонізаційні змагання тягли руську людність на схід і полудень від дуже давніх часів (уже в XI в.), а її місця займала не велика, але все не безслідна польська польонізація; що протегована за польських часів, і навіть ще перед ними, німецька польонізація (що була часом досить значною) в результаті зміцняла також польські елементи, бо сї Німці-католики вкінці польщились, — коли зважимо се все, приїдемо до переконання, що на сій польсько-руській границі Русь мусіла понести за той довгий ряд віків великі страти на користь польської народности. І ми дійсно знайдемо цілий ряд фактів і натяків на сї страти в історичних джерелах.

От нпр. Дубецько, на лівім боці Сяна. Се тепер чисто польське місто (шематизм 1903 р. показує 190 душ рус. обр.); коло нього село Руська Весь, але в XV в. ся Руська Весь зветь ся Руське або Старе Дубецько¹⁾; очевидно, старе місто було руське (в „Руськім Селі“ і досі руська людність досить сильна), а коло нього засновалось місто на німецькім праві і спольщилось. Сей факт кидає нам світло і на значінне такої-ж Руської Веси під Ряшовом, звістної теж в XV віка²⁾: я мабуть не помилюсь, сказавши, що се — старий, руський Ряшів (коло неї і „Старе місто“).

рубрика релігії, сама по собі для наших цілей менше интересна, дає вірнійший образ національних відносин. Коли остання конскрипція вказала в сумі вищий процент людности з руською мовою, то тут може бути так само і дійсний зріст національної свідомости, як і ліпші (місцями) способи переведення переписи (я припускаю обидві причини). Колиж натомість процент гр. католиків в сумі знизив ся, як бачимо, то се вже вказує на зовсім певну утрату руської людности. Русини при тім держать ся ліпше там, де сидять в більших масах, і тратять там, де сидять уже слабшими кольоніями. З долученої таблички видно нпр., що процент релігії і народности найліпше сходять ся в Лемківщині, де руські осадні сидять відокремлено, в мало приступних місцях, тин часом на рівнині, в мішаним поясі все ще значно переважає процент греко-католиків над процентом руської мови, то значить — тут багато давньої руської людности уже мову стратило.

¹⁾ Akta grodzkie i ziemskie XVI. N. 1647. ²⁾ Ibid. N. 1394.

На цілім порічю Сянового коліна в околиці Дубецька і Динова руська людність уже сильно розведена й перебита польськими осадами. Вона маліє на наших очах, польщить ся і латинщить ся під напором католицьких духовних і світських чинників — латинські святиченники рік за роком прилучають поодиноких осіб до латинської церкви й польської народности, а часом удасть ся притягнути й цілі осадки й парафії; місцями людність ще держить ся по традиції руської церкви, але вже стратила мову й говорить по польськи; місцями задержали ся приписні (філіальні) церкви в маленьких руських кольоніях, як пам'ятка колись більших громад або самостійних парафій. В самім Дубецьку нпр., неважаючи на існування руської парохії, руська людність маліє: за 70 літ (1833—1903), замість аби подвоїти ся, вона зменьшила ся о цілу третину. В Динові з колишньої парафії лишила ся горстка гр.-католиків, яких ледво держить іще при „руській вірі“ старенька церква. Церков, що стояла до кінця XVIII в. в Сяноку, була, як оповідає традиція, закуплена в Ясениці (між Диновим і Коросном) — там уже давно нема Русинів. В сусіднім селі Веселій (також на захід від Динова), не знаю чи є тепер зо три руські душі¹⁾, але старі люди памятали в ній ще недавно, що тутешні люде були Русинами, і не що давно „переробила“ їх на Поляків якась пані, збудовавши латинську каплицю, з котрої виріє потім костел. Піввище Динова с. Кремінна на Сяні; тут теж була давнійше руська парафія, лишила ся старенька приписна церква і горстка гр.-католиків, що за останні 70 літ також змаліла о цілу третину; церковцю пробували захопити католики за поміччю підробленого ключа на костел, але уніятам удало ся її відборонити...²⁾

Такі факти захоплення руських церков, свіжі в пам'яті нашій по кількох процесах останніх місяців, розуміеть ся, не новина. Звісний цікавий лист властительки Динівського

¹⁾ В шематизмі 1903 р. разом в Гольцевій, Веселій, Ніздрці і Барчу 7 душ рус. обр. (с. 27).

²⁾ Відомости про тутешні гр.-католи. громади беру з шематизмів Перемишльської єпархії 1833 і 1903 р. (Schematismus cleri dioec. gr.-cath. Premisliensis pro anno D. 1833, і Шематизмъ клира еп. Перемишской на рікъ 1903). Про латинщення тутешніх сіл — брошюра Ром. Прислонского Примѣръ латинизаторской гакаты на рубежахъ Галицкой Руси, Перемишль, 1902: тут про Кремінну. Про Веселу Zbiór wiadomości do antropologii krajowej XIII с. 151.

ключа Катерини Ваповскої з 1593 року, де вона подає до відомости, що пеключись про душі своїх підданих, насамперед спровадила на села єзуїтів з Ярослава, а потім позабирала на костели руські церкви в с. Іздебках, Лубній, Голоднім, Бахорі, Вару й на Динівськім передмістю та уфундувала на них латинські парохії, аби вони навертали Русинів на латинство й пильнували, аби руських дітей не хрещено у попів¹⁾... Правда, Русини в сих селах поставили собі нові церкви й є тут іще досі численні громади руські, але сей і подібні документи й факти дають розуміти, якими дорогами збільшало ся число тутешніх латинників-Поляків).

В Луці Сяна між Дубецьком і Переворськом руська людність ще в XVIII в. зовсім инакше виглядала. В Порохницькім деканаті, що тепер числить одинадцять парафій, в XVIII в. було їх по над тридцять. Тепер нпр. в Кошичах, що тоді мали свою гр. кат. парафію, є 13 душ, Челятичах 12, Хлопичах 5 гр. кат. обряда, і хлопницьку церкву правительство віддало на костел²⁾. Церковні візити з середини XVIII в. дають місцями інтересні вказівки, як руські (унїятські) ґрунти переходили в руки латинників, що переставали давати датки на церкву. Під Ряшевом зацілів лише острівець з трох сіл (Залісе, Біла, Матисівка), облитий наоколо мазурською кольонізацією; в Ряшеві держить ся традиція про руську церкву, на місці теперішнього костела, в сусідній Маляві і Луці — також про руські церкви, перетворені на костели. „Руське село“ під Ряшевом — той правдоподібний Старий Ряшів, уже в 1-ій пол. XIX в. мало кілька лише душ гр.-кат.³⁾.

Під Лежайськом бачимо село Старе місто; в люстрації 1565 р. знаємо, що тут було місто Лежайськ, доки його не зруйнували Татари; воно тоді було майже чисто руською осадю, тим часом як в новім (Житмонтовім) Лежайську досить було Поляків⁴⁾. Хто знає наші кольонізаційні практики, тому

¹⁾ Narasiewicz Annales ecclesiae ruthenae с. 53—5.

²⁾ Шематизм перем. 1879 р. с. 325 і 452 (розпорядженнє про хлопницьку церкву). Зубрицький Знадоби для характеристики духовенства XVIII в. — Збірник іст.-філ. секції т. V с. 18.

³⁾ Шематизм 1833 р. с. 68 і 1877 с. 187. В сїм останнім цікавий переказ: до р. 1852 в Судишеві (Sędziszów, коло Ропчиць) стояв кам'яний хрест з написом: hic terminatur nunc gens Ruthena.

⁴⁾ Жерела до історії України-Руси II с. 172 і далі.

не треба й казати, що ті Староміщане — то в значнім числі насельники старого Лежайська, і він мусів мати далеко більше руського характеру, як новозаснований; тай звагалі лежайська околиця в другій половині XVI в., як видно з люстрацій, мала більше руського характеру, як тепер.

Деякі факти й натяки ведуть нас аж над Вислу. В Казимірі над Вислою була церква св. Духа, як видно із руської записи на євангелію, наданім туди казимирськими міщанами (письмо XV в.)¹⁾. В сусіднім Цмелові (за Вислою) переховалась традиція про руську церкву, а в фундаційнім привілею 1505 р., надаючи сьому місточку німецьке право, король зносить зарозом противні йому права й звичаї польські і руські²⁾. Люблин ще в XVI—XVIII в. був одним з визначних огнищ православія й уважавсь питомим руським містом. На поч. XVI в. (1505) кн. Глинський, роздаючи на церкви гроші з майна кн. Дж. Путятича на виднійші православні святині, дає і „на церков святого Спаса“ в Люблині 5 кіп, а під час братського руху при кінці XVI в. (1594) по ініціативі „мещан релии закону светого греческого“, заведено в Люблині при сій церкві православне брацтво. Ще 1659 р. козаки упоминались між иньшими забраними уніятами „монастира і церкви в Люблині“. Канонік Красіньский († 1612), описуючи границі Руси (а веде їх з під Кракова: *non longe ab urbe Cracovia*)³⁾, між руськими округами згадує Люблинщину. На Україні, під час розбудження національної свідомости в середині XVII в., Русь числили під Краків та по Люблин. Хмельницький числив на поміч православної Руси по Люблин, по Краків, а „Ляхів“ відгрожувавсь загнати за Вислу, що тут мала, очевидно, значити етнографічну польську границу; в проєктах розділу Польщі 1657 р. Висла знову виступає як границя Руси і православія, теж і в умові Дорошенка в Турцію (до Висли і Німана): очевидно, се був

¹⁾ Опис Румянцевскаго музея с. 185. В Сендомирі також часто припускають руську церкву, опираючи ся на Іпат. с. 564, але тут нова йде мабуть про костел.

²⁾ *Starożytna Polska* II с. 335.

³⁾ *Mizleri Historiarum Poloniae et m. d. Lithuaniae scriptorum collectio* I с. 418: *quae Carpathios montes attingit non longe ab urbe Cracovia.*

погляд загальний, утертий, що Русь і православне сягають до Висли¹⁾.

При сьвітлі сих фактів в зовсім иньшій сьвітлі стають перед нами походи в Польщу Володимира Вел. і вічні короводи західніх руських князів з Польщею: багато руської, а ще більше — землі в мішаною людністю зіставалось за границями Руської держави, або прилучалось до неї тільки на якийсь час. Запис польської княгині Оди (кінець X в.) згадує про Русь на пограниччю з Прусами та „руські землі, що протягають ся аж по Краків“, і по всякій імовірности се була Русь не тільки політична, а й етнографічна — о стільки докладно вона відповідає півнійшим етнографічним границям. Але пограничний пояс на рівнині дуже рано був мішаний; вже в XV в. залюдненне рівнини по Вислоку і Ояну показуєть ся мішаним. Нпр. вибравши з сянських актів XV в. згадки про руські церкви і священників, бачу, що вони більше менше припадають на села, що й тепер зістались руськими. Лялин (теп. Ялин), руське село за Сяном, називаєть ся вже тоді Лялин Руський (Ruthenicalis), і коло нього сидить Лялин Німецький (Theutonicalis, Allemanicum), як поруч руських осад бачили ми вже засаджені чужими насельниками нові Дубецько, Ряшів. З люстрацій XVI в. бачимо, яка маса німецьких кольоністів була в Сянських²⁾, але сей процес накликаання чужих кольоністів звістний нам від Данила, 558), а нової сили набрав, коли стало ширитись німецьке право, — початки сього бачимо ще за Болеслава Тройденевича, що надав магдебурське право німецькій громаді в Сяноку³⁾.

¹⁾ Michałowski Księga pamiętnicza s. 375—6. Акты южной и зап. Россіи III с. 557: города по Вислу рѣку и въ которыхъ жили русскіе люди благочестивые и церкви были. IX с. 167: Русскій народъ роздѣлился вынѣ въ различныя страны людей... и съ другіе стороны отъ рѣки Вислы, и изъ иныя третей страны отъ Немана, и изъ четвертыя страны отъ Сѣвска и Путивля.

Говорячи про Люблинщину спеціально, я мушу бодай тут у нотках, поки се спостереженне буде перевірене на підставі ширшого матеріалу, згадати досліди д. Олехновича й Талько-Гринцевича над антропологічним типом люблинської шляхти: показуєть ся, що сей тип зближаєть ся до типу народа й шляхти на надніпрянській Україні (полуднева Київщина), а різняєть ся нпр. від лемківської шляхти — див. Гринцевича Szlachta ukraińska — Materiały antropologiczno-archeologiczne II.

²⁾ Жерела до історії України-Руси т. II (люстр. 1565 р.).

³⁾ Іпат. с. 558. Roepfel Ueber die Verbreitung des magdeburger Stadtrechts im Gebiete des alten Poln. Reichs, додаток 1.

Але крім цієї пізньої німецької колонізації мішанне етнографічних елементів мусіло початись ще давніше, через стрічу з польською колонізацією.

Коли зважити все те, що ми сказали вище про віковичне ослаблення руського елемента на заході, можна з певною ймовірністю висловити здогад, що початкова руська колонізація опановала була басейн Буга і Сяна і наближала ся до Висли, подекуди доходила мабуть до неї самої; та поворотний рух польської колонізації спер ся з нею на вододілах Вепра й Сяна ще в початках, коли ся руська колонізація була досить рідка, як на своїй периферії, і вже тоді — дуже рано, в'явились мішані території по Вислокам і між Вепром та Вислою. Протягом віків потім польські елементи припливали сюди, а руські відпливали, а до того й історичні обставини неустанно ослабляли тут руські елементи на користь польських, і вкінці тільки неужиточна гірська країна вістала ся міцно в руських руках.

Далі на північній заході, на білоруській пограниччю українська територія тепер кінчить ся більш менш дорогичинською околицею; в басейні Нарєва бачимо вже переходові говори, посередні між українським і білоруським (забудовські говори)¹⁾. Українська територія таким чином тепер виступає рогом на північ, басейном Бугу, між польським і білоруським елементом, і відповідає політичним границям Руси XI—XIII в., що досягали р. Нура, правого притока Буга²⁾. Північну частину Побужа (Дорогичин, Мельник, Брянськ) часто уважають руською займанщиною на ятвязьких ґрунтах³⁾; сей погляд одначе чисто гіпотетичний: про ятвязьку колонізацію на Побужу ми нічого не знаємо, як і взагалі не маємо фактів, що ввазували-б якусь північну руську колонізацію в сїм краю. Тільки той факт, що

¹⁾ На лівім боці Буга констатують українську територію дальше, до м. Стердиня (Ріттх); в ній бачать теж переходи від українського до білоруського (Соболевский).

²⁾ Іпат. с. 181 (1101: Ярослава зловлено на Нурі), пор. 537, с. 227 (відступлено від Польщі руським князем Визну на Нарєви), с. 540 (Руська земля починаєть ся на полудень від Нарєва — коло 1248 р.).

³⁾ Jaroszewicz *Obraz Litwy* I с. 17; див. до сеї справи Барсова⁴⁾ с. 41 (він кладе ятвязьку колонізацію на Німані й його полудневих притоках до вододілу з Бугом і Припєтєю), Андріяшева *Очерк ист. Волинской зем.* с. 39.

В XIII в., коли ми дійсно маємо звістки про Ятвягів, бачимо їх за Нарєвом і Бобром.

берестейсько-дорогичинське Побожє якось слабше тримаєть ся Волини, натякає на якусь осібність — чи етнографічну, чи суспільно-політичну, тяжко сказати. Само по собі можна признати досить можливим, що північна частина руського Побужа, за Берестем, виходячи за лінію припетсько-німанського вододілу, була півнійшою займанщиною, але тільки можливо. Ніяких певних фактів, що свідчили-б тут про півнійшу українсько-руську кольонізацію, нема. Остаточна справа лишаєть ся нев'ясненою. Дуже багато ще є роботи фільольогам, археольогам, етнографам, аби положити підвалини для рішення сього питання, як і взагалі для в'яснення історії теперішньої границі української території на півночі, її відносин до білоруської та племенного підкладу.

Переходячи на полудневі згір'я Карпатів, ми і тут бачимо теж явище, що і на північних. Руський елемент тримаєть ся дуже добре там де сидить в збитих масах (навіть зростає, не вважаючи на неможливі економічні й культурні відносини й сильну еміграцію), але в мішаних територіях слабне й постійно винародовляєть ся.

Зауважали, що Русини особливо легко підпадають під словацький вплив; неохочі переймати що небудь у Магурів, вони дуже охоче переймають словацьку мову, навіть ходячи до них на заробітки, тим більше мешкаючи в сусідстві¹⁾. Тим поясняють масу двоязичних словацько-руських сел на західнім краю Руси, хоч треба-б ще прослідити докладнійше тутешні кольонізаційні відносини: чи не буде теперішня русько-словацька мішанина в певній мірі також результатом і кольонізації, не тільки самого ослаблення руського елемента на його західнім пограничу. Що він одначе в мішаних територіях тут слабне дійсно, се не підлягає сумніву. Русини Спишського комітату переважно вже так пословачені, що тільки грецький обряд і українські елементи вказують подекуди, що ми маємо до діла з колишніми Русинами, і над сими „руськими могилами“ уже йде завзята суперечка — чи маємо тут пословачених Русинів, чи споконвічних Словаків²⁾. Документи з попередніх століть виказують Русинів там, де вже тепер сидять самі Словаки; ще на початку

¹⁾ Головацький Нар. п'єсни I с. 743, Broch в Archiv für sl. Phil. т. XVII на вступі, т. XIX с. 17.

²⁾ Akej viery sú Slováci, статі Шкультетого і Мишика в Sloven-Pohlady, 1895, VIII, IX, X.

сього століття були значні останки Русинів на Гроні (Gran), де тепер вже значать ся самі Словаки¹⁾.

Подібне дієть ся й на русько-угорськїм пограничу, особливо завдяки державній, суспільній та економічній перевазі мадярського елемента. Ще на початку сього століття подорожний Росіянин, переїздячи від Мишкольца через Кошиці на Бардіїв, чув себе серед руської стихії: „від Мишкольца до границь Польщі (!) села і міста по більшій часті заняті Руснаками“²⁾. Тут може бути й перебільшенне. Але число Русинів на рівнині, між Мадярами таки дійсно на очах маліє. Які-ж мусїв понести страти руський елемент протягом мадярського „тисячоліття“! Мусимо думати, що руські кольонії, які й тепер ще переходять за Солону (Sájó), Красну, Самош, лишили ся останками далеко густійшої колись, коли не масової кольонізації (слідї її сильно переховались ще в топографічних назвах). Незалежно від початкового розселення, гірська руська людність мала тенденцію іти з своїх суворих гір на рівнину, шукати легшого хліба (так повстали й руські кольонії в Бачці, над Дунаєм — недалеко устя Тиси, уже в XVIII в.). З другого боку мадярська людність припливала поволі на території пограничні з підгірєм. В витворених таким чином мішаних територіях руський елемент не міг вкінці удержатись.

В Семигороді вже нема Русинів, вони згнули, можна сказати, на нашії пам'яті: ще на початку сього століття мали бути їх останки³⁾. Слід Русинів вістав ся тут тільки в численних хоро- і топографічних назвах на цілім просторі Семигорода, у всяких мадяризованих, румунізованих і германізованих назвах — Oroszi, Oroszfalva, Oroshegy, Rusesti, Rusielu, Russdorf, Reusdorfel, Rusz і т. п.⁴⁾. Орографічна й топографічна номенклатура Семигорода взагалі зраджує колишню словянську кольонізацію, на котру аж півнійше налягали угорські, волоські, ні-

¹⁾ Д. Мишик (Sl. Pohľady 1895, с. 625 і далі) вказує нпр. на грамоту XVI в. (1582), де згадують ся Rutheni de Frankowa (коло Магури), а тепер в Франковій нема вже ніяких Русинів. Про Русинів на Гроні говорить Bartholomaeides Notitia hist.-geogr.-stat. com. Gömöriensis — див. Филевича Отчетъ с. 4. (Варш. ун. изв. 1896, VIII).

²⁾ Броневскій Путешествіе отъ Триеста до С.-Петербурга въ 1810 г. (1828) I с. 192, теж I 137, 159, 163 — див. Ламанского Славяне въ М. Азии й т. в., додатки с. 56.

³⁾ Про се див. в примітках (38).

⁴⁾ Див. малку назв звязаних з Русією у Піча Die dacischen Slaven с. 253, Кочубинскій опр. с. с. 65.

мецькі верстви, — кольонізацію осілу і культурну від початку: найсе вказує факт, що експлоатація соляних і рудних багатств Семигородських гір іде від їх словянських осадників; окно, баня — словянські назви для рудних і соляних ям, сольнок — сі слова в мадяризованих і румунізованих топографічних назвах повторяють ся дуже часто¹). В документах сі словянські елементи виступають, від коли починаєть ся для Семигорода документальний матеріал — в XII в., а численні „руські“ назви на території Семигорода виразно вказують, що той словянський елемент в певній частині був руським²). Документальні сліди руського імени маємо від XIII в.: нпр. гора *Ruscia* в грам. 1228 р., місто *Forum Ruthenorum*, засноване на початку XIII в.; тепер показуєть ся, що *Bissen* актів XIII в. теж можуть означати Русинів³). Ще в XV віці було тут чимало Русинів, як бачимо в згадки одної папської булі (1446) про численний і великий руський нарід в Угорщині і Семигороді⁴).

На Карпатських горах руська кольонізація не кінчилась. Словянські елементи в хорографії, що служать нам свідками про стару словянську кольонізацію на всім протягу Семигорода, не обмежають ся ним, а йдуть і далі на полудневий схід — на територію теперішньої Молдави⁵). Руську кольонізацію на нижнім Дунаю ми знаємо документально — вже бачили свідокство про неї з нашої літописи: „присѣяху къ Дунаєви“. Останки її держались тут, як побачимо, навіть після турецького, печенізько-половецького руху, і були досить значні ще в XII в., коли Галицьке князівство в своїх руках держало нижній Дунай („затворив Дунаю ворота, суды рядя до Дуная“ —

¹) Матеріал вібраний у Кочубинського I. с. 15 і далі.

²) Др. Піч (*Die dacische Slaven* с. 257) бачить і в типі місцевої людности сліди руського елементу, пор. Отчеть Филевича с. 19.

³) Ще письменники минулого віка (як Бенке, Едер) висловляли здогад, що *Bissen* то Русини; Кочубинський догадувавсь, що ся назва в актах XIII—XIV в. означає Русинів (с. 63), хоч се імя значить власливо Печенігів; Филевич переконав ся, що в оригіналі грамоти 1324 р. замість *Bissen* стоїть *Rutheni*, з того виходило-б, що сі імена уживались без різниці (грамота у Филевича *Отчеть* с. 27, див. про неї там же с. 9—10, 12—13).

⁴) *Quod in regno Ungariae illiusque confinibus et Transsylvanis partibus nonnulli Rutheni nuncupati gens quidem satis populosa et grandis numero existant. Katonae Historia critica Hungariae ducum XIII p. 497.*

⁵) На їх вказав ще Реслер *op. c. c.* 325.

Слово о п. Іг.), і тут перебувало велике число риболовів і різних промисловців, та всякого вільного люда (прототип пізнішого козацтва), котрого центром був звістний Верладь (Бирлат) на нижнім Дунаю¹).

З півночі до сеї наддунайської руської кольонізації безпосередно притивкала руська людність, що займала Семигородський гірський край, і коли під натиском Печенігів руські осадники мусіли усуватись з чорноморського побережжя, ся чорноморська людність мусіла в певній частині рушити ся і в сїм напрямі — в гори, та скріпити початкову кольонізацію.

Таким чином ми подибуємо Русинів на цілім полудневім карпатськїм підгір'ю, почавши від Татр до полудневих Трансильванських Альпів, і далі на полудень — до моря. Як же могло-б і бути инакше? Коли в загальнім руху словянства на захід і полудень руська кольонізація опановала північне підгір'я Карпатів, а з другого боку — просторонь між Дністром і Дунаєм („сеґдяху по Днієстру, присеґдяху кь Дунаєви“), цілком природно, що ся кольонізація, підіймаючись в гору річками і ними-ж спускаючись на другий бік мусіла опановати й гірський карпатський пояс, майже порожній, повбавлений осілої людности (бо навіть і оборонці теорії, що останки романізованих Даків, предки сучасних Волохів, заховались під час великого руху народів в Карпатських, спеціально — Семигородських горах, признають сї останки незначними). Инакше не могло-б і бути. І розумієть ся, се мусіло початись зараз, скоро руська кольонізація присунулась до Карпатських гір від півночі і сходу, а се мусіло мати місце десь в VI— VII вв. Тим поясняєть ся, що ми не маємо ніяких звісток про міграцію Русинів за Карпати: переселення пізнішого не було, а при першім розселеннї ми взагалі про словянську міграцію маємо тільки тїм звістки, де Словяне в своїй кольонізації приходили до конфлікту з культурними державами. Міграції Русинів в Угорщину, почавши від Альма до Федора Коріатовича, які виказує півнішша угорська історіографія для об'яснення руської кольонізації²), се по частині непевні, по частині незначні факти, і вони, розумієть ся, не спроможні об'яснити сїєї масової кольонізації, а про дійсну руську міграцію ми не знаходимо ніяких звісток в історичні часи.

¹) Про наддунайську Русь див. більше в т. II гл. 7.

²) Вони вчислені нпр. у Черніга (II с. 146): Русини приходять на Угорщину чотирма наворотами: з Уграми, за герцога Токса, з Предславою — жінкою Коломана і з Федором Коріатовичем.

По думці звістного Аноніма — нотаря короля Бели (XII чи XIII в.), ватагу Русинів привів з собою Альм з під Києва, мандруючи до Угорщини через Русь, а провідниками його через Карпати (він ніби йшов з Галичини на верхи Уга) були руські воєнки і селяни¹⁾. Коли ми зважимо обставини, серед яких мандрували Угри до теперішньої Угорщини — що се була спішна втікачка від Печенігів, і навіть, як каже Константин — Печеніги уганялись за Уграми²⁾, то можемо напевно сказати, що ані Уграм не було в голові забирати з собою Русинів, ані Русини не мали охоти до них прилучатись. Для нас Анонім тут служить тільки відгомном загального в XII (чи XIII) в. погляду, що Русини в Угорщині такі-ж давні осадники як і Угри, і що в Карпатських горах вони були вже панами від непам'ятних часів — коли Угри мандрували до Угорщини. І по угорській міграції вони мусіли зістатись довший час тут панами. Кудю прийшли Угри над Дунай, се річ неясна і суперечна³⁾ (по всякій правдоподібності вони з над нижнього Дунаю до Угорщини мусіли йти коротшими дорогами, з полудня, а не з півночі), але кудю-б не йшли вони, в усякім разі опановали на початках тільки середно-дунайські землі, і тільки поволі підбивали собі сусідні краї. Підгірська карпатська країна остаточно перейшла до Угорської держави ледви чи скорше від середини XI в.; перед тим вона, разом з галицьким підгір'ям, правдоподібно, входила в круг політичного впливу Києва, бодай часами. Але в кінцях XI в. належала вона до Угорщини певно, і від тоді Карпати звуть ся на Русі Угорськими горами вже в кінці XI і на початку XII в., з огляду на їх політичну приналежність, тим часом як Угрин Симон Кеца, XIII в., зве їх „Руськими горами“ (*Ruthenorum alpes*)⁴⁾ — з етнографічного погляду, чи може з огляду на закарпатську, галицьку Русь.

¹⁾ Анонім у Евдліхера *Regum hungaricarum monumenta Agra-diana* гл. 10: *Similiter (як і Половці) et multi de Ruthenis, Almo duci adherentes, secum in Pannoniam venerunt, quorum posteritas in hodiernum diem per diversa loca in Hungaria habitat.* Пор. гл. 12.

²⁾ *De adm.* 38.

³⁾ Піч нпр. борються і тепер оповідання Аноніма, що Угри прийшли через Карпати з півночі (*Der nationale Kampf* с. 64—5), Реслер вів їх через Зелісні ворота (162), Грот (с. 307) через гори в сусідстві Зелісних Ворот, і т. д.

⁴⁾ Кн 2, гл. 1.

В Семигороді і на північному побережжю Дуная виключною руська колонізація не була. Не кажучи про Волохів, тут від часів початкового розселення мусіла стрічатись східно-словянська (руська) і полуднево-словянська (болгарська) колонізація. Угорська традиція говорить багато про болгарську зверхність в семигородських землях; але чи Семигород справді належав до Болгарської держави, се зостаєть ся питанням ще не вповні вясненим, хоч воно дуже правдоподібно, що в моменти особливої сили Болгарської держави, як нпр. в 1-ій пол. X в., землі на північ від Дунаю входили в круг її політичного впливу. Про масову полуднево-словянську колонізацію, на території Семигорода і Молдавії джерела мовчать. Новішими часами звернено увагу на словянські елементи — що вони в переважній чи значній частині взяті з болгарських діалектів, але се справа нова, що мусить бути ще докладніше розсліджена¹⁾. Останки семигородських Болгар (особливо в Четреді), що звернули на себе особливу увагу останніми часами²⁾, уважають ся за пізніших (XIII—XIV в.) осадників — Богомилів або воєнних невільників.

Стріча з болгарською колонізацією зрештою не мала важного значіння: болгарська людність очевидно відпливала з сих країв. Важнішим був елемент волоський.

Вище я згадував за суперечку, о скільки волоська людність Семигорода зложилась в місцевих, перехованих з римських часів останків романізованої людности, і скільки тут мала значіння пізнійша румунська колонізація з балканських земель, та висловив ся як за найбільш правдоподібним, що останки були, але слабші, зміцнені пізнійшою міграцією. Ся румунська міграція в балканських земель мусіла потопити не тільки словянську ко-

¹⁾ Про се нпр. розвідки Амбота — Die Anfänge der ungarisch-slavischen ethnischen Berührung — Archiv XXII, Болгарское шт и славянскія заимствованія слова венгерскаго языка — Извѣстія отд. рус. яз. и слов. 1902, IV. Також Ягіча Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache (Denkschriften віденські т. 47, 1902) II с. 376. Проф. Ягіча ввазував в топографічних назвах Семигорода також словянські не-руські назви (Archiv XIX с. 237, пор. XX с. 22—3). Справа ся також вимагає ближшого роз'яснення.

²⁾ Окрім праць вичислених вище, згадати треба ще розвідки Колева і Мілетіча в Български прѣгледъ 1894, XI і 1896, VI, статі Мілетіча в Сборнику болгар. министерства: Седмиградскитѣ Българи (т. XIII) і Заселенето на католишкитѣ Българи въ Седмиградско і Банатъ — т. XIV, і рецензію проф. Ёречка в Archiv für slavische Phil. т. XX.

льонізацію Семигорода, але й теперішньої Валахії й Молдави. Її датують різно — і X, і XIII віком, а можна класти ще на давніший часи. Волохів (Власі) в Семигороді, стрічасмо в актах XIII в., але вони мусіли тут з'явитись скорше, бо угорська традиція¹⁾ уважає волоську кольонізацію дуже старою — старшою як угорська. При кінці XII в. маємо виразні звістки про Волохів на північній боці Дунаю. По упадку Половців, в 2-ій пол. XIII та XIV в., їх кольонізація мусіла зміцнитись тут ще більше, і вони залили тутешню руську кольонізацію — останки староруської кольонізації, ослабленої турецьким натиском X—XII в., і новішу, що прибувала на Подунавє від XIII в.²⁾

В результаті — руська кольонізація в басейні верхньої Тиси задержалась до наших часів — в масах на підгір'ю, острівцями на рівнині, в Семигороді і на Подунавю вона зникла цілком. На се вплинула неоднаковість кольонізаційних обставин. Початкову руську кольонізацію ми мусимо й тут, на сик західніх окраїнах відповідно до її екстензивності, представляти собі досить рідкою. Її крайні етапи могли досягати колись навіть середнього Дуная і середньої Тиси — йдучи від півночі, нижнього Потися — йдучи від Семигороду (Тисько-Дунайська багниста низина мусіла становити тут кольонізаційну прогалину), — але вони могли бути тільки дуже слабкі. Тому як на рівнині Дунаю й Тиси з'явилися Угри, тутешні руські осаді, затоплені, чужою людністю, хоч переважали культурно, винародовлялись під впливом політичної і всякої иньшої переваги. Так само згнули слабкі останки руської кольонізації на Подунавю під волоським потоком. На карпатських підгір'ю, полишені самі собі, в неінтересних для Мадярів місцевостях, Русини протягом віків зміцнилися й залюднили сі краї збитою масою. В Семигородських же горах вони не були полишені самі собі: східно-полудневу частину їх зайняли Мадяри (Шеклери) і Німці, а головню, що конкурентами Русинів, спеціально охочими до гірського,

¹⁾ Анонім гл. 24.

²⁾ Цікава згадка Длугоша (ще досить близького часом до сієї волоської міграції на північний берег Дунаю): він знає про витиснення Волохами в подунайській Волощині руських осадників, „давніх володарів і мешканців“ сих країв. Hist. Polon. X с. 277 вид. Пшездецького. Можна б підозрівати, що Длугош тут виходить із звістки нашої літописи, як Волохи виперли з дунайських країв Словян; але бо Длугош говорить про новішу кольонізацію Волохів і не про словянських, а спеціально руських осадників, випертих відти ними.

пастушого життя, виступили Волохи. Руська людність мусіла тут відразу перемішати ся в волоською, а що ся припливала далеко-інтензивнійше, а руська колонізація тутешна дуже слабо звязана була з територіями своєї масової колонізації, тож не удержалась і тут. Її останки були тут, як ми бачили, ще досить значні в XV в. На нижнім Дунаю також іще при кінці XVI в. звістні останки „численної й відважної“ Руси: про них згадує папська інструкція лєтату Комолєю 1595 р.¹⁾.

На полудні, в чорноморських степах українсько-руська колонізація, почавши в другій половини IX в. починає також поносити страсти — від нового натиску турецьких орд.

Продтечею його був похід Угрів через Чорноморські степи на Дунай, що був результатом натиску Печенігів. Вже в середині IX в. Печеніги сильно налягали на Хозар, що заступали їм дорогу на захід: зі сходу тиснули Печенігів Узи (Турки наших літописей), а за ними іще сильніша орда Кіпчаків — Половців. По словам Константина Порфирородного, Печеніги тоді сиділи між Волгою і Уралом. Вкінці Хозари, не витримавши натиску Печенігів, перепустили їх; се мусіло статись не пізнійше 70—80 рр. IX в.²⁾ Перепущена за Волгу, Печенізька орда упала на Угрів і витиснула з їх осад. Розбиті Угри рушили на захід, і Печеніги, ступаючи по'пятам їх, вже на початку 890-х років з'явили ся над нижнім Дунаєм, де з Болгарами разом винищили кочовища Угрів і тим примусили перейти в середно-дунайські краї³⁾.

¹⁾ Li Russiani che sono popoli vicini a questi ma su le rive del Danubio de piu numero et piu feroci dell' altri — Русская историческая библиотека, VIII с. 57.

²⁾ Константин каже (De adm. 37): тому п'ятдесят літ, а що ся частина укладалась коло 950-го р., то Печеніги мали б перейти Волгу в останніх роках IX в. В дійсности витиснені ними Угри з'являють ся вже в кінці 980-х рр. над Дунаєм, отже Печеніги мусіли перейти Волгу скорше.

³⁾ Про сей епізод і його суперечну хронологію див. у Грота оп. с. гл. V, також Голубовського Печеніги гл. III. Наша Повість дає для приходу Печенігів дату 6423, себ то 915: „придоша Печенізи первое на Рускую землю и створше миръ съ Игоремъ, идоша къ Дунаю“. Але по правдоподібному об'ясненню Шахматова (Хронологія с. 473), літописець вижкомбінував її з оповідання Амартола про участь Печенігів в грецько-болгарській війні 914 р., що слідом і переказує: коли Печеніги ходили на Дунай, то мусіли йти через „Рускую землю“, а коли при тім не звісно про війну з Игорем, то очевидно „створивше миръ“.

Печенізький перехід за Волги над Дунай був дуже скорий, справжній степовий оркан, щось подібне до аварського або угорського. Але Печеніги не перейшли далі на захід, як ті, а зістались в наших степах. Се була нова стадія в історії міграції азійських кочових орд в Европу, коли вони зістають ся в наших степах на довго і прибирають важну ролю в історії нашої колонізації і культури.

Вплив сей був незмірно шкідний відразу. Печеніги своїми ордами розкинулись на цілій просторони від Дону до Дунаю. В першій половині X в. „Печенізька земля“ (*Patzinakia*) по оповіданням Візантійців простягаєть ся „від нижньої частини Дунаю, насупроти Дістри (Силістрії) до хозарського замку Саркел“ (на Дону)¹⁾. Константин оповідає, що з восьми колін, з котрих складалась Печенізька орда, чотири кочували на схід від Дніпра, чотири — між Дунаєм і Дніпром. По його звісткам два печенізькі коліна займали західній край степів, над Дунаєм, одно „в сусідстві Руси — Полян, друге в сусідстві Уличів, Деревлян і Лучан, значить між Дністром і Дніпром. День дороги мав ділити єї печенізькі кочовища від русько-словянської поза степової колонізації. За Дніпром печенізькі кочовища притикали на сході до земель Ховарів і Алянів, на полудні — до кримських володінь Візантії.²⁾ Місця Печенігів за Волгою зайняли Узи-Торки.

Спільне пожитє з численною, дуже вовничною й хижою Печенізькою ордою показалось для руської степової людности занадто тяжким, і результатом була міграція переважної маси степової людности в більш спокійні краї. На жаль, весь сей процес іде поза нашими очима: наша літопись починає говорити про Печенігів аж тоді, як вони своїми нападами стали спустошити околиці Київа, а се стало ся вже в другій половині X в. Одинокка подробиця з степового жита, яку переказують нам джерела — се трудности, які робили Печеніги на степових шляхах. В оповіданню Константина про торговельні каравани Руси, що ходили з Київа Дніпром і морем до Царгорода в першій половині X в., бачимо, що єї каравани мусіли йти оборонною рукою, бо й на Дніпрі й на морських побережю вистерегали їх Печеніги.³⁾ кн. Святослав і загинув в степах

¹⁾ De admin. imp. c. 42; про сю главу див. гадки в розвідці Успенского: Візантійськія владѣнія на сѣв. березу Чернаго моря (Київська Старина 1889 IV, 263 (він уважає се реляцією з початку X в.).

²⁾ De adm. c. 37.

³⁾ De adm. c. 9.

від Печенігів, що стерегли його коло порогів з огляду на його багату здобич і переловили в дорозі до Києва. Всю иньшу об-станову тодішнього життя в степах і на степовім пограничю мо-жемо доповнити хиба з пізнійших, половецьких часів: неустанні набіги на міста і села, що мусіли жити в вічному страху, на военній нові; забиранне в неволю, підчас нападів, в великім числі невільників, що продавались в кримських портах на ро-боту в чужі краї, й вирізуванне всіх нездалих до роботи, до-продажі; нищенне осад; в результаті — утечі людности й за-пустінне цілих країв. Не треба забувати, що два віки спокій-ного господарського життя відділяло сю степову тучу IX—X вв. від тривожливої епохи розселення. Часи розселення у по-лудневих українсько-руських осадників виробили були воро-хобний і воевничий характер, тоді вони могли охоче ставати спільниками розбійничих походів Гунів та Болгар; за два віки вони відстали від того, і переважна маса не мирилась з таким тривожним пожитем з Печенізькою ордою та вибирала ся з степів.

Ми бачимо тільки результати сього всього, та й то поде-куди значно пізнійше, коли вже місце Печенігів заступили в степах Торки й Половці (в другій половині XI в.), тож му-симо тут говорити про результат турецького господарства вза-галі, протягом X і майже цілого XI віка.

Вже говорячи про кольонізацію Уличів та Тиверців: (в етнографічнім огляді), „Повість“ оповідає про неї в минулім часі: „сѣдяху по Бугу и по Днѣпру (Днѣстру)“, „присѣдяху къ Дунаеви“, „бѣ множество ихъ“. Вона додає, що міста (замки) їх ще й досі існують („суть города ихъ и до-сего дне“), і тим виразнійше відтінює, що сама кольонізація чорноморська — справа минула: міста зістались, а самої ко-льонізації, сього колишнього „множества“ вже не було.

Вище наведено звістку новгородської редакції Повісти про перехід Уличів з нижнього Дніпра за Бог в першій поло-вині X в. і вказано, що сей перехід став ся, по всякій імовір-ности, під впливом печенізького натиску. Ми мали-б тут один епізод з історії уступання чорноморської руської людности з степів на північ. Але тягнув ся сей процес, певно, довго, степи пустіли поволі, степенуючись від більше небезпечних околиць до менше zagrożених. По перших, сильнійших міграціях, ви-кликаних першими грізнійшими катастрофами, сей відлив руської людности тягнув ся може й не одну сотку літ, і останки сте-пової людности могли ще далі виносити ся звідси в XI—XII в.

Улиці переходили в краї між Богом і Дністром — певно на середній і верхній Бог, на північний захід. В сїм напрямі мусїла взагалї уступати степова людність. На півночи вона приливала до готової вже кольонїзації, помножала її людність і починала ся до відливу її далї на північ; одним в результатї сього відворотного руху треба прийняти розвій кольонїзації лісових і багнистих просторів північної України, занедбаних, певно, під час вільного походу на полудень. На заходї лежали ще слабо кольонїзовані, теж занедбані на перших початках гірські околиці Карпатів; на їх кольонїзацію витиснення осадників з над моря мусїло мати теж рішучий вплив. Дуже правдоподібна думка, що сюди — в карпатські й закарпатські краї, пішла подністрянська, тиверська й дулібсько-улицька людність.¹⁾ На сей час можна класти зміцнення кольонїзації карпатської Руси взагалї.

Подібний процес повільного уступання української людности з чорноморських степів мусїв мати місце і на лівім боці Дніпра, тільки тут ми не маємо навіть тих скупих вказівок, як на правім. Можемо тільки з одного боку (на підставі чужоземних відомостей) сконстатувати залюднення Подоня, мб. до самого Азовського моря, перед приходом Печенїгів, а з другого боку описи походів на Половців на початку XII в. показують вже сильне спустінне степів на полудень за Посудем, так що там вістались тільки слабї останки колишньої руської людности. До XII в. степи взагалї спустїли вже так сильно, що треба аж виводлювати натяки на існування там останків словянської людности. Лівобічна людність мусїла з них відступати переважно теж на північ, чи борше північний захід²⁾. Розповсюдження печенїзьких орд в степах по обох боках Дніпра було таке швидке, що ледви чи можна припускати сильнійший, масовий рух на захід, з лівого боку Дніпра на правий.

¹⁾ Пор. Барсов² с. 100, Потканський Lachowie с. 196 (гадка висловлена не зовсім зручно).

²⁾ Подібно як кольонїзаційний потїк в Подоня при першім розселеннї ішов з середнього Подніпровя в полуднево-східнім напрямі, так і відлив з Подоня й Азовського поморя, по старим торговельним дорогам, мусїв піти на північний захід, а не так просто на північ, Тому трудно прийняти гадку д. Шахматова (Къ вопросу о происх. рус. народностей с. 13—4), що подоньська людність (він уважав її за Сїверян), відливаючи на північ, масали кольонїзувала рязанські землі. Не вважаючи на всі старання, йому на се не вдало ся дати ніяких важних доказів, і се не диво — така кольонїзація досить неправдоподібна.

Про боротьбу чорноморської Русі з Печенігами Повість нічого не каже нам. Не знаємо й того, чи робили київські князі які небудь заходи для оборони степової людности, що вже стояла в більш або менш тісній залежності від Києва. Одинока — лаконічна згадка Повісти під 920 р. говорить тільки, що кн. Ігорь воював з Печенігами¹⁾. Вона починає більше займатись ними від тоді, як вони в другій половині X в. стали сильно давати себе знати київським околицям. Під 968 р. вона записала: „Придоша Печенѣзи пѣрвое на Рускую землю“, що має означати перший напад на Полянську землю, переказаний літописцю традицією²⁾. Але се був вже великий похід: Печеніги, використавши час, коли Святослав воював в Болгарії, великою ордою („бещисленное множество“) обложили Київ, перервали всякі зносини, і руські помічні полки, що прибули зза Дніпра, не відважались іти під Київ; аж вість, що Київ на другий день має піддатися Печенігам, і страх жари від Святослава примусили їх іти на поміч Киянам. Та й тоді припадок, як оповідає Повість, виратував Київ: Печеніги прийняли сих Задніпрянців за військо Святослава й забрались.

В дійсности сю облогу самого Києва мусіли випередити менш голосні напади Печенігів та шарпанина Полянської землі й київської околиці. Тільки вони не зацілїли в народній традиції, записаній літописцем. Взагалі він переповідає тільки ті епізоди з печенівської біди, що звязані були з якимись народніми переказами або місцевими пам'ятками: така історія про нахід Печенігів на задніпрянські околиці, „по оной сторонѣ отъ Сулы“ (під 993 р.) — вона звязана з легендою про побіду руського хлопця над Печенігом і з іменем Переяслава, заснованого там де той хлопець „перевяв славу“ у Печеніжина. Епізод під 996 р. про те, як Печеніги прийшли під Василів, і Володимир, не устоявши „з малою дружиною“, тікав і ховав ся під мостом, звязаний з церквою Преображення в Василеві, що збудував

1) Іпат с. 26.

2) В Повісті є два такі перші приходи Печенігів на Руську землю, записані навіть в тих самих словах, один під 915, другий під 968 (один в кодексіс — Хлебніковский зауважив сю суперечність і поправив під 968 роком „пѣрвое“ на „второе“). Се могло з'явитись таким чином, що напад під 968 р. був дійсно записаний в Повість, як перший відомий, але пізніший редактор викомбінував з грецького джерела і записав під 915 р. ще давніший прихід, як „первий“, не поправивши пізнішого.

потім Володимир з обітницї за своє тодішне спасення. Історія про облогу Білгорода (під 997 р.) звязана в мандрівним анекдотом (з цікля оповідань про дурних людей), як Білгородці обдурили Печенігів, що вони з землі дістають кисіль, і тим привели їх до роспуки та примусили кинути облогу. Нарешті останній печенізький похід за Володимира звязаний з смертю кн. Бориса і взятий з його життя.

Та нам від сих припадкових епізодів цікавіші ті загальні уваги, що кинув при тих оповіданнях літописець. Приступаючи до оповідання про білгородський кисіль, він каже, що з Печенігами була повсечасна боротьба: „бѣ бо рать бес переступа“, і Володимир ходив в північні волости збирати війська на війну з ними („по вѣрхние воѣ“ — тут про верх Дніпра, взагалі північні волости)¹⁾. Оповідаючи про те, як Володимир будовав „градї“ навколо Київа і сюди виводив осадників в північних земель (факт, що мусіли добре запам'ятати в народі), літописець поясняє також: „бѣ бо рать от Печенѣгъ“²⁾. Сі по дорозі винені уваги власне розкривають перед нами тодішню ситуацію, коли Печеніги, опанувавши степи та розігнавши з них в переважній масі українську людність, в другій половині, й особливо — в останній чверті X та на початку XI в. здобули вільний приступ і до дальших земель та налягли на невинищені ще краї в районі середнього Дніпра, особливо на околиці голосного своїми скарбами Київа. Київські околиці були в неустанній облозі від них. Хоч літописець і каже, що Володимир „бѣ воюяся с ними и одоляя имъ“³⁾, але самі наведені ним епізоди показують, як тяжка була ся боротьба. Місцевих сил не ставало, приходилось стягати війська з далеких північних волостей. Не ставало люду й для осадження новопобудованих міст — кріпостей в околиці Київа; знов приходилось для залоги стягати („нарубати“) заможніших людей з північних земель: отъ Словенъ, и отъ Кривичъ, и отъ Чюдий, и отъ Вятчъ, и „отъ сихъ насели грады“⁴⁾. Очевидно, околиці Київа пустіли дуже швидко.

Місто Родня на устю Роси в Дніпро ще стоїть на початку третьої чверті X в.; над Дніпром, що забезпечав зносини з Київом і північними землями, руська людність могла взагалі держатись довше. З оповідання Константина про руське пограниччя в Печенігами виходило-б, що в першій половині X в. відкриті

¹⁾ Іпат. с. 87. ²⁾ Іпат. с. 83. ³⁾ Іпат. с. 83.

⁴⁾ Іпат. с. 83. Варіант: „и отъ всѣхъ градъ“ (1 Новгородська літоп. с. 65).

Уличами „руські“, себ то полянські, осади над Дніпром ще досить далеко простягались в степ. Поодинокі замки могли держатись і по Роси. Але Поросе загалом при кінці X в. було вже так ослаблене, що Володимир навіть пожаловав праці укріпляти й боронити його від Печенігів, та заходив ся коло будови замків в ближших околицях Києва по Стугні й Ірпеню. Про лінію укріпленнь літопись каже виразно; про укріплення Білгорода на Ірпеню згадує під 992 р.: „Володимиръ заложи градъ Бѣлъ и наруби въ нь отъ нѣхъ градъ, и много людий сведе в оны, и бѣ бо любя городъ осы“; місто певно було тут і давніше, тепер тільки укріплено його, розуміть ся — в звязку в цілому системою кріпостей для оборони від Печенігів¹⁾.

Ще більш вложено і сильнійшу — бодай судячи по словам літописи, систему кріпостей вивів Володимир на лівім боці Дніпра: „И рече Володимиръ: „се не добро есть — мало городовъ около Кыева“. И нача ставити города по Деснѣ, и по Устрыи (Острі), по Трубешеву (Трубежу), и по Сулѣ, и по Стугнѣ“. Правдоподібно, що лівий бік Дніпра взагалі ще більше підлягав печенівським нападам.

Як бачимо, тут ставлено в три ряди кріпости — по Сулі, по Трубежу, по Сейму. Лінію Сули фортифіковано, але хто зна — чи не з стратегічних тільки причин: для утруднення доступу до Переяслава, одного з важнійших політичних і торговельних центрів, і до самого Києва. Але кольонізація Посуля хто зна чи не була тоді в однаковім стані з Поросем; принаймні в оповіданню про переяславського отрока бачимо, що Печеніги йдуть від Сули, наче з степу, і Володимир стрічає їх аж на Трубежі.

Окрім кріпостей для оборони сеї границі служили лінії валів і ровів; звістний місіонар Брунон, бувши в Києві за Володимира, оповідає, як самовидець, що Володимир окружив Київ від Печенігів „дуже міцною й довгою огорожею“. Сю „огорожу“, з проробленими в ній воротами, бачив Брунон десь коло Стугни, і дійсно ми маємо й тепер понад Стугною аж три лінії валів. Такі-ж вали маємо коло Переяслава. В літописи вали коло Стугни (на правім боці) та переяславські згадують ся принагідно при кінці XI в.²⁾ Не згадують ся ніде більш полудневі

¹⁾ Про будову замків Володимиром є спеціальна (правда — не дуже богата змістом) розвідка проф. Бережкова в Чтеніях київського історичного товариства т. II.

²⁾ Іпат. с. 153, ряд 24 і 26, с. 158 ряд. 21, 159 ряд. 18.

дінії валів, що маємо по Роси і по Сулі. Вони можуть бути зрештою фортифікаціями пізнійших часів (XI в.)¹⁾.

Коли глянемо на мапу, то побачимо, що при кінці X в. границя сильнійше залюдненої території, не знищеної хвилями турецького потоку, припадає більш менш на границю лісової полоси. Се не випадково: очевидно, лісовий край давав захист людности від нападів кочовників, і слідачі пізнійше за нападами Половців (нам більше відомими), дійсно бачимо, що вони дуже рідко, майже ніколи не заберались в лісові краї Деревлян або Дулібів, головню крутились в сусідній в незахищеним Поросем околиці Київя, а ще більше — в Переяславщині, що лежала вповні поза границею лісової полоси. Може ся безборонність Переяславщини й була причиною тих більш зложених фортифікацій Володимира на лівім боці.

Одначе покинена київськими князями степова країна на полудень від Стугни та Сули не спустіла зовсім. Я кавав уже вище, що вона мусіла пустіти поволі, довгим рядом десятиліть. І коли пізнійше, в XI—XII—XIII в., по пізнійших степових бурях, серед тих перемін, які переживала полуднева границя хліборобської, осілої кольтонізаціі, що відступаючи на північ під натиском степу, чекала тільки спокійнійших, вигіднійших часів, аби знову посуватись на полудень і посувалась дійсно при кождім поліпшенню обставин; коли, кажу, по тих всіх перемінах і пізнійшими часами знаходимо в степах значні останки руської кольтонізаціі, то сї останки мусіли бути ще значнійшими десь в другій половині X або першій XI віка. Ми бачимо в XII—XIII в. досить численну степову руську людность — Бродників, що в тіснім союзі з кочовими ордами — панами степів, вміли жити в сих степах; подунайських Берладників, промисловців і пиратів, що виступають оден раз не більш не менш як полком в 6000 мужа; галицьких рибалок, що перебували на нижнім Дунаю. Бачимо такі міста як Олеше на нижнім Дніпрі, важний торговельний пункт, приморський порт Київя, Руський порт на устю Дона; Тмутаракань ще в другій половині XI в. становить руську волость, висовуючись островом за половецьким морем. В самім степу, здасть ся, за-

¹⁾ Про вали правобічні й лівобічні див. Максимовича Собрание сочиненій II с. 240, Антоновичъ Зміевы вали въ предѣлахъ Кіевской земли (К. Старина 1884, III) і йогож Археологическая карта Кіевской губ. с. 133 і далі, В. Ляскоронскій Городаща, курганы и длинные вали въ бассейнѣ р. Сулы (Труды XI съѣзда т. I с. 456).

цілили деякі осади. Всі отсі останки, кажу, в перші часи по приході Печенігів, мусіли бути ще значнійшими.

Літописець, оповідаючи про колишнє множество Уличів і Тиверців, каже, що міста їх існують і доси (в другій половині XI в.) Одна з редакцій має варіант: „градъ ихъ спы“ (вали), отже виходило-б, що то були тільки спустілі городища. Дійсно, Константин Порфирородний теж згадує спустілі замки (*ερημώματα*) між Дніпром і Дунаєм ¹⁾. Але у редактора Повісті ледви можна припустити такий археологічний інтерес, щоб він застановляв ся над порожніми городищами, і пригадуючи Олеше, Руський порт, Тмутаракань, можна скорше думати й тут за міста залюднені. Над морем і на більших ріках вони довго могли держатись, а і в степах взагалі, певно, ще довго по приході Печенігів зіставались значнійші маси людности. Вона по части поволі виступала далі з степів на північ, по части приладжувалась до спільного життя з кочовниками в степах, вертаючись більш менш до того вояничого, напів кочового способу життя, в яким виступали перед нами в часи свого Sturm und Drang періоду їх предки, чорноморські Словяне — товариші походів Гунів та Болгарів в IV—VI в. ²⁾.

¹⁾ De adm. c. 37.

²⁾ Про руську людність в степах в XI—XIII в. див.: т. II гл. 7.

IV.

Культура й побут українсько-руських племен в часах розселення і по нїм.

Для в'яснення культури й побуту українсько-руських племен в найдавніші часи — передісторичні і на початках їх історичного існування, ми маємо кілька джерел, що можуть себе послугою доповняти, контролювати, а в сумі — дати нам досить докладний образ їх жити.

Передо всім жова. Порівняна словянська лінгвістика відкриває перед нами спільний запас слів, що становив культурний добуток прасловянства ще перед розселенням і остаточним відокремленням поодиноких племен, і таким чином виказує нам той культурний стан, в яким наші племена виступили на своїх займанщинах, на теперішній території, по своїм відокремленню, бо очевидно, що було загальним культурним добутком всього Словянства взагалі, то було добутком і наших племен в окрема¹⁾. Друге джерело — археологічний матеріал: там де напевно установлена приналежність находок до наших племен, сї находки ілюструють культуру їх в часах перед тим, як запановало у них християнство, і з сього погляду особливо важні дві численні групи розкопок, одна на території Деревлян, друга на території

¹⁾ Розуміється, тут потрібне обережне відокремлення нових назв, перейнятих словянськими народами вже пізнішими часами в спільного джерела. В деяких випадках непевність лишається; там де я не був зовсім певний, уживав я замість назв: пра-словянський, пра-європейський — загально-словянський, загально-європейський.

Я буду уживати назви „пра-індоєвропейський“ для спільного побуту Індоевропейців перед їх розділом, „праєвропейський“ — для культурних стадій, спільних європейській частині Індоевропейців (без східної, індо-іранської групи), „північно-європейський“ — для культури, спільної германській і словяно-литовській групі.

Сіверян; останні мають і дати — в виді монет IX—X в. Нарешті дають нам відомости історичні пам'ятки: в часів словянської міграції маємо ряд важних відомостей, переважно про чорноморських Словян взагалі (Антів і Словен разом), а почавши від X в. тубильні й чужі джерела дають нам багатий запас відомостей вже спеціально про наші племена. Таким чином маємо матеріал дуже різномірний і в різних часів¹⁾.

Почнемо від матеріальної культури, найбільш конкретної, тому найлегшої для констатовання, й будемо виходити від лінгвістичних фактів, т. зв. ільотіки або лінгвістичної палеонтології, бо вона дає особливо інтересні факти з сфери матеріальної культури взагалі, й особливо господарства, а при тім її звістки найстарші.

Початки хліборобства сягають, правдоподібно, ще пра-індоєвропейських часів, хоч можна вказати тільки слабкі сліди його в мові (що в часах неолітичної культури воно було в східній Європі звістне, ми бачили). В крузі європейських мов для хліборобства є вже значний запас термінів, і навіть скептичніші дослідники признають у європейської групи Індоевропейців досить розвинене хліборобство (що найменше три рода хліба — ячмінь, пшеницю й просо, терміни для оранки, сівби, жатви, мелення й відповідних прирядів)²⁾. Ще далі поступило воно в півнійшій пожитю словяно-литовської групи, і таким чином вже при своїм відокремленню словянська група мала значно розвинене хліборобське господарство. Краї словянської правітчини, особливо полуднева її частина, надавалась для нього дуже добре. Тож не диво, коли, судячи по лінгвістичним фактам, хліборобство для Словян ще на правітчині стало переважним джерелом поживи. „Жито“ — прасловянське слово, що означає поживу (від сл. жити), служить заравом загальним означенням хліборобських продуктів, як головного предмета поживи³⁾; у різних словянських народів воно спеціалізується, прикладаючись до головного рода хліба: таким чином у нас і у західних Словян воно означає *secale*, у полудневих — пшеницю (а у Рев'ян навіть кукурузу). На таке-ж значінне хліборобства як першого по значінню джерела поживи й достатку, вказують слова: *збіже* (українське й західне, споріднене з біг, багатий),

¹⁾ Про літературу див. в примітках (39).

²⁾ Schrader Reallexicon с. 8—10, Sprachvergleichung² с. 407 і далі. Про контрверсію про розвій хліборобства в пра-індоєвропейських часах в прим. 39.

³⁾ Паралелі до сього факту див. у Шрадера Sprachvergleichung² с. 458.

що означає в нашій мові і рухоме майно і хліб¹⁾; літописне обиліє, що означає урожай хліба, хліб не вібраний (як в літописи) і богатство (у всіх словянських групах); борошно (брашно), що значить в різних словянських діалектах то їжу взагалі (а навіть подекуди — майно) то спеціально муку.

Разом з загальними, пра-європейськими родами знаходимо прасловянські назви для отсіх родів збіжа: рѣжь (secale, прасловянську назву витиснуло у нас спеціалізоване загальне житю), слово спільне всім північно-європейським племенам (литовське rūgys, півн. німецьке rügt). Пшеница, від пьхати — товкти, як і пшено, — товчене зерно²⁾ (се одно з небогатіох звязаних з хлібом слів, що сягають праіндоевропейських часів — санскр. pish — розбивати); поруч з ним стоїть не трівке в своїм значінню³⁾, але своїми ваганнями власне інтересне, бо може власне в тім дає себе знати його архаїчність, — старе, праєвропейське пирю (грець. πυρός, лит. rugai — пшеница). Ячмінъ — ячмы (неясне слово). Просо (слово неясне) і поруч нього иньша прасловянська назва проса — бѣръ; оден з найстарших і взагалі дуже цінний в старім господарстві (і у Індоевропейців і у Турків), сей рід збіжа мав, видно, важне значіння і в словянськім господарстві, бо крім сих двох назв маємо прасловянську назву ще й для товченого проса — пшено. Нарешті — овес, овьсь (литов. aviža, латин. avena), хліб, як і житю, спеціально північно-європейський⁴⁾.

Всі сі рослини сіяно для зерна, зрѣно (слово праєвропейське, лат. granum, гот. kairn). Орати (праєвропейське — дрбω, аго), ратай (всеслов., є і в давніх руських пам'ятках); нива (поруч неї ріля — староруське, спільне з західніми Слов'янами), як і назви для необробленої землі — ляда, цілина, угор (схід. і захід., у полудн. — угар, крім того українське і західне — переліг) — се слова всесловянські, що належать, правдоподібно — всі до колишнього спільно-словянського позита. Поруч з загальноєвропейським лѣха (наше леха) маємо загальнослов. бравда (борозна)⁵⁾.

¹⁾ Широке значіння слова „збіже“ в нашій мові, думаю, доводить найліпше, що воно не перейняте з польського, як думає Будилович I. 95.

²⁾ Як triticum від terere.

³⁾ Воно значить far, milium, triticum repens, наше — перій. Ген⁵⁾ с. 452—3 бачив в тім слід перетворення культурою тієї трави на пшеницю; против того Шрадер²⁾ с. 422.

⁴⁾ Шрадер²⁾ Sprachvergleichung с. 410, Reallexicon sub. vocibus.

⁵⁾ Ген⁵⁾ с. 455—6. Pedersen Das indogerm. s im Slavischen — Indoger. For. 1895.

Для оранки уживали з початку примітивну дерев'яну кривулю, що служила для роблення борозни і за один кінець тягнулась, а другим, гострим — бороздила; се соха — в одних слов'янських мовах слово се значить приряд для оранки, в інших вила, підпору, палу, або сї значіння стрічають ся разом, а виходять, очевидно, з поняття „ломаки для розкидання землі“¹⁾. Але сю примітивну кривулю в праслов'янськїм побутї здавна заступив поліпшений плугъ (північно-нім. *rfluog*, лит. *plūgas*)²⁾, в особнім вже мабуть лемешом — лемешъ (від ломити). Крім нього уживало ся рало (себто: орало, праєвропейське — грецьк. *ἀροτρον*, вірмен. *agaug*, лат. *agatrum*, ірландське *agathar*) і борона. Слово сїяти належить знов до праєвропейських, латинське *sero*, гот. *saian*, лит. *sėti*, так само і сїмя, насінне (лат. *semen*, гор. нім. *sāmo*, лит. *semū*). Назви для осіннього й весняного посїву — яр, ярина й озим, озимина повторяють ся у Слов'ян східніх, західніх і деяких полудневих (Сербів, Словинців), так що сю господарську систему можна з певною правдоподібністю теж уважати ще праслов'янським здобутком.

Слово жатва (жатва) прикладаєть ся у всіх галузях Слов'ян до збирання хліба. Збирали його з початку серпом, се праєвропейськїй приряд і праєвропейське слово (сръпъ, грецьк. *ἀρπη*, лат. *sarpere*); але і коса, і клєпач до острєння її належать до загально-слов'янського язикового запасу, так само як і граблі і сніп. Сїно теж слово праслов'янське.

Крім вище вичислених родів хліба до праслов'янського запасу належать: лен (праєвропейське слово — грецьк. *λίνον*, лат. *linum*, ірл. *lín*, гот. *lein*, литов. *línai*); конопля (теж слово загальноєвропейське, — думають, що її перейняли в Скитїї, бо її там бачив дику Геродот); слово плоскінь, широко

¹⁾ Miklosich Etym. Wörterbuch, Будилович I. с. 115, Ген⁵ с. 455, Schrader Sprachv.² с. 416—7, Pedersen с. 49. Пор. гот. *hōha* — плуг (взявъ непевна).

²⁾ Чи німецька назва лише споріднена з слов'янською, чи ся перейнята, чи навпаки — справа дуже суперечна і неясна (див. Крек² с. 113, Шрадер² с. 418—9, Ген⁵ с. 457, Ключе s. v., Уленбек с. 490, Гірт с. 338, Брікнер с. 29); слово виводять з плу — плісти. Плівій (Н. Nat. XVIII. 18. 48) вгадує про плуг *non pridem inventum in Rhaetia Galliae. . quod genus vocant plaumorati* (поправка Байста : *ploum Raeti*), се тепер уважають першою звісткою про плуг. Про слов'янськїй плуг же ровідка (в своїх останніх виводах фантастична) Peisker Zur Socialgeschichte Böhmens I. Geschichte des slavischen Pfluges, Weimar, 1896.

розповсюднене (хоч не загальне) в словянських мовах, може теж належати до прасловянських часів (слово звязують з нім. flachs — лен).¹⁾

З стручкових біб — бобъ (лат. faba, прус. babo) належить до праєвропейських рослин. Горох і сочевиця — назви загальнословянські, але значіння їх вагають ся в поодиноких мовах (перше значить горох, біб і фасоль, друге — сочевицю і стручки або городину взагалі).

З цибулькових — цибуля (лукъ) і часник (чеснѣкъ) належать до загально-словянських; словянська назва цибулі (вигиснена у нас німецькою чи властиво — німецько-жидівською Zwiebel) належить до дуже розповсюдненого в північній Європі пня (гор. нім. loub, лит. lúkaì), дехто уважає се слово запозиченим від Німців, та трудно думати про таке запозичення з заходу, коли згадаємо культуру цибулі й часнику у Геродотових Алязонів.

Неясна справа ще двох прасловянських культурних рослин — хмелю (новолат. humulus, північнонім. humall) і ріпи (грець. ράπυς, лат. garum, нім. gübe) — відки вони пішли і хто у кого перейняв їх імя; у всякім разі маємо тут дуже старий, ще прасловянський культурний набуток (досить правдоподібно, що від словянської назви хмелю пішли й інші, з нею споріднені)²⁾. Праєвропейська рослина ще — мак (грец. μήκων, верхненім. māgo, прус. moke).

На городницьку техніку з лінівістики не багато можна витягнути вказівок. Мотика й лопата належать до всесловянських слів, рівнож і слово полоти, натомість всесловянське плевел значить і бурян, і полу.

Назва пшениці може бути відгомном тих часів, коли зерно споживалось товчене. Одначе прасловянський люд давно вже перейшов за сю стадію культури. Вимолочене зерно (слово молотити, в нашім значінню, широко розповсюднене в словянських мовах і могло се значіння мати вже в прасловянські часи) молодось або ручними жорнами, або млином. Слово молоти належить до праєвропейських і переходить через всі групи сих мов (пор. санскр. маг робивати); слово млин — прасловянське, як також мука (від м'який — макъкъ); приради для просівання муки — сито й решето належать до загальнословянських.

¹⁾ Здогади про запозичення — Ген⁵ с. 484, Шрадер² Reallexicon с. 24, Гірт с. 343, Бріквер с. 23.

²⁾ Бріквер с. 23 виводить їх від Фінів.

Знайомість з овочевими деревами належить до праєвропейських часів. Але передовсім тут треба розуміти дикі породи, і ані лінвістика ні інші вказівки не дають можливості розв'язати на певно собі справи — чи овочеві дерева культивовано ще в прасловянські часи, чи ся культура явила ся у Словян уже по розселенню, при близькій стичности з чорноморськими краями. Вправді авторитетні історики культури уважали старонімецький вираз для щиплення дерева перейнятим з словянського (*intrisgan, intrusgjan* Ульфїли в слов. тр'єсноти, як прищепи з ч'їпати), і таким способом щиплення дерева (перенесене вперше до Італії й звідси розповсюджене по цілій Європі), а з ним, розуміється, і культура овочевого дерева переносилась би в прасловянські часи. Але опирати такий важний вивід на однім, і то гіпотетичнім лінвістичнім спостереженню — занадто ризиковно¹⁾. Хоч маємо загальнословянське слово сад, але воно має занадто широке значіння. Слово овочі, овоштинь, як і ягода (що подекуди, як і у нас, з загального значіння спеціалізувалось, нпр. для суницї), належить до прасловянського запасу. З овочів маємо крім того: яблоня, яблоко, ябл'яко (ір. *aball*, англ. *aepple*, лит. *óbūlas* — відносини слів цього ряду неясні, і деякі припускають перейняте слова, але дуже старе). Груша — словянолитовське (слов. *груша* і *крушка*, лит. *gruša* і *kriáušia*), як думає дехто, перейняте від Іранців, з прикавказьких країв. Загальнословянське черешня, сл. *чр'їшня*, перейняте (грецьке *κεράσιον*, гор. нім. *chirsa*), хоч самий овоч, в дикім стані, звістний в середній Європі від неолітичних часів. Пізнійшої дати мабуть і слово, і самий овоч — вишня, як думають — з пізньогрецького (візантійського) (грец. *βύσσινα*, сл. *вишня*, в нім. *wichsela*)²⁾. Слива (верхненім. *slêha*, лит. *slýwas*), дорен (в г. нім. *tirproum*) — слова північноєвропейські; нарешті горіх — словянолитовське (сл. *ор'їхъ*, лит. *résutas*).

Коли ми перейдемо від цього багатого культурного запасу, поданого нам лінвістичною палеонтологією, до історичних звісток, з певним здивуванням мусимо стрінути характеристику Словян, яку знаходимо в чужих джерелах при першій стрічі з Слов'янами. Подібно як Германці у Цеваря, Слов'яне у ранніх ві-

¹⁾ Шрадер *Reallexicon* с. 430.

²⁾ Див. Ген⁵ с. 351—2, Крек² с. 133—4, Шрадер *Reallexicon* с. 582—6.

зантійських письменників, як Прокopій, Маврикій, малюють ся ще напів кочовничим народом, з дуже слабо розвиненою хліборобською культурою. Прокopій в своїй класичній характеристиці Словян каже, що вони „живуть в лихих хатках, селячись далеко один від одного та переминаючи зчаста свої осади“, „жите провадять суворе й некультурне, як Масатети“, а Маврикій та Лев Мудрий виразно кажуть, що Словяне не люблять хліборобської праці й хочуть ліпше жити в бідности та спокою, ніж в богатстві та праці. Але такі характеристики пояснюють ся тим, що з Греками стикались передові словянські осади, вони-ж серед міграційного руху, серед небезпечного й неспокоїного життя відставали від культурнійших форм життя й вертались (на якийсь час) знову до колишніх напів кочовничих форм; се факт, що повторяється звичайно в подібних обставинах. Та й тут було не без побільшувань: бо нпр. в оповіданні про боротьбу Аварів з „Словенами“ в VI в. згадують ся словянські поля і т. и.¹⁾ Джерела, що знали Словян в нормальних обставинах, на насиджених місцях, виказують у них широко розвинену хліборобську культуру, що положила глибокі знаки на весь словянський побут. Правда, такі джерела маємо з значно півнійших часів — X і навіть XI віка, але сам сей широкий ровій хліборобства показує, що маємо до діла не з якимсь сьвіжим, а дуже давнім культурним здобутком.

Жидівський подорожник X в., ібн-Якуб каже, що словянський край дуже багатий на всякі житєві запаси, що Словяне дуже господарні й пильнують хліборобства. Араб ібн-Русте (в першій пол. X в.), оповідаючи про жнива у Словян, дає своїм оповіданням розуміти, що хліборобські продукти були головною стравою їх (особливо улюблене просо — про особливе уживання його у Словян говорять також Маврикій і Лев). Хліб і м'ясо — се звичайна жертва руських Словян, по словам Константина Порфирородного, а значить — і страва, і то споконвічна, не нова, бо жертвується звичайно традиційне, віками усвячене. У ібн-Якуба є навіть досить виразна звістка про культуру овочевих дерев²⁾.

¹⁾ Менайдр — Hist. gr. min. II с. 99, порівняти звістки Стратегіки Маврикія XI. 5 і Тактики Льва XVIII. 106 (вид. Міна), що Словяне не особливо годують ся просом.

²⁾ Ібн-Якуб в вид. Розена с. 54—5, ібн-Русте (і-Даст) вид. Хвольсона с. 30—1, De adm. imperio гл. 30—1.

Ще цінніші вказівки дають руські джерела. В них бачимо, що хліборобство було розповсюджене, як звичайна робота, навіть по найменше культурних землях, як от у Деревлян та Вятчів. „А вси ваши городи... дѣлають ниви своя и землю свою“ — каже до Деревлян Ольга. Вятчичі платили дань „від плуга“¹⁾. Хліб — звичайна й загальна страва руської людности. В поганських могилах Сіверян і Деревлян найшли ся серпи, зерна кількох родів хліба (жито, овес і ячмінь або пшениця)²⁾. В пам'ятках XI в. — в літописи³⁾, в давніших частях Руської Правди, у Нестора (Житіє Θεодосія) згадують ся отсі роди хлібних і культурних рослин: пшениця, овес, жито, ячмінь (властиво — ячмінний солод), просо, горох, мак, лен (льняне насінне на олій)⁴⁾. Загальною назвою для хлібного зерна було „жито“⁵⁾. З хліборобських знарядь в руських пам'ятках XI—XII в. знаходимо: рало, плуг, борону, мотику, рикаль, рогаліє, цїп⁶⁾; в хліборобських робіт — оранку („орати“), сївбу, жниво („снопи“), молоченне, віяння⁷⁾. Орали віньми й волами⁸⁾. Пожатиї хліб складали на гумні й там молотили „на току“, а зерно ховали в коморах („клѣть“⁹⁾), певно — і в ямах. Зерно мололи (в наших пам'ятках згадують ся тільки ручні жорна). Змелене просївали — згадуєть ся мука і отруби; розрізняєть

¹⁾ Іпат. с. 37 і 54. Про хліб див. Іпат. с. 86, 88, 110, урок вирників в Руській Правді — Академічний код. § 42, пор. Карамзінський код. § 7 і 108.

²⁾ Д. Самоквасова Сіверянські кургани и ихъ значеніе для исторіи (в Трудах III археол. з'їзда т. I) с. 188, 191, 193 (Чорна могила і Гульбище), В. Антоновича Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 15, С. Гамченка Житомирскій могильникъ с. 66 (тут і рисунок серпа), Древній поселокъ въ ур. Стуга (Чтенія кнѣзьскі т. XIII).

³⁾ Розумію не дату її останньої редакції, а час, коли укладали ся її складові частини.

⁴⁾ Іпат. л. с. 88 (овес, пшениця), Житіє Θεодосія л. 9 об. (рѣжанъ хлѣбъ), 21 (мак), 21 об. (въ сѣмени льнянѣхъ избити масла), Рус. Правда — урок вирнику (див. вище): солод, пшево, горох; пор. Патерик вид. Яковлева с. 86, 100 (варіанти).

⁵⁾ Житіє Θεодосія л. 9 (пор. Іпат. с. 123).

⁶⁾ Іпат. л. с. 42 і 54 (рало і плуг — у Вятчів), 138 (рикаль, мотика), 147 (рогалія — рукалія), 224 (борона), Р. Правда — Карамз. код. § 71 (плуг і борона), Слово о полку Ігореві вид. Огоновського XII.

⁷⁾ Іпат. с. 183, Слово о полку Ігор. вид. Огоновського XII.

⁸⁾ Іпат. с. 183 (коні), пре волів — с. 7 (коли ними їздили, то певно й орали).

⁹⁾ Іпат. с. 224, Р. Правда Карамз. § 40, Слово I. с.

ся мука чистійша й гірша. Переховували її в засіках (суськ¹⁾). Згадки про пшоно показують, що вміли й товкти зерно²⁾. Сіно стрічаємо в давніших редакціях Руської Правди³⁾.

Про городництво є виразні звістки в руських пам'ятках XI в.: в Житію Θεодосія оповідаєть ся, як чернці „в оградѣ копахуть велиннаго ради растенія“, а в Вишгороді були не тільки „огородники“, а й старшина огородників (старѣй огородникѣмъ), мабуть чи не княжих; в усякім разі мусіла тут бути сильно розвинена городницька культура. В серед. XII в., в описи оборони Київa бачимо наоколо його теж огороди на велику просторонь⁴⁾. Про садівництво звістки дуже бідні: тільки в оповіданню Патерика (XIII в.) про чернців кінця XI в. бачимо при келіях городчики в „деревами плодовиими“⁵⁾; при тім, як і досі, слово город (огородъ, оградаць, градъ — огорожене місце взагалі) уживалось однаково для означення і горбда і саду, тож можливо, що в вище поданих звістках про великі київські або вишгородські городи треба розуміти й сади.

Скотарство було головнішим промислом пра-індоєвропейського люду; як невичайно слабі сліди хліборобства в пра-індоєвропейськiм запасі слів, так багато спільних виразів що до скотарства. Коли додати, що судячи по фактам лінгвістики і в побуту старших культурою народів (Греків, Індусів) за скотарством стратило було всяке значінне ловлення дикого звіря для поживи, що рибальство так як не істнувало — принаймні не лишило слідів в мові, то невичайне значінне скотарства в пра-індоєвропейськiм господарстві стане цілком ясним⁶⁾.

Слід того невичайного значіння худоби, коли вона була єдиним багатством чоловіка, зацілів і в словянській словниці: слово скотъ — худоба в староруськiм значить майно, гроші

¹⁾ Житіє Θεодосія л. 9 (пор. Патерик с. 168 — жорна) л. 11, 22 (мука, отруби, суськ), 20 і 21 (хлѣбн чисти вѣло), Іпат. с. 88 (мука і отруби).

²⁾ Ж. Θεодосія с. 20, Р. Правда Акад. § 33.

³⁾ Академ. код. § 39.

⁴⁾ Житіє Θεодосія л. 9, Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ (вид. Срежневского) с. 73 і 77, Іпат. с. 296.

⁵⁾ Патерик с. 100 і 137. Звістки Патерика про матеріальну культуру недавно вибрав (досить механічно) також Д. Абрамович Исследования о Киево-печерскомъ патерикѣ, 1902 (при кінці).

⁶⁾ Шрадер² с. 164—6, 377 і далі, 457.

(пор. іот. skatts — скарб), а „скотниця“ означає скарбницю; слово добуток, добутокъ в різних словянських мовах значить то майно, то худобу¹⁾. І пізнійше, в прасловянськiм господарствi, не вважаючи на широкий розвій хiлборобства, скотарство заховало далi першорядне значiнне: се вiдбилося в численности термiнiв, в прасловянських дублетах i спеціальних назвах з сфери скотарства.

Бик i корова крiм пра-iндоевропейського загального: говадо (санскр. gô, вeнд. gâo, грець. βοῦς, верхнiм. chuо)²⁾, i другого праарийського iмени туръ (вeндське staoga, грець. ταῦρος), що в словянськiм перейшло на дикого бика, — мають ще в прасловянськiм назви: бик, вiл, корова, теля. Поруч пра-iндоевропейського: вiвця, овъца (санскр. ávi, грецьк. δῖς, горiшно-нiм. aou), маємо праевропейське ягня, ягня (грець. ἀμνός, лат. agnus) для молодого звiряти; слово баран (спiльне для старослов., схiднiх i захiднiх дiалектiв), теж, правдоподiбно, належить до прасловянських. При означеннi для домашньої кози — коза є прасловянське-ж означення i для дикої — серна, сръна. Пра-iндоевропейське: свиня, свиниця (санскр. sūkara, грець. ὄστρον, г. нiм. sū) має коло себе ще праевропейське: вепр, вепрь (лат. apeg, г. нiм. ebur) i особiне слово для молодого звiряти — поросля, прася (праевропейське — лат. porcus, ір. ocs, г. нiм. fagah). Для коня маємо прасловянськi: конь, кобила i жрiбця. Треба додати, що вже в праарийськi часи одомашнено пса, сторожа стад, тим часом як кiтка була вже дуже пiзнiм здобутком європейської культури (кiт вiд лат. catus) i мабуть не була вiдома в прасловянськiм побутi³⁾.

Пастри, пастух (пастухъ i пастырь) слова загальнословянськi. Для худоби збиралося сiно, як ми вже бачили. Тримали її для мяса i для молока. Вже в пра-iндоевропейськiй словниці знаходимо слова для сквашеного молока (щось нiби як сир), з чого, розумiється, виходить уживання й солодкого, а навiть — масла. Загальнословянське означення молока входить в праевропейськiй ряд (грець. ἀμῆλω, лат. mulgo, г. нiм. miluh)⁴⁾.

¹⁾ Будилович I. с. 180 - 1.

²⁾ Iндоевропейськi паралелi для назв худоби у Шрадера² с. 360 - 1, 378 i далi.

³⁾ Ген⁵ с. 374, Шрадер² с. 388 - 9, Engelmann Die Katzen in Alterthum — Jahrb. d. deutsch. archäol. Inst. 1899.

⁴⁾ Словянську назву вважають запозиченою з нiмецького, але се стрiчаєть ся в трудностях — див. Гiрт. с. 341.

сир — слово пра-індоєвропейське (санскр. *sāga* — квасне молоко); слово *ма с л о* (від *мазати*) показує, що уживалось воно в початку не для їди, а для мащення (тому в численні паралелі у інших індоєвропейських народів)¹⁾. Користали і з шкір худоби (прасловянське — *руно*), і з вовни (вльна, слово пра-індоєвропейське, пень **vel*, санскр. *ūgna*, гр. *λάνος*, іот. *wulla*).

Плекання домашньої птиці, цілком незвістне старшим часам²⁾, не прийшло і в прасловянські часи до більшого розміру, хоч розвій хліборобства і господарської осілості давали тому можливість. В загальнословянській словниці знаходимо назви для гуся, качки і курки. Перші два належать до пра-індоєвропейських: санскр. *hamsá*, грец. *χίψ*, нім. *gans*³⁾, для качки — санскр. *átí*, лат. *anas*, нім. *ente*, сл. жты. Назва для курки, як згадувано вище, перейнята від Іранців (перс. *chugu*, слав. *куръ*, *кура*); тільки про сю останню можна бути певним, що маємо до діла з домашньою птицею⁴⁾.

Новіший теж і — судячи по фактам лінгвістики й історії, незвістний старшим часам і вже між європейськими народами розвинений промисел — пчільництво, теж мав де широко розвинутись на словянській правітчині. Слова *б ж о л а* (*бъчела*, від **бък* — гудіти), *г р у т е н ь*, *м а т к а* — загальнословянські, так само як і *у л і й*, тим часом як слово *м і д* належить до праіндоєвропейських (санскр. *mádhu*, грець. *μέθυ* — вино, внім. *méto*, слов. *медъ*), а *в і с к* (сл. *воскъ*, лит. *waszkas*, гнім. *wahs*) спільно північноєвропейським мовам⁵⁾.

В археологічній матеріалі — в сїверянських і волинських могилах знайшли ся останки коней, овець, птичі кістки, лущини курячих яєць⁶⁾. В описи руського похорону у ібн-Фадлана жертвують ся бики, коні, пес, півень і курка, иньшим разом вівці. Про жертвовање птицъ, і спеціально курей у Руси говорять Візантійці⁷⁾.

1) Шрадер Reallexicon с. 121. 2) Ibid. с. 390—1.

3) Против гадки, що назва гуся запозичена з німецького див. Archiv. für Sl. Phil. XXIII с. 626.

4) Пор. Будилович I с. 372. Против гадки про запозичення словянського імени від Іранців Шрадер Reallexicon с. 323.

5) Його також уважають за запозичене з німецького (Reallexicon с. 86), але се запозичення сумнівне.

6) Самоквасов с. 188, 191. Мельникъ Раскопки въ землѣ Лучанъ с. 495.

7) Ібн-Фадлан в вид. Гаркави с. 95, 98—9, Константин Порфор De adm. гл. 9, Лев Дьякон IX. 6.

Про годovanje у Словян домашньої худоби, спеціально свиней у великому числі говорить ібн-Русте (пасуть свиней ніби овець, каже він)¹⁾. В наських джерелах згадують ся воли, коні, вівці, свині, кози, навіть осли²⁾. Великі стада бачимо в князівським господарстві, де згадують ся особні „конюхи“, „овчюхи“ (пастухи коней, овець)³⁾. Що скотарство було ввагалі широко розповсюджене, показує широке уживання м'ясної страви. Їли м'ясо найчастійше волове й овече, але споживали й коняче⁴⁾. Крім м'яса, користали з молока (особливо на сир), а волів та коней уживали й для їзди і до роботи. Тримали скотину в хлівах, зачинених зусуди⁵⁾.

Супроти виразних звісток про широке розповсюдження домашньої худоби між нашим народом треба вважати непорозумінням звістку Константина Порфирородного, що Русь не має у себе волів, коней, овець, тож купує їх у Печенігів⁶⁾; тут стільки правди, що Русь дійсно могла купувати часто худобу у своїх степових сусідів, бо ті жили виключно з скотарства.

Про плекання домашньої птиці наші домашні джерела (XI в.) говорять дуже виразно, не вісталяючи ніякої непевности, і то про плекання на ширшу міру: так Деревляни тримають голубів в особних голубниках у себе на подвір'ю; в тепи Ярославого вирника курка виступає такою ж невідмінною щоденною стравою заможнішого чоловіка, як хліб та каша⁷⁾. В давнійшій Руській Правді крім курки й голуба згадують ся, як рідші домашні птиці: качка, гусь, журавель, лебедь⁸⁾.

Про пчільництво знаходимо теж дуже багаті звістки в історичних джерелах (археологія нічого сказати не годна). „Мід і скоро“ (шкіра, футра), „скора, челядь і віск“, „скора, віск, мід і челядь“ — се головні руські продукти X в., предмети багатства й торгівлі: ними дають дань, посилають дарунки й торгують з чужими народами⁹⁾. Широко уживавсь мід і дома, особливо на пите: його пили від нижших до вищих верств;

1) Вид. Хвольсона с. 29.

2) Іпат. с. 7, 134, 135, пор. 119, Р. Правда Акад. § 26, 40, 42.

3) Р. Правда Акад. § 21, Іпат. с. 170, Лавр. с. 242 (Поученіє Мономаха).

4) Урок. вирника, Іпат. с. 41.

5) Житіє Феодосія л. 22, пор. Р. Правду Карам. § 72.

6) De adm. 2.

7) Іпат. с. 38, урок вирника — див. вище.

8) Акад. код. § 35—6.

9) Іпат. с. 34, 37, 40, 44.

на празник Спаса у Володимира варили по 300 перевар¹⁾. Що до способу самого пчільництва, то ібн-Русте докладно описує улі Словян, кажучи, що вони роблять з дерева мов би збани, там живуть пчоли і складаєть ся мід. Нема причин відкидати сієї звістки про пасічництво, хоч у свійським джерелі — Руській Правді мова йде скрізь про бортництво (для пчіл робили штучні дупла в лісі, в деревах — т. зв. бортях, досить високо). В ширшій редакції її знаходимо багато постанов про знищення знаків власности на бортях або „бортної межі“, кражу меду з бортів або поцесованне самого бортя²⁾; се вже само показує широке розпросторенне сього промисла.

Ловля звіря в богатих лісом і звіром краях словянської правітчини теж мала де розвинутиись; вона й дійсно була розвинена, хоч мова дає для сього тільки дуже бідні вказівки. Слово ловити, лови спеціалізовалось для ловлення звіря вже в прасловянські часи; крім загальнословянського сітка, сѣть, маємо кілька широко розповсюджених назв: сіло, тенето (старослов., східне й західне). Археологія і тут не дає теж майже нічого, за то дуже богаті відомости дають історичні джерела. На погляд літописця лови були давнім, споконвічним промислом його земляків — Полян; про легендарних братів — осадників Київів він каже, що вони „бяху ловаще звѣрьє“ в великих лісах наоколо Київів³⁾. В арабських джерелах, почавши від IX віку, звірячі шкірки становлять головний предмет вивозу з Руси і взагалі східнословянських земель: бобри, соболі, лиси, білки й ин.⁴⁾. Але тут можна-б припускати, що Словяне збирали або куповали ті шкірки у сусідніх північних народів, тому важнійші звістки наших джерел, де йде мова про данину шкірками, збирану з самих наших племен: Поляне, Сіверяне, теж і Вятичі колись платили „по бѣлѣй вѣвѣрицѣ отъ дыма“. Деревляне давали київським князям дань куницями, „по чернѣ кунѣ“⁵⁾. В Руській Правді (ширшій редакції) знаходимо ряд постанов ловецького права: кари за зіцесованне приряду до ловлення сіткою, за викраденого з сітки сокола або яструба, за краденого бобра і взагалі виловлену чужу звірину⁶⁾. З инь-

¹⁾ Іпат. с. 86, Житіє Феодосія л. 22.

²⁾ Карамзин. код. § 82—7. ³⁾ Іпат. с. 5.

⁴⁾ Про се див. више — прим. до с.

⁵⁾ Іпат. с. 11 і 13, пор. як Деревляне, щоб перепроситись з Ольгою, заявляють, що готові їй давати дань „медомъ и скоромъ“.

⁶⁾ Карамз. код. § 80—1, 92—3.

ших джерел звістні нам різнородні способи ловів: уганяли за звіврем конем, били його з руки, ловили сітками, уставленими в вигідних місцях (перев'єси, перев'єсища), або заганяли до них звівря, ловили псами, соколами, яструбами¹⁾. Особливо бавились ловами князі; про них маємо часті звістки в джерелах. Лови були їх звичайною розривкою, дуже частою, майже як занятє по думці Мономаха (в його науці), відстоявши службу божу, князь має або зайняти ся державними справами, або „лови д'яти“, або переїхатись, або лягти спати. Війна, лови, „пути“ (подорожі) — се княжа діяльність по Мономаху²⁾. „Наряд“ ловецький, соколи, яструби — се цілі відділи княжого господарства. Істновали по різних місцях спеціальні княжі „ловища“ і „перев'єсища“; не задовольняючись близькими місцями, князі рушали часом в далекі, глухі пуші на окраїнах.

Звівр був тоді далеко рожнороднійший ніж тепер; от як оповідає про свої лови Мономах³⁾: в „Чернигові зловив я (на узду взяв) в пуцах 30⁴⁾ живих коней; по Роси теж ловив я диких коней власними руками; два тури взяли мене на роги з конем; олень мене бив рогами, а два лосі — оден топтав ногами, а другий бив рогами; дикий кабан відірвав у мене меч з пояса; медвідь віддер мені кусник сідла з під коліна; лютий звівр (барс?) скочив і перекинув мене з конем“ і т. и. Крім теперішніх і вчислених тут родів мусіло бути також багато бобрів.

Для розвою рибальства прасловянська територія була теж дуже придатна. Тим часом як ми не маємо майже ні одної загальноєвропейської назви риби (хйба для угря, але й тут ся подібність не певна), і мало що більше північно-європейських⁵⁾ загальнословянських назв маємо вже кілька, хоч все ще не дуже багато — лосось (слово північноєвропейське — г. нім. lachs), линь (слово словяно-литовське, а може і словяно-литовсько-німецьке), щука, осетер, угорь, петруг, окунь. До загальнословянських слів належать —

¹⁾ Лавр. с. 238—42, Іпат. с. 35, 38, 49, 150 і ин.

²⁾ Лавр. вид. 1872 с. 238—242; і нинше цитую Мономахові писання в сього видання.

³⁾ Лавр. с. 242.

⁴⁾ Се число попсоване: „10 и 20“, мабуть треба 120.

⁵⁾ Шрадер² с. 165.

удка, мережа, невід. З історичних джерел знаємо тільки, що риба була широко розповсюдженою стравою¹⁾. В сіверянських могилах разом з иньшими останками страви знайшли ся й рибячі кістки²⁾.

Переходячи до різних способів оброблювання продуктів, зачнемо від оброблювання звіврячої шкіри та волося, що займає одно з найстарших місць в історії техніки й своїми початками сягає ще пра-індоевропейських часів. У європейських народів навіть на найнижших степенях культури бачимо скрізь одіж — зроблену в шкір, переважно домашніх звіврят, особливо овець; в деяких краях у нас сї овечі убрання заховали своє значінне й досі, та носять ся трохи не цілий рік. З усім тим для оброблення шкіри заховало ся досить мало термінів і в загальній індоевропейській словниці, і навіть загальнословянській. Об'яснити се треба, мабуть, тим, що оброблення шкіри було занадто примітивне і не йшло далі простих і елементарних, мало спеціалізованих технічних заходів. Для означення невиробленої шкіри маємо загальнословянські слова: шкіра (старосл. скоря) й кожа, для виробленого — усма або усние; назва гарбара — усмар, уснар приходить в різних словянських діалектах (старосл., рус., захід.) і хто зна чи не належить до прасловянського запасу. Далі маємо загальнословянські назви для шкіряного обуви — чр'ївий, наше черевик, для шкіряної одіжи — кожух; сюди-ж належить міх, мішок — впочатку ушита зі шкіри річ, шкіряна торба (міх — в різних діалектах значить і футро і торбу), також певно й рукавиці, загальнословянське слово, що належало в початку, розумієть ся, до примітивних шкіряних рукавиць з одним пальцем, які й досі в нас панують.

Найпростіші способи утілізації волося — се плетення (праіндоевропейське слово — санскр. *grāṣṇa* — щось сплетене, гр. *πλέκω*, г. нім. *flihtu*) й збивання його на повсть (уважаєть ся загальноєвропейським словом — грець. *πίλος*, лат. *pilleus*, нім. *filz*). З плетення поволі виробляєть ся тканине й пряденне; до звіврячого волося дуже рано прилучаєть ся лико з дерева й ликуватих рослин — льну, коноплі й ин. На генетичний зв'язок ткання з примітивнішими процесами вказує сама термінологія, можна вказати впр. славянське вити, звивати, що звязуєть ся

¹⁾ Іпат. с. 86, Житіє Феодосія с. 18, 20.

²⁾ Самоквасов с. 188.

в санскр. *vā* — ткати¹⁾). Але велике число загальних індоєвропейських виразів для ткання і по часті — для прядення показує, що ця техніка ровинулась вже в дуже ранні часи (що в неолітичній культурі була вже досить знана, знаємо з фактів археології). До загальних індоєвропейських термінів належить слово *ткати* (лат. *texo*, звязують з санскр. *taksh*, на первісне значіння вказує слово *ткѣнжти*, *втискати*), кросно (грец. *κρέκω* — ткати), навій; *пень ста*, що приходить в індоєвропейських назвах ткацького варстата (санскр. *sthavi* — ткач, гр. *ιστός* і ин.) переховав ся може в слові *постав*, що в різних діалектах означає то варстат, то виткану штуку. Що до прядення, то тут нпр. оден індоєвропейський *пень *snē* — прясти, заховав ся в слові *нить*, *нитка*, *иньший* в назві витканого — сл. *опона* (заг. європейське — гр. *πηνίον*, іот. *srīppan*); може не випадкова також подібність словянського *веретено* (вртѣно — від вертѣти) з иньшими назвами (санскр. *vartana*, г. нім. *wirtil*). До загальнословянського запасу належать вирази як: *куделя*, *прясти*, далі — ряд назв для означення витканого, як *платъ*, *полотно* (платно), *портъ*, *руб* (рѣбъ), *сукно*, і саме слово *ткач*.

В ровкопаних сіверянських і волинських могилах знаходили ся останки вовняних тканин (навіть дуже різнородні), льняного й конопляного, простійшого й тоньшого, з певним взором тканого полотна; далі — т. зв. *прясла*, себ то кам'яні кружечки від веретен, що, правдоподібно, надівали ся на дерев'яну паличку, для розмаху; останки шкіряного обува, різних фасонів, з шкіри грубшої й тоньшої; сліди різних ремінних виробів, поясів шкіряних *мошонок*; *ножиці* до стриження вовни, останки *кожуха* й *шапки* чи може *грубих коців* — верстви вовняних *останків*²⁾). В історичних *пам'ятках* маємо досить бідні *вказівки* про ці галузи *домашнього промислу*. Із згадок *літописи* бачимо, що *шкіру м'яли руками*, що для вироблення *шкіри* *уживали квас* (*квас уснян* — *гарбарський квас*)³⁾). *Шкіра звала ся ріжно* — *усньє*, *черевьє*, *хъвъ*⁴⁾); про *вироби з неї* будемо *говорити ще при одїжї*. Що до *ткацтва*, то бачимо *згадки про*

1) Шрадер *Reallexicon* с. 937, там же иньші паралелі, також його *Handelsgeschichte* с. 172 і далі.

2) *Самоквасовъ* 188, 191, 192, 193, 196, *Антоновичъ* *op. s. c.* с. 14, 15, 16, *Мельник* с. 492 і далі.

3) *Лавр.* с. 7, *Іпат.* с. 84. 4) *Іпат.* с. 84, 108.

прядення вовни, роблення „платна“, плетення різних виробів руками і т. и.¹⁾ В звітній легенді про похід Ольги на Царгород²⁾ Слов'яни протиставляють грецькі шовки („паволоки“ і „кропини“) своїм домашнім „толєстинам“ (на вітрила); однак звідси ще не можна витягати виводів, що якісь тоньші ткацькі вироби не мали зовсім місця на Русі.

Ліплення з глини ріжної посудини просто руками, без гончарського круга, йде ще з часів праїндоевропейської культури³⁾. Але при кочовничім житті глиняна посудина не вигідна⁴⁾, гончарський промисел розвивався тільки при осілій культурі і в часах міграції приходив в упадок. Тим мабуть треба толкувати, що як і в індоевропейській, так і в загальнослов'янській словниці гончарство зіставило дуже слабкі сліди, хоч було сильно розвинене в наших краях в неолітичній добі. Зрештою на слов'янській правітчині дерев'яна посудина (загальнослов'янська назва — „судь“) була широко розвинена і конкурувала з глиняною. Загальнослов'янське слово горнець (грънець) можемо уважати назвою спеціально глиняної посудини, а й саме слово: гончар, горнчар можна уважати загальнослов'янським, і воно може належати ще до праслов'янських часів⁵⁾.

Археологія дає багатий матеріал про уживання як в раннійшій культурі, так і в культурі у наших племен по розселенню глиняної посудини; вироби показують, що тоді знали вже гончарський круг (чи може його простішу форму — гончарську дощечку), а не ліпили просто руками⁶⁾. В історичних пам'ятках не маємо майже ніякого матеріалу — самі загальні згадки; з глиняної посудини особливо згадують ся корчаги: в них тримали і всяку страву і вино⁷⁾.

Оброблення дерева, що мусіло бути в самих обставин широко розповсюдженим в праслов'янським побуті, зіставило сліди і в мові. Слово тесати зачисляють ще до праїндоевропейських:

1) Ж. Θεοδοσία с. 9, 16, 19. 2) Іпат. с. 19.

3) Сліди її в мові — див. у Шрадера Reallexicon 277.

4) Кілька справедливих уваг про се див. у Флорінського Первобытныя Славяне II. 1 с. 192—3.

5) Див. у Будиловича II с. 35; у полудневих Слов'ян се слово ввійшло в уживання.

6) Антонович ор. с. с. 13, пор. Сажковасов с. 191, Гамченко — Труды IX в'їзда т. II, Мельник ор. с. с. 493.

7) Іпат. с. 88, Ж. Θεοδοσία с. 20 (воно заступає грецьке *κεράμιον*, див. в словнику Срезневского sub voce).

(санскр. *tákshan* — тесля); тесля (сокіра) належить до північноєвропейських (г. нім. *dehsala*); до загальнослов'янської словниці належать такі теслярські приряди, як долото, свердел, струг, клещі, пила. До старих виробів „древоділя“ належить віз: не тільки його назва (від загального пня *vegh*, санскр. *vāhana*, гр. *ὄχος*, г. нім. *wagan*), але й назви його частей належать до загальних індоєвропейських, між них коло, ось, яго (ярмо). Дуже старим виробом був і човен, видовбаний або випалений з одного стовбура звичайно; його знали ще в індоєвропейські часи, і він довго жив в історичних часах; до загальнослов'янського запасу належать тільки назви дрібніших родів прирядів до плавання, як човен (чльнъ), ладія. Далі сюди належать роботи коло будови дома, що в лісових праслов'янських краях багато потребував „древодільської“ роботи і при будові і при урядженню. Численні загальнослов'янські слова для деревляної посуду показують, як широко розвинувся був сей виріб; сюди належать напр. бочка, бодня, діжа, відро, збан, корито, може й чаша.

Останки деревляних гробів та деревляної посуду дуже часті в могилах; особливо часто стрічають ся останки деревляних відер, з залізними обручами й дужками¹⁾; але взагалі деревляних виробів в могилах, розуміється, нема чого й сподіватись багато. Більше дають нам історичні пам'ятки. Тут Слов'яне взагалі славять ся своїм „древоділем“ з дуже давніх часів: ще аварська держава підвласних Слов'ян уживала до цієї роботи (мова йде спеціально про робленне човнів²⁾). Константин Порфирородний в своїм класичнім оповіданню знайомить нас з деревляним промислом наших земляків: підвласні київській Русі Слов'яне рубають зимою дерево й поробивши з нього корита човнів, спускають на весну Дніпром до Києва; там їх купують і доповнивши всякими приборами від давніших човнів, пускають ся цілими ватагами до Царгороду³⁾. І пізніше, як і досі, Дніпро служив дорогою для спровадження дерева в південні краї; в Києві звісні спеціальні „ізвозники“, що перевозили дерево з пристани до міста⁴⁾.

¹⁾ Самоквасов 191, 195 і далі, Антонович ор. с. 8, 14 і Курганы Зап. Волини с. 137—8, Мельник с. 493, Гамченко Житомир. могильникъ табл. 47.

²⁾ Theophylacti Symocattae ed. de Boor p. 226.

³⁾ De admin. imp. гл. 9.

⁴⁾ Патерик с. 100, 169—170.

В староруських часах були особні „древоділі“ й навіть цілі спілки, організації їх; в однім оповіданню з XI в. князь, задумавши збудувати церкву, кличе „старѣйшину древодѣляжъ“¹⁾. На кождім кроці стрічаємо згадки про деревляні будови, стіни, мости; кам'яна будова з'явилась під чужим впливом і була дуже рідка. Особні продавці були на домовини в Києві XI в. (продающою корсты)²⁾. Деревляна посудина — відра, бочівки, „кади“, „ладки“, „лукна“³⁾, мусіли бути дуже широко уживані, як і всяка деревляна домова обстанова.

Так важне в культурній історії уживання металів зробило значний поступ ще перед розділенням Словян. Загальним означенням для металю було руда — загальне індоєвропейське імя міді (санскр. *lōhá*, пеглев. *gōd*, нїм. *gaudhi*, лит. *gaudas*), сього першого металю, звістного Індоєвропейцям і заравом одинокого, знайомість з котрим можемо напевно сконстатувати вже в загальній пра-культурі; иньше, загальнословянське імя металю — „крушець“ (від крухий). З поодиноких металів маємо загальнословянську назву для міді (мідь) — його звичайно звязують з німецьким *smīda*, металъ (те що по словянськи називається ся кузнъ): се-б характеристично вказувало на мідь як на перший звістний металъ⁴⁾. Загальнословянські-ж назви для золота (злато, спорід. з німецьким — *gōtse* *gulth*, і з словом „жовтий“), для срібла (сребро, *tot.* *silubr*, прус. *siraplis*) і вєлїза (жєлїзо, прус. *gelso*, лит. *geležis*, початок не ясний)⁵⁾. Знання сих чотирох металів належить з певністю до прасловянських часів. Натомість загальнословянське олово вагається в значінню в ріжних словянських діалектах, означаючи то олово (*plumbum*) то цину (*stannum*); очевидно — сї два метали були мало звістні в прасловянські часи, як то зрештою можна бачити й у богатых иньших народів⁶⁾. З металічної техніки маємо загальнословянське ковати (бити — *ku*, лат. *cudere*, г. нїм. *houwan*), ковач — коваль, молот (пень *mar*, лат. *martulus*, сюдиж — молотити). До металічних виробів належить дещо з вищенаведених прирядів: тєсларських, хлїборобських (тєсла, долото, пила, рискаль, і т. и.), ріжні иньші при-

¹⁾ Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ вид. Срезневского с. 32.

²⁾ Лавр. с. 208. ³⁾ Іпат. с. 84, 88.

⁴⁾ Крек² с. 182, Шрадер *Reallexicon* с. 726.

⁵⁾ Звичайно звязують з грецьким *χαλκός*, проти сього див, Крек² с. 181—2, Крекмер *Einleitung* с. 187 і далі.

⁶⁾ Див. Шрадер *Sprachvergl.*² с. 311, *Reallexicon* с. 96.

паси як гвозді, шила, різна зброя, рівнож туалетні окраси — все се і в прасловянські часи вже мусіло вироблятися бодай по части з металів, хоч уживанне в дечім кості й каменя могло тягнути довго, довго, особливо в глухих кутах.

В археологічних розкопах варті особливої уваги ознаки близької знайомости українсько-руських племен з металічною роботою в деревлянських могилах: тут стрічаємо численні останки перегорілого заліза (з горну), великі молотки і різнородні вироби з заліза, що вказують на широке їх розповсюдження і загальну приступність: великі, хоч неформенні залізні цвяхи, ковала, кресала стрічають ся дуже часто в могилах¹⁾. Очевидно, залізо оброблялось на місці, правдоподібно — й добували його на місці-ж, бо Деревлянська земля досить богата залізною рудою (болозяною), легкою до оброблення. В одній могилі на Погориню знайшло ся маленьке залізне ковало і молоточок, дві ваги з численними тятарками й обита залізом скринька — мов би прибори якогось юбілера²⁾. Взагалі металічні вироби — залізні, бронзові або мідяні, срібні, рідше золоті — дуже часті в могилах; се передовсім ремісниче знаряде (сокири, долота, ножі і всякі річи до домашнього й особистого ужитку (кресала, ключі, щипці, скоби), рідша зброя — мечі, ножі, списи, сокири, кольчуги, шоломи, ковані щити (могили Полянської й Сіверянської землі). В славній чернігівській Чорній могилі, датованій візантійськими монетами IX в. знайшли ся два оковані сріблом роги для пиття; низькорівблена срібна оковка, досить високої вже техніки, з стилізованим рослинним орнаментом і звірачими та людськими фігурами, уважається за місцеву роботу³⁾.

Дійсно, дуже правдоподібно, що високо розвинена металічна й юбілерська техніка, яку ми помічаємо ще в поганських могилах нашого краю і яка в християнських часах була безперечно місцевою, була і в поганські часи, в певній мірі бодай, місцевою, отже металічна техніка вже тоді зробила великий поступ.

Супроти багатого археологічного матеріалу тратять значінне небогаті історичні звістки про металічні вироби наших племен. Випадає занотовати звістку ібн-Хордадбега, що з Руси везуть в Візантію мечі, та Джайгані, що між словянськими товарами

¹⁾ Антонович оп. с. 8, пор. Мельник с. 510, Самоквасов с. 195.

²⁾ Мельник с. 507.

³⁾ Толстой і Кондаков Русскія древности V с. 14 і далі, Кондаков Русскіє клады I с. 14 і далі.

згадує цину (чи олово, властиво не знати), та ще хіба згадку про коваля в Житті Θεодосія¹).

Перейдім тепер до побуту в тіснійшій значінню. Почнемо від поживи.

Відповідно різнородному господарству мусіла бути різнородною й прасловянська пожива. Вищеподане означення хліборобських продуктів — жито, показує, що єї продукти в поживі грали вже головну ролю. З них вироблялась мука, а з муки робили хліб: слова тісто і хліб — загальнословянські; для слова хліб маємо інтересний ряд: лат. libum, тот. hlaifs, сл. хлѣбъ, лит. klepas, в котрим одначе лінгвістика не дала ще собі доброї ради²). Слово пекти належить ще до праїндоевропейських (санскр. рас, гр. πέσσω): уживанне огня при готованню страви в праїндоевропейські часи не підлягає найменшій непевности³).

Ще старшою від муки формою обробленого зерна була крупа; після того як мука зайняла її місце при печенню хліба, вона зісталась і на далі в уживанню — для варення; вирази варити і пряжити належать до загальнословянських, рівнож і каша, що може сягати прасловянських часів.

Ще праїндоевропейських часів сягає слово мясо (санскр. māmsá, тот. mīmz, сл. мясо, лит. mīesá). Істнованне подвійного означення для нього, і то так, що друге означення вказує на сире, криваве (санскр. kṛavís, гр. κρέας, — сл. крѣвь, лат. cruor) привело до здогаду, що слово „мясо“ означає зготоване вже мясиво⁴). Початковий спосіб готовання мяса — печенне; але вже праарійських часів сягає юшка (санскр. yûs, yûshan, лат. jus, сл. юха, лит. júsze). Про уживанне молока солодкого і квашеного ми вже говорили. Страва приправляла ся сіллю — загальноєвропейським культурним здобутком⁵).

¹) Хордадбег вид. де Гье с. 115, Джайгані в Трудах III археол. з'їзда I с. 347, Житіє Θεодосія л. 4.

²) Див. Крек² с. 118, Кошовский Archiv XI. 386, Педерсен с. 50, Шрадера Reallexicon с. 111, Ягіч Archiv XXIII с. 537.

³) Якийсь рід пляцків чи хлібців мав в часта стрічатись в неолітичних оселях середнього Подніпров'я передмікенської культури, але докладнійшої аналізи їх не зроблено.

⁴) Шрадер Reallexicon с. 250, Крек² с. 126.

⁵) Спеціальні розвідки: Гена Das Salz, 2 вид. 1901, Schleiden Das Salz, seine Geschichte, seine Symbolik und Bedeutung in Men-

Мід, як солодке питє, що пьанить чоловіка, сягає ще пра-індоєвропейських часів, і у Словян, в розвитком пчільництва уживав ся широко. Поруч нього істновало також сферментоване хлібне питє; воно має в словянській словниці не загальні, а лише часткові назви — брага (східне й західне, звязують в кельт. brase, кімр. brag, солод) і олть (старословянське, російське й західне — півніж. öl); потім в сїм значінню спеціалізовалось загальне пиво (властиво напиток); слово дріжджи спільне північним народам (сл. дрождиа, півніж. dregg, прус. dragios). До загальнословянських належить і греко-італійське вино, але не знати, чи Словяне ще перед міграцією своєю на полудень мали нагоду з ним ознайомитись — чи доходив до них сей предмет чорноморської торгівлі.

Археологічний матеріал до вяснення староруської поживи послужить нам мало. Згадаємо тільки останки тризни чи жертви в сїверянських могилах, де маємо кістки баранячі, птичі, рибячі, хлібні верна, шкаралуцу курячих яєць.¹⁾ Інтересніше приглянутись історичним звіткам. Звичайний круг стравних річей вчисляє оповідання за св. Володимира: він посилав розвонити бідним „хліби, мяса, ріжнородні овочі (певне — городину), мід в бочках, а в иньших квас (спрівець)²⁾“. В печерськїм монастирі XI в. звичайною стравою (що, очевидно, показує нам заразом страву біднійших верств суспільности) був хліб (переважно житній), сочиво (варений горох й иньші стручкові овочі), або каша, та варена й помащена олієм городина; в скоромний день сир, в пістний — риба, але се вже була присмака, і давали тільки „мало риб“; в свята їли часом хліб з лїпшої муки або навіть якісь тіста (хлбы чисты вѣло, друзии же отъ нихъ съ медомъ и съ макомъ творени³⁾); рівнож чимсь не зовсім звичайним був мід⁴⁾. Сухий житній хліб, варена непомащена городина і вода — се вже була страва неввичайного аскета. Хліб уважавсь чимсь більш розкішним, як сочиво, а на самім кінці, як остатня з потрав, стояла варена городина⁴⁾. З другого боку — в стравою заможнійших, вищих верств знайомить нас не раз згадуваний „урок“ княжих урядників — „вир-

schenleben, 1875, теж у Шрадера Sprachvergl.²⁾ с. 459—460, Realexicon 700—1.

¹⁾ Самоквасов оп. с. с. 188, 191.

²⁾ Іпат. с. 86.

³⁾ Житіє Феодосія л. 18, 20, 21, 22.

⁴⁾ Ibid. л. 9, 20, пор. Іпат. л. с. 132.

ників“: вирник має дістати для себе й для свого отрока (слуги) що дня хліб, по „уборку“ пшона й гороху (в иньшій варіанті хліба й пшона має дістати стільки, скільки з'їсть), двох курей, а крім того на тиждень бичка або „полоть“ мяса, що дня „головажаю“ соли й відро солоду на пиво, в скоромний день сир, а в піст замість мяса — рибу¹⁾.

З того виходить, що хліб, каша і варена городина (правдоподібно — якийсь борщ), були б тоді головними стравами людськими, як і тепер; може тільки мясо, при багатій ще фавні і вільних випасах, було тоді звичайнішою їжою ніж тепер. Хліб — то був справжній вже хліб, подібний до теперішнього, а не якісь опрієнокі. Муку замішували на теплій воді (укропъ), місили, додаючи дріжджей (квасъ) і пекли в печі, не на огнищу, а таки в печі, більш подібній до теперішньої. Хліб мусів бути більших розмірів, судячи по тому, що його мало стати на день двом чоловікам; але були й малі („коврижькъ“, „коврижька“)²⁾. З иньших страв літопись описує докладнійше ще нам кисіль: муку розмішують у воді („цѣжь“), варять і підливають „сити“ — розведеного водою меду. Мясо звичайно варили — в казані або горніці; літописець оповідає за Святослава, як щось не звичайне, що він не варив мяса, а пік його на углях; з сього-ж оповідання бачимо, що їли і мясо домашньої худоби (вчисляючи й кінське) і дичину³⁾. В сумі, як бачимо, страва в ті часи далеко не була примітивно-простою, а се важний культурний симптом, і для того я коло нього довше спинив ся.

Їли деревляними ложками: вередлива дружина Володимира зажадала срібних, але літописець оповідає про се як про нечувані забаганки⁴⁾.

Серед напیتків головне місце займає мід — загально улюблений, від простого чоловіка до князя; про нього я казав вже. Поруч нього бачимо й пиво, а мабуть, пили й сирівець. Вино натопись було річю досить рідкою, приступною тільки особливо заможним і значним. В Житії Θεодосія вино ніде не виступає як питє і уживаєть ся тільки для церковної служби.

Одежа (одіти — загальнословянське) мусіла бути ще дуже примітивна й невибаглива. На се вказує той цікавий факт, що

¹⁾ Р. Правда Акад. § 42, Карав. § 7, пор. § 108—9, варіанти див. у Калачова Предварительныя юрид. свѣдѣнія² с. 188—9.

²⁾ Ж. Θεодосія л. 11 (квасъ на състроение хлѣбомъ розливааху), 21 (тѣсто мѣсящемъ, и пакы нмъ лѣющимъ укропъ въ не), Іпат. с. 130, 138.

³⁾ Іпат. с. 41, 86. ⁴⁾ Іпат. с. 87.

назви різної одежі — то переважно спеціалізовані назви тканини взагалі. Так свита означає взагалі тканину чи плетенину, плахта в інших діалектах означає хустку, верету; опанча — від опона (тканина); сукня — від сукна; портки — від портъ (тканина, подібно як російське рубаха від рѣбъ). При тій сь спеціалізацію тої чи иньшої назви для тої чи иньшої одежі бачимо в поодиноких діалектах чи ігрупах инакшу, а се вказує на пізнійші часи сеї спеціалізації. З другого боку цікаві численні перейняті назви для одежі, як кошула з лат. *casula*, сорочка — новолат. *garca*, жупан і шуба звязують з новолат. *juca*, гуня з новолат. *hupna*¹⁾. Перейняте слова одначе часто означає перейняте фасона, як і тепер, а не самої річи взагалі; запозичення в предметах убрання взагалі незвичайно численні скрізь у всіх народів. Загальнословянські назви для шкіряної одежі — кожух, і шкіряного-ж обува — черевики; слово-ж чобіт запозичене з перського. Є загальнословянські назви для сподень — варварського убрання північних країв, незвісного античним народам — гачі і ноговиці; загальнословянські-ж слова пояс, плащ. Слово шити (праіндоевроп. *si* — лучити) муєло належати як до шкіри, обува, так і до одіжи, і загальнословянське швець в різних діалектах прийняло значінне то шевця то кравця. З туалетних окрас до загальнословянських належать слова: перстень (від перст — палець), гривна (від грива — шия).

В археологічних розкопах знайшлося дещо з старого костюма²⁾. Такі останки вовняних і полотняних тканин, часом обшитих на ковнірі або деінде кусничком шовкового, перетканого золотом або сріблом „оксамита“ (*ξέσματος*); застіжка робилась із коралинки (пацьорка), застібною на ремінну петличку або кільце. Богаті люде мали цілі убрання оксамитові з дорогими металічними іудайками (як в черниговських могилах), але тут трудно відрізнити свійське від перенятого, привозного. Пояси бачимо ремінні з бляшкою, або ткані, часом також з дорогших, золототканих матерій; коло пояса бували ремені для причеплювання підручних річей або шкіряні мошонки; трапляли ся мошонки із цілим своїм інвентарем: огнивом, маленьким бруском до го-

¹⁾ Крек³ с. 175, Мікльосіч *Etymologisches Wörterbuch sub vocibus*.

²⁾ Самоквасов, Антонович, Гамченко, Мельник оп. с. *passim*.

стрення, куспичками сірки й кількома баранячими астраґалами (до гри), Кремінь, огниво, ніжик — се звичайні річи при небіжчику; в сіверянських могилах дуже часті кістяні гребінці. З окрас маємо намиста шкляні, камяні, металічні (здебільшого привозні), кульчики й перстні з металічного дрота (бронзового, срібного, а навіть і золотого), наручники (брансолети); на голові у жінок бували шапочки чи наголовники з вовняної тканини, ушитої срібними й шкляними окрасами. Обувє заховалось досить добре в деревлянських і волинських могилах: се невисокі, гостроносі чобітки з тонкої вичиненої шкіри (сафяну) у двох зложеної, або иньшою, грубшою підложеної, сшиті на підшві; в одній чернігівській могилі знайшли ся великі чоботи, прошивані бронзовим дротом, як коментар до пізнійшої описи костюма кн. Данила: „сапоги зеленого хъза, шити золотом“¹⁾.

Дуже інтересну опись костюма багатого Русина подає ібн-Фадлан: він мав на собі широкі сподні, панчохи²⁾, чоботи, куртку, а зверху шовкову свиту, з золотими гудзиками, на голові соболеву шапку з шовковим верхом³⁾. У иньших Арабів іде мова теж про куртки і свити та широкі сподні Русинів⁴⁾. В наших домашніх памятках можна набрати теж досить повний склад одежі: сорочка, свита, поверх того, може тільки у заможнійших — „корвно“ (керея, плащ), на ногах плетені „копытца“, рід панчіх, і чоботи — „сапоги“, або замість них постолы — „прабошни“, або „черевин“ (черевики); в деяких місцях мусли носити натомісь личаки; на голові шапка — „клубук“, плетена або шкіряна. На шиї, у багатих — золоті і срібні ланцюхи, нашійники з грубшого чи тоньшого, плетеного дроту (гривни), у жінок в вухах „колци“⁵⁾. Нарешті — маємо й кілька образків староруських князів. Так на звістній мініятурі Святославоного збірника 1073 р. (правда, дуже

¹⁾ Іпат. с. 541.

²⁾ Се слово в тексті ібн-Фадлана не зовсім ясне що до свого значіння, але якийсь рід панчіх дійсно уживав ся на Руси.

³⁾ Вид. Гаркави с. 98. Супроти словянства ібн-Фадланової Руси досі не піднесено таких поважних закидів, які б змусили нас бачити в ній Финів, як хочуть одні, або Варягів, як хочуть иньші. Але супроти таких підозрінь я все таки вирізняю їх з поміж иньших звісток і ставлю особно.

⁴⁾ Джайгані I. с., ібн-Даст вид. Хвольсона с. 39, Гаркави с. 193, 276.

⁵⁾ Іпат. с. 56, 98 (пор. с. 248), 137, 170, Житіє Феодосія л. 4, 9, Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 37.

знищеній від часу) маємо малюнки князя, княгині й їх чотирох синів — трох дорослих і одного малого хлопця. Чоловіки мають тут кольорові кафтани (синій на старім, вишневій — на синах)¹), довгі (нижше колін), па ковнірі й рукавах обшиті золотим, а знизу кольоровими краями; сини підперезані золотими поясами, з золотими-ж кінцями; старий князь має накинений зверху синій плащ, обшитий золотом, застебнений на правім плечі застіжкою; на голові шапка з тканим верхом і обшивкою (з футра?), у синів вона має високий верх, синій, у батька низький, округлий, ясний; на ногах чоботи — у батька сині, у синів червоні. Княгиня має яєно червоний кафтан, обшитий якоюсь яєною обшивкою на грудях і подолі (прошва); рукави широкі, стяті навскоси, як у західніх костюмах, а з них виходять вузькі рукави тоїж барви, обшиті золотом коло руки; на голові шапка висока, як у молодих князів, і під нею біла намітка (серпанок, рантух), на ногах якісь (жовті?) сапанці; підперезана вона золотим поясом. Малий має таку-ж одіж як і його старші брати, тільки на кафтані золоті петлиці²). Такаж більш-менш була певно й одіж богатих людей взагалі.

Супроти наведених звісток мусимо так само скептично як звістку про слаборозвинене хліборобство приймати звістки Прокопія про бідну одіж сусідніх Словян VI в.: деякі з них, каже він, не мають ані сорочки, ані плаща, тільки в коротких сподніх ідуть на битву. Се могла бути яка небудь погранична галайстра, а може й певний воєнний шик, щось подібне до голого Запоровця, змальованого Ріпиним.

Уряджування якогось укриття для мешкання належить ще до праїндоевропейських часів. Словянське дім, домъ належить до індоєвропейського запасу слів: санскр. *damā*, грец. *δομος*. Який би не був нещасливий сей праїндоевропейський дім, але все таки був справжній дім, не купа ріща, в дверима (зєнд. *dvarem*, грец. *θύρα*, сл. двѣрь), хоч

¹) Кольори, хоч про них згадую, мають досить проблематичне значіння, бо потерпіли від часу, та й з початку могли бути не всюди реальні.

²) Недавно звернули на себе увагу інші мініатюри (в псалтири, писаній в Трирі), що представляють князя Ярополка Ізяславича, його жінку й матір. Вони одначе далеко менше інтересні (навіть приймаючи, що представляють руського князя), бо фігури показують занадто сильний візантійський шаблон в представленню, в костюмах. Про них моя стаття в Записках наук. тов. ім. Ш. т. XLI — „Київські мініатюри при Трирській псалтири“.

і без вікон. В загальнословянській словниці маємо вже досить багатий запас слів для дому і його урядження, що вказує на його значний розвій. Поруч з тою індоєвропейською назвою маємо загальнословянські: храм, хижа¹⁾, може й куча (з *хут*). Хата була зверху вкрита (загальні назви — стріха від стрѣти, sternere, і кров — від крити), і сю стріху держав брус, що має загальнословянську назву слѣмя (лит. *sáľma*, грец. *σέλιμα*); хата мала вікна (окно від око) і як показує загальнословянська назва вапна (вап — кольор, фарба) — бувала помащена вапном, або кольоровою глиною. Будувалась вона тільки з дерева або плелась з ріща; вся мулярська техніка — річ пізнійша й оперта на чужих, перейнятих у Греків та Німців термінах. З хатнього урядження маємо загальнословянські слова як піч, лави, стіл; останнє слово вагаєть ся в діалектах з значінням стола і крісла, а се, як і наше: „стілець“ показує, що вигляд обох родів меблів був однаковий, а може й служив для обох потреб один предмет. На подвір'ю (загальнослов. дворъ, в звязку з двери) крім мешкальної хати могли бути комори, кліти (клѣть, гот. *hlēthra*, ip. *cléthe* — дах), хліви²⁾ і кошари (від кіш) для худоби, гумно і житниця для хліба; для переховування його часто служили також викопані в землі ями. Все се було обгороджено плотом (загальносл., від плести).

В наших історичних пам'ятках маємо кілька цікавих звісток. Бачимо, що розрзнялась кімната з пічю, тепла (кімната — властиво *caminata*) — „истобка“, „истьба“, від зимних, що мали різні назви — сѣни, одрина, клѣть, вѣжа. „Сѣни“ означали не теперішні сїни, а взагалі хату; одрина, очевидно, була хата для спання, вѣжа — хата горішня; клѣть бувала і коморою, але служила, певно, і для мешкання³⁾. Хата ставилась висока — „сѣни“ були на поверсі (на другім поверсі, кажучи так, як кажуть на російській Україні) й мали під сподом тільки піддаше, на стовпах; в долішній часті хати могли бути комори — „клѣти“, може й „истобка“ з пічю⁴⁾. Піч, як я вже казав, була більш менш подібною до теперішньої, не просто-огнище. З иньшої хатньої обстанови фігурує часто одрѣ, по-

1) Се слово уважають за перейняте з нім. *hus*; про храм Гірт с. 332.

2) Виводять з нім., але вивід спірний.

3) Іпат. с. 38, 55, 138, 159, Сказання о Бор. и Гл. с. 78.

4) Іпат. с. 55, пор. с. 120.

стіл, висока, так що на ній можна було сісти¹⁾. Широко уживались килими — „коври“²⁾. На подвірю згадують ся „клѣти“, пивниці — „погреби“, спижарні, — „бретяниці“, хліви й загороди для худоби, гумно для хліба³⁾. На княжій дворі згадують ся особні „мовниці“ — бані, „медуші“ — пивниці для меду; се бувало, певно, і взагалі у заможнійших. На вершках хати бували голубники для голубів⁴⁾.

Їздили возом („возъ“, „кола“, або „тедѣга“), запряженим кінями або водами; погонич — „пововъник“ сидів сам верхи на коні⁵⁾. Їздили часто верхи, навіть духовні особи⁶⁾; в приналежностей згадують ся сідло і „подклад“⁷⁾; в могилах стрічали ся металічні часті узда і стремена⁸⁾. Зимом їздили на санях, але крім того сей екіпаж мав і свій ритуальний ужиток — напр. при похоронах, як подекуди й досі у нас: се треба толкувати правдоподібно архаїзмом сього екіпажа⁹⁾.

На закінченне нам треба переглянути ще дві категорії слів з круга матеріальної культури.

Одна — се зброя, оржжяє (загальносл.). Серед нього, як і у інших Індоевропейців в розвою оборони переважала зброя агресивна. Найбільше значінне мала стара, найстарша властиво зброя — спис; найпримітивнішою формою його був гострий сук дерева, або обсмалений кілок, який приготував Одисей на Поліфема і які уживались на Україні ще в XVII—XVIII в. під час народніх рухів, за браком ліпшої зброї¹⁰⁾. Розуміють ся, і в прасловянські часи уживались списи з залізними вістрями. Маємо для них дві загальнословянські назви — копяє (того-ж самого пня що копито, копати — бити) і сулиця (сунути). Далі маємо: нїж (ножь — нѣзати, низати — протинати, слово се звязують з прус. *pagis*, кремїнь, се давало-б ремінісценцію колишніх кремінних ножів, як німецьке *sax* — меч, лат. *saxum* камінь, але воно має деякі лінгвістичні труднощі¹¹⁾); м е ч (tot. *mêkeis*) — слово уважають перейнятим з німецького, як иньше

¹⁾ Ж. Теодосія л. 8. ²⁾ Напр. Іпат. с. 49, 170, 180.

³⁾ Р. Правда Акад. § 20, 38, Карамз. § 40, 59, Іпат. с. 236 і 237.

⁴⁾ Іп. с. 36 і 37. ⁵⁾ Житіє Теодосія л. 14—5.

⁶⁾ Іп. с. 147. ⁷⁾ Іп. с. 41.

⁸⁾ Самоквасовъ ор. с. 188, Антоновичъ Курганы Зап. Волини с. 137.

⁹⁾ Іпат. с. 38, 128, 131, 144 і ин. Спеціальна розвідка Th. Volkov *Le traîneau dans les rites funéraires de l' Ukraine, 1896.*

¹⁰⁾ Як казав Осовский (Труды VI археолог. съѣзда I с. 55), такі сулиці уживають ся й досі в східній Литві.

¹¹⁾ Шрадер *Reallexicon* с. 538, Крек² с. 152—3.

праслов. корѣда (у нас забуте) виводять з перського kârd; треба знати, що взагалі довгий меч в індоєвропейській арматурі був чимсь пізнішим в порівнянні з коротким, подібним до ножа; далі сокіра — сѣвкіра (від сѣкти), і поруч сеї друга загальнословянська, але перейнята назва — топір (перс. tabar); кий (від пня ку — бити, як і ковати); праща (від прати, перти, як пракъ — порок, машина до розбивання стін). Лук з тетивою (лит. tertiŭa), стрілами (спільне з нім. strâla) і тудом — сагайдаком для них, становить теж загальнословянську і певно — прасловянську арматуру.

Дуже бідно на слова для другої категорії зброї оборонної. Маємо загальнословянське, чи властиво європейське — щит (лат. scutum, кельт. scíath, лит. skĩdas)¹⁾; загальнословянськими треба уважати і броню, брѣни (г. нім. brünja, виводять з кельтського bruinne — груди) та шоломъ (шлѣмъ, виводять з нім. — got. hilms), але на тім і кінчить ся.

Сьому відповідають до певної міри й найстарші історичні звістки про словянську зброю. По словам Прокопія, Словяне ідуть на битву переважно піші, з невеликими щитами й списами, без броні; Маврикій (а за ним Лев) кажуть, що словянські вояки мають кожний по парі коротких списів (ἀκόρυτοι) — для битя й киданя, уживають дерев'яні луки з дрібними затроєними стрілами, деякі мають добрі, але занадто великі й невідгідні до носення щити (як грецькі θυρεοί — великі, четверокутні, „як двери“). Подібно каже про Словян ібн-Русте: арматура їх складаєть ся з пік до кидання, щитів і списів, иншого не мають; але головною зброєю руської дружини й у нього виступає меч, а князі мають і кольчуги²⁾.

Чернігівські могили дають багатий запас руської — боярської або й князівської зброї X в.: тут маємо вже великі мечі й шаблі, ножі довші й коротші, залізні списи й коротші копія, сокіри, залізні стріли, залізні, часом обложені міддю чи иншим металом шоломи, кольчуги, мідяні бляхи від кованих щитів³⁾.

Меч став уже головною зброєю на Руси; в літописній легенді про ховарську дань у Полях, полянський, з обох боків гострий меч протиставляєть ся кривій, з одного боку вигостреній шаблі ховарській — взагалі турецькій. Розмінюючись з печенівським ватажком зброєю, воєвода Претич (з Сіверщини) дає

¹⁾ Против виводу з нім. — got. skildus, див. Крек³ 154, Шрадер Realexicon с. 720—1 (тут вказані й лінгвістичні труднощі в ряді сих назв).

²⁾ Самоквасов 183. ³⁾ Вид. Хвольсона с. 31—2.

Печенігу броню („брони“ — кольчугу), щит і меч, а той йому коня, шаблю й стріли: се тодішня типова зброя обох сторін¹⁾. З сими старим руським мечем (а в розвою зброї властиво новим) знайомить нас добре одна з чернігівських могил: тут маємо широкий і довгий, коло метра, меч з масивною ручкою, майстерно обробленою і мабуть посеребреною, і кілька меншої великості; такі великі мечі, судячи по археологічним находках були тоді досить розповсюджені на всім путі „з Варяг в Греки“²⁾. Крім мечів одначе уживались і шаблі; пізнійше, в XII в., судячи по Слову о Полку Ігореві, вони навіть вняли перевагу над мечем, бо вигнута шабля вигіднійша до рубання як рівний меч. Не стратили свого важного значіння списи — копія, як і ножі (пор. ножі „засапожники“ Слова о п. Ігоревім, як гайдамацький „товариш“ засунений в халяву), сокіри („топорці“³⁾), луки. З оборонної зброї знаємо „червлєнні“ щити і шоломи; натомість кольчуги згадують ся рідко, й не знати, чи уживались родовою дружиною. Прості люде ледви чи мали й ту повну зброю: звичайні могили містять в собі списи, ножі, стріли й сокіри⁴⁾; се мабуть і була зброя звичайного воєка не-дружинника.

Зброя мусіла бути переважно власного виробу, судячи по значно розвигній на Русі металічній техніці, але заможнійші пишались чужоземною зброєю. Вже ібн-Фадлан каже, що Русь уживала мечи „франкської“, західньої роботи, — Слово говорить про латинські шоломи і навіть лядські сулиці (взагалі воно служить дуже цікавим джерелом для пізнання руської культури XII в.)⁵⁾. Згадані великі староруські мечі дійсно дуже близькі по формі до германських (перейнятих Німцями від Кельтів, т. зв. *spatha*), хоч могли робити ся й на Русі⁶⁾.

¹⁾ Іпат. с. 9, 43.

²⁾ Подібні мечі знаходять ся в Києві, в Гнездовських могилах (один з них зовсім подібний до чернігівського); чимала колекція (8) подібних мечів в Курляндській губернії (з під Альшвангена) і один з них дуже подібний знов до чернігівського, є в московським музею, де переходуєть ся і гнездовська, і чернігівська колекція. Рисунок київських мечів в Древностях Придніпровья V таб. 1, чернігівських у Анучина ор. с. (прим. 38). ³⁾ Іпат. с. 123.

⁴⁾ Збірка різної зброї в Київщини див. в Древностях Придніпровья V табл. I—III, тільки її словянське походження не всюди певне.

⁵⁾ Неясна звістка ібн-Русте, що Русини уживають „Сулейманові мечі“.

⁶⁾ Порівняти нпр. рисунки київських і чернігівських мечів і рисунок кельтсько-германської „шпади“ у Гернеса *Urgeschichte*² с. 155. В кождім разі нема причини конче уважати їх специфічно скандинавськими, як то роблять часом — нпр. Спицинь Обозрвініе с. 268.

Друга категорія характеристичних річей — музичні інструменти для забави і танцю (загальнословянське — плясати). Сюди належать такі загальнословянські слова: сопілка — сопіль, труба, гуслі, бубен. Сі інструменти агадують ся і в історичних джерелах, свійських і чужих¹⁾. З иньших річей до забави звістні нам ще кости до гри; баранячі астрагали знайшли ся в різних поганських могилах²⁾.

В поданім вище огляді матеріальної культури руського словянства ми не раз зустрічали сліди уживання чужих, завозних предметів, чужі, перейняті назви — сліди заграничних зносин, виїни продуктів, торгвлі. Початки обміну — сеї початкової форми торгвлі, ми можемо слідити вже в правіковім язиковім запасі індоєвропейських народів; слав. мѣна — обмін (санскр. mē, лат. munus), вѣно — ціна, заплата (санскр. vashná, гр. *ὄνη*, лат. ven-) належать до сього правікового запасу; слав. про-дати має теж паралелі в санскр. parādā (промінати), лит. parduti³⁾. З другого боку сліди обміну, торгвлі ми бачили вже в неолітичній культурі наших країв, як екзотичні черепашки — *surgae moneta* і середземельні мушлі неолітичних і ранніх металічних могил, або вироби з чужеземних камінних родів; бронзова фабрикація вся оперлась на заграничному ввозі: бронзи не добували на нашій сучасній і на праслов'янській території; залізна культура також опиралась на обміні, бодай по части, заграничній, бо залізо добувало ся тільки в деяких місцевостях нашої території і те місцеве залізо ледви чи коли небудь задовольняло всі потреби в сім металі; досить розповсюднені шкляні вироби приходили всі з чужих країв; на заграничних зносинах опиралось розповсюдження певних культурних типів і навіть обрядів, як керамічна техніка передмікенської культури, її будови, або обряд похоронного обшнурвання фарбою, і т. и.

Уже в часах перед словянським розселенням ми можемо з повною певністю означити ті три головні напрями — дороги торгвлі і обміну, що з певними переїнами виступають потім у наших предків в історичні часи: полудневий, східній

¹⁾ Іпат. с. 43, 136, пор. 120; іби Росте, іби Фадлан й ин.

²⁾ Древности Придніпровья с. 56—7, Самоквасов с. 188, Антонович с. 14, Мельник с. 495.

³⁾ O. Schrader Linguistisch historische Forschungen zur Handelsgeschichte und Warenkunde, Гна, 1886, особл. гл. II.

і західній. Полудневий, що виходив з фінійських, карійських, пізніше грецьких чорноморських факторій, був чи не найбільше важним з культурного погляду. Документальні сліди сеї торгівлі маємо в численних нахідках грецької посуду, юбізерських виробів і монет в середнім Подніпров'ю¹⁾ (особливо інтересна пара пантікапейських монет Рижанівської могили, як хронологічна дата одної такої нахідки)²⁾, а безперечно, що культурний вплив сеї торгівлі сягав і значно дальше на північ³⁾.

В чорноморських степах він перехрещувався з східнім шляхом, де посередниками в торгівлі були племена Іранців. Як приклади культурних перенять, що довершувались в різних сферах нашого життя сею дорогою, пригадаю з вищесказаного такі слова і річи як курку, топір, чобіт; сього вистане, аби показати, як різнородні бували сі перейнята. Зрештою документи зносин сею дорогою ми маємо від найдавніших часів, для різнородних епох; поминаючи черепашки сургеа монета, що ловлять ся на Червонім морі й Індійським океані, але могли приходити і з чорноморського побережя, або передмікенську культуру, безперечно азійську, але також невисліджену що до доріг, якими вона йшла, — вкажемо на т. зв.

¹⁾ Диви вище с. 38—9, 77. Про нахідки грецьких чорноморських монет — Ольбії, Боспора, Херсонеса на середнім Подніпров'ю див. Археологічну мапу Антоновича с. 25, 66 (bis), 72, і статтю Данилевича в Трудах IX з'їзда т. I; згадаю ще Піча Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage с. 276, але тут джерела часом непевні, і Спідина Обзоръніе губерній (Труды отд. сл. рус. арх. IV).

²⁾ Zbiór wiadomości, т. XII. Як далеко могли часом сягати торговельні впливи Чорноморя, може вказувати нпр. факт нахідки боспорської монети царя Інітімея (III в.) в басейні Камі — Російській историч. музей с. 46.

³⁾ Дуже інтересним слідом торгівлі на балтійсько-чорноморській дорозі був би ряд імен горючого камня поданий Шрадером Linguist. hist. Forsch. с. 84: лит. sakal — смола, клей, скитське sacrium, грецьке ἄλεκτρον із *elctepρον, лат. suscipum, египет. sacal. Горючий камінь окрім балтійського побережя знаходиться ся і на східно-європейським суходолі подекуди, між иньшим і в околицях Кієва і на Волині (про се див. Келпенъ О нахожденіи янтаря въ Россіи (відб. з Ж. М. Н. П.), Тутковського Кієвскій янтарь (Юго-западный край, I). Пліній наводить звістку Філемона, що горючий камінь викопують у Скитні в двох місцях, в однім білий, в другім жовтий (XXXVII 2 (11)). Тому всі нахідки горючого каміня звязувати балтійським побережжям треба необережно; тим цікавіший був би вказаний Шрадером ряд слів, бо він вказував би, що торгівля горючим камінням йшла з балтійського побережя через наші краї.

скитський тип в металічних (особливо бронзових) виробках, що заходить у нас також в район середнього Подніпров'я, а з другого боку йде далеко в передню Азію і служить документальним слідом зносин з нею, й азійського культурного впливу в наших краях в часах перед словянською міграцією. Потім т. зв. меровінгський чи готський стиль в юбілерській штуці, що йде в нахідках від Ірану і західної Азії через наші краї до західної Європи, служить документом зносин і обміну з Орієнтом безпосередно перед словянською міграцією, а далі маємо вже письменні й нумізматичні вказівки¹).

З заходу йшли культурні впливи попереду в країв середнього Дунаю і центральної Європи, з кельтських і иньших огнищ культури, півнійше від Римлян. Богата середнедунайська культура, особливо бронзова її техніка, розширяла свої впливи й на північне згірє Карпатів, в сферу словянської кольонізації. Західня кельтська культура епохи Христа (т. зв. в археології культура тенська, la Tène), що розвинувши ся під впливом середземельної, значно випередила Германців і полишила багаті сліди в німецькій мові, між иньшими в термінології металічної техніки, могла через Германців, чи може й безпосередно часом, впливати також на культуру словянську. Ще виразнійше виступають, і сильнійші були дійсно впливи римської культури, від коли — а се було від I в. по Хр., розширяєть ся вона по провінціях центральної Європи. Численні латинські слова в загальнословянським бачили ми вже вище (напр. в одіжі); в археології римські впливи також слідні дуже значно. Словяне могли підлягати їм перед своїм розселенням і в часі розселення безпосередно, на полудневім заході, і приймали їх також за посередництвом Німців. Важне культурне значінне словянсько-германських стичностей і полягає на тім, що Німці були посередниками в передаванню на схід і північ здобутків культури кельтської і римської. Сліди їх в словянським язиковім запасі незвичайно численні — ми бачили їх нпр. в їді, в домашнім урядженню, в зброї; на жаль в переважній часті такі язикові подібности можуть толкуватись на обидва боки, а що обидва народи стояли на більш менш однаковім культурнім рівені й мали свої спеціальні огнища культурних впливів, так що дещо могло переходити й до Німців зі сходу або полудня через

¹) Див. вище с. 39—41. Про орієнтальні впливи в європейській штуці особливо Кондакова Русскія древности II, III і V т.) і Русскіє клады.

Словян¹⁾, тож і докладне визначення західних впливів на Словянщину все ще вістасть ся задачою будущини.

Археологічними документами торговельних зносин Словянщини з заходом (а також і з полуднем) в часах перед великою міграцією служать передовсім нахідки римських монет. Се дуже рідко конаулярні, а переважно імператорські срібні монети кінця I, цілого II і III в. Особливо численні нахідки їх в полудневій частині того району, що ми зазначили вище як прасловянську територію — в середнім Подніпровю, також на Волини й Подністровю; стрічають ся вони і далі на північ. Знаходять їх не тільки спорадично, а й цілими скарбами по кілька десятків і соток монет. Рахуючи, відповідно прийнятій в археології максимі, що монета, нім опинилась в землі, могла обертагись звичайно не довше сто літ, ми будемо мати в пізнійших римських монетах сліди торговельних зносин в часів безпосередно перед великою словянською міграцією і з її початків. Сї зносини могли приносити римський гріш і з заходу — з німецьких земель і з полудня — з римських провінцій та чорноморських торговельних міст. Кольонізаційні завірухи II—III в., очевидно, не були в силі зовсім знищити сї межинародні торговельні зносини; тільки в IV—V в. вони слабнуть — монети в сих часів досить рідкі, хоч трапляють ся навіть більшиими скарбами²⁾.

В часах по міграції маємо ми докладний образ торговельних зносин, доріг, комунікації з IX—X в.; але сї торговельні відносини утворились, розуміють ся, значно скорше (в певній часті сягають ще прасловянських часів) і видають в кождім разі світло на попередні столітя, себ то VII—VIII³⁾.

¹⁾ Нпр. готське *stikls*, кубок, правдоподобно походить від слов. стькло, шкло (не противно, як думают часто) — пор. Уленбек — Р. В. Beiträge XII с. 191, Ягич Archiv XXIII с. 536. Спірні питання про илуг, хмель і т. и. вказані були вище.

²⁾ Як на визначніші вкажу нпр. нахідки коло Махновки (Бердичів. пов.), коло Плоського Севир. пов., коло Чернобиля, Корсуня й Крилова на Дніпрі — по кілька сот монет, нахідки коло Ніжина 1873—80 рр. (більш тисячі, монети I—III в.), в Стольній коло Чернигова, в Ронні й коло нього в с. Вовківцях, коло Дунівки Оболянського пов., в-над р. Мерла в Бегодухівським пов. (200 золотих монет IV—V вв.), в Олександрівці Ровенського повіта, й ин. Середне Підніпрове взагалі найбільше дає сих нахідок. З більш північних можна вказати на стару нахідку коло Климовичів Могилів. губ. (близько 2000 монет). Літературу монетних нахідок див. в приїтках (40).

³⁾ Література руської торгівлі в примітці (41).

Головною торговельною дорогою сих часів був „путь изъ Варягъ въ Греки“ — Дніпро. Докладний образ торговельних зносин Дніпром з Візантією дає 9 гл. трактата зв. Про управу держави, Константина Порфирородного, що належить до самої середини X в. Кождої весни, каже він, з усіх земель Руської держави споряджають ся торговельні ватаги до Царгорода. Мешканці лісових країв, Кривичі й иньші, за ними запасають дерево та виробляють з нього човни (сі човни в тексті звуть ся *μονόβουλα*, себто зроблені з одного стовбура, але сього не можна розуміти буквально, бо сі човни мусіли містити по кількадесять люда, подібно до півнійших козацьких чайок¹). Весною вони пускають з водою сі човни в торговельні міста²) й тут спродають руським купцям. Сі купці з різних торговельних міст в водній системі Дніпра — з Новгородка, Смоленська, Любеча, Чернигова, Вишгорода й ин. з'їздять ся до Київа. Тут, поки споряджають ся човни (рсякий припас до нововроблих вадобів беруть з давніх човнів і так споряджають їх), поки з'їздять ся купці з різних міст, — можемо собі представити великий ярмарок, київські контракти перед тисячкою літ, коли купці обраховують ся, запасають потрібні товари, перепродують продукти різних країв, і т. д. В червні ватаги човнів рушають Дніпром; під Витчевом, трохи низше Київа, стоять ще вода зо три дні, поки зберуть ся всі човни, і тоді вже остаточно пускають ся в дорогу. Плавати инакше як великою ватагою було неможливо: чорноморські степи залагали тоді Печеніги і в певних місцях засідали та нападали на руські ватаги; Константин згадує, що Русь особливо стереглась Печенігів коло Ненаситецького порога, де приходилось перетягати човни берегом на кілька миль, потім на Крарійськім броді — зараз низше порогів (теп. Кичкас), і на устю Дунаю. Пороги купецькі ватаги переходили звгагалі з великими обережностями, бо дуже були небезпечні. Місцями приходило ся переходити берегом, а в найбільш небезпечнім місці переносили на плечах не тільки всі багажі, а й самі човни; при тім треба було вартувати невільників, яких везли на продаж, аби не втікали (їх тому вели скованих), і ще заразом — стерегти ся нападу Печені-

¹) Може бути, що з одного стовбура робила ся спідна частина такого човна.

²) Текст говорить про Київ, але очевидно, що в човнах потреба була не тільки в Київі.

гів. Діставши ся на усте Дніпра, перепочивали на острові св. Етерія (Березань) і потім їхали поуз берег Чорного моря до Царгорода, де кінчила ся „бідолашна і небезпечна, тяжка і трудна дорога“, як каже на неї Константин.

Се „Гречеський путь“, як він зветь ся в XII в.; купці, що ним їздили називали ся „гречники“, або й просто — „Греки“, а їх торговельні ватаги — „гречник“¹⁾. Колісь, ще перед розселенням Словян, центром сієї грецької торгівлі в північними землями була Ольбія; пізнійше ся роля мусіла перейти до подунайських міст (поки їх не знищила словянсько-болгарська буря VII—VIII в.), а ще більше — кримських осад; головне місце між ними займав Корсунь — Херсонес, що зіставив сильну традицію в культурній історії Руси²⁾. Одначе в часом руські Словяне вийшли з своєї початково пасивної ролі в сій торгівлі й поминувши кримські міста, увійшли в безпосередні торговельні зносини з Царгородом. Ми не знаємо, коли се стало ся³⁾. Можемо за те твердити, що воєнні походи Руси на Чорнім морі, звістні нам від початку IX в., а розпочаті очевидно значно скорше, мусіли вплинути і на сі зносини, проторивши їм дороги і здобувши для них особливо вигідні умови. В результаті Русь домінувала на Чорнім морі в IX—X в. Пишучи в другій чверти X в., Араб Масуді, каже, що Чорне море — то Руське море, бо окрім Руси ніхто ним не плаває⁴⁾. Назва „Руського“ для Чорного моря стала популярною й держала ся довго потім, як Русь стратила давнійший приступ до сього моря: „Днепръ втечетъ въ Понтское море тремя жерелы, иже море словеть Русское“, каже Повість, і західні письменники в XI, XII, XIII в. по традиції звать його Руським мо-

¹⁾ Іпат. с. 144 (див. в варіантах), 360, 361, 368.

²⁾ Ось як характеризує її сучасний історик руської штуки проф. Кондаков: „під назвою „корсунського“ в давній Руси розуміли все рідке, артистичне, але і давнє, старинне; в противність „царгородському“, що було символом вирафінованого, високого в технічного погляду, „корсунське“ значило тільки, що архаїчне“. — Русскія древности V с. 27. В землях Руської держави новно було тих „корсунських“ річей, хоч в них деякі були не більше корсунськими, як славні „корсунські“ церковні двері в Новгороді, що в дійсности зроблені були в Магдебургу.

³⁾ Піч здогадував ся (ор. с. 292), що літописне оповідання про подорож Кня до Царгорода може бути згадкою про змагання Руси увійти в безпосередні торговельні зносини з Царгородом. Розуміть ся, треба дати спокій сій подорожі, бо в ній маємо комбінацію самого літописця.

⁴⁾ У Гаркави с. 130. Недавно пробував збити сю звістку Вестберг (Beiträge VI).

рем — mare Rusciae, mare Rucenum, хоч тоді вже Русь давно втратила своє значінє на сїм морі¹⁾.

Перші письмєнні звїстки про руську торгівлю на Чорнім морі сягають 1-ої пол. IX в. Ібн-Хордадбег, пишучи в першій половині IX в., говорить уже про руську чорноморську торгівлю: „Русини з далеких словянських країв їздять до Римського моря (так називає він Чорне море, розуміючи під Римом Візантію); вони продають там футра бобрів і чорних лисів та мечі, і римський цар бере з них десятину“²⁾. Ся неясно стилізована звїстка говорить, правдоподібно, про подорожі руських купців Чорним морем в візантійські землі: нема причин розуміти тут самі грецькі міста Крима.

На початку X в. ся заморська русько-візантійська торгівля була вже дуже значна. З розміром, обставинами й прерогативами, які здобула собі вона наслідком походів руських князів на візантійські землі в IX і X в., знайомлять нас докладнійше умови з Візантією кн. Олега в перших роках X в., особливо як ще їх доповнити звїстками з умови Ігоря 944 р. і оповідання Константина. Ми бачимо з них, що в першій половині X в. руські купці перебували в Константинополі в дуже значнім числі — не тільки по кілька десятк, але й по кілька сот мужа, рахуючи разом із службою. Вони прибували, очевидно, з тими торговельними ватагами, що приходили що літа описаним у Константина способом, й оселялись в спеціально призначенім для них передмістю Царгорода „у св. Мами“ (пристань і передмісте за мурами Константинополя, зване так від церкви св. Маманта); тут зіставались вони по кілька місяців. Властиво ся купецька кольонія, видно, мала тенденцію стати постійною, але сього не хотїло візантійське правительство; з одного боку воно, очевидно, з трівогою й підозріннем дивилось на сю численну кольонію вояничого люду (ми можемо догадуватись, що якісь дійсні факти викликали таке недовіре й страх военных нападів); з другого боку, се була досить звичайна в ті часи торговельна політика: не дати чужим купцям запусити корінне у себе. В результаті ми бачимо цілий ряд ограничень зі сторони візантійського правительства: воно жа-

¹⁾ Іпат. с. 4, Еккегард — Monumenta Germaniae, Scriptores VI с. 216. Гельмольд I гл. 1 іб. XXI. Інші західні згадки про Руське море збирає Кунік — Извѣстія ал-Бекри т. II с. 84—6.

²⁾ Ібн Хордадбег в вид. de Goeje с. 115.

дає, аби руські купці виказувались перед ним посвѣдченням руського князя, аби тим відрізнити послів і купців від воевничих авантюристів; послі мали приносити золоті печатки (княжі очевидно), купці — срібні, але пізнійше заведено, що з кожною торговельною ватагою київський князь посилав грамоту, де означав число кораблів: „послах корабль селико“ (се факт дуже характеристичний, бо показує, як ся загранична торгівля велась в тісній залежності і контролі руського правительства). Далі, постановлено було, що руські купці в Царгороді можуть входити до міста тільки разом, одними воротами, в супроводі візантійського урядника, і не більш як 50 мужа нараз. Час, коли руські купці мають право на удержання в Царгороді від візантійського правительства, ограничено на шість місяців, а далі й зовсім заборонено їм зимувати коло св. Мама. Таким чином руська купецька колонія не була постійною, і купці, прибувши літом, мусіли всі до кінця навігації вернутись до дому¹⁾.

Про торгівлю з иньшими заморськими містами, крім Царгорода, не маємо ближших відомостей. Константин Порфирородний²⁾ каже, що Русь з Дніпрового устя ївдить в Чорну Болгарію (кавказьку), Хазарію і Сирію, та той факт, що тут Сирія виступає поруч із прикавказькими країнами, робить правдоподібною гадку, що тут іде мова про Серір — теп. Дагестан. З пізнішого часу (XIII в.) маємо звістку, що руські купці з кримських міст ївдили на полудневе чорноморське побереже, в Малу Азію³⁾. Жидівський подорожник XII в. Веніамин в Туделі згадує про руських купців в Александрії⁴⁾. Чи плавали коли руські кораблі дійсно по Середземельному морю, не знаємо, а поодинокі купці, розуміється, могли далеко заходити і через візантійські, і через арабські землі; з рештою морська торгівля на Середземельнім морі в IX — X в. була взагалі в упадку.

¹⁾ Ці постанови мають досить близьку аналогію з пізнішою практикою Новгороду що до німецьких купців: ми маємо тут ту-ж саму купецьку політику.

²⁾ De adm. 42.

³⁾ Рюйсброк (Рубрук або Рубриквіс, як його звуть инакше) — в Recueil de voyages IV с. 215; пор. з сим оповіданням ібн-ель Атира (у Тівенгаузена Сборникъ мат. къ исторіи Зол. Орди с. 27).

⁴⁾ Вид. Марголіна с. 138 (Три єврейські путешественики XI и XII ст., Спб., 1881.

·Задавши страху Візантії своїми оружними походами, київські князі здобули у неї значні вигоди для київської торгівлі. В першій половині IX в., по словам Ібн-Хордадбега, руські купці платили з свого товару, що спродавали в візантійських землях, десятину візантійському правительству. По умові-ж, датованій в літописі 907 р.¹⁾, вони вже в Царгороді „творять куплю“, себ то провадять свої купецькі операції, без всяких обмежень і без яких небудь оплат, „якоже имъ надобѣ“, „не платяче мыта ни в чемъже“. Далі, руські купці, приїздячи до Царгорода, протягом шести місяців (а з початку може й протягом всього свого побуту, без обмежень) мали діставати від візантійського правительства всякий потрібний харч (місячину): „хлѣбъ, и вино, и мясо, и рыбы, и овощемъ“, і уживати собі „елико хотять“ публичних лазень (се була потреба грецького комфорту). На дорогу їм теж мали видаватись харчі і всякий потрібний корабельний припас: „якоря, и ужа (шнури), и прѣ (вітрила)“. Обмежень тоді руська торгівля, мабуть, не мала ніяких; аж по нещасливім поході Ігоря 941 р. в ряді інших обмежень приступности візантійської торгівлі для Руси поставлено і таке, що руські купці не можуть купувати паволок дорожших як 50 золотих штука; сі паволоки, себ то делікатні шовкові матерії, були гордостію візантійської культури, одним з тих її виробів, що найбільш подобались та імпонували варварам.

Предмети русько-візантійської торгівлі можемо досить докладно уставити, порівнявши кілька звісток з IX—XI в. Описуючи торгівлю Болгарії, де сходились товари Візантії й Руси, Святослав каже, що від Греків ішли: „паволокы, золото, вино и овощи разноличьни“, з Руси „скора (футра), и воскъ, и медъ, и челядь (невільники)“. Із свого легендарного походу на Царгород Олег привозить „золото, и паволокы, и овощи, и вино, и всяко уворочье“. Оповідаючи про обмін дарунків кн. Ольги з імп. Константином, літопись каже, що Ольга мала дарувати „многи дары — челядь и воскъ и екуру“, а Константин дав „золото и серебро, паволокы, съсуды разноличьны“; так само й Святославу в літописній легенді Греки посилають золото і паволоки²⁾. Ібн-Хордадбег, як ми бачили, з руських товарів згадує дорогі футра і мечі; Константин, оповідаючи про да-

1) Про сю умову див. нижше — гл. V.

2) Іпат. с. 19, 39—40, 44, 46.

рунки, побирані Печенігами у Корсунян, вчисляє пурпурові шовки та вільні дорогі тканини, перець і всякі присмаки¹⁾.

Отже від Греків ішли фабрикати: паволоки і взагалі всякі дорогі тканини²⁾, виробн з золота і взагалі предмети славної на цілий свѣт грецької золотарської штуки — „сосуды различных“ і „всяко уворочье“. Далі — різні шкляні вироби; вони знаходять ся в давніх руських могилах і взагалі в останках давнього руського життя в значному числі й мусіли приходити як з візантійських так і арабських країв. Нарешті продукти полудневих країв: вино, овочі й корінне. Предмети сї вивозили ся з Візантії як для власного ужитку Руси, так і для перевозної торгівлі далі на північ і північний захід і схід. В руських землях дуже часто стрічаємо дорогі візантійські фабрикати, особливо золоті з каміннем річи, філігранові й емальові вироби; бачимо також, що візантійський артистичний промисел рішучо вплинув на наш місцевий XI—XII в., так що він вповні переймає і візантійський стиль, і форми, і техніку (хоч не дорівнює перфекції своїх оригіналів); се теж вказує як популярними, широко уживаними (розуміть ся — в вищій, багатій верстві) були візантійські вироби. Кусники шовку, брокатів стрічаємо в поганських могилах; в оповіданню ібн-Фадлана про похорони руського купця на кождім кроці стрічаємо візантійську паволоку (румський дібадж): лавку для небіжчика застеляють грецькою паволокою і подушками в неї ж, на небіжчика одягають кафтан і шапку з паволоки-ж; очевидно, се була звичайна річ в заможнім побуті. Шкляні вироби, як я сказав, трапляють ся дуже часто і в великих масах в нахідках³⁾.

Невільники, футро, віск і мід були взагалі головними предметами руського вивозу в усіх його напрямках. Футра, віск і мід були найціннішим з того, що взагалі продуковали землі Руської держави: від непамятних часів громади східньої Європи

¹⁾ De admin. imp. 6.

²⁾ Пор. оповідання про похід Олега, де візантійські шовки (кропни) противставляють ся словянським „тольстинамъ“ Іпат. с. 19.

³⁾ Антоновича Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 15 (шовк), 17 (шкло), Курганъ Зап. Волини с. 138—9 (брокат, намисто), Мельникъ Раскопки въ землѣ Лучанъ с. 496 (шовк), Самоквасова — Сіверянські розкопки с. 188, 192 (брокати). З шкляних виробів особливо були розповсюджені намиста й шкляні наручники — їх маса стрічаєть ся на місці кождої старої руської осади. Нова интересна нахідка брокатів в Кміві (Михайлів. мон.) Археол. лѣтопись 1903 с. 302—3.

платили дань шкірами — „по бѣлѣи вѣверицѣ“, „по черьнѣ кунѣ“, „медомъ и скорою“¹⁾, і память сїбі дани держалась на Русі дуже довго: в XVI в. ще стрічаємо різні „куніці“ — селянські податки, хоч уже здебільшого переложені на гроші.

Ганебний торг невільником проваджено тоді в великих розмірах всюди, і Русь тут не становила виїмку. Жидівський подорожник XI в. Веніамин Тудельський каже, що Жиди прозивали Словянщину Ханааном, бо її нарід продає „своїх синів і дочок всім народам, як і мешканці Русі“²⁾. Самі Жиди, як побачимо, відігравали важну ролю в вивозі словянських рабів — головню в західноєвропейські землі, суходелом. В Царгороді чудеса св. Миколая з XI в. згадують спеціальний торг, „идѣже русетин купци приходяще челядь продають“³⁾. Вивозили невільників і на схід, як побачимо. Часті війни IX—X в. — періода утворення Руської держави, постачали невільника в великих масах: „люди овѣхъ изби, а другия работѣ преда“⁴⁾ — се був звичайний фінал тодішніх війн.

Ті предмети руського експорту по часті збирались із самих руських земель, по часті вимінювались і купувались у дальших, північних народів, особливо дорогі футра. Сі то товари звозили руські купці з різних сторін до Києва, щоб потім, як бачили ми, літом відправити до Царгорода.

Від коли навязано безпосередні зносини з Царгородом, мусіла відійти на другий плян торгівля з грецькими кримськими містами і з подунайськими краями, але й вона не перервалася; із вище наведених слів Святослава бачимо, що й у другій половині X в. подунайські городи були місцем, де стрічалась торгівля руська, візантійська і країв середнього Дунаю.

Не стратили своїх торговельних зносин з Русію і кримські міста. Крім морської комунікації був сюди і сухий шлях — правдоподібно той, що в XII в. звістний нам з іменем Солоного. В XII в. торговельна дорога з Русі на полудень розділялась на три шляхи: крім „Грецького“ путя, очевидно того, що вище описали сьмо — Дніпром аж до устя, був ще путь Солоний і Заловний. Близше їх напряду літопись не означає. Заловний шлях ішов Дніпром вниз і мусів звертати десь не вище Канова, найправдоподібніше — на полудневий схід; що до Солоного, то в нїм

¹⁾ Іпат. с. 11, 13, 37). ²⁾ Ор. с. с. 146.

³⁾ Вид. арх. Леоніда (Памятники древней письменности, 1881) с. 85.

⁴⁾ Іпат. с. 39.

часто бачать шлях по кримській сіль. Про експлоатацію кримської соли в X в. дійсно згадує Константин¹⁾; правда, про вивіз кримської соли на Русь не маємо ранішніх звісток як в XIII в. (у Рюйсброка), а Патерик (XIII в.) оповідає про соляну кризу в Києві при кінці XI в. в таких словах, мов би сіль привозилась туди тільки в Галичини²⁾; але було-б неправдоподібним припускати, що сіль в Криму не вивозилась на Русь в тих і попередніх століттях, бодай коли не було особливих неспокоїв у степах. Крім вивозу соли, в Криму мусів провадитись такий же обмін руських продуктів на грецькі і взагалі полудневі, який, хіба в більшому розмірі, провадився в Царгороді. Пізніші звістки про кримську торгівлю (Рюйсброк і ібн ель Атир в XIII віка) кажуть, що в Крим з руської сторони приходили футра і невідники, від Греків — а з Греції і Малої Азії — матерії (шовкові й бавовняні) та різне корінне³⁾; се все з повним правом можемо перенести і на давніші часи. Сюди-ж можна прилучити ще звістку Константина⁴⁾, що Херсоніти купували від Печенігів шкури й віск: не знати як з шкірами, а віск певно йшов з словянських земель, бо Печеніги пчільництва не мали. Взагалі хоч під час інтензивної торгівлі з Царгородом кримська торгівля мала для Руси другорядне значіння, але в міру того як печенізькі орди все більше відтісняли Русь від моря, та заникала руська людність в степах і слабшала руська морська торгівля, торгівля посередня — через кримські і подунайські міста знову здобула першорядне значіння для Руси і взагалі східньої Європи. Але се вже дало себе знати пізніше, в XII—XIII в.

Щоб покінчити з полудневою торгівлею Руси, мусимо згадати ще за торгівлю з чорноморськими кочовниками. Константин, як згадував вже я, оповідає, що Русь купує у Печенігів волів, коней і овець⁵⁾. Правило м. Іоана (XI в.) закидає руським купцям, що „вони имѣнья ради или скотолюбья ради“

1) De admin. imp. 42.

2) Recueil de voyages IV с. 219, Патерик в вид. Яковлева с. 154.

3) Рюйсброк с. 215, виїмки з ібн-ель-Атира у Тизеганузена Сборникъ матеріаловъ къ исторіи Золотої Орды с. 26.

4) De adm. 53.

5) De adm. imp. 2. Тут треба згадати поправку одного неясного тексту у аль-Бекри, зроблену Розеном; з тою поправкою він читаєть ся так: всі сі народи (Кипчаки, Хозари, Гузи й Словяне) сусіди Печенігів і вони міняють ся з ними товарами (вид. Розена с. 59).

(двозначно сказано, бо „скот“ значить і худобу і гроші) їздять до Половців і „сквернять ся“.

Важною торговельною стацією в сій полудневій торгівлі було Олеше — десь коло устя Дніпра, як думють звичайно — на місці теперішніх Олешків (Алешки). Ми маємо ближшу звістку про нього з XI—XII в., бачимо, що тут перебували гречники (чи Греки), і звідси вивозились різні товари; по всякій імовірності, про сю стацію іде мова і в русько-візантійській умові 944 р., де вимовляєть ся, аби Русь не зимовала на устю Дніпра, в т. зв. Білобережю (так звалось Дніпрове побережжє) ані на острові свв. Елеуферія (теп. Березань): візантійське правительство не хотіло бачити торговельного міста в сусідстві своїх кримських міст, а могло боятись і воєнних небезпечностей звідти ¹⁾).

Система Дніпра, що збирала з різних сторін товари для сього полудневого, візантійського експорту, розносила в поворотом візантійські, взагалі полудневі товари в різних напрямках, не тільки в землі Руської держави, але й далі. В очах літописця XI в. Дніпровіа дорога передовсім „путь изъ Варягъ въ Греки“; він розходить ся на двог, одна дорога іде з верхнього Дніпра через річки системи Двини (їх поминає літописець в своїй описи) в Ловать, звідти в Ільмен, Волховим в Ладоське озеро, а звідти Невою в Балтійське море; друга дорога — з верхівя Дніпра Двиною в море. Літописець головний натиск кладе на першу — дальшу і більш тяжку дорогу, бо її держав у своїх руках центр північної руської торгівлі Новгород, тим часом як за Двину не знаємо, чи держала її коли Русь цілу в своїх руках. Але проторили сю дорогу „з Варяг“ у Грецію варязькі воєцькі ватаги тільки по сформованню Руської держави, що служила їм переходовою стацією, звідки сї воєки переходили потім часом і до Візантії. Варязькі купці ледво чи коли проходили сю дорогу аж до Візантії (виключивши та-

¹⁾ Іншу гадку про місце, де було Олеше, висловив Бурачков (Извѣстія русскаго геогр. общ. т. XI. V і потім К. Старина 1886, IV) — він вказує на городище коло с. Знаменки, низше порогів. Сей погляд, прийнятий і декии ще (нпр. Іловайский Ист. Рос. I, 2 с. 529) має за собою текст 1 Новг., де дійсно Олеше виступає наче-б близько порогів, але знов иньші звістки промовляли-б за місцем недалеко моря; окрім того а ргіогі ми мусимо сподіватись якоїсь торговельної стації коло устя Дніпра, а одинока з звістних може бути тільки Олеше.

ких Варягів, що служили на Русі і провадили свою торгівлю), тим більше що головний напрям балтійської торгівлі, судячи по монетним надіткам, був тоді переважно східній, ішов Волгою до Болгара. Посередництво-ж в торгівлі північних країв з Грецією, а в часті і з Арабами держали в своїх руках руські купці. З Русі в балтійські краї йшли головні товари візантійські й арабські; на Русь окрім тих же сирих продуктів, що постачали для заграничної торгівлі руські землі, та деяких балтійських спеціальностей (як горючий камінь), певно і тоді вже йшли (як се бачимо пізніше — в XIII—XIV в.) такі річи як сіль, металі та західно-європейські фабрикати, переходячи через руки німецьких і словянських купців — завязки того, що в далеко більших розмірах (з розвитком промислу північної Європи) бачимо ми в пізнійшій новгородській торгівлі.

В раніші часи важніше значінне ніж ся балтійська торгівля мав у зносинах з західною Європою торговельний шлях суходолом в центральну Європу. Головна дорога йшла карпатським підгір'єм в Чехію та полудневу Німеччину, але по присю головну були певно й інші дороги — так польський хроніст Мартин Галь (XII в.) згадує про давні подорожі західніх купців на Русь через Польщу¹). Найдавнішу звістку про торгівлю в західнім напрямі знаходимо у Хордадбега, в 1-ій пол. IX в.; він оповідає про жидівських купців, що „їздять із заходу на схід і зі сходу на захід, суходолом і морем, і вивозять із західніх земель (на схід) овнухів, дівчат і хлопців, брокати, боброві, куничні й інші футра та мечі; в Франції вони їздять на західне море“; „вони говорять по арабськи, перськи, римськи, франкськи, іспанськи й словянськи“; на інших місці він вичисляє предмети експорту з Магіріба (півн. Африки), а посередно — з „земель Словян і Аварів“: словянські, римські, франкські, льонгобардські невольники, римські й іспанські дівчата, футра і парфумерія (стіракс і мастіки)²).

Інші звістки говорять про західню торгівлю безпосередно самих руських купців. В німецьких митних постановках коло 904 р. іде мова про словянських купців, що в міста середнього

¹) Monumenta Poloniae hist. I с. 394.

²) Вид. de Goeje с. 115, для пояснення останнього тексту служить парафраза його у близького своїм часом аль-Факіха (вид. de Goeje с. 83—4).

Дунаю приходять з Чехії й Руси¹⁾; з їх товарів згадані: віск, невольники й коні²⁾. Жидівський подорожник 2-ої половини X в. Ібрагим ібн-Якуб оповідає, що в Прагу приходили руські й слов'янські купці, Жиди й Турки, з різними товарами і „візантійськими червінціям“, а звідти вивозили невольників, цину і футра³⁾. Належить ще додати, що й пізніше звісна нам торгівля подунайських міст з Русю — маємо ряд звісток з XII в., тільки сі пізніші звістки говорять, здасть ся, лише про торгівлю німецьких купців і їх подорожі на Русь, не Русинів. Як би не було з ними, Ібрагим ібн-Якуб виразно говорить про активну торгівлю Руси та виказує нам напрям сеї торгівлі через теперішню Галичину.

Як бачимо з наведених звісток Хордадбега й Ібрагима, і в сій торгівлі, як і в балтійській, Русь головно була посередником для товарів візантійських і арабських. З заходу приходили на Русь сирові продукти, невольники й деякі фабрикати (між ними могли бути й італіянські, й іспансько-арабські). З них маємо названі мечі, і ми дійсно бачили вже кілька звісток про уживання на Русі західної зброї (франкські мечі Русинів у ібн-Фадлана, шоломи латинські Слова о полку Іг.). Не знати, чи й із Руси вивозили невольника на захід; сеї товар експортовали з центральної Європи і спеціально з слов'янських земель в великім розмірі, але не знати, чи везли туди його і з східно-слов'янських земель. Важну ролю при тім відігравали власне ті жидівські купці, про котрих оповідає ібн-Хордадбег; вони-ж спеціально займались кастрацією сих слов'янських невольників. Ібн-Хаукаль (X в.), оповідаючи, звідки беруть ся слов'янські евнухи, поясняє, що торг невольником іде в двох напрямках — на схід, в Хорасан (головно через Русь, очевидно), і на захід

¹⁾ De Rugis vel de Voemanis. Тут не може бути мови про якихось Ругів (вказували на Ріген або на Мораву, колишню Ругію, але Ріген за далека і дрібна країна, щоб про неї могла тут бути мова, а Мораву згадуєть ся нинше з звичайним іменем — mercatum Moravorum). Русь же зветь ся Ругами і частійше, от як у звістці продовження Регінона про охрещення Ольги.

²⁾ Рафельштетські митні постанови — Codex diplomaticus et epistolarius Moraviae I с. 72.

³⁾ Сей текст має багато варіантів і толковань: замість невольників — мука, зам. цини — боброві шкіри, зам. футер — олово; вид. Розена с. 49, пор. Jakob — Welche Handelsartikel с. 9, Вестбергъ Коментарій ч. 14.

через Іспанію в Єгипет і Магіб (півн. Африка), і невільників цього західнього експорту каструють Жида ¹⁾.

Торговлю Руси зі Сходом по монетним наділкам можна констатовати почавши від VII в.: найстарші з східніх монет, які знаходять ся в східній Європі, належать до VII в. (Сасанідів), ²⁾ але сама торгівля, розуміється, старша — про неї згадує вже Йордан ³⁾. Ібн-Хордадбег, що писав в першій половині IX в., знає сю торгівлю вже в значнім розвитку: руські купці їздять Каспійським морем і торгують з побережними містами, а часом в полудневих каспійських портів везуть свої товари на верблюдах і до Багдада ⁴⁾. Але нїм руська торгівля дійшла до такої активності, далеко скорше ще муїв служити за посередника в торгівлі Руси і взагалі східньої Європи зі Сходом хозарський Ітиль на нижній Волзі, а до нього, мабуть згодом — прилучив ся і Болгар на середній Волзі. Обидва і в X в., коли Русь навязала безпосередні зносини з арабськими країнами, були важними торговельними огнищами. Трактат надписуваний іменем ель Балхи (1-ої пол. X в.) так означає головні напрями руської торгівлі: „Русь провадить торгівлю в Хозарію, Візантію й Великим Болгаром“ ⁵⁾; Хаукаль каже, що перед походами Святослава Болгар і Хазран були місцем руської торгівлі ⁶⁾.

Болгар був головним торговищем північної Європи зі Сходом. Арабські купці прибували сюди головно караванами, на верблюдах, з Туркестану, але також приїздили і Волгою, з Ітиля ⁷⁾;

¹⁾ Вид. де Гюе с. 75, див. про торгівлю невільником у Якоба *Welche Handelsartikel* с. 6 і далі, де вібрано й тексти.

²⁾ В східноєвропейських наділках маємо найстарші срібні арабські дїрґеми, скоро їх почали бити (в останніх роках VII в., за халіфа Абдельмаліка), і Якоб справедливо підносить, що сей факт вказує на існування торговельних зносин ще перед появою сеї монети (*Der nordisch-baltische Handel* с. 46—9). Мідяні й золоті арабські монети існували й перед тим, але взагалі в Європі стрічають ся майже виключно срібні — дїрґеми. Се поясняють тим, що звичайною біжучою монетою було в Туркестані срібло. Надїдку мідяних монет (почавши від VII в.) в Києві див. у Біляшевського *Монетные клады* с. 11 (находка дуже давна своїм звістом).

³⁾ *Getica* гл. 5. ⁴⁾ Вид. де Гюе с. 115.

⁵⁾ Гаркави с. 277, пор. аль-Джайгані I. с. (торгівля в Хозарію).

⁶⁾ Гаркави с. 219.

⁷⁾ Масуді *Prairies d'or* II. 15 і далі, *Kitab et-tenbich* в Хрестонатії де Сасі II. 18 (у Якоба *Welche* с. 33, Хвольсона с. 165).

зовсім правдоподібна звістка північного ховарезмійського письменника ед-Діна каже, що вони не їздили далше на північ як до Болгара¹⁾. Торговлю з фінськими народами держали в своїх руках Болгари і Русь, Русь же була головним посередником в торгівлі Арабів з балтійськими країнами, — торгівлі дуже інтензивній, що полишила багаті сліди в монетних скарбах: найчастійші і найбагатійші скарби арабських монет, часом по кілька тисяч дїргемів²⁾, припадають власне на волзько-балтійський край й побереже Балтійського моря. Волга була головною артерією сієї торгівлі; на верхівя її була коротка дорога з верхнього Дніпра й балтійського побережа через Двину і верхівя Дніпра, або через ріки Ладовського озера; з полудневим заходом, себ то середнім Подніпровем, звязувала її система Оки, а туди легко було перейти з Дніпра через Десну; знаємо і сухий торговельний шлях, що йшов від Києва в напрямі на північний схід, на Курськ, і по всякій імовірности провадив теж сюди³⁾. Знов же Кама, що текла у Волгу під самим Болгаром, служила дорогою в уральські землі. Для торгівлі футрами Болгар був мабуть найголовнішим ринком східної Європи, а може й цілого світа — він лежав найблизше до джерел сього важного експорту. Араби згадують про Болгарів, що вони вимінювали дорогі футра у північних фінських народів (з них вони особливо знають Вису — Вєсь і Юру — Югру)⁴⁾. Про Русь оповідає Хаукаль, що вона купує дорогі футра у поганських народів (він називає їх біблійними іменами Гога і Магога, Яджудж і Маджудж в арабській формі) і привозить в Болгар. Про „німий“ обмін дорогих шкур за залізні вироби, що вели руські купці з Югрою, за Уральськими горами, оповідає літописець: „кажуть желѣзо и помавають рукою, просяще желѣза, и аще хто дасть имъ желѣзо, или ножь, или сокиру, и они дають скорою противу“⁵⁾.

Як Болгар був головним торговищем для північних країв східної Європи, так Ітиль грав такуж роль в східній торгівлі

¹⁾ Хвольсона Ібн-Даст с. 190. В географічнім словнику Якута (XIII в. sub voce Ітиль) згадується, що арабські купці їдуть в землю Вису — „Веси“, як толкують — себ то на верхню Волгу; але ця звістка стоїть одиноко і непевна.

²⁾ Арабська форма слова „драхма“ — так звали ся срібні монети.

³⁾ Про дорогу з Києва на Курськ Житіє Θεодосія л. 5.

⁴⁾ У Хвольсона ор. с. 188—190. Інше толкування назви Вєсь у Вєстберга Beitrage 2.

⁵⁾ Іпат. с. 164.

для країв полудневих. „Головна торгівля Руси, каже Хаукаль, була в Хазрані (одна з частин міста Ітиля), там була велика сила купців (з інших країв) і мусульман, і всякого товару“¹⁾. Східні купці прибували Каспійським морем, товари з Болгара і взагалі з північних країв приходили Волгою, з заходу — Дорном і звідти в Волгу волоком (теперішнім Царицинським); з середнього Подніпров'я на Діп був шлях суходолом — дуже можливо, що був се власне вищезгаданий Залозний путь²⁾, але була і річна дорога — Десною і Сеймом, а звідти коротким волоком в Сосну або Оскол³⁾. Через Ітиль мандрували Волгою в Каспійське море руські купці, що хотіли торгувати безпосередно з східними краями: руські купці, оповідає Хордадбег, їздять Танаїдом, Словянською рікою, і через Хозарську столицю Камлідж (Ітиль) проходять в Джурджанське море (Каспійське, особливо так звала ся його полуднева частина). Але Русини провадили великий торг і в самім Ітилю. Масуді каже, що в Ітилі одну половину міста займали Словяне й Русь, що тут були громади мусульман, Жидів, христіан, і кожда мала двох судіїв, а крім того був судя для поганів⁴⁾. Хозарський каган побирав десятину з товарів, що перевозились через Ітиль (се каже ібн Хордадбег), а очевидно — і з тих, що спродавались на місці.

В Ітилю чи в Болгарі бачив на початку X в. і описав руських купців ібн-Фадлан: вони приїздять човнами і приставши до берега, будують собі на березі великі деревляні бараки, де їх збираєть ся по десять, по двадцять; очевидно, се були купецькі спілки, що жили і господарили спільно; вони привозили головно невідьників і футра.

Як далеко з свого боку заїздили східні купці з своєю торгівлею в сїм напрямі? Вище ми бачили, що арабські купці

¹⁾ У Гаркаві с. 219. Про транспорт товарів з Болгара в Ітиль говорить ібн-Фадлан, див. у Хвольсона с. 162.

²⁾ Інат. с. 368, пор. 429: купецький караван іде „яс Половец“ на Хород, Переяслав.

³⁾ Припускають ще й иньшу водну дорогу — в Дніпрові Самарі в Міус або в Калміус і з нього в Азовське море, але се можна казати тільки гіпотетично; див. Бруна Черноморье I с. 98 і далі; Майков в Ж. М. Н. П. 1874, VIII с. 257, Барсов² с. 21, Бурачков К. Ст. 1886, IV. 667 і далі.

⁴⁾ Гаркаві 129. Христіанська єпархія в Ітилі (Αστυλ) дійсно згадуєть ся в каталюгу єпархий VIII в., вид. de-Boog-ом.

на північ і північний схід даліше Болгара по всякій імовірності не їздили; але вони бували в Києві і даліше на захід. Масуді каже, що в столицю Дира, в котрім мусимо бачити київського князя того імени, „приїзять мусульманські купці з усякими товарами“; з слів арабських письменників — Істахри, Хаукаля, т. зв. ель-Балхи, що говорять про Київ, виходить теж, що сюди їздили арабські (взагалі чужі) купці¹⁾. У Ібрагіма ібн-Якуба мусульманські й турецькі купці через Краків їздять до Праги, значить взагалі в центральну Европу; правдоподібно, дорога їх ішла через Київ і Галичину. Нема причини відкидати таких категоричних звісток, особливо останньої. Ми можемо прийняти, що в період найбільшого розцвіту східної торгівлі, що припадає власне на першу половину X в., східні купці дійсно їздили в Київ, і з руськими купцями мандрували даліше на захід. Тільки й тут не було, правдоподібно, постійних арабських колоній. В кождім разі найважнішою стацією арабських купців в східній Європі був безперечно Ітиль.

Із східних монет, що знаходять ся в північній і східній Європі, найбільша маса припадає на першу половину X в. Коли ми зауважимо, що в 60-х рр. X в. головні огнища східної торгівлі — Ітиль і Болгар зруйнував Святослав, і се мусіло

¹⁾ Гаркаві с. 137, ал-Бекри вид. Розена с. 49. Сей текст має свої грудности: аль-Джайгані, найстарший письменник (кінець IX чи початок X в.), у якого ми маємо текст про три головні руські міста, каже: „люде їздять в торговельних справах до Києва (Кюяби), але ніхто досі не сказав, аби який чужинець поїхав туди перебувати, бо кожного чужинця, що туди поїде, вони зараз забивають“ (Труды III в'їзда I с. 347, Віймки с. 35). Сей текст можна толкувати на двоє: або що до Києва їздять тільки свійські купці, а чужих не пускають, або — що пускають чужинців для торгу, але не дозволяють їм оселятись. У всіх півнійших письменників, що повторяють сей текст — Істахрі, Хаукаля, т. зв. ель-Балхи, аноніма Туманского (Записки Вост. отд. рус. археол. общ. т. X), Ідриси — звістки про недопускання чужинців прикладають ся тільки до Арті, і власне з сеї антитези виходить, що в Київ їздили чужі купці, але їх не бувало в Арті: Купці їздять до Кюяби, в Арту ж ніхто не вступає, бо люде забивають кожного чужинця, що заїхав би до їх землі (Істахрі — у Гаркаві с. 193, див. ще с. 220 і 276). Не знати, чи се належить уважати поправкою півнійших географів, чи поправним варіантом, поповнаним копістами Джайгані. Але що в Києві бували чужі купці, і спеціально східні, се, як бачили ми, виразно кажуть иньші письменники, і для того те значіння, яке виходить з текстів Істахрі та ин., мусить бути прийняте що до змісту.

тяжко відбитись на сій торгівлі, то з повною правдоподібністю можемо прийняти, що як раз перша половина сього столітя була дійсно часом найбільшого розцвіту сєї торгівлі. З другого боку треба піднести, що головна маса сих монет, яких дві третини іде з міст сучасного Туркестана — вибивані в Самарканді, Бухарі, Шамі (теп. Ташкент), Балку й ин. за Саманідів, арабської династії, що панувала від останньої чверти IX в. і до кінця X в. в Трансоксанії (Мавераннегрі) і Хорасані. Се вказує, що торгівля з північними землями ішла головню звідси, з Туркестану, через Ітиль, а ще більше через Болгар, куди як каже Масуді, безнастанно ходили каравани з Туркестану, особливо з Ховарезма (теп. Хіви), головного огнища сєї торгівлі¹⁾. Мукадесі в своїм клясичнім тексті, вичисляючи північні товари, що вивозились в арабські краї з Ховарезма, каже, що вони приходили сюди з Болгара. Се була торгівля суходолом, караванна.

Натомісь з Ітилем велась торгівля головню Каспійським морем; торгував з ним Ховарезм²⁾, але ще більше, певно, торгували міста каспійського побережа, а з полудневих каспійських портів товари йшли знову караванами на полудень в каліфат і далі на захід, як і з Ховарезма. Монети полудневого каспійського побережа й Багдадського каліфата стрічають ся в східноєвропейських монетних нахідках у великому числі; на посередні торговельні звязки з дальшими краями вказують досить численні африканські монети. Ся морська, каспійська торгівля, хто зна чи не була ще інтензивнішою від караванної: морська дорога була тоді безпечнішою, бо на сухій дорозі турецькі орди були такими ж небезпечними ворогами для ховарезмійських караванів, що ходили в Болгар, як і для руських караванів, що ходили в Грецію або в Ховарію³⁾. Важною станцією в сій торгівлі мусів бути полудневий ховарезмійський порт Семендер, коло устя Терека.

Предмети, що закупались арабськими купцями в східноєвропейських землях, досить повно вичисляє Мукадесі (з кінця X в.): „З Ховарезма вивозять соболів, білки, горностаїв, „фенек“⁴⁾,

¹⁾ Prairies d'or II с. 15 і далі, подібно й ібн-Хаукаль у Гаркаві с. 219.

²⁾ Істахри у Гаркаві с. 192.

³⁾ Масуді Les prairies II с. 15.

⁴⁾ Wüstenfuchs. Якоб думає, що се canis corsak, Хвольсон перекладає: куніці.

куниць, лисів, шкіри боброві, рябих заяців, кіз, віск, стріли, березову кору¹⁾, шапки, рибячий клей, рибячі зуби, бобровий аромат, горючий камінь, виправлену шкіру, мед, горіхи, яструбів²⁾, мечі, панцери, халендж³⁾, словянських невільників, овець і биків: все се в Болгару⁴⁾. До сього реєстру не додають майже нічого оповідання иньших східніх джерел (хіба експорт олова, чи цини, та й про нього звістки досить неясні, не знати, чи то мова про внутрішню торгівлю, чи експорт⁵⁾). Ми можемо сей реєстр товарів прикласти взагалі до східно-європейського вивозу на схід; ібн-Фадлан, вчисляючи товари, що вивозять ся на схід через порти Ховарської землі, вчисляє в головнім теж саме: невільники, мід, віск, футра⁶⁾. Бачимо властиво і тут тіж самі предмети (поминувши деякі другорядні), що й в торгівлі в Візантією: футра, мід, віск, невільники.

Про вивіз футер цікаві відомости подає Масуді: кораблі з землі Буртасів (тут розуміють звичайно Мордву) привозять Волгою шкіри чорних лисів, — се найдорожші й найцінніші футра; крім того вивозять звідти червоні, білі й чорно-білі лисячі шкіри; найдорожші чорні. Їх вивозять в край Баб-ель-Абваба (Дербент), до Бердаї (в Вірменії) і Хорасана, також в землі Франків і Іспанію, і сі шкіри, чорні і червоні, привозять в Матріб (півн. Африку). Одна буртаська шкірка коштує 100 і більш червінців, принаймні чорних лисів; червоні дешевші. Королі арабські й персидські носять чорних лисів і один перед одним хвалять ся такою розкошию; вони роблять з них шапки, кафтани, плащі, і ледво чи знайдець ся король, аби не мав кафтана або плаща, підшитого таким чорним буртаським лисом. При тім Масуді оповідає, що найбільшу теплоту чорних лисів довів каліф Магді (775—785), завиваючи фляшку в теплою водою в ріжні футра й виставляючи їх на мороз: анекдота ся інтересна, бо показує, що популярність північних футер у Арабів сягала VIII в.⁷⁾.

¹⁾ Хвольсон: велику рибу.

²⁾ Хвольсон: парди або хорти.

³⁾ Дерево, досить часто згадуване у Арабів в оповіданнях про східню Европу; Френ і Хвольсон бачуть тут береазу, Якоб — клен.

⁴⁾ Вид. де Гюе с. 324, коментар у Якоба Welche Handelsartikele (його перекладу я тримав ся в тексті) і Хвольсона l. c.

⁵⁾ Про нього Джайгані, Істахри, Хаукаль.

⁶⁾ Хвольсон с. 162, див. ще Істахри — у Гаркави с. 192.

⁷⁾ Текети (в перекладі) у Якоба Welche с. 23—4.

Східноєвропейський невільник був теж важним предметом торгу. Чи не з них і почалась знайомість Арабів з Слов'янами, котру засвідчив дамаський поет VIII в. аль-Ахталь своїм віршиком про „русих Сакалиба“¹⁾. Східноєвропейські і спеціально слов'янські невільниці мали попит і славились за свою красу. Персидські поети пишними словами вихваляють їх. „Всі мої біди, нарікає Насір-і-Хосро Енсарі, приходять від Болгарів, вони тягом привозять любок з Болгара, аби спокусити чоловіка; вони гарні як місяць; їх губки й зубки не повинні бути так гарними, бо з западу до їх губок і зубків чоловік мушить кусати собі губи зубами“²⁾. Хаукаль, зазначаючи головні напрями торгівлі білим невільником, як ми бачили, зазначає один через Іспанію, другий — через Хорасан. В Ховарезмі привозили в великій числі невільників слов'янських і хозарських, і з інших сусідніх земель, а також невільників турецьких; між ними, певно, була теж чимала маса слов'янських, спродуваних Печенігами: про аналогічну торгівлю пізніших Половців в Криму маємо звістку в Патернику³⁾.

З інших предметів торгівлі „риб'ячі зуби“ правдоподібно означають мамутові і моржеві сікачі; про мамутові сікачі оповідає абу Гамід т. зв. ель Андалузі, що сам звідав Болгар в XII в.: в землі, каже він, знаходять зуби подібні до слонових сікачів, білі як сніг; ніхто не знає, від якого звіра вони; їх вивозять в Ховарезмі, і там купують великою ціною та виробляють з них гребені, скриньочки й иньше, як з слоневої кости, тільки воно потужніше від слоневої і ніколи не розіб'ється⁴⁾. Але реб'ячим зубом у північних Слов'ян звуться моржеві ікли, і правдоподібно — під тим самим іменем експортовались обидва предмети. Вони були спеціальністю північних земель: смоленський князь XII в. обдаровує черниговського фотрама і „рибіми зубами“: „соболами и горно-стайми, и черными кунами, и песци, и б'льми волки и рыб'ьими зубы“⁵⁾.

Експорт мечів виглядає досить неясно: як ми бачили, руські купці, по словам Арабів, вивозили їх в Візантію¹⁾,

¹⁾ Гаркави с. 2.

²⁾ У Якоба Welche Handelsartikel с. 12.

³⁾ Вид. Яковлева с. 93—5.

⁴⁾ Казвіні, вид. Вістенфельда II. 413 — у Якоба Welche с. 18.

⁵⁾ Іп. с. 345—6.

в другий бік ішли вони в Ховарезм, у самих Русинів бачили мечі „франкського виробу“, а й від Арабів, як побачимо нижше, привозили до них мечі. Мабуть найбільш правдоподібним буде припущення, що Русь уживала мечі чужих фабрик, але й свої мала незлі, і від неї вивозили мечі її власного виробу і чужого ввозу.

Як багаті й докладні відомости Арабів про предмети їх експорту з східньої Європи, так бідні звістки про арабський імпорт, і ми можемо тільки в приближенню міркувати, які то були „різні товари“ що арабські купці ввозили з Ховарезма в Європу (як каже Масуді). Самі Араби називають властиво тільки два предмета, се намиста й мечі. Ібн-Фадлан оповідає, що найбільш улюблена окраса руських жінок — се зелене намисто з глини (себто — якоїсь порцелянової маси): Русь дуже робиваєть ся за ними, купує їх по дрієму за намистинку (пацьорок) і з них роблять намиста для жінок. Са звістка, так як єсть, не конче докладна¹⁾, але намиста і взагалі шкляні вироби дійсно могли приходити через арабські руки. Про мечі звістка також не досить ясна: абу-Гамід (званий аль Гарнати або ель Андалузі) оповідає, що в Болгар привозять мечі з Азербайджана (північної Персії) — не поліровані, сильно гартовані вістря; їх купують в Азербайджані по 4 за дінар (червінець), за сі мечі вимінюють у Ісу (Веси) боброві шкери, а ті у своїх північних сусідів (варіант називає нарід Юрус себто Югру) — шкери соболині. Потім у абу-Гаміда наступає оповідання, як на ті мечі люди ловлять в морі великі риби²⁾. З сього догадувались, що тут мова не про мечі, а про гарпуни. Але абу-Гамід легко міг не зрозуміти оповідання про ловлю великих рыб, що перейшло до нього через кілька уст, та не міг помішати мечі з гарпунами, оповідаючи про їх експорт з Азербайджана: очевидно, звідси дійсно вивозились в східню Європу мечі.

З повною правдоподібністю можемо назвати ще, як предмети арабської торгівлі, шовкові матерії, металічні й спеціально — золотарські вироби, полудневі овочі й коріння. Про вивіз металічних виробів свідчать археологічні нахідки. Порівнянне

¹⁾ Дуже ударяє на недокладність сеї й деяких інших звісток Спіцини — О степени достоверности записки ибнъ-Фадлана (Труды отд. слав. рус. археол. IV с. 164).

²⁾ Казвіні II. 418, варіант у Якоба Die Waaren с. 28, пояснення у ньогож і у Хвольсона с. 190.

річей з руських нахідок з нахідками країв, що стояли під новим впливом арабської культури, як Болгар і взагалі За-волже, далі — деякі нахідки разом з арабськими монетами дають нам можливість, бодай з певною правдоподібністю, вирізнити групу мотивів юбілерської штуки, що розвинули ся під арабським впливом — філігранові вироби, горошковатий орнамент (зернь), бляшечки деяких типових форм (найбільш типову таку колекцію дали Гнздовські нахідки — з Смоленщини)¹⁾. Доставу матерії й коріння мусимо прийняти по аналогії з звістками про царгородську й кримську торгівлю.

В сій східній торгівлі волзькі Болгари й Ховари брали участь як посередники; в тій же ролі виступали Жиди. Але головно держали її в своїх руках руські купці. Вони привозили великі запаси тих різних предметів купна, що приходили в руки князів і їх дружини як данина і вдобич, вони скупляли і вимінювали їх в своїх землях і у сусідів, вони же держали в своїх руках заграничну торгівлю, що переходила через східню Европу. Арабам Русь представлялась як нарід з самих вояків і купців: „вони не мають ані ґрунтів, ані міст, ані поль, каже ібн-Русте, оден в їх промисел — торгувати соболями, білками й иньшим футром“; „вони живуть тільки з того, каже він на иньшому місці, що візьмуть у Словян: наїздять, забирають невільників і везуть їх продавати в Хазеран і Болгар“²⁾. Хаукаль, як ми бачили, оповідає, що найліпші футра привозила в Болгар Русь, по части з своїх земель, а найліпші вимінювала у поганських народів³⁾. Руські купці, описані ібн-Фадланом, привозять (в Болгар чи в Ітиль) на продажу невільників, спеціально дівчат, соболині шкіри й иньші товари. Як велику торгівлю провадили сі купці, дає знати оповідання тогож Фадлана, що жінки тих купців носять на шії золоті й срібні ланцюги: як купець має 10 тис. дігремів, купує жінці ланцюг, як має 20 тис. — два, і за кождим десятком тисяч додає по-

¹⁾ Вони переховують ся в Ермітажі і московським Історичним музею, див. Толстого й Кондакова Русскія древности V с. 61—4; про їх техніку див. ще Сязова О происхождении и характерѣ курганныхъ вшочныхъ колець, Археол. Извѣстія 1895.

²⁾ Вид. Хвольсона с. 35, пор. Кардізі — вид. Бартольда с. 123 (Записки Спелерб. академіи VIII серіи кн. I).

³⁾ У Гаркави с. 219.

вий, „так що иньша має багато ланцюгів на шні“¹⁾). Полишаючи на боці самий той рахунок ланцюгів, цікаво, що руських купців раховали на десятки тисяч дрігемів.

Як згадано було, найбільший розцвіт сїєї східньої торгівлі припадає на першу половину X в. Від середини X в. поносять вона великі удари: 944—5 р. Русь пограбовала каспійські міста, що були важними учасниками сїєї торгівлі, в 60-х рр. Святослав зруйнував Болгар, Ітиль, Семендер, спустошив Буртасів; Хаукаль, що писав яких десять літ по сїм погромі, каже, що від тих міст не зісталось і слїду, їх мешканці розбіглись²⁾). Ітиль дійсно захирів. Його місце заступає десь також в тїйже місцевості положений Саксїн³⁾, але його торговельне значінне — в руській торгівлі спеціально, далеко не дорівнює Ітилеви. Турецький натиск унеможливив правильний розвій торговельних зносин. „Вони сильно терплять від кіпчацьких орд“, каже про сї ховарські народи письменник XII в. Безпечний від турецьких орд Болгар поправивсь досить скоро — вже в 80-х рр. чуємо знову про заможність Болгарів. Сильним ударом для сїєї торгівлі був упадок династїї Саманїдів при кінці X в.; Туркестан опановали турецькі орди і тут розпочали ся замішання. Маємо вправді й пізнійше звістки про торговельні каравани з Ховарезма в Болгар, але се були тільки слабї відгомони тїєї інтензивної торгівлі, яку ми бачили в X в.

Та загранична торгівля давала значний імпульс внутрішній торгівлі Русї. Купці розтікались по всіх краях, скуповуючи потрібні для експорту свїйські товари; тою-ж дорогою потім назад розтікали ся товари заграничні. В переважній масї вони мали попит тільки у богатих і вельможних, але дещо з того експорту розходилося і в дуже широкї маси народу, от як ріжні шкляні окраси, намиста, срібло. Особливо визначну роль у внутрішній торгівлі мусїла мати сіль і металї, бо зрештою потреби народнього жита задовольнялись місцевими продук-

¹⁾ У Гаркави с. 93.

²⁾ У Гаркави с. 218, 220.

³⁾ Вестберг в своїх Beiträge zur Klärung orientalischen Quellen (гл. XII) доводить з певною правдоподібністю навіть, що Саксїн треба уважати новим іменем Ітиля. Вповні правдоподібна його гадка, що під Саксїнами, згаданими в літописях XIII в., треба розуміти останки Ховарів, що групували ся коло своєї столиці.

тами й виробами. Як ми згадували, сіль в чужих країв привозилась із Криму і Балтійським морем в Новгород; сі звістки, що правда, належать до пізнішого часу — XIII—XIV в., але ніщо не перешкаджає прийняти їх і для ранішних часів. Свійська сіль ішла з галицьких, а мабуть і семигородських соляних жуп. Експлоатація солі в Семигороді сягає ще передісторичних часів; звістки про доставку солі в Галичини в Київщину маємо в оповіданню про події кінця XI в.: тоді стала ся недостача солі в Києві через те, що під час війни київського князя з галицькими перестали пускати купців з Галича й з під Перемишля, „і не стало соли у всій Руській землі“¹⁾.

Що до металів, то можемо констатовати у себе тільки експлоатацію заліза з бодотяної руди в Деревлянській землі. В джерелах маємо звістку про торгівлю оловом (чи циною): аль-Бекри каже, що сей метал (чи обидва) привозили з західної Європи, Джайгани — що з головних руських міст розвозили їх по всіх усядах. Пізніше (XIII в.) маємо звістки про доставку в Новгород німецькими купцями заліза, міді, олова й цини²⁾. Безперечно, сі метали привозили ся від найдавніших часів також і до полудневих руських земель.

Широке розповсюдження окрас срібних і бронзових (перстені, шпильки, намиста, ковтки й ин.), порцелянових і шкляних (намиста й наручники), навіть в народніх масах, показують розкопи, отже сі виробы мусіли бути теж предметом широкої внутрішньої торгівлі.

Торговельним центром як для внутрішньої, так і для заграничної торгівлі був Київ, положений на головній торговельній дорозі — Дніпрі. Стоячи нивше усть його головних притоків — Припети й Десни, Київ був збірним пунктом для всього, що йшло цілою Дніпровою системою, а та знов збирала товари з сусідніх систем, злучених з нею короткими волоками: Припеть лучила систему Дніпра з системою Буга й Висли, Сейм — з системою Дона, Десна — з системою Оки, верхній Дніпро лучить ся з Західною Двиною, Волгою і системою озер. В Києві-ж перехрещувались з водною важні сухі дороги — шлях з Волини і „в Ляхів“, що йшов звичайно на Пересопницю, До-

¹⁾ Патерик с. 154.

²⁾ Див. літературу в примітці (41).

рогобуж, Корчеськ, Звиждень, Білгород, і полудневий, що йшов з Чехів і Угор через Галичину на Володарів, Звенигород і Василів¹⁾; шлях на північний схід — на Курськ, і на полудневий схід — на Переяслав; на полудень же йшли ті три класичні „пути“: „Грецький, Солоний і Залозний“²⁾. Київ був центром, де обмінювались товарами сї різні шляхи, де вічно кипіла торговельна робота, використовуючи політичну організацію Руської держави і впливаючи на неї, нервовим центром, серцем східної Словянщини й великої східно-європейської рівнини. Не дурно іменем Руси, що було спеціальним іменем Київщини, у заграничних письменників (Константин, ібн-Русте) зветь ся спеціально купецько-дружинна верства, що держала в своїх руках східно-європейську торговлю.

Але цікавий факт! Полуднева Русь, Київщина особливо, відогравала головну роль в тодішній (IX—X в.) торгівлі, а монетними скарбами того часу далеко багатші північні землі — волзькі, новгородські, балтійське побереже; при тім скрізь стрічають ся далеко частійше арабські монети (часом великими скарбами), ніж візантійські. Толковати се самою випадковістю нахідок трудно, мусіли бути иньші причини. Очевидно, північні землі головно продавали свої продукти на готові гроші, полудень уживав багато заграничних фабрикатів, з сього вивід — потреби полудневого житя були вибагливіші, штучні вироби й екзотичні продукти чужих країв мали тут більший попит — жите було культурнійше.

З трох імпортів, очевидно найбільшим розмірно до свого експорту був грецький, найменшим арабський, себ то Араби з усіх культурних народів, що вели торг із східною Європою, ввозили найменше розмірно до того, скільки вивозили. Тому арабський гріш так сильно переважає всякий иньший в монетних нахідках VIII—X в., і найбільше осідав сеї гріш в північних краях, менше культурних, менше інтересованих чужими виробами; вони взагалі менше купували як продавали. Так можна толкувати нахідки монет.

Можна ще зробити здогад: торгівля на Україні не обертає великими масами готових грошей, бо істновав вже значно розвинений кредит. Київські правні пам'ятки з XII в. виказу-

¹⁾ Напряж шляху на Волинь видно з порівняння Іп. с. 121, 170, 276, 284; шлях в Галичину — Іп. с. 278—9, 300, 342—3.

²⁾ Див. вище с. 252.

ють дуже значний розвій кредиту, що мусить іти ще в попередніх століть, і пильну опіку для нього зі сторони влади й права. Про постанови його будемо говорити на иньшій місці¹⁾, тут піднесемо лише такі вказівки нпр., що купці торгували часто в кредит, або на позичені гроші, і право дуже улекшувало такі кредитові з'обов'язання. На кредит вели ся навіть великі торговельні операції: закони про банкрутів обговорюють випадки, коли-б в операціях банкрута були гроші заграничних купців і місцевих людей, і самого князя (се теж цікава вказівка — про участь князів у торговельних операціях). При конкурсї уставляється такий порядок: перше право має князь, по нім чужоземні претензії, нарешті свійські; закон, очевидно, піклується тут розвитком широкого, заграничного кредиту. Улекшення кредитних операцій має на меті й иньший закон про банкрутів, де відрізняється банкрутство безвинне, з нещасливих випадків (як потоне корабель, знищить товар війна, або пожежа): в таких разі кредитори не мають права ліцитувати банкрута і довжнику дається можливість сплачувати їх протягом часу²⁾.

Від тої матеріальної сфери, в котрій розвивала ся діяльність давнього Українця-Русина, перейдемо тепер до його самого — до його фізичної й духової фізіономії.

Для фізичного типу наших предків маємо передо всім класичну звістку Прокопія про Словян і Антів (де при тім він виразно зазначає, що сї народи не різнять ся між собою виглядом): „всі вони високі і надзвичайно міцні, тілом і волоссям не дуже білі або блондинуваті, і не впадають зовсім в чорне, але всі рудоваті“³⁾. Теж саме кажуть про Русь і Словян Араби; і їм, мешкаюцям чорнявого полудня, впадало в очі руське тіло й руське волосся Словян, так що й своїх руських земляків вони прозивали часом „Словянами“. „Словяне — нарід червоної краски, з руським волоссям“, характеризує їх абу-Мансур, „кріпкий тілом“, додає Кавзіні. Русини спеціально-

¹⁾ Т. III гл. 4.

²⁾ Карамзінський кодекс § 44—5, 47—8, 66—8.

³⁾ *Ευμήκεις τε γὰρ καὶ ἄλκιμοι διαφερόντως εἰσὶν ἅπαντες, τὰ δὲ σώματα καὶ τὰς κόμας οὔτε λευκοὶ ἐς ἄγαν ἢ ξανθοὶ εἰσὶν οὔτε πη ἐς τὸ μέλαν αὐτοῖς παντελῶς τέτραπται, ἀλλ' ὑπέροφροί εἰσιν ἅπαντες* — De bello Got. III, 14.

характеризують ся ними теж як великі тілом, русяві, гарні люде¹⁾.

З сим сходять ся описи кількох наших князів. Хоч можлива непевність, чи не маємо тут до діла з чужою династією, у всякім разі цікаво, що сї описи зходять ся вповні з загальною характеристикою Словян і Руси. І так Лев Диякон описує Святослава: „він був середнього зросту, не занадто високий, але й не низький, брови мав густі, очі сині, ніс короткий; борода була оголена, на верхній губі густе й довге волосє; голова зовсім обголена²⁾, з одного боку висів чуб³⁾, що означало значний рід; шия здорова, плечі широкі, і взагалі він був дуже добре збудований“⁴⁾. В сій інтересній описи (бо вона вказує й те, яка на Руси тоді була мода на волосє) на сей раз звертаю увагу тільки на ясні очі Святослава. З літописей наших вкажемо дві описи, одну — Мстислава Ярославовича (XI в.), другу — Володимира Васильковича (XIII в.): „бѣ же Мъстиславъ дебелъ тѣломъ, чермноуъ лицемъ, великома очима“; „сїй же благовѣрный князь Володимиръ върастомъ бѣ высокъ, плечима вѣлики, лицемъ красенъ, волосы имѣя желты кудравы, бороду стригый, руки же имѣя красны (гарні) и ноги — отже знову маємо русяві, рум'яні, кріпкі фігури⁴⁾.

¹⁾ Найдавніша згадка про русих (чи рудоватих) Словян є у персидського поета VII в. Ахтала. Потім про волосє й рум'яну (червону) шкіру Словян говорять Масуді, Казвіні (XIII в.) і цитовані в географічній Словнику Якута абу-Амру і абу-Мансур; про Русь — ібн-Фадлан і ібн-Дусте. Арабські терміни уживані для волосє значать і „рудий“, „червоний“, і „русий“, „білявий“, тож хоч Фадланові слова перекладають: „рудий“, але скорше треба тут розуміти русих. Звістки див. у Гаркаві с. 2, 93, 138, 269 і 279, пояснення див. у нього ж с. 5—6, Jacob — Welche² с. 14—5, Niederle O původu Slovanů с. 83 і далі.

Я думаю, що тою незвичайною для Арабів русявою краскою словянського волосє треба пояснити звістки деяких Арабів, що Русь фарбує волосє — се каже вже Джайгані (деякі стрижуть собі волосє на голові, як хорій вмере, або красять собі бороду), потім Хаукаль (деякі з Русинів голять бороду, деякі з них звивають її як кіньську гриву і фарбують жовтою (або чорною) фарбою) і пізнійші як Едрісі і Дінешкі — Гаркаві с. 221 і 232 і Труді Ш з'їзда т. I с. 347.

²⁾ Ἐψιλωμένος τὸν πώγωνα, τὴν κεφαλὴν πάνυ ἐψίλωτο — властиво в голою бородою, головою; се можна толкувати або — обголений, або обстрижений, та πάνυ ἐψίλωτο мабуть скорше вказує на голєнне.

³⁾ παρὰ δὲ θάτερον μέρος αὐτῆς βόστρυχος ἀπῆρθητο — тут може бути непевність, чи чуб висів по обидва боки, чи тільки оден, але останнє більше згоджуєть ся з звичайною фразеологією.

⁴⁾ Іпат. с. 105 і 605.

Зібравши до купи письменні звістки про Русь і Словян, ми здобули характеристику руських, рум'яних, великих зростом людей. Що до зросту, то й нинішня українська людність досить висока (вище середнього зросту), вища від великоросійської, і теж показують поміри костей з її могил IX—XI в. Могили західньої Волини дали пересічно 171 сантиметрів для мужчин, 155 для женщин, могили погоринські — 169 см. для мужчин, для женщин — 158 см., могили з поріччя Тетерева — в середнім 167 см.¹⁾ Не так ясна справа кольору. Археологічного матеріалу для неї не маємо. Сучасна людність не має одностайного типу. Сучасна Словянщина взагалі має два типи — ясний і темний, темний переважає на заході й полудню, ясний на північній сході, й українсько-руська територія припадає на переходину: на півночі й північній сході її переважає ясний тип, на заході (в гірських поясах) й полудні — темний; варіації так значні, що не можна уставити ще, який тип переважає між Українцями (матеріалу досі зібрано ще дуже небогато). З огляду на наведені вище історичні звістки виходило-б, що як раз ясний тип був початковий, основний, або переважний українсько-руський, тим більше, що він виказується на найстарших, найбільш законсервованих частинах нашої території — північних²⁾.

Ще більш неясна справа про краніологічний тип нашого народу, як і взагалі тип словянський. Тепер у нас рішучо переважає короткоголовий тип, бодай в зібранім матеріалі (а він зібраний з деяких тільки місцевостей). Розкопи старих українських могил, X—XII в. — на Волини, в землі Деревлян, Сіверян виказують, що у старій українській людності тип довгоголовий переважав над короткоголовим. Так могили західньої Волини дали 14 довгоголових (доліхо- і субдоліхокефалів) при 4 середнеголових і 2 суббрахікефалах (брахікефалів не було зовсім); в численнійшій матеріалі в Погорини було 74 довгоголові (доліхо- і субдоліхокефали) при 11 середніх і 26 короткоголових (суб- і брахікефали), могили в над Случи дали 4 довгоголові (доліхо- і субдоліхокефали)

¹⁾ Кургани Зап. Волини, Раскопки въ землѣ Лучань, Раскопки въ странѣ Древлянъ, I. с.

²⁾ Характеристики сучасного українського антропологічного типу і літературу археологічно-антропологічну див. в примітках (42).

і 2 середноголові¹⁾). Роскопки в околицях Тетерева також дали дуже мало виразніших брахікефалів²⁾). На 65 сіверянських черепів було тільки 6 короткоголових. На 33 донецьких 26 довгоголових, 3 середніх, 4 короткоголових, і т. д.³⁾). Про еволюцію антропологічного типу на підставі цих спостережень поки що було-б передчасно говорити. Питання про початковий словянський тип — чи був він короткоголовий чи довгоголовий, стоїть тепер остро в науці, і рішення його дефінітивно поки ще нема можності, а без того і про еволюцію українського типу голови трудно говорити, і я обмежуюсь тільки зазначенням цих фактів. Взагалі-ж що до старого українського антропологічного типу треба сказати, що про його однотайність, про „расу“ в VIII—X в., очевидно, так само не може бути мови, як і нині; тип сей тільки мусів бути тоді менше комплікований, менше мішаний і менше різнородний як теперішній⁴⁾).

Тільки би можна сказати про антропологічний тип, не забавляючи ся в гіпотези й здогади. Додати можна-б дещо про форму голови; бачили ми вище моду X в., бодай княжої дружини: сильні вуса, обголена чи сильно обстрижена борода і на обголеній голові — чуб; бачили ми обстрижену бороду й у півнішого князя — Володимира, в XIII в. Княжі портрети — на монетах виразно показують зашашисті вуса, а що до бороди,

¹⁾ Антонович Кургани Зап. Волини с. 136—7, Мельникъ ор. с. с. 490, Гамченко Раскопки въ бассейнѣ Случи с. 392.

²⁾ В помірах цих черепів є деяка неясність — Антонович (Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 11) і Талько-Гринцевич (с. 17—9) значно різнять ся в результатах своїх помірів: Антонович рахує більшість брахікефалів (43 на 66, в середнім показчиком одначе тільки 80, 7, отже майже середноголові), Т.-Гринцевич же не подає ані одного з показчиком вище 78. Проф. Антонович мав помірів більше, але що ані у нього, ані у д. Гринцевича скелети не мають близшої метрики, не можна в'орієнтувати ся в сій суперечности. Гамченко опублікував 7 довгоголових, 3 середноголових і 1 короткоголовий (Житомирській могильник с. 111 і Городище на р. Корчеватый с. 133).

³⁾ Богдановъ Антропол. выставка II с. 183, III с. 350, Поповъ с. 42.

⁴⁾ Супроти довгоголовости старої української людности в лісовім поясі маємо поки що два огнища короткоголового й темного типу — одне в західнім, гірським поясі, другий — на степовім шляху в Азії, де короткоголовий тип появляеть ся вперше в веліній культурі. Коли зніни типу голови зводити на вплив самої метисації (для мене се ще не зовсім ясно, чи еволюція сама по собі виключена), то відси могли вийти елементи короткоголового, темного типу.

то на декотрих монетах з іменем Володимира, золотих і срібних, зовсім виразно видно, що князь не має бороди, на інших, не можна добре розібрати, чи має він коротку бороду, чи зовсім низько обстрижену¹⁾; князь на т. зв. монетах Святослопа не має бороди; у Святослава Ярославича на рисунку бороди низько обстрижена²⁾; з того виходило-б, що загальна мода у наших князів і може — вищої дружини була тоді на вуса, а бороду стригли. Та се не була, певно, мода загальна; арабські письменники згадують, що деякі Русини носять бороди, а деякі голять; Руська Правда між иньшими шкодами згадує видертий вус і бороду, а судячи по глузуванню Ляхів з Данилових вояків: „поженемь на великыи бороды“ можна здогадувати ся, що рядова дружина і поспільство XIII в. носило бороди довші³⁾. Що до волося, чоловіки родини Святослава мають волосє обстрижене, але не дуже коротко — видно його з під шапки.

Тут буде до річи згадати ще за одну подробицю зверхнього вигляду — чистоту. На тім пункті маємо про наших предків досить непохвальні характеристики. Прокопій каже про Словян і Антів, що вони дуже брудні, а ібн-Фадлан, оповідаючи про руських купців, називає їх „найбруднішими божими сотворіннями“ прирівнює до онагрів, а ілюструє се оповіданням, що руські купці мили ся в однім цебрі, не перемиваючи води та сякаючи або плюючи туди. До певної міри сї звістки можуть бути правдивими; замилування до чистоти се культурна привычка, і теперішня чистота, котрою визначаєть ся переважна маса нашої людности, в певній мірі могла виробити ся пізнійше, але без ограничень сих звісток прийняти не можна. Прокопій писав про пів-кочову і менш культурну, взагалі передову словянську колонізацію, а ібн-Фадлан свою характеристику опирає

¹⁾ На сій підставі неб. П. Лебедницев доводив, що Володимир має коротку бороду на монетах. Прегарні копії сих монетних княжих портретів у нумізматичних виданнях ір. Толстого (див. останню главу).

²⁾ Може з рештою ся мода мінялась чи не була одинака на полудню і півночі; новгородський князь Ярослав Володимирович (внук Мстислава київського) на фресці Нередицької церкви кінця XII в. має довгу бороду і довге волосє (Прохорова Рус. Древности, IV).

³⁾ Іпат. с. 535. Тексти Арабів подано вище (с. 270). Рус. Правда Академ. код. § 7.

на тім, що Словяне не мають подібних ритуальних обмивань, як Магометане, і під впливом сього міг дешо й побільшити в своїм оповіданні¹⁾. Подібним чином иньший арабський подорожник оповідає про сучасних (правдоп. X в.) Німців: нема на світі нічого бруднішого від них, вони миють ся на рік раз або два — в зимній воді!²⁾

Про характер наших предків тойже Прокопій пише: „житє провадять вони суворе й не цивілізоване, і дуже брудні, але зовсім не лихі і не підступні і в простоті (щирости) заховують гунські звичаї“. Рівнож похвальне свідощтво виставляє їм т. зв. Маврикій: „вони ласкаві з чужинцями (гостями), гостять їх у себе, відпроваджуючи з одного місця на друге, куди тому треба, навіть так, що як гостю станеть ся якась шкода через недбальство господаря, то той, хто прийняв по тім того гостя, виступає против недбалого, уважаючи честію для себе обстати за гостем. Своїх рабів вони не задержують в неволі на завсїди, як иньші народи, але визначають їм певний час (служби) і потім дають вибирати — чи схочуть вернутись на вітчину з певною нагородою, чи вістати ся у них вже як вільні земляки (*ἐλευθέροι καὶ φίλοι*). Жінки їх честні над всяке понятє, так що більшість їх смерть своїх чоловіків уважають за свою власну й добровільно задушують себе, бо для них жити вдовами — то вже не житє“. Він підносить також їх свободолюбність („не хочуть нікому служити або бути під властію“), їх терпеливість на всяку нужду — спеку, холод і дощ, на брак одіжи й поживи, але закидає брак згоди (*μισόλληλα*), упертість і неохоту до підпорядковання своєї гадки гадці загалу, наслідком чого виходять криваві бійки; далі — невірність в умовах і взагалі непевність: лекше їх удержати страхом або дарунками, як умовами³⁾.

Сі характеристики дорогі нам тим, що мають на оці не тільки Словян але й Антів та дуже зручно збирають ознаки словянського характера, які взагалі найбільш кидались у очі чужинцям. Словянська гостинність ще до недавна була притчею во язицїх; західні — німецькі письменники особливо підносять її: „нема народа гостиннішого й ласкавішого над них“, за-

¹⁾ Прокопій I. с. Ібн-Фадлан в вид. Гаркаві с. 91.

²⁾ Jacob Ein arabischer Berichterstatter² с. 12.

³⁾ Прокопій I. с., Маврикій XI. 5. Характеристику Маврикія в головнім повторює і Тактика Льва.

уважає Адам Бременський про Поморських Словян¹⁾. Не бракує звісток і про наші племена спеціально. Ібн-Русте оповідає про Русинів, що вони поважають і ласкаво поводять ся в чужинцями, які удають ся під їх опіку, або часто у них бувають, та боронять їх від всякої пригоди²⁾, а наш найдавніший кодекс сьвітової етики — Наука Мономаха навчає „особливо шанувати гостя“³⁾. Вірність чи відданість словянських жінок була теж предметом загального здивовання. Свободолюбність словянську мали нагоду найліпше оцінити Німці під час їх боротьби за свободу. Але заравом кидав ся усім в очі й тяжкий брак солідарности. Характеристику Маврикія ми вже бачили. Ібн-Якуб зауважає, що Словяне нарід відважний та воєвничий, і ніхто-б не дорівняв йому в силі, як би не розвіженне їх численних, відокремлених племен⁴⁾. Тут давала себе знати причина і заравом результат слабости їх політичної організації, їх неохота до послуху якій небудь власти і підпорядкованне всякого авторитета голосу загального віча.

Поруч із людяністю й ласкавою вдачею та тією щирістю, яку вище занотовав для нас Прокопій, ішла поетична, весела, охоча до забави вдача. Я вище вже мав нагоду занотувати звістки про музичні інструменти у Руси. Сьпіволюдність Русинів і взагалі Словян мусить сягати дуже давніх часів; сьпів і музика були нерозлучними товаришами всяких видатніших хвиль. „С плясаньєм и гуденьєм и плесканьєм“ відправляла поганський шлюб Русь, вже після охрещення⁵⁾; „довгими пісьнями“ прощаєть ся в житем жінка-Русинка перед смертию в описанім ібн-Фадланом руським похороні. „Игрища межю сели“, і на них „плясанья“ і „вся бѣсовьскыя пѣсни“, про котрі оповідає Повість, як про споконвічні звичаї Сіверян і деяких иньших племен, мусіли бути загальним явищем і в поганських часах і пізнійше. Музика була звичайною утіхою князя: увійшовши одного разу до кн. Сьвятослава, Теодосій Печерський застав „многая играюща прѣдъ нимъ: овы гусльныя

¹⁾ Gesta Hammab. eccl. II. 19. иньші звістки див. у Крека²⁾ с. 357—8, Котляревського Сочиненія III с. 442.

²⁾ Вид. Хвольсона с. 36—7.

³⁾ И боле же чтите гость, откуда же к вамъ придетъ, или простъ, или добръ или солъ — Лавр. с. 237; утилітарист автор при тім одначе не занекав вказати на утилітарну сторону сієї народньої чесноти: ти бо мноходячи прославятъ человекъ по всѣмъ землямъ.

⁴⁾ Вид. Розена с. 53. ⁵⁾ Правила м. Іоана § 30.

гласы испущающе, другыя же ор҃ганныя гласы поюще, и инемъ замарныя писки гласящемъ, и тако всеѣмъ играющемъ и веселящемъся, якоже обычай есть прѣдъ княземъ“. А що всякі ігрища, скоморошества, музика, сьпіви були звичайною утіхою народа, показують нападки пізнійших христіанських проповідників¹⁾. Візантисець Скіліца, описуючи болгарський похід Сьвятослава, каже, що його воики не уважали на обережність, цілими ночами пючи й упиваючись та забавляючись музикою та танцями²⁾. „Игранье, плясанье и гуденье (музика)“, „бѣсовское пѣнье и блудное глумленьє“ (правдоподібно — нескромні сьпіви або жарти) були звичайною принадлежністю пира і взагалі забави³⁾.

При тім всеїм, дійсно, любили й випити. Не дурно солодке і п'яне пите з меду сягає ще пра-індоєвропейських часів. Слов'яне мали час вправитись в його уживанню. Руський нахил до випивання кинув ся в очі ще ібн-Фадлану; описуючи руських купців, він каже: „вони дуже охочі до вина (правдоподібно одначе, тут мова не про вино, а про мід), пють його в день і в ночі, так що иноді їм трапляєть ся й умерти в кухлем в руках“. Книжник XI в. вложив в уста Володимира звістну максиму, що Русь не може жити не пючи: „Руси есть веселье пити, не можемъ безъ того быти“, і се переконанне піддержали веселі Володимирові пири, де головним елементом був мід, що споживав ся в великім числі; з рештою мід був такою неминучою житевою потребою, що за Володимира, розсилаючи по місту припаси для

¹⁾ Житіє Θεодосія л. 26. Іпат. с. 120 (чи належить ся проповідь до Руси — річ сумнівна, але що її уживали против забав, сьвідчить про їх розповсюдженне на Руси). Кирило Туровський в вид. Сухоминова с. 410. Поученіє Георгія Зарубського — Срезневского Свѣдѣнія и замѣтки VII с. 56, Лѣтописи рус. литературы (Тихонова) IV с. 90, 92, 110, і нова збірка проф. Владімірова в III т. Памятників церковно-учит. лит. (1897). До літописного оповідання про ігрища (Іпат. с. 8) порівняти описи празників у поганських Помор'ян: *erat enim nescio quis festus dies paganorum, quem lusu, luxu, cantuque gens vesana celebrans, vociferatione alta nos reddidit attonitos* — Herborði Dial. II. 14, пор. Ebbonis Vita III 1. Завважу, що в славянського „плясати“ виводять як запозичченне *got. plinsian*, танцювати, Гірт с. 336.

²⁾ *Αἰλοῖς καὶ κρυβάλοις* — дудками та бубнами — Cedreni II p. 385 ed. Bonn. Правда, що в Сьвятославом, по словам Скіліци, були гаді ще й Болгари, Печеніги та Угри, але вище подане оповідання його належить до Руси як не більше, то бодай не менше як і до її союзників.

³⁾ Правила м. Іоана § 16 і 24.

убогих і калік, возили і „мід в бочках“¹⁾. Поганські свята не минались без питя; тривну по небіжчику, по згідному свідощтву наших (пімста Ольги над Деревлянами) і чужих джерел (ібн-Росте), справляли пирами і вишивками; за рік по смерті небіжчика, каже ібн-Росте, беруть кухлів во двадцять меду, більше-менше, несуть на могилу, збираєть ся родина небіжчика, їдять, пють і потім ідуть собі. Сей звичай перенесено потім на христіанські свята — почавши від празників, що уряджував Володимир. На празник у Василеві варили за Володимира 300 перевар меду; м. Іоан в своїх дорогоцінних „Правилах“ (XI в.) нападає на частий звичай, що світські люди споряжали пири в монастирях, один перед другим похваляючись, хто дліпший спорядить, і на тих пирах гості упивали ся; церковні оказії лучили ся з піяченнєм, що прикривало ся лише різними обрядовими покривками, і т. и.²⁾

Цікаво одначе, що в нашім давнім письменстві прийнятий делікатний термін для п'яного — „весел“³⁾; се може натакати, що пили не так щоб запиватись, а властиво підохотитись; підохочуватись же таким способом — було річею звичайною, аби було чим⁴⁾. Але що таким безневинним підохоченнєм не все обмежались, нема що й казати; досить пригадати популярну інвективу на п'янство: „п'янство — вольный бѣсъ, п'янство — дщи діавола, п'янство — уму смерть, погубивый бо умъ скотины пуши есть“, в відповідь на людський погляд, що в п'яництві нема нічого злого — „въ п'янствѣ ничтоже зла творимъ“. Сей людський погляд, з яким христіанським духовним приходило ся воювати, теж дуже характеристичний для староруської вдачі.

Вище подані прикмети складають ся на характер привітний, мягкосердий, щирий, веселий, поетично закрашений; на доповненне можна-б вказати, що звичаєве руське право не визначало ся суворостію, не знало лютих кар на тілі і припускаючи криваву пімсту, не мало карі смерті по суду; найвища кара — „поток (вигнання) і разграбленіє“ (конфіскація майна). З сього боку характеристика Полян, дана в Повісти: „Поляне бо своихъ отецъ обычаи имаху тихъ и кротокъ“⁵⁾ може бути до певної

1) Іпат. с. 56 і 86.

2) Іпат. с. 86, Правила м. Йоана § 12, зрештою див. в т. III гл. 4.

3) Про Вячеслава Іпат. (с. 325): сы ночи былъ весель съ своею дружиною, натомиєть Воскр. I с. 61—2: пиль бѣ.

4) Іпат. с. 288, 336 і т. и.

5) Іпат. с. 7.

міри прийнята. Тільки не треба собі знов їх занадто ідеалізувати. Ті „тихі і кроткі“ Русини зміли часом показати себе й иньшою стороною.

Взагалі словянському характеру не бракувало енергії. Вище наводив я погляд на них ібн-Якуба: „Словяне люде відважні та воевничі, і при солідарности могли-б взяти гору над ким-будь. Словянські напади на Візантію в VI—VII в., або боротьба балтійських Словян з Німцями, почавши від VIII в., повна фактів словянської відваги і воевничости; бракувало дотого лише політичної організації й солідарности. Спеціально про Русь, почавши від IX в., повно нарікань у сусідів на воевничість, сувору, нелюдську вдачу її: „нарід, як то всі знають, дуже жестокий і немилосердний, що не має жадного сліду ласки до людей; подібні до звіврів своєю вдачею, нелюдські своїми вчинками, самим виглядом виявляють вони замилованне до убийства“ описує Русь грецький ритор в 1-ої пол. IX в. „Вони відважні й сміливі; як нападуть на иньший нарід, то доти не відступлять, поки не знищать цілком, а перемігши гнетуть, як рабів“, характеризує Русь вік пізніше арабський письменник. Подобиці руських походів — нпр. Ігоревих, на Візантію й на Каспійське море, або Святослава на Болгарію потверджують сю характеристику; правда, норманістична теорія се все складає на Норманів, але в усякім разі війська Ігоря та Святослава переважно складались не з Норманів, а з Словян; з рештою руські війни й усобиці XI—XII в. показують ясно, що нема чого складати вини на Норманів що до суворости й немилосердности. Очевидно *à la guerre comte à la guerre*, психологія і звичаї війни гуманністю не визначають ся ніде, в тім нема нічого дивного, і нема чого тут дивоватись Русинам, а я тільки підношу се тут супроти охоти деяких словянофілів виставляти Словян, в противність нападникам Німцям, тихим і ідилічно-спокійним народом, разом — пасивним і позбавленим всякої політичної ініціативи елементом²⁾. І те і друге — рівно побільшене.

¹⁾ Життя Георгія Амастрідського гл. 43, ібн-Даст — вид. Хвольсона с. 38—9, порівняти характеристики Фотія, Каганкатаваца й ин. — див. Війни с. 22, 53.

²⁾ Огляд сих теорій і остра критика їх в книзі Учення о національних особенностях Славянъ Собестіанского, 1892; широка критика її в К. Старині 1892, X—XII.

Релігійний світогляд нашого народу в перед-христіанські часи мав в своїй основі культ природи, в досить примітивній, слабо виробленій формі; русько-словянська мітологія взагалі досить бідна, не ясна, і се не тільки через бідність наших відомостей, але й через свою власну слабкість: судячи по всьому, словянське плем'я не мало особливого нахилу до релігійної творчости¹⁾.

Клясичну відомість і тут знову дає нам Прокопій. Він оповідає про Словян і Антів, що вони мають однакові релігійні погляди. „Єдиного бога, що насилає блискавку²⁾“, признають вони владикою всіх і жертвують йому коров і всяку худобу. Не знають долі (фатума) і зовсім не признають, аби вона мала якусь силу над людьми; як хто має перед собою видиму смерть, чи в хоробі чи на війні, обіцяє за своє житє, як що не пропаде, жертву богу, і спасши ся, жертвує обіцяне та й думає, що тією жертвою спас собі житє. Шанують вони річки, німф і деякі иньші божества (*δαίμονια*), жертвують їм усім і з тих жертв ворожать собі“.

В сій многоважній звістці можна зазначити два головні моменти словянської релігії: єдиний бог, єдиний владика світа, з котрим безпосередно звязують ся різні метеоричні явища (як тут блискавка), і разом — численні дрібніші божества і взагалі надприродні істоти (по теперішньому кажучи), з підрядним значінням.

Сі звістки Прокопія потверджують ся иньшими свідощтвами як про Словян взагалі, так і спеціально про Русь. Так Гельмольд (XII в.), оповідаючи про релігію балтійських Словян, каже, що поруч численних другорядних богів признають вони одного великого, загального, що був заравом спеціально небесним богом³⁾. Спеціальні відомости про Русь вказують, що перше місце в її культурі займав метеоричний біг владика грома й блискавиці.

Сей біг в X—XI в. на Русі зветь ся Перуном (лит. Perkūnas), богом грома, як показує його імя (перати — бити). Одначе у иньших Словян, крім східніх, ми не знаходимо вповні ясних вказівок на істнованне бога сього імени: хоч се слово звістне

¹⁾ Літературу див. в примітках (43).

²⁾ ἀστραπής δημιουργόν — De bello Got. III. 14.

³⁾ Гельмольд I с. 83. Деякі скептичні замітки до його звісток — Nehring Der Name bēlbog, Archiv XXV.

там і часто стрічаєть ся в проклинах і різних назвах, але може означати просто грім небесний. Діло в тім, що біг грома Перун був, правдоподібно, розжирно пізнійшою спеціалізацією певних метеоричних проявів сили того головного словянського бога, про котрого говорить Прокопій, подібно як спеціалізували ся в особні божества сонце й огонь — елементи дуже близько споріднені з небесним огнем — блискавицею. Давнійше той головний найвищий бог виступав мабуть під иньшим іменем.

В київській літописи під 1114 р. заведено мітологічний уривок з грецького хронографа Малялі про Гефеста й його сина Геліоса, і при тім додано пояснення, що Гефест то Сварог, а Геліос „сынъ Свароговъ, сже есть Дажьбогъ“. Пізнійші діатриби проти поганства (відомі в кількох варіантах XIV в., а основа їх мусить тим самим бути значно старшою) докоряють людям, що вони „огневѣ моляться, зовуще его Сварожичем“¹⁾. Біг Сварожич відомий нам і у балтійських Словян²⁾. Імя Сварога мало би вказувати, що се був біг неба і сьвіта: його звязують з інд. svar — небо, сонце, соняшний сьвіт³⁾. Досить правдоподібний здогад, що в сім Сварогу маємо ми того старого головного, „єдиного бога“ творчої сили цілої природи, що виступає так виразно ще у Прокопія, але пізнійше, в міру того як різні, найбільш видатні прояви сього бога спеціалізувались в поглядах поодиноких словянських народів і означались особними іменами, сї нові спеціалізовані прояви, в ролі богів, заступали, відсували назад ідею того головного бога. Тому між іменами богів, шанованих на Руси в X в., безпосередно перед розповсюдженням християнства, ми не стрічаємо вже Сварога, натомість виступає Перун, біг блискавиці й грома, Хорс-Дажьбог, біг сонця, джерело всякого сьвітового добра, Сварожич-огонь, й ин.⁴⁾.

Як би не було з іменем, нема непевности, що розвій мітологічних ідей ішов власне отсією дорогою — від „єдиного“

¹⁾ Іват. с. 200. Тихонравовъ Лѣтописи русскої литературы IV — Слова и поученія направлення противъ языч. вѣрованій с. 89, 92. Також Владиміровъ Поученія противъ древне-русскаго язычества.

²⁾ Thietmar IV. 17, Лист Брунона — Monument. Pol. hist. I с. 226.

³⁾ Наросток *og* = *ga* має означати небо, і то спеціально небо в його руху, метеоричних перемінах — Крек² 381—2.

⁴⁾ Про спірні питання звязані з тим найвищим богом і пізнішими соняшними божествами див. в привітках (44).

бога неба й світа, спільного взагалі всім індоєвропейським народам, до спеціальних натуралістичних богів, якими були Перун, Дажбог-Хорс, Сварожич, й ин. ¹⁾ Спеціалізація божеств розвинулась, бодай в значній частині, очевидно — вже на східно-слов'янським ґрунті: поодинокі слов'янські гадузи йшли в сій еволюції кожда своєю дорогою.

Перун безперечно займав перше місце в руській культурі X в.: кілька разів вичисляють ся боги в літописи, і ще важнійше — в умовах з Греками, і все Перун стоїть на першому місці ²⁾. В умові 944 р. хрещена Русь має присягти перед Богом в церкві св. Ілі, що в поглядах Руси заступив місце Перуна, а поганська — перед Перуном. В умові Святослава на переступників кладеть ся клятва „отъ бога, въ негоже вѣруемъ — в Перуна и въ Волоса бога скотья“, а літопись вичисляє ідоли, поставлені Володимиром в Києві, в такому порядку: „Перуна и Хорьса и Дажьбога ³⁾ и Стрибога и Сѣмарьгла и Мокошь“. При нищенню поганських святищ особливо зневажали Перуна — як найголовнішого очевидно ⁴⁾. Се відповідає словам Прокція, що між метеоричними проявами божества перше місце займала блискавка (очевидно — з громом). Що Перун був біг грома й блискавки, показує окрім самої його назви, і значіння сього слова у західних Словян (грим) та аналогія з литовським Перкунасом. Перун се небесний біг, спеціальний володар неба, сила грізна, але заразом творяща, що оживляє, дає нові сили природі своїм дощем та розганяє своїми ударами ворожі житю елементи засухи, задухи, смерти. Його прикмети були потім

¹⁾ Пор. новіший начерк розвою релігійних ідей Індоєвропейців у О. Шрадера *Reallexicon* с. 669 (*Sprachvergleichung* ²⁾ с. 602 і далі).

²⁾ Недавно Рожницький (*St. Rożniecki Perun und Thor — Archiv XXIII*) висловив досить правдоподібну гадку, що на Руси в двірських і дружинних кругах X в., коли таку визначну роль грали Варяги, на розвій культу Перуна вплинула його подібність до скандинавського Тора. Се, кажу, досить правдоподібно, хоч доводи Рожницького за істнованнем в Києві культу Тора, чи то під іменем Перуна, чи незалежно, всі слабкі. Протів перецінювання популярности Тора серед варяжських ватаг Тіандар в *Извѣстіях отд. рус. яз.* 1902, III.

³⁾ Так в полудневій і новгородській версії (1 Новгород.), а в суздальських в Академічній (Троїцькій) і Переяславській — Хорьса и Дажьбога, в Лаврентієвській і Радивилівській (Кенітсберській) без и; тяжко рішити, бо останнє — *lectio difficilior*.

⁴⁾ Пат. с. 33—4, 48, 52, 80.

перенесені в певній мірі на св. Ілю, що у Словян і у Греків був зв'язаний з старим культом небесного божества¹⁾ і перейняв функції Перуна, як господар грому й блискавки.

В вище наведеним літописнім ряді богів Хорс і Даждьбог в більшості кодексів стоять як два особні боги, властиво — особні ідоли. Тяжко рішити, чи тут автор, за давниною, узяв два імена того-ж самого бога за два особні божества, чи дійсно сонечне божество двоїлось уже в поглядах поганської Руси; останнє також дуже можливо. Що і Даждьбог і Хорс означають сонечного бога, се ясно, коли звести згадану вище ільосу київської літописи про сонце-Даждьбога з „великим Хорсом“ Слова о полку Ігоревім, що означає не що як сонце²⁾, і в словянських перекладах часом виступає грецького Аполона³⁾. Обидва імена не відомі нам в мітології інших словянських груп; імя Хорса вістає ся загадкою, імя Даждьбога по всякій імовірності іде від дати (даждь — дай, imperat.) і бог — добро, богатства, отже означає подателя всякого блага⁴⁾. Можна здогадуватись, що тим часом як Хорс вказував на метеоричне світло, Даждьбог означав опікуна земного життя, роду людського, і тому співівець Ігорєвого полку називає Русинів Дажьбожими внуками⁵⁾.

1) На заміну Ілею Геліоса і Зевса Акрейського вказав Політ ('Ο Ήλιος κατά τους δημόσιους μύθους, υπό Ν. Γ. Πολίτου), і за ним Веселовский Рависканія въ области духовнаго стиха VII (Записки петербургської акад. т. 45), та Леже в розвідці *Pegoun et saint Elie* (*Etudes*, I). При сих паралелях новогрецького й словянського фольклора, на жаль, вістає ся звичайно невисвітленим: що маємо ми тут перейняте з античної грецької традиції, і що треба уважати перейняти Греками (як і Волохами, Альбанцями) у Словян; се особливо треба б вяснити про поганські свята.

2) Всеславъ въ ночь вълкомъ рискаше, изъ Кыева дорискаше до куръ Тьмутараканю, великому Хръсови вълкомъ путь прерискаше — XI.

3) Древности моск. арх. общ. I. Мат. для арх. сл. с. 1.

4) Отже *dans divitias*, *Spender des Wohlstandes* як толкують Мікльосіч або Крек. Ягіч натомісь (*Archiv*, V) толкує як *deus dans, der gebende Gott*. Інший вивід (Срезневського, Буслава, Афанасєва) — від пня *dagh*, інд. *dah, dáhati* — горіти, отже біг огня. Проти сього підносить Крек форму Даждь бог (ор. с. 391), але можливий тут вплив народної етимології; важніша инша обставина — що біг в сих *composita* не може означати божества, тільки мати початкове значіння — добра, „богатства“.

5) Вид. Огоновського розд. VI і VII.

До сеї сторони соняшного культу близько підходить иньший дуже поважаний біг — Велес або Волос, „скотій богъ“. Імя його неясне, традиція у иньших словянських груп слаба¹⁾; в літописнім реєстрі київських ідолів його поминено, але він стоїть за те в оповіданню про присягу під 907 р. і в умові Святослава, разом з Перуном²⁾, а числені топографічні назви з ним звязані й згадки в пізнійшій традиції вказують на широку його популярність. Його значінне об'ясняють літописні слова, що то був „скотій біг“, і се потверджує той факт, що його християнський іменник св. Власий вступив його в ролі опікуна худоби. Отже се біг богатства, достатку (скот і гроші в ті часи — се синоніми), опікун господарства, щось дуже близьке до Даждьбога. Звичайно думають, що се був теж соняшний біг, вказують на аналогії Апольона й Марса в сій подвійній ролі — богів сонця і опікунів худоби. Се досить правдоподібно, і коли вже маємо один дублет для сонця, може бути і другий; але можливо й иньше — що тут до значіння першорядного бога підняв ся якийсь низший „демон“. В Слові о полку Ігоревім Боян зветь ся „Велесовим внуком“, що вказувало-б на якийсь звязок між Велесом і сьпівом, поезією; аналогія з Апольоном така близька, що будить підозріня про протесте перейняте тут грецького погляду — приладженне поетом міта про Апольона до словянських мітологічних традицій.

Сварожич — огонь згадуєть ся у східніх Словян тільки в пізнійшій релігійній літературі; але паралельна традиція у Словян балтійських показує, що образ сього божества сформувався ще в перед-християнські часи.

Сї фігури — Перун, Хорс-Даждьбог, Велес, Сварожич — то „боги“ у властивім значінню того слова. Слово бо гъ (санскр. bhāga богач, богатство, подаватель добра, венд. bagha — біг, фрігійський Ζεύς Βαγαῖος) означає спершу добро, благо (звідти — богатий, богатство, збіже, і в негати́вній формі — убогий),

¹⁾ Вказують тільки у Чехів, але й то пізні й малозначні ремінісценції, див. Крек² с. 454. З рештою цілого Велеса деякі учені хотіли вивазати з між словянських богів, що се мовляв просто християнський св. Власий, подібно як в Святovitі бачили паганізованого св. Вита. Обороні Велеса присвячений просторий і докладний екскурс у Крека² с. 446—473. Див. ще новішу розвідку про нього Tobolka Boh Veles.

²⁾ Іпат. с. 18 і 48. Слова: „бога скотья“ в сій умові може бути пізнійшою гльосою, але у всякім разі давньою, бо вона є в ріжних версіях літописи.

в дальшій ряді — се добродійна сила, податель добра. Отже боги — то добрі сили, прихильні людському життю й щастю. Чи їм відповідали в світогляді наших предків сили, істоти темні, ворожі „життю Даждьбожого внука“, в формі теж поодиноких божеств? Скільки небудь виробленого дуалізму в словянським релігійнім світогляді не помічаємо, а хоч між низшими, божеськими істотами стрічаємо небезпечні чоловіку сотворіння, одначе й вони тільки небезпечні, не злі принципіально, і в словянським Олімпі не можна вказати на певно якихось репрезентантів темного, злого принципу¹). З деякою правдоподібністю можна ще думати се за Стрибога, виводячи його імя від стрити — нищити, отже нищитель добра, біг негоди: в Слові о п. Іг. вітри звуть ся „Стрибовими внуками“. Та не знати, чи дійсно сей Стрибог був наскривь ворожою силою, ідеєю злого, а не простою персоніфікацією певних природних явищ.

Се були-б головні, вищі боги наших предків, про котрих можна щось певне сказати. Деякі иньші імена зістають ся цілком неясними або непевними²).

Сі головні боги до певної міри були персоніфіковані — на се передо всім вказує істнування таких абстрактних імен як Даждьбог, Стрибог, істнування ідолів і можливість таких поетичних образів Слова о полку Ігоревім як Дажьбожь внук, Велесів внук, і под. Отже істнували певні елементи теоморфізма. Опись Перунового ідола в літописи і ібн-Фадланове оповідання вказували-б на початки антропоморфізма: літопись (властиво — вставлена тут повість про Володимира) оповідає, що за Володимира поставлено в Києві ідол Перуна — деревляний із срібною головою й золотими вусами; ібн-Фадлан оповідає, що руські купці молились перед ідолом — деревляною колодою, з вирізбленим лицем, подібним до людського³). Але се були іно слабі

¹) Див. спеціальну розвідку Мочульського О. мнимозь дуалізмъ у Славянъ, також Крек² с. 404, Махаль ор. с. с. 36—8, Брікнер — Archiv V с. 163, Нерінг — Archiv XXV.

²) Про літописного Семарьгла нпр. досить принята гадка, що се біблійні ідоли 'Ерґел і 'АсцмѠ (Царств. IV, 17), Гедеонов бачив тут єгипетського Σεμ-Νραχλῆς. Новійші мітольоги уважають сі виводи непевними, та й не уважають можливими бачити тут якогось словянського бога. Мокошь зістаєть ся загадкою, в церковній літературі сии словом перекладають грецьке μάλαξα, „иже єсть роучныи блоудъ“. Див. Крек² с. 405—6, Ягіч в Архиві V с. 6—7. Крім літописи сі імена згадують ся ще в згаданих пізнійших діатрібах (Тихонравов і Владіміров ор. с.).

³) Іпат. с. 52. Гаркави с. 95.

початки антропоморфізма, взагалі-ж індивідуальність слов'янських богів ще дуже слабо була розвинена. Ми напр. не знаходимо ніяких певних слідів ієнєальотії богів; гльоса Київської літописи, що називає сонце — Даждьбога сином Сварога, підказана, правдоподібно, текстом хронографа, що зве Геліоса сином Гефеста; автор Слова о полку Ігоревім, уживаючи таких виразів як Даждьбогів внук, Велесів внук, Стрибогові внуки, очевидно не вкладає в них ніякого реального змісту, не виходить з яких небудь ієнєальотій, тільки дає метафори, поетичні образи близькості до чоловіка того чи иньшого божества, улюбленості його і т. ин. Важний також з сього погляду факт — брак богинь в нашій мітольоії: не можемо вказати на певно ні одной¹⁾. Очевидно, русько-слов'янські боги ще дуже слабо сперзоніфікувались і не затратили свого початкового характера — певних природних сил, метеоричних явищ, елементів природи.

Окрім головних „богів“, давній Слов'янин, і Русин спеціально, бачив в природі наоколо себе множество підрядних істот. Не знати, чи не називались вони загальною назвою бісів — старим слов'янським словом, що в перекладах заступає грецьке *δαίμων*, *δαίμνια*, і потім, під впливом християнства стало означати злих духів. Але як би не було з іменем, самий факт істновання в слов'янськїм сьвітоглядї таких низших божеств, надлюдськїх істот не має найменшої непевности. В вище наведєнім тексті Прокопія бачили ми згадку за „німф і деякі иньші божества“. Такими німфами були полуднево-слов'янські віди і наші русалки, а властиво одна тільки, властива категорія русалок, бо під сим іменем розуміли потім не тільки вод'яних німф, але й утоплениць і нехрещєних дітей (мавок — навок, навь — мерлець). Саме імя „русалка“ — пізнїйше, пішло від лат. *rosalia* (як тепер приймають) і закрило початкове імя, але віра в вод'яних і лісових німф мусить сягати праслов'янськїх часів²⁾.

¹⁾ Всякі Весни, Лади, Морани й под. опирають ся почасти на непорозумінню, почасти на дуже непевних звістках; непевна навіть Жива, хоч опираєть ся на словах Гельмольда — див. Крек² с. 403 і особливо Брікнер op. c. — Archiv XIV с. 164 і далі.

²⁾ Давнїйше виводили русалок то від рус-ло, то від рус-ий, але Мікльосіч (*Sitzungsberichte* відєнськї акад., іст.-філ. т. XVI) і потім Томашек (*ibid.* т. LX), Веселовскїй (Ж. М. Н. П. 1885, передруковано в Разысканіяхъ въ области русскаго духовнаго стиха, V) звернули увагу на латинське весняне сьвято *rosalia* (новогрецьке *ρουσάλια*), що припа-

Певні тасмичні істоти жили в болотах, лісах, горах, полях. Про шанування криниць, болот, гаїв — себ то тих божеств, що жили в них, згадують письменні пам'ятки від XI в.: м. Іоан згадує про тих „сже жруть бѣсомъ и болотомъ и кладземъ“, церковна устава Володимира між провинями вчисляє: „или кто молитъ ся подъ овиномъ или въ рощени, или у воды“¹⁾. В теперішні часи ще заховались в народі образи водянника, що живе в воді, лісовика чи полісуна — в лісі, і всяких взагалі „дідьків“ — хатніх, болотяних, лісових, що при всіх своїх півнійших відмінах свій початок ведуть з перед-християнських часів. Сучасні чорти, чи дідьки, що сидять в болоті, в дуплястих деревах, в старих покинутих будовах, илинах і т. н., вступили місце давніх перед-християнських „бісів“. Шанування криниць переховалось подекуди дуже живо²⁾.

Про персоніфікації різних абстрактних понять, так само — про культ небіжчиків буде мова нижче, а тут ще треба згадати про вірування в певні надприродні прикмети деяких людей. Такі вовкулаки — люди, що можуть обертатись вовком. Упирі, що по смерті виходять з могил і висисають у людей кров. Сюди-ж по часті належать волхви і новітні відьми і відьмаки (від відати, рівнозначне з знахуром, знавцем) — люди, що вміють впливати на природні явища, знають надприродне. Всі ці вірування належать ще до передхристиянського світогляду.

Ласку вищих і низших божеств здобував собі Русин, як і кожний иньший, молитвами, обітницями та жертвами. Се був натуральний наслідок персоніфікації натуральних сил і явищ, і початки цих форм побожності сягають ще праіндоевропейських часів³⁾. Ми бачили вище звістку Прокопія, що Словяне й Анти жертвовали і тому найвищому богу і тим низшим „де-

дало на часи русальних свят у Словян, і подібно як було в calendae, легко ся назва могла перейти в словянський календар, а потім і на самих водяних німф — див. Крек² с. 407, Махаль с. 123.

¹⁾ Правила § 15, Устава—Чтенія київ. II 2 с. 66 (XIII в.); теж у Тіхонравова і Владімірова ор. с. Поминаю характеристику Полян в 1 Новг.: „бяху же погани, жруще оверомъ и кладземъ и рощениемъ, якоже прочім погани“, бо се звучить як шаблянова, нав'язана книжною лектурою фраза.

²⁾ Про сучасний культ криниць на Україні див. замітку д. Литви-нової К. Ст. 1884, IV.

³⁾ Schrader Sprachvergleichung² с. 607 і далі, Reallexicon 597.

монах“ всяку худобу та обітницями жертв уважали можливим викупити свою душу в останній біді. Константин Порфирородний оповідає про жертви подорожніх Русинів на Дніпровім острові св. Георгія (Хортиці): там під превеликим дубом, спеціально поважаним, жертвовали вони живих птиць, хліб, мясо і хто що мав; про птиць кидали жеребки — чи їх зарізати чи пустити живими. Ібн-Фадлан оповідає про молитви й жертви руських купців: купець, приїхавши до міста, приносить ідолам всяку страву: хліб, мясо, молоко, цибулю, напиток, і молить головного бога, щоб послав йому добрий торг; коли торг іде тяжко, він повторює свої жертви, удаєть ся по протекцію до менших ідолів в подарунками й поклонами; коли-ж попродаєть легко, то уважає обовязком подякувати богу: забиває кілька штук худоби, роздає частину убогим, а решту приносить ідолам і розвішує голови худоби на закопаних наоколо палях. Цікаву молитву „Словян“ (руських) наводить ібн-Росте: під час жнив, каже він, беруть просо в корці, підіймають до неба й кажуть: „Господи, ти давав нам страву, дай нам і тепер її подостатку!...“¹⁾

Як бачимо, Константин оповідає, що Русини молились і жертвовали під великим, спеціально поважаним дубом. Спеціально поважання дерев, як сьвященних місць, де перебуває біг — се річ загальноновісна індоевропейських народів; нема нічого дивного, що й у Словян дерева заступали місце храмів або якихось образів. Для молитви, жертв, взагалі культу, звичайно служили ті місця, де чоловік особливо живо відчував на собі вплив природи, подих тієї таємничої сили, що переймала її й була властивим предметом культу, — де він уважав можливим зблизитись до сеї таємничої сили як найближше. В образку, поданім ібн-Росте, Словянин молить ся на полі до неба; в вище наведених місцях Правила м. Іоана або Володимирового устава він жертвує таємничим природним силам коло криниць і болот, молить ся в лісі або коло води.

Але поруч таких нерукотворних сьвятощів бачимо й рукотворні. Храмів, правда, у Словян не знаходимо, окрім балтійських (і то пізнійшими часами), але згадують ся ідоли богів. Найранійшу звістку для Руси маємо під 945 р.: Ігор з дружиною присягає в присутности грецьких послів, — „іде на

¹⁾ Константин De admin. 9. Гаркави с. 95. Ібн-Росте в вид. Хвольсона с. 30—1.

хольми, вде стояше Перунъ“. Потім, оповідаючи за Володимира, літопись каже, що він поставив в Києві на горі, коло княжого двору, ідоли Перуна, Даждьбога, Стрибога і ин.; що Добриня посланий від Володимира намісником у Новгород, поставив там над р. Волховим ідол Перуна. Іларіон і мнїх Яков, кажучи про заслуги Володимира перед християнством, теж згадують про поганські ідоли і капища (жертвенні місця) на Русі. Яков каже навіть про „храми ідольські“, але ся одинока звістка певно — риторична фраза¹⁾.

Слова літописи, що оповідає, як Володимир ставив ідоли, наводили на гадку декого, що ті ідоли — то була новина на Русі, що то Володимир під чужим впливом (поморським чи варязьким) доперва починав їх заводити. Але такий погляд неоправданий; літописне оповідання — то спеціальна моралістична повість про Володимира, що має на меті виказати контраст його поганської безбожності й християнської побожності, і для того кладе натиск на його відданість поганському культу. Інші писання XI в., говорячи про Володимира, нічого не знають про якісь його спеціальні заходи коло поганства. З рештою ідол Перуна бачимо ми ще за часи Ігоря; за руських ідолів згадує й ібн-Фадлан. Могли се, справді, бути тільки початки сієї стадії поганського культу — шановання богів в формі антропоморфних образів; можливо, що сі ідоли бували тільки в більших центрах тодішнього життя, тим часом як народня маса могла зіставати ся при старих жертвах та молитвах коло дерева та криниць. Але уважати ті ідоли якоюсь чужою новиною, занесеною на Русь кілька років перед християнізацією, нема причин.

Літопись, оповідаючи всякі страхи безбожності перед охрещенням Володимира, каже, що в Києві жертвовали ідолам людей. Загальна згадка її мало що варта: „и жряху имъ (тим Володимировим ідолам), наричуще я богы, и привожаху сыны своя и дъщери, и оскверняху землю требами (жертвами) своими, и осквѣрнися кровью земля Руская и холмъ-тъ“. Виходило-б, що Кияне жертвовали своїх дітей богам (привожаху — очевидно для жертви); але цілий текст взятий з св. Письма і може бути

¹⁾ Іпат. с. 33—4, 52—3. Іларіон в Чтеніях жив. с. 55, пор. 52—3. Яков ibid. 20 і 21. Інтересна аналіза літописних текстів про поганський культ у Рожнецкого с. 503 і далі. Основні тексти й дописки літописи тут мають одначе майже однакову вартість, бо ідуть більше менше в того-ж самого часу.

зовсім без реального значіння¹⁾. Так само непевні подібні-ж вирази у Іларіона²⁾. Важнійші були-б конкретні факти. Таких наводить літопись оден: Володимир, вернувшись із щасливого походу на Ятвягів, з своєю дружиною „творяше потребу“ (жертву)³⁾ але „старци и бояре“ постановили кинути жеребки на хлопця. Й дівчину та їх жертвувати богам. Упало на сина Варяга християнина, той не дав свого сина і поганьбив поганських богів; довідавшись про се, Кияне-погани розкидали його двір і вбили його з сином³⁾. Се оповідання оперте на місцевій традиції, тому має право на довіре, але може бути питання, чи ся справа жертви переказана добре, та чи не було тут з початку тільки спогаду про убиство Варяга за ганьбу, висловлену на поганських богів, а жертву з того зроблено при літературній обрібці, в згаданій моралістичній цілі.

Крім літописи про жертвовање людей оповідають ще ібн-Русте і Лев Диякон. Ібн-Русте каже: у Русинів є знахорі, що мають дуже великий вплив на князя; що вони скажуть жертвувати богу, то мусить бути; „знахор бере чоловіка чи худобу, кидає йому петлю на ший, вішає жертву на палю й чекає, поки задушить ся; і каже: „от жертва богу“⁴⁾. Ся інтересна відомість має ту слабу сторону, що дуже близьке до нього оповідання знаходимо у ібн-Фадлана про Болгар, і для того насуває ся питання, чи воно не приточене до Русинів через помилку? Лев Диякон оповідає, що Русини в Доростолі, палячи своїх покійників, „справляли жертви за мертвих: топили в Дунаю дітей і півнів, кидаючи в течію“; але й тут насуває ся сумнів, чи Лев не помиляв ся в сим жертвованні дітей за умерлих? бо анальогічних жертв за умерлих ми не стрічаємо. В кінці істнованне на Руси звичаю жертвувати людей в певних, важнійших випадках можливе, але мені представляєть ся не певним⁵⁾.

¹⁾ Іпат. с. 52 — пор. 61—2.

²⁾ „Уже не закалаемъ бѣсомъ другъ друга, но Христосъ за ны закалаемъ бываеъ“ — с. 52. Тут загальний образ переходу цілого світа з поганства до християнства, отже деталі образа не конче мусять бути руські. ³⁾ Іпат. с. 54—5.

⁴⁾ С. 38, пор. ібн-Фадлана про Болгар: „Коли вони бачать чоловіка оборотного й бистрого, то кажуть: сьому чоловіку випадало-б служити богу, і для того ловлять його, кидають йому на ший петлю й вішають на дереві, доки не розпадеъ ся“ — вид. Гаркави с. 91.

⁵⁾ Пор. ще ту нову працю Рожнецкого, I. с.

Цікаво, що в поданих вище оповіданнях літописи про присягу, складану перед Перуном, про жертви богам і т. и. ніде не виступає спеціальна верства жерців. Вони взагалі ніде не згадують ся на Русі, як і в иньших Словян (окрім пізнійших балтійських, в їх значно більше розвиненим поганським культом), так що можна в усякою певністю сказати, що в нас їх не було, та се й зовсім натурально при слабо вироблених формах релігії й культа. Публичні жертви, в імени держави чи народа, справляє князь або заступники громади — бояри й старці в поданим вище оповіданню літописи. Приватні жертви й молитви справляв кождий за себе чи за свою родину, як от в оповіданню ібн-Фадлана про руських купців. Ролю голови родини як заступника її перед богами показують нам сучасні, вже християнізовані обряди — нпр. при різдвяній вечері, коли батько чи иньший старший править молитви і всякі релігійні церемонії при побожній, пасивній асистенції домашніх.

За всім тим, хоч не було спеціальної класи жерців, були одначе люде, що уважали себе й у людей уважались спеціалістами й порадиниками в усякого рода релігійних справах. Се власне були-б згадані вище волхви — знахорі; з такими „вольхвами — кудесниками“ (чудотворцями) докладно знайомлять нас наші руські джерела. Віщій Олег мав запитатись волхвів, від чого він має вмерти, і волхви прорекли, що від свого коня; він залишив того коня, але дійсно, каже Повість, вмер з сього, що вкусила його гадюка, вилівши з черепа того, уже здохлого коня. З такими волхвами нараджувала ся в Полоччині, вже по охрещенню Русі, мати звістного Всеслава про свого сина, що родив ся в „язвеном“ на голові, і вони прирадили, аби він носив те язвено на собі, і від того він був „не милостивъ на кровопролитъ“. В Київі, вже в 2-ій пол. XI в. з'явив ся був волхв, що оповідав, як йому з'явило ся п'ять богів і заповідали великі переміни на сьвітї¹⁾. Сі волхви, предки півнійших відунів-чарівників і відьом, мають надлюдське знання тайного, укритого, через те вони „віщі“ (або „вѣдущи“). Вони, очевидно, найліпше могли знати, чого ніхто не міг знати — як повернувати таємничими силами природи, придбати їх ласку та поміч і відвернути шкоду. Але вони й самі підлягали необорному впливу тих сил. Олега звали люде „віщим“, але

¹⁾ Іпат. с. 23, 109, 127.

волхви напроорочили йому смерть від коня, й стало ся; і віщий Вееслав, на що був кудесник, а „часто бѣды страдаше...“

Ми бачили вище звістку Прокопія, що Словяни й Анти не признавали фатума. Очевидно, Прокопій виходив тут з того, зазначеного ним факту, що вони уважали можливим жертвами та обітницями вивольяти ся від біди чи смерти, отже не признавали якоїсь непереможної сили тієї долі, а підпорядковували її божій волі. Але ся панує над чоловіком всевластно. Віщий Боян, що очевидно, стояв ще вповні на ґрунті поганського світогляду, висловив се в максимі:

ни хытру, ни горазду

ни птичю горазду

суда божия не минути... (Слово о полку Іг. ХІ).

Волю божу він представляє, відповідно народнім поглядам, в виді суда, декрету; „прийти на суд“ значить умерти, підпасти останньому декрету. Теж бачимо і в народній мові: дівчина виходить за „судженого“ її дохею чи богом. У нас і Великоросіян, у полудневих і західніх Словян, є судильниці, судинушки, суздениці, судички, що заправляють людською долею. З ними зближують „рода і рожденицю“, звістних в східно-словянській книжній літературі ХІІ в.: канонічні записки Кирика (новгородські) згадують, що люде „крають хліби, сири, мід“ роду і роженіці (рожаниця) і пють на честь роженіці¹⁾. Судячи по імені, тут можна бачити долю прирожденну, в противність полуднево словянській випадковій „стрічі“ (срѣча). Кождий має свою долю, персоніфіковану в спеціальну істоту, і ті долі призначають ся богом чи якоюсь спеціальною вищою силою („Усуд“ сербських казок)²⁾.

Персоніфікують ся рівнож такі ідеї як Лихо, Злидні, — початок тому бачимо вже в Слові о полку Ігоревім в образах

¹⁾ Русская ист. библиотека VI с. 31, Тихонравов I. с. 89—90, 92, 94 й ин.

²⁾ Важніша література: Valjavec — O Rodjenicah ili Sudjenicah (Književnik, II). Аванасевъ ор. с. III гл. XXV. Потєбня: О долѣ и сродныхъ съ нею существахъ Труды моск. археол. общ. т. I. Крек² с. 408—9. Krauss Sreća. Glück und Schicksal im Volksglauben der Südslaven, 1886. Веселовскій Разысканія въ области русскаго духовнаго стиха, V (Сборникъ II отд. петерб. акад. т. 46). Mašhal гл. V. Гальковскій Миеологическій элементъ — II. Усудъ (Филол. Зап. 1900—1).

Обиди, Нужди; але сі образи взагалі не прибрали, щоб так сказати, кости й плоти конкретних істот. А „род“ і „рожаниця“, сполучаючи до купи ідею долі в ідеєю опікунів, патронів рода, вже подають руку культу предків-небіжчиків.

Про душу Словяне, й Русини спеціально, вірили, що вона існує осібно й самостійно від тіла, тож і не гине з смертю чоловіка. Про се маємо й безпосередні літературні звістки, а ще більш посередніх. Русь, присягаючи на умові 944 р., заклинала себе між иньшим, як би не додержала тієї умови, так: „да будуть раби в сий вѣкъ и въ будущий“¹⁾. Се закляте, хоч по стилізації умови вкладається в уста християнської Руси, очевидно — уложено відповідно поглядам поганської Руси. Ширше погляди її розвиває Лев Диякон. Русини, каже він, ніколи не віддають ся в неволю, скорше себе забивають самі, бо вірують, що забиті ворогами на війні служать на тім сьвіті своїм убийцям; боячи ся такої неволі, вони самі себе забивають, не хочучи служити тим, що їх забють²⁾. Нам тут важне саме вірування про посмертне жите, хоч при тім треба зазначити, що Л. Диякон тут дещо помішав: Русь, очевидно, вірила, що раби сього сьвіта будуть рабами й на тім сьвіті, і через те не віддавались в неволю. В оповіданню ібн-Фадлана про похорони руського купця, один присутний висловляє переконання, що небіжчик, по спаленню його тіла, переходить просто в рай, а дівчина під час похоронної церемонії в екстазі бачить своїх свояків і свого покійного пана „в гарнім зеленім саді“ (раю), бачить, як він кличе її до себе³⁾.

Існування віри в посмертне жите потверджують і такі факти як наділення мерця при похороні річачи, що були йому потрібні в житю, як культ духів предків, вірування, що мерці можуть з'являтися часом між живими, а людська душа, в певних випадках, може перейти в рослину або зв'яра, — вірування, що переховались в нашій народній словесности й досі.

З огляду, що похоронні обряди дуже добре ілюструють сі вірування, ми подамо тут звістки про них, тим більше, що наші відомости про сі обряди багаті як рідко в сфері культурної історії, бо маємо окрім досить багатих письменних звісток ще й археологічний матеріал⁴⁾.

1) Іпат. с. 33. 2) IX. 8. 3) Гаркави с. 99.

4) Головною працею вістає ся написана тому тридцять літ нонографія Котляревського О погребальнихъ обычаяхъ языческихъ Сла-

Богацтвом змісту звертає на себе увагу передо всім оповідання Ібн-Фадлана¹). Він був присутнім на похороні багатого руського купця в котрісь надволянські місті (в Ітилї або в Болгарї в 922 р., і описує його так. Небіжчика положили в могилу тимчасово та поставили коло нього напиток (правдоподібно — мід), овочі й гуслі (чи взагалї струнний інструмент), а самі зайнялись приготуванням йому одежи й усього иньшого потрібного. Се тривало десять день. Майно його, як звичайно, поділили на три частини: третину дають родинї, третину уживають на спорядження одїжи небіжчику, третину — на напиток, що пють в день похорону. Спитали дівчат, невільниць небіжчика, котра схоче бути похороненою з ним; одна зголосилась, і її від тоді пильно стерегли, а дівчина пила ті дні й веселилась.

В день похорону витягли човен на берег, оперли на підпори, а наоколо поставили ідоли в формї людей. На човен поставили лавку, застелили килимами, грецьким шовком і виложили шовковими подушками, а вгорі над нею зробили намет; се робила баба, що доглядала всіх тих приготувань, вона-ж забиває дівчину; її звать „ангелом смерти“. Небіжчика одягли як найбагатше: в шовкову свиту з золотими гудзями, на голову соболеву шапку з золотим верхом, і посадили в наметї на лаві, підперши подушками; коло нього поклали напиток, овочі й пахучі рослини та зброю небіжчика; розтяли собаку й кусні її положили теж коло нього; теж зробили з двома кіньми, погнавши їх перед ним, з двома коровами, півнем і куркою.

Потім прийшла черга до дівчини. Її підіймали трїчі до чогось, що Арабу здалось подібним до дверної притолоки, — може над кирницю, й вона бачила там (в екстазі, а може й п'яна) небіжчиків — своїх батьків і свояків, та свого господаря: „сидить він в садї, а сад гарний, зелений; з ним там чоловіки й хлопці, він кличе мене, ведїть же мене до нього“, мала ка-

вань, 1868, передрукована в III т. його Собрания сочиненій (Сборникъ II отд. петерб. академії, т. XLIX, 1891). Визначні прикмети сїєї праці і багатий зібраний в нїї фактичний матеріал були причинами, що після того словянський похоронний ритуал мало звертає на себе увагу дослідників. Працю Котляревського належить одначе доповнити новїшим археологічним матеріалом (що тоді майже ще не істнував). Важнїші публікації дослідів могил вчислені в примітці 45.

¹) Повторяю сказане вже вище, що скептичні замітки що до приналежности сього оповідання до Словянської Руси (Замітки о Русахъ ибнъ Фадлана и другихъ арабскихъ писателей — Ж. М. Н. П. 1881, VIII, Сплицынъ оп. с.) не уважаю стїйними.

зати дівчина. Тоді її повели до небіжчиковаго човна; вона роздала свої окраси прислужницям і з чаркою, у піснях прощала ся з сьвітом; після того її заведено до намету і там її задушила і ще ножем заколола та баба — доглядачка похорону.

Тим часом під човном згромаджено дерево. Найстарший свояк небіжчика запалив тепер дерево, й иньші стали за ним кидати теж запалені тріски. За годину згоріло те все. Тоді на тім місці зробили могилу, а в середині поставили березову палю, надписавши на ній імена небіжчика і руського князя. Оден присутний Русин сказав при тім ібн-Фадлану: „ви, Араби, дурні, що кидаєте найдорожшого й найповажнішого у вас чоловіка в землю, де його їдять гади й хробаки; от ми палимо його за одну хвилю, й він зараз же вступає до раю“.

В сім оповіданню ми занотовали вже безпосередні згадки про посмертне жите людських душ у раю, „в гарнім зеленім саді“, після того як тіло пропало. На посмертне-ж жите вказують ті всі прибори до похорону: небіжчик переходить на той сьвіт з цілим інвентарем: човном, кіньми, волами, питем і їдою, ба навіть і в жінкою. Значінне сього останнього момента в описи ібн-Фадлана поясняють слова Масуді: „як умре чоловік, то разом з ним палять його жінку; як умре жінка, то чоловіка не палять; а як умре нежонатий, то його женять після смерті“¹⁾.

Сей похоронний обряд, описаний у ібн-Фадлана, потверджується чернігівськими могилами. От як описується на їх основі тутешній похоронний ритуал: робило ся земляне підвішення (т. зв. точок), на ній складали великий стіс дерева і збивали зелізними цъвяхами; на стосі клали небіжчика і коло нього зброю, ріжні річи, гроші, зерно, домашню худобу; в певнім віддаленю клали труп жінки; спаливши те все, засипали землею²⁾.

Се були похорони богатших, аристократів. Похорон звичайний описує ібн-Русте (1-ої пол. X в.): Словяне покійників палять; жінки на знак жалю друкать собі ножем лице й руки; коли котра з жінок небіжчика з особливої любови схоче вмерти з ним, її вішають коло трупа небіжчика і палять теж; другого дня по спаленню небіжчика ідуть на огнище, збирають попід, складають в судину і ставлять на горбі; по році збирається туди родина небіжчика, приносять яких з двадцять кухлів меду, ідуть, шють і по тім розходять ся. Подібне оповідає

¹⁾ Гаркави с. 129. ²⁾ Труды Ш в'їзда I с. 205—6.

й Повість про Сіверян, Радимичів, Вятичів та Кривичів: „аще кто умряше, творяху трызну надъ нимъ и по семъ творяху краду велику (стіс), и възложать на кладу жертвѣца, и съжигаху, и по семъ събравше кости, вложаху въ ссудъ малъ и поставляху на столпѣ“¹⁾. Дійсно, в Сіверщині маємо поруч тих аристократичних могил звичайні, де на горбку стоїть горнець з останками небіжчика і дрібних звір'ят, спаленими де инде і вложеними потім в сей горнець, а горнець присипано землею²⁾. Такі-ж могили викриті й на Волині; широко розповсюднений такий тип похорону в землі Кривичів, й ин..

В наведеном вище оповіданню ібн-Фадлана Русин сьмієть ся з Арабів, що вони ховають в землю своїх небіжчиків. Але тим часом у самих Русинів був другий похоронний тип — ховання в землі, і то як раз і у Русинів *κατ' ἐξοχήν* — Полян, також у Деревлян, Дреговичів, і у тих самих Сіверян. Повість, закидаючи нечестивий обряд палення иньшим, не згадує про похоронний обряд Словян на правім боці Дніпра, — очевидно, власне через те, що тутешнє ховання мерця в землю було ближше до пізнійшого християнського обряду. Досліді останніх десятиліть познайомили нас з ним досить докладно. Бачимо в ній відміни й варіанти, часто навіть в тій самій околиці, в могилах тої самої осади; а є й певна ріжниця в популярности тої чи иньшої форми в певній області або в певній осаді. В правобічній Україні — в поріччях Тетерева, Случи, Горини найчастійше ховають в ямі, рідше кладуть на поверхні землі, або на підвисненню (точку). За Припеттю противно переважає ховання на поверхні землі³⁾. Досить часто стрічають ся останки огня; на приготованім для похорону місці клали наперед огонь (може се ритуальне очищення могили огнем), і небіжчика клали на се кострище, або обсипали попідом⁴⁾. Часом висипали

¹⁾ Котляревський (О погребальныхъ обычаяхъ — Собрание соч. III с. 124 6) толкував се в звязку з санскр. *stûp* як горб, могила.

²⁾ Трули III з'їзда I с. 206.

³⁾ В поріччю Тетерева проф. Антонович констатує з 282 могил 164 похоронів в ямі, 70 на поверхні землі, 48 на підвисненню. В поріччях Горини й Случи п. Мельник на 252 могилах знайшла 164 похоронів у ямі, 54 на поверхні землі, 33 на підвисненню. За Припеттю похоронів на поверхні землі дає до 70%, при тій чим дальше від Припети, тим більше переважає сей тип. В полудневій Сіверщині переважає похорон в ямі, в північній — на поверхні землі.

⁴⁾ Про сей обряд і його сучасні пережитки (палення св. Іванської трави при похороні й т. и.) див. в Трудах XI з'їзда т. II с. 128.

могили пошілом або якоюсь иньшою підсипкою (ясною глиною або щю). Небіжчика клали або просто на сю підсипку, і обкладали колодами, чи ставили над нїм рід деревляного склепіння, — або робили наперед поміст, або нарешті ховали в труні. Вона має також різні форми. Часом се видовбана (або випалена огнем) колода, або дві колоди — одна за труну, друга за віко; часом щось як труна збиваєть ся зелізними цвяхами з колод; або нарешті вона робить ся з дощок — сі труни непримітно переходять потім в приняті в християнських часах домовини, так що не завєди можна їх відрізнити. Небіжчика ховали вбраного в повний костюм, і з ним звичайно клали різні предмети з господарства: ножики, огнива, кремні для кресання огня, серпи, зелізні знаряди, деревляні відра і глиняні судини, часом з виразними останками страви; річей взагалі не багато і обстановка звичайно досить бідна. Звичайно в могилі лежить тільки оден небіжчик. Лицем він звичайно обернений до сонця, головою на захід. Над ним висипали могилу — звичайно досить невелику, 1½—2 метри¹⁾). В насипу досить часто стрічають ся верстви пошілу — останки огнища, і звичайно видно, що посипано могилу не сразу, а кількома наворотами, за кілька літ. Правдоподібно, поминки по небіжчику бували злучені з досипуванням могил²⁾).

З літературних джерел цікаву звістку маємо у Ібн-Русте. У „Словян“, як ми бачили, він констатує паленне мерців; у Русі натомісь — похорон в землі: „як умре хто небудь із значних, копають йому могилу як велику хату, кладуть його туди і разом з ним одіж і золоті обручі, що він носив, ставлять багато страви, судини з напитком і гроші, нарешті кладуть в могилу улюблену жінку небіжчика живу; вихід могили закладають, і жінка вмирає в затворі“. Мушу одначе зазначити, що се оповідання трохи підозріле своєю близькістю до оповідання Масуді про дунайських Болгарів³⁾). Наша літопись говорить тільки про поганський звичай сипати могилу над небіжчиком та дає подробиці про тризну: Ольга заповіла тризну над могилою свого чоловіка; Деревляне, „слышавше, свевоша меды многы зъбло“; Ольга поплакала над гробом свого чоловіка та сказала висипати високу могилу, і коли висипали, „поведѣ тризну творити“; тоді Деревляне засіли пити, доки не поупивались⁴⁾). Сей образок близько підходить до опо-

¹⁾ Невисокі насипи і бідний інвентар могил сильно відрізняють сі похорони від могил т. зв. скитської доби.

²⁾ Літературу див. в примітках (45).

³⁾ Ібн-Русте с. 40, Гаркави с. 127. ⁴⁾ Іпат. с. 36.

відання ібн-Русте про роковини, справлявані на могилі, з пиром і медом. В чернігівських могилах на першій верстві землі, що покриває спалені трупи, знаходилися судини з паленими останками барана — мабуть жертви, і з ними різна зброя; може се останки тривни на могилі, присипані потім новою верствою землі.

Але тривна не обмежалась самим пированнем на могилі; слово се означає: боротьбу, битву, і можна думати, що бодай на похоронах богатших уряджувались на честь небіжчика якісь бої, гри. При тім іменем тривни означались як сї поминки по-смертні, так і передпохоронні: „аще кто умряше, творяху трывну надъ нимъ“, і потім палили, — так оповідає Повість про поганські звичаї Сіверян і иньших племен¹⁾.

Вірили, що небіжчики — навіть можуть з'явитись по смерті на землі між живими. В другій пол. XI в. ходила на Руси погослка, що в Полоцьку з'являють ся по ночах мерці, невидні оком; тільки чутно їх було, і сліди від коней лишались, а хто виходив з дому, щоб їх побачити, ті умирали²⁾. Для покорма небіжчиків лишали страву на могилах і в хатах при поминках. Про те, де перебувають душі небіжчиків після смерті, погляди двоїлись, як то було з рештою і у иньших Словян, та і в иньших народів. З одного боку, всім Слов'янам спільна віра, що предки — діди живуть в своїй колишній оселі, стають тут домовими духами; з другого боку — є переконання, що душі живуть в иньшій сьвітї, в раю. Ми бачили вище, у ібн-Фадлана, руські погляди, що небіжчики перебувають у „гарнім зеленім садї“. Рай — слово прасловянське (з ним зв'язують слово „ирій“, „вирий“, край тепла й сьвітла, куди на зиму летять птиці), воно означає місце гарне, веселе, з гарною рослинністю, але не знати, чи воно вже в передхристіанські часи спеціалізовалось для означення того місця, де перебувають небіжчики. Против сього промовляло-б, що воно й пізнійше, за христіанських часів означало взагалі гарну, утішну місцевість, і князі ставлячи собі двори за містом називали їх „раями“³⁾; се вказує, що в понятю сього слова держалась ідея гарної природи, гаїв, садів, дозвілля. Воно ледво могло-б прикладати ся до таких місць веселого життя, як би було технічним для небіжчиків, тим більше — без того відтінка блаженного пробування, який має ідея христіанського раю.

¹⁾ Іпат. с. 7. ²⁾ Іпат. с. 150.

³⁾ Іпат. с. 336, 593 (пор. 549), пригадати можна теж і численні наші Рай-городи і городки.

Ідею такого посмертного життя принесло доперва християнство. В словянськiм сьвітогляді не знаходимо ніяких слідів ідеї моральної заплати по смерті, контраста долі добрих і злих. Посмертне жите — се продовження сегосвітнього. Як ми бачили вище, по поганським поглядам — хто пановав на сiм сьвітi, має панувати й на тiм; хто був рабом тут, буде й там. Ідея посмертної нагороди, чи посмертної кари принесена християнством. Хоч слово пекло (від пекти — огненне місце) прасловянське, та своє пізнійше значінне прибрало воно вже під впливом християнства¹⁾.

Відомости про культ предків дуже бідні. Ми можемо властиво вазначити два момента, один — се тризни в певнім часі по смерті небіжчика і загальні поминки мертвих, другий — се культ домашніх духів. Про поминки будемо казати низше, що до культу духів — то тут ми оперуємо тільки фактами сучасної етнографії; тільки в давнім культі рода і рожаниці можемо бачити елементи культу предків, репрезентантів роду²⁾. Характеристично, що домовий дух — дідько в сучасних поглядах зрівняв ся з чортом, злим духом; окрім загального впливу християнства тут відбила ся двозначна роля сього духа — і прихильного і заравом страшного, двоїстість, що взагалі характеризує відносини людини до мертвих: поважанне й страх.

Головно на основі-ж сучасної етнографії (бо літературні відомости маємо пізні — з XVI—XVII в., і то дуже бідні) мусимо здавати собі справу з сьвяточної обрядовости наших предків. Приладжені до християнських сьвят, де в чiм християнізовані, давні сьвята доховали ся в значній силі досі й можуть служити до осьвітлення старого сьвітогляду.

Як наша мітольоґія взагалі, так і сьвята мають наскрізь натуралістичний характер і виходять з головних моментів обороту сонця і звязаного з ним річного розвитку й упадку земного життя. При тiм одначе й тут бачимо певні початки персоніфікації тих моментів і навіть антропоморфічного їх представлення: хоч багато тут можна зачисляти на пізнійшу, тисячлітню еволюцію, але безперечно — початки таких представлень належать

¹⁾ Мікльосіч *Christliche Terminologie* с. 49, Бріквер — *Archiv* XIV с. 163, внакше Крек² с. 422. Ще Котляревський ор. с. 204.

²⁾ Див. Афанасева II с. 67 і далі, Махаль гл. VI, Веселовский ор. с. гл. XIII.

ще до передхристиянських часів. Згадаємо дещо головніше, поминаючи неясне або непевне.

За Корочуном — найбільш коротким днем року наступає, із зимовим поворотом сонця, свято нового астрономічного сонячного року. Воно злило ся з християнським Різдвам — що саме було (в античному світі) положене на сей час для християнізації поганських свят новонародженого сонця. Різдво через те мало назву Корочуна¹⁾. Старе поганське-ж свято з його обрядовістю дістало, під впливом грецько-римської культури й її новорічних свят, пізнішу назву коляди (римські *calendae*)²⁾. Воно полишило багаті сліди в сучаснім святкуванні Різдва, Нового Року, Водохрищ; сі сліди виразно вказують на хліборобський, господарський характер свята: вечір серед снопів, перед нагородженою купою хлібів; жичення і вороження урожаю та приплоду на будущий рік, запросини мороза на кутю — виразно мають сей характер.

Прихід весни витаєть ся веснянками і весняними грами, що тягнуть ся до Зелених свят. На сих святах злучило ся кілька поганських: перше — свято розцвіту природи, коли весна стрічаєть ся з літом, — вона подекуди персоніфікуєть ся в молодій дівчині („тополі“). Друге — русальний тиждень; ся русальна неділя часто згадуєть ся вже в Київській літописі; тоді русалки виходять з води і гуляють по берегах. При тім мішаєть ся свято властивих русалок з святом небіжчиків: четвер на зелених святах був заравом і „навським“ (жавським) або мертвецьким великоднем і русальним; навський день одначе ріжно кладеть ся — то на перший понеділок вел. посту, то на „праву середу“ (Преполовеніє)³⁾.

Літній поворот сонця — найбільший розцвіт природи і заравом заповідь її заникання, завмерання, святкуєть ся на Купайла, сполученого з християнським Івановим днем (під 24 с. червня), і персоніфікуєть ся в парі Купайла і Марени. Се ніч повна чудес, коли тайни природи стають приступними людям, коли цвіте папороть, коли можна чути мову звіврат, ба-

¹⁾ Новг. с. 134.

²⁾ Паралелі словянської коляди з римськими святами *brumalia* — *saturnalia* — *calendae* у Томашка *Brumalia und Rosalia*, Веселовского Разысканія VII — Записки петерб. ак. т. 45 (1883).

³⁾ Русальна неділя — Іват. с. 386, 409, 459. Справа про се свято дуже трудна, бо тут входять впливи *rosalia*, з тим же мішанням весняного свята і поминок небіжчиків, див. літературу русалок (с. 200).

чити поховані скарби. Купальний обряд маємо з XVII в. в оповіданню Густинської літописи: „св вечера собираются простая чадъ обогго полу и соплетаютъ себѣ вѣнцы изъ ядомого зелія или коренія и препоясавшеся быліємъ, возгнетаютъ огонь, индѣ же поставляютъ зеленую вѣтьвь и смшеса за рудѣ около обрацаются окрестъ оногo огня, поюще своя пѣсни, преплетаютъ Купаломъ; потомъ презъ оный огонь прескакують, оному бѣсу жертву себе приносяще“¹⁾. Все се й досі заховуєть ся в значній мірі.

На решті заниканне літнього житя первоніфікуєть ся також в образі Коструба: його ховають під час літнього поворота сонця²⁾.

Як похоронні обряди тісно звязані з релігійним сьвітоглядом, так обряди шлюбні уведуть нас в сферу відносин родинних і суспільних³⁾.

Клясичне місце Повісти так оповідає про шлюб у руських Словян⁴⁾:

Поляне бо своих отецъ обычай имяху⁵⁾ тихъ и кротокъ, и стыдѣньє къ снохамъ своимъ, и къ сестрамъ, и къ матеремъ своимъ⁶⁾, и снохи къ свекровамъ своимъ и къ дѣверемъ велико стыдѣньє имущє, и брачныи обычай имѣяху: не хожашє женихъ⁷⁾ по невѣсту, но прихожяху⁸⁾ вечеръ, а заутра приношаху что на ней владучє. А Деревляни живяху звѣрьскимъ образомъ, живущє скотьскы: и убиваху другъ друга, ядущє все нечисто, и браченья⁹⁾ въ нихъ не быша, но умыкаху у воды

1) Полное собр. лѣтописей II с. 257.

2) Важнійша література народніх свят: Снегирєвъ Рускіє проstonародные праздники. Максимовичъ Дни и мѣсяцы украинскаго селянина — Собр. сочин. П. Hanuš Bájėslovny kalendár slovansky, 1860. Афанасєв III гл. XXVIII. Марковичъ Обычай, повѣрья и кухня Малороссіянь, 1860. Галько Народныи звичаи и обряды зъ надъ Збруча, 1861. Труды экспедиціи въ Югозападный край т. II. Machal op. с. гл. XIV. Владиміровъ Введеніє въ ист. рус. слов. К. М. O religii pogańskich Słowian. Зубрицький Народній календар (звичай і повірки) в Старосамбірщини) — Матеріали до укр.-рус. етнології, III, 1900. Народні календарі иньших народностей: Сборникъ за нар. умов. т. XVI—XVII. Gloger Rok polski w życiu, tradycyi i pieśni, 1900. Коринфскій Народная Русь, 1901. Має вийти народній календар український владженій Дикаревим.

3) Літературу див. в примітках (46).

4) Навожу в Іпат. с. 7, даючи в нотках варіанти Лавр.

5) имуть. 6) и къ родителямъ своимъ. 7) вять.

8) привожаху, привожаху. 9) брака.

дѣвица. А Радимичи, и Вятичи, и Северо одинъ обычай имаху: живяху в лѣсѣ, якоже всякій звѣрь, ядуще все нечисто, и срамословье в нихъ предъ отци и предъ снохами; и бради не бываху в нихъ, но игрища межю селы; и схожахуся на игрища, на плясанья и на вся бѣсовьскыя пѣсни, и ту умыкаху жены собѣ, съ нею же кто свѣщевашеся; имахуть же по двѣ и по три жены“.

В сѣм оповіданню деякі дослідники, під впливом теорій про примітивні форми пожитя, добачали істнованне у руських Словян ще на початках історичного жита неунормованих супружних відносин — стадне житє й халанне жінок; але сього ніяк не можна з нього вивести. Літописець монах признавав шлюбом тільки віддаванне молодої її родичами нареченому і в сього погляду хвалив собі рідні полянські звичаї, а деревлянської або сїверянської умички за шлюб не признавав. Але в його-ж власного оповідання виходить, що тим способом чоловіки брали собі жінок, отже супружество істновало; брак „стида“ проявляєть ся в „срамословію“, тільки всього, і що найбільше літописець може закинути Сїверянам й ин. — що вони мали по кілька жінок, а не те, що вони не мали унормованих супружних відносин. Правда, покликають ся ще на варіант сього оповідання в Переяславській літописи, де представлено так, що сї відносини на „игрищах“ не вели до правильних супружеств: „иныхъ поймающе, а другихъ поругавше метяху“, але варіанти сїєї літописи мають ясні прикмети пізнійших моралістичних вставок — мірковань книжника, і не мають значіння такого, аби могли поправляти або доповняти оповіданне Повісти¹⁾.

¹⁾ В Повісти противставляють ся моральні звичаї Полян „звѣрячому“ житю иньших народів; пізнійший книжник, котрого роботу маємо в Переяславській літописи, чи не зрозумівши, чи тенденційно перекутивши, дає зовсїм инакший образ: словянські народи давнїше жили морально (ся моральність характеризуєть ся оповіданнем повісти про Полян), але пізнїше „Латина“ (або в значінню католиків, або в значінню західно-европейців), перейнявши неморальні звичаї „от худыхъ Римлянъ, а не отъ витявѣй“, передала їх і Словянам: „Словяне же отвращахуся ихъ, овѣжъ къ нимъ присташа мало“ (с. 3). По сѣм наступає опись неморальности: тут вкушї маємо і всякі страхи про игрища, і уживанне косметиків (начаша друга прѣд другою червати лице и белимъ трѣти). В сумї сї моралістичні нападки роблять вражінне досить пізнїх додатків, підсичених фантазією черця про всякі страхи свѣтського жита.

Оповідання Повісти досить виразно дає знати, що хапанне дівчат, де воно ще практикувалося, було вже символічно — пережитком, обрядом: „умыкаху, съ нею же кто свѣщевашеся“, отже наперед дівчина давала свою згоду, і тільки в такому разі наступала та умичка — отмица, як її звать полудневі Словяне, (у них сей обряд місцями задержався в дуже сьвіжій формі до XIX в.). В сучаснім українським весільнім обряді задержалися тільки досить слабкі відгомони його в виді оборони молодої її родом від роду молодого, в згадках весільних пісень про оружну боротьбу між ними і погоню за забраною боярами молодою її матері і рода, як от:

Будемо бити да воевати, Марієчки не давати,
 або: Припадь, припадь, Марисуню, до стола
 Обступили боярчики довкола —
 Киньми грають, двір рубають,
 Шабельками витинають, Марисуні шукають і т. и. ¹⁾

В оповіданню Повісти про умикання XI в. сей обряд виступає в далеко реальнійшій формі. Але він і тоді був тільки обрядом. Сама обстановка, в якій він виступає — сі ігрища межі селами, де сходилися на забави сусідні роди, вказує, що умичка стратила реальний характер, приладилася до певних забав, релігійних церемоній (подібних як нпр. купальські обряди), отже за сими обрядами уже тоді лежали довгі часи розвою ²⁾.

Так само в пережитках лише держалася форма купна жінки чоловіком. „Вѣно“, що давалося чоловіком, властиво значить ціну і було з початком оплатою за жінку її роду, ціною купна; але воно вийшло на шлюбний дарунок, що дававсь уже по довершенню шлюба родині жінки. Володимир, побравши ся з Анною, дає „за вѣно Кор-

¹⁾ Труды экспед. въ югозап. край IV дод. ч. 61. Твори В. Навроцького I с. 46.

²⁾ Ковалевський відрізняє в оповіданню Повісти Сіверян, Радичів і Вятчів, у яких умичка стала обрядом, і Деревлян, що ніби то практикували умичку ще зовсім серйозно. Се неможливо. А ригігі неправдоподібна така величезна культурна різниця у так близьких собі племен як Деревляне й Сіверяне, що перед якимись чотирма століттями вийшли з праятчини. Уважнійше ж придививши ся тексту Повісти, побачимо, що автор не робить різниці між сими племенами: сказане про Сіверян і иньших лише докладнійше розвиває коротку характеристику Деревлян; „однѣнъ обычай ивъяху“ значить — „мали такий самий звичай“ (як і Деревляне). Протиставляють ся лише — „кроткій обычай“ Полян і „звѣрскій образъ“ їх сусідів.

сунь Грѣкомъ царицѣ дѣля“. Ярослав, видавши сестру за польського князя Казимира дістає від нього „за вѣно“ вісімсот невільників. Ібрагім-ібн-Якуб (X в.) каже також, що у Словян жених дає батьку молодій значний дарунок¹⁾.

В нинішнім весільнім обряді пам'ять про продажу жінки її родом виступає ще дуже виразно: рід молодого торгує доньку у її матері і брата й купує за гроші й дарунки:

Ой темно, темно в полі, темнійше на дворі,
Там бояре ворітечка обняли.
Вийди, мати, й питай, коли торгують — то продай,
Чорнії чобіточки вимовляй...

Про брата: Братчику, намисничку, сядь собі на крісличку,
прав собі червоного від пана молодого,
або: хто нам червоним брязне, той собі дівку возьме...

і звісна співанка:

Татарчин, братик, Татарин,
продав сестру за талар,
русу косу за пятак,
біле личко пішло й так²⁾.

Але се пам'ять значно давніших часів ніж XI вік. В оповіданню Повісти про Полян, здасть ся, бачимо уже початки посагу — так мабуть треба розуміти се „приношаху что по ней владуче“³⁾. Се було явище розмірно дуже пізне, а для становища жінки в родині чоловіка незвичайно важне.

Умичка і купно жінки були взагалі основними формами шлюбу у індоевропейських племен, що в більше або меньше сильних пережитках задержали ся у різних народів в історичних часах, так само як і у нас (вони зрештою не були якоюсь виключною прикметою Індоевропейців і загально звістні по цілім світі)⁴⁾. Бачучи їх лише в обрядових пережитках в перших історичних часах наших племен, ми тим самим му-

¹⁾ Іпат. с. 80, 108, аль-Бекри вид. Розена с. 5.

²⁾ Zbiór wiadomości т. VII с. 158 X с. 29, Головацькій II с. 109.

³⁾ Часто толкують се як віно, викуп за жінку. Але слова: „по ней“ вказують на посаг.

⁴⁾ Див. паралелі в різних країв і рас у Вестермарка Geschichte der menschlichen Ehe, 1893 розд. XVII, Hildebrand Recht und Sitte auf den verschiedenen wirtschaftlichen Culturstufen с. 9 і далі. Про форми умички й купна у індоевропейських племен — Schrader Reallexicon sub vocibus Brautkauf, Raubehe.

симо припускати шлюб і родинне жите взагалі дуже сильно виробленими. Се дійсно показують иньші — історичні й лінгвістичні свідощтва. Не тільки в початках історичного життя українсько-руських племен, а навіть в часах прасловянських ми бачимо вироблену вже патріархальну родину й патріархальні родові відносини. Лінгвістичні факти показують, що патріархальний побут панував уже в цілій силі в часах перед розділом індоєвропейських племен. Коли й припустити, що індоєвропейські племена перейшли через такі форми шлюбу й родинного життя, як стадна й родова спільність жінок, спільний шлюб братів і матріархальний рід, як то приймає певна школа соціологів, — то прийдесть ся разом признати, що сї форми були пережиті предками індоєвропейських племен десь давнійше перед їх розділом, бо в часах безпосередно перед розділом, як свідчить язиковий запас, патріархальний стрій мав повну перевагу.

Але се вістаєть ся взагалі великим питанням, чи індоєвропейськими племенами були пережиті такі форми як стадна спільність жінок, спільний шлюб братів, або матріархат. Схема еволюції супружества, уставлена згаданю школою (Багофена, Мортана, Ман-Ленана й ин.), де парне супружество чоловіка й жінки, з перевагою чоловіка (патріархальне) являєть ся лише кінцевим явищем в довгім ланцюху еволюції супружества, що виїшовши з неунормованих, стадних відносин чоловіків і жінок, переходило через спільність жінок родову, братську, взагалі форми поліандричні, що характеризують ся матріархатом; і аж вкінці дійшло до форм патріархальних¹⁾ — ся схема має гарантер тільки гіпотетичний і вовсім не може бути признаню як універсальну, инакше сказавши — про поліандричні й матріархальні форми родини можна говорити лише у тих племен чи рас; де є виразні докази істновання сих форм, бо з рештою розвіїй супружчих і родинних відносин не мусів конче переходити у всіх через отсі форми²⁾.

¹⁾ Bachofen Mutterrecht, 1861, Antiquarische Briefe, 1880. Morgan Ancient Society, 1877. Mac-Lennan Studies of ancient History, 1886. Giraud Teulon Les origenes du mariage et de la famille, 1884, й ин. Сї погляди у нас опонуляризовані особливо популяризацією Енгельса, вищаню в українськїм перекладі: Початок родини, приватної власности й держави, 1899 (Бібліотека Видавничої Спільки).

²⁾ Див критику згаданюї схеми в працях: Starcke Die primitive Familie in ihrer Entsehung und Entwicklung, 1888, Leipzig. Wester-

Таких певних доказів для українсько-руських племен, і для слов'янських народів взагалі, ми не маємо. Ті сліди й пережитки, які вказують ся в сучасній етнології на доказ існування у них поліандрійних і матриархальних фаз супружества, переважно дуже непевні. Належить пам'ятати, що супружі відносини підлягають дуже сильним впливам різних економічних, культурних і релігійних чинників, в них бувають кроки наперед і назад, і ніяк не можна всякі прояви ослаблення супружого союзу й морального життя уважати без дальших церемоній за пережитки початкового неунормованого супружества. Тому наприклад добачати в слабкості супружих зв'язей у козаків останки початкового стадного життя, а в куніцях, плачених за довід на шлюб дідичеві, викуп за право, яке старшина мав до всіх жінок роду, або в великоросійськiм снoхачестві — останки сього права, досить небезпечно. Що було-б, як би ми не знали, що ослаблення супружества у деяких великоросійських сектантів було впливом новішої релігійної доктрини¹⁾, або наприклад поява зовсім реального купна жінок у українських осадників Таврії явила ся найновішими часами, очевидно — під впливом татарських взірців — тай схотіли добачати тут пережитки колишніх форм супружества?

З різних „пережитків“, на які вказувано, сліди старших форм супружих і родинних відносин в рiтуалі українського весілля найбільше серйозні. Але й їх належить брати *cum grano salis*. Весільний рiтуал — се не скостенілі обрядові схеми, донесені нам в непорушній цілості, а поетична перерібка, амальтама різних обрядів, свобідно доповнена всілякими побутовими подробицями, не зв'язаними навіть безпосередно з шлюбним рiтуалом (таким нпр. треба вважати ціле представлення шлюбу

mark Geschichte der menschlichen Ehe, 1893, Jena. Grosse Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft, 1896, Freiburg. Про Індоевропейців спеціально: Delbrück Die indogermanischen Verwandtschaftsnamen, 1889, Leipzig, і Das Mutterrecht bei den Indogermanen (Preussische Jahrbücher т. LXXIX, 1), Schrader Reallexicon sub vocibus Polyandrie, Mutterrecht.

¹⁾ Згадаю нпр. ослаблення супружих зв'язей у безпоповців, титулювання сестрами жінок в деяких містичних сектах, протегування гетеризма для ослаблення супружеств і формальні сексуальні оргії, до яких доходять декотрі з них. Щоб в того можна зробити, слідячи їх методом переживань — як би не звісна була генова сих явищ?

в княжій обстанові — князь і княгиня, бояре, дружина молодого і т. д.). Тому коли нпр. в переазві бачать останок первісного гетеризма (стадного супружества), в церемонії частування — відгомони фратрогамії (спільного супружества братів), в важній ролі матери й брата (не батька) молодої у вступних церемоніях — образ матриархальних відносин¹⁾, все се лишаєть ся не більше як інтересними гіпотезами, поки їх не потвердять иньші факти і вказівки (як потверджують ся обряди умички й купна, відносини родові, й т. и.)²⁾. В кождім разі, припускаючи навіть сліди таких старших форм супружества, їх треба признати значно старшими не тільки від прасловянських часів, а навіть часів індоєвропейського розселення³⁾.

Лінгвістика, як я вже спімнув, вповні виразно показує панованне патриархальних відносин, першенство батька й його роду супроти матери в часах перед розділом індоєвропейських племен⁴⁾.

Так імена б а т ь к а (є кілька: санскр. pitár — словянської форми бракує, санскр. tátás, наше тато, і ще грецьк. *ἄττα*, лат. і got. *atta*, слав. отьць), м а т е р и (санскр. mātár — слав. мати, лат. *matra* і наше мама), с и н а (санскр. sūnus, сл. сынъ), д о ч к и (санскр. duhitár, сл. дъщи), б р а т а (санскр. bhṛátar, сл. братъ), с е с т р и (санскр. svásar, сл. сестра), с т р и я (санскр. pítṛvya, сл. бракує) безперечно належать до спільного, праіндоєвропейського запасу).

Так само знаходимо ряд імен для означення відносин жінки до членів родини її чоловіка, в котру вона вступала: с в е к р а і с в е к р у х и (санскр. śvāśura і śvāśrū, гр. *ἐκυρός* і *ἐκυρά*, сл. свекръ і свекры), д е в е р я (санскр. dēvár, сл. дѣверъ, брат чо-

¹⁾ Див. особливо праці Охримовича й Вовка, названі в примітці 46.

²⁾ З значною правдоподібністю можна вилючити в сучасного українського й ино-словянського весільного ритуала також певні моменти, що належали до старої шлюбної церемонії, як обрядовий перевід молодої в її оселі до оселі молодого, прощання молодої в її домі і домовини духами й вступна жертва духам рода її мужа, до котрого вступає, обрядовий хліб (коровай) і обрядове деревце (гильце), й т. ин.

³⁾ Що їх відгомони, виходило-б в таких разі, задержали ся на кілька тисячоліть в весільнім ритуалі, се вповні можливо. Бачимо, що обряди купна й умички, які були обрядами, пережитками тому тисячу літ, задержали ся в нім так сьвіжо, неважаючи на прискорене темпо культурної еволюції. Могли отже задержати ся й відгомони форм в часів перед-індоєвропейських.

⁴⁾ Див. Delbrück Indogerm. Verwandtschaftsnamen, Schrader Reallexicon sub vocibus Ehe, Heirath, Familie.

ловіка), для сестри — зовиці в паралелі між європейськими мовами: гр. *γάλας*, сл. зльва), ятрівки (санскр. *yātar*, сл. ятры, жінка деверя), невістки (санскр. *snushā*, сл. і старорус. снѣха).

Імен для свояків по жінці бракує в праїндоевропейським запасі, так само як і для рідних по матері. Факт важний, бо ся стріча явищ вказує виразно, що жінка входила в рід свого чоловіка, розриваючи в своїм родом; родство істнувало тільки в середині батькового рода, рід матері віставав ся чужим; отже відносини патріархальні зазначені дуже категорично.

Споріднення по матері і через жінку здобуває собі признання аж півнійше, по часті в кругу європейської групи, по часті в словянсько-литовській. Деякі в давніх загальних означень споріднення спеціалізують ся, для певних свояків по матері, як брат матері — уї (лат. *avus* і *avunculus*), нетий (сестричич, санскр. — *pārā*, що значить взагалі потожка, сина, внука, так само як спеціалізувало ся східнословянське племінник для сина брата або сестри), і т. и.

Стара назва для чоловіка санскр. *rāti* — чоловік і пан, гр. *πάσις*, лит. *pāts*, для жінки — санскр. *gnā*, гр. *γυνή*, слов. жена, від *gen* — рід, родити¹⁾. Загальної назви для батька й матері не було, як нема її в нашій мові доси (батько-матір). Тут відбились також дійсні відносини: чоловік і жінка — се в давнім супружестві величини неоднакові, чоловік був паном родини, призначенне жінки передо всім — помножати і забезпечати істнування рода.

Словянський термін для шлюбу вести („водима“ — жінка шлюбна) сягає теж праїндоевропейських часів. В різних індоєвропейських він дістав різні значіння, звязані в шлюбом — санскр. *vadhū* (молода), грецьке *ἐδνον* (шлюбний дарунок), лит. *wedū* (женитись і купувати). Він може вказувати на церемонію переведа жінки з батькового рода в рід мужа — вираз „вести жінку“ в різних мовах задержав ся для означення шлюбу (теж значінне маємо і в иньшій словянській терміні — „сягати“, вести, з того посаг, а ще давнійше — просто на вивід жінки з її рода (те-ж відокремленне від її рода, що ми вже бачили вище). Але при тім се слово здобуває ще иньше, характеристичне значінне — купувати (жінку), задокументоване

¹⁾ В тій близькості виразів „жінка“ і „рід“ бачать слід матриархата його оборонці.

в різних мовах зовсім виразно, як наведене вище литовське *wedú*, словянське *вѣно*, *вѣнити*, купувати, англ. *weotuma* — викуп за жінку, і т. и.

Повна перевага чоловіка, зазначена вже семи язиковими виразами, potwierджується ся иньшими фактами. В найраніших історично-літературних звістках індоєвропейських племен скрізь виступає ся перевага, зазначена часом навіть дуже різко. У словянських племен, а українсько-руських з окрема, в найстарших історично-літературних і правних пам'ятках чоловік стоїть все на першій плані. В сїм напрямі впливало потім і християнство, але воно, безперечно, не сотворило сеї переваги чоловіка; протівно, воно ослабляло остроту його влади над жінкою й дітьми, переданої поганськими часами. Задокументований нашою найдавнішою літописею шлюбний обряд розбування чоловіка жінкою показує виразно, що жінка уважала ся слугою чоловіка¹). Таке явище, як можливість убивання жінки по смерті чоловіка показує, що вона уважала ся його власністю, його інвентарем. Таке-ж понятє лежить в многоженстві, що в поганських чачах широко практикувало ся у українсько-руських племен — при повнім виключенню поліандрії; бачимо його в високих вимогах моральности від жінки при великій поблажливости, або й повній свободі для чоловіка, і т. д.

Куплена чи вхоплена жінка з початку була такою-ж власністю чоловіка, такою-ж річю його інвентара, як і всяка иньша. Хотів він мати жінок більше, а ставало його на купно і удержання більшого їх числа, ніщо не перешкаджало йому мати їх більше. З сього виникає з одного боку повна свобода многоженства, а з другого та обставина, що се многоженство практикувалось тільки богатими, значними, а загал жив в одноженстві від непамятних часів. Так бувало взагалі в патріархальних відносинах, так було і у наших предків. Повість закидає Сіверянам, Радимичам і Вятичам, що вони мали по дві й по три жінки. Теж саме практикувалось і в Полянській землі. Історія руської княжої династії дає тому приклади зовсім виразні. Ярополк був оженений з якоюсь Грекинею, а сватав Рогніду. Володимир мав пять жінок правдивих (води́мья), окрім численних наложниць. Про многоженність у Русинів, і Словян взагалі, говорять і Араби; Ібрагим ібн-Якуб оповідає, що словянські королі замикають своїх жінок; у одного

¹) Іпат. с. 50.

чоловіка буває їх двадцять і більше¹). Християнство вплинуло на те, що тільки одна жінка уважалась властивою, шлюбною, інші звалися „меньшцями“, „наложницями“, але й воно не знищило відразу многоженства, ані не зробило різниці між шлюбними й нешлюбними дітьми. Як бачимо з Правил м. Іоана, ще сто літ по Володимировім охрещенню було звичайним явищем, що деякі „безъ стыда и бес срама 2 женѣ имѣють“. Святуполк не робив різниці між шлюбним сином Ярославом і нешлюбним Мстиславом, галицький Ярослав передав своє князівство нешлюбному сину Олегу, поминувши шлюбного Володимира і т. и. Про практикування розвода („розпусти“) довідуємось з того-ж Правил м. Іоана: „иже свое подружье оставить и поймаю иную, такоже и жены“²).

Словянські жінки мали репутацію дуже вірних — такі відзиви маємо від Візантійців, Німців і Арабів (Маврикій, Боніфацій, аль-Бекри)³). Очевидно, на сю репутацію рішучо вплинув звичай, що жінка забивала себе по смерті чоловіка, але та репутація таки відповідала дійсності. Про тяжкі карі за переступ для жінки і співпривинника у західніх Словян каже Тітмар. В наших джерелах ми не стрічаємо ані одного факту зради жінки, і можемо се прийняти за доказ, що такі факти були дуже рідкі; що вони, розуміється, бували, доводять хоч би „урѣканія“ Володимирової устави. Високі вимоги для жінки поруч із повною свободою конкубіату для чоловіка не повинні нас дивувати: як я сказав уже, се консеквентні виводи з погляду, що жінка то власність чоловіка, отже не може вийти з його волі й власности, тим часом як чоловік має повну волю над собою.

В сій погляді мав свій початок дуже довго заховуваний звичай палення чи взагалі забивання жінки по смерті чоловіка: коли чоловік потребував різних річей свого інвентара на тім світі, і з ним ховали різні найпотрібніші річі: зброю, знарядя, забивали його коня, — зовсім натурально було се

¹) Іпат. с. 50 і 53, Ал-Бекрі с. 54. Порівняти теж слова ібн-Русе: „як небіжчик мав три жінки“... Поминаю оповідання ібн-Фадлана (с. 101) про руського короля, що засідав на троні з своїми сорокома підложницями, бо се оповідання в дійсності ледво чи належить до Русі (може до Хозарів).

²) Правило м. Іоана § 6 і 21, Іпат. с. 117, 442.

³) Стратегіка Маврикія XI. 5, Льва Тактика XVIII § 105 (у Міня, ser. gr. m. LXXXIX N. 760), аль-Бекри вид. Розена с. 18.

зробити і з його жінкою. Пізнійше сей нелюдський звичай прибирав инакше значіння — доказа похвальної любови жінки до чоловіка, мотивовав ся й иньшими мотивами, як тяжке жите вдовиці й ин¹⁾). Він істновав у ріжних індоєвропейських народів і, видно, ще не зник у Словян IX—X в. Ібн-Фадлан був сам свідком, як одну з невільниць руського купця вмовили вмрти в ним і вбили та спалили в ним разом; крім нього ми маємо про се цілий ряд звісток, почавши від Маврикія (VI в.) і кінчаючи купою звісток в X в. „Їх жінки честні над людську можливість, так що більшість, не уважаючи можливим пережити смерть чоловіка, добровільно задушують себе, не уважаючи життям вдовиче жите“, каже Маврикій, і за ним повторяє се Лев; про західніх Словян говорить Боніфацій (VIII в.) і Тітмар (X в.), про східніх — ібн-Русте, Масуді²⁾). Дивно, що наша літопись, вичисляючи ріжні иньші темні сторони поганського життя, нічого про се не каже; може християнському аскету се самовідречення жінки не здавало ся вартим закиду.

Масуді каже про східніх Словян і Русь: „як умре чоловік, жінку палять живою; як умре жінка, чоловіка не палять; як умре нежонатий, то його женять після смерти; жінки хочуть бути спаленими для того, аби увійти в рай; се практикуєть ся й у Індійців, тільки у них жінку палять тоді тільки, як вона сама того хоче“. Таким ожененням по смерти, згаданим у Масуді був, правдоподібно, обряд описаний у ібн-Фадлана. В нім, очевидно, відбили ся ті мотиви, які приводили взагалі до практики забивання жінки разом з чоловіком: на тім світі жінка потрібна чоловікови, через те хто був не жонатий, то треба його бодай по смерти оженити, аби мав жінку на тім світі. Толкованне, що жінці сього потрібно, аби увійти в рай, вийшло або з непорозуміння, або з одного з тих пізнійших мотивовань сього звичаю, про які згадував я вище.

Із слів того-ж Масуді виходило-б, що жінка мусіла вмирати обовязково; одначе воно ледво чи було так. Він сам каже, що жінки се чинили добровільно; в слів Маврикія виходить, що не всі жінки заповідвали собі смерть, а у ібн-Русте смерть жінки виступає як акт любови, до котрої, розумієть ся, нікого не присилуєш: як у небіжчика було кілька жінок (він каже:

¹⁾ Цезар мотивує у Галів істнованне сього звичаю навіть безпечностю чоловіка, аби жінка його не звела зі світа.

²⁾ Ібн-Даст с. 30, Масуді у Гаркави с. 129.

три жінки), то задушуєть ся в них та, котра твердить, що найбільше любила небіжчика.

Так благородні мотиви підсували ся в часом сій неблагородній установі, як і цілий круг супружих відносин взагалі, вийшовши з таких нелюдсько-реальних початків, ідеалізував ся, ублагородняв ся в часом, переймаючись все більше елементами симпатії, рівности, обошльного обовязку. Образ сих нових відносин, що утворив ся серед старих пережитків, дає нам нпр. наше Слово о полку Ігоревім в супружій парі Ігоря і його княгині Ярославни. В часи сформовання Руської держави (а мабуть і ще скорше) первісні погляди на жінку як на власність і слугу чоловіка взагалі були вже анахронізмом і держали ся лише в пережитках. Староруське право признавало жінку рівноцінною чоловіку, й за убиство жінки (без вини її) чоловік платив таку-ж кару як за кожного иншого¹⁾. Бачимо початки й економічної самостійности — завязки осібного майна жінки. Зрештою масткові права членів родини за життя її голови — чоловіка-батька не нормують ся правом, бо майно признаєть ся не виключною власністю батька, а спільним майном цілої родини: тим поясняєть ся, що права розпорядження ним було обмежене для самого батька. В відносини членів родини між собою, за життя її голови, право взагалі не мішаєть ся, в повній силі признаючи власть чоловіка супроти жінки й дітей.

З смертю батька на перший план виступає мати, як голова родини. Розклад родової організації поставив її на становище безпосередно по чоловіці; опікуна діти достають лише в таких разі, коли мати виходить вдруге замож. Образ матери-вдови, розсудної, обовязкової, зручної й навіть суворої господині або правительки рисуєть ся в наших старім письменстві, як побачимо, сильними рисами. Він сам по собі каже припускати широку участь жінки в справах її родини й за життя чоловіка, і дійсно ми маємо й безпосередні вказівки про досить широкі сфери інтересів і діяльности жінок, і їх досить широку свободу²⁾.

Оперта на патріархальних основах родина входила в склад ширших родинно-економічних організацій.

У різних індоевропейських племен на початках їх історичного життя, і гень півнійше, бачимо сильно розвинений па-

¹⁾ Огляд постанов права в т. III гл. 4.

²⁾ Про родинні відносини і вплив християнства на них в XI—XIII в. див. також — в т. III гл. 4.

тріархальний родовий устрій: родини, звязані спорідненням по батьку, творять певні звязки, які служать підвалиною економічних і суспільно-політичних відносин. Словянські й спеціально — українсько-руські племена, безперечно, перейшли також через подібну стадію. Весільний ритуал український виводить „роди“ молодого й молодої, численні, зложені в ближших і дальших свояків:

Ой роде, роде богатий, подаруй товариць рогатий:
 Ви дайте, таточку, волики, а ви, мамонько, корову,
 А ви дайте, братчики, баранці, а ви дайте, сестрички,
 Ви, далекий родочку, червони... [ягнички,
 або: Бо наш рід великий, щоб було чим обділити,
 У нас роду много — не обділим всего...¹⁾

В різних явищах українського життя історичних часів ми стрічаємо сліди патріархального родового устрою, родових відносин — як нпр. ідею патріархального роду в його спільним майном у княжих відносинах староруської династії, як виключення доньок від спадку в староруській праві, і т. и. Ми чуємо ще, так би сказати, близькість сих родових відносин. Можливо, що сей родовий устрій в добі прасловянській і в часах словянського розселення ще був вповні живим. Але в початках історичного життя українських племен бачимо його вже тільки в останках і пережитках, в формах ослаблених або розмішаних уже иньшими ідеями й принципами. Правда, сей родовий устрій племен словянських і спеціально — українсько-руських довго був і в певній мірі досі лишається справою спірною; але значна частина спору полягає на неоднаковім розумінню термінів. Те все що виходить за границі тіснішої родини (зложеної в батька, матери й дітей), розуміється, не конче ще рід, і група свояків, звязаних не родовими, а якимись иньшими (нпр. економічними) звязками також не буде ще зараз родова. Розуміючи рід як таку організацію, де споріднені родини вя-

¹⁾ Zbiór wiadomości X с. 51, XI с. 137. Сей рід дослідники (Охримович ор. с.) уважають мотріархальним. Чи був він колись матріархальним, се лишає на боці (справа стоїть в звязку в питанні про матріархат у наших племен взагалі), а беру тільки вказівки на існування родів. Иньші вказівки, в історичних часах, вказують на рід патріархальний. Чи він розвинув ся з матріархального, чи без нього сформувався, се иньше питання.

Так сам не зачіпаю питання про генетичні відносини рода і родини (при теорії стадних і матріархальних стадій родина виводиться в роду, але могло бути й инакше).

жуть ся силою (чи принципом) самого сього споріднення певними реальними зв'язками, ми мусимо признати, що в історичних часах у українських племен ми бачимо тільки останки такого устрою¹⁾.

Оборонці родової теорії вказували часто на саму термінологію нашої найдавнішої літописи.

В Повісті дійсно виступає як основа давнього руського, взагалі східнослов'янського побуту „рід“: „Поляномъ же живущимъ о собѣ и владѣющимъ роды свои, и живяху каждо съ родомъ своимъ на своихъ мѣстахъ, володѣюще каждо родомъ своимъ (вар.: роды свои)“ каже вона. Одначе перше ніж робити якісь виводи з сього, треба подивитись, як властиво розуміє се слово Повість чи Початкова літопись. Показуєть ся, що се слово уживаєть ся в дуже загальнім значінню. Воно значить часом цілий нарід: „ми отъ рода Рускаго“²⁾, часом рід в значінню династії, покоління: „по сей братьѣ начаша дѣржати родъ ихъ княженне въ Полях“³⁾, часом родину: Кий „съ родомъ своимъ“ (сам оден, без братів) хотів осістись на Дунаю, але йому не дали⁴⁾; в новгородській вервіі Кий осів ся на одній з київських гір „с родомъ своимъ“, а його брати на иньших горах⁵⁾. Очевидно, в сім тіснійшим значінню родини ужите се слово і в наведеном вище, класичнім тексті літописи про Полян: кождий жив із своєю родиною й нею правив (пригадаємо індоєвропейське означенне для чоловіка-батька, як пана, володаря). Тільки ся родина не конче повинна була бути тісною родиною, в сучаснім значінню, з батька й недорослих дітей, а й ширшою.

В землях українсько-русських, і иньших східнослов'янських (білоруських і великоросійських), у Словаків, Болгар, а найбільше — у західніх Сербів додержали ся до наших часів ширші родини, зложені в кількох родин тіснійших, звичайно зв'язаних між собою спорідненнем в мужеській лінії, зі спільним майном, під управою свого старшини — найчастійше (хоч не виключно) старшого в роді. Нині все ширше приймаєть ся погляд, дійсно дуже правдоподібний, що в сих, родинно-економічних зв'язках, які відповідають ширшій індійській родині (joint family, Gross-famīlie) і звістні в ріжних часах у всіх майже індоєвропейських племен, маємо пережиток не тільки слов'янської, а й вза-

¹⁾ Літературу родового й задружного устрою у Словян див. в примітці 47.

²⁾ Іпат. с. 19. ³⁾ Іпат. с. 6. ⁴⁾ Іпат. с. 6. ⁵⁾ 1 Новг. с. 3.

галі індоєвропейської старовини. Зрештою в певних економічних обставинах (нпр. де хліборобство вимагає більшого числа рук до роботи) такі комбінації родин так практичні, і зрештою так прості, що мов би диктують ся самими обставинами¹⁾. Не будучи такою скомплікованою й крухою інституцією, як організація родова, такі ширші родини могли зносити легше всякі суспільні й кольонізаційні переломи, могли безконечно довго держати ся як останки родових організацій, або й незалежно від них завязувати ся.

З поміж слов'янських народів, як се вже сказав, найбільше й найживіше задержали ся сі ширші родини у західніх Сербів, тут через те найскорше звернули на себе увагу дослідників та стали вихідною точкою для дальших спостережень. В літературі звуть ся вони звичайно „задругами“, хоч ся назва в дійсности стрічаєть ся тільки спорадично, і виробленого, технічного імени ширша родина не має. Зрештою тут імя не має значіння. Ним означають ширші родини, що складають ся з більшого числа властивих родин, спільного походження по мужеській лінії — до третього, четвертого, часом пятого коліна. Посторонні особи також можуть увійти до неї через ожененне або через ужову, але взагалі така чужородна домішка незначна і такі: мішані задруги стрічають ся рідше, — се передовсім союз рідних по батьку. Вони мають спільне майно, провадять спільне господарство й мешкають у купі, в хатках, зібраних наоколо хати, де мешкає голова — домашин; в середніх задругах буває 15—20 люда, найбільше число, якого вони досягають, се 50—60. Править задругою звичайно старший віком — батько або старший в роді, але не конче; часом домашином буває хтось молодший, особливо до того здібний; вибирає його задруга; коли нема дорослих мужчин, домашином може бути й жінка (особливо мати — удова), навіть дівчина. Домачин заступає задругу перед всякими посторонніми, кермує господарством; одначе права його ограничені: у всіх важніших випадках він не може рішати сам, а ціла задруга. Задруга має своє імя, переважно патронімічне, що додаєть ся до імен її членів. Розростаючи ся, вона розпадаєть ся на дрібніші задруги або поодинокі родини; поділ майна робить ся різно — по числу голов, чи по певним генеалогічним лініям, чи відповідно до більшої або меншої.

¹⁾ Schrader Reallexicon s. 218 і далі. Grosse Die Formen der Familie розд. IX.

скільки праці, вложеної в спільне майно поодинокими родинами. Цілого села задруга не творить ніколи, а входить як складова частина його.

В гірських місцевостях галицької й угорської Русі заховались до наших часів подібні до задруги ширші родини, тільки менші числом — досягають до 25 душ, з неділеним майном, під управою „газди“, або „завідці“, найчастійше — старшого в родині, що кермує господарством і заступає родину перед сторонніми. Такі-ж ширші родини стрічають ся, хоч дуже зрідка, і де инде на Україні, а в минувшій століттю вони стрічались далеко частійше¹⁾. Крім того нам добре звісні форми, що здавна розвинулись у нас з сеї початкової ширшої родини.

В різних околицях України: в Галичині, на Поділю, на Волині і в Полісю ми стрічаємо в актах XIV—XVI в. т. зв. „дворища“; ближші звістки про них маємо з XVI в., коли одначе сі дворища (в латинських актах *agae*) були вже пережитком. Дворище менше тих великих задруг, по великості відповідає тим гірським *газдівствам*. Тільки виїмково стрічають ся більші дворища (як в однім випадку — 27 господарів). Кровний звязок лежить переважно в основі дворища (на се вказують і їх імена, часто патронімічні, або виведені від імен своїх старшин), але чужеродна домішка тут частійша: стрічаємо дворища зложені з двох осібних родин, що мають свої особні прізвища. Що до способів володіння у членів дворища звістки наші дуже бідні; безперечно, в спільнім володінню зіставались луки, ліси то що; орна земля в XVI в., здається, хоч не всюди поділена реально, не була вже і спільною власністю: кождий має свою, бодай ідеальну частину, що відповідає спадщинному поділу, генеалогії членів, не загальному числу голов в данім моменті. Безперечно, давнійше всі взагалі ґрунти були спільною власністю дворища. На зверх виступає дворище як цілість, всякі повинности відбувають ся в дворища, а не в господарства.

¹⁾ Про ширші родини на українсько-руській території: О. Франко: Карпатські Бойки і їх родинне жите — Перший вінок с. 224—9, *Pič Rodový byt na Slovensku a v uherské Rusi, Časopis musea král Českeho*, 1878 особ. с. 193—5, Лучицкій Сябры и сябринное землевладѣніе въ Малороссіи (Сѣверный Вѣстникъ 1889, I і II і особно, по німецьки в *Jahrbücher Шмолера: Zur Geschichte der Grundeigentumsformen in Kleinrussland*) с. 8—9 й ин.

Аналогічне в дворищем явище — се посябринна, „себровство“, спілка „сябрів“. Се теж група господарств, звязаних переважно кровним спорідненнем, часом з неподільними ґрунтами, часом з правами на певні ідеальні частини в спільних ґрунтах і вигодах. В лівобічній Україні, де нова кольонізація і велика соціальна революція дали народу, можна сказати, пережити ще раз на ново цілу еволюцію форм власности, сі посябрини були в силі ще в XVIII віці.

Як на пережитки подібного устрою вказу ще на села околичної шляхти на Поділю, в Барщині, де поодинокі кутки („части“) сел розвинулись із таких дворищ, і ще в XVIII в. не мали докладно поділених ґрунтів¹⁾. Лівобічний хутір у своїм початку був властиво теж нічим иньшим як старим дворищем²⁾.

Дворища або посябрини ми знаємо ближше в часах, коли вони вже кінчили своє існування. Для давнійших часів ми мусимо в них припустити більше значінє кровного звязку і спільне володіннє, так що сі форми стрінуть ся з тими ширшими родинами, і вони разом будуть відповідати „роду“ нашої Повісті. Ми можемо означити його як родинно-господарський звязок групи людей, звязаних кровним спорідненнем по батьку (рідше — з домішкою чужеродців), що спільно провадять господарство під проводом свого старшини, чи „старця“, що „володіє“ сим родом. На обсяг сього староруського роду може вказувати постанова Руської Правди про пімету: право мстити мають батько і сини, брати, сини брата і сестри³⁾ — се й буде звичайний склад такого тіснійшого „роду“.

Память про спорідненнє, розуміть ся, ішла далі сих тісних границь. Але далеко не скрізь і не всюда тіснійші роди чи ширші родини вязали ся почутєм самого споріднення в ширші організації — які б можна назвати справді родами, у властивім того слова значінню. Ми бачимо їх у західніх

¹⁾ Див. Архивъ Юго-зап. Россіи ч. VIII, II, ч. 96.

²⁾ Література: В.-Буданова Формы крестьянскаго землевладѣнія въ Литовско-русскомъ государствѣ XVI в. — Кіевскій Сборникъ 1892, Єфименкової Дворищное землевладѣніе въ Южной Руси, Русская Мысль 1892, IV і V, Любавского Областное дѣленіе в. кн. Литовскаго с. 453—4, мов — Економічний стан селян на галицкім Подністровю (Жерела т. I с. 7—4, про дворища вд Галицькій Русі), Лучицького Сябры и сябринное землевладѣніе.

³⁾ Акад. код. § 1, варіанти у Калачова с. 178—9.

Сербів, де такі родові організації, під іменем братства і племені дожили до наших часів. В „братства“ входять цілі села, чи поодинокі задруги з різних сел, що ведуть свій рід від спільного предка і носять спільне прізвище; число таких братчиків часом рахуєть ся на кілька тисяч, але вони уважають ся своїяками і донедавна не женились у своїм братстві¹⁾. З братств складаєть ся „племя“; з рештою брацтво, розростаючись, само може перейти в племя²⁾. Українсько-руські племена, судячи з різних пережитків, також перейшли через таку стадію коли в склад роду входили не тільки ближні свояки, а й „далекій родочок“, але в старій Русі ми вже не стрічаємо слідів якихось ширших родових організації, хоч дуже правдоподібно, що траплялись не раз групи „родів“ і сіл, що виводили себе від спільного кореня і уважали себе спорідненими. На традицію ще ширших родових груп вказує той загальнослов'янський факт, що старі імена племен дуже часто сформовані в патронімічній формі на — *ичі*; таку форму приймають і назви, що мають на певно не родовий, а територіальний початок, от як наші Дреговичі (пізнійше в тій формі прозивають ся люде навіть від імени міста, як Псковичі, Тверичі і т. д.). Сей факт, що має аналогії й у інших індоєвропейських народів (у Германців нпр. наросток *inga*), вказує, що племена в своїй основі з початку уважались групами людей споріднених, спільного кореня; теж саме значить уживання слова „рід“ в значінню племені, народа — „мы отъ рода Рускаго“.

Але се в IX—X в. був тільки неясний відгомін минулого. Старі родовоплеменні організації, правдоподібно, значно ослабли, або й потратили ся в часах слов'янського розселення й пізнійших колонізаційних флюктуаціях. Ті племена, які виступають перед нами в X—XI, занадто великі, занадто екстензивні, аби в них могла держати ся традиція спільної генеалогії. Певні племенні імена могли бути принесені з правітчини, навіть основою нових племенних груп могли послужити (особливо на територіях ближших до правітчини, до вихідних точок розселення) старі родовоплеменні організації. Але на новій території сформували ся племена, безперечно, під рішучим впливом географічно-колоніза-

¹⁾ Bogišić Zbornik s. 511 і далі, Krauss розд. III.

²⁾ Тут племя означає ширший рід. В старослов'янськім письменстві воно як і рід значить свояків, рід, але також нарід і *φύλη*, *tribus* (сі слова в сьв. Письмі перекладають ся через „племя“), і в сім останнім значінню я його уживаю, в противстваленню до „рода“ (*gens*, *γένος*).

дійних обставин, і тим більше рішучим, чим то було даліше від правітчини, а ближше до кольонізаційної периферії.

З розвитком осілого життя на нових територіях, при значній екстензивності нової кольонізації, родові звязи, очевидно, слабли далі, і за границями ширшої родини почуте споріднення все більше обмежалося певним моральним значінням, без якихось реальніших прикмет, і над ним беруть гору мотиви територіальної близькоти, сусідства, солідарности територіальної й економічної, принцип громадський і — індивідуальний. За ілюстрацію може нам знову послужити наш весільний обряд, де місце традиційного рода вкінці вступують сусіди, члени сільської громади, вже зовсім не звязані спорідненням. Молода спрощує на весілі всіх сусідів, або й все село, і сі сусіди в обрядових піснях титулюються по традиції родом.

Такий перехід від відносин родинних і родових до сусідських і громадських був тим лєкший, що сі відносини сусідські й громадські розвивалися таки на основі відносин родинних або родових, або з значною їх домішкою. Уже при першій розселенню дуже часто, або й звичайно рідні осідали побіч себе групами, і пізнійше, як розросталися й ділилися ширші родини, на старих займанщинах повставали нові родини, звязані спорідненням, і творили громаду, сусідство.

Ширша родина в своїх ріжних формах (задруга, газдівство, дворище) звичайно ніколи не держить ся купи так довго, щоб з розростом своїм дати ціле село, більшу осаду. Спільне господарство вести показується практичним і можливим тільки до певної границі, розширяти його в рамках ширшої родини до безконечности — показується неможливим, і коли таке ведення натрапляє на труднощі, ділиться ся ширша родина на кілька поменьших, що осідають окремо одна від другої на старих ґрунтах і починають господарити осібно, щоб при нормальних обставинах розростати ся й ділитися потім далі. Такий звичай — осідати родинами чи дворищами з'окрема, подальше, серед своїх ґрунтів — очевидно споконвічний загальнослов'янський звичай. Тісно скуплені многолюдні села, які бачимо тепер — були продуктом пізніших господарських і всяких інших обставин. Стару практику представляють нам українські хутори, або села, які без змін задержали ся так, як розвинули ся в поодиноких відокремлених дворищ¹⁾, та села гірські — нпр.

¹⁾ Бачив я нпр. такі околиці руської шляхти на Поділю.

гучульські, де поодинокі хати стоять серед своїх ґрунтів, так що село буває розкидане на кількадесять квадратних кільометрів. Сей старий звичай — селити ся відокремленими родинами, очевидно, представляє нам Прокопій в своїм класичнім тексті про побут Антів і Словян¹⁾, кажучи, що вони мешкають „розкиданими й відокремленими осадами“, „селячись далеко оден від одного“.

Ґрупа таких родин — дворищ, звязана сусідством, економічними, а часто також і кривними звязками, творило з часом село, в нинішнім значінню (в старій Русі се слово такого значіння не мало). Кривний звязок лишав часто свій слід в загальній іменній, часто патронімічній назві, що прикладалась до цілої ґрупи дворищ: численні патронімічні назви осад на нашій території, на *ичі, очі, счї*, вістали ся слідом таких родових звязків. Память приналежности до одного рода мусіла довго жити в членах такої ґрупи, оживляючи ті звязи, які виникали з територіальної близькості, сусідства й мотивів економічних. Ліси, сіножати, води довго зіставали ся в неподільнім уживанню всіх сих родів-дворищ, лише з часом (і то не вповні) воно індивідуалізовало ся. Таким чином і село часто було ґрупою, звязаною родинно-економічними звязками, подібно як дворище, тільки сї звязки були далеко слабші як у ширшій родині, а навіть дворищу, домішка чужеродців могла бути тут далеко більша ніж в дворищу; а й не залежно від неї самий принцип иньший — се вже не рід, а громада. Коли навіть в ширшій родині не видержують ся вповні принципи патріархальних відносин, і до них домішують певні елементи громадські (як можливість вибору голови, ограниченне його власти спільною радою членів рода, право до спільного майна всіх членів, що в разі порушення своїх інтересів старшиною можуть скинути його або жадати розділу) — то в сільській ґрупі родин родовий елемент зовсім іде на другий плян; се громада, зложена в правно і економічно самостійних господарств — дворищ, що самі розпоряджають, самі за себе відповідають і свої справи рішають на зборі старшин поодиноких дворищ. Певний рід, по родовим традиціям, або завдяки матеріальній перевазі може мати першенство чи особливий вплив в такій громаді; громада може лишати старшині сього рода репрезентацію в певних нагодах, чи передати йому якісь постійні функції, але все таки

¹⁾ De bello Got. III. XIV.

власть і управа лежать в руках громади. Спільне володіння задержувалося звичайно тільки що до менше интересних та неподільних земельних просторів,¹ або мало характер лише перехідний — властивого спільного володіння громади у нас, і Словян загалом, не виробилося, і великоросійська земельна „община“ мусить уважатися продуктом пізніших чинників.

Такий процес розвою громади з родини можемо слідити в історичних часах наприклад на селах дрібної руської шляхти, що в своїм життю могла розвиватися вільно, а знову для історії своїх околиць постачає нам документи часом з кількох віків за порядком¹). З усякою правдоподібністю ми можемо перенести такий процес в головних його прикметах в сферу староруського життя: він вповні згоджується як з аналогіями архаїчних форм у інших Словян, так і з фактами староруського життя.

Сільській групі „родів“, — дворищ, по всякій правдоподібності, відповідає громада Руської Правди — „вервь“. Вона з одного боку на стільки невелика, що може ручитися за своїх членів і відповідати за переступ, счинений на її території, з другого боку — се союз вільний, її члени самі розпоряджаються собою і укладають між собою вільні умови. Так в Руської Правди бачимо, що вервь платила за своїх членів „дику виру“, коли не хотіла видати убийника, або убийство було припадкове, але тільки тоді, як сей убийник належав до такого союзу, — коли він „вложився в дику виру“, а як не вложився, то й сам відповідав за себе²).

Для зрозуміння внутрішнього життя такої громади за браком відомостей, можуть послужити подробиці міського громадського життя в давній Русі: міське життя було тільки дальшим ступенем в розвою сільського. Виключивши пізніші елементи княжої адміністрації й дружини, бачимо, що громадські справи порядкує в місті рада — віче старців (віче в Білгороді під 997 р., нарада київських старців під 983 р.). Сама назва останніх показує, що се мусіли бути старшини родин-дворищ, переважно старші люде (у Болгар подекуди й досі так звуться визнач-

¹) З них видані дві збірки: проф. Антоновича про овруцьку околичну шляхту в IV часті Архива Юго-Западної Росії і моя про барську шляхту там же в ч. VIII т. I і II.

²) Карамз. код. § 4 і 6, варіанти у Калачова с. 186—8; про вервь мова ще при огляді суспільного устрою Руської держави (т. III гл. IV). Див. також де що в прим. 47.

нійші господарі, яких 10—20, що держать управу села)¹⁾. Таку-ж назву мав часто старшина громади: в західно-руських землях дуже довго (ще в XVI в.) стрічаємо „старців“, рівнозначних із отаманами або війтами громад; тоді їх вже іменовала власть, давнійше вони бували виборними або дідичними. Як я вже сказав, старшинство в громаді могло в більшій або меншій мірі привязуватись до певного рода; зрештою тут могли бути різні варіанти: в західній Сербії нпр. в одних громадах старшину села вибирають, в інших вибору не буває, а старшиною буває домашин одної й тої самої, найбільш поважаної задруги (кучі); коли ся задруга почне підупадати, а визначить ся натомість иньша, князів беруть з сеї, і т. д.²⁾

Територіальний принцип, що лежить в основі такої локальної сільської організації, становить підставу в дальшій процесі суспільної будови. Вихідною точкою такої ширшої суспільної організації стає город³⁾.

Город, як показує саме слово, се огорожене, безпечне місце. Територія нашого народа, особливо більш засижена — північна її половина, вкрита численними останками сих городів — „городищами“ (сеї термін приходить вже на перших сторонах Повісті: „городище Киевѣць“⁴⁾). Такі городища рахують ся у нас сотками: нпр. в теперішній Київській губ. їх рахують звиш чотирох соток (435), на Волини до півчетвертаста (348), на Поділю понад півтретяста, в Чернігівщині коло півтораста, і т. д., і в них значна частина сягає передісторичних або ранніх історичних часів. Не дурно Скандинави звали Словянщину краєм городів, Gardariki. Пробовано теперішні городища розкласифікувати хронологічно. Дійсно можна з них вирізнити півнійші, правильно-четверогранні городища, збудовані відповідно вимо-

¹⁾ Богішіч Zbornik I с. 521.

²⁾ Богішіч Zbornik I с. 522—3.

³⁾ Про городи й городський устрій див. Соловйова т. I гл. III, Пассекъ Княжеская и докняжеская Русь с. 69 і далі, Самоквасова Древніе города Россіи, 1873, Ключевскій Воарская дума древней Руси — Рус. Мысль 1880 і коротше в книжковім виданню сеї праці. гл. I, Піч Zur germanisch-ungarischen Streitfrage с. 148 і далі. Про класифікацію городищ — Самоквасовъ ор. с. с. 118 і далі, реферати Автоновича (ревуше в Читеніях кнѣв. істор. тов. т. III с. 10 і далі і в Трудах X съѣзда т. III с. 104), Історія Сѣвер. земли с. 52 і далі.

⁴⁾ Іпат. с. 6.

гам артилерійської стрільби і поза тим, полишаючи на боці за-гадкові досі „ровкопані могили“ або „городища-майдани“, лишають ся ще два типи: городища округлі, положені часто на рівнині й окружені невисоким валом, а часом і ровом, — і городища на високих, крутих шпихах, на рогах між ріками та яругами, від приступнішого боку загрожені системою концентричних валів. Ся остання форма уважасть ся типовою для князівсько-дружинних часів, перша — для давніших. Ся класифікація має за собою стільки, що дійсно остання форма стоїть безперечно вище з погляду інженерської штуки¹⁾, а між городищами округлими стрічають ся такі, що мають сліди ще кам'яної культури; але на підставі сього уважати всі округлі городища давнішими, було-б передчасно. Окрім валів город боронили часто деревляними укріпленнями в виді стін²⁾. Коли властивий город чи замок не міг містити всіх осадників, то „передгородьє“ обводили деревляними паїсадами — частоколом (так званий „острог“). Кам'яних укріплень в давній Русі майже не було, навіть кам'яні брами і вежі згадують ся тільки пізнійше і зрідка, як щось незвичайне.

Город ставив ся, очевидно, для захисту, оборони, аби було куди в небезпечні часи сховати своє майно і себе самого. Відповідно тому, в яких обставинах жило то чи иньше племя — більше або менше безпечних, потребувало воно й більш або менш густої сітки таких городів. Захисту треба було не тільки від сторонніх ворогів: поміж дрібними волостями та племенами вели ся завзяті бійки, і з огляду на них треба було мати якесь прибіжище. Для ірупи з кількох сусідніх сел було доконечною потребою мати свій город, часом же і для ще дрібніших іруп людности — для поодиноких сіл треба було свого городка. Як

¹⁾ Як приклади городищ сього типу можна вказати нпр. городище вишгородське під Києвом, в Галичині — коло Звенигорода (пов. Бібрка), над с. Підгородищем, на незвичайно крутій горі, обведене кількома лініями валів.

²⁾ Пор. опись облоги м. Рима в Іпат. л. с. 406: „Римовичѣ же втвориша ся в городѣ, и възлѣзше на заборолѣ, и тако божиниѣ судомѣ летѣста двѣ городици с людьми тако къ ратнымѣ“. Се близько підходить до пізньої фортифікаційної техніки деревляних замків в наших землях, описаної мною в моїй першій праці: Южнорусскіе господарскіе замки въ пол. XVI в. (1890), коли стіни „рубили ся“ з колод, сі „городні“ заповняли ся землею, а над ними стінами стелив ся поміст і рубили ся бруствери — „заборола“, „облаикovanja“.

широка була ся потреба, видно з вступних легенд Повісти (при своїй легендарности вони мають в собі образ дійсних обставин життя). Кий, кажуть вони, прийшовши з своїм родом над Дунай, поставив для себе осібний городок. Три київські брати з своїми родами ставлять собі городок. Розуміть ся, яка група ставила собі городок, такий він і був. Поруч з великими городищами, на кілька моргів, стрічаємо й дуже невеликі, де могло змістити ся хіба кілька родин із своїм майном.

Будова і поправлювання города утворювали певний звязок між учасниками — сусідніми громадами, звязок чисто територіальний, незалежний від того, чи сї громади уважали себе рідними чи ні. Поруч із тим повставали й иньші звязки — спільна оборона під час війни, збирання потрібних засобів на спільні цілі, забезпечення публичного спокою, переслідування провинників і злочинців. В часах Литовської держави ми бачимо в наших землях зовсім незалежні від урядової адміністрації союзи сусідніх сіл — громад, в певних територіальних границях, що чинили суд в карних справах своєї території на осібних „вічах“, куди сходили ся господарі всіх сих громад; се так звані копи. В XVI в. вони вже доживають свій вік, і початки сеї інституції лежать по всякій імовірности в староруських часах.

Засновані для захисту в часи небезпечности, деякі городки зіставались і на далі тільки сховищами для невеликих груп сусідніх сіл, порожніми в часи спокою. Иньші-ж з часом прибирали більше постійне значіння, ставали центрами не тільки для своєї безпосередньої околиці, але й для сусідніх городів та їх округів. На се могли впливати різні обставини. Там, де більш розвинений був родовий елемент, город найстаршого рода в певнім племені натурально міг стати й центром для иньших городків; але у нас, як я сказав, слідів такого ширшого розвитку родового елемента не помічаємо в історичних часах, тож зіставляючи на боці сю причину, як можливу тільки, вкажемо иньші. Причиною значіння могло бути особливо міцне положення городка, міцнійше від иньших, або його особливо важне стратегічне значіння, що примушувало брати участь в його обороні всі сусідні округи; взагалі потреби оборони могли тут відігравати важну роль. Але не менш важне значіння мали торговельні мотиви: городок, положений на якійсь торговельній дорозі, ставав торговельним осередком ширшої околиці; в нім з часом появлялась постійна людність торговельна і промислова; являлась по-

треба особливої оборони для нього під час війни. З тих чи інших причин визначивши ся, такий городок все більше притягав до себе людности, що осаджувала ся стало в його окопах, а коли ті тісні окопи не містили їх, поїд ними, і так виростав „острог“ — огорожені оселі наоколо властивого „города“. Разом з тим такий город ставав центром ширшого округу: громада його „громад“ набувала особливого впливу в усяких справах; її голос рішав для всього округу; вона веда провід і задавала тон: „что же старѣйшии едумаютъ, на томъже пригороди стануть“¹⁾, старше місто рішав справу і для своїх пригородів, себ то для міст, що стояли під його політичним впливом, його гегемонією, — ся максима суспільного життя старої Руси, певно, мала свій початок в житю таких дрібних округів „волостей“ і доперва з них була перенесена на ширші. На зверх така еволюція суспільних відносин давала себе знати часом тим, що людність округу, котра „тягнула“ до сього центрального города, приймала його імя, що заступало й виводило з уживання стару племінну назву. Так являли ся Бужане і Червняне на території Дулібів, або Полочане, Смольняне і Псковичі на території Кривичів, і т. и.

Сі системи, гегемонії міст були незвичайно важним творчим моментом в дальшій розвою руського суспільно-політичного устрою. Вони розвинули ся не скрізь однаково, в залежности від більшої чи меншої інтензивности культурного й політичного життя, від більшого чи меншого розвою городського устрою. Тим часом як в одних землях — нпр. у Сіверян, у Дулібів, у Полян, сі городські організації від початків історичного життя заступають місце старої племінної, у Деревлян, у Радимичів, Вятичів не розвинулись такі сильніші городські центри, сі землі довго заховують свій аморфний племінний устрій, і самі племінні назви живуть довше. Особливо се треба сказати про Вятичів, що ще в XII в. виступають все під своєю племінною назвою, в тім же аморфнім стані, без якихось визначніших політичних центрів.

Городський — чисто територіальний устрій стрічав ся з племінним поділом, і з комбінації сих двох елементів утворювали ся на місці початкових племінних територій-земель, нові землі-волости (волость — власть, підвласна територія, організація). Бачимо, що території племен з слабо розвиненим городським життям, без сильних городських центрів, були притягнені

¹⁾ Лавр. с. 358.

до сусідніх чужоплеменних центрів — Деревляне до Києва, Радимичі й Вятичі до Чернигова. З другого боку сильний розвиток городських центрів приводить до розкладу племінної території на кілька волостей-князівств: так Сіверщина поділилась на Чернігівську й Переяславську, Кривицька територія — на Смоленську й Полоцьку (або й Псковську) волость. Тільки тут треба застерегти ся: на зміцненні звязків города з пригородами, на перетворенні сих звязків в формальну залежність пригородів від города по всякій імовірности рішучо вплинув князівсько-дружинний устрій. Ми бачимо сі відносини у нас всюди уже так, як вони вже уложили ся за часів розвою сього нового політичного елемента. Не знати, чи без нього гегемонія города над пригородами була чимсь більшим як моральною перевагою, моральним впливом. Можливо, що вповні конкретною залежність від „города“ його „пригородів“ стала аж тоді, як в городі засів князь, чи його намістник, в засобом військової сили для піддержання свого престижа.

V.

Початки Руської держави.

„Словяни й Анти, каже в своїй князівській характеристиці Прокопій, не правлять ся одною особою, але в давніх часів живуть громадським правлінням, і для того у них всякі справи, в добрі чи в злі, рішає громада“. „Вони не мають правління й живуть в ворожнечі між собою“, каже трохи пізнійший Маврикій і далі поясняє: „у них багато начальників (*ρῆγες*), які не живуть у згоді, так що добре притягати декотрих з них на свій бік намовами або дарунками, особливо ближших до наших границь, і тоді на інших нападати, аби спільна війна не злучила їх до купи та не звела під одну владу¹⁾).

Сими дорогоцінними звітками характеризується політичний устрій наших племен в часах розселення, найстарших часах, куди ми в розсліданні політичного життя їх можемо сягнути. Протиставляючи політичне життя східно- й південно-слов'янських племен сильно централізованому, монархічному політичному устрою імперії, обидва візантійські письменники з притиском підносять, що сї слов'янські племена не мають такої централізованої монархічної влади.

¹⁾ Τα γὰρ ἔθνη Σκλαβηνοὶ τε καὶ Ἄνται οὐκ ἄρχονται πρὸς ἀνδρὸς ἑνὸς, ἀλλ' ἐν δημοκρατίᾳ ἐκ παλαιῦ βιοτεύουσι, καὶ διὰ τοῦτο αὐτοῖς τῶν πραγμάτων αἰεὶ τὰ τε ξύμωρα καὶ δύσκολα ἐς κοινὸν ἄγεται — Procopii De b. G. III. 14. Ἄναρχα δὲ καὶ μισάλληλα ὄντα οὐδὲ τάξιν γινώσκουσι οὐδὲ κατὰ τὴν συσταδὴν μάχην ἐπιτηδεύουσι μάχεσθαι... Πολλῶν δὲ ἔντων ῥηγῶν καὶ ἀσυμφώνως ἐχόντων πρὸς ἀλλήλους οὐκ ἀποπον τινὰς αὐτῶν μεταχειρίζεσθαι ἢ λόγους ἢ δῶροις καὶ μάλιστα τοὺς ἐγγυτέρω τῶν μεθορίων, καὶ τοῖς ἄλλοις ἐπέχεσθαι, ἵνα μὴ πρὸς πάντας ἔχθρα ἔνωσιν ἢ μοναρχίαν ποιήσῃ — Mauricii Strategicum XI. 5 (p. 218 ed. Scheffer).

Се, очевидно, правда. Анї в прасловянській добі, анї в часах розселення, анї у сих, анї у иньших словянських племен не виробило ся сильної монархічної власти, міцної воєнної організації. Зрештою і у иньших індоевропейських народів сильна монархічна власть являєть ся продуктом пізнійшої еволюції, часом навіть дуже пізньої. Як я вище сказав, в часах словянського розселення у українсько-руських і взагалі у словянських племен можна припускати ще досить живу родову й племінну організацію, і на них мусіла опирати ся їх політична організація в тих часах. Звістки античних письменників, які ми маємо про антські й сусідні словянські племена сих часів, належать, очевидно, до стадії такого родового і племінного життя¹⁾, і можуть до певної міри відтворити перед нами політичний устрій їх на сій стадії суспільного розвою.

Хронологічно йдучи ми повинні зачати від переказаної у Йордана звістки про війну Остготів з Антами за Вінїтара, в останній чверті IV віку. Вінїтар воює з Антами, в початку його боють, але він потім поправляєть ся й бере в неволю та розпинає „короля Антів Божа з синами і сімдесятьма старшинами“²⁾. Я ввазував на своїм місці³⁾, що ся звістка про конфлікт Готів з Антами має значні права на наше довіре, але розумієть ся — до її літературної, стилістичної форми не можна привязувати багато значіння. Тому титул короля (гех), наданий тому Божови, треба, розумієть ся, відложити на бік. Поминаючи його, маємо перед собою звістку про якогось більшого антського вождя, що розпоряджав більшими силами, так що міг побити Остготів (сеї подробиці легенда певно вже не видумала), отже вождя більшого антського племені, або скорше — кількох племен, і поруч нього — велике число старшини, правдоподібно — начальників, старшин родів антських.

В оповіданню про боротьбу Антів з Аварами, в середині VI в., ми стрічали ся з иньшим чільним провідником Ан-

¹⁾ Супроти сього можна для доповнення образу уживати аналогій з родово-племінного життя иньших індоевропейських племен. Належить ся одначе бути на сій точці дуже здержливим і обережним, бо індоевропейський родово-племінний побут взагалі досить невиразно вирисовуєть ся перед нами. Про літературу початків політичної організації у Словян див. примітку 48.

²⁾ *regem eorum Boz nomine cum filiis suis et LXX primatibus — Getica cap. 48.*

³⁾ Ст. 154, пор. 157—8.

тів. Візантійський письменник називає його Меваміром, „сином Ідаризія, братом Келагаста“. Сей Ідаризій був висланий в посольстві до Аварів після невдатної битви Антів з Аvaraми, аби викупити невільників. Але бувши чоловіком мовним і сміливим в словах¹⁾, він себе й говорив перед Аvaraми занадто гордо як на посла, і ворожий Антам Болгарин використав се та намовив Аварів його убити, представивши, що сей чоловік має великі впливи у Антів і потрапить противстати кождому ворогови²⁾. Отже перед нами чоловік, з якогось високого роду — його брат і батько, очевидно, були також людьми, звістними, впливовими, коли їх називає грецький письменник; свої впливи завдячував він, очевидно, не тільки особистим здібностям — що був добрим бесідником і здібним вождем, але й значінню свого роду, що передовсім видвигнуло його. Ми бачимо рід, династію, не якусь просто родову, а племінну, значінне котрої не обмежало ся, мабуть, навіть її племенем, а йшло ще далі. В „гордих словах“ її репрезентанта можемо відчувати чоловіка певного своїх сил і впливів. При охоті й відповідних обставинах, як дає зрозуміти автор, міг він відограти ролю Божа та стати на чолі більшої групи антських племен і організувати більші воєнні сили.

Ми бачимо таким чином племінних начальників, що мали більше-менше постійну, виборну або дідичну, власть в своїм племени, а в певних хвилях, коли більші групи племен поривали ся до солідарної акції, оден з них, вибором народа, проголошував ся чи признавав ся спільним вождем. У подунайських Словян, з котрими Греки стикали ся частійше, а котрих політичний устрій сучасні грецькі письменники вповні ототожують з антським (така однаковість зрештою сама собою вповні правдоподібна в тодішніх обставинах), ми стрічаємо таких начальників і вождів з досить виразними означіннями їх власти — згадуєть ся нпр. „земля Ардагаста“, що в иньшій разі виступає вождем війська; називаєть ся „Пірагаст племінний начальник (філарх), провідник ватаги (війська)“, „Музок в варварській мові званий рікс“, і т. и.³⁾

Таких начальників племен, очевидно, має на гадці Маврикій, кажучи, що Словяне й Анти мають багато „ріксів“, *ῥήγες*,

¹⁾ *στωμόλος τε ὦν καὶ ὑψαγόρας.*

²⁾ Мевандр — *Hist. Graeci minores* II с. 5—6.

³⁾ *τὴν ἀμφὶ τὸν Ἀρδάγαστον χώραν* — *Theophilacti* VI. 7 i I. 7. *Περάγαστος φύλαρχος δὲ οὗτος τῆς πλεθύους ἐκείνης* — *ib.* VII. 7. *Μουσώκιον τὸν λεγόμενον ῥήγα τῆ τῶν βαρβάρων φωνῆ* — *ib.* VI. 9.

які звичайно не живуть в згоді між собою, і тільки спільна небезпечність, спільна війна може звести їх до купи і висунути над ними одного проводира.

Ужитий ним тут термін *ῥήγες* може бути не простим літературним означенням (лат. *reges*), якими без трудностей античні письменники означали різних варварських начальників, не журячи ся, які титули в дійсности вони носили, а транскрипцією дійсного слов'янського титулу, уживаного між Антами й подунайськими Слов'янами для таких племінних вождів. Таку гадку піддає що йно наведена згадка (Теофілакта Сімоката, сучасника Маврикія) про того Музока, „званого в варварській (значить — слов'янській) мові *ῥήξ*“. Звістка, як ми бачимо, доєсть категорична, і хоч в історичних часах сей титул вийшов у Слов'ян з уживання¹⁾, лишаєть ся вповні можливим, що в часах праслов'янських се слово уживало ся в такім значінню. Діло в тім, що се загально-індоєвропейське слово (санскр. *gāj* — раджа, лат. *gex*, старокельт. *gix*) було, видно, затратило ся в германській і слов'яно-литовській групі язиків, але під культурним впливом Кельтів пішло розповсюджувати ся між ними на ново. Від Кельтів прийняли його Німці (з старокельтськ. *rigs*, ірл. *ríg*, тотське *reiks* — начальник, ірл. *ríge*, г. нім. *rihhi* — держава, *Reich*). Від Німців, може — Готів спеціально, прийняли його племена литовські, а разом з ними, можливо — і слов'янські: старопрус. *rikis* — пан, *riks* держава, руськолитовське *рыкунья*, *господиня*; тут би було місце й для слов'янської форми тогож слова, як титулу племінних начальників.

Інший такий титул, перейнятий також від Німців (Готів?), ще в часах праслов'янських, або при самих початках розселення — се князь, *кънязь*, з горішномім. *chuning* (властиво княжич, королевич, з **kuni*, король, з патронімічним наростком *-ing*) (старопрусське *konagis*, фінське *kuningas* — король, лит. *kúningas* — пан, *св'ященик*, і т. и.). В яким значінню було з початку перейняте се слово Слов'янами — чи значило воно найвищих, найбільших вождів, так як кілька століть пізнійше перейняте кроль, король (з імени Карла Вел.), чи в широкім значінню власти взагалі, в тім роді як слов. *жупан*, годі ска-

¹⁾ Але може з сею старою традицією стоять в зв'язи фрази Га-шувської літописи: „Бѣла риксъ, рѣкъный король угорський“, „риксъ ти угорський, рѣкъне король“ — Іпат. с. 507 і 554. Літописець, очевидно, має на гадці титул *gex*, але передаючи його в такій формі, хто зна, чи не робив се під впливом старого слов'янського титулу?

зати. Ми бачимо пізнійше се слово в дуже відмінних значіннях. Подекуди воно уживало ся, видно, як почесний титул взагалі і напр. у Поляків дало слова *książe* і *ksiądz* (так як литовське *kúningas*). У східніх Слов'ян означає володаря, державця, старшину певного територіального округу, більшого або меньшого (так в XIII в. болоховські князі представляють собою старшин дуже дрібних міських округів). У полудневих „князь“ сходить на значінне сільського старшини — в такім значінню уживається воно тепер, і в такім же значінню перейшло — чи під болгарським, чи під угорсько-руським впливом в практику громад волоського права, де князь означає сільського старшину (рівнозначного з *jude*, *judec*)¹). При такій хиткості значіння сього слова, про його силу в праслов'янських часах можна ставляти хіба різні гіпотези²). Не забігаючи далеко на се поле, я тільки зазначу, що перейняте чужих термінів для влади дуже часто робить ся для означення висшої категорії таких властей, і так могло бути з термінами *chuning* і *reiks* — вони могли бути перейняті для означення визначнійших племінних старшин.

При родовій організації одначе такі начальники племен, як би вони не називали ся, були властиво *primi inter pares*, чільнішими між иньшими „старцями“ — старшинами родів племені, і всякий важнійший крок мусів настати за відомостію і згодою тих старшин. Тут перший прояв слов'янської „демократії“, як її називає Прокопій — демократією її можна було назвати лише в протиставленню до візантійсько-римського монархізма, бо в дійсности се був устрій скорше патріархально-аристократичний, де могли мати голос лише старшини родів, як у пізніших, історичних часах (XI—XII в.), з упадком родового устрою, мали голос батьки родин. Далі — всякі справи, що виходили за границю племені, потребували згоди й рішення зборів старців і взагалі народу в дотичних племен. Прокопій дає нам в кількох словах дуже цінний образок такого ширшого віча Антів в епізоді про псевдо-Хилвудія. Коли розійшла ся чутка про того псевдо-Хилвудія між народом, каже він, зібрали ся майже

¹) Див. інтересну розвідку проф. Богдана: *Über die rumänische Knesen*, *Archiv für sl. Phil.* т. XXV—XXVI.

²) Ставлено не раз здогади, що перейняте сього слова стало ся наслідком пановання Готів над Слов'янами — таку гадку ще недавно розвинув *Peisker Zur Socialgeschichte Böhmens*, 1896—8. Воно, розуміється, вповні довільна.

всі Анти; вони рішили вести справу спільно, обіцяючи собі великі користи з того, що мають в своїх руках грецького вєводу Хилвудія¹⁾. На своїм вічу вони погрозами примушують того чоловіка удавати Хилвудія, і плянують якусь, неясну ближше, акцію супроти Візантії й подунайських Словян, з якими вони тоді поріжнили ся були. На подібних ширших вічах мусіли рішати ся взагалі всякі справи, що вимагали солідарної діяльності племен, чи груп родів, як спільна війна, організація воєнних сил, вибір спільного вєжда з поміж племінної старшини, і т. д. „Всякі справи, добрі чи злі, рішає громада“.

Така солідарна акція більшої групи племен була не легка і не трівка. Прокопій, а ще більше т. зв. Маврикій підносять велике розрізнення начальників, нездатність мас до субординації. Маврикій толкує сим браком карности навіть способів війни у Словян — що вони не знають бити ся в тісних, правильно уставлених лавах, ані люблять виступати на місцях голих і рівних, а воліють засідки, напади нечайні. Їх рішення змінні й не стійні, бо одні однім перечать з зависти й амбіції та роблять на перекір, тому не можна спускати ся, каже він, на їх умови й слова. Тільки моментальна, спільна небезпечність перемагала єї ріжницї й могла привести до підпорядковання своїх гадок власти одного (*μοναρχίαν ποιήσῃ*). Та й то така солідарність лєдво чи обіймала коли небудь всі антські племена. В наведенім оповіданню Прокопія ніяк не можна брати буквально його слів про участь в нараді „майже всіх Антив“. Правдоподібно, мова тут про ближші до візантійських границь антські племена, а не всіх Антив від Дністра до Дунаю.

Так отже представляють ся нам політичні відносини українсько-руських племен в часах розселення: групування в численні невеликі групи (зб. племінні), з начальниками на чолі; судячи по численности й ролі сих останніх були єї племена менші від таких, які бачимо у нас в X—XI в., але мусіло се бути щось більше як прості роди, хоч би й ширші; постійної одностайної політичної організації нема, тільки від часу до часу одностайні солідарні акції в спільній небезпечности чи інтересі; широке значінне віча поруч старшинських дїнастий; від часу до часу ширші віча давали власть вибираним з поміж сеї

¹⁾ Ἐπεὶ δὲ λόγος περιφερόμενος ἐς ἅπαντας ἦλθεν, ἠγείροντο μὲν ἐπὶ τούτῳ Ἄνται συεθόν ἅπαντες κοινῆν δὲ εἶναι τὴν πράξιν ἡξίουν — Procopii De bello Got. III. 14.

старшини воєнним вождям, що ставали по над звичайними властями, й організували більші воєнні сили.

По звітках Маврикія ми знаємо три століття, перше ніж знаходять ся джерела, які-б кинули світло на політичні відносини наших племен — ми маємо якісь докладніші дати про них не скорше як для X віка.

За сей час колонізація стужніла (флюктуації викликав тільки поворотний рух зі степів під натиском турецьких орд), та й звістки наші з сього часу дотичать не тої рухливої на пів-кочової периферії, як звістки про Антів Прокопія та Маврикія, а масивнішої, інтензивнішої колонізації північних земель. Родовий устрій за сей час ослаб, перейшов в стадію розкладу. Племінний устрій отяжів, і над ним беруть перевагу відносини територіальні, сотворені городським житєм. Все се мусіло внести певні модифікації в політичний устрій, і ми бачимо в нім значні відміни в порівнянню з Sturm- und Drang-періодом антських часів.

Племінне угруповання сих часів ми вже знаємо. Повість наша, скільки тільки могла — виразно вказує, що поділ на племена був тоді етнографічний; племена різнились етнографічними прикметами: „имѣхуть бо обычая своя, и законы отець своихъ, и предания, каждо своя поровъ“, каже літописець і стараєть ся схарактеризовати різниці в звичаях, обрядах і побуті сих різних племен. Ся характеристика не скрізь випала щасливо, але для нас важний погляд старого книжника з тих часів, коли значінне сього поділу ще не могло зовсім забутись, — що се був етнографічний поділ. Дійсно археологія виказує певні різниці похоронного обряду й культурної обстанови у різних племен. Можливо, що з часом і діалектологія викаже докладніше сліди племінних різниць в мові, бо різниці діалектів могли служити теж для відрізнєння, так само як і різниці в культурі. Сі різниці могли істновати між племенами в зародку ще на правітчині, могли витворитись і на нових оселях протягом довшого часу; не треба їх собі побільшати: вистає часом і невеликих відмін, щоб люде з певної місцевости відрізняли себе від сусідів, як осібна група. Теорія, що староруський поділ на племена був політично-географічний, бо, мовляв, дрібних відмін в звичаях і стані культурности не вистало-б на таке розрізнєнне, не стійна. Політичне групування бачимо пізнійше, і тоді назви земель, взяті від імен політичних центрів, вступаютъ в часом давніші — племінні, етнографічні

назви. Так ми бачимо, що імя Дулібів заступає ся новими назвами Бужан, Волинян, Червенських городів і т. и., і то вже дуже рано, тим часом як у інших племен, як Деревляне, Вятичі, де не виникло таких політичних центрів, племінні назви живуть ще довго потім¹⁾.

При своїй великості й екстензивності — при величезних територіях, котрих части часом досить слабо були з собою пов'язані, ці племена для політичної організації були взагалі дуже важкою підставою, й звичайно розбивали ся на дрібніші кусні в півнійшій політичній організації. Деякі факти вказують одначе на певну живучість первістних племінних тіл, значить — існування певної внутрішньої, бодай моральної зв'язи. Се питання живучості старого племінного поділу і його значіння в півнійшій політичній групуванні взагалі не легке. В літературі висловлялись супротивні погляди на се, і для в'яснення сих питань маємо дуже мало матеріалу, головню — що не знаємо докладно етнографічних границь. Одначе деякі факти в'язно свідчать, що старі племінні відносини не лишили ся без значіння в півнійшій. Такі сліди живучості їх, як напр. відокремлення в осібне князівство київських Дреговичів в XII в., довга окремішність, під своєю племінною назвою Вятичів, до певної міри — й жива пам'ять про границі земель, кажуть нам числити ся з старими етнографічними групами як основою півнійших політичних організацій. Правда, ці останні не завжди докладно відповідали етнографічним групам. Не кажучи, що з часом з одного племені виходило кілька груп і навпаки — кілька племен лучило ся в одну групу (напр. Чернігівське і Переяславське князівство на сіверянським ґрунті або Київське — зложено в Полян і Деревлян), — політичні центри могли при-тягати частини чужої етнографічної території (не треба при тім забувати про невіразні часом етнографічні границі, мішану ко-

¹⁾ Теорію про політичний характер староруського племінного поділу виставив Барсов в своїй Географії Начальной лѣтописи гл. IV, вид. 2 с. 29 і далі: „при в'ясненню значіння т. зв. східно-словянських племен треба відсунути всяку гадку про етнографічні відмінні; кожда галузь східнього Словянства була не етнографічною, а політичною одиницею“. Недавно сей погляд розвивав, хоч не дуже консеквентно проф. Філівич в своїй Історії древней Руси с. 221—3 й на ин. місцях. Проти теорії Барсова виступив особливо Майков в своїй рецензії на його працю — Замѣтки по русской истор. географіи, Ж. М. Н. II. 1874, VIII.

льонізацію і т. и.). Але бути в певній мірі основами політичної організації се племенам не перешкоджало, і на прикладі тої самої Київщини ми можемо бачити, як гень-гень пізнійше, в XII в. відрізнялась в поглядах сучасників властива „Руська земля“ — земля Полян від „київських волостей“ — чужоплеменних округів, що залежали від Києва¹⁾).

Творчим одначе елементом в політичній організації й політичних відносинах сих часів стало городське жите, городські відносини. З комбінації племенного підкладу з елементом городським повстають нові „волости“, території, звязані в певними городами, як їх політичними центрами²⁾, і вони стають властивою підставою дальших політичних відносин. При тім розвій сих міських організацій стає, можна сказати, мірою культурного розвою поодиноких племен: там де культурне жите, торговля, зносини, городське жите були більше розвинені, розвинули ся й більші міста та стали центрами більших територій; там де не було того культурного життя, не виробили ся такі міські гетемонії, й племінна територія складала ся з більшого числа дрібних міських громад.

Політичні відносини в середині таких більших і меньших міських громад і між ними одначе близько анальоґічні з політичними відносинами антських часів — при всіх модифікаціях, внесених розвитком міського життя і перевагою територіальних принципів над родово-племінними. Як тоді племінні, так тепер ви-

¹⁾ Про вплив племінного поділу на пізнійший політичний уклад Руси виразно висловив ся вже Пассек — Княжеская и докняжеская Русь, потім сей погляд розвинув Костомаров і положив його в основу своєї звісної теорії про федеративний принцип давнього руського устрою (Мысли о федеративномъ началѣ древней Руси); сей погляд ліг в основу і київської серії монографій поодиноких земель. Против нього з одного боку говорять ті, що признають старий племінний поділ знищеним пізнішим поділом на князівства: сей погляд виразно висловив уже Соловійов І с. 691 (т. III гл. 1), йогож знаходимо й у Ключевского Боярская дума³ с. 25; з другого боку — виступають против нього противники етнографічного розуміння племінного устрою, як Барсов, Філівіч (див. попередню нотку).

²⁾ В класичній характеристиці городських відносин староруських часів, поданій Суздальською літописею (Давр. 358), системи старших і меньших городів звуть ся „волостями“, себ-то політично-адміністративними тілами: „Новгородци бо изначала, и Смоленяне, и Кыяне, и Полочане, и вся власти якоже на думу на вѣча сходятся: на чтоже старѣйшии сдумаютъ, на тожьже пригородаи стануть“. Пор. аналізу терміну „волость“ у Сергѣевича Русскія юридическія древности І с. 3—5.

ступаютъ перед нами волости городські, з „князями“ на чолі, і з тим же „громадським правлінням“ в своїм політичнім життю.

Літописець представляє собі, що перед київською династією князі істновали скрізь — у Деревлян, Дреговичів, Полян і ин., род київських братів держав „княження въ Поляхъ, — а въ Деревляхъ своє, а Дрьговичи своє, а Словене своє въ Новѣгородѣ, а другия на Полотѣ“¹⁾). Хоч ся звістка стоїть в звязку в легендою про київських братів, сама по собі вона вповні правдоподібна. Зрештою знаємо таки поіменно князів, що не належали до київської династії і були останками давнішого суспільного устрою, як деревський князь Мал, вятицький князь Ходота. На жаль тільки ближших подробиць про сих князів маємо дуже мало; про Мала Повість оповідає лише, що повстанне Деревлян на Ігоря стало ся по нараді Деревлян „з своїм князем Малом“, і що потім вони пробували висватати за нього Ігорову вдову²⁾). Про Ходоту знаємо ще менше: маємо тільки коротеньку, голу згадку в автобіографії Мономаха, що він двічі (дві зимѣ) ходив в „Вятичі“, на „Ходоту и на сина его“³⁾). Слова Повісти про старі „княження“ у різних племен звучать не ясно: не видно, чи автор представляв собі по одному князю на ціле племя, чи по більше. Так само неясно виглядає, чи той князь Мал княжив над цілою Деревською землею, чи було там кілька князів. Говорячи про того князя Мала, Повість зве його просто „деревським“ князем, „Деревляне звать його „своїм князем“, з чого-б ніби виходило, що він був князем усієї Деревської землі. Але від народнього переказу, записаного в народніх уст по сто літах, не все можна жадати такої докладности, і легенди взагалі люблять генералізувати. На иньшій місці легенда (чи автор Повісти) вкладає в уста послів Мала такі слова: *наши князи добри суть, иже роспасли суть Деревскую землю*“. Тут мова іде вповні виразно про більше число сучасних деревських князів⁴⁾). Се відповідає і словам Повісти про потомство всіх трох київських братів, що княжило в Полянській землі⁵⁾). Реально беручи річ, також трудно, майже неможливо предста-

¹⁾ Іпат. с. 6. ²⁾ Іпат. с. 34—5.

³⁾ Лавр. с. 239, титулу князя він в сій записці не має, але се не зміняє річи.

⁴⁾ Толкованне про династію князів, що наступали по собі, можна зробити тільки в певним натяганнем тексту.

⁵⁾ „По сей братьи почаша держати родъ ихъ княжение въ Поляхъ“.

вити собі, аби такі величезні племінні території держали ся під власттю одного князя, при браку воєнної й адміністраційної організації, і при таким, досить другоряднім становищу князя по при віча, як то бачимо у таких не-воєнних князів.

Що до цього останнього, то дуже цінною і цікавою ілюстрацією служить те ж оповідання про деревлянську війну. Князь чи князі грають зовсім другорядну ролю в цілій історії, всю справу ведуть самі Деревляне, „лучшіи мужи, иже держать Деревьскую землю“. Повстання стало ся після того як „Деревляне“ „здумали з князем своїм Малом“, але остаточно рішають справу вони, і в дальшім оповіданню літописець (чи легенда) зовсім ігнорує Мала. а говорить за самих Деревлян; оженив свого князя з Ігоровою удовою знову постановляють „Деревляне“, і посольство до Ольги посилас в сій справі „Деревьская земля“. Се все вповні відповідає старому „демократичному“ устрою Антів і зовсім правдоподібно. Але власне при такій невизначній ролі князів, при браку взагалі якоїсь міцнішої політичної організації на цілу землю-племя, дуже не ймовірно, аби могла виробитись єдина княжа власть на цілу землю. Правдоподібно, в землях племен, особливо з слабше розвиненою політичною організацією, от як і в Деревлянській, були князі в більшім числі, в мійських округах, щось як пізніші князі дрібних болоховських громад тої-ж Деревської землі, з слабою власттю, з другорядним значінням побіч громади з її „ліпшими мужами“, а поруч таких князівств могли істновати й округи — „волости“ без князів, що правились самими тільки „ліпшими мужами“, земськими „старцями“, як і в пізнішім руху против князівсько-дружинного устрою (в середині XIII в.) поруч болоховських князівств ми бачимо безкняжі громади на Побожу¹⁾.

В світлі сих спостережень дістає певну цінність одна обставина, на котру зверну тут увагу: в оповіданнях Повісти, де йде мова про племена перед заціпленням у них князівсько-дружинного устрою, нема мови про князів, тільки про самі племена: Поляне, Уличі, Деревляне воюють, параджують ся, иньшими способами себе проявляють; з племенами воюють київські князі, — і ніде не сказано, аби вони ходили походом на князів уличських, чи сіверянських, чи вятицьких. Очевидно роля князя, в переддружинних часах никла перед волею й ро-

¹⁾ Про се в т. III гл. 2.

лею волости-землі, її віча, і тому з князями не числить ся традиція. Одним одинокий виїмок, де князь названий — се той деревський князь Мад¹⁾. Але-ж на те є й виїмова причина: народній переказ обертає ся коло глузливого представлення невдалого сватання деревлянського князя до київської княгині. Але й тут, як ми бачимо, він слідом усунений на другий план, і виступають самі „Деревляни“.

В порівнянню з полудневими антськими начальниками князі північних українських волостей IX—X в. грали мабуть ролю навіть менше замітну. В напів-кочовничім, воевничім і розбійничім житю чорноморського розселення, антських начальників мусимо представляти собі на чолі воєнних ватаг, дружин; ближше звязані з своїми вождями, вони давали їм певну підпору й значінне в усіх справах в середині племені. В осілім, хліборобським і господарським житю північних волостей не було таких обставин для витворення дружин, а з тим — і для розвитку князівської влади. Групування волостей і князів в ширші союзи, в солідарні акції, які-б обіймали ціле плем'я, з одним вождем на чолі, в обставинах IX—X вв. північних, ліпше захищених країв, також, певно, йшло тяжше, мусіло перемогти більшу інерцію, як в рухливім житю VI в. Тільки з появою дружини в Києві підносить ся значінне тутешнього князя й починаєть ся концентрованне волостей коло нього. Чи було що небудь подібне перед тим, вістаеть ся невідомим.

Одинока звістка, що може піддати гадки про якусь ширшу політичну організацію по за Києвом — се звістка вже нам згадка Масуді про державу Валінаана й її короля Маджака²⁾. Племя Валінаана, каже він, одно з основних, головнійших племен словянських; давнійше йому підлягали всі иньші племена, бо воно мало над ними власть, і його королю підлягали королі иньших племен, але потім настали між ними непорозуміння, не стало порядку, племена відлучились і стали мати незалежних королів. В сім оповіданню, розумієть ся, багато побільшення, і в кождім разі про таку величезну державу, як зі слів Масуді виходило-б, не можна думати. Його звістки про словянські племена взагалі не дуже докладні, а орієнтованне в них незви-

¹⁾ Імя Ходоти не йде в рахунок — воно записане в автобіографії Мономаха.

²⁾ Варіанти: Махак, Маджаль, Бабак. Про звістку див. вище с. 182.

чайно утрудняє велика заплутанина й непевність в іменах. Так і з сею звісткою. Вона незвичайно загальна, а імя Волинян і їх короля читають ся так ріжно, що властиві форми досі навіть непробовано уставити на певно. До наших Волинян її можна прикладати, з більшою може правдоподібністю, як до якогось иньшого словянського племені, чи краю, але від сеї правдоподібности далека дорога до певности, тим більше що на поперть сеї звістки Масуді в приложенню до Волинян ми не можемо нічого вказати, окрім того, що місто Волинь знаємо, і імя Волинян було політичним терміном.

Коли прийняти звістку Масуді, виходило-б що сей наш Волинь десь в IX в. (може при кінці) став був на якийсь час центром політичної системи, яка обіймала сусідні волости чи племена — розумієть ся, не так широко як то Масуді представляє⁴⁾. Звістка про се могла на тій торговельній дорозі, що йшла з західної Європи на Схід, дістати ся до Арабів, в побільшених розмірах. Ся політична система не держала ся довго і очевидно — особливо міцною організацією не визначала ся.

Та супроти вказаних вище прикмет Масудівної звістки все се про наших Волинян можемо говорити тільки вповні гіпотетично. І в результаті до виступлення на перший план Київа з його князями ми нічого певного не можемо сказати, чи були якісь більші й міцніші політичні організації на нашій землі.

Перейдїм отже до Київа.

Генева Київської держави належить до найтяжших питань всесвітньої історії, не так через брак відомостей, як через відомість, що завдяки своїй категоричности і привабній докладности придбала собі незаслужену віру й на довго звела науку з простої дороги. Розумію тут нашу київську „Повість временних літ“ з її оповіданням про початки Київської держави. Як то вказано ширше в спеціальному додатку про нашу Найдавнішу

⁴⁾ Д. Вестберг (l. c.) підносить против звязування сеї звістки з нашими Волинянами те, що мовляв по літописи ся назва з'явила ся пізнійше. Власне, що з літописею в руках ми вповні можемо класти політичну ролю Волиня на кінець IX в., чи другу половину, не стрічаючи ся з ніякими трудностями (див. вище с. 182). Для Масуді-ж, що писав се в 940-х рр., і те що діяло ся в кінці IX в. було „давнішим часом“, як він означає се при державі Волинян.

літопись¹⁾, Повість написана в другій половині XI в., кількома наворотами, спеціально для в'яснення сього питання: „откуда есть пошла Руская земля (себто Київське князівство, бо Київська земля — се Русь в тіснійшій значінню), и хто в ней почаль п'єрвѣе княжити, и откуда Руская земля стала есть“. Се тоді вже було питанням без відповіді, і для його в'яснення треба було пускатись на дорогу ріжних комбінацій та гіпотез.

В народі мусіли бути ріжні перекази в сій справі. Так із самої Повісти довідуємо ся за легенду про трох київських братів Кня, Щєка і Хорива, що збудовали спільно місто Київ, в імя старшого брата, і полишили свої імена в назвах урочищ Щєковиці, Хорєвиці і річки Либєди (названої по імени їх сестри). Від них київські мудрці XI віка виводили імя Полян, і саме се плємя. Крім того в тих самих чи иньших об'ясненнях київських початків сї брати, очевидно, уважались предками київської династії (сліді сих ріжних толковань зістались в самім оповіданню Повісти)²⁾. Розуміть ся, се був тільки т. зв. етимологічний міт: з імен місцевостей зроблено історичні особи, героїв-осадників міста. Поруч сього переказу істновав иньший, де оповідалось, що Кий мав перевіз на Дніпрі, і звідси се місто звало ся Київ перевоз, а потім тут стало місто Київ. І сей другий міт теж міг служити людям для об'яснення початку Київської держави не згірше як тисячолітя служила для подібної ціли напр. історія побудовання Риму Ромулом.

Але сї й правдоподібно — иньші ще, нам не звістні перекази не задовольнили автора Повісти і він уложив инакшу, дуже штучну комбінацію про чужоземний, варязький початок руського імени й київської держави та династії. Моменти, на яких оперла ся отся теорія, що до справи „Руської“ держави можна вказати ось які: традиція „варязького“ завоювання

¹⁾ Екскурс II.

²⁾ Порівняти: „бяхуть бо мудри и смыслени и нарицахуся Поляне, от нихъ же суть Поляне [Кияне] и до сего дне“ (Іпат. с. 5). Кияне — тут очевидно, півнійша гльоса, пор. Толстовський кодекс і Новгород. літоп.: „отъ ниже суть нынѣ Поляне и до сего дне“; з початку приписано було може тільки „Киевъ“, як в Радивилівській кодексі (Лавр. с. 9). До сього тексту додано півнійшу поправку: „яже и до сєи братья бяху Поляне“ — погляд просто противний, що заперечує, мов би Поляне походили від київських братів. Що Кий був предком київської династії, про се говорить ширша версія Повісти („по сей братья почаша держати родъ ихъ княжение въ Поляхъ“), в новгородській того нєна.

в північних землях (имаху дань Варязи приходяще изъ заморья на Чюди и на Словѣнехъ...); присутність в X і XI в. в Київі значних ватаг Скандинавів, Варягів, як їх у Київі звали (Vaeringjar скандинавських саг)¹⁾; те що вони в Київі, особливо в X в., грали значну ролю на княжій дворі, надавали йому до певної міри, часами навіть варязьку закрутку; нарешті — факт, що сі Варяги ще в X в. приймали імя „Руси“, по імені тієї держави, котрій служили (тим більше, що руське імя було особливо тісно звязане з Київською дружиною), і з іменем Руси переходили потім в інші землі, так що в другій половині XI в. напр. в візантійських пам'ятках Русь стає ідентичним іменем з Варягами *Βαράγγουι Ρως* — Варяги Русь²⁾.

Такі були загальні явища. Але могли мати тут вплив і деякі конкретні випадки. Я для прикладу вкажу на один, звістний нам ближше: 979 р. (як я рахую) Володимир за поміччю варязького війська опанував Київ; Варяги уважали Київ своїм здобутком і вимагали контрибуції: „се градъ нашъ, и мы прियाхомъ и“. Так оповідає переказ, записаний в літописи³⁾. Він при тім пам'ятає, що Володимир не був варязьким конунгом, а київським князичем. Але як би стало ся щось подібне століття перед тим, — як легко-б з того міг утворити ся переказ, що мовляв київські князі і дружина — то Варяги, що вони здобули силоміць собі Київщину, й перед ними тут не було князів! Подібні факти могли вплинути й на комбінації автора „Повісти“. Що то були вповні, чи в дуже значній мірі його комбінації, а не готовий народній переказ про варязькі початки держави, виходить з того, що по за літописею ми не маємо ніде, ні в однім старшій утворі нашого письменства, чи в устній традиції ніяких натягів на такі перекази про варязькі початки руського імени й Руської держави.

Охочий взагалі до штучних комбінацій автор в кінцевім результаті своїх здогадів і спостережень дав нам такі виводи. Імя Руси принесли до Києва Варяги; се було імя варязького

¹⁾ Се слово виводять звичайно з давнього норманського *vár* — віра, обітниця, отже заприсяжена дружина — Томсен відчит III.

²⁾ Про сей дуже важний для в'яснення генези літописної легенди момент див. особливо у Васілевського — Варяго-русская и варяго-английская дружина въ Константинополѣ XI и XII вѣковъ — Журналъ Мин. Нар. Просв. 1874, XI, 1875, II і III.

³⁾ Іпат. с. 53.

народа, що виемігровав в початку до Новгороду, а потім прийшов звідти до Києва. Міграція ся стала ся наслідком того, що Новгородці закликали варязьких династів сього племені до себе князувати (можливо, що традицію про таке завізвання до Новгороду автор узяв готову вже, але можливо, що й сам ви-комбінував). Новгородці, Кривичі, Меря і Чудь були підбиті Варягами й давали їм дань, потім спромогли ся їх прогнати „за море“, але не було між ними порядку, і вічні усобиці докучили їм так, що вони звернули ся до Варягів же й покликали до себе на князів і володарів. На сей поклик прийшли до них три брати — Рюрик, Синеус і Трувор, „с роды своими“, і засіли в головних містах Новгородців, Кривичів і Чуди. З них вижив лише Рюрик. За сина його Ігора до сеї варязької руської держави прилучені були подніпрянські землі, й столицею став Київ. Став ся сей прихід Варягів до Києва в середині IX в., бо в другій половині IX в. Візантійці вже знають Русь, а її автор Повісти уважав київською.

Легенду про київських — братів Кня, Щока і Хорива, Повість не відкинула, але обернула так, що, мовляв, потомки тих братів вигинули, й Київ в IX в. не мав князів (натомість вона рішучо виступає проти легенди про Кня перевозника). Київські князі — Аскольд і Дир, що не належали до пізнійшої династії (X віка), а мусіли істновати, бо імена їх були звязані з київськими урочищами, стають в Повісти Варягами, що відпросивши ся у новгородського князя, опановали повбавлений князів Київ, але мусіли уступити з місця перед своїм князем Ігорем, коли його привіз до Києва його опікун Олег. Цікаво, що иньша версія, дуже розповсюджена в пізнійших компіляціях XVI—XVII в., пішла ще далі в тім напрямі й зробила самих київських братів виходними з Новгороду: вони прийшли сюди, випросивши ся у кн. Олега, засновали Київ, а потім Олег їх забив. При тім Кий на нових оселях стає кондотієром, ватажком дружини, яку собі зібрав, і його „наймають“ Деревляне¹⁾. Сі версії лише що

¹⁾ Див. Гилярова Преданія руської начальної літописи с. 69 і далі, теж у Жданова Руській былевой епосъ с. 605, і Халанского Экскурсы въ область древнихъ рукописей — в Трудахъ предварит. комитета XII арх. съезда т. I с. 412—3, 422. В ширших верзіях київські братя — розбійники новгородські, засуджені на смерть, але натомість пущені в землі; в тридцятьма иньшими Новгородцями вони приходять на Дніпро й засновують там місто. Цікаво при тім, що коротшу версію, де говорить ся тільки про побіду Ігоря (в иньших —

півнійші, а стільки ж властиво варті, скільки й оповідання Повісти про Аскольда і Дира: се останнє виглядає зовсім як казка, а різні варіації історії про Аскольда і Дира, Олега і Ігоря, які тепер ще маємо, показують, як хитка взагалі була на тім пункті традиція: очевидно — не було ніякого скристализованого народного переказу про початки київської династії, і кождий книжник укладав його собі як хотів (подібно як легенду про київських братів). В одній версії Аскольд і Дир — бояре Олега, Ігорового опікуна, пущені ним на Грецію; друга нічого не вгадує про се, а самого Олега не уважає князем і активну роль в опанованню Київа надає Ігорови; в третій Ігор, або Олег, відбирають Київ безпосередно від його осадників¹⁾. Можливо, що давніша версія звязувала й півнійшу київську династію просто з Києм, і тільки півнійшими комбінаціями про Аскольда і Дира сей звязок був розірваний²⁾.

Я спинив ся на сім епізоді, бо тут ми застасмо комбінативну роботу наших книжників з її матеріалами в руках, і се кидає нам сьвітло на цілу теорію Повісти. Але й крім того маємо виразні вказівки на такий комбінативний її характер³⁾. І так, хронологічне уміщення історії в другій половині IX в. стоїть очевидно, в залежности від походу Руси на Візантію в 860 р. — факту перейнятого з візантійських джерел. Історія про те, як Рюрик, збираючи ся до Новгороду, забрав з собою „всю Русь“, має таку-ж виразну ознаку комбінації: автор мусів знати, що Варягів-Руси за морем нема (через те даремно її шукали там протягом півтора столітя новітні норманісти), — для

Олега над Києм і його братами (з поминенням Аскольда і Дира) маємо в досить ранніх компіляціях (Гіляровъ с. 72), і вона повторяє ся в великому числі збірників. Се промовляє за тим, що ми маємо тут не якусь півнійшу модіфікацію літописного оповідання, а самостійну версію, і вона аж півнійше була влучена в літописноє, а з сеї контамінації вийшло, що пущених Олегом братів побивають Аскольд і Дир, послы Олегові, а сих побиває Олег. (як в варіанті „Літописця вкратцѣ“ — Гіляровъ с. 70).

¹⁾ Другу версію маємо в 1 Новгородській літ., третю — нпр. у Гілярова с. 139 (хронограф XVI в.).

²⁾ Ми нпр. маємо в півнійших компіляціях (Гіляровъ с. 140) версію, що Аскольд і Дир були „Києві племянники“. Звідси ще один крок — і Ігор теж міг стати Києвом внуком, бо нпр. в новгородській версії Повісти Кий від Ігоря хронологічно стоїть зовсім недалеко: оповідання дає таке вражіння, що Варяги підбили Новгородців і сі їх прогнали дуже скоро по часах київських братів.

³⁾ Говорю тут про Повість в її остаточній редакції, але завязки сих поглядів бачимо і в початковій редакції.

того оглядно перевів її без останку на нові осади. З рештою ся прикмета Повісти — широке уживання штучної комбінації, признана тепер в науці без різниці і т. зв. норманістами і анти-норманістами, і суперечка може йти тільки про те: чи прихід київської династії в Київ через Новгород — се комбінація вірна чи ні, або, як признавати можливість, що тут автор ужив чийсь готовий переказ чи погляд, то се чи вірний переказ, чи хибний здогад?

Над сям сушили голову покоління за поколіннями істориків, і завзята боротьба веде ся від середини XVIII віку, а хоч останніми часами (яких двадцять літ) боротьба була затихла, то два противні погляди все стоять против себе. На сїм місці ми не потребуємо ширше входити в історію сього питання¹⁾. Довгий час самий факт приходу в Київ заморської династії, закликаной до Новгороду, не викликав ніяких поважних непевностей, і застановляли ся тільки над тим, хто були ті Варяги і як розуміти факт закликання варязької династії. Против т. зв. норманістів, що в Варягах бачили Скандинавів, виступали иньші в теоріях західно-словянської, литовської й иньшої дружини і династії, що мали бути закликані на Русь і положити початок Руській державі й династії. Але серед сеї полеміки виявилась в часом хисткість самої літописної традиції, виказав ся її штучний характер, різні суперечности й хиби в ній, в результаті вона здіскредитовалась, і новійшими часами історики стали пробувати обійти ся без неї в реконструкції початків Руської держави.

Справді, хронологія літописи (початок Руської держави в середині IX в.) показала ся зовсім хибною: Руська держава мусіла завязатись далеко ранійше, бо вже на початку IX в. звістні морські напади Руси і їх князів на Чорнім морі, а грецький ритор в першій половині IX в. говорить про Русь як про нарід звістний своїми нелюдськими нападами (Житие Георгія Амастридського); тодіж знали добре словянську Русь і на далекім сході (Ібн-Хордадбег). Також хибна теорія, що імя Руси було принесене з півночи варязькою дружиною; автор безперечно під сими Варягами розумів Скандинавів, Норманів, але всі заходи розшукати сліди якоїсь норманської Руси на півночи не здались ні на що, той же факт, що імя Руси в наших ту-

¹⁾ Про неї дивись II екскурс.

більних джерелах все прив'язується спеціально до Полянської землі, виразно показує, що це імя належить не півночі, а півдню, було місцевим в Київщині. Нарешті дуже важний *argumentum a silentio*: північні саги, що так багато знають про своїх земляків, які ходили на Русь, нічим не натякають на скандинавський рід руської династії, для них вона чужа, і Русь — чужий край; рівнож нічого не говорять про варязький початок Руси иньші руські джерела, поза Повістю.

Норманісти протягом близько двох століть нагромадили великий арсенал доказів; між ними є деякі й справді важні, та вони доводять тільки те, що на Русі в IX—X в. в княжій службі було багато Варягів, і що через це в Візантії не відрізняли часом сих зайд Варягів від Русинів-Словян. Це доводять найважливіші з історичних свідощів — Ліудпранд і особливо Бертинська хроніка, і фільольогічні — норманські імена Олегових та Ігоревих дружинників і „руські“ імена Дніпрових порогів у Константина Порфирородного, що бодай в часті безперечно норманські. Але що так було, то ми й без того знаємо; це власне були ті моменти, що привели автора Повісти до його теорії. Питання в тім — чи вірна його звістка, що руська княжа династія, котра сотворила Руську державу, була норманська, прихожа, і ся держава виросла на норманським ферменті, чи це хибна комбінація, як і иньші, про які говорили ми отсе недавно?

Против теорії Повісти справедливо підносять неімовірність такого покликання до управи чужого народу, та ще й ворожого; паралелі до сього факту в історії не можна вказати.

Повість приводить до Словян цілий варязький нарід, що по ріжних містах мав скупити ся численно й заслонити собою словянську або фінську людність¹⁾; але тому рішучо противиться факт, що норманський елемент не зіставив слідів ані в мові, ані в праві, ані в побуті, а такі сліди мусіли-б бути доконче; хіба зробити, як роблять деякі норманісти — зречи ся того всього, й признати, що на Русь прийшла династія з нечисленною горсткою дружини, й норманську горстку зараз же, без сліду, прогледув словянський елемент.

Ті теорії, що в противність норманізму, не хотіли бачити в Варягах Повісти Скандинавів, але виходили все таки з звістки

¹⁾ „Новгородьци — ти суть людье отъ рода варязьска, преже бо бѣша Словѣни“, теж і по иньших містах.

про закликання князів, не уратували тим теорії Повісті. Важнішою з них була теорія балтійська: вона уважала тих літописних Варягів балтійськими Слов'янами; та вона має против себе всі ті аргументи, які має норманізм, з додатком того, що против себе має саму Повість, бо та уважає Варягів Норманами, а на Русі не можна навіть виказати присутності балтійської дружини, як се можна виказати для Норманів. Вся вага письменників, що виступали з балтійською теорією, лежала в полеміці з норманізмом, позитивна-ж частина їх розправ стояла занадто слабо, щоб мати яке небудь значіння.

Друга теорія, яка взяла в спадщину певну частину норманістів, була іотська. Дуже про неї тяжко говорити, бо досі ще ніхто з її репрезентантів не виступив з цілою системою, не пішов далі поодиноких натяків, а й ті натяки найчастіше не йшли далі до виводу самого руського імені. Збудивши з початку інтерес і надії, ся іотська теорія зовсім притихла останні роки, так що можна думати, судило ся її відцьвісти не розцьвівши.

Які поправки не робити в теорії чужоземного початку Русі й Київської держави, приймаючи її, приходить ся сей чужоземний початок прийняти виключно на віру, з джерела досить пізнього, як показало ся — штучно укомбінованого, з цілим рядом основних помилок. По що? Чи варто?

Супроти такого характеру його, — чи приймати оповідання Повісті на віру, чи не приймати, в усякім разі його не можна класти за підвалину для реконструкції руської історії; його можна, скажім фігурно, ужити собі для декорації, але нічого на нім не можна будувати, бо се була-б будова на піску.

Наша держава зветь ся і в наших і в чужих джерелах Руською — так зве її Повість, Араби IX і X в., Візантійці (Константин Порфирородний). Вони знають, що Русь — се загальна назва і заравом центр сієї держави, головний нарід, нарід-володар; се ім'я переносить ся й на той елемент, що передовсім, як кітот, зв'язував тоді сю державну організацію, — на дружинну верству, так що ім'я Русі прилипає й до Варягів, котрі перебували на службі в сій державі. Але заравом ім'я Русі спеціально зв'язуєть ся з землею Полян, з київською околицею, се Русь, Руська земля *κατ'ἐξοχήν*, і під сим іменем противставляєть ся всім иньшим, як муж руський (Кианин) противставляєть ся під сим іменем людям з иньших країв¹⁾. Сю спе-

¹⁾ Див. про се нотку 5 на с. 168.

ціалізацію руського імени на Кїві й Кїянах трудно, неможливо об'яснити инакше як тим, що імя Руси було спеціальним іменем Кїївщини, Полянської землі перше, ніж вона стала центром великої „Руської“ держави. Уже з того одного зовсім ясно виходить, що й ся державна організація мусїла вийти з Кїїва, коли імя руське, що перейшло потім на цілу сю державу, ішло з Кїїва.

Що Кїїв став сією вихідною точкою, се зовсім природно. Він був найстаршим, найбільш торговельним і багатим містом на цілім просторі тієї пізнійшої Руської держави. Його далека торгівля від найдавніших часів документується ся находками монет римських, візантійських, арабських на його території²⁾, а від IX в. маємо й письменні звістки про його широкі торговельні зносини. Торговля, багатства вимагали оборони завсїди, а особливо в ті часи, коли племінна боротьба була звичайним явищем, і Поляне, як пригадує собі Повість, „быша обидими Деревляны и инѣми околными“. Кїїв же, положений на границі Полянської землі³⁾, на узькій клинї, висуненім між Сїверянами й Деревлянами, виставлений на напади всяких річних пиратів, і поготів вимагав для своєї торгівлі, для своїх купецьких караванів такої оборони, певної, організованої, сильної. Певно, що про неї мусїли здавна подбати ті „ліпшіі мужї“, що „держали“ „Руську“ землю, багаті патриціанські роди Кїїва, безпосредно інтересовані в його торгівлі. Тільки при забезпеченій обороні могла розвинути ся торгівля в такім пограничнім місті. Широка же сїть торговельних зносин Кїїва, яку бачимо вже в IX віці, була неможлива без організованих, завсїди готових до оборони воєнних дружин, і вони мусїли з'явити ся тут дуже рано.

Як, при яких саме обставинах з'явили ся в Кїїві дружинні полки, того ми докладно сказати не можемо й правдоподібно — ніколи вже не зможемо. Не пояснить нам того теорія Повісти, що Кїїв опановала прихоча варязька династія з своєю дружиною, бо певно в усякім разі (поминаючи повну непевність сієї теорії), що Кїїв не стояв отвором, чекаючи, аж прийдуть варязькі ватаги й організують в нїм оборону, як то представляє Повість: Аскольд і Дир „пойдоша по Днѣпру, идучи мимо, и узрѣста на горѣ городокъ и въспрошаста, ркуще:

²⁾ Історію Кїїва як міста див. в т. II гл. IV.

³⁾ За Дніпром вже була Сїверщина, але пізніше кїївські князі, здасть ся, як побачимо низше (т. II), прилучили до Кїїва вузьенький клапоть на лівім боці Дніпра, щоб тим захистити Кїїв.

чий се городъ? Они же ркоша: была суть три братья, Кий, Щекъ, Хоривъ, иже сдѣлаша городъ сий и изгыбоша, а мы сѣдимъ — роды ихъ и платимъ дань Коварамъ. Асколдъ же и Диръ остаѣта въ городъ семъ, и многи Варягы съвокуписта, и начаста владѣти Польскою землею“. Такої іділі не можна собі представити на Дніпровім торговельнім шляху, у „обидимих сусідами“ Полян. Не пояснить нам того і легенда про київських братів, бо се, як я сказав, етимологічний міт, всунений в переказ (справедливий в своїй основі) про часи, коли Київ не мав сильної організованої княжої влади, і Поляне „живяху каждо съ родомъ своимъ“¹⁾. Може найбільше привабна подробиця пізніших хронографів про кондотієра Кия, ватажка дружини — але вона занадто пізня, аби з нею що небудь робити.

Припустивши навіть, що київська династія X в. була чужа, варявська (хоч, повторяю, ся звістка йде з дуже непевного джерела), се була-б тільки переміна династії: нова варявська династія заступила місцеву, київську, або що найбільше — дідичні варявські князі з своєю дружиною заступили місце давнійшої воєнної організації. Київ і варявська династія з гореткою своїх Варягів, що зараз без сліду розплили ся в руській стихії, могла хіба прискорити tempo тієї суспільної еволюції, що розпочала ся далеко скорше, ніж собі Повість представляла.

Я мушу тут піднести один факт, що може бути пережитком перших кроків воєнної організації, коли Київ не був ще одним центром оборони на всю Полянську землю. Сей факт — існування тисяцьких у Київщині не тільки в Києві, але й у Білгороді й Вишгороді. Сю десяточну воєнну організацію стрічаємо готовою вже в перших відомих нам ближше часах Руської держави (кінець X віка): земля поділяється на сотки, сотки на десятки, на чолі десятків стоять десятники, а на чолі соток — соцькі, і се все разом становить тисячу, на чолі її — тисяцький, найвищий воєнний урядник землі чи князівства. Ми не знаємо, коли з'явилась отся десяточна військова організація, з рештою відома у різних індоєвропейських і иньших народів (Перуанців, Монголів і ин.)²⁾. Після того як розвинулась дружинна

¹⁾ В Повісті Поляне живуть в початку „роды своимъ“, потім з'являють ся ті брати (по иньшій версії — праотці Полянського племені), вони „изгыбоша“, і в результаті вістають ся знову „роды“ без княжої влади, що приносять ся на ново Варягами.

²⁾ Дехто (як Leist Alt-arisches jus civile II. 224) уважали десяточну організацію навіть пра-індоєвропейською. Се непевне. Але ни-

організація, і на неї перейшла вся вага в обороні, десяточна організація тратить по часті свій чисто-воєнний характер (в Новгороді напр. соцькі й тисяцький мають судові й адміністративні компетенції, на Волини XIII в. „сто“ стає адміністративним і фінансовим округом¹⁾), пізніше — в XIII—XV в. вона подекуди, де її бачимо, сходить на організацію сільської людности, безпосередно залежної від княжого замку), і в військовій організації дуже мало дає себе знати, крім того, що тисяцький лишається головним воєводою. Слід незвичайно високого значіння тисяцького вістався в тім, що події в Київщині датують ся не тільки іменем князя, але також іменем тисяцького. Сі факти приводять до гадки, що та воєнна десяточна організація була старшою від князівсько-дружинної; через те в період найбільшого розвитку дружинного устрою — за династії Володимира, ми застаємо ту десяточну організацію в періоді упадку й розкладу.

Сліди цієї організації ми бачимо скрізь на просторі давньої Руської держави, та очевидно, вона на скрізь була місцевою, і коли взагалі державна організація йшла з Києва, то правдоподібно, що й ця десяточна організація не була з якої иньшої з східно-словянських земель перенесена князями в Київщину, але противно — тут була переведена з давен-давна і звідси, бодай в деяких фрагментах (як уряд тисяцьких, соцьких і т. и.) перенесена в иньші землі. Дуже правдоподібно, що то була місцева стара, перед-дружинна організація оборони в „Руській“ (Полянській) землі. Та тут треба піднести сю цікаву обставину, що тим часом, як по иньших землях ми бачимо по одному тисяцькому на князівство²⁾, на маленькій просторі старої Полянської землі бачимо трох тисяцьких — в Києві, Вишгороді й Білгороді; тим часом сі останні два городи грають тоді попри Київ дуже скромну роль й дуже рідко бувають княжими столицями, а тисяцьких стрічаємо тут і тоді, як не було в них осібних князів, і перше навіть, ніж вони були осібними княжими волостями.

роке росповсюдження цієї організації показує, що вона могла виникати незалежно від чужих впливів. Тому нема причини виводити руську організацію з германських впливів, як то часом роблять.

¹⁾ Грамоти Всеволода новгородського, нпр. в Христоматії В. Буданова I с. 226 і далі; Іпатська л. с. 613.

²⁾ Звичайно — кождий князь має тисяцького, що вразом буває тисяцьким його князівства й називається то по імені столиці, то по імені князя, як то ми бачимо в XII в.

Се насовує питання, чи існування в сих київських „пригородах“ осібних тисяцьких не було останком колишньої самостійної організації в городах Полянської землі, з тих часів, коли вона не злучила ся ще в одну воєнну організацію, коли Київ не здобув повної переваги над пригородами, і кожний значнійший город сам організував військову оборону на тій території, що безпосередно до нього тягнула? Окрім Вишгорода — звістного ще в X в., як визначне торговельне місто, і Білгорода — пограничного з Деревлянами міста на важній торговельній дорозі на захід, може ще й яке з полудневих, пізнійше знищених міст було центром такої організації, і ся організація була зроблена в формі поділу на десятки й сотки, подібно як то бачимо нпр. у Германців. Аж пізнійше, з розвитком київської дружини, стратила ся воєнна організація своє значіння, й вожд київської дружини — чи називав ся він князем чи як инакше з початку, вповні підбив під свій вплив сі провінціональні центри та злучив Полянську землю в одну воєнну й адміністраційну цілість. Той факт, що в Києві й надалі зістались тисяцькі, міг би вказувати, що тим реформатором не був тисяцький — начальник земського війська, тільки хтось иньший став на чолі дружини і в свої руки взяв з часом провід воєнними силами: міг то бути київський князь, що не задовольняючись земським військом, завів свою особну, від нього безпосередно залежну дружину, або якийсь ватажок-вондотієр, свійський чи прихожий, взятий на службу громадою з його дружиною, або такий узурпатор, що силоміць опанував Київ. Ріжно то могло бути.

То тільки певно: розвій воєнних сил Києва, що не міг стати ся инакше як з утворенням спеціального війська — дружини, почав ся далеко скорше, ніж собі представляла Повість (себ то в другій половині IX в.). На початку IX в. (коли не при кінці VIII в.) Русь (οἱ Ῥῶς) робила вже напади на малоазійські береги Чорного моря, і в першій половині сього століття була в Візантії вже добре звістна, як розбійничий і нелюдський нарід. Житие Георгія Амастридського (писане в 1-ій полов. IX в., як тепер доведено), оповідаючи про напад Русь на Амастру (тепер Амассера, недалеко Синопа), називає її „народом, як то всі знають, дуже суворим і немилосердним“. Житие Стефана Суровького (на жаль переховане тільки в перекладі) згадує про напад руського князя Бравлина на Сурож (теперішній Судак на полудневім березі Криму), що

мав стати ся десь в кінці VIII або на початку IX в.¹⁾ А патріарх Фотій в своїм посланію (в 860-х рр.) зве Русь „народом, загально звістним з своєї нелюдськості й вовничости“²⁾.

Повість временних літ приложила звістку про похід 860 р.³⁾ до київської Русі. Се цікаво, при її теорії про початок Русі, що вона не уважала можливим приложити її до якоїсь иньшої Русі і втиснула як могла між закликанням Варягів і приходом Олега: очевидно, вона тут ішла несвідомо (і — проти своєї теорії) за загальним переконанням, що Русь — се Київщина. Їя подробиця має характер і вартість історичного документу. З сєю вказівкою Повісті сходять ся вказівки иньших сучасних джерел. Патр. Фотій в своїй проповіді, виголошеній під час руського нападу на Царгород, каже, що нападники (Русь) прийшли з краю, відділеного від Греків численними краями і племенами, морями й сплавними ріками⁴⁾. Ціс. Лев в своїй тактиці (писаній при кінці IX в.) згадуючи про подорожі по Чорному морю „так званих північних Скитів“, себто Русі⁵⁾, каже, що вони уживають маленьких, легких і швидких човнів, бо виїзять в Чорне море з рік і тому не можуть уживати більших кораблів⁶⁾. Сі пояснення показують, що в руських пиратах IX в. не можна бачити мешканців самого морського побережа, бодай виключно, а похід 860 р., зовсім певно, виї-

1) Ἐσοδος ἦν βαρβάρων τῶν Ῥῶς, ἔθνοῦς, ὡς πάντες ἴσασι, ὁμοτάτου καὶ ἀπηνοῦς καὶ μηδὲν ἐπιφερομένου εὐλανθρωπίας λειψανόν — Житие Григория Амаст. гл. 43 — Васильевский Русско-византийския изслѣдованія (тексти і коментар). Житие Стефана Суровького — *ibidem* с. 100—1, чудо 3; про нього *ibid.* с. CCLXXXIX і далі; чудо не має слідів півніжної фабрикації, виключивши слова: „изъ Новаграда“: „По смерти же свя-таго мало лѣтъ минуу, приде рать велика роусская изъ Новаграда, князь Бравлинъ смленъ вѣло“.

2) τὸ παρὰ πολλοῖς πολλὰκις φηυλλοῦμενον καὶ εἰς ὁμότητα καὶ μαφονίαν πάντας δευτέρους ταττόμενον — властво: „нарід, про котрий так часто говорено, котрий переходить всі иньші що до нелюдськості й охоти до убивання“ — Photii epistolae ed. Valetta с. 178.

3) Перейняту в византийських джерел і хибно в ній датовану 866 роком.

4) Χώρας πόσαις ἐθναρχίαις τε καὶ ποταμοῖς ναυσιπόροις καὶ ἀλιμένοισι πελάγεσι τῶν ἐπελασάντων διεργμένων — *Lexicon Vindobonense* с. 208.

5) Мізійських Словян і Болгар зве він їх власними іменами.

6) Τῶν ἐν πολέμοις τακτικῶν σύντομος παράδοσις, гл. 19, видана у Міня *Patrologiae cursus, series graeca* т. 107.

шов таки не з сього побережа, а з дальших країв. В оповіданню Бертинських анналів 839 р. про послів від руського кагана до візантійського імператора також, очевидно, йде мова про Русь не чорноморську, тільки дальшу від моря, київську. Сі послі „руського короля, прозвищем хакана“, послані до візантійського імператора не могли вернути ся безпечно назад, бо дорогу з Царгорода заступали „варварські, незвичайно дикі та великі народи“ (правдоподібно — Угри, або й Болгари, не Печеніги, як часто думають — бо вони з'явилися тільки при кінці століття тут); тому візантійський імператор не схотів їх пустити назад тією дорогою, а переслав до імп. Людвика Побожного, просячи, аби він їх від себе відправив до дому¹). Се трудно прикласти до якогось чорноморського князя або до хозарського хана, тільки хиба до київського князя. Виходить з того, що в 30-х рр. IX в. був в Київі вже якийсь сильний „король“ руський.

Але се ми й без того мусимо вивести уже з самих тих руських походів на початку X в. Очевидна річ, що коли сі походи на Чорне море йшли від київського князя, він мусів тоді вже панувати над нижньою частию Дніпра й Чорноморським побережем, або принаймні мати тутешню людність під своїм політичним впливом і в своїм розпорядженню тримати значні воєнні сили. Коли то робили якісь чорноморські князі, то вони звали ся руськими через те, що залежали від київського князя, бо коли приймаємо, що руське імя розходилося з Київа разом із залежністю від Київа, инакше сього об'яснити не можемо. Отже в обох разах мусимо прийняти, що на початках IX в. в Київі була вже якась сильна воєнна організація, що розширила сферу своєї діяльності далеко поза околиці Київа.

Значить, уже в VIII в. найпізнійше, київські князі вийшли в ролі пасивних сторожів київської торгівлі й маючи значні воєнні дружини, які для самого свого удержання потребували війни, почали воювати сусідні племена та споружати далекі походи, на землі Візантійської держави, а потім і на схід, коли ослабла хозарська забора.

¹) Annales Bertiniani в Monumenta Germaniae historica, Scriptores, I с. 434. Література сього важкого доказу норманської теорії вказана в екскурсі II.

До того-ж самого виводу прийдемо ми иньшою дорогою. В умові Ігоря з Греками послі висилають ся від імени двадцяти чотирох (або пяти) князів, на чолі котрих стоїть „великий князь руський“ Ігор; декотрі з них могли бути тільки членами династії, без уділів, але яких двадцять було князів на князівствах¹⁾, що підлягали київському князю, або намістників з титулом чи значіннем князів — те що умова Олега називає: „иже суть подъ рукою его (Олега) свѣтлыхъ и великихъ князь и его великихъ боярь“. Така велика державна система не може виробити ся протягом кількадесяти літ, як представляє Повість, де руські князі одним махом опановують цілий великий „путь із Варяг в Греки“, а знову протягом трох років підбивають полудневі племена. В дійсности на се треба було дуже довгого часу, і ті здобутки, що в Повісті зложені на купу на початку князювання Олега (інакше сказати — виходили за границі історичної традиції), були здобутком цілого століття або й більше.

В результаті початки Київської держави відсовують ся гень, за межі ІХ віка, і організація сильного війська і князівської влади в Києві (се мусіло випередити всякі підбивання сусідів і далекі походи) іде на початки VIII в., або й ще далі. Ми таким чином, ідучи назад, наближаємо ся до тих часів, коли за першим Sturm- und Drang- періодом словянської колонізації наступили спокійніші часи на середнім Подніпров'ю — десь в VI—VII в., і могли розвинути ся наново торгівля й інтензивніший господарський промисел. Тоді могла наступити на сам перед серед ріжних проб оборони та воєнна десятична організація, а далі — мав розвинути ся і князівсько-дружинний устрій; се сталося би — найпізнійше в VIII віці.

Можна ще піднести, як хронологічний момент, що в легенді про хозарську зверхність над Київом виступає в ширшій верві київська громада — Поляне, про князя нема згадки. Як би можна було покласти ся на деталі сеї легенди, з неї виходило-б, що в ті часи, як Хозари підбили під свою зверхність Київ, там ще не було сильної князівської влади, хозарська-ж зверхність могла з'явитись тут десь в другій половині VII чи в першій половині VIII в. — найдалше. Але на деталі народньої традиції покладатись не можна, особливо на таку подробицю, як в данім разі.

¹⁾ Нижче побачимо, що се число — коло двадцять досить трірко тримаєть ся в середині X в.

Що Поляне дійсно якийсь час були під зверхністю, чи політичним впливом Хозарів, се можна приймати за певне: крім народньої традиції про дань¹⁾, переказаної в Повісти, про се ж свідчить хозарський титул „кагана“, що прикладав ся до київських, взагалі до руських князів (в слові Іларіона XI в. — великий каган Володимир, в Слові о полку Ігоревім — каган Олег, у ібн-Даста король Руси зветь ся хакан-Рус). Він і давнійше, видно, уживав ся князями: руський король, призвищем хакан (себ то каган), що посилав 839 р. своїх послів до імператора Теофіля, був, очевидно, київський князь (про хозарського кагана не можна тут думати, бо з ними Візантія мала близькі й вигідні зносини через кримські провінції, й не потребувала-б пересилати його послів аж через західню імперію, як то стало ся в тими руськими послами 839 р.). Про те, як Кияне вибили ся з під хозарської зверхности, автор Повісти вже не знав нічого (сама легенда про хозарську дань переходилась як приповідка, привязана до ріжницькі меча й шаблі, й віщує пізнішу перемогу Киян над Хозарами); сей факт може свідчити тільки, що се стало ся дуже давно. В усякім разі на початках IX в., коли князівсько-дружинний устрій прийшов до значного розвитку, хозарської зверхности над Київом не могло бути.

В сій хозарській зверхности пробувано вказати важний поворотний момент в утворенню Руської держави: коли стала упадати сила Хозарської держави, що опікувала ся торгівлею, мусіли торговельні міста подбати самі про забезпеченне, й се змусило їх до організації воєнних сил²⁾. Се дуже привабно об'ясненне дало-б нам і хронологічний вихідний момент, та тільки воно зовсім ілюзоричне. Хозарська держава менше всього була поліцейською новочасною державою, і дуже мало могла впливати на відносини далеких словянських племен Подніпров'я³⁾.

1) Сама по собі ся традиція про дань могла-б вирости і в пам'яті про торговельні десятини, побирані Хозарами від руських купців на дорожі на Схід.

2) Ключевській Боярская дума³ с. 23.

3) Ще менше можна погодити ся з гадкою, висловленою недавно нільшим поважним російським ученим, що початки руської державної організації були дані Хозарами — вони дали взірці державного устрою й вищої культури руським Словянам (Ламанський ор. с. V с. 150 і далі, пор. VI с. 352). Культурність Хозар в порівнянню нпр. з київською Русію перецінюють ся при тім зовсім не заслужено. Примітивний

Тутешні торговельні міста мусіли дбати про забезпечення своїх торговельних інтересів і їх охорону зовсім незалежно від хозарської влади, хоч би й були ще під хозарською зверхністю. І найбільший торговельний центр — Київ мусів думати ще скорше, ніж упала сила Хозар, над забезпеченням свого місцевого торгова й свободної комунікації по торговельних дорогам, а се вкінці привело до організації дружини й сильної княжої влади.

Забезпечення торговельних доріг само собою потягнуло за собою будову в найбільше небезпечних місцях, або в більших центрах торгівлі „городків“, де київські князі саджали „своїх мужів“, та до „примучування“ найбільше неспокійних племен. Контрибуції й дани, які при тім збирали ся з них, і саме примучування, получене з забиранням людей в неволю, давало дуже цінний запас товарів київській купецькій дружині, і се заохочувало київських князів до розширення сих примучувань і „полюдій“ — походів за данею на примучені вже території. Від сього переходили вони до все дальших походів, морем і сухоходом. І сі також теребили торговельні дороги (бачимо наприклад, що походами на візантійські землі здобували ся різні полекші для руської торгівлі на Візантію), але ще більше мали на меті здобичу, та й добру службу служили престижови київських князів — зміцнюючи його власть і впливи. Так з охорони київської торгівлі виростала державна система, що як з одного боку служила інтересам київської торгівлі і зверхньої купецько-воєцької верстви, так з другого боку сама стає ціллю для київського правительства й дружини, що правила сею системою й жила з її доходів.

Від першої половини IX в. Київ міг скріпити свої воєнні сили найліпшими дружинними контінентами з скандинавських виходнів — „Варягів“. Тим часом як одні ватаги Норманів прямовали на береги Франції та Англії, иньші пускали ся за грошима й здобичею в „східні краї“ (Austrvegr). Повість переказує нам, що на певний час Варяги підбили собі новгородських Словян, Кривичів і сусідні фінські народи. Звідти ватаги їх пускали ся далі на полудень: київські князі, а може

устрій півкочевої орди також зовсім не надавав ся на вірець для організації оселих племен. Організація держави Олега чи Ігоря, при всій своїй примітивності, була степенем вищим в порівнянню з устроєм Хозарської держави.

й іще які, брали їх собі на службу, а Київ знов послужив їм стацією до Візантії, куди Варяги пускали ся в походи з київськими князями, а пізнійше (особливо в XI в.) і на службу. Дніпро став „путем із Варяг в Греки“ вже в X в., коли Константин в уст прихожих Норманів записав під іменем „руських“ кілька норманських назв Дніпрових порогів¹⁾. На сїм шляху Київ був головним пристановищем для Варягів, і варязькі ватаги грали тут важну ролю. І не приймаючи літописної теорії про варязький початок Руської держави й княжої династії, треба признати чимале, хоч би й служебне значінне варязьким ватагам в процесі будови сеї держави в IX—X в. З Варягів виходили намістники в підвластні народи: між Ігоровими князями чимало мають норманські імена (хоч взагалі що до імен зістаєть ся багато не певного — які з них справді скандинавські). Богато їх було в вищій і низшій дружині, в ближшій окруженню князя; варязький вплив якийсь час був остільки сильний на київськїм дворі, що молодим княжичам X в. давали часом варязькі імена, такий напр. „нетий“, себ то племенник кн. Ігоря Якун (руська перерібка скандинавського імені Гакон). Се почалось уже в 1-ої пол. IX в.: вже послі руського „кагана“, послані в Візантію десь 838—9 р., були правдоподібно Варяги. Тривало-ж воно до часів Володимира Вел., ба навіть ще й Ярослава, що в своїй боротьбі з братом Метиславом найняв варязьку ватагу під проводом Якуна (Гакона). Аж в 1-ій пол. XI в., коли перейшла на їх мода на Руси, Варяги починають мандрувати далі на пудень і в 1-ій пол. XI в. часто стрічають ся на службі в Візантії: до тих часів у Візантії знали

¹⁾ Дуже часто представляють собі хибно, мов би Варяги самі собі утерли сю дорогу, і аж потім стали осідатись на Руси. Легко сказати — ходити впоперек через цілу східню Европу, без якихось опорних точок, без жадного забезпечення від тих народів, серед котрих ішла та дорога. Цікаво прочитати описи подорожей скандинавських авантюристів в Біармію (про них новіша статя: Тіандеръ Поѣздки Норманновъ въ Бѣлое море, Извѣстія отд. рус. яз. 1902, III): якими небезпечними, героїчними представляють ся сі напади на поблизу моря положені осадні Фінів!

Оден з неонорманістів Ст. Рожнецкий (Perun und Thor, Archiv XXIII с. 465), відчуваючи слабу сторону тих давнійших поглядів на проторення варязької дороги, каже, що варязькі походи в глибину східньої Европи мусіли почати ся ще в 1-ій половині IX в., або його початках. Так поступаючи, прийдесть ся вівзванне Варягів на Русь перенести на часи словянського розселення, аби лише уратувати сю легенду.

переважно таких Варягів, що служили у руських князів і для того звали ся Русію (порівняти руські назви порогів). Не диво, що автор Повісті під впливом сих обставин уложив теорію, що не тільки київська династія була норманська, але що й сама Русь — то Нормани, Варяги (хоч цікава річ — тоді як в Києві аж роїло ся від Варягів, члени київської династії носять словянські імена, як Святослав, Ярополк, Володимир, а імена Олега, Ігоря, Ольги не зовсім певні що до свого початку, хоч їх пробовано об'яснити з норманських).

Крім воєнного значіння, варязькі дружини мусіли зробити прислугу київським князям ще в сфері, про котру найменше знаємо, — внутрішньої управи. Чи київська династія вийшла з громадських князів, підпорядкованих колись волі громади, чи з яких узурпаторів, — в розвою її влади в середині самої землі мусіли важну ролю відіграти сі чужі, нічим не зв'язані з громадою норманські дружини, на котрі операли ся князі в IX і X в. Дуже вони їм були наручні! Роля київського князя з кінця X і XI в. в своїй землі далеко відійшла від „демократичного“ устрою Прокопієвих Антів і деревлянської конституції: громадське віче, „старци градски“ відійшли на другий план перед князем і його дружиною, що взяли в свої руки й суд, і адміністрацію. При кінці X в. сей процес вже закінчив ся, коли повірити зложеній кількадесять літ пізнійше літописній повісті про Володимира; як відгомон давнішого виступають в його раді попри дружинниках-боярах „старци градски“, але князь з дружиною править уже без них і без громадського віча. IX і X в. — се той час, коли мусіла сформуватись така княжа власть, а се власне час найбільшого значіння варязьких дружин в Києві і взагалі в Руській державі. Ми мусимо бачити тут більше, як випадкову хронологічну стрічу сих двох фактів.

Вже в 2-ій пол. VIII в. мусіли київські князі перейти до підбивання сусідніх народів та далеких походів морем і суходолом. Сі походи й підбивання давали їм можливість держати далеко більшу, сильнішу дружину, ніж скільки-б на то коштів давала сама київська громада. Але „ізодьваючи оружьем и порты“ свою дружину та помножаючи її, князь здобував в ній силу, залежну тільки від нього самого, без усякого впливу громади; він сам таким чином визволяв ся в під опіки громади й земської аристократії — „ліпших людей“, і жіг розширяти свої компетенції поза сферу воєнної оборони. Радячи властновільно,

через свою дружину, в підбитих землях, він поволі міг переносити тіж порядки і в саму „Руську землю“. Тим способом адміністрація, суд, фінанси могли поволі переходити від громадських і патриціанських репрезентантів усякого рода в руки княжих посадників, тивунів та різних иньших агентів. Навіть самі тисяцькі та соцькі стають княжими урядниками: князь їх іменує з свої дружини (знаємо се з XII в., але практика ся, певно, старша). Аж ослабленне княжої власти в другій половині XI в. піднесло значінне громади-річа, та й то тільки до значіння громадської контролі над княжою управою, що в своїх руках держить і далі всі галузи адміністрації.

Так собі можна більш-меньш представляти еволюцію Київської держави на основі тих фактів, які маємо. Чи приймати, що династія св. Володимира була варязька й опановала Київ завойованнем, чи не приймати, а здогадуватись, що то була династія домородних узурпаторів — вождів дружини, чи нарешті припускати тут стару династію племінних, київських князів, се зробить деякі перемини в розумінню розвою княжої власти і держави, але в основі своїй розвій буде той сам. Тільки наукова обережність вимагає в усякім разі — не напірати на літописну історію варязького завойовання — задля крайньої непевности цілої теорії Повісти.

По сих загальних увагах про початки Руської держави перейдемо до перегляду фактичних звісток про неї, які маємо. Відні вони і мало їх, але тим більше випадає уважно перейти всі, скільки маємо.

Вони починають ся звістками про походи Руси на чужі землі — я про них уже згадував, а тепер виберу їх з цілого IX віку.

На початку IX в. „погибельний учинками й іменем“ на-рід Русь (*οἱ Ῥῶς*) під проводом якогось неназваного на імя воєводи (*ἡγέμων*) пустошив малоазійські береги від Пропонтиди до Синопа — довідуємось про се з Життя Георгія Амастридського, з поводу чуда, яке над сими Русами стало ся в Амастрі (коло Синопа). Ближших відомостей про Русь не знаходимо в сім риторичнім утворі, крім одного натяка на Таврив, що може ввазувати на північні береги Чорного моря, як край сеї Руси.

До тих же більш-меньше часів — початку IX в. (а може навіть кінця VIII) може належати оповіданне життя Стефана Су-

ровського (знову в поводу чуда) про спустошення, вчинені „руською ратію“ під проводом князя Бравлина на полудневім березі Крима „від Корсуня до Корча“ (Керчі). Пояснення, що сей Бравлин прийшов з Новгорода, треба уважати пізнішим додатком, зрештою-ж се оповідання, хоч переховане тільки в словянсько-руським перекладі, не має слідів пізнійшої редакції¹⁾.

Коли зважити, що обидва напади стали нам відомі випадково, тільки тому, що були згадані в атіографічних утворах в поводу чуд, то се саме наводить на гадку, що таких нападів Руси на чорноморські береги було тоді далеко більше. Житие Георгія Амастридського, писане в 1-ій пол. IX в., говорить про руський нарід, як добре звістний своїми погибельними вчинками: „Русь, нарід суворий, як то всі знають, вони не мають утіхи ні в чім людським, тільки в убистві“.

Таким чином звістний похід 860 р., коли Русь, використавши, що імператор Михаїл з військом пішов в Малу Авію, несподівано захопила ся в Константинопольську протоку на двох стах кораблях і напала на сам Царгород, не був чимсь нечуваним. Нового було хіба тільки, що Русь відважила ся напасти на саму столицю. Похід сей став ся літом (в недавно виданій візантійській хроніці датований 18 червня). Русь встигла пограбувати околиці, зруйновати передмістя і нагнала страху на саме місто, позбавлене оборони, аж нагло покинула облогу й забрала ся назад: правдоподібно, причиною було те, що імператор на вість про руський напад з дороги поспішив ся назад, і Русь стратила надію взяти місто. Одно з джерел каже навіть, що Русинів побито, але ся звістка стоїть одиноко супроти інших, що не згадують про якісь страти Руси. В пізніших хроніках X в. причиною стає вже буря, наслана на Русь, коли в море окунули одіж Божої Матери; сучасник патр. Фотій нічого не згадує про чудо: воне було перенесене на сей напад з легенди про аварський напад на Царгород 626 р.²⁾

¹⁾ Про обидва епізоди дивись Васілевського Русско-візантійскія дослідванія, де дано основні монографії про обидва життя і вказана література; давніші розвідки по них стратили значінне; новіші поки що не принесли нічого позитивного (надавно нпр. Халанский — Ж. М. Н. П. 1902. VIII, Суровьку легенду представляв як руську перерібку амастридської). Про толковання імени Бравлина див. прил. 49.

²⁾ Про джерела й літературу сього походу див. в примітках (50).

Але Русь знала дорогу не тільки на Чорне море. Десь по тім голоснім поході на Царгород став ся руський похід на полудневі береги Каспійського моря. Від пізнішого, але солідного історика Табарістана (полудневого берега Каспійського моря) ібн-ель-Хасана (його історія написана 1216/7 р.) довідуємо ся, що за часів Хасана - абу - Зейда (володів Табарістаном між 862 і 884 р.) приходила Русь на Абесгун (славне портове місто в східно-полудневім куті Каспійського моря), але військо абу-Зейда знищило напастників¹⁾.

Як я вже підніс, сі звістки сьвідчать в першій лїнії про значний розвій военних сил сієї Руси. В поході 860 р. було, судячи по числу кораблів, поданому візантійськими джерелами, 6—8 тис. мужа²⁾, а й похід переказаний в Житії Георгія Амастрідського не міг бути зроблений невзначною ватагою. В дальшій лїнії, як я вже сказав, сі „руські“ походи сьвідчать про якусь більшу державну організацію на середнім і нижнім Дніпрі. В посланію Фотія (860-і рр.) маємо й безпосередній натяк на се: Русь підняла ся на Візантію, каже він, „підбивши сусідів і з того загордившись“³⁾.

Факти дипломатичних зносин сеї Руси з Царгородом також дають доказ якоїсь більшої, з ширшим політичним сьвітглядом держави. Маємо їх два. Оден — се прихід послів від „руського короля, прозвищем хакана“, до візантійського імператора Теофіля в 839 р., для навіязання дружних відносин⁴⁾. Другий — се зносини Руси з Візантією по поході 860 р. Можна догадувати ся з певною правдоподібністю, що сі дипло-

¹⁾ Текст у Дорна — Каспій с. 5 і 464, над близшим означеннем року сього походу застановляють ся також с. XLVIII Кунік, але не приходить ні до якого певного виводу, а хоч і прихильєть ся до гадки, що то мало бути коло 880 р., але при тім виходить з хронології Повісти, так що сі його виводи не мають ніякої цїни. Дорн (с. XLVII) пробував підперти сю гадку вказівкою на монети абу-Зейда 880—3 р., що говорять про побіду над поганами: він догадуєть ся, що то була побіда над Русію, але сам далі наводить комбіновану звістку Зегір-ед-Діна (XV в.) і ель-Хасана про побіду абу-Зейда над поганами — Турками в 873/4 р.

²⁾ Літопись рахує на корабель по 40 мужа в поході Олега. Похід легендарний, але сю подробицю можемо прийняти дуже добре.

³⁾ τὸς περίξ αὐτῶν δουλωσάμενοι κακίθεν ὑπέροχα φρονηματοθέτες — Photii epistolae, ed. Valetta, Londini 1864 p. 178.

⁴⁾ Quos rex illorum chacanus vocabulo, ad se amicitiae, sicut asserebant, causa direxerat — як вище с. 351.

матичні зносини були результатом сильних нападів Руси на візантійські землі, й ініціатива їх вийшла від Візантії — перший раз по нападах Руси на візантійські землі в перших десятиліттях IX в., в другім — по поході 860 р. Про сї другі біограф імператора Василя оповідає, що сей імператор прихилив до згоди „нарід руський необорний і поганський, роздаючи йому одежі золоті, срібні й шовкові, а завівши з ним згоду і приязнь, намовив прийняти хрещенне“. Висланий на Русь єпископ, по його словам, мав зробити сильне вражіння на Русинів і багатьох охрестити¹⁾. Про се навязанне приязних відносин з Русією і вислання до них єпископа каже також і сучасник Фотій в своїм окружнику, але без всяких ближших подробиць: він каже, що Русь, нарід загально звістний з своєї нелюдськості й вовничости, змінила свою поганську віру на християнство, прийняла єпископа і з ворогів стала підвласними й приятелями імперії, себ то стала її союзниками й обіцяла воєнну поміч²⁾. Ся Фотієва згадка походить з-перед 866/7 р. і дає розуміти, що зносини розпочали ся не конче за часів імп. Василя (що сопровителем імп. Михаїла став в маю 866 р., а від 867 правив сам), а може й скорше, слідом по руськім поході 860 року³⁾.

¹⁾ Біограф оповідає, що до сього вражіння причинило ся особливо чудо: проповідник, для переконання слухачів-Русинів, вложив в огонь євангелія, і огонь не зробив на нїм ніякого слїду — се рішучо вплинуло на успіх проповіді. Мотив такої проби огнем досить рівновсюднеий в легендарній агіологічній літературі.

Оповідання біографії імп. Василя про руську місію перейшло до різних пізнійших візантійських компіляторів — Кедрина, Зонаря, Ілїки, і російських збірок, як Никонівська. Завдяки тотожності імені імп. Василя Македонянина з іменем Володимирового швагра в деяких грецьких компіляціях се оповідання дуже характеристичним способом скомбіновано з охрещенням Руси за Володимира — див. повість видану Бандурієм, нове видання в *Analecta byzantino-russica ed. Regel, Spb., 1891*, і компіляцію патр. Макарія — уривок при виданню Ях'ї бар. Ровена с. 222. Про Бандурієву повість див. новійші замітки ак. Ламанского — оп. с. гл. XVII.

²⁾ Біографія імп. Василя в *Corpus hist. Byz. XXVII* гл. 97. Окружник — *Photii epistolae* p. 178.

³⁾ Біографія зрештою й виразно суперечить з окружником Фотія, бо каже, що єпископа на Русь післав патр. Ігнатій, що настав по упадку Фотія в 867 р., а Фотій згадує про вислання єпископа в своїм окружнику, ще перед своїм уступленням. В. Ламанский в своїй розвідці стараєть ся довести, що Русь навязала зносини з Візантією зараз по

В візантійських джерелах не називають ся ані правителі Руси, що вели сі зносини з Царгородом, ані провідники походу 860 року. Повість временних літ каже, що то були Аскольд і Дир. Се приводить нас до реєстру київських князів X віку. Річ се дуже неясна і непевна.

Повість, видно, знає добре Володимирового батька Свѣтослава і діда — Ігоря. По теорії її сей Ігор повинний бути сином новгородського князя — варязького вікінга Рурика, покликаного Новгородцями з-за моря. Через се всі иньші київські князі мусли опинити ся по-за днастиею: Олег став воеводою Ігоря, чи в иньшій верзії — його опікуном і далеким свояком: Рурик умеряючи „предасть княжение свое Олгови, отъ рода ему суца, въдавъ ему на руцѣ сына своего Игоря, бѣше бо молодъ вельми“. Аскольд і Дир стають варязькими боярами, що відпросились у Рурика „з родом своїм“ до Царгорода, але по дорозі опановали Київ, що стояв без князів, почали княжити над „Полюскою“ (Полянською) землею, вибрали багато Варягів, з ними ходили на Царгород, та ледви не пропали від чуда, а Олег, що зараз по смерти Рурика рушає на полудень, підступом забиває їх як узурпаторів.

Олег в ширшій верзії Повісті править в імени Ігоря: забиваючи Аскольда і Дира, він відкликаєть ся до прав Ігоря: „вы нѣста князя, ни роду княжа, но азъ есмь роду княжа“, и вынѣсоша Игоря — „а се есть сынъ Рюриковъ“¹⁾. Але се тільки поправка початкової верзії. Початкова редакція зовсім ігнорує приналежність Олега до династії та уважає Олега просто тільки воеводою Ігоря: „възрастшу же ему Игорю, и бысть храборъ и мудръ, и бысть у него воевода, именовъ Олегъ, мужъ мудръ и храборъ“. В сій верзії Ігорь сам каже забити Аскольда

невдалім поході, під вражінням царгородських процесій. Все се тільки здогал; хронологічно се можливо, хоч довести, що се стало ся десь в р. 861, нема чин. При тім д. Ламанский висловляє гадку, що в тій Фотиевій місії на Русь був післаний св. Кирил, і його т. зв. ховарська місія, що привела до хрещення „до двухсотъ чадій“, була в дійсности місією на Русь. Гіпотеза интересна, хоч і лишаєть ся невьясненим, чому наші джерела (Гавдерік і Панонське житие) говорять про Ховар замість Руси. Можливо, що місія на Русь і дипломатичні зносини з Ховарією були складовими частинами дипломатичної акції, яку розпочало візантійське правительство по інциденті 860 року для забезпечення себе від подібних несподіванок, і тому злили ся до купи.

¹⁾ Іпат. с. 13.

і Дира, покликуючи ся на свої права: „нѣ азъ есмь князь, и мнѣ достоить княжити“¹⁾). Редактор ширшої верзії Повісти, що мав перед очима умову Олега з Греками, де він зве себе „великим князем руським“, а може й катальої київських князїв, не міг лишити Олега в титулі воеводи, і він авансував на опікуна Ігоря.

Добра то опіка, що триває тридцять літ, коли Ігор давно-мусїв бути повнолітнім! Текст умови з Візантисю рішучо противить ся сьому об'ясненню, бо Олег в ній зовсім не згадує нічого про того ніби правного князя — Ігоря: „мы... иже послани отъ Олга великаго князя рускаго и отъ всѣхъ иже суть подъ рукою его, свѣтлыхъ и великихъ князь и его великихъ боярь“. Очевидно Олег не був ані опікуном, ані воеводою Ігоря, але таким самим князем, як і Ігор, його попередником на київським столі. Які династичні відносини були між ними, ми того не знаємо, так само як і автор Повісти. Мабуть тільки не був він батьком Ігоря, бо в такому разі се знали-б мабуть наші книжники і не зробили-б з Олега Ігорового воеводи, хоч як слабі й легендарні були їх відомости з тих часів.

Меньш ясна, але не меньш підозріла справа Аскольда й Дира. Я не можу тут знову промовчати тієї, правда — відомої нам тільки в дуже пізній редакції верзії, що Аскольд і Дир були потомки Кня. Уважаю можливим, що се верзія давніша від теорії Повісти, але не хочу на сїм що небудь будувати. Досить і того, що поясненне Повісти, яким чином від Аскольда і Дира Київ перейшов до Олега (або Ігоря) виглядає дуже нещасливо: Аскольд і Дир, відпросивши ся від свого „князя“, ідуть на Царгород, але по дорозі займають Київ, що зовсім ніколи не належав їх князю, і за се гинуть як узурпатори — яка льоїка в тім узурпаторстві! Чому нпр. Володимир, убиваючи Рогволода, теж Варяга по Повісти, не відкликуєть ся до своїх династичних прав? Династичної ідеї княжої в її пізнійшій формі, в якій знали її літописці другої половини XI в., в X в. ще не було. Недорічність відчули пізнійші компілятори і вставили поясненне, що Аскольда і Дира послав Олег з дарунками до Царгороду, але ті не виконали своєї місії, лишились у Києві, і Олег, розсердившись за се спроневірєнне, по-

¹⁾ 1 Новг. с. 5. Ся форма слів Ігоря вістала ся в ширшій верзії, як найліпший доказ компроміса в справі Олега.

становив помститись¹⁾. Об'яснення се, розуміється, нічого не варто, та цікаво тим, що показує почуте недоладности в оповіданню Повісти. Так само неймовірно й згадане вже її оповідання, як Аскольд і Дир зайняли Київ: „поидоста по Дънепру, идучи мимо, и уарѣста на горѣ городокъ и въспрошаста, ркуще: „чий се городъ?“ Они же (Кияне) рекоша: „была суть три братья, Кий, Щекъ, Хоривъ, иже сдѣлаша градокъ съ, и изгибоша, а мы сѣдимъ, роды ихъ, и платимы дань Коварамъ“. Аскольдъ же и Диръ остаста въ городѣ семъ, и многы Варягы съвокупиаста, и начаста владѣти Польскою землею“. В коротшій (новгородській) версії Повісти нема нічого про те, як Аскольд і Дир з'явилися в Києві — се, правдоподібно, дальша і дуже нещаслива в своїй ідилічності комбінація.

І ще дрібна, але характеристична подробиця: Аскольда і Диру убивають разом „влодѣи Игоревы“, несуть їх ховати „на гору“, але могили їх показують ся гень гень в ріжних місцях: „погребоша Асколда на горѣ, еже ся нынѣ Угорское наричеть, идеже естъ дворъ Олимпъ, на той могилѣ постави Олма церковь святаго Николы“, — отже на теперішнім Печерську, на Дніпровім березі, гень низше київської пристани, що була на устю Почайни. А „Дирева могила за святою Ириною“, отже десь коло теперішньої Софійської катедрі, добрих півмилі від Угорського. Очевидно, Аскольда і Диру не вбили разом, взагалі — вони не вмерли разом, а з тим і традиційне оповідання про їх смерть тратить ґрунт²⁾.

Тай само по собі взявши, се князювання в Києві двох князів разом, що, по словам традиції, не були ані братами, ані батько з сином, дуже неправдоподібно.

Аскольда поховано на Угорськім. Очевидно — він жив в тім княжім дворі, що стояв там: тут жив і був похований потім і Володимир Вел. (може пам'ять, що Аскольд жив тут, і привела автора до тієї подробиці, що Олег приїхав під Угорське з своїми човнами). Се промовляє за тим, що Аскольд був дійсно князь київський. Факт, що на його могилі поставили потім церкву, веде нас до походу 860 р. і епізоду про охрещення частини Русі по тім поході, при умові: дуже ймо-

¹⁾ Гиляровъ Преданія Начальной лѣт. с. 70—72 (рукописи XVII в.).

²⁾ Сю недорічність відчув був Ламбін і через те, ратуючи традицію, викинув з текста, як нізкійшу приписку, звістку про Дирову могилу — Источникъ лѣтописнаго сказанія о происхожденіи Русі (Ж. М. Н. П. 1874, VI).

вірно, що Аскольд був той князь, що ходив 860 р. на Візантію і потім при згоді з Візантією прийняв християнство. Тим зовсім природно об'ясняють ся факти, що Повість звязала похід 860 р. з його іменем, і що на могилі Аскольда поставили церкву.

Що до Дири, то його імя згадує Масуді (писав в 40-х рр. X в.). Перший між словянськими королями, каже він, то король 'аль-Дир¹⁾, він має великі міста, численні, залюднені землі; в столицю його держави приходять мусульманські купці з різними товарами²⁾. Нема ніяких трудностей прикласти се до найбільшого політичного центра східньої Словянщини — Київа, що провадив велику торгівлю із Сходом, — хіба те, що Масуді говорить про Диру, як сучасника, коли сучасником його був Ігор³⁾; але можливе непорозуміння, наслідком котрого Масуді, не знаючи на імя сучасного руського князя (він ніде не називає його), прийняв Диру за сучасника. Звістка Масуді в такім разі для нас важна, бо свідчила-б що Дир був князем (бо що він дійсно був на світі, за те свідчить і його могила „за сьвятою Ориною“). Той факт, що в нашій традиції він звязуєть ся до купи з Аскольдом⁴⁾, промовляв би за тим, що в них треба бачити близьких до себе хронологічно князів. Далеко назад відсовувати назад Аскольда не випадає з огляду, що Масуді його уважав сучасником (та й у традиції він все кладеть ся на другім місті, по Аскольді), отже правдоподібніше буде Диру класти по Аскольді, перед Олегом. Він жив мабуть на княжім дворі на старім городі, де був княжий двір в середині X в., — тож там його й поховано.

Початок Олегового князівства прийдець ся трохи посунути на пізнійше, з огляду на звістку про війну Дири (в літописи розумієть ся — Аскольда і Дири) з Печенігами: до конфлікту

¹⁾ Аль — арабський член, Дир — імя. Варіант: аль Дин.

²⁾ Вид. Гаркави с. 137.

³⁾ Недавно Вестберг (Beiträge IX), признаючи, що держава Алдири відповідає Київській державі, таки поправляв без церемонії Алдира на Ігоря.

⁴⁾ Придоста два Варяга и нарекоста ся князема: одному бѣ имя Аскольдъ, а другому Диръ (1 Новг. с. 4). Бяста у него (Рурика) два мужа: Аскольдъ и Дирдъ (Іп. с. 11). Иде Аскольдъ и Диръ на Грѣкъ — Іпат с. 12 воеваша Аскольдъ и Диръ Полочанъ — Никон. I с. 9. и збиша множество Печенѣгъ Оскольдъ и Диръ — Никон. I с. 9 и увидѣ Олегъ, яко Оскольдъ и Дирдъ княжата... и убиша Асколда и Диру — Іпат. с. 13.

з ними у київських князів ледви могло прийти скорше як при кінці 80-х років IX в. Крім того аналіза літописної хронології приводить до виводу, що в подіях кінця IX і початку X в. вона, правдоподібно, спізнюєть ся на 3—4 роки¹⁾. Отже Дир міг жити в 980-х рр.

Але коли пішло вже на могили, то треба ще згадати за одну могилу — Олегову. Що могилу сього „віщого“ князя по-казували в різних місцях („погребоша ѿ на горѣ, иже глаголеть ся Шековица“, а знов „єсть могила его в Ладозѣ“²⁾), то ще не велике диво, але-ж бо і в самім Києві було аж дві Олегові могили — одна на Шекавиці, друга десь недалеко старих „Жидівських воріт“ (як думають, на місці теперішньої обсерваторії). Се наводить на гадку — чи не було в Києві двох князів того імени, одного на початку X в., а другого перед тим, напр. десь в першій половині IX в.? Се могло-б нам почасти пояснити й те, чому в літописи так багато скуплено подій коло Олега³⁾.

Нарешті міг бути київським князем той Бравлин, що ходив на Сурож, але так само міг бути якимсь князем на полудні, залежним від Києва, або київським воєводою⁴⁾.

Отже по тих наших елюкубраціях реєстр старших київських князів виглядав би так:

Олег??

Бравлин??

Аскольд — правив між 860 і 867, може й довше.

Дир — при кінці 880-х рр., правдоподібно, ще княжив.

Олег, одинока певна дата його князівства — се 911 р. (умова з Греками), умер правдоподібно яких 4—5 літ по тому

Ігор, вмер по 944 р., а перед 948—9 рр.

Ольга, регентка в 940—950 рр.

Святослав — вмер 972 р.

Вертаємось до історії Київської держави.

Вище ми сказали, що звістки IX в. про Русь натякають на існування вже більшої політичної організації, скупленої коло

¹⁾ Про се низше і в екскурсі I. ²⁾ Іпат. с. 24 і 1 Новг. с. 7.

³⁾ Здогад про двох Олегів висловив проф. Антонович — Публичныя лекції с. 57; про Олегову могилу в Києві і її місце спеціальна розвідка пок. П. Лебедничева в Чтеніях київського історичного товариства т. I.

⁴⁾ Про поправку імени Бравлина див. примітку 49.

„Руської“ — Полянської землі. Патр. Фотий же говорить виразно, що Русь перед своїм походом на Візантію в 860 р. уже „підбила своїх сусідів“. Попробуємо тепер розглянути ся в сій питанню.

Почнемо від Повісти. Очевидно, її автор мав дуже слабі відомости про сформованне комплексу земель Руської держави. Він вийшов з сіїї трудности, зложивши сю історію на часи північного Олега. Не можемо знати, чи йшов він тут за народніми традиціями, що говорили про війни й завойовання Олега (або Олегів), чи на власну руку скомбінував сю грандіозну окупацію. Новгородські Словени, полоцькі й ізборські (півнішні псковські) Кривичі з словянськими кольоніями в землях Чуди, Веси і Мери становлять у нього державу Рурика; Олег окрім того підбиває в своїм поході на полудень: смоленських Кривичів, середнє Подніпровє (Любеч — тоді визначне торговельне місто), Київщину: „пойде Олегъ, поемъ вои свои многи — Варягы, Чюдь, Словѣны, Мѣрю, Вєсь, Кривичи, и прия городъ Смоленскъ, и посади въ немъ мужь свой; и придоста къ горамъ киевськимъ...“ По сій, похід за походом, підбиває він Деревлян, Сіверян і Радимичів (в хронологічній схемі Повісти се уміщено під 883—5 р.), „и бѣ обладая Олегъ Деревляны, Поляны, Радимичи, а со Уличи имѣяше рать“. На тім кінчать ся придбання Олега, але в його поході на Візантію беруть участь ще Хорвати, Дуліби й Тиверці в ролі союзників („яже суть толковины“ — помічники)¹⁾, а в північній верві ще Вятичі. Крім того на сій ж часи треба б положити ще й прилученне Дреговичів, бо пізнійше ніде нема згадки про се. По сій Олеговій роботі мало що зіставалось його наступникам робити в східно-словянськими народами. Ігор „примучив“ Уличів і вовєвав ся з Деревлянами, Святослав підбив на ново Вятичів, а Володимир знову підбив Полочан, Радимичів і Вятичів і привернув західні землі.

Розумієть ся, автор мав ліпші відомости про походи Володирира й Святослава, ніж з кінця IX в. Про походи другої половини X в. могла бути розмірно сьвіжа пам'ять в другій половині XI в., коли укладала ся Повість. Дійсно, походи Святослава напр. потверджують ся иньшими джерелами досить до-

¹⁾ Так найправдоподібнійше пояснив се слово Григорович на підставі гльос азбуковника: Александръ — помощникъ людемъ, сирѣчь толковникъ, Алексѣй — пособникъ, толковникъ. Труды Ш сьвѣда I с. LIII.

кладно (крім деталей, розуміть ся); але вже всі походи Ігоря зв'язані з різними легендами й, розуміть ся, о стільки й переходили ся в пам'яті, о скільки були зв'язані з якоюсь легендою. Походи-ж Олега, виключивши його звістний похід на Візантію, не мають і легендарної закраски, а виглядають всі на комбінацію автора. В кождім разі, навіть припускаючи тут якісь перекази, традиції, все-ж таки завоювання цілої Сіверщини (найбільшої з етнографічних територій!), зав'язаних в своїй свободоловності Деревлян і ще Радимичів в три походи, розуміть ся, лишиться повним абсурдом. Не ліпше виглядає похід Олега з Новгороду на Київ, де він без спротивлення опановує місто на дорозі, скидає своїх бояр узурпаторів з київського столу, а на Новгородців, що по словам Повісти „суть отъ рода варяжська, преже бо бѣша Словѣни“, зараз накладає дань — „Варягомъ даяти“.

Порівнюючи звістку, що за Володимира з Новгороду давали до київського скарбу дві частини данини, а третю роздавали новгородським Варягам, ми будемо мати повне право зрозуміти звістку Повісти про новгородську дань за часи Олега так, що Новгород платив певну дань до Києва від непам'ятних часів. Сей факт рішучо противить ся теорії автора, по котрій Київ був здобутком Новгороду, й виразно натякає, що в дійсности Новгород навпаки був здобутком Києва. Коли зважити тепер ще недорічність історії з Аскольдом і Диром і їх убитем, і той цікавий факт, що в хронологічній таблиці, на иньшій місці Повісти, зовсім ігнорується й Рурик, і князівство Олега в Новгороді, а рахунок іде „отъ пѣрваго лѣта Олгова, по-пелѣже сѣде в Києвѣ“, то мусимо усунути з сфери фактів цілий той Олегів похід з Новгороду на Київ, як дуже сумнівну комбінацію.

Відкидаючи, як непевну комбінацію пізнішого книжника, літописну традицію про згрупування земель Руської держави, попробуємо порадити собі иньшими способами. Передовсім ми мусимо виходити з вище поставленого виводу, що ті здобутки Київської держави, про які нема мови в 2-ій пол. X в., мусіли, по всякій правдоподібности, бути зроблені перед серединою сього століття. Що вже тоді Руська держава була велика, вложена з великого числа різним способом зв'язаних з Київом країв і племен, на се вказує й дуже мале число пізніших територіальних здобутків, і велике число підручних князів за часів Ігоря, і нарешті деякі безпосередні, зовсім певні вказівки.

Способи, якими поодинокі землі чи племена могли бути тоді зв'язані з Київом, були різні, мушу особливо піднести сю справу. Ми можемо більш менш, бодай приблизно, здавати собі справу з того, які землі входили в круг політичного впливу Києва скажимо — на початку X в., але рідко де зможемо докладнійше означити, в яких саме відносинах, в якій степені залежності стояла та чи иньша земля до Києва. А в тих відносинах могли бути найрізніші відміни. Ми стрічаємо напр. племена, про котрі сама Повість додає, що вони були тільки „толковинами“ київського князя, се-б то добровільно, чи не добровільно — наслідком „примучування“, підпали політичному впливу київського князя, послали з ним в похід свої полки, але, очевидно, не давали йому дани, ані не мали иньших зобов'язань супроти нього, чи якихось обмежень своєї управи. Иньший нарід наслідком „примучувань“ з'обов'язувався платити дань, але при тім заховував своїх князів і внутрішню управу в цілости, ненарушену. Деревляне напр., примучені здавна (по Повісти — за Олега) платити дань київському князю, заховують до середини X в. своїх власних князів, що, очевидно, правлять ними по давньому („наші князи добри суть“, кажуть про них Деревляне, противставляючи київським здирицкам), і роля київського князя обмежалась періодичними походами туди за данею („полюдне“). Знов иньший нарід чи земля могла дістати осібною князя з руки київського великого князя, але такий князь правив своєю землею зовсім самостійно, обов'язаний тільки помочню або що найбільше — даниною київському князю. Нарешті (і се вже найвища степеня залежності), київський князь замість князя міг послати своїх „мужів“ в ролі намістників — „посадників“ і задержати управу безпосередно в своїх руках.

Вертаючи ся по сім поясненню до річи — передо всім візьмемо під увагу нашу той факт, що, виключивши легендарне оповідання про похід Олега (або можна сказати — як видно власне з сього оповідання), в народній пам'яті не зістало ся ніякої пам'яті про те, як прийшли до політичного зв'язку з Київом міста на великій водній дорозі дніпровсько-балтійській, по тім „пути із Варяг в Греки“. Се служить доказом, що то стало ся дуже давно, і воно само по собі зовсім зрозуміло, і так мусіло бути. Коли ми пригадаємо, що Київ був передо всім торговельним містом, що як раз торговельні інтереси, по всякій правдоподібности, мусіли дати тут ініціативу до державної організації і взагалі кермували політикою, то мусимо прийняти, що ки-

ївська політика була передо всім звернена до забезпечення торгівлі, а слідом — до опановання своєї найважнішої торговельної дороги. В гору Дніпром найважнішими стаціями на сій дорозі були — полянський Вишгород, Любеч на середнім Дніпрі, Смоленськ на верхнім Дніпрі, там де з нього переходили торговельні шляхи на Двину, на Волхов і на верхню Волгу; далі Новгород — на північній дорозі до Фінської затоки, Полоцьк — на західній дорозі, Двиною. Дорогу Дніпром на полудень від Київа знаємо дуже мало, бо сі краї застаємо в періоді упадка під напором Печенігів, можемо тільки вказати зараз низше Київа Витичев, далі Родню на устю Роси; на нижнім Дніпрі знаємо славний торг — Олеше.

Ми можемо з усякою певністю прийняти, що вже в 2-ій пол. IX в. сей великий торговельний шлях був в руках київських князів, племена і городи на нім — під політичним впливом Київа, чи підбиті і обсажені київськими „світлими і великими князями“, чи звязані союзами з Київом, під київською гегемонією. Сьому факту дала вираз Повість временних літ, представивши як здобуток першого київського князя — підбите торговельних міст і цілих племен на Дніпровій дорозі.

З нижнім Дніпром се певно стало ся ще при кінці VIII в., про се певно свідчать руські походи на Чорнім морі в IX в.

В літописній традиції війни з Уличами, що сиділи низше Полян по Дніпру, надають ся найдавнішим князям: в ширшій версії Повісти Олег „имѣяше рать“ з Уличами й Тиверцями, в новгородській версії воюють з Уличами Аскольд і Дир¹⁾. Не знати, чи се пам'ять про давні війни за торговельну дорогу, перенесені на яке столітє пізнійше, чи реальна згадка про якісь війни з Уличами при кінці IX в.; в останнім разі се не були перші проби: нові війни могли вестися київськими князями наслідком порушень здавна усталених відносин, чи для зміцнення свого впливу та влади над територією нижнього Дніпра. В усякім разі тоді ще Уличі не були опановані, або приборкані вповні: Ігорь звів з ними нову боротьбу, і аж вона привела до повної переваги Київа над ними. Пам'ять про неї переховала ся досить добре, завдяки важним подіям і легендам, звязаним з нею. Боротьба була завзята, облога уличького міста Пересічна тривала три роки, вкінці здобуто його; Уличів при-

¹⁾ 1 Новг. с. 4, Іпат. с. 14.

мучено нарешті на стільки, що вони мусіли згодити ся давати дань. Управу сеї нової провінції, чи властиво збір дани передав Ігор своєму воєводі Свенельду¹⁾. В звязку з сею кампанією літописець згадує про перехід Уличів з над Дніпра в землі між Богом і Дністром. Хронологічні відносини сеї міграції до кампанії неясні; коли кампанія стала ся по міграції, як то можна уважати правдоподібнішим²⁾, то можна подумати, що вона могла бути наслідком міграції — що помандрувавши з над Дніпра, Уличі хотіли виломити ся з уставлених київськими князями форм залежності, й се привело до сеї війни, що й закінчила ся капітуляцією Уличів.

Ослаблене міграцією Уличів Подніпрове вимагало тим більшої охорони від Печенігів, що деє в 80-х рр. IX в. розпросторюють ся в чорноморських степах, і вже в 90-х рр. з'являють ся над Дунаєм. Про перші конфлікти з ними — очевидно на нижнім Дніпрі, говорить звістка, перехована тільки в однім північнім літописнім збірнику (Никонівським): „избиша множество Печенѣгъ Осколдъ и Диръ“³⁾. Нема ніякої причини помітувати сею звісткою, тільки по вище висловленому, сю подію скорше можна приложити до кн. Дира. Після того Повість містить під 920 р. лаконічну фразу, що Ігорь воював з Печенігами; оповісти щось більше про сю боротьбу вона змогла тільки від 2-ої пол. X в., коли печенівські напади безпосередно стали досягати київських околиць; перед тим мусіли бути війни, але вони для нас пропали. Але що й серед тяжкого печенівського натиску в середині X в. Русь ще тримала ся на устю Дніпра, бачимо з умови Ігоря з Візантією 944 р.; тут Русини з'обовязують ся не перешкаджати Корсунянам в рибальстві на устю Дніпра і не зимовати там собі (очевидно іде мова головню про руських рибалок і промисловців).

Що до верхнього Дніпра і взагалі тих північних доріг, які вели з Києва до північних земель, то тут повторяю, важно, що Повість валічує опанованне їх до найперших здобутків київської династії: уже на самім початку вони взяли в свої руки Новгород, Полоцьк, Смоленськ, Любеч. В парафразі умови з Греками під 907 р. межи „руськими городами“, де сиділи „велиции князья, подъ Ольгомъ суще“, стрічаємо Полоцьк і Лю-

¹⁾ 1 Новг. с. 7—8.

²⁾ Див. вище ст. 178—9. ³⁾ Никон. I с. 9.

беч¹⁾. Очевидно, хто мав в своїх руках Любеч і Полоцьк, мусів мати й Смоленськ. Дійсно, Константин Порфирородний, оповідаючи про Русь в 40-х рр. X в., між підвласними Руси народами згадує Кривичів, а між містами „провінціональної Руси“ — Милініску, що не може бути нічим иньшим крім Смоленська. Тут же, між „руськими“ містами, стрічаємо і крайню стацію на дніпровсько-балтійським шляху, Новгород (*Νεμουρόρη*), „де сидів Святослав, син руського князя Ігоря“. Новгород таким чином тоді вже був дуже тісно (максимально) зв'язаний з Києвом, і се відповідає погляду Повісти, що Новгород платив дань в Київ вже при кінці IX віка. Згадаю, що натак на залежність Новгорода можна бачити і в звістці Джайгані (писав при кінці IX або на початку X в.), що Русь, себто Руська держава, складаєть ся з трох частин — київської (столиця Куяба, Київ), „Славії“ і Танії (чи Табії)²⁾; досить правдоподібно приймають, що ся Славія — то новгородські Словене.

Як бачили ми, Ігорів син сидів в Новгороді за життя батька; він був тоді о стільки малий, що розумієть ся, правив тільки номінально. Се наводить на гадку, що практика — посилати в Новгород, як на значнійший стіл, одного з синів київського князя, часто — найстаршого, могла уставити ся ще скорше, ніж за Ігоря, і Ігор ішов тільки за сим звичаєм.

Разом з Новгородом і Смоленськом в політичну залежність від Києва мусіли прийти словянські кольонії в фінських землях. Словянська кольонізація серед Фінів і разом — розпросторення тут політичного впливу її словянських метрополій — Новгорода, Ізборська (Пскова), Смоленська — мусіли розпочати ся дуже рано. Зовсім правдоподібно об'ясняють легенду про покликання Варягів Новгородцями спільно з Кривичами, Чудю і Весю, що се треба розуміти як пам'ять про стару зв'язь Новгорода з словянськими кольоніями в сих землях³⁾.

1) Можлива непевність, чи сі городи стояли в умові, чи може се додаток літописця, бо низше в уривку сеїж умови вичислено тільки: „отъ города Киява, и пакы ис Чернигова, и Переяславля, и прочии городы“, а тут: „на Киевъ, таже и на Черниговъ, и на Переяславль, и на Польтескъ, и на Ростовъ, и на Любечъ, и на прочая городы“. Можливо, що Полоцьк, Ростов і Любеч — се ампліфікація літописця, але і тоді інтересний погляд редактора, що ті міста належали до Києва на початку X в. 2) Труды Ш сьвіда I с. 279, пор. вище с. 172 і 260.

3) Костомаровъ Сьвернорусскія народоправства I гл. 2; сеї погляд прийняв нпр. Корсаковъ Мера и Ростовское княженіе с. 49, і взагалі він досить популярний.

Центри слов'янської колонізації в фінських землях — Білоозеро в землі Веси, Ростов — в землі Мери, Ізборськ — в землі Чуди, виступають в Повісті новгородськими провінціями чи союзними землями вже за часи Рурика, значить уже в IX в. мали прийти в політичну залежність від Києва. Сфера політичного впливу, колонізації й підбивання фінських земель потім неухабно розширялась, але сей процес дуже мало відомий, та й має для нас другорядне значіння.

Не менше може важною торговельною дорогою, як „путь із Варяг в Греки“, були шляхи з Києва на схід, суходолом і ріками — на Болгар, Ітиль і через нього далі в закаспійські землі; вже-ж у IX в. руські купці користали з них (як каже ібн-Хордадбег). Сі шляхи йшли через землі Сіверян та Вятчів, і се звертало політику київських князів у сей бік від дуже давніх часів, не кажучи вже про той мотив, що Сіверяне держали в своїх руках на значній просторони Дніпровий берег і були безпосередніми сусідами Києва.

І Сіверяне і Вятчі і Радимичі підлягали колись хозарській зверхности, як і Поляне. Увільнивши ся від неї (а се мусіло стати ся в кождім разі не пізнійше VIII в.), Київ мусів зараз взяти ся до боротьби з хозарським впливом на лівім боці Дніпра, особливо у Сіверян і Радимичів; підпорядкованне сих народів київській політиці мусіло таким чином іти в парі з визволенням їх з залежності від Хозарів. Се визволення, розумієть ся, мало свої приємні сторони для тутешніх громад, і се улекшувало справу київської політики на ґрунті: треба було тільки забезпечити сі племена від Хозарів. Хозарська-ж держава в IX в., видима річ, упадає, і боротьба з нею для київських князів не мусіла бути надто тяжкою. Сіверянські центри — Любеч, Чернігів і Переяслав Повість представляє уже на початку X в. обсадженими київськими намістниками й залогами (парафраза Олегової умови). Чернігів (*Τζερνίγωγα*) і мабуть Любеч (*Τελιοβτζα*) виступають між руськими містами у Константинополі (Порфірородного¹). В дійсности ся наддніпрянська скрайка сіверянської території мусіла ще далеко скорше прийти в за-

¹) *Τελιοβτζα*, розумієть ся, дуже мало подібна до Любеча, але се звичайне толкованне сього слова має більше за собою, ніж може здавати ся на перший погляд: иньшого подібнішого імени на середнім Дніпрі не можна вказати, а Константинополі, видно, вчисляє важніші міста на Дніпровій дорозі в напрямі з півночі на південь.

лежність від Києва, коли зважити, що в першій половині X в. київські князі вже — з одного боку стояли міцною ногою на устю Дона, з другого — завели в круг свого політичного вплива Вятичів. Вятичів згадує Повість між учасниками Олегового походу на Візантію, хоч се імя читаєть ся і не у всіх кодексах; але що в XI в. розпросторенне зверхности руських князів на землі по р. Оці дійсно уважалось фактом ранішим від походів Святослава і вклало ся на початки X в., се потверджує оповіданне Повісти, що вже Рурику підлягав Муром, центр словянської колонізації в землях фінської Муроми (на середній Оці), північно-східніх сусідів Вятичів¹). Але тодішня залежність Вятичів від Києва була досить поверховна, бо політичний вплив Хозарії тут ще не був знищений: Вятичі, стоячи вже під київською гегемонією, ще в другій половині X в. платили дань Хозарам, як каже Повість — „по шелягу от рала“, і аж походи Святослава на Хозар та зруйнуванне Хозарської держави увільнили Вятичів зовсім від Хозарів²). Се зміцнило київські впливи і в басейні середньої й нижньої Оки, де за часи Володимира напевно звісна київська волость в Муромі. Що в тіснійшій залежності від Київської держави Вятичі дійсно були приведені розмірно досить пізно, показує те, що ще при кінці XI в. тут були свої князі (отой Ходота з сином), ба навіть ще в XII в. вони заховують свою племінну назву і якось на узбочи стоять в тодішнім політичнім житю. Але нам тут досить того факту, що в першій половині X в. під політичним впливом Києва стоять навіть Вятичі — супроти того для сіверянського Подніпров'я початки залежности від Києва треба посунути геть назад за межі X в.

Що до Подон'я, то передовсім тут важні походи Руси на схід; ми починаємо про них чути в останньої чверти IX в., від того похода Руси на Абесгун за часів абу-Зейда. Потім 909/10 р. знову Русь приходила на Абесгун; 912/3 р. був великий похід Руси, коли вона страшно спустошила полудневий берег Каспійського моря, і в 944—5 рр. знову. Русь при тім звичайно прохо-

¹) Іпат. с. 11. ²) Іпат. с. 42.

²) Вятичів бракує в кодексах полудневої редакції найдавнішої літописи (Іпатським й ин.), в Переяславо-суздальській і пізнійшій Архангелогородській копіяції; тому дехто уважав імя Вятичів в сім оповіданню північним додатком — Ламбін Ж. М. Н. П. 1873, VII, Багалій Історія Сѣвер. в. с. 34.

дила на човнах Доном і звідти, переволочивши їх сухоходом через нешироку шию, плила Волгою в Каспійське море. Хоч Масуді в оповіданню про похід 912/3 р. каже, що ховарське правителство тоді перепустило Русь в Каспійське море добровільно за обіцану половину здобичи, але очевидно, ці походи зовсім не були ховарському правителству милі, і коли воно їх не спиняло, то тому, що не мало сили. Таким чином і ці походи свідчать також про повний упадок Ховарської держави почавши в кінцем IX в.

З другого боку, ці походи на Каспійське море для Русі не були б можливі, як би вона не почувала себе дома на нижнім Дону, — подібно як чорноморські походи свідчать про її панованне на нижнім Дніпрі. І дійсно, ми маємо виразні вказівки в 1-ої пол. X в. про київські впливи в землях нижнього Дону й Азовського побережя: в умові Ігоря з Візантією 944 р. руський князь з'обов'язуєть ся не перепускати на кримський бік Болгарів Чорних, що жили на кавказьким березі Азовського моря: „а о сихъ иже то приходять Черънии Болгаре и воюють въ странѣ Корсуньстий, и велимъ князю рускому, да ихъ не пушастъ: пакостятъ странѣ той“¹⁾. Виходить, що київський князь чи безпосередно, чи то через якого підручного держав в руках Керченську протоку, коли міг пускати або не пускати тих Болгар в Кавказу до Криму. Стара Фанаторія, що від VIII в. в грецьких джерелах зветь ся *Τυμάρχα*, *τὰ Μάρχα*²⁾, в руських — Тмуторокань, виступає в числі руських волостей вже за часи Володимира, але наведений параграф умови Ігоря показує, що вона належала до київського князя вже в 1-ій пол. X в. Досить правдоподібно супроти того виглядає здогад, що той „острів великості на три дні дороги“, „вкритий лісами й болотами, нездоровий та такий вохкий, що як ступиш ногою на землю, то аж трясеть ся“, де по словам ібн-Росте (1-а пол. X в.) жила Русь, то Таманський півострів³⁾. Інший параграф

¹⁾ Ламбін в своїй розвідці О Тмутораканской Руси (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1874, I) читає: „пакостятъ и странѣ его“ (с. 66); він думає, що тут мова про тмутораканського князя, і той володів землями по обох боках Боспора, а заснованне сього князівства Л. кладе на часи Олега (с. 70 і далі).

²⁾ Каталог епархий вид. De Boor (Zeitschrift für Kirchengesch. 1891) (*Τυμάρχα*), Константин Порфир. De adm. с. 42.

³⁾ Ібн-Росте с. 34. Васильевскій Русско-византійскіе отрывки VII, Ж. М. Н. П. 1878, I с. 111—2, пор. Гаркави в Трудах IV з'їзда II с. 242. Инакше толкує Вестберг Beiträge I.

тієїж Ігорової умови з Греками, де „князі руські“ зобов'язують ся не воювати грецьких городів в Корсуньскім краю і не мати на нього претензій (за те Візантія обіцяє Руси поміч — очевидно в тих азовських краях), натякає, що руське князівство переходило й на кримську сторону протоки, а руські князі пробовали його розширити далі, забираючи візантійські городи. Сюди-ж належить звістка Льва Диякона¹⁾, що Ігор по своїм нещасливім поході на Візантію утік до дому „ледве з десятию човнами до Кімерийського Боспору“ (Керченської протоки).

Взявши се все на купу, бачимо ясно, що Русь держала Азовське море, а з тим разом, очевидно — і Подоне в своїх руках вже в першій половині X в. А що власне часи по приході Печенігів як найменше надавали ся до нових здобутків у сих краях, мусимо зміцненне впливу і власти київських князів в них відсунути на другу половину IX в. що найменше. Очевидно, се розширенне руських впливів на Подоне мусіло стояти в зв'язку з боротьбою Київів з хозарською зверхністю на лівім боці Дніпра, було її дальшим продовженнем.

Не так уже торговельні інтереси, як передовсім оборона спокою, безпечности кермвала відносинами Київів до сусідів на заході. Так важна півнійше торговельна дорога на захід тоді далеко не могла рівняти ся значіннем із східною та полудневою. За те відвічні пограничні бійки і напади Деревлян, що ще в непамятні часи „обиджали“ Полян, мусіли вже в найперші часи привести Київську державу до боротьби з сими сусідами. Новгородська версія каже про боротьбу з Деревлянами Аскольда і Дири, ширша говорить, що Олег, осівши ся в Києві, перш за все розпочав з ними війну, „и примучивъ я, поча на нихъ дань иматъ по черньв кунѣ“²⁾; як і инші звістки про Олега, й ся значить стільки, що Деревляне вже дуже давно, перед X в., були примучені так, що мусіли давати дань київським князям. Що в першій половині X в. Деревляне дійсно були вже данниками київських князів, се ми на певно знаємо з двох джерел, що себе потверджують: легенда про смерть Ігоря й пісню Ольги памятає, що Ігор ходив збирати дань до Деревлян і там наложив головою; Константин Порфирородний між підвласними Київів народами, куди київські князі ходили по

¹⁾ VI. 10. ²⁾ 1 Новг. с. 4, Іпат. с. 13.

дань (на полюдне), згадує й Деревлян¹). Сі данні відносини, певно, уставили ся не відразу. Деревляне сильно борюкались проти київської зверхности; Повість знає, що за Ігоря було деревлянське повстання, а результатом його заміна Олегової данини ще тяжшою, потім нове повстання, що закінчило ся смертю Ігоря; початок же цього деревлянського примучування певно виходив не тільки за границі Х, але й ІХ столітя. В половині Х в. Деревляне платили дань, але мали ще своїх князів і власну управу; повстання 940-х рр. закінчилось, правдоподібно, внесенням деревлянської автономії, й Святослав посадив уже „въ Деревѣхъ“²) свого сина, чи властиво когось з своїх бояр, що мав правити іменем малолітнього княжича. В 1-ій пол. XI в. Деревлянська земля зовсім інкорпоруєть ся Полянській, не має вже осібних князів, хоч би і з київської династії.

Разом із зміцненнем власти над Деревською землею мусіло йти розширення політичного впливу Києва над дальшими землями на захід і західню північ. Коли підбивались Кривичі (смоленські і полоцькі) і Деревляне, не могли довго вістатись поза сферою київського політичного впливу клином між ними уміщені Дреговичі. Ніяких звісток про боротьбу з ними не вістало ся в літописи, правдоподібно тому, що втягнуто їх під зверхність київську давно і без великих трудностей³); Константин Порфирородний згадує Дреговичів між підвласними Києву племенами, а Володимир посадив вже свого сина у них в Турові.

Західні сусіди Деревлян — Дуліби, та полудневі — Тиверці по словам Повісті мали бути втягнені в круг київського впливу ще за Олега: всі вони виступають в поході Олега на Грецію як „толковини“, себ то автономні племена, з'обовязані до висилання своїх військ на поміч київському князю. Про Тиверців ще згадує Повість, що Олег воював з ними, але ся війна не привела до яких небудь острійших форм залежності від Києва крім посилення своїх полків. Лучан (*Λευζεννοι*) стрічасмо між підвласними Києву народами вже в 1-ій пол. X в. (у Константина Порфирородного). Але полуднево-західні землі стратили свій інтерес для київських князів після печенізького

¹) Βερβάνοι De adm. 9 (Тиверців, як деякі толкують, трудно тут бачити); на ньшому місці Δερβλεννοι — гл. 37. ²) Іпат. с. 45.

³) Сей брак відомостей пробували об'яснити тим, що мовляв Дреговичі належали до Полоцька і з ним разом прийшли в залежність від Києва (Соловйов I с. 117, Завитневич — Область Дреговичей с. 586 й ин).

потопу, що розігнав тутешню оселу кольонізацію. Натомість західні українські краї здобували більше значіння, але тут, на західній окраїні Київська держава мусіла конкурувати з впливом інших, подібно як вона молодих, але повних молодечої сили держав — Польської, Чеської й Угорської, і ся конкуренція вимагала пильної уваги київського правительства. На жаль, авторів Повісти доля сих західних країв інтересувала також мало як і чорноморська або донська Русь; можемо тут тільки зазначити, що змагання Володимира коло повернення сих західних країн були, по всякій імовірности, відновленням, ревідикацією того, що вже перед тим, в IX—X в. було приведено в залежність від Києва.

Таким чином протягом IX і початку X віка Київ опанував уже майже всю ту територію, що входила в склад Руської держави. Всі східно-словянські племена, з деякими фінськими сусідами на півночі, тим чи іншим способом залежали вже від нього. Та ся залежність в переважній частині була ще дуже слаба: значна частина народів була тільки під гегемонією Києва, а не під власттю його, звязана союзним, а не державним звязком. Між тими містами, де, по словам Олегової умови, сиділи „величии князи подъ Ольгомъ суще“¹⁾, Повість називає Чернігів, Переяслав, Любеч, Полоцьк і Ростов. Коли додати сюди ще Новгород, де сидів, як знаємо, Ігоровий син, і Смоленськ, куди ніби Олег мав посадити „мужа“ свого, то ми побачимо, що в 1-ій пол. X в. були-б обсажені в руки київського князя як раз: а) словянські волости по головним торговельним дорогам, де крім князів — намістників мусіли сидіти й київські залози, що боронили сі дороги і торговлю а заравом вели торг з місцевою людністю; б) словянські кольонії по фінських землях (крім Ростова сюди-ж треба додати Білоозеро, Муром, може Ізборськ, де ще Рурик мав посадити своїх мужів), — вони мали теж важне торговельне і економічне значіння, збираючи дань з околичних громад, особливо „скору“ — їх можна прирівняти дуже добре до півнійших московських „островів“ в Сибири, що мали головною метою збирання „сибирської кавни“, а для того мусіли мати якусь воєнну силу і становили ніби якусь адміністрацію. Ся схема о тільки правдоподібна, що ми дійсно можемо прий-

¹⁾ Треба уважати сі слова цитатою в умови, не поясненням Повісти: сама Повість не говорить ніде про таких великих князів; натомість деякі імена городів ніг додати й редактор Повісти.

няти вичислені Повісттю резиденції київських намісників чи князів за реальні для початку X в.

Взагалі як початки київської держави мусили бути тісно звязані з інтересами київської торгівлі, так і пізнійше інтереси державні переплутували ся з торговельними, а купецька верства з правительственною. Се найліпше відбило ся в оповіданню Константина Порфирородного про Руську державу, уложенім безперечно на основі добрих, місцевих відомостей: тут руська торговля й управа, княжа дружина й купецтво зливають ся зовсім до купи: князі з цілою Русію (се-б то дружиною) на зиму йдуть на полюдие в підвласні словянські землі, там цілу зиму збирають вони дань, на весну Русь збираєть ся до Київа, споряджає торговельну флоту й їде в Царгород (розумієть ся — не тільки сюди, а взагалі в різні грецькі торговельні центри), з предметами дани й торгівлі. Се представлення вповні потверджуєть ся автентичними умовами київських князів з Візантисю, де торговельні вигоди становлять головний предмет і зміст, альфу і омеґу дипломатичних зносин. Руські князі і бояре — заравом правительство і купецькі підприємці. Київська державна політика стоїть на послужі у торгівлі, як торговля становить знову ту економічну підвалину, на котрій оперують ся князі й правительство.

Та система городів і факторій по торговельних дорогах, обсаджених руськими князями і руськими залогами, становила наче скелет Київської держави. Не можемо сказати, чи як раз всі тутешні князі були поставлені з Київа (хоч се досить правдоподібно); досить того, що вони приведені були в безпосередню залежність від Київа, а дружинна верства, що спеціально носила імя руської, Руси, як репрезентантка сього державного звязку — приналежности до „руського“ центра, була тим кітом, цементом, що держав сі „волоости“ в звязку з торговельним і державним осередком сієї системи — Київом, та як кров обігала по всій системі держави, оживляючи її й удержуючи в цілости. В сучасних джерелах візантійських і арабських імя Руси надаєть ся спеціально дружинній верстві, що панує в сій Руській державі; про Константина Порфирородного я вже казав, що у нього Русь — се дружина, і він розрізняє сю Русь і підвласних „Словян“. З арабських письменників се найбільш виразно виступає у Ібн-Росте: Русь — се воєнна верства, що не має ані ірунтів, ані господарства, живе з того, що забирає у Словян і сиродує сусідам; війна — їх промисел; новонародженному кладуть меч

і кажуть: „не дістанеш від мене ніякої спадщини, мати меш тільки те, що здобудеш сим мечем“¹⁾).

Разом з дружиною імя Руси, що було zarazом іменем політичного центра і зверхньої верстви держави, переносило ся і на підвласні землі. Тойже сам Константин Порфирородний називає київські волости, противставляючи їх Київу, „провінціальною Русію“ (*ἡ ἐξω Ρωσία*). Джайгані, і за ним пізнійші східні письменники імя Руси прикладають не тільки до Київщини, але й до приналежних до неї земель. Повість временних літ, очевидно, виходить теж з того погляду, що імя Руси в X в. було загальним іменем для земель Київської держави: в парфразі умови 907 р. Чернігів, Переяслав й ин. звуть ся „руськими городами“. Ними володіла Русь.

На скільки розгалужена була вже в 1-ій пол. X в. та система безпосередно звязаних з Київом волостей, показує умова Ігоря 944 р.: в ній виступає що найменше двадцять князів; їх реєстр має свій інтерес, тому його наведу. Наперед тільки завважу, що сей склад держави з яких двадцяти князівств можемо уважати досить трівким для середини X в.: коли тринадцять літ пізнійше прибуває Ольга до Царгорода, з нею бачимо знову 20—22 послі, очевидно — від сучасних руських князів.

В умові 944 р. виступають:

великий князь руський Ігорь з жінкою Ольгою

син його Святослав (новгородський)

два племенника — Ігорь і Якун (норманське Акун, Гакон) Предслав²⁾

Сфандрь, жінка Уліба (очевидно — якась вдова по князю, що мала свою волость, як Ольга, бо Уліба самого не згадано)

Турд (норман. *Þórdr*)

Арѣфастъ (норм. *Arnfastr*)

Сфиркъ

Тудко (може зменьшене від Тудор)

Тудор

Евлик (чи Ерлик, мабуть поповане імя)

Воік (в иньших: воистовъ иковъ)

Яминд (Аминьдъ, може норманське *Amundi*)

Гунар (може норманське *Gunarr*)

¹⁾ Вид. Хвольсона ст. 35.

²⁾ Не Предслава, бо при жінках спеціально се зазначено, що то жінки.

Берн

Алдан

Клек

Етон (мабуть попсоване)

(одно імя мусить бути опущено тут, бо є тільки імя посла)

Гуд

Тулб чи Тулоб (вар. Туад, Тулд)

Ут (прикм. Утинъ, Успинъ).

Цікаво, що між сими іменами „князья“ 944 р. не знаходимо ми імен відомих нам з Повісти — ані воєводи Свенельда, котрому передав Ігор Деревлянську землю, збирати з неї дань, ані деревлянського князя Мала¹⁾. З того-б виходило, що в вище поданий реєстр не заведено ані тубильних князів і князків, що далі правили своїми округами під зверхністю київського князя (се й само собою зрозуміло, бо сї князі не входили безпосередно в державну та дружинну організацію); ані не заведено тих київських бояр — дружинників, що не сиділи повсечасно в волостях, а тільки виходили періодично на поляде до тих чи иньших підвласних, але не приведених в безпосередню залежність від Києва волостей, бо вони, що-б так сказати, числили ся при київськїм штабі²⁾ і тільки висилали ся для збирання данини, або мали призначену з певних волостей дань на удержанне своєї дружини.

Число таких земель, де непорушно зіставала ся свійська управа, свої князі, і тільки від часу до часу (раз на рік найчастійше) прибував з полком дружини, для відповідного попертя свого права, чи то сам князь (київський або провінціональний) чи котрий з бояр на поляде, збирати данину, — число таких земель, кажу, мусїло бути ще дуже великим в 1-ій пол. X в. Але були цілі племена, звязані тільки обовязком помочи, що ніколи не бачили на своїй території київських князів чи бояр, навіть тимчасово; в такїм стані були, по всякій правдоподібности, всі західні краї — Тиверці, Дуліби і дальші, а на крайнім сході — Вятичі, взагалі землі на узбочі; їх звязок з Київською державою був зовсім хисткий, майже номінальний.

Власне еволюція Руської держави в X—XI в. полягала в зміцненню сих звязків, розширенню сїєї системи „руських“

¹⁾ Здаєть ся минї, можемо тут спустити ся на Повість, що вони тоді дійсно були, бо імена Свенельда і Мала були звязані з памятною подїєю — як Ігоря убили Деревляни.

²⁾ Дрібніші бояре також і при иньших, провінціональних центрах.

намістників і валог та розгалуженню її в усіх напрямках, в середину волостей, з часом все далі й далі. В оповіданню Константина Порфирородного території Словян новгородських, Деревлян, Дреговичів, Кривичів, Сіверян і інших Словян — се волости, куди тільки на час, зимою приходять руські дружини з князями „на полюдіє“. Образ зовсім вірний, тільки з тою поправкою, що князі не ходили всі з Києва, бо вже був цілий ряд провінціональних центрів, де сиділи князі з руки київського „великого князя“. В таких землях громади правили ся собі по своєму, як хотіли, тільки обов'язані були віддати відповідну данину князю на „полюдію“ і виживити дружину ексекутиків під час збору сеї данини (се трохи хибно зрозумів Константин, кажучи, що київські князі з „усею Русію“ йдуть на зиму в „словянські“ землі й там переогодовують ся до весни). Тільки поводі до сього збору дани почали прилучатись і різні адміністраційні та судові компетенції. Се ілюструє дуже добре пізніше оповідання літописи під 1071 р.: в Білоозеро приходить для збирання дани в імени кн. Святослава Янь Вишатич, і йому при тій нагоді заносять скаргу на безправности, які діють ся з причини „кудесників“; безправности сі, очевидно, діяли ся за згодою місцевих властей (які-б вони не були), і скарга була певного рода апеляцією на них; Янь переводить слідство й чинить ексекуцію. Те що в другій половині XI в. діяло ся може тільки в далеких фінських аннексах, в X в., певно, практикувало ся і в словянських волостях. Навіть ще за часи Ярослава бачимо, що княжий вирник (очевидно — судовий та фінансовий агент) тільки періодично приїздить у волость („урок вирнику“ в Руській Правді), — о скількиж менша мусіла бути участь центральної власти в управі і суді волости століте перед тим! Очевидно, вона була мінімальна, і за границею міста, де резидував князь чи намістник, та його найближшого округа властиво її не було зовсім.

В тісніше зв'язаних з Києвом землях самоуправа віставала ся непорушеною тільки в границях дрібніших округів; в головніших центрах землі сиділи князі чи намістники і служили якимись судовими чи адміністраційними інстанціями, бодай у важніших справах, бодай часом. Але у інших племен, як у Деревлян, Вятичів, може Дреговичів, на цілих етнографічних територіях в 1-ій пол. X в. не було ніяких повсечасних резидентів, і весь давній устрій землі віставав непорушеним. Напр. у Деревлян: Ігор примучив їх і примусив давати дань,

сю дань він передав Свенельду на удержання його дружини, але Свенельд ані сам, ані його відпоручники не перебували в „Деревах“ (нема сліду того): він, очевидно, вибирав ту дань собі підчас обійнього полядя („и приспѣ осень“), а з своїм полком перебував при Ігорі, виконуючи всякі воєнні поручення; в Деревах же по давньому правилу „добрі“ деревлянські князі, „иже роспасли суть Деревьскую землю“. Аж по великій війні з Деревлянами в половині Х в. перестала ся давня управа. Теж і у Вятичів: в другій половині Х в. їх оподаткував київський князь, а ще при кінці ХІ були тут свої князі. На такі території дивили ся в Києві головно як на джерела дани, як се характеристично (хоч і побільшено) відбило ся в оповіданню про зачіпку Ігоря з Деревлянами — вся київська політика супроти сих підвластних племен кінчить ся на змаганню здерти скілько влізе.

Як і в сучасній державній політиці мілітарних держав, все обертало ся коло удержання армії — княжої дружини. Розширення підвластної території, побільшенне дани давало можливість держати більше дружини. Передаючи Свенельду дань з Уличів, а потім з Деревлян, Ігор забезпечив удержання цілому корпусу дружини, що мав удержувати з тієї дани Свенельд. Розставивши дружинні залоги, що мали удержувати ся з побраної дани й натуралій в своїм окрузі, князь мав на поготові воєнні кадри, що в потребі могли бути змобілізовані і вислані куди треба, зіставивши на місці мінімально потрібні континенти; при тім сі залоги забезпечали торгівлю, що була важним джерелом доходу для правительства й для самої дружинної верстви. Збільшенне-ж воєнної сили, *vice versa*, давало можливість київському князеві все далі розширяти круг свого політичного впливу, зміцняло становище князя, його перевагу над підручними „світлими і великими князями“ та воєводами.

Се була теж дуже важна сторона в еволюції Руської держави. І ті великі воєводи, що від себе удержували цілі корпуси дружини, як Свенельд, і ті провінціональні князі — були часом надто сильні і могли вирости над голову київському князеві; він мусів держати свою власну значну дружину та урівноважувати силу одних своїх підручників силою других. Між дружиною великого князя й дружинами його підручників та воєвод могла часом вивязувати ся певна емуляція, і київський князь мусів уважати, щоб служба у котрого з його воєвод не стала для дружинника привабливішою, як у нього; коли Свенельд ді-

став деревлянську дань, Ігорева дружина почала завидувати: „се даль еси единому мужевѣ много: отроци Свѣнелжи изодѣлися суть оруженемъ и порты, а мы нази“, и князь мусів добувати для своєї дружини якийсь новий дохід, аби собі не марювала, не вважала становище Свенельдової дружини ліпшим від свого.

Підручні „світлі князі“, зовсім природно, мали тенденцію своє князівство уважати дідичним і не раз приходили до повної фактичної незалежності. Ілюстрацію дає історія в Полоцьком. Сю волость, як ми бачили, Повість зачисляє ще до Рурикових: ще він мав там саджати своїх мужів. За часи Святослава там сидів князь Рогволод; по літописи він „пришелъ изъ заморья“. Чи прийшов він дійсно зза моря чи ні, не знати (хоч норманісти виводять імена його й його доньки з норманського, вони звучать по словянськи); але певно, що Полоцьку волость, яка входила в руську державну систему, він дістав з руки київського князя, може не сам, а ще якийсь його батько чи дід. Як би там не було, але Рогволод займає собі по смерті Святослава зовсім рівнорядне становище з його синами, і князь з київської династії тільки оружною силою його приборкує. Такі епізоди мусіли трапляти ся не рідко. Київський князь все мусів удержувати себе в фактичній, фізичній, щоб так сказати, перевазі, аби міг користати з своєї правної прероґативи — влади великого князя і зверхника.

Певну опору в сім давало йому значінне самого Київа — центра торгівлі й культури для всієї держави, головного дружинного гнізда, з котрого виходили дружинні кадри й куди до певної міри й пізніше мусіли тягнути. Але се все — до певної міри тільки. Зв'язок, що зв'язував державу, навіть в тій її примітивній формі, був дуже слабкий. Його треба було відсвіжати, відновляти — походами, змінами намістників і підручників, аби державна будова не отяжіла й не розсипала ся.

Не мале значінне мусіли тут мати далекі походи, особливо в культурнійшій краї полудня і сходу. Ініціативу дати, скупити відповідні, дуже значні сили, міг тільки голова держави — київський князь: він мобілізував залоги, покликав до участі полки від підвласних племен, спроваджував варязьких кондотієрів і т. и. Похід в разі успіху давав великі користи; з них головна пайка припадала на долю київського князя, але, як бачимо з фраґмента, вставленого в Повість під 907 р., не забувано при тім і про дружину, не тільки змобілізовану до по-

хода, але й полишену на залогах. Таким чином сї походи, що були вінцем тодішньої дружинної організації, злучали в одне тіло всю дружинну верству, розкидану по цілому просторі держави, давали відчуття однієї державної організації, і тим були для неї дуже користні. Не диво, що сї походи повторяли ся досить часто, поки не отяжіла державна організація, ставши більше диференційованою, глибоше розгалуженою. Далекі дружинні походи перестають разом з тим, як на перший план виступає внутрішня земська організація і в управі лучать ся з князівсько-дружинними елементами елементи земські. Сей процес розвиваєть ся в другій половині XI в., і від тоді нема вже тих дружинних походів.

Перегляньмо тепер факти з політичної історії Руси X в. в їх хронологічному порядку.

Початок X в. — се час „віщого“ Олега, час великих успіхів київської політики, укоронованих незвичайно щасливим походом на Візантію, з нечуваною здобичею й торговельними вигодами для Руси. Богато анекдотів звязано було з сими походом — про дивні способи, на які взяв ся Олег коло Царгорода, поставивши свої човни на колеса та підїхавши під вітрилами під царгородські мури, про всякі його вибаганки — як пошите на руські кораблі шовкових вітрил з грецької здобичи або повішення на царгородській брамі щитів на знак побіди. Треба собі уявити чар Царгорода — бо чар сього „нового Рима“ з його виштукуваними формами життя й побуту, з його високою технікою промислу й штуки, буйною, квітчастою амальгамою античних і східніх елементів, для словянських і взагалі східно-європейських народів був не менший як чар старого, більш консервативного й стильового Рима для Германців — треба, кажу, уявити собі сей чар, щоб зрозуміти, як вражали сї легенди про Олегові успіхи народню фантазію, — „и прозваша Олега: „вїщій“, бяху бо люди погани и невѣголоси“¹⁾.

Звязані з іменем Олега в Повісті здобутки Київської держави — се, як я сказав, майже виключно тільки учена комбінація київського книжника, і ми, зіставивши її на боці, взяли се як результат розвитку Київської держави кінчачи першими десятиками X в. Але той віщий князь, що в поставлених на колеса човнах підїздить під стіни Царгорода, що шие своїй дружині

¹⁾ Пат. с. 19.

шовкові вітрила на кораблі й умирає від власного коня, як жива ілюстрація „припівки“ Бояна (Слово о полку Ігоревім):

ни хытру, ни горазду
ни птичю горазду
суда божня не минути,

сей віщий князь — то не мертва концепція північного книжника, а живий утвор народньої творчости. Виразно відбиває він від витворених в реторті київського книжника гомункулів, якими заповнена в Повісті друга половина IX в., і з сим Олегом, на ґрунті народньої традиції мусимо числити ся, дарма що на нього були мабуть перенесені певні традиції про иньших осіб подібного імени (може від якогось Олега старших часів, або від кн. Ольги)¹⁾.

Одинока дата, звязана напевно з особою Олега — се 911 р., дата умови його з Греками. По хронологічній схемі Повісті він умереє слідом, тієї-ж осени, але се тільки результат непевних хронологічних рахунків, мабуть в залежности від того, що сей рік 911 був *terminus non ante quem*. В дійсности наоколо сїєї дати 911 р. бачимо кілька далеких, сьміливих походів Руси в чужі краї, що як найбільше відповідають фігури віщого князя.

Насамперед — про сей похід на Візантію. Ширша версія Повісті оповідає широко про сей похід під 907 р. Оповіданне се наскрізь легендарне в своїх подробицях: відкинувши навіть чисто анекдотичні прикраси його, не можна бути певним і в тім, щоб так сказати, скелеті його, що по таким очищенню лишаєть ся. Що більше: з огляду на повне мовчання грецьких джерел стає дуже неймовірним, аби Олег дійсно ходив на самий Царгород, і ся подробиця в дійсности могла бути перене-

¹⁾ На помішанне Олега з Ольгою в народній традиції дає позір Халанський в спеціальній праці Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ, ст. III. Що до сїєї праці взагалі, то в виданих своїх частях (Ж. М. Н. П. 1902, VIII і 1903, XI, не скінчена) вона дає деякі цікаві спостереження, але грішить своїм змаганням підтягнути все можливе до переказів про Олега, не відрізняючи справжніх переказів від простих помилок, книжних комбінацій і т. и. Особливо звертає на себе увагу його теорія, що Ілія Муромець — се Олег мурманський (норманський) князь (див. також по німецьки в Archiv XXV: Pias von Reussen und Ilja Muromes); одначе, як я вже означив (прим. 49) епітет мурманського лишаєть ся вовсім непевним, а самий перехід імени Олега і Ілю, при таких формах як Олег, Вольга, дуже сумнівний (пор. замітки Ягіча, I. с.).

сена на нього з походу Аскольда або розписана деталями з описей походу Ігоря. Але натомість дуже ймовірно, що були якісь походи Русь на візантійські землі на початку X в. — мабуть не оден, подібно як то ми бачили на початку IX в., походи щасливі, здобичні, що дали повод до розцвічення їх народньою фантазією, а Візантію примусили до оплати контрибуції й заведення нових, дуже вигідних для Русь умов¹). Останній факт в русько-візантійських відносинах перед тим — се угода з Руссю, заведена по 860 році; тоді правительство, як висловляється біограф імп. Василя, не жалувало „одіж золотих, срібних і шовкових“, попросту — купило угоду і спокій у руських князів. Редактор нашої Повісти мав якусь умову, подану ним під 907 р. і уложену в усякім разі перед 912 р. (себ то перед смертю імп. Льва, що в ній згадується); тут Русь признавала ся одноразова контрибуція і дуже великі торговельні вигоди (обмежені потім — в 944 р.). Ці фрагментів і парафраз ніяк не можна уважати фантазією чи фальсифікатом²), рівнож трудно уважати сї уступки результатом страху, заданого Руссю Візантії пятьдесят літ перед тим. Отже вповні правдоподібно, що Олег чинив, десь в початках X в. напади на візантійські землі, хоч і не на самий Царгород. В такім разі не було б дивним, що в візантійській хронографії (дуже слабій взагалі для 1-ої пол. X в.) про сї походи не знаходимо згадки.

В згаданих фрагментах умови говорить ся, що Греки пристали на контрибуцію для Олегового війська і „уклади“ (контрибуції) для руських князів, Олегових підручних; руським купцям дано право вільної торгівлі без оплати мита; протягом шістьох місяців сї купці мали діставати удержання в Царгороді й потрібні корабельні припаси на дорогу. Але вони мали мешкати не в самім Царгороді, а на передмістю коло церкви св. Маманта („у св. Мама“), візантійські урядники мали вести їм ре-

¹) Згадаю, що пок. Васілевский „якийсь натяк“ на руський похід з поч. X в. добачав у тім факті, що у Симеона Львогетета „там, де треба було бути оповіданням про похід Олега“, стоїть текст про легендарного руського епоніма — Ρως σφοδρός (Рус.-виз. наслідвання с. СХХХVII). Сей натяк одначе в дійсности не існує, бо згадка про Русь прийшла в оповідання Симеона в цілім комплексі фільологічних елюкбрацій. Про літописне оповідання про похід Олега ще статя Ламбіна Походь Олега на Царьградъ сказка или пѣтъ? (Ж. М. Н. П. 1873, VII).

²) Про сю справу див. в примітці 51, там і література русько-візантійських відносин.

есть, і в місто дозволялось вступати ватагами не більше 50 люда і без зброї (можливо, що перед тим руські купці в Царгороді щось наброїли, і се було причиною таких поліційних обмежень).

Крім сих фрагментів маємо повну умову з 2 вересня 911 р.; правдоподібно, вона мала служити доповненням до попередньої. Са нова умова спеціально займає ся уставленням правних норм в різних справах, що могли заходити між Русію і Греками в їх торговельних зносинах, особливо в купецьких колоніях по грецьких і руських містах. Тут уставляють ся форми процесу і кари для таких мішаних процесів; спеціальні постанови дано що до корабельних пригод коло руського берега, про викуп невільників і про спадщину по Русинах, що перебували на службі візантійського імператора: застерігаєть ся на випадок смерти без тестаменту, що спадщина має йти своякам небіжчика на Руси; в особній статі руські князі обіцяють не спиняти своїх дружинників вступати в візантійське військо. Умова становить незвичайно важне джерело для історії руського права і дає виразне свідощтво різнородних і живих зносин тодішньої Руси з Візантією.

Заведена тепер нова згода Руси з Візантією трівала довго, і Візантія користала з руських військ в різних своїх потребах. Так випадком довідуємо ся, що руський полк, в числі 700 мужа, був в візантійськїм морськїм поході Імерія на Арабів, коло р. 910. Заплачено йому за сей похід 100 літр золота (7200 золотих)¹⁾. З кореспонденції царгородського патріарха Миколая Містика так само випадково довідуємось, що в своїй тяжкій боротьбі з болгарським царем Симеоном Візантія забезпечила ся тоді, десь коло р. 920, також помічю Руси. Чи дійсно була тоді послана поміч з Руси, не знати, але се дуже правдоподібно²⁾.

¹⁾ Рахунки сього похода заховали ся в збірнику Константина Порфирородного, т. зв. *De cerimoniis aulae byzantinae* (ed. Bonn. p. 651 sq.), але без дати. Новіші дослідники датують сю експедицію 909—911 роками. Див. особливо Васильєвъ *Византія и Арабы II* с. 165, також Лаванскій *Житіє св. Кирила* (Ж. М. Н. II. 1904, I с. 148).

²⁾ Листи Миколая в *Patrologiae cursus com. s. graeca* т. CX, лист 23; про них див. Златарски *Писмата на цариградския патриархъ Миколая Мистика до блъгарския царь Симеона* — *Сборникъ за народни утворения т. XII* с. 153 і далі. Лист Миколая про руську поміч Златарскій приближно датує 922 роком, Успенскій вкладає на часи коло р. 920 (К. Старина 1889, IV с. 282).

Звістка про участь руських воєнків в поході Імерія дозволяє нам уставити близьше час руських походів на Візантію: походи Руси на візантійські землі мали місце десь перед 909—10 роками, коли бачимо руських воєнків в візантійській службі. Руському правительству тоді також було не час нападати на Візантію тому, що воно було зайняте походами на схід.

909/10 р., оповідає північний історик Табарістана ібн-ель-Хасан, приходила Русь на 16 кораблях на Абесгун, встигла богато пограбувати й коло Абесгуна і на противнім березі моря, поки наспіла поміч від губернатора Табарістана (що тоді належав до халіфата Саманідів) Абуль-Абаса; покріплений сею помічю начальник Сарі (столиці сього полудневого берега) напав на Русь несподівано в ночі, розбив її, а взятих в неволю порозсилав по різних околицях Табарістана¹⁾.

Так оповідає наше джерело. В нім одначе богато непевного. До такого далекого походу і сьмілого пиратства в чужім краю треба було більшої ватаги, і 16 човнів в звістці ель-Хасана рішучо мусить бути помилкою, або мова йде про часткову ватагу з більшого війська; не знати теж, чи дійсно результат цілого походу був так дуже нещасливий, бо слідом як раз бачимо новий похід.

По словам Масуді, після 300 р. геджри (912/3), а як показують докладніші обчислення — при кінці 913 р.²⁾, 500 руських кораблів, 100 мужа на кождім, пройшло з Дону в Волгу, і звідти в Каспійське море, пообіцявши ховарьському кагану половину здобичи за переупущенне (властиво мабуть вони не так купили той пропуск, як змусили кагана до того). Діставши ся на Каспійське море, Русь почала грабувати полудневі береги, т. зв. Табарістан та дальші землі на захід (Азербайджан) і на північ аж до р. Кури. Запускаючи ся досить далеко від берега, „Русь лила кров, брала в неволю жінок і дітей, грабувала майно, розсидала кінних і палила“. Час для нападу був дуже наручний — в Табарістані було тоді повстанне, військо Саманідів роз-

¹⁾ Дорнъ — Каспій с. 5 і 464 (текст) і 15 і далі; про сей же похід, очевидно, згадує коротко ще північний історик Табарістана Зегир-ед-Дия (XV в.) (Дорн с. 28—9, иньші прикладали його звістку до похода 913/4 р.). Про сі походи ще розвідки — Григорьєва О древних походах Русовъ на востокъ, в збірнику його „Россія и Азія“ с. 12 і далі, і Вестберга Beitrage IV.

²⁾ Григорьєвъ с. 19; Дорн (с. 16) кладе його на кінець 913 або ще правдоподібнійше — на першу половину 914 р., Вестберг на осінь 913.

били повстанці; дати сильний опір руському війську не було кому. Протягом кількох місяців воно панувало на цілім побережжю, і ніхто не міг спротивляти ся Русь. Нарешті, по кількох місяцях такого господаровання, Русь пустила ся назад. Та тут чекала її біда: назмне військо ховарське напало на Русь при повороті в числі 15 тис., і по словам Масуді побило до 30 тис. Русь; иньші втікли Волгою в гору (дорога з Волги на Дін, очевидно, була загорожена), але й сі останки були знищені по ріжних місцях — в Буртасах (Мордва) і в Болгарії¹⁾. Масуді каже, що то була пімста мусульман — ховарських наемників, але правдоподібно, що ховарське правительство, не здужавши здержати Русь в її поході на море, натомісь постаралось її знищити, коли вона верталась, ослаблена довгою війною і обтяжена здобичею. Але чи дійсно руське військо знищено так зовсім, як оповідає Масуді, не можна твердити. Хоч число сього війська, подане у Масуді на 50.000, може й побільшене, але воно мусіло бути велике, й знищити його ціле в дійсности було не так легко.

Про такі походи на Візантію і Схід говорять нам ріжні, незалежні від себе джерела. Вісти заховали ся досить припадково, в дійсности тих походів могло бути більше. Що всі сі походи припадали на кінець князювання Олега, се досить правдоподібно; вони наступають оден по одному, а для організації їх треба було такого впливу й власти над тодішньою політичною системою Руської держави, котру київський князь набував аж по роках правління: не дурно звістні нам далекі походи на чужі краї припадають не на початок, а на дальші, чи останні роки князювання того чи иньшого князя, коли він міг змобілізувати потрібну для того армію. Се піддає гадку, що смерть Олега в дійсности могла стати ся трохи пізнійше, ніж датує Повість, а як побачимо низше, співненне на кілька років приходить ся констатувати, дійсно, і в деяких иньших датах Повісти.

В літописи з Олегових походів заховала ся пам'ять тільки про похід на Візантію. Пам'ять про східні походи задержала ся може

¹⁾ Масуді II. 18 — вид. Барбе де Мейнара і Куртейля (Prairies d'or, Paris, 1861 sq.), переклад з коментарем в збірнику Гаркаві і в моїх Війсках. Крім сучасника Масуді коротко говорять про сей похід пізнійший місцевий історик ібн-Хасам (текст у Дорна Каспій с. 6 і 464); у нього Русь була знищена ширванським володарем ель-Гайтемом, але оповідання Масуді докладнійше й правдоподібнійше, — див. Каспій с. VII і 28.

в північній білині про похід Вольги Святославича на Індійське царство, або як у інших версіях воно зветь ся — Турецькою землею, Золоту орду; принаймні се мені здасть ся зовсім правдоподібним. Обернувши ся пташкою, вислукує в сій білині віщий князь пляни „турецького солтана“, або царя індійського; обернувши ся вовком — душить він його коней; обернувшись горностасем перегривас він тетиви на луках, нищить иньшу зброю в його арсеналі, і таким способом зробивши його зовсім безпомічним, веде потім на нього з Києва свою дружину, бере в полон солтанову силу й здобуває нещисленну здобичу й полон: а що було при поділі дешево — то жіночий рід: старушечки по полушечці, молодушечки по дві полушечці, а красні дівчаточка по денежці¹⁾.

Подібних переказів про Олегові походи на схід в часах утворення „Повісти врем. лѣт“ муєло бути й більше. Крім того сї всі оті походи, притемнені дальшою історичною перспективою, могли зложити ся в народній памяти на той розмальований фантазією покоління образ походу віщого князя на світову столицю — Царгород, дати йому краски й подробиці.

¹⁾ В літературі не раз підношено гадку, що сей Вольга розвинув ся з літописного Олега. Дійсно є чимало прикмет, що можуть вказувати на нього: Вольга — київський князь, вождь дружини, збирає дань з громад, що спротивляють ся і бунтують; він химерник — кудесник; він щасливо ходить походом в далеке Індійське царство. Його імя Вольга — Олег, з спірантним *в* на початку, а патроніміка Святославич, як досить правдоподібно здогадують ся, могла в'явити ся під впливом оповідань про голосного Олега Святославича сіверського з XI в. Його прикмети химерника чудодія могли ровинути ся під впливом помішання переказів про Олега з переказами про Волха — Волхва (се імя через подібність мішаєть ся з іменем Вольги) та його чуда. Могло тут дещо примішати ся і з переказів про Всеслова та його химери (припускають і иньші впливи — впр. повістей Александра Вел.). Література: Миллеръ Илья Муромецъ гл. IV, Костомаровъ Преданія нач. лѣтописи гл. VII, Ждановъ Русскій былевой эпосъ с. 403 і далі, Веселовскій Мелкія вѣтки къ былинамъ Ж. М. Н. П. 1890, III і Южнорусскія былинны II с. 237, Кирпичниковъ Исторія всеобщей литературы II с. 230, В. Миллеръ Очерки рус. народнои словесности с. 166, Халанскій Къ исторіи повѣстическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ — Ж. М. Н. П. 1903, XI.

У всякім разі похід на Індійське царство не царгородський похід, як думали до тепер — се може бути тільки каспійський похід, і при тім на традицію про нього могли зложити ся не самі лише Олегові, а й пізнійші походи Русь на схід.

Відповідно до сказаного вище, смерть Олега ми повинні пожити дещо пізнійше, ніж датує її ширша редакція Повісти — не скорше десь як на рр. 914—5¹). По його смерті в Повісти безпосередно наступає Ігор (по першій версії її, як знаємо, Олег тільки воєвода Ігоря). Не маємо виразної причини категорично заперечувати такого безпосереднього наступства, але всі ті факти, які ми напевно знаємо про Ігоря, укладають ся в значно пізнійші — сорокові роки X в.

З часів Ігоря ми знаємо одну серію фактів з місцевої руської традиції. Вона звязана з історією його смерті і тому мала всі шанси добре захватись в народній пам'яті. Знов иньша серія відома нам з чужих, сучасних джерел. І перші і другі факти, о скільки можуть бути датовані докладно, повторяю, припадають на сорокові роки X в.; отже можливо, що Ігор став київським князем значно пізнійше, ніж як то подає хронологія Повісти, і в її каталогу київських князів між Олегом і Ігорем є прогалина²). У всякім разі династичні відносини між Олегом і Ігорем вістають ся нам зовсім невідомими, як невідомі були вони й редакторам Повісти.

Факти, переказані Повістю з внутрішньої управи Ігоря, належать до того процесу зміцнення залежності від Київа підвласних словянських народів, про котрий я говорив вище. Повість оповідає, що Деревляне, примучені перед тим Олегом, по його смерті підняли ся проти київського князя, але Ігор їх приборкав на ново і „взложи на ня дань большю Ольгову“. Другу війну веде він з полудневими сусідами Полян — Уличами. По довгій війні приборкано й їх; місто Пересічен взято по трохлітній облозі, й Ігор переінів попередню лекшу форму залежності Уличів від Київа на тяжшу; перед тим вони правдоподібно, признавали тільки київську гегемонію й обов'язані були помагати на війні (бо про дань не згадуєть ся), тепер мусіли давати дань. Сю дань віддав Ігор Свенельду одному з видатнійших своїх воєвод, що вів ту війну з Ули-

¹) Не надаючи тому важного значіння, принотую все таки, що по хронології новгородської редакції Повісти Олег умирає по р. 922.

²) В коротшій версії Повісти, про хронологізації її, облога Пересічна й війна з Уличами розірвана зовсім не до річи, і початок облоги Пересічна має дату 922 р., а кінець 940 (хоч текст говорить, що облога тривала 3 роки) а в середину вставлено 17 порожніх років. В ширшій редакції час між початком Ігорєвого князювання і 941 роком зановнений витягами з візантійських джерел, що до Руси не належать.

чами, на удержання його дружини. Але улицька дань не вдоволила Свенельда; в тодішній міграції Уличів від Печенігів і результати кампанії, і доходи від улицької дани могли легко вийти на ілюзоричні.

Щоб винагородити Свенельда, Ігор дав йому деревлянську дань. Ся мусіла давати значно більший дохід, бо Ігорева дружина почала робити своему князю закиди, що він за багато дав одному воеводі, а потім стала нарікати, що Свенельдова дружина має тепер ліпше удержання, як вона сама: „отроци Свѣнделжи изоодѣли ся суть оружьемъ и порты, а мы нази“. Дружина стала підбивати Ігоря, щоб він над відступлену Свенельдови дань вібрав з Деревлян полюдие й на себе. Ігор здав ся на се й пішов у Деревлянську землю. Се було, розуміть ся, надужитим відносин, уставлених „в Деревех“. Повість каже, що всякими насильствами Ігор вимучив у Деревлян нову контрибуцію, але не задовольнившись тим, а лише розохотившись, він іще раз пішов до них з невеликим відділом дружинників, аби не ділитись новою контрибуцією з цілою дружиною (не знати, чи се не буде вже легендарна ампліфікація на тему Ігорової користоловності). Досить того, що одна з деревлянських громад — міста Іскоростеня, впадши в розпуку від сих здріств, повстала, напала на Ігоря й знищила його дружину. Самого Ігоря, по словам Льва Диякона, буцім привязали до двох нагнутих стовбурів дерева, що випростувавшись, роздерли його на дві частини¹⁾. Повість не знає сеї подробиці, просто каже тільки про смерть і згадує про могилу Ігоря коло Іскоростеня, котру знали ще за часів її написання.

Розуміть ся, сими війнами з Деревлянами й Уличами не вичерпувала ся внутрішня діяльність Ігоря: стільки лише донесла народня пам'ять, і то завдяки тому, що сї війни звязані були з смертю Ігоря. Крім того Повість ще лаконічно згадує про війну Ігоря з Печенігами: Ігор же воеваше на Печенѣгы (під 920 р.). Ся звістка виглядає неконче певно — скидає на комбінацію книжника і не має тому певности, хоч війни з Печенігами могли вести ся і не раз певно веди ся.

В чужих джерелах знаходимо вісти про два далекі заграничні походи.

941 р. Ігор з великою фльою пішов на візантійські землі. Про сей похід маємо цілий ряд джерел: окрім хроніки сучасного візантійського хроніста Симеона Льофотета (й тих

¹⁾ VI. 10.

компіляцій, що звідси сю звістку зачерпнули), маємо оповідання про нього в житті сучасного сьвятого Василя Нового (+ 944), написанім його учеником Григорієм, далі — в хроніці Ліудпранда, що користав з оповідання наочного сьвідка — свого вітчима, нарешті — у сучасного арабського географа Масуді. Доповняючи одним друге (бо кожне джерело підносить лиш певні моменти в сій кампанії)¹⁾, дістаємо досить докладну історію похода, але причини війни лишають ся невідомі. Недокладні й відомости про сили Ігоря. Симеон Льоотет і иньші візантійці числять Ігореве військо на 10 тисяч човнів, що дало-б до 400 тис. війська — число, розуміть ся, не можливе; иньший сучасник — Ліудпранд каже, що човнів було звиш тисячи, що дало-б яких 40 тис. мужа, число теж мабуть побільшене. В усякім разі фльота мусіла бути дуже значна. Час для походу вибрано дуже зручно, бо візантійська фльота вислана була тоді проти Сараценів. Тож хоч, по словам Життя Василя Нового, візантійський імператор завчасу дістав вістку про сей похід від свого херсонеського намістника (стратіга), але правительство не зуміло задержати руського походу на дорозі, й фльота Ігоря без перешкоди зблизила ся до Царгорода, чи властиво до Царгородської протоки (*Ἰερόν*). Але протока була замкнена грецькою ескадрою. Ігор почав палити й руйнувати береги протоки, але на його кораблі напала грецька ескадра човнів з т. зв. „ясним огнем“ — якоюсь горючою хемічною масою, що кидала ся на чужі кораблі (як тепер виходить, се був по просту таки наш порох)²⁾. Руська фльота, багато стративши, мусіла завернути ся, й Ігор пустив ся грабувати чорноморське побереже М. Азії, почавши від Боспору далі на схід, — береги Бітинії й Пафлягонії, як оповідає Льоотет. Ігореві вояки при тім задавали тяжкі муки людям: розпинали на хрестах, прибивали до землі, забивали зелізні цвяхи в голову. Але поки Ігореве військо господарувало тут, Візантія стягнула свої сили: корпус македонської кавалерії винищив руські відділи, послані в глибину Бітинії за припасами; надтягнув корпус зі сходу, а з моря фльота під проводом патриція Теофана. Руське військо попало в бльокаду; забракло їм припасу, і в вересні вони мусіли силоміць пробиватись крізь візантійські жораблі. В битві Руси не пощастило, багато їх кораблів про-

¹⁾ Див. примітку 52.

²⁾ Се видно з рецепти його в Тактиці Льва — Krumbacher² с. 636.

пало. Останок встиг потай викрастись і пустив ся плисти до берегів Тракії, може сподіваючись там себе надгородити. Але грецька фльота скоро се спостерегла, пустилась на здогін і догнала частину руських кораблів (передні встигли втікти). Греки знов ужили „ясного огня“ й цілком знищили сю ескадру: деякі, боячись огня, кидались в море і тонули. Чимало Русинів вято було в неволю. Лїудпранд, вітчим історика, бувши тоді в посольстві у імператора, бачив, як рубали голови сим руським невільникам у Царгороді. Ігор з останками фльоти втік в Азовську протоку. Хто знає, чи на Дніпрі не приготовано було йому те саме, що потім спіткало Святослава в повороті його в походу на Грецію.

Се розшире в Візантією закінчило ся 944 р., коли відновлено згоду й уложено союзу й торговельну умову, в цілости переховану в Повісті. Візантія й руські князі з'обовязали ся посполу не нарушати володінь другої сторони в Криму й на Азовськїм морі і помагати собі коло їх удержання. Руські князі з'обовязували ся посилати помічне військо імператору, як би він попросив. Відновлено торговельні постанови, одначе в деяких обмеженнях давніших вигід для руських купців, признаних за Олега; загострено також контролю над руськими купцями у Візантії, заборонено їм зіставатись на зиму в Царгороді й т. и. Можемо здогадувати ся, що Візантія могла мати знов якісь прикрати від сих купців: можна думати навіть, що зза сього вийшло й розшире в Візантією, подібно як се стало ся за Ярослава („вийшла у Візантії суперечка з якимись скитськими (себто руськими) купцями, й одного значного Скита вбито“, як оповідає тоді сучасний хроніст). З другого боку, застереження, які робить в умові Візантія проти руських претензій на її кримські землі, наводять на гадку, що вже тоді Русь підіймала руку на тутешні візантійські землі. Се було дуже природно: стоячи одною ногою на устю Дніпра, а другу — на Азовськїй протоці, мореходна й торговельна Русь мусіла все звертати завистне око на Крим, і пізнійший похід Володимира на Херсонес певно мав свої прецеденти.

Похід Ігоря на Візантію, як бачимо, був зовсім не щасливий. Автор Повісті знав оповідання про нього в продовженні Амартоля й ще якимсь джерелі, подібнім до оповідання Жития Василя Нового, й на підставі їх розповів правдиво про сей похід (під 941 р.). Але се його не вдоводило. Може сама умова, датована 944 р., навела його на гадку, що мусів бути

ще й иньший похід, і ним Ігор відбив свою неудачу й примусив Греків до нової умови. До оповідання про такий новий похід автор використав народній переказ; не знати, чи сей переказ ходив і в народі в іменем Ігоря і був покрученим відгомоном нещасливого походу 941 р. (як похід Святослава в народній пам'яті здобув зовсім нове й небувале закінчення), чи був анонімним. На підставі його оповідаєть ся в Повісті, що Ігор, аби помстити ся за неудачу, з новими силами, з печенізькими ватагами пішов на Візантію 944 р. Імператор, настрашивши ся, вислав до нього послів з дарунками, обіцяючи більшу контрибуцію, ніж яку взяв Олег. Посли перестріли Ігоря в поході коло Дунаю — Ігор став радити ся з дружиною, і дружина пристала на візантійські пропозиції: „что хоцешъ боле того, не бивши ся имати злато, и сребро, и паволоки? Еда кто вѣсть, кто одолѣеть, мы ли, они ли? или с морешъ кто свѣтенъ?“ По таким розважнім міркуванню Ігор пристав на візантійську пропозицію й вислав Печеніг на Болгар¹⁾, а сам вернув ся зі здобичею до дому²⁾.

Ся подробица, що Ігор вертаєть ся, не дійшовши Царгорода, могла-б вказовати, що тут маємо народній переказ про той самий похід 941 р. У всякім разі ся історія з двома походами Ігоря дуже характеристична для історичної манери Повісті. Що похода 944 р. в дійсности не було, в тім не може бути непевности: численні джерела, що говорять про похід 941 р., не замовчали-б мабуть руського реваншу, а головно, що сама умова 944 р. свідчить проти якої небудь переваги руської сторони над грецькою.

Щасливий похід за те відбула Русь на Каспійське море; про нього оповідає сучасний вірменський історик Мойсей Каганкатаваці в своїй Історії Агван, і пізнійший (XIII в.) арабський письменник ібн-ель-Атір; короткі звістки є у багатьох пізніших письменників, а славний персидський поет XII в. Нізамі, родом з околиці, де господарила Русь в той похід, обробив сей епізод поетично, в казочній обстанові в своїй Александрії (Іскендер-наме): на Русинів, що зруйновали околиці Бердаї

¹⁾ Можливо, що тут ми маємо відгомін якоїсь помочи, котру Ігор дійсно післав Візантії на Болгар.

²⁾ Про легендарність другого похода Ігоря див. Костомарова Предання первоначальной летописи, Монографія т. XIII. Декотрі одначе рахують ся з звісткою Повісті, як би в автентичною, нпр. Кунік в Каспю Дорна с. 520.

й взяли в неволю її царицю Нушабе, виступає Олександр Македонський, аби покарати їх за се. Руський король Кінталь¹⁾, з помічними військами Буртасів, Аланів і Хозарів, іде на зустріч; його армія виносить над 900 тисяч мужа, його вояки виїздять на бій на слонах, центр становить Русь — „розбійники подібні до вовків і левів“, немилосердні, вони не мають нічого людського крім зверхнього вигляду. Війська виглядали так страшно, що й сам премудрий Плятон, побачивши, втік би з перестрашу. По семи нерішучих битвах Олександр бере гору, Кінталь з 10 тис. своїх попадає в неволю, але Олександр пускає його на волю, задержавши собі багату здобич — особливо дороги шкури.

При всій фантастичности свого оповідання, Нізамі дає в ній одначе й цікаву вказівку про дорогу, кудю прийшла Русь: вона пройшла берегом до Дербента й не можучи пройти далі сим проходом, пустила ся на кораблях морем: дуже правдоподібно, що памятаючи хозарський підступ попереднього разу, руське військо пустилось на сей раз вже суходолом і по дорозі потягло з собою деякі кавказькі народи (Алянів, згаданих у Нізамі, Левгінів про яких говорить Бар-Жид). Кораблями вона прийшла до устя Кури й поплила рікою в середину края, що звав ся Альбанією в античній географії (у Птолемея), у Вірмен Агованією, а у Арабів Арраном (тепер Карабаг); столицею його була Бердаа, на однім з полудневих притоків Кури (Тертері), недалеко від його устя в Куру. Се було велике й багате місто: ібн Хаукаль, звідавши Бердау чотири роки по руському погромі, каже, що не вважаючи на руське спустошення, се місто мало ще й тоді багато торгів, каравансараїв і публичних лавень; тепер від нього лишили ся тільки останки глиняних стін і цвинтарі, а серед них сільце Берда чи Берде²⁾. В середині X в. Арран належав до каліфата, але каліфат тоді був в повнім розстрою, й се могло власне привабити Русь до нападу. Русь пішла на Бердау, розбила мусульманську залогу й опановала місто; людей вона помиловала й поводила ся в нини добре; коли підняло ся повстання в місті, то Русь з початку гамовала його, а далі, коли люде не слухали, звеліла їм протягом трох

¹⁾ Се імя правдоподібно толкуєть ся як покалічене „Каядавль“ Александрії.

²⁾ Дорн описує се місце, звідавши його 1861 р., в Каспій ст. 473—6; пор. іб. с. XXXV і 67.

днів вийти з міста, і тих, що не виконали цього, забрала в неволю; при тім багато народу було побито й майно заграблене. З Бердаї руське військо робило напади на сусідні місцевости. Але воно понесило сильні страти від дісентерії, що розширилася в ній, бо Русини забагато їли полудневих овоців. Тим часом намістник сусіднього Азербайджана став збирати сили на визволення Бердаї; перша битва, де він виступив на чолі 30 тис. люда, була програна, але в новій битві, завдяки зробленій ним засідці, йому удалося побити багато Русів й обложити її в бердаїській замку. Та усобиці в землях каліфата примусили його залишити облогу Бердаї. Але пошість тим часом ще сильніше нищила руське військо, і воно нарешті постановило само кинути Бердау, пробувши в ній шість місяців. Забравши на себе що ліпше, Русь вийшла на берег Кури і з багатою здобичею поплила назад: задержувати її або догоняти ніхто не відважився¹⁾.

Похід сей ібн-ель-Атір уміщує під 332 р. геджри (вересень 943 — серпень 944); однак, судячи з подробиць самого оповідання, виходило-б, що Русь пішла назад не скорше аж десь при кінці 945 р.; правдоподібно, похід тривав більше року, й у самій Бердаї Русь пробула далеко довше, як півроку²⁾.

Дивним мусить здавати ся, що сей казковий похід, як і північний похід Святослава на Схід, як би судити з Повісті, не полишив слідів в народній традиції, тим часом як візантійські походи були в ній так багато заступлені. Правда, традиція візантійських походів піддержувалась пізнішими походами й зносінами, тим часом, як Схід, загорожений турецькими ордами від другої половини X в., вийшов скоро з круга народної традиції; але можливо, що автор Повісті по prostu занедбав сю сторону традиції — Схід не цікавив його, та й він не мав тут опертя в літературних і дипломатичних пам'ятках, що звертали його увагу на народні перекази про по-

¹⁾ Література: Григорьевъ — Европа и Азия (О древнихъ походахъ Руси на востокъ), Bulletin hist.-phil. IV с. 182 і далі (статі Шармуа і Броссе), Дорнъ — Каспій с. 495 і далі: тут подані тексти в коментарем. „Історію Агван“ Каганкатаваці видав в рос. перекладі Паткановъ (Спб. 1861), Нізамі — Charmoy Expedition d' Alexandre le Grand contre les Russes, Stpg., 1827.

²⁾ Каспій с. 521—2.

ходи на Візантію¹⁾. Я вище вказував можливі сліди пам'яті про східні походи в народній поезії: на поетичну традицію про походи на „Індійське царство“ могли зложити ся перекази про різні походи на Схід, не самого тільки Олега.

На тім кінчать ся наші відомости про політичні події на Русі в часів Ігоря. Умова 944 р. кидає світло, хоч слабе, на внутрішній склад держави. Бачимо, яка те велика вже й складна була політична система: яких в двадцять „світлих і великих князів“, що сиділи по різних волостях і землях, признавали зверхність „великого князя руського“, не рахуючи земель, що правили ся тубільними князями, з обовязком дани, і земель союзних. Малий син Ігорів — Святослав княжив (номінально, розуміть ся), в Новгороді; не знати, де сиділи племенники Ігоря Ігор і Якун. Жінка — Ольга мала своїм уділом Вишгород. Інші тодішні князі не належали до династії Ігоря, або деякі хіба в далекій лінії були посвоячені з нею; деякі мають норманські імена, очевидно — се були намістники київського князя, як пізнійший герой Еймундової саги; інші мають імена словянські — сі могли бути дружинниками або тубільними князями, що увійшли в систему руського державного устрою, стали її членами.

В Повісті Ігор, встроєний між двома героїчними князями — Олегом і Святославом, змальований, по контрасту, невразно й неприхильно: він не має тої воєничої вдачі, не має воєнного щастя, він користолюбний — велика вада на погляд дружини. Завдяки тому і в новійшій історіографії здавна зложила ся характеристика Ігоря, як нездалого й несимпатичного князя. Характеристика ся одначе належить в цілості до сфери белетристики; на характеристику народніх легенд не можемо покластись, а те місце, яке Ігор займає в еволюційнім процесі Руської держави, промовляє рішучо проти сеї характеристики. Се мусіла бути енергічна й здібна натура, коли не дала розвалити ся державній будові, такій скомплікованій і хисткій. Скорше можна прийняти сю коротку характеристику короткої версії Повісті: „и возрастшу же ему Игорю, и бысть храборъ и мудръ“²⁾.

Його одруження з Ольгою „от Плескова“ (може донькою псковського „світлого і великого князя“) описане в пізнійшій

¹⁾ Характеристично, що в початковій версії Повісті в часів Олега й Ігоря маємо тільки один похід на Візантію, а в ширшій, що користала з візантійських джерел і мала умови Русь в Візантію — вже три!

²⁾ 1 Новг. с. 5.

легенді (звістній в кількох варіантах XVI в. і очевидно — в кождім разі старшій від XVI в.). Ігор на довах у Псковщині захотів переїхати річку на якогось зьвіра і побачивши човен, казав себе перевезти. Перевозником в тім човні була Ольга — селянська дівчина; вона впала в око молодому князю, й він „нѣкіє глаголы глумленіємъ претворяше къ ней“, але на свої „студная словеса“ дістав відповідну відправу, і вона так промовила йому до розуму, що потім посватав собі сю дівчину за жінку¹⁾. В ширшій версії Повісти, відповідно її поправці, що Ігор був під опікою Олега, сей сватає йому жінку, але подробиць про се сватання не подано ніяких. Одинокій син Ігоря Святослав родив ся по хронології Повісти 942 р., а 945, слідом по умові в Грекахи мав смерти Ігор. Хоч обидві дати можуть бути тільки комбінаціями, і не конче докладними, але вони не багато розминають ся з правдою.

Правдоподібно, Ігор в дійсности прожив трохи довше, особливо як що сам ходив походом на Бердау. Відповідно до сеї дати й загального співнення дат в літописи (про котре буду говорити на иньшій місці)²⁾ ми повинні продовжити Ігореве житє до 947—8 р. Але в слів Константина Порфирородного виходило-б, що в 948—9 р. Ігоря вже не було на світі: в 9 гл. трактату званого „Про управу держави“ він говорить про часи, як Святослав сидів в Новгороді, в часі минулім, отже Святослав тоді мусів перейти до Києва, а ся частина трактату редаговала ся в 948—9 р.³⁾

Повість каже, що Святослав по смерти батька зістав ся малим і було регентство. На сю звістку можемо покласти ся: се й сто літ пізнійше в Києві мусіли добре пам'ятати.

Управу земель, що стояли в безпосередній власті київського стола обняла по Ігорі його жінка Ольга. З її регентства в традиції переховало ся два факти: оден — її війна з Деревлянами, другий — її охрещенне. Обидва факти густо приодягли ся легендарним покровом і прикрасили ся ріжними подробицями.

Війна, що веда Ольга з Деревлянами по їх повстанню на Ігоря, закінчила ся значним обмеженнем старої земської авто-

¹⁾ Степенная книга I с. 6 sq., иньші варіанти — у Гілярова ст. 155—6, також Халанській оп. с. гл. III. ²⁾ Див. екскурс I.

³⁾ Rambaud L'empire Grec au X siècle с. 171—2.

номії. Зникли старі „добрі“ князі, край сильно спустошено, нарід обтяжено ріжними контрибуціями, — ще й крім дани до київського князівського скарбу мала бути якась контрибуція на Ольгу саму, може як „головщина“ за вбитого чоловіка („взьложи на ня дань тяжку, и двѣ часті идета Киеву, а третья Вышегороду, къ Ольвѣ, бѣ бо Вышегородъ Ольжинъ городъ“) ¹⁾. Се була-б фактична основа легендарного оповідання. В його коротшій, старшій редакції повстанне й потім війна з Ольгою представлені загально-деревлянською справою: вона воює з Деревлянами взагалі й приводить до покори Деревську землю. Ширша редакція оповідає окрім того про спеціальне завзяте Ольги на Іскоростень, бо тутешні люде вбили її чоловіка; тому по приборканню Деревської землі („все ваши города передашася мнѣ, и ялися по дань“, каже Ольга Іскоростнянам), на Іскоростнянах Ольга хотіла особливо пімстити ся, через те не прийняла їх покори, а спалила місто: „старѣйшины же города ижьже, а прочая люди овѣхъ изби, а другия работѣ преда мужемъ своимъ, а прокъ остави платити дань“.

Ся війна Олега з Деревлянами в народній традиції прикрашена була ріжними легендарними подробицями. Такою прикрасою передо всім треба уважати сватанне до Ольги деревського князя Мала: убивши Ігоря, Деревляне постановляють одружити свого князя з Ольгою, щоб узяти в свої руки нового князя Святослава, — „и створимъ ему якоже хоцемъ“. Се подробиця дуже неймовірна і введена мабуть для комізма. Ольга, не вирікаючи ся віддавати ся, побиває деревських послів одних по других; штучні способи підступного побивання сих послів знову зраджують легенду. За першим разом Ольга намовляє деревлянських послів, жадати від Киян, щоб несли їх до Ольги на авдієнцію в човнах, в яких вони приїхали, і їх несуть в тих човнах і вкидають в глибоку яму, та засипають живими ²⁾. За другим разом Ольга каже їм іти до лазні перед авдієнцією, і там їх палять разом з лазнею. Потім урядивши ніби перед весіллям тривну на могилі свого чоловіка під Іскоростнем, вона побиває деревлянську старшину, коли та упила ся на тривні. На останку вона йде походом на Деревлянську землю, воює її,

¹⁾ Іпат. с. 38.

²⁾ Сей мотив несення в човнах і т. д. лишаєть ся неясним. В нїм бачили традицію про хованне в човнах, але такого обряду не знаємо ані у Полян ані у Деревлян.

а не мігши здобути силою Іскоростень, знову уживає підступу¹⁾: каже, що обмежить ся данею по три голуби і по три горобці від хати, аби лише покорили ся, а коли урадовані Іскоростяне сповняють се, вона запалює Іскорость, пустивши на місце тих голубів та горобців в привязаним до них запаленим трупом — мотив дуже старий і розширений, почавши від Самсона, що попалив подібним способом поля Филістимлян, і до переказу що Татари здобули Київ „голубами“ (у Даліміля)²⁾. Деякі епізоди деревлянської війни могли бути перенесені на Ольгу в циклі полянсько-деревлянських війн, що мусіли віставити багаті сліди в народній традиції в віків пограничних суперечок, а представляли Деревлян дурними людьми, обдурюваними Полянами³⁾. За всім тим досить цікава та характеристика, яку надає ся традиція Ользі — фігура суворої героїні, нелюдської, підступної мстниці за свого чоловіка. В ній може по часті відбита ся дійсна фігура Ольги, притемнена потім в книжній традиції

¹⁾ Сього епізода в новгородській версії Повісті нема — історія кінчить ся тут походом Ольги з Святославом на Деревську землю. Пімста Ольги над Іскоростянами — дальша ампліфікація літописного оброблення легенди.

²⁾ Цікаві паралелі до сього мотива дає вірменський історик Асох'їк: він оповідає, що багдадський емір ібн-Хорров (кінець X в.) спалив місто, добувши звідти псів і пустивши їх навад обмащених нафтою й запалених, та згадає окрім Самсона ще Олександра Вел., що запалив деревляне місто, положе на високій горі, пустивши птиць з огнем; епізода сього нема в романі Псевдо-Калістена, а він цікавий своєю близькістю до літописного (див. у Василівського Варяго-русская дружина Ж. М. Н. П. 1875, II с. 403). Треба згадати ще, що подібний мотив приложений в сагах до Ярославового вятя Гаральда: він подібним способом мав запалити одно місто в Сицилії; колись се служило одним з аргументів норманської теорії, що сей мотив Повісті — норманський.

³⁾ Недавно д. Коробка опублікував перекази про Ольгу з околиць Іскорости (Сказанія обь урочищахъ Овручскаго уѣзда и былинны о Вольгѣ Святославичѣ, Житомир, 1898). В основі вони далеко відходять від літописної легенди: Ольга тут посварена з чоловіком, шукає і вбиває його. Але є де що дуже близьке: „Потом вона сама воювала тай звоювала тих, що воювала, і вони стали юй коритьця, то вона не просила грошей, а зловила по парі горобюов тай привязала серники тай пустила, тай полетели вони по хлівах, по своїх хатах, тай попалили усе. І єсть тут могила, де єє чоловік закопаний“ (в Іскорости). Сі незвичайні близькі до Повісті подробиці, при загальній відмінности переказів, признаю ся, мніні вляють ся дещо сумнівними — чи не ідуть вони з книжної традиції.

образом „начальниці руських синів“ в християнстві, релігійній любові й пробачення, що так мало відповідає тому легендарному характеру.

Інший факт з життя Ольги — це її охрещення. Я на іншому місці буду говорити про розширення християнства на Русь, а тут обмежуся на самим факті охрещення Ольги. В літописи він знову приодягнений легендою: Ольга поїхала хреститися в Царгород; тут імператор Константин (Порфирородний, звісний літерат, що тоді, до речі сказавши, мав живу жінку й був далеко не в молодих літах, бо родився 905 р.), „видівъ ю добру суццю лицемъ и смысленну велми“, залицяв ся до неї й хотів оженився, але Ольга обдурила його, забажавши наперед хреститися, а потім імператор, будши кумом, не міг уже з нею женитися. „И рече цар: переклюкала (перехитрила) мя Олга!“, і мусів її пустити до дому.

Сю байку пробовали якось витолкувати, але очевидно, що це чиста легенда, якій не допоможуть ніякі коментарі. Цікавіше, що тим часом як в Повісті Ольга їде до Царгороду хреститися, візантійські двірські справоздання з її приїзду¹⁾, докладно оповідючи про всякі церемонії, з якими її приймали, нічого не згадують про її охрещення. З другого боку звістка Повісті не стоїть одинокою: сучасні й пізніші німецькі аннали руська похвала Володимирі й Ользі мніха Якова, XI віка, і сучасний похвалі візантійський хроніст Скіліца кажуть теж, що Ольга охрестила ся в Царгороді²⁾. Сю суперечність досить трудно розв'язати, тим більше що анї та анї ся сторона не настільки певна, щоб на неї можна здатися. Але як подумати, як легко у всіх тих джерелах, далеких то місцем то часом, могло зв'язати ся з подорожжю Ольги до Царгорода її охрещення, то мовчанне двірських протоколів про ті церемонії, які були-б, певно, зв'язані з такою визначною подією, як охрещення руської княгині, стає фактом більше важним, ніж ті численні звістки. Правдоподібно, Ольга охрестила ся в Києві, і бов

¹⁾ Переховані в книзі, що підписується звичайно *De cerimoniis aulae Byzantinae* й іменем тогож Константина Порфирородного — *Corpus scrip. hist. Byz.* VIII. II. 15.

²⁾ Яков — нпр. в Чтеніях кнїв. іст. тов. II. 2 с. 20, Скіліца — в компіляції Кедрена II с. 329 ed. Bonn., німецькі аннали див. нижше с. 405.

особливого розголосу, так що сей факт не лишив особливої пам'яті на місці і був оцінений тільки ретроспективно, по охрещенню Руси за Володимира. Се охрещення її мусимо класти десь коло часу подорожі до Царгорода, але скорше по ній, як перед нею, бо візантійські протоколи нічим ще не натякають, що Ольга була християнка (між її двором був вправді сьвященик, але се, що найбільше, може тільки показувати, що вона інтересувалась тоді християнством, а міг він служити по prostu й товмачем). Не сталось се одначе й пізнійше як 958 р., бо приймаючи її послів 959 р., в Німеччині знали вже, що Ольга охрещена.

Подорож Ольги до Царгорода дійсно могла стояти в певнім внутрішнім звязку з її заміром охреститись, але на зверх мала характер дипломатичної визити, бо між двором її згадують ся послы (*ἀποκριτάριοι*) руських князів і купці (зовсім подібно як при посольстві Ігоря 944 р.); очевидно, Ольга мала метою якісь пертрактації з візантійським двором. Вона прибула в Царгород під осінь 957 р. (в літописи хибно під 955 р.) — перша авдієнція відбула ся 9 вересня. З Ольгою був її племенник, на жаль — не названий на імя, кілька своячок — руських княгинь і бояринь, і взагалі значний двір: протокол називає крім племенника і згаданого сьвященика Григорія (що дістав подарунки менші від товмачів, отже не грав особливої ролі) 12 близьких до княгині жінок, 18 осіб з двірського жіноцтва, 20 (на иньшій місці 22) послів, 42 купців і 12 товмачів, очевидно — крім низшої служби. Прийmano Ольгу на дворі зовсім з тою самою етикетю, як перед тим посла від володарів сирийських — Гамданідів. Насамперед відбули ся дві парадні авдієнції: у імператора, потім у імператриці; Ольга представляла ся стоячи. Потім було уже більш фамілійне прийняте у імператора — тут Ользі кавали сісти, і вона мала переговори з ним. На обіді її посадили в салі імператриці за стіл з найвищими двірськими дамами („востами“ — їх було дві, одна при самій імператриці, друга при її невістці); за обідом сьпівці з двох значнійших візантійських церков — св. Апостолів і св. Софії сьпівали сьпіви на честь імператорської фамілії, й показувано якісь сценічні штуки. В иньшій салі прийmano свояків і двір княгині. При тім княгиня й її двір, візантійським звичаєм, дістали грошеві дарунки — княгиня 500 драхм на емальованім тарілю (драхма варта близько франк), її племенник 30, иньші 20 до 3 драхм. 18 жовтня був знову парадний обід, правдо-

подібно — прощальний, і знову роздано дарунки (Ольві 200 драхм, племеннику 20 і т. и.)¹).

Можливо, що ретентка Руської держави, вдова славного Ігоря, сподівалась собі на візантійським дворі ліпшої чести, ніж яка була показана сирійському послови. Принаймні в Повісті переховала ся анекдота, що як імператор по повороті Ольги прислав до неї посла до Кліва, за тими дарунками і за військовою помочю, що вона йому обіцяла в Царгороді, за його дари: „яко аще вьзвращю ся в Русь, многы дары послю ти: челядь и воскъ и скору, и воя многы в помощь“, — то Ольга сказала: нехай наперед імператор стільки постоїть у неї в Почайні (київській пристани — на устю Почайни в Дніпро), скільки вона начекала ся в Суді (царгородським порті), чекаючи прийнятя. В сій відповіді цікава згадка про обіцяну Ольгою військовою поміч; я навяжую се до вище висловленої гадки, що подорож Ольги до Царгорода мала дипломатичний характер.

Окрім сих двох епізодів, літопись виїмково говорить ще про внутрішню діяльність Ольги; вона їздила до Новгороду і там по р. Мсті усталила „погости“ — центральні адміністративні місця для громад, і розложила дань; від неї зістали ся погости, ловища і „знаменія“ — ловецькі знаки, і взагалі сліди діяльності по всій землі, нпр. в Пскові є її санки, на Десні є село її імени — Ольжичі, на Дніпрі „перевісища“ (ловецькі місця) й села²). Правдоподібно, ся подорож до Новгороду викомбінована в істнування в новгородських краях погостів і урочищ, що своїм іменем нагадували Ольгу, але при тім сї імена, так само як і иньші села, згадані літописцем, могли піти так само від якогось Олега, як і від Ольги, тільки авторови подобало ся зібрати сї всі факти коло імени Ольги.

Стільки дає нам літопись.

¹) Про подорож Ольги до Царгорода, окрім загальних курсів (Соловйова, Голубінського й ин.) ще Rambaud L'empire Grec au X siècle і спеціальні статі W. Fischer Die russische Grossfürstin Helga am Hofe von Byzantion (Zeitschrift für Geschichte und Politik herausg. von Zwiedineck-Südenhorst, Stuttgart, 1888, XI — головно коментар до описи авдієнції) і реферати Айвалова на XII археол. з'їзді — див. Ізвѣстія с. 101 і 112. Коментарі до De cerimoniis aulae Byzantinae: давній — Райске, в Corpus scrip. hist. В. т. IX, новий — Беляєва Byzantina I і II, 1891 і 1893 (особливо т. II — спеціально про авдієнції).

²) Пат. с. 38.

В німецьких анналах згадується, що 959 р. прибули до імператора (властиво — римського короля) Отона I послы від „королеви Руси Олени“ (*Helena reginae Rugorum*). Ці послы мали просити для руського народу єпископа й священників, але потім виявилось, що се все було непорозумінне: руські послы показали ся *ficte ut post claruit venientes*, і висланий на Русь єпископ вернув ся ні з чим¹⁾.

Сю загадкову місію пробувано об'яснити різними способами. Одні здогадувались, що ті ніби послы Ольги були прості обманці; за сим толкованнем промовляв би буквальный зміст звістки, тільки таке обманське посольство не легко собі уявити. Поважніше об'яснення, що Ольга дійсно просила прислати єпископа на Русь; вказують для аналогії на болгарського князя Бориса, що не діставши від константинопольського патріархата єрархії для своєї землі, звернув ся по неї до папи, але потім, діставши єпископа від патріарха, відслав латинського єпископа. Та в таких разі треба наперед відповісти на питання: чи Ольга, охрестившись сама, забирала ся до якогось ширення християнства на Русі і організації християнської церкви?

На се питання можемо дати тільки негативну відповідь: судячи по всьому, охрещення Ольги було її особистою справою; наші джерела не кажуть нічого про якісь заходи її подібні до пізніших Володимирових. Повість каже тільки, що вона пробувала навернути до християнства свого сина Святослава та що сама жила по християнськи і не дозволила ховати себе по

¹⁾ Продовження хроніки Регіона під р. 959 (сучасне) — *Monumenta Germaniae hist., Scriptores* т. I с. 624; теж (під 960 р.) в пізнійших анналах — Гільдесгаймських (кінця X в.) (послы руського народу — *Rusciae gentis*), Отенбургських, Кведлінбургських і Лямберта (XI в.) — *ibid.* т. III с. 60—1, VI с. 4, і згадка в *Mon. G. h., diplomata* I N 366. Висловлена була гадка, що тут іде мова не про Русь, а про острів Ріген, але сю справу рішає добре обнагомолений з руськими справами Тітмар Мерзебургський (II. 14), бо каже, що наслідком того посольства висвячений єп. Адалберт (у нього — Етельберт) — висвячений був для Руси (*Ruscia* — як скрізь він зве Русь). Тексти (в перекладі) див. у моїх *Вісниках XXIII*.

Література: Соловйов I. с. 141. *Rambaud Empire Grec au X siècle* с. 380 і далі. Вороновъ О латинскихъ проповѣдникахъ на Руси Кіевской въ X и XI вѣкахъ — Чтенія кiev. истор. тов. I. Голубинскій Історія рус. церкви I с. 81. Фортисскій Крещеніє кн. Владимира и Руси по западнымъ извѣстіямъ Чтенія кiev. II. с. 120. Скобельскій Згадки о Руси в жерелах німецьких — *Справозданне львівської акад. гімназії 1881 р.*

поганському обряду: „б'є бо имущи проввутера и ть похорони блажену Ольгу“¹⁾). На якогось єпископа, організацію єрархії нема найменшого натаку, і певно їх і не було. Правда, мнїх Яков каже, що Ольга, приїхавши з Царгорода, „требища б'єсовская съкруши“, але коли се й не простий *lapsus linguae*, під впливом оповідання про Володимира (Похвала ся взагалі написана дуже риторично й фразисто, без фактів), то й тут хиба треба розуміти якісь домові, приватні „требища“, бо сам Яков нічого не говорить про якісь заслуги Ольги для християнства по за її приватним життєм.

Тим самим стає неправдоподібним, аби Ольга просила у Отона латинського єпископа, бо з того-б мусіло вийти, що вона заходила ся коло організації християнської церкви на ширшу міру. Найбільш правдоподібним мусимо уважати об'яснення, що Ольга посилала посольство до Отона в політичних справах, але Отон схотів використати сю нагоду для місіонарства, чи з власної ініціативи, чи тому що посла на власну руку щось таке сказали, що могло заохотити його до такого місіонарства. Не треба забувати, що Отон взагалі з запалом заходив ся коло навертання на християнство Словян: християнство служило його політичним цїлям.

Але докінчимо історію того непорозуміння.

На другий рік висвячено на єпископа для Руси монаха Лібуція й поручено йому їхати туди але він вмер, нїм вибрав ся в сю дорогу, і на його місце посвячено і вислано вже 961 р. Адальберта, пізнійшого маґдебурського архієпископа; як прикрою уважали сю місію, видно з того, що визначення на неї Адальберта об'ясняли інтригами проти нього. На другий рік Адальберт вернув ся назад, „не змігши нічого зробити“ на Русі. Очевидно, непорозуміння виявилось зараз же, і Адальберт не знайшов у Ольги ніякої опори для свого місіонарства. Посольство її для Отона тим часом вістаєть ся першим відомим нам фактом дипломатичних зносин Русі з Німецьким цїсарством.

З звістки про посольство Ольги до Отона виходить, що ще 959 р. була вона реґенткою. З снм згоджуєть ся й оповідання Повісти, що по своїм охрещенню Ольга даремно намовляла на християнство Святослава, той не слухав і гнївав ся, але Ольга, не вважаючи на те, любила його і молилась Богу за нього і за

¹⁾ Іпат. с. 44.

нарід, „кормачи сына свого до мужества его и до възраста его“, а се „мужество“ Святослава аж згодом наступило. Відповідно до цього, а також і з огляду на те, що для приготування до грандіозного походу чи походів на схід в 966—7 р. Святослав мусів мати кілька років часу, ми повинні класти кінець Ольжиного регентства й початок правління Святослава на початок 960-х рр.

Державну систему руську Ольга держала сильною і зручною рукою. Вона, видно, не ослабла і не розвалилась в сім часі між Ігорем і Святославом, коли сей остатній, скоро тільки до нього управа перейшла фактично, міг забрати ся до далеких походів, що вимагали таких сил і правильности в державній машині. Він не потребував гаяти часу на „примучуванне“ непослушних племен, що користали з перемиї на київськїм столї, з ослаблення державної власти, аби вимкнути ся з київського ретязя — з рук матери прийняв він державу в повній силї й порядку. Княгиня, що лишила таку вікову пам'ять своєю піпстою за смерть чоловіка, видно, вмїла його заступити.

Не вважаючи на коротке своє правління (яких може десять літ фактичного правління, або й менше, Святослав належить до найбільш виразних, характеристичних фітур між давніми руськими князями. Се, щоб так сказати, тахітум дружинности між київськими князями. Роля князя — правителя, голови держави зо всім сходить на другий плян перед воєвничим ватажком. Се чистий запорожець на київськїм столї, і він прегарно схарактеризований з цього боку в класичнім текстї Повїсти: „Коли князь Святослав вирїс і став чоловіком, почав збирати багато хоробрих воєкїв, бо й сам був хоробрий і легкий, ходив як пард і багато воював. Не возив за собою возів, ні казана, не варив мяса, але нарізавши тоненько чи конину, чи зьвірину, чи волонину, пік на углях і так їв; не мав і шатра, а підстилав на спанне конячу опону, а в голови сїдло; такі-ж були й його воєкї. А як ішов на котрий край, сповїщав наперед: „їду на вас!“

З сею артистичною в своїй ляпідарній короткості характеристикою, зачерпненою з народної традиції й консеквентно переведеною в дальшїм оповіданню Повїсти, згоджуєть ся вповні й те, що оповїдає про Святослава історик його війни з Греками Лев Диякон: на в'їзді з імператором Святослав імпонує Грекам

незвичайною простотою свого убрання й поведження, а от як каже у нього Святослав в остатній біді, в своїй нещасливій війні з Цимісхієм: „Пропала слава, яка йшла за руським військом, що нетрудно воно підбивало сусідні народи та тримало в неволі цілі краї, не проливаючи й крові — пропаде, як тепер так соромно поступимось Ромеям. Від предків одічили ми мужність; пригадаймо-ж, якою необорною до сих часів була руська сила, й міцно биймось за своє спасення. То не наш звичай — втікачами йти до дому, але жити побідивши, або славно вмерти, доказавши діла, як слід сміливим мужам“¹⁾.

До сих слів сама напрошуєть ся в порівнянні славна промова Святослава в Повісті, коли його підступом обступили з переважними силами Греки: „вже нам нема де подітись, волею чи неволею мусимо стати до бою, тож не осоромимо Руської землі, але поляжемо тут кістями: однаково мертвому нема сорому, а як втічем, то тоді сором. Не побіжим же, але станьмо міцно, і я піду вперед вас, а як поляже моя голова, тоді самі за себе промишляйте“²⁾.

В характеристиці сього чоловіка, як бачимо, народня традиція, вістала ся вірна фактам. На жаль, фактів в ній заховало ся дуже небогато. З усеї діяльності Святослава, ми знаємо тільки дві групи походів: східні війни і грецько-болгарська кампанія; ними майже вичерпуєть ся його політична діяльність.

Останнім ділом Ігоря був похід на схід — на схід же звертає свою увагу й син його. На жаль, про сю сторону його діяльності, дуже важну своїми наслідками в історії східньої Європи, знаємо незвичайно мало.

Повість каже, що Святослав ходив походом на Оку і на Волгу; по дорозі він надивав Вятичів і довідавши ся, що вони дають дань Ховарам, пішов на Ховарів, побідив їх кагана в битві, взяв Білу вежу (Саркел), побідив Ясів і Касогів і після того новим походом підбив (поб'ди) Вятичів та примусив їх давати дань.

Сі оповідання дуже короткі, подробиці дуже шаблянові, і на них не можна покладатись; вістають ся самі факти:

¹⁾ IX. 7.

²⁾ Іпат. с. 45—6.

похід на Оку і Волгу
 похід на Хозарів, взяте Саркела, перемога над Ясами і Ка-
 согами
 підбите Вятичів.

Почнемо від останнього. Вище я сказав, що Вятичі правдоподібно вже з кінцем IX в. стояли в сфері політичного впливу Києва, але при тім зіставались далі в ближшій залежності від Хозарів¹⁾. В Повісті Святослав не вибираєть ся спеціальним походом на Вятичів, „вятицьке питання“ виникає у нього під час походів на Оку і Волгу; підбивши Хозарів — зверхників, Святослав звертаєть ся на Вятичів і примушує їх війною до покори. Се все зовсім можливе; походи Святослава на середню Волгу й Хозарію натурально потягнули за собою тісніше прилучення до держави земель по Оці, і то не тільки Вятичів: зміцнення руської зверхности в фінських землях Оки й середньої Волги, де з'являєть ся кілька княжих волостей за Володимиром, мусимо положити теж на часи Святослава, як результат сих його походів.

Передовсім се стояло в звязку з походом Святослава на Волгу. Повість глухо згадує про нього; із звісток сучасного арабського географа (писав в 970-х рр.) ібн-Хаукаля довідуємо ся, що Русь знищила тоді Болгар і спустошила Буртаси — часто згадуваний в звістках про арабську торгівлю край на середній Волзі (правдоподібно, се Мордва). „Тепер не вістало ся й сліду ані від Булгара, ані від Буртаса, ані від Хазара, каже Хаукаль, бо Русь знищила всіх їх, забрала в їх всі ті краї й загорнула собі; а ті, що спасли ся з їх рук, розтікли ся по близьких місцях, бажаючи вістати ся поблизу своїх країв та сподіваючи ся прийти до згоди з Русією та піддати ся їй“²⁾. Сей удар для Болгара одначе не був таким фатальним, як представляв ібн-Хаукаль: волзька Болгарія скоро знову приходить до сили: вже Володимир знову ходив на її походом, а Болгар, як богате торговельне місто істнував до XV в., передавши потім своє значіння сусідній Казани.

Далеко тяжшим, майже смертельним ударом був натомисть похід Святослава для Хозарської держави, що слабла й хилила ся до упадку вже протягом двох століть. Літопись каже,

¹⁾ С. 373.

²⁾ Ібн-Хаукаль в збірнику Гаркаві с. 218.

що Святослав взяв Білу вежу — Саркел¹⁾, важну кріпость на шні між Волгою й Доном, що тоді ще, видно, була в руках Хозарів, хоч залюднювала її, по части, чи й головно Русь. Хаукаль оповідає, що Русь пограбовала тоді Ітиль і Семендер, богате хозарське місто на березу Каспійського моря. Разом з тим ціла Хозарська держава від краю до краю була зовсім спустошена. Люде з Ітиля розбігли ся по каспійському побережу. Тим власливо й закінчило ся істнованне колись сильної Хозарської держави. Автор Повісти, пригадуючи, як Хозари колись брали дань в Полян і мали напророкувати собі, що Поляне їх переможуть, додає, що се й збуло ся тепер: „володѣють бо Козары русьтми князи и до днешняго дне“²⁾. Останки Хозарів на нижній Волзі, під іменем Саксинів, не грали вже ніякої важнійшої ролі. Якусь значнійшу кольонію Хозарів літопись згадує в XI в. також у Тмуторокани³⁾.

В звязку з снм погромом Хозарської держави. стояла війна Святослава з кавказькими народами — Ясами (себто Осетинами, останками Алянів) й Касогами (Черкесами — по осетинськи Черкеси і тепер звать ся Касарг). Дуже правдоподібно, що тут іде мова про Касогів нижньої Кубани, а про яські оселі здогадують ся, що вони в степах тоді далеко висувались на північ, аж у Подоне⁴⁾. Таким способом ся війна стояла-б в тіснім звязку з хозарською війною на Подоню і в інтересах Тмутороканської волости; пізнійше таку боротьбу з кавказькими сусідами вів далі тмутороканський князь Мстислав⁵⁾.

По хронології Повісти сї походи відбувають ся в 964—6 р. Зовсім правдоподібно, що війна на такім великім просторі і такі сильні побіди не були досягнені одним походом, а забрали кілька років. Тільки хронологія Повісти тут спізнюєть ся, як і в иньших фактах. Хаукаль каже, що спустошення Булгара, Буртаса і Хазара стало ся 358 р. геджри, себ то 968—9 р., перед по-

¹⁾ Біла вежа — се переклад на руське назви Саркел: сар — білий, кел — дім по вогульськи, а Константин Порф. толкує Саркел як раз ἀστρην ἀρκήτιον — De adm. 42. Про її місце див. вище с. 139.

²⁾ Іпат. с. 9. ³⁾ Іпат. с. 143—4.

⁴⁾ Миллеръ Осетинскіе этюды III с. 67—8; він вказує на звістку Іпат. л. с. 204, де війна в Ясами звязуєть ся з походом на Дін, і пробує з осетинського витолкувати назву Сугрова як сурх гаў — червоне село. Кулаковскій Христіанство у Аланъ, і йогож Аланы гл. VII—VIII.

⁵⁾ До походів Святослава на подонські краї часто привязують т. зв. уривки видані Гаєе — див. про них ширше в прим. 53.

ходом Руси на Візантію. Тут очевидно мова про перший похід Святослава на Болгарію, що став ся 968 р. (як я рахую, а звичайно приймають 967 р.), — бо в перерві між болгарськими походами Святослав певно не пустив ся-б у далекий похід на схід. Уважаючи знов, що Хаукаль, пишучи кілька років пізнійше, не міг зробити дуже значної помилки; найбільш правдоподібним буде положити сі війни дось в р. 965—7, а може займали вони і початок 968 р.¹⁾.

Що до мотивів сих походів, то на оден вказує сама літопись — зміцненне Руської держави на сході, скріпленне залежности від Кііва земель на Оці й Азовськім побережю. Далі можна вказати на другий мотив: Ховари стояли на перешкодї походам на Каспійське побереже; в 913 р. Ховари і „Буртаси“ знищили руський похід, і в 944 р., як ми бачили, Русь ходила вже не Волгою, а суходолом, обминаючи Ховарів по їх підступі. Знищенне Ховарьської держави відкривало вільний шлях на схід для руських походів. Правдоподібно, як би не влізла нагло болгарська справа в плани Святослава, ми слїдом почули-б про руський похід на полудневе каспійське побереже.

Але головним і безпосереднім мотивом зіставалась мабуть все таки богата здобич в торговельних містах болгарських, буртаських, ховарських.

Розумієть ся, зруйнованне сих міст, як і походи на каспійське побереже, були остаточно дуже шкідні для руської торгівлі. Вони не зістали ся без впливу на упадок торгівлі Руси зі Сходом, що дає себе знати в кінцем X в. і в XI в. (між иньшим — і на монетних скарбах), хоч тут вплинули й иньші

¹⁾ Недавно Вестберг (Beiträge V) висловив згадку, що згаданий у Хаукаля погром Болгарів і Ховарів вийшов не від Святослава, а від якоїсь ватаги норманської Руси. Він виходить з того, що в 969 р. Святослав не міг сього походу вчинити, та вказує на слова Хаукаля, що ся Русь по погромі пішла „в Рум і Андалузю“ і припускає, що ті норманські напастники в Волги дійсно поплили через Середземельне море до дому. Ціла обстановка сього норманського походу одначе, як бачимо, дуже фантастична, а з невеликою поправкою оповіданне ібн-Хаукаля, як я вказав у тексті, вповні годить ся з літописними звістками. Андалузія однакото мусить бути непорозумінням чи хибною комбінацією, а „Рум“ вповні відповідає пізнійшій війні Святослава з Греками. Зрештою ібн-Хаукаль каже, що Русь не тільки пограбіла, а й загорнула собі краї Болгарів і Ховарів.

причини — упадок торгівлі в закаспійським Ховаресмі, непорядки в халіфаті, рух турецьких орд на захід, в чорноморські степи.

З огляду на сей турецький похід особливо шкідним був упадок Ховарії, що становила протягом кількох віків забороло Європи против турецьких орд; вносячи се забороло, Русь робила собі дуже злу прислугу. Що правда, се забороло останніми часами само стало дуже слабе й мало що значило — не задержало Печенігів і ледви чи довго могло-б задержати дальші орди — Торків і Половців. Торки слідом присувають ся до руських земель (бачимо їх в поході Володимира на Болгарів).

Супроти сього турецького руху ставали зовсім маловажними успіхи Руси в азовських і кавказьких краях, бо сі руські волости, в часом все більше, ставали островами, відірваними від решти Руської держави турецьким потоком, а сей ширшав і зміцняв ся рік за роком, забираючи все більше території у осілої словянської людности та придавлюючи головні жили руської торгівлі в полуднем і сходом. З оповідання Константина Порфирородного бачимо, як тяжка стала торговельна комунікація під печенізькою грозою вже в 1-ій пол. X в.: нижнім Дніпром і чорноморським берегом приходило ся йти не инакше, як під воєнною охороною, „оборонною рукою“. Очевидно, те саме було і з східними дорогами.

На сю сторону чи кнївські князі чи Повість, чи обоє разом, здасть ся, за мало уважали. Повість оповідає, що під час походу Святослава в Болгарію Печеніги ледво не вняли Київа і обложили його „в силѣ тяжцѣ“ (великим військом), так що в місті „изнемогаху людѣ голодомъ и водою“, а війську з Задніпрянщини хоч і удало ся пройти в місто, але Печеніги тримали Київ і далі в такій тісній бльокаді (и не б'яше лѣ коня напоити: на Лыбеди Печенѣгы), що прийшло ся викликати Святослава з Болгарії. І що-ж? Святослав обмежив ся, по словам Повісти, тільки тим, що „сѣбра воя и прогна Печенѣгы в поле“ — себто в чорноморські степи, від кнївських границь.

Се характеристично; очевидно, в XI в. нічого не памятали про якусь енергічну боротьбу з Печенігами Святослава або Ігоря (про боротьбу котрого згадано тільки ляконічною і не дуже певною звісткою під 920 р.). Се може до певної міри свідчити, що дійсно кнївські князі не вели в сім напрямі енергічної боротьби, хоч певно й мали часті конфлікти з Печенігами, привабуті пародом. Кнївське правительство може таки

й справді держало ся більш пасивно супроти печенівського потопу (хоч може й не так пасивно, як виходило-б з мовчання Повісти), а енергійніше заходило тільки тоді, як Печеніги почали до-скулювати київським околицям (за Володимира). Коли так воно було, то до пояснення такої пасивності київських князів можна вказати, по-перше, на те, що від Печенігів потерпіли чорноморські племена, звязані тільки слабшим політичним звязком з Русію й може не дуже охочі до київської зверхности (як судити по Уличах), тому київські князі могли не дуже ними журити ся й пильнувати тільки торговельних доріг. По-друге, по сих торговельних дорогах торгівля провадилась і далі, хоч і під військовою охороною, і може сі обставини, що передавали монополію заграничної торгівлі в руки князя й дружини та усували конкуренцію чи свійську чи заграничну, ще були й на руку князю й його дружині, тож вони й не старались усунути сі обставини, хоч розумієть ся — ся політика в основі була-б дуже близькоока. Досить того, що особливої енергії в боротьбі з Печенігами не помічаємо — скільки можемо судити по мовчанню Повісти і взагалі по сучасним нашим джерелам, дуже бідним.

Але вернім ся до попереднього. Я сказав, що по тих грізних походах на середню й нижню Волгу ми могли-б зараз сподівати ся походу на дальші каспійські берега: щасливий похід 944 р. заохочував до сього, й ті Святославові походи до певної міри могли служити просто приготуванням до такого походу. Але несподівана привабна пропозиція з иньшої сторони відвернула увагу Святослава від Сходу на полудневий захід — на Болгарію. Ситуація була неввичайно привабна. Грандіозні перспективи відкрили ся перед Святославом. Болгарська кампанія, хоч невдатна, варта уваги супроти тих великих змін в життю Руської держави, які могла-б принести, як би пішла щасливо: Руська держава готова була загорнути під себе полудневе Словянство й стати сильним суперником Візантії¹⁾.

Ініціатива Болгарської кампанії Святослава вийшла з Царгороду.

Візантія в першій половині X в. пережила тяжку й нещасливу боротьбу з молодю Болгарською державою. Болгарський цар Симеон (893 + 927) не жартував був забирав ся до підбиття цілого Балканського півострова, що пересяк словянською кольо-

¹⁾ Про джерела до болгарської кампанії Святослава й спірні питання її див. примітку 54.

нізацією і мав приготований ґрунт для рішучої переваги слов'янства над еллінізмом. Як ми знаємо, Візантія в сій боротьбі звертала ся й по руську поміч (згадка коло 920 р., а потім і звістка Повісти при митичнім поході 944 р., що Ігор наслав Печенігів на Болгарію), але Русь, правдоподібно, енергічної участі в ній не брала: нема на се вказівок. Вкінці грандіозного свого плану Симеон перевести не подужав, чи не відваживсь, але Візантія мусіла уложити з його наступником Петром дуже не гонорову для себе угоду (927 р.): мало того що вона признала за ним цісарський титул, болгарській церкві — патріархат і повну незалежність; мало що за Петра видано візантійську царівну (річі страшні для Візантії!), але візантійський імператор зобов'язав ся платити Болгарам річну данину, за Візантією лишили ся, крім околиць Царгорода, тільки узькі бережез Егейського й Іонійського моря та Пельопонес — решта зістала ся Болгарії.

Ті соромливі відносини Візантії до Болгарії задумав зирвати войовничий імператор Никифор Фока (963 † 969), користаючи з невдарности Симеонового наступника на болгарським престолі — Петра, та ослаблення Болгарії, що поділила ся на два царства — східне (Петрове) й західне (Шішманове). Никифор вирік ся на далі платити дань Болгарії, покликуючи ся на те, що Болгари не охороняють Візантію від нападів Угрів, як була умова, й позабрав сусідні болгарські замки. Але маючи на голові тяжку війну на східніх границях держави — в Сирії, Никифор не хотів сам запускатись у війну з Болгарією, а постановив ужити для сього Русь. Попередні проби ужити її для боротьби з Болгарією дорогою союзів не дали особливих результатів; недавні переговори з Ольгою (судячи по тих натяках, які маємо), видно, не привели ні до чого конкретного. Тож Никифор взяв ся до иньших способів. Він вибрав для сії справи якогось Калокіра, „чоловіка сміливого і хитрого“, до того обізнаного з руськими справами, бо він був сином херсонеського протевона, і поручив йому завести багаті дарунки Святославу, по словам Льва Диякона — півтори тисячі фунтів золота (108 тис. червоних), та звабити перспективою завойовання Болгарії для себе. Не знати, чи не з поручення імператора-ж Калокір повів перед Святославом річ так, що се мала бути спідка: Калокір буде добувати собі імператорську корону, а Святослав при тім, помагаючи йому, здобуде Болгарію. Пізніше Калокір, як кажуть, дійсно зрадив Никифора і думав за

корону, обіцяючи Святославу Болгарію й великі суми за поміч¹⁾; але се не виключає можливості, що з початку сам Никифор поручив йому удавати претендента, аби певнійше завбити Святослава. Калокір, вперед обдарований титулом патриція за сю місію, прибув до Святослава, доручив ті багаті дарунки й розвинув перед молодим князем свої привабні перспективи²⁾. „Палкий і сьміливий, відважний та діяльний“ Святослав, як його характеризує Лев, не потрібував певно, аби його довго намовляли. При нездарности болгарського царя, при помочи з сторони Візантії не тяжко здавалось опанувати Болгарію, а се значило захопити в свої руки цілу подунайську торговлю, присунути ся до самої Візантії, а в дальшій перспективі — чому не відновити пляну Симеона: взяти в свої руки цілий Балканський півостров і саму сьвітову столицю — „Царгород“. Але й без тих далеких плянів сама по собі Болгарія була дуже привабною здобичею: „нелюбю ми єсть в Києвѣ жити“, каже в Повісті Святослав, коли його умовляють лишити ся в Києві для оборони землі: „хоцю жити в Переяславци на Дунаи, яко то єсть среда землі моеї, яко ту вся благая сходяться: отъ Грѣкъ паволоки, золото, вино и овоци разноличьнии, и исъ Чеховъ и изъ Угоръ серебро и комони (коні), изъ Русн же скоро и воскъ и медъ и челядь“³⁾. Таке торговельне значінне Болгарії, розумієть ся, було Святославу вперед відомо, і він зміг добре його оцінити з погляду традиційної торговельної політики своєї династії.

По словам Льва, Святослав не гаючи ся зібрав велике військо — 60 тис. мужа, не рахуючи обозу, і рушив в Болгарію разом з Калокіром, з котрим дуже заприятелював. Дійсно, приготування мусіли бути короткі, бо ще десь 967—8 р., судячи з звістки Хаукаля, Святослав воював на Волзі, а вже в тім же 968 р. бачимо його в Болгарії. Звістки про сю першу війну дуже бідні. Лев і Повість згідно кажуть, що Болгари пробували боронитись, але не могли устояти ся; по Льву, їх сили були значно слабші (він рахує їх на 30 тис.), і вони програли битву на Дунаю, під Доростолом (тепер Силістрія); Петра се так вразило, що він захорував і небавом вмер. Святослав опанував частину Болгарії⁴⁾. Повість⁵⁾ каже, що він взяв 80 міст по

¹⁾ Скіліца у Кедрена с. 384.

²⁾ Лев IV. 6, V. 1, Скіліца (Кедрен) с. 372.

³⁾ Іпат. с. 44. ⁴⁾ Лев VI. 2. ⁵⁾ Іпат. с. 42.

дійсним управителем волости, так само як і иньшим синам приділив Святослав таких бояр. Сі оповіджені літописею події о стільки звязані з сею перервою в болгарській війні, що надають певність оповіданню Повісти про саму перерву.

Урядивши управу на Руси, Святослав міг вернути ся до своїх болгарських плянів. Ситуація там ставала трудною. Никифор, напускаючи Святослава на Болгар, ровумієть ся, не мав зовсім заміру дати йому опанувати Болгарію — треба було її тільки ослабити. Святослав від разу розбив Болгарську державу, і Никифору треба було спішити ся зверати очі з своєї політики, поки вона не обернула ся против нього самого. Він енергічно забрав ся до скріплення Царгорода (очевидно — боячи ся морського похода Руси на саму столицю, як за давнійших князів) і розпочав пересправи з болгарським правительством, приймаючи на себе ролю вже опікуна Болгар. Але серед сих заходів спіткала його двірська революція: в грудни 969 р. вбито Никифора, й імператором оголошено Іоана Цимісхія, його убийцю, Вірменина з роду, зручного правителя і генерала¹⁾.

Цимісхій обняв управу в трудних обставинах: в Візантії панував голод, треба було боронити Сирію від Арабів, а з півночі насувала ся руська гроза.

На жаль, за другу болгарську кампанію Святослава, ми ще менше знаємо як за першу, можна сказати — нічого не знаємо. Оповідає нам про неї тільки наша „Повість“, але те що вона дає тут — се очевидна народна традиція про війну Святослава з Болгарами й Греками взагалі (в новійшій редакції скомбінована з умовою Святослава з Візантією й відповідно до того дещо змінена). Роскішний епічний розмах і величава простота роблять її одним з найцінніших епізодів — з літературного боку, але з фактами стоїть вона в повній суперечности, й історичної вартости не має ніякої. Оповідання Повісти починаєть ся облогою Переяславця. Болгари вийшли на бій і вже перемогали, але Святослав підбодрив дружину: „прийдець ся нам тут полягти, полягнем же мужно, братя і дружино“, і перемиг Болгар та взяв місто „копієм“ — дав пограбувати. По сїм він заповів похід Грекам, але ті хитрим підступом довідали ся про число його воєків: прислали послів сказати, що не годні з ним бити ся, дадуть йому дань, пита-

¹⁾ Лев Диякон VI. 2 і далі.

ють лише скільки має війська, аби вирахувати дань, а як він сказав — виставили десять разів сильніше військо („суть бо Греци льстиви и до сего дне“, додає при тій оповіданні). Руське військо настрашило ся чисельної переваги ворогів, але не тратить духа Святослав: він держить свою славу, наведену вище промову до війська, і одушевлене військо відповідає йому, що готове полягти з ним разом („гдѣ, княже, глава твоя, ту и главы наша сложимъ“). Греки побиті, тікають, Святослав, розбиваючи міста („иже стоять пусты и до днешнего дне“) іде під Царгород. Греки пробують його зманити богатими дарами, але Святослав не звертає уваги на золото й паволоки, за те як посилають йому в дарунку різне оружя, приймає його з великою утіхою. Греки переконують ся, що мають до діла з дуже твердим вояком, і рішають згодити ся давати йому дань, скільки він скаже „бо мало що не дійшов Царгорода“. Святослав вертає в Переяславець „с похвалою великою“, але що військо його понесло великі страти, постановляє удати ся на Русь за сьвіжим військом, та на дорозі гине від Печенігів ¹⁾.

Се тільки далекі й покручені відгомони подій ²⁾. Святослав, ідучи з Болгарії ратувати Київ, певно, не кинув її на ласку божу, лишив в ній своє військо й не потребував на ново підбивати з поворотом, хіба скріпив та розширив свої здобутки. Він опанував тепер не тільки передбалканську Болгарію ³⁾, а переніс війну за Балкани, терором держачи Болгарів в послуху: казали, що взявши Філипополь, він вбив на палю 20 тисяч люда. Розуміть ся, се чутка у всякім разі сильно побільшена.

Візантійці кажуть, що Циміскій в огляду на сирійську війну хотів з початку полагодити справу з Святославом без війни, та не знати, о скільки він дійсно надіяв ся на можливість такого полагодження. У Льва Диякона він жадає від Святослава, щоб той взяв собі нагороду, „яку обіцяв йому Никифор за напад на Болгарію“, і залишив її, бо вона, мовляв, належить Візантії. Та коли справді така була пропозиція, то вона хіба могла провокувати Святослава: йому наперед предложено було взяти Болгарію собі, а тепер кидали йому подачку як мурину за ро-

¹⁾ Іпат. с. 42—8.

²⁾ Лев VI. 8 і далі, Кедрен с. 372 і 388 і далі.

³⁾ Так згадану у Скіліци (II. 401) *Κωνσταντεια* д. Васілевский уважає Константиолею коло теперішнього Білграда — Ж. М. Н. П. 1876, VI. 434.

боту й відсилали до дому. Він відповів, що пристане, наколи Візантія дасть йому відповідну оплату за здобуті ним багаті краї, за підбиті міста й забраних на війні в неволю Болгарів, а як ні — то нехай Греки завчасу забирають ся з Європи до Азії, лишивши цілий Балканський півострів Свѣтославу; инакше мирити ся він не буде. А коли Цимісхій на се мав пригадати йому невдатний похід Ігоря й його нещасливу смерть та грозив Свѣтославу, що пропаде тут в Болгарії, розгніваний Свѣтослав мав заповісти, що прийде під Царгород. Так оповідає Лев. Се, правдоподібно, й є та заповідь, що дає Свѣтослав Грекам в Повісті.

Про дальші перипетії війни Візантійці не дають нам докладних відомостей; руські війська спустошили Тракію й може справді були недалеко Царгорода, як пригадувала собі руська традиція. Для оборони візантійських земель Цимісхій, зайнятий тоді передовсім азійськими справами, вислав против Свѣтослава магістра Варду Скліра з військом. На сю вість рушило на Скліра військо руське, разом з ватагами Болгарів, Угрів і навіть Печенігів¹⁾. Коло Аркадіополя²⁾ стала ся битва, де, по словах Візантійців, Греки завдяки засідці мали страшно побити Русинів: пропало-б то більш як 20 тис. Руси, а Греків тільки 55 (чи навіть 25) мужа, і багато покалічено. Правдоподібно, ся звістка не багато більше варта, як оповідання Повісті про ту сьвітлу побіду Свѣтослава з 10 тисячами над 100 тисячами Греків. Що грецькі справи не стояли дуже добре, показує дальше оповідання Льва: Цимісхій слідом послав нове військо в Європу, поручивши йому перезимувати в Тракії й Македонії, очевидно — для їх оборони, а на весну обіцяв прибути сам для походу на Русь³⁾.

Та заміру Цимісхія перешкодило повстання братаніча імн. Никифора — Варди Фоки в Малій Азії. Цимісхій не тільки сам не міг піти на Русинів, але й Скліра мусів відкликати в Азію. Коли Склір пішов, Русь знову почала господарити в візантійських землях: особливо терпіла Македонія, котру вони

¹⁾ Про Печенігів говорять тільки Скліца; пізнійшу ворожнечу їх до Свѣтослава він поясняє тим, що вони гнівали ся за його угоду з Греками (с. 413). Число Свѣтославового війська у нього вовсім неможливе — до 308 тисяч. Лев рахує у Свѣтослава 30 тис., у Скліра 10 тисяч.

²⁾ Недалеко Адріанополя.

³⁾ Лев VI. 11 і далі, Скліца-Кедрен с. 384 і далі.

„немилосердно грабували й руйнували“¹⁾. Аж зловивши Фоку, Цимісхій з початком 971 р. міг забрати ся до боротьби з Святославом²⁾. Він вислав брандери („огненосні кораблі“ — з грецьким огнем) на усте Дунаю, щоб загородити Русь дорогу до дому, як каже Лев, а скорше — аби не пускати до них ніяких помічних сил, а сам рушив під Адріанополь — пограничне місце Візантії в Болгарію. Тут він довідав ся, що Русь, над всяке сподівання, віставила балканські проходи незанятими. Не зважаючи на протести своєї старшини, що уважала занадто ризиковним дальший похід, Цимісхій постановив використати руську необачність та скоренько йти за Балкани, щоб відразу опанувати Болгарію. При тім він іде слідом політики Никифора, бере на себе ролю опікуна Болгарів супроти Русь і тим перетягає їх на свою сторону.

Похід Цимісхію удав ся. По словам Візантійців, він мав менші сили, ніж Святослав (Лев рахує Святослава на 60 тис., а Цимісхія на 15 тис. пішого і 13 тис. кінного війська, а Скіліца рахує Цимісхієве військо, що з ним рушило наперед, тільки на 9 тис.). Але хутким нападом Цимісхій застав неприємованою болгарську столицю Преславу. Там сидів з руським військом „Сфенкел“, як його називають візантійські джерела — „що мав третє місце по Святославу“, мабуть Свинельд нашої літописи³⁾; в ним був болгарський цар Борис та Калокір. В битві Русь не устояла ся, замкнула ся в місті, але по двох днях, по сильній обороні, його взято в велику п'ятницю⁴⁾. Руська залога майже вся загинула: останки її замкнули ся в царськїм дворі і сильно боронились, але його запалено, й огонь примусив Русинів вийти. Сфенкел з незначним числом удав ся до Святослава. Взятого в полон Бориса Цимісхій признав болгарським володарем і заявив, що прийшов боронити Болгарію від Русь.

Взявши Преславу, Цимісхій поспішив ся на Святослава, що з головним військом стояв в Доростолі, на Дунаю. Взяте

¹⁾ Лев VII 9.

²⁾ Лев VIII. 1 і далі, Скіліца-Кедрем с. 392 і далі.

³⁾ Чи се той сам Свенельд, що воював за Ігоря Уличів й дістав від нього деревську дань? Супроти сказаного, що в дійсности війна з Уличами могла мати місце в 930 або й 940-х рр., а не в 920-х, як маємо в хронології короткої редакції, — Свенельд Святослава й Ярополка вповні може бути Свенельдом Ігоря.

⁴⁾ 971 р. припадала вона на 14 п'ятниця.

Преслави й проголошенне Бориса зробило своє вражіння в Болгарії: по дорозі болгарські міста передавали ся Цимісхю, і Болгари взагалі переходили до нього. Святослав, заклопотаний тим, хотів, по словам Візантійців, надолжити терором, арештовав значнійших Болгар і багато їх повбивав. Та Цимісхій не гаяв часу в приверненнєм Болгарії, а пішов просто на Святослава. По кріпкім бою йому удало ся перемогти Святославове військо, що муєло замкнути ся в місті, і Цимісхій розпочав ब्लюкаду Доростола. Як раз наспіла й фльота та обступила Доростол брандерами від Дунаю. Русь, боячи ся тих брандерів, повиягала свої човни до міста. Розпочала ся тяжка тромісячна облога Доростола, широко описана і у Льва і у Скіліці¹⁾.

Русь зчаста виходила з міста й пробувала розбити ब्लюкаду, але її не удавало ся перемогти Греків. В місті не ставало запасів; дуже тяжко було пробитись за припасами під доглядом грецького сухопутного війська й фльоти. Попробувано одного дня попалити грецькі машини, але се не вдалось, і Русь, заложивши на спини свої великі щити, муєла поволі відступати по невдатім бою до міста. Богато загинуло її при тім; в ночі при сьвітлі місяця, збирала Русь трупи земляків на рівнині і потім палила їх на огнищах над Дунаєм, забиваючи при тім невільників на службу небіжчикам, а в Дунай кидаючи дітей та півнів; як оповідає Лев Д. Але й Грекам було не весело: побіди над Русію коштували дорого, Русь билася завзято, і то не тільки чоловіки: оповідають, що Греки, роздягаючи убитих Русинів, знаходили між ними й жінок. Великі страти і безконечна облога дуже гризли Цимісхія. Скіліца оповідає інтересну анекдотку, що Цимісхій запропонував був Святославу закінчити війну поединком замість тратити свої військо; Святослав мав дуже гідно відповісти, що він свої обовязки ліпше знає, як його ворог, а коли імператору не хочеть ся жити, то може собі вибрати котрийсь з тисячних способів смерти.

По тих великих стратах коло машин, Святослав мав на раду в своєю старшиною; дехто мав радити викрасти ся по ночі через грецьку флоту; инші, уважаючи се неможливим, радили прийти до згоди з Греками; але Святослав постановив ще раз спробувати щастя в бою. Другого дня — 24 липня став ся сильний бій: Греки поясняли, що тільки чудом, під проводом самого св. Федора, удалось їм перемогти Русь. Лев рахує страти

¹⁾ Лев IX. 1 і далі, Скіліца-Кедрен с. 397 і далі.

Руси в сїм бою на півшіснадцятій тисячі (його числа одначе мусять бути сильно побільшені); сам Святослав мав дістати рану, й трохи його не взято в неволю.

По сій остатній пробі Святослав постановив залишити дальшу боротьбу й другого-ж дня розпочав переговори з Цимісхієм, годячи ся віддати Грекам невольників і уступити ся в Болгарії, та жадаючи вільного пропуску до Руси і потрібних для війська припасів. Цимісхій, розумієть ся, дуже радо прийняв згоду. Уложено трактат, де Святослав вирікав ся всяких претензий на кримські землі Візантії („власть Корсунськую и елико есть городовъ ихъ“) і на Болгарію, заповідав, що занекає боротьбу з Візантією й буде її союзником. Крім того Лев каже про відновленнє торговельної умови з Візантією; з огляду, що перехована в Повісти умова нічого про торгівлю не каже, приходить ся думати, що попередні торговельні умови були potwierджені особним трактатом. Русь дістала по дві мірки (медізна) збіжа, бо потрібувала припасу. Лев каже, що хліб видано було на 22 тис. Руси, а втрати Руси в війні рахує на 38 тисяч.

По заведеній умові Святослав захотів побачити ся з імператором. Цимісхій прибув над Дунай з великим відділом кінноти в багатій, поволоченій зброї; Святослав же приплив на човні, гребучи разом з иньшими і нічим не визначаючи ся з поміж них крім чистоти своєї полотняної одежі; одинокою окрасою був золотий ковток в усї. Про його вигляд, як його описує Лев, ми вже говорили: був він середнього зросту, кремезний і сильний, мав короткий ніс, сині очі, густі брови і виглядав понуро й суворо; мав обголену бороду, довгі вуса і чуб на голові, „що означало значний рід“. Сидячи на лавці свого човна, він поговорив трохи з імператором і від'їхав.

Тим закінчила ся болгарська війна. Візантійська політика досягнула своє: східня Болгарія була прилучена до Візантії, тільки західня заціліла на якийсь час в руках нової династії Шішмана. Пляни Святослава пропали. Лише руська традиція, переказана в Повісти, запам'ятала собі щасливі початки сїєї кампанії і з'їгноровала невдатне закінченнє; тому текст умови, заведений в ширшу редакцію Повісти, стоїть в дивній суперечности з її оповіданнєм.

Завівши умову з Греками, Святослав міг потішати себе багатю здобичею, що зісталась йому з болгарської війни, а хто зна, чи не мав він дійсно заміру з сьвіжими силами вернути ся назад, як то каже Повість (и рече: поиду в Русь и приведу

боле дружини). Се дуже можливо. Сю можливість могло провидіти й візантійське правительство та постаратись її усунути.

Скїліца каже, що Сьвятослав по згоді просив Цимісію попосередничити у Печенїгів, аби його перепустили до дому без перешкоди. Тоді імператор послав до них свого посла, заохочуючи їх до союзу, з тим, аби вони не нападали на Болгарію і перепустили Сьвятослава. Печенїги пристали на все, тільки не згодили ся перепустити Сьвятослава, бо загнувались на нього за те, що він помирился з Греками¹⁾. Ся звістка дуже підозріло виглядає: виходить, що Печенїги були до останньої хвилі ворогами Греків (одначе не помогали Сьвятославу в останній війні!) — шож за розум був у Сьвятослава просити Греків, аби попосередничили у них? З другого боку виходить, що Цимісій вислав послів не так в інтересах Сьвятослава, як для забезпечення Болгарії від Печенїгів; в справі Сьвятослава Печенїги як раз постановили не перепускати його, і Греки, мовляв, мусїли се прийняти до відомости. Воно виглядає так, як би Скїліца хотїв закрити дійсний предмет переговорів.

Коли Сьвятослав надплив із своєю фльотою, показало ся, що Печенїги завчасу залягли Дніпрові пороги — те місце, де купцям приходило ся перетягати суходолом човни й переносити на руках всякі багажі, і де Печенїги звичайно нападали на торговельні ватаги. Повість каже, що Печенїги дістали вість від Переяславців — себто з Малої Преслави, що Сьвятослав іде з великою здобичею та малою дружиною, і тому залягли дорогу. Питання, чи треба тут розуміти Болгар, чи Греків, що опановали тоді Болгарію, вигнавши Сьвятослава? Дуже правдоподібно, що мова тут про Греків, і се відповідало-б тій недоговореній звістці Скїліци, а можна до того навіязати звістку (вправді — дуже загальну), що пізнійші відносини Руси до Візантії не були добрими, аж до Володимирового шлюбу: підступне поведіння Греків супроти Сьвятослава могло дійсно уневажнити уложену ним угоду з Візантією.

Підійшовши до порогів, Сьвятослав переконався, що сили Печенїгів занадто великі, аби йому можна було перебити ся з своєю сильно зменьшеною дружиною і великими багажами. Свенельд радив покинути човни, багажі й піше військo на нижнім Дніпрі та на конях прожнути ся степом до Київa. Але Сьвятослав не пристав на се: се-ж значило стратити всю

¹⁾ У Кедрена с. 412.

здобич з війни. Він вернув ся на усте Дніпра, на так зв. Білобереже¹⁾, й тут зістав ся зимовати, сподіючись, що або Печенігів відтягне що небудь від порогів, або наспів поміч з Київа. Але тут не стало запасів (знаємо, що вже з Болгарії Русь пішла з дуже малим припасом), почав ся сильний голод, „яко по полугривні голов коняча“ продавалась. Перебідувавши зиму, Святослав з весною рушив Дніпром. Печеніги чекали. Святослава, очевидно, натисла біда, і він рішив ся ризикувати — іти пробосм. Проба випала нещасливо. Сам Святослав наложив головою; як оповідали, печенізький ватажок зробив чашу з його голови. Свенельд прожкнув ся в Київ, не знати — човнами, чи суходолом — на конях.

Се стало ся 972 р., як я рахую. Святослав мусів бути ще дуже молодим тоді, може мав яких тридцять літ.

¹⁾ Білобережем звали ся Дніпрові береги починаючи від устя аж геть вище порогів, див. Архивъ Юго-Запад. Россіи V. I с. 127, VII. I с. 86, VII. II с. 11, Лясота — в Мемуарах Южн. Руси I с. 162, Воскрес. л. I с. 241. Білобереже, де зимував Святослав — се усте Дніпра, пор. умову Ігоря з Греками: „да не ниѣють Русь власти зимовати въ устьи Днепра, Бѣлобережа, ни у св. Елеуфѣрья“ (о. св. Евтерія — о. Березань, як звичайно думають).

VI.

Закінченне будови Руської держави: часи Володимира Вел.

Сімолітня (як я рахую) перерва між смертю Святослава і Володимировим князюваннем в Києві зайнята в літописи самою боротьбою синів Святослава¹⁾. Боярські правительства, що правили іменем малих князів, пильнували, зовсім природно, кожде свої волости; політична система руських земель стратила почуте свої одности й розпала ся фактично на групу самостійних волостей, поки з поміж Святославичів не виступила наперед найбільш енергічна особа, що й взяла ся до скріплення ослабленої державної системи.

Ярополк, як старший, як князь київський, був в першій лнії покликаний до сієї ролі. Правдоподібно, він і мав до неї охоту; принаймні так складають ся літописні відомости. Але він не показав потрібних до того здібностей і його збив з позиції молодший брат.

Літопись оповідає, що насамперед вийшла війна у Ярополка з його сусідом Олегом. Літописець, очевидно — за голосом традиції, причиною сього уважає Свенельда, одного з видатніших київських бояр: в умові Святослава він названий разом з князем, чи то як його відпоручник, чи як найважніша по нім особа, і при Ярополці він мабуть стояв на чолі правління. Літопись оповідає се так: Лют, син Свенельда, на ловах заїхав на територію другого Святославича Олега, деревлянського князя; той наїхав на се, бо теж бавив ся тоді ловами, і довідавши ся,

¹⁾ Про хронологію сих років в примітці 55.

що се син Свенельда, вбив його; літопись не поясняє — чи була се ворожнеча якась до Свенельда, чи кара за переступлення границі. Щоб помститись, Свенельд намовив Ярополка до війни з Олегом, звабивши його перспективою — взяти в свої руки Деревську волость. Ярополк дійсно пішов війною на Олега; в битві під Вручим (Овруч) військо Олега розбито, й сам він загинув серед утікачки: зіпхнули його в греблі й забили коні й люде, падаючи в рів. Ярополк мав гірко дорікати Свенельдови за такий результат, але таки взяв собі Олегову волость, а Володимир, прочувши про се, втік за море, і Ярополк посадовив своїх посадників і в новгородських волостях, „и бѣ володѣя єдинъ в Руси“¹⁾.

Чи був Свенельд дійсно ініціатором того всього, хто його зна. Може й мати під боком князя в Деревській землі, сидячи в Києві, не було Ярополкови вигідно, і се одно могло дати тисячні поводи до конфлікту. Як би там не було з початком, але Ярополку, видно, засмаковав плян взяти в свої руки збирання батькових волостей, і він свідомо забрав ся за його переведення. Бо трудно-ж думати, щоб Володимир без причини покинув свій Новгород, і не було-б чого инакше Ярополкови посилати своїх посадників в його волости. Зрештою сей процес збирання руських волостей і зміцнення ріжними способами політичного звязку між ними мусів повторяти ся не раз, по смерти кожного київського князя, і був явищем добре знаним, так що симптоми його всякий раз не трудно було відгадати сучасникам і по ним зміркувати, що київський князь береть ся до збирання батьківських земель.

Ярополк мабуть не обмежив ся-б сими успіхами, а певне забрав ся-б до зміцнення свого впливу та влади і над иньшими „світлими і великими князями“, по за своєю близькою родиною, але стрів конкурента в Володимирі.

Здібний і енергічний „робичич“, тікаючи з Новгорода, зовсім не мав заміру капитулювати перед Ярополком. По якімсь часі²⁾ він вернув ся в Новгород з сильними варазькими ватагами, змовленими за морем, і повиганяв з своїх волостей Ярополкових посадників з їх залогам. По літописи, він зараз послав Ярополку вість про війну: „Володимеръ идеть на тя,

¹⁾ Іпат. с. 49.

²⁾ В літописи се стоїть під 980 р., але тут, очевидно, вібрані події з кількох років.

пристраивай ся противу бити ся¹⁾, але в дійсности воно мусіло йти не так хутко. Сама літопись каже, що Володимир перед походом на Ярополка опанував Полоцьку волость, „сбѣра вои многы — Варягы и Словѣны (Новгородців) и Чюдь и Кривичи“, і аж тоді пішов на Ярополка.

Історія війни Володимира з Полоцьком рано була оброблена як поетична тема і дійшла до нас в сій поетичній формі. Володимир і Ярополк в однім і тім самім часі сватають Рогнідь, доньку Рогволода, полоцького князя, що прийшов зва моря. Батько питає доньку, кого вона волить; донька каже, що не піде за „робичича“ (сина рабині — се, очевидно, був гіперболічний натяк на нешлюбну матір Володимира), воліє Ярополка. Сю відповідь переказали Добрині, братови Володимирової матери, той загнувався і постановив пімститись. Серед приготовань Рогніди до весільної подорожі до Київа, Добриня з Володимиром впадають в Полоцьку землю з великим військом. Добриня наругав ся над родиною Рогволода за зроблену зневагу; Рогволода з двома синами вбито; Рогнідь узято й вона неволею мусіла стати жінкою Володимира, що слідом пішов на її жениха Ярополка. За такі нещастя Рогнідь прозвано Гориславою. Від Володимира родивсь у неї син Ізяслав, але потім він мав иньших жінок, став її упускати: прискучила вона йому. Зависть придучила ся до всіх тих гірких почуть, які перед тим Рогнідь мала на Володимира, і думка про пімсту її опанувала. Якось в ночи, коли Володимир ночував у неї, вона хотіла його зарізати ножем, але Володимир прокинувся і захопив її за руку; вона признала ся, що хотіла помстити ся за батька, коли Володимир перестав любити її з дитиною. Володимир постановив її вбити за се; він звелів їй прибрати ся „во всю тварь цесарскую“, як була вбрана при шлюбі, і чекати його, сидючи на ліжку; мабуть ся сьвяточна обстановка мала побільшити вражінне кари. Але Рогнідь дала голий меч своєму малому синові, і коли Володимир увійшов до покою, той виступив перед батьком та сказав, як його мати навчила: „батьку, ти думаєш, що ти сам тут?“ Побачивши малого оборонця (і евентуально — местника за матір), Володимир кинув свій меч, що наготував на Рогнідь, і сказав: „а хтож тебе тут сподівав ся“. Бояре задля сина відрадили йому убивати жінку, а намовили дати її з сином батьківщину; Володимир так і зробив. „І від тоді Рогво-

¹⁾ Іпат. с. 50.

ложі внуки підіймають меч на Ярославових внуків“, кінчить ся повість „в'їдущих“ в літописнім переказі.

Як я сказав, вона має виразні ознаки поетичного оброблення¹⁾. Оповідання літописи під 980 р. — се початок повісти, в цілости-ж вона подана в Суздальській літописи (під 1128 р.). Її мета — об'яснити фамілійну ворожнечу династії Ізяслава полоцького і Ярослава київського, і при тім позабуто, що Ярослав, син Рогніди, був так само „Рогволожим внуком“, як і Ізяслав. Відкинувши романтичні подробиці, маємо в ній війну Володимира, перед його походом на Київ, з сусіднім полоцьким князем, що в сі переходові часи прийшов був до фактичної самостійности й хилив ся на сторону Ярополка. Дуже можливо, що ми маємо тут тільки оден епізод із заходів Володимира перед війною з Ярополком підбити насамперед собі сусідніх, північних князів і тим збільшити свої сили для боротьби з Ярополком.

Сама війна Володимира з Ярополком відома нам дуже мало; літопись знає з неї властиво тільки зраду Блуда, „вовводи Ярополча“, що здавши ся на обіцянки Володимира, став йому „пріяти“ й своїми підступними радами привів Ярополка до погибели, та анекдотку про Варягів, учасників Володимирового походу.

Володимир, каже літопись, прийшов на Ярополка „с'ь вои многими“. Ярополк не почував у себе відповідних сил до відпору й засів у Києві. Володимир розпочав облогу і з часта приступав до міста, а підмовлений ним Блуд старав ся підчас сих боїв вбити Ярополка. Але що між Киянами не можна було найти людців для того, тож Блуд нарадив Ярополку втікти з Києва, настрашивши, ніби то Кияне мають зносини з Володимиром і хочуть Ярополка видати. Ярополк втік в замок Родню на полудневій границі Київщини, але тут його в облозі притис голод. Блуд нарадив йому піддати ся Володириру. Ярополк послушав; але коли прибав до Володимира, тут Варяги наданий знак пробили його мечами. Володимир по тім опанував Київщину. Головну заслугу в тім покладали собі Варяги: вони зажадали, щоб Володимир дав їм контрибуцію по дві гривни від кожної душі в Києві, замість грабовати місто, — бо на се давало їм право оружане взятє, а Володимир, видно, жалував гра-

¹⁾ Літературу епізода про Рогнідь, як поетичний утвір див. у Довнара-Запольского *Очеркъ исторіи Кривичской и Дреговичской* в. с. 71.

бувати своєю столицею. Володимир пообіцяв зібрати гроші за місяць, але тим часом, очевидно, зібрав військо проти Варягів. Тоді вони, зрозумівши до чого йде, сказали: „обдурив ти нас, пусти-ж до Греків“ (на службу). Володимир зіставив у себе на службі здібніших, а решту виправив до Візантії, ще й перестеріг імператора, аби не тримав їх в столиці, „а то зроблять тобі, що тут зробили“, та аби не пускав назад на Русь.

Се оповідання, розуміється, дуже наївне. Але з нього можна витягнути з правдоподібністю ось що: сили Володимира переважали значно сили Ярополка, а до того сей не вмів собі порадити (поговорка — що його збивали з пантелику зрадливі дорадники); він втік з Києва і потім його зрадою забито, але Князе боронились далі проти Володимира, і Київ взято силою; головну роль відіграли при тім норманські ватаги, приведені Володимиром, вони її хотіли використати, жадали контрибуцій і мабуть хотіли вчинити якийсь бунт проти Володимира, але той встиг, не доводячи до конфлікту, сю справу поладодити й зіставити Варягів в ніч. Мандрівка Варягів від Володимира в Візантію по сій кампанії сама по собі можлива¹⁾. Але може бути, що ми маємо тут відгомін дещо пізнішого факту — як Володимир послав корпус війська на поміч Візантії.

Перші роки князювання Володимира мусіли піти на збирання „розсипаної храмини“ Руської держави, що дуже потерпіла за часи десятилітнього (від смерті Ольги) правління боярських регенцій і вимагала радикальної поправки. На жаль, з сього періоду діяльності Володимира, з сїєї роботи його дійшли до нас тільки уривкові відомости, що дають хиба дуже далекий образ її. В роках 981—5, себ то в перших пяти роках князювання Володимира в літописи маємо зареєстровані отсі події:

Під 981 р. Володимир повертає західні аннекси руської держави: „іде Володимиръ к Ляхомъ и зая грады ихъ, Чермышль, Червень и ины городы“²⁾.

¹⁾ Інтересно, що як раз на той час, коли по літописній хронології мали подати ся в Києва до Царгорода Варяги, на 4 рік царювання імп. Василя, припадає звістка візантійських джерел про прихід якогось німецького князя: Πέτρος ἀδελφός του βασιλέως Φραγγίας (на иньшій місци δ γνήσιος ἀνέψιος του ρηγός Γερμανών). (Cescaumeni Strategicum ed. Wassiliewsky et Iernstadt — Записки петерб. унів. т. 38, § 224). Знайти такого принца між німецькими трудно, але й бачити тут варязького конунга теж не легко. Див. коментар до сїєї звістки Васілевського в Ж. М. Н. II. 1881, VIII. ²⁾ Іпат. с. 54.

Під 983 р. похід Володимира на Ятвягів, зв'язаний з історією київських мучеників і завдяки тому може тільки й згаданий. Володимир спустошив землю Ятвягів („взя землю их“). Про сі західні походи поговорю далі.

Під 981—2 р. стоїть боротьба на сході: Вятичі, примушені Святославом до дани, очевидно, скинули були по його смерті київську зверхність; Володимир мав їх побідити й примусити давати дань, яку давали за батька, але вони підняли нове повстання, і Володимир на другий рік мав знову ходити на них і побіджати їх „второе“. Вони одначе заховали, видно, і на далі свою самоуправу і мабуть примушені були тільки до дани.

Під 984 р. війна з Радимичами, давніми підданими Руси. Не знати, чи вийшло з послушности се взагалі не визначне нічим племя, чи се було яке спеціальне повстання, чи — ще може найскорше — був се похід на якого князя чи намістника, котрого треба було привести до послушности, як Рогволода. Радимичі були, розуміть ся, побіджені. З сею війною зв'язана приказка, що „Піщанці (Радимичі в над р. Пісчани) від вовчого хвоста тікають“, і пояснено, що „вовчий хвіст“ — було імя воєводи Володимира. Можливо одначе дуже, що сей вовчий хвіст був собі звичайний вовчий хвіст, і ним від непамятних часів дражили Піщанців сусіди, а воєвода з нього вийшов як лівівістичний міт — об'яснення певної фрази через дієву особу, якогось героя. Одначе мусіла бути за часи Володимира якась війна з Радимичами, коли сей вовчий хвіст не відсунено в часи Олега.

Під 984 р. подано похід на Болгарів. Є певна суперечність в поглядах, які се Болгари, але ясно, що не инші як волзькі. (Похвала Володимиру виразно каже: „Сребренныя Болгары“, а се призвище Болгар волзьких)¹). Се, очевидно, продовження походів Святослава на схід. Володимир виправив своє військо човнами (по Оці й Волаї), а взяті до сього в союзники приволзькі орди Торків, що по знищенню Хозарської держави явили ся в сих краях, прибули суходолом. В літописи при тім подана анекдотка: Добриня каже Володимиру: я оглянув взятих в полон Болгарів, вони в чоботях (себ то — за великі

¹) Пор. Іпат. с. 423. Новішими часами бачили в них дунайських Болгарів впр. Голубинский Ист. церкви I² с. 167, Линниченко в Трудах К. Дух. Акад. 1886, XII, Успенский в Ж. М. Н. П. 1884, IV с. 295 (поправляє Сребренныя на Сербяны).

пани як на нас), дани нам давати не будуть, лїпше шукаймо „лапотникъ“ (таких, що в личаках ходять), і Володимир помирился з Болгарами. Са анекдотка показує, що Володимир хотїв привести Болгарїв, що по Свѣтославовїй руїні почали знову поростати в піре, до становища данникїв Руси, але хоч їх побїджено, пляну сього прийшло ся вирїктись, і Володимир укладає з ними згоду й вертаєть ся назад¹⁾.

Оце й усе. З дальших рокїв маємо тїльки одинокий похід на Хорватїв під 993 р.

Із звїстки літописи про волости, розданї Володимиром його синам²⁾, бачимо, що Володимир доконав великої роботи. Він не тїльки поставив в залежність від себе волости, що входили в склад Руської держави, але більшість сих волостей привїв до тїснїйшого звязку з Кїївом, розсажавши своїх синїв в їх центрах, замість колишніх „свїтлих і великих“ князїв, що часом набували за багато значіння й ставали фактично самостїйними князями, і скріпив таким чином їх звязь династичним звязком. Численна родина Володимирова зробила йому тут важну прислугу; він мав від своїх численних жїнок дванадцять синїв і ще замолоду розсажав їх в головнїйших мїстах, очевидно — під опікою рїзних бояр, як сам замолоду правив в Новгородї. Літопись виказує у Володимирових синїв отєї волости: Новгород Вишеслава, потїм Ярослава, Псков Судислава, Полоцьк Ізяслава, Смоленськ Станислава, Туров (Дреговичьська земля) Свѣтополка, Володимир (Волинська земля — очевидно разом з карпатською Русїю і польським пограничєм) Всеволода, Тмуторокань (Подоне, кримські і кавказькі волости) Мстислава, Ростов (центр мерянських кольонїй) Ярослава, потїм Бориса, Муром (центр поокських кольонїй) — Глїба³⁾. В безпосередній управї Володимира вїсталось середнє Поднїпровє — землї Полян,

¹⁾ Іпат. с. 56.

²⁾ Про них заведена в літопись повїсть про Володимира згадує принагідно, говорячи про охрещеннє його, і не означає ближше, коли сї волости були розданї. Видно тїльки, що са роздача чинила ся поволї й разом з тим в нїй робили ся рїзні перемїни за житя Володимира.

³⁾ В старших кодексах (в груп Іпатської, Лаврентїевської й 1 Новгород.) Псков і Смоленськ не згадують ся, тїльки в 1 Софїйській, Воскресєнській, Никоновській і Тверській. Що Судислав дїйсно сидїв в Псковї, се видно з дальшого (під 1036 р.), а се знову робить правдоподїбною й звїстку про Смоленськ.

Сіверян і Радимичів, та новоприборкані Вятичі; сі останні платили дань, але, правдоподібно, заховали своїх князів (іще століте пізнійше бачимо тут якогось „Ходоту і його сина“).

Коли порівняти сю територію, взяту під ближшу власть Володимиром, в тію, яку бачимо обсаженою київськими династами за Святослава (землі Полян і Деревлян, може Сівера, і Новгород), бачимо значний поступ в розвою державної одности. Ся робота мусіла зайняти довший час, не могла обійти ся без боротьби; звістки про війни з Полоцьком, Радимичами, Вятичами, походи на західні окраїни — то тільки уривкові й випадкові відгомони сієї сторони в діяльності Володимира.

Спеціально про західні походи літопись повинна-б була оповісти далеко більше; тепер же ми маємо тільки ті коротенькі записки про три походи: на Ляхів, на Ятвягів і на Хорватів, і по них наступає звістка, що Володимир жив (другу половину свого князювання) в згоді „съ князи околными его: съ Болеславом лядьскимъ и съ Стефаномъ угорьскимъ, и съ Андрихомъ чешьскимъ“¹⁾, та пізнійша Галицько-волинська літопись, з нагоди походів Данила під Каліш, зауважає, що перед ним ніхто не ходив так глибоко „в землю Лядську“, тільки „великий Володимир“²⁾. Стільки дає нам наша історіографія. Західня знає тільки, що між Володимиром та польським Болеславом були напружені відносини: 992 р. Болеслав не міг прийти в поміч імператору Отону, бо сподівав ся великої війни з Русію³⁾, а Тітмар згадує про похід Болеслава на Русь 1013 р., з невідомих причин і з невідомим результатом. От і все.

Во главі угла тут дежить наведена вище звістка літописи під 981 р.: „иде Володимиръ в Лахом и зая грады ихъ Перемышль, Червень и ины города, иже суть и до сего дня подъ Русью“⁴⁾ — звістка, що задала великого труду історикам.

Значінне сих слів ясно: Володимир ходив походом на Ляхів і відібрав у них Перемишль, Червень і иньші міста. Не мучачи й не натягаючи тексту не можна инакше зрозуміти; ро-

¹⁾ Лавр. 124, Іпат. с. 87.

²⁾ Іпат. с. 505.

³⁾ Гільдесгаймські аяннали Monum. Germ. h., Script. III p. 69 (iminebat quippe illi (Болеславу) grande contra Ruscianos bellum); Тітмар VI. 55.

⁴⁾ Іпат. с. 54.

зумієть ся, при тім польськими сї міста могли бути на погляд літописця тільки політично, а не етнографічно, бо стільки про руську колонізацію на заході він мусів знати. Проби такого читання: Володимир зайняв лядські городи, а також Перемишль, Червень і ин. („грады ихъ, Перемишль“ і ин.), не відповідають вимогам старої складні, бо в ній інтерпункція не мала ніякої ролі; се тільки натягання для виратовання літописної відомости через виключення з „лядських городів“ Перемишля й ин., але таке натягання нічого не виратує.

Але без такої поправки, коли Перемишль і Червень і ин. мають бути польськими городами, відомість Повісти натрапляє на иньшу трудність. Діло в тім, в 80-х р., коли Володимир мав відібрати від Польської держави Перемишль і Червень, Краківська земля сама була в руках Чехів. Се каже чеський хроніст Козьма Празький¹⁾; його відомість польські історики були поставили в непевність²⁾, але знайшлося свідощтво у сучасника — географа Ібрагима ібн-Якуба, що зачисляє Краків до чеських міст, а польського князя Мешка зве „володарем півночі“³⁾. Чи Краківська земля лежала до Польської держави перед тим, не знати. Знаємо, що її основою були великопольські землі, а Краків належав до Мешкового наступника Болеслава. А що руські городи між Сяном і Бугом могли перейти під Польську державу тільки в такім разі, коли вона володіла Малополющем, а дуже мало правдоподібно також і те, щоб вона могла задержати в своїх руках сей руський клин, коли Чехи опанували Малополющу⁴⁾, тож і звістка нашої літописи, що Володимир відібрав сї руські городи „від Ляхів“, стає дуже сумнівною.

Але може вони належали до Чехії, й під літописними Ляхами треба розуміти Чехів? Чеські історики дійсно втягають

¹⁾ І. 33.

²⁾ Małeckie Kościelne stosunki w pierwotnej Polsce — Przewodnik nauk. i liter. 1875 с. 197, Kętrzyński Granice Polski w X w. з. 3 (відб. в XXX т. краківських Rozpraw).

³⁾ Извѣстія ал-Бекри с. 47. Звістка його належить до третьої чверти X в., в ближшій датованню його подорожи дослідники не згожують ся: одні приймають 965, иньші знов 973 р.; виказ чималої спеціальної літератури про Ібрагима див. у Якоба Ein arabischer Berichtstatter, 1896 с. 9, і ще новіший у Вестберга Коментарій на записку Ібрагима ібн-Якуба, 1903 ст. 3 і далі (поминені одначе українські видання); про ріжні виводи року подорожи Ібрагима тут с. 72 і далі.

⁴⁾ Див. про се примітку 56.

в границі тодішньої Чеської держави прикарпатську Русь. Підставою до того їм служить фундаційна грамота празького біскупства, видана в 1086 р. цісарем Генриком IV, як потвердження мовляв давнійшої фундації, в часів Отона. В ній границями празького біскупства на сході названі ріки Буг і Стир¹⁾. Таке незвичайне розширення празької дієцезії на схід толковано тим, що границями її служили границі Чеської держави, отже Буг і Стир виходять границями Чеської держави за часів заснування празької єпископії, себ то в 70-х рр. X в., тільки що річку Стир для більшої ймовірности декотрі притім поправляють на Стрий²⁾. Тепер одначе не можна сумнівати ся, що ті границі празької дієцезії не автентичні, що такої фундаційної грамоти з Отонових часів не було, і що маємо тут еляборат останньої чверти XI в., подиктований тодішніми претенсіями празької катедри на моравську дієцезію³⁾. Яким титулом втягнуто сюди Галицьку Русь (поріччя Буга і Стира — се пограниччя Галицької Руси від північного заходу, від Волини), про се можна робити хіба тільки здогади⁴⁾. Що се стоїть в звязку з традицією про чесько-моравське панованне в малопольських землях, вповні правдоподібно. Може бути, що в X в. разом

1) *Inde ad orientem hos fluvios habet terminos Bug scilicet et Ztir cum Cracovia civitate — Cosmas I. 37*; крім Козьми фундація відома в копії монахівського державного архива, де в чім відмінній, виданій Штумпфом (*Acta imperii III ч. 76*),

2) *Palacki Dějiny I. 1^s с. 252*, *Dudík Mährens allgemeine Geschichte I. 383 sq.*, *Tomek Dějiny I § 12 й ин.*

3) *Dümler Pilgrim von Passau, Lösert Der Umfang des böhm. Reiches — Mittheilungen des Instituts für österr. Gesch. II*, мншу літературу старшу див. в статі Регеля Учредительныя грамоты пражской епархii, в Сборнику учеників Лапанского, і у Кентжинського оп. с. с. 4. Новійше: *Bachmann Beiträge von Böhmens Geschichte und Geschichtsquellen — Mittheilungen des Instituts XXI* (він підозріває автентичність і привилея 1086 р.), *Kaloušek O listine cisaře Indřicha z roku 1086 (Česki časop. historicky, 1902)*, *Potkański O przywileju z 1086 r.* (як в прим. 56).

4) Найбільш правдоподібно здасть ся мені, що редактори фундаційного привилею прилучили до Кракова західні руські землі, які недавно перед тим пробував прилучити до Польщі Болеслав Сьміливий, під впливом сьвіжої памяти про се. Сю гадку, висловлену мною в 1-м виданню сеї книги, ровинув проф. Потkańський в статі *Przywilej z 1086 r.* толкуючи, границу по Буг і Стир як означенне земель, які забрав був Болеслав Сьміливий. На реальну границу в такім разі се означенне не надасть ся, та й вістасть ся дуже непевним, чи Болеслав Сьміливий забрав західні руські землі дійсно (див. т. II гл. 2).

в Краковом до Чехії належали й деякі пограничні руські землі. Але припускати, що дійсно ціла Галицька Русь належала в X в. до Чеської держави, дуже трудно, можна сказати — неможливо. Не pomoже тут нічого й інтерпретація літописної записки 981 р. — що тут під Ляхами треба розуміти Чехів: на се давно вже було висловлено справедливу увагу, що літопись добре зміла відрізняти Ляхів від Чехів.

Зрештою нашої літописної звістки і не можна брати дуже серйозно що до кожного слова. Літопись в сій часті походить десь з кінця XI в., а хоч деякі оборонці сеї звістки (особливо в польській історіографії) висловляють гадку, що редактор літописи використав давню літописну записку, то на се нема ніякої певности. Хоч би й так, то ми не можемо знати, як виглядала літописна записка в своїм оригіналі, чи там сі городи також відбєрали ся „від Ляхів“. Ми маємо на кожнім кроці сліди власних комбінацій редакторів літописи, і „Ляхи“ в сій записці могли також дуже легко з'явити ся наслідком такої комбінації.

Літопись укладала ся в 2-ій пол. XI в. і на початку XII, по пережитій боротьбі київських і галицько-волинських князів з Польщею за „Червенські городи“ й иньші західні України. Зовсім природно, коли літописець переніс таку боротьбу на кількадесять літ назад і захотівши пояснити, як Володимир прилучив до Руської держави землі за Бугом, догадав ся, що він відобрав їх „від Ляхів“, тим більше, що мусів знати за походи Володимира на Польщу, коли памятає їх автор галицької літописи в XIII в. Самої звістки літописи про похід Володимира, на початках його князювання, на захід для повернення західніх україн, ми зрештою через се не відкидаємо. Ті західні України мусіли вже давнїйше стояти під політичним впливом Києва, але потім вийти з під нього, і Володимир їх прилучив на ново. Чи стояли вони в тім моменті, бодай в часті під певним впливом Чехів? Се можливо, але ми про се нічого не знаємо на певно. Політична же залежність їх від Польщі супроти сказаного вище представляєть ся дуже сумнівною.

Західню границю сих Володимирових надбань виказує звістне надання вдови Мешка Оди в кінця X в., ведучи границі Польської держави від Балтійського моря границями Прусів „аж до місця званого Русь і границями Руси аж до Кракова“¹⁾.

¹⁾ a primo latere longum mare, fine Prusse usque in locum qui dicitur Russe et fines Russe extendente usque in Cracoa et ab ipsa

Північний граничний пункт сїєї лїнії поясняє й заразом потверджує сучасник Тітмар, кажучи, що св. Бруно загинув в 1009 р. на границях Прусії й Руси¹⁾. Розумієть ся, імя Руси в сих звістках прикладаєть ся до тих україн тільки через те, що вони належали до Руської — київської держави; наданне Оди вичисляє границі не етнографічні, а політичні. Взавши на увагу ті походи Володимира в прикарпатські краї й на Побуже (на Ятвягів), ми мусимо бачити тут границі Володимирової держави, хоч, правдоподібно, сї границі були ним тільки привернені, відновлені, а не на ново здобуті. Сї границі на заході й західній півночі досягали границь руської колонїзації, може й забравши дещо до тієї території від Ятвягів, та містили в собі й мішані польсько-руські марки. Опанованне Перемишля, Червна й ин. городів та боротьба з Ятвягами — се тільки декотрі моменти в сїй доконаній Володимиром справі. Чи були якісь конфлікти з Польщею, не знаємо²⁾.

На певно про конфлікти з Польщею можемо говорити від тоді, як на княжїм столі в Польщі засїв Болеслав Хоробрий (992). Близше про тодішню боротьбу Польщі й Руси не знаємо нічого, і я позволю собі висловити здогад, що причиною могли бути забрані Володимиром пограничні землі з мішаним залюдненнем, або може й які польські землі. Але як і в відносинах до Чехії, де Болеслав не задовольняєть ся тим, що відбирає забрані Чехами польські землі, а пробує прилучити до Польщі й землі чеські, так було і з Русію. Заміри Болеслава стають нам ясними з подій по смерті Володимира: він забирає тоді т. зв. Червонські городи, себто верхнє Побуже, а правдоподібно і землі верхнього Дністра. Мабуть на сїм же ґрунті розвинули ся були ворожі відносини між Болеславом і Володимиром. Можливо, що вони стояли в певнім звязку і з польсько-чеською боротьбою, коло котрої обертада ся тодішня польська політика. Вже в 992 р., як ми бачили з німецьких джерел, заносило ся на війну між Русію й Польщею. В нашій літописи є під 993 р. похід на Хор-

Сгасcoa usque ad flumen Oddere. Документ виданий в Monum. Pol. hist. I c. 149, новіше Fabre La Pologne et le St. Siège depuis le X jusqu'au XIV siècle — Études d'histoire du moyen âge dédiées a G. Monod, 1896.

¹⁾ in confinio predictae regionis (Prucia) et Rusciae — Thietmari VI. 58.

²⁾ Про конфлікт з Мешком говорять ще т. зв. Якимовська літопись (у Татїшева I. 38), але се джерело занадто непевне, аби з його звісткою можна було тепер числитись.

ватів; може ся „хорватська війна“ лишила ся відгомоном боротьби з Польщею? (Так само може бути одначе відгомоном якоїсь иньшої війни, з Чехією або Угорщиною, за галицьку або угорську Русь).

Півнійший наш літописець згадує про походи Володимира в глибоку Польщу. Їх найвідповіднійше буде як раз тут умістити. Чим воно скінчило ся тоді з Польщею, не знати, але ся згадка про глибокі походи Володимира (її нема причини легковажити) свідчила-б за тим, що в сій боротьбі гору взяв Володимир. Се й само по собі досить правдоподібно, коли візьмемо на увагу сили Володимирової держави й ті иньші політичні справи, що займали тоді Болеслава й розділяли його сили (боротьба з Полабськими Слов'янами й Чехами, потім з Німечиною)¹). Згадку літописи про пізнійшу згоду Володимира з Болеславом я уважав би натяком, що по першій боротьбі настала згода між Володимиром і Болеславом, коли він мусів з усіма силами звернутись против німецького цїсаря (1003). Се потверджує зовсім певна звістка сучасного німецького хронїста Тітмара, що Болеслав видав свою доньку за Володимирового сина Св'ятополка. Але сей шлюб не причинив ся до поліпшення відносин між сватами, і згода не була трівка. Той сам Тітмар оповідає, що Св'ятополк увійшов в потайні зносини з Болеславом і за його намовою готовив повстанне проти батька, але Володимир завчасу довідав ся і увязнив сина разом з його жінкою та її духовником єп. Райнберном, приданим її Болеславом: очевидно, Володимир підозрївав Райнберна, що й він приложив рук до сїєї справи²). Дуже правдоподібно, що посїваючи таку фамілійну війну в руській династїї, Болеслав сподївав ся здобути сею дорогою інтересні для нього руські землі, і він дійсно осягнув був свого — але пізнійше, вже по смерті Володимира.

Коли викрили ся ті його інтриги в родині Володимира, не знаємо. Бачимо тільки, що незадовго перед смертю Володимира прийшло у нього до нового конфлікту з Польщею: 1013 р. Болеслав завів згоду з цїсарем і рушив на Русь, прибравши собі до помочи Німців і Печенїгів. Але під час походу прийшло до бійки між Поляками й їх союзниками Печенїгами, Бо-

¹) Сумаричні звістки півнійших хронїстів — Німця Гельмольда (I. 15: *omnem Slaviam quae est ultra Oderam tributis subjecit, sed et Russiam et Prussos*) і Поляка Кадлубка (II. 12), що Болеслав підбив Русь, — очевидно, тільки побільшені ремінісценції його походів на Русь по смерті Володимира. ²) Тітмар VII. 52.

деслав казав вирізати всіх Печенігів, і похід на тім скінчив ся, очевидно — не мавши иньшого результату крім спустошення руських земель¹⁾. На иньшій місці Тітмар згадує, що Болеслав уступав ся за свого вятя²⁾. Не знати, чи не мав і похід 1013 р. сеї мети³⁾; але Болеслав при тім мусів мати й загальніші мотиви: вони виступили на верх кілька літ пізнійше

Так стояли справи в Польщею. Ще меньше, чи властиво нічого ми не знаємо, як було в руськими країнами на полудень від Карпатів. З руськими землями на їх північних згірях землі закарпатські ввалялись органічно, і прилученне перших було прилученням, певно, і тих других до Київської держави. Розширяючи границі своєї держави на підгір'ю під Краків, Володимир ледво аби міг полишити, поминути полудневе згірє Карпатів. Як я вище казав уже, само по собі правдоподібно, що закарпатські землі в X в. стояли під політичним впливом Києва; наслідком сього то, мабуть, руське імя й полишило ся у закарпатських осадників. В вище згаданім літописнім тексті говорить ся, що Володимир в другій половині свого князювання жив у згоді „с князи околными“ — з Болеславом польським, Стефаном угорським, Ольдрихом чеським⁴⁾. З Чехією Володимир мусів бути в безпосередній стичности, як вона володіла Краковом (за Болеслава II); хто зна, може були й які конфлікти. Коли в Угорщиню Володимирова держава теж стикалась безпосередно й були які політичні стрічі між ними (а на се може натякати ся згадка літописи), то се очевидно, могло мати місце тільки за Карпатами.

Я зазначив уже, що літопись (чи заведена до неї повість про Володимира) скупляє війни Володимира для відбудовання Руської держави на перших роках його князювання (перші п'ять років). Як ні бідні й випадкові подані нею відомости, як ні конвенціональне може бути розміщення Володимирових походів між тими роками, але в головнім таке ігрування Володимирових війн на перших роках його правління, судячи по всьому, не довідьне. Пізнійше дві річи опановали увагу Володимира й все иньше

1) Тітмар VI. 55.

2) in quantum potuit vindicare non desistit — Тітмар VII. 52.

3) Линиченко (Взаимныя отношенія Руси и Польши с. 85) згадуєть ся, що похід Болеслава 1013 р. мав результатом арештованне Святотополка; правдоподібнійше може буде уважати арешт поводом до походу.

4) Андрихоу в Лавр., в иньших хибно — Андрихоу.

віддалили на другий плян. Одна — то боротьба в Печенігами; я говорив про неї вище¹⁾ і вказав, якого незвичайного напруження вимагала вона від Русі і якою повсечасною грозою висіла над нею. Переказані літописцем епізоди — то тільки припадково заховані в пам'яті подробиці сієї боротьби, „б' бо рать велика бес переступа“, і добре як у Володимира ставало по за нею сил консервувати попередні територіальні набутки. Другу многоважну сторону в діяльність Володимира несподівано приніс 988 р. Вона виплила з відносин до Візантії.

Останній факт в сих відносинах, зареєстрований нашими джерелами — се угода Візантії з Святославом 971 р. Все дальше ховаєть ся в п'тьмі. Можемо здогадувати ся, що угода обома сторонами укладалась нещиро й не привела до добрих відносин: на Візантію спадало підозріння що до смерти Святослава, і добре обзнайомлений сучасник ібн-Ях'я каже, що по смерті Святослава Русь з Візантією була в неприязних відносинах²⁾. Але нагла біда примусила Візантію звернути ся за допомогою до Русі. Се зрештою була не новина, і ми знаємо такі факти в різних формах, почавши від часів Олега і до візвання Святослава проти Болгар. Тільки на сей раз помочи треба було не на Болгар. Звістний вже нам своїм попереднім повстанням Варда Фока (братанич імп. Никифора Фоки) знову забунтував. Імператор Василь внук Константина Порфирородного, що правив разом з братом Константином від смерти Цимісіа, послав був Фоку проти звістного нам теж Варди Скліра, що оголосив себе в М. Азії імператором зараз по смерті Цимісіа (968). Фока переміг Скліра і зайняв всевластне становище в М. Азії, але коли відносини його до імператора попсовались, сам оголосив себе імператором — у вересні 987 р. Повстання

¹⁾ С. 207—9.

²⁾ Вид. Розена (Императоръ Василій Болгаробойца) с. 177. Одначе звістка ся, кинена принагідно, може бути й загальною характеристикою русько-візантійських відносин, тому не треба перецінювати її значіння. Деякі, як д. Успенский, пробують знайти у Візантійців натаки на те, що Володимир в початку піддержував болгарський рух против Візантії, аж доки не увійшов в нею в союз. Але таких натаків властиво нема. Д. Успенский вказує у Льва Днякона (X 8) назви „скитський“ в описі подій 986 р. (*Σκιδική συνθήκη, μάχηα Σκιδική*) і розуміє тут під Скитами Русь, але сам признає, що у Льва „скитський“ прикладаєть ся раз і до Болгар (с. 123); отже се й не можна уважати доказом, а похід Володимира на Болгар не можна прикладати до Болгар Дунайських, як робить д. Успенский (див. вище с. 431).

пішло йому добре, й при кінці того року військо його вже стояло над Босфором. В сій великій небезпечности імп. Василь звернув ся до свого могутного сусіда Володимира.

Володимир згодив ся допомогти, але зажадав, аби імператори видали за нього свою сестру. Василь поставив умову, щоб Володимир в такім разі охрестив ся, і він пристав на се. Ся угода мусіла статись в перших місяцях 988 р., бо весною чи літом того року Володимир послав вже помічне військо Василью, і той з ним взяв гору над Фокою, витиснув його з півбережя, а на другий рік на весну в битві під Абідосом, де знов брало участь і руське військо, Фока наложив головою¹⁾. Руський помічний корпус, зложений мабуть з різноплеменних воєнків — словянських, норманських і всяких можливих, вістав ся й на далі в Візантії. Два сучасники — сирієць ібн Ях'я й вірменин Асох'ік згадують про участь його в візантійських походах в Авії в 999—1000 р., й останній каже, що се було те військо, котре випросив цар Василь у царя Руси, як видав за нього сестру; тоді-ж, каже він, Русь „увіровала в Христа“. По його словам, сієї Руси було „шість тисячів пішаків, узброєних списами й щитами“²⁾. Почавши від тепер „руський“ чи то „варязький“ корпус стає повсечасним явищем в візантійській армії й невідмінно фігурує аж до останньої чверти XI в. Сі Варяги становили двірську гвардію, прибічну сторожу імператора; пізніше їх місце заступають західні воєнки, особливо Англіїці, що переймають і імя Варягів³⁾.

Але осягнувши свого — діставши поміч від Володимира і з нею перемігши Фоку, імп. Василь не спішив ся виконати свою обіцянку — видати свою сестру за Володимира. В поглядах Візантійців їх імператор в порівнянню з володарями всього сьвіта, які-б вони сильні і славні не були, стояв на недосяжній висоті; руський же князь, не вважаючи на свої сили, в дипломатичних візантійських кругах не цинив ся високо: в візантійського двірського формуляра середини X в. бачимо, що до руського князя писало ся з меншою етикеткою ніж до хозар-

1) Про джерела й літературу сих справ див. примітку 57.

2) Ях'я в вид. Розена с. 40, Асох'ік в рос. перекладі Еміна (1864) с. 200—1.

3) Про се див. основну розвідку Васілевского: Варяго-русская и варяго-англійская дружина въ Константинополѣ XI и XII вѣковъ — Ж. М. Н. П. 1874, XI, 1875, II і III.

ського кагана, не кажучи за болгарського царя¹). Видати „порфірородну доньку порфірородного імператора візантійського“ за сього північного варвара — се була така тяжка нечесть, на яку можна було зважити ся тільки в остатній біді. І тепер, коли біда минула, імператор, очевидно, став протягати з немилою справою.

Щоб змусити його, Володимир звернув ся до ахілевої п'яти візантійсько-руських відносин — кримських земель Візантії. Ми бачили, як ще в середині X в., за Ігоря, і потім знову за Святослава візантійське правительство застерегало ся від претензій руських князів на його кримські землі. Тепер Володимир взяв ся до сього слабого місця. Він пішов походом на Крим, обложив його столицю — Херсонес (Корсунь) і по довгій та тяжкій облозі взяв його. Літописна повість, оперта на якихось — мабуть херсонеських звістках, каже, що Володимир обложив місто й почав сипати вали, але Корсуняне, підкопавши ся, забирали землю з сих валів до міста (потім Володимир мав поставити церкву на сій насипаній серед міста землі), аж якийсь Корсунянин Анастас зрадив: порадив Володимирові перекопати рури, що вели воду до міста, і Корсунь мусів піддатися через брак води²). По словам Володимирового життя (звістного в півнійших рукописах XIV—XV в. і не дуже авторитетного), облога тривала 6 місяців³). В усякім разі взято Корсунь десь не скорше як в середині 989 р.⁴).

¹) До руського князя писалось так: „Лист Константина і Романа, христолубних римських імператорів, до руського князя“ (Γράμματα Κωνσταντίνου καὶ Ῥωμάνου πρὸς τὸν ἄρχοντα Ῥωσίας), і печатка привішувала ся завбільше в два золотих. З такою-ж етикетом писалось до угорського і до печенівського князя. Але ховарському кагану посилала ся грамота з печаткою в три золотих і надписувалась: „В імя Отця і Сина і св. Духа, єдиного й єдино-правдивого нашого Бога. Константи і Роман, вірні в Божі римські імператори, до найблагороднішого й найславнішого кагана Хаварії“ — De serimoniis II. 48. ²) Іпат. с. 74—5, 29.

³) Се життя надавало ся мніху Якову, але воесім безосновно, див. тексти його різних версій, подані у Макарія Історія рус. церкви I с. 266, Голубінського I с. 395, Чтеніях кiev. істор. тов. II 2 с. 24. Другу подробицю дає життя Володимира Румянцовського музея ч. 435: що Володимир „князя (корсунського коменданта) и княгиню уби“, а доньку їх видав за свого воеводу Ждберна, що разом з другим воеводою Олегом був послом до Царгорода по сім корсунським поході (Описаніє Рум. музея с. 687, кievські Чтенія II. 2 с. 30). На фальсифікат ся подробиця не виглядає, але не вияснена досі. Недавно писав про неї Халанський кь історіи сказаній обь Олегъ, I с. 306 і далі.

⁴) Огняні стовпи на небі, видані 7/IV 989 (Ях'я с. 23 9), по словам сучасника Льва Днякона (X 10), провіщали біду, і дійсно Русь

Володимирова демонстрація досягнула своєї; немала вість про неї спіткала імператора серед дуже трудних обставин. Після смерті Фоки Склір вийшов знову на верх і підняв нове повстання, а з півночі все сильнійше долягали Болгари: син Шішмана Симеон по смерті Цимісхія підняв східню Болгарію, опанував її, а далі почав воювати візантійські землі під час повстання Фоки; майже разом з упадком Корсуня, болгарські війська опанували Верію, сильну пограничну візантійську кріпость в Тесальоніцькій темі, й стали страшні самому Солуню, другому місту по Царгороді. Приходилось імператору Василю „зложити пиху з серця“; з Скліром увійшов він в пертракції й обсилав його всякими ласками¹⁾, а Володимиру мусів виконати свою обіцянку: царівну Анну виправлено до нього в Корсунь, і там відбуло ся весіле її з Володимиром, а той відступив назад Корсунь Візантії: „вдасть же за вѣно Корсунь Грѣкомъ царицѣ дѣля“, як оповідає літописна повість²⁾.

Так з найбільшою правдоподібністю можуть бути скомбіновані звістки наших джерел з візантійськими й арабськими. Важна вказівка, яку дають наші джерела, — що по першій умові Василя з Володимиром наступило між ними непорозуміння, і Володимир, виславши вже поміч Візантії, потім взяв Херсонес. Яка тому була причина, джерела не кажуть, але коли зважити, що головне наше джерело — Ях'я відрізняє факт умови про шлюб Володимира від самого шлюбу і каже, що руська поміч прийшла після сієї умови (не після шлюбу), та коли зважати з сими звістками наших руських джерел, що аж по корсунській поході віддано за Володимира цесарівну Анну³⁾, то не може бути сумніву в тім, що власне проволока зі спов-

взяла Херсон, а Болгари Верію. З огляду на те, що комета 27/VII 989 провіщав у Льва вже землетрус (став ся в жовтні тогож року), правдоподібно здогадують ся, що Корсунь взято скорше, ніж появилася та друга комета; див. Васілевського Русско-візант. отр. I. с. с. 156—8, Розен Ях'я с. 214—5.

¹⁾ Се порозуміння з Скліром стало ся в вересні 989 р. — Ях'я с. 25. Очевидно, відносини з Володимиром тоді ще не були полагождені, инакше імператор, певно, не став би так понижати ся перед бунтівником.

²⁾ Іпат. с. 80.

³⁾ На сій точці сходять ся незалежні від себе і суперечні в інших точках наші джерела: літописна повість про охрещення Володимира і Похвала мніха Якова, чи її джерело.

ненням шлюбної умови — так прикрої візантійському дворови¹⁾, була причиною війни Володимира в Візантію.

Серед сих подій якимось, видно, непримітно стало ся саме охрещення Володимира. Не тільки чужі джерела не дають докладніших відомостей в сій справі²⁾, але, що дивнійше, й на Руси при кінці XI в. про се ходили найрізніші оповідання: „се же не свѣдує право глаголють, яко крестился естъ в Києвѣ, инии же рѣша: въ Василевѣ, друзии же рѣша инако казующе“, каже автор літописної повісті³⁾ і запевняє, що Володимир охрестив ся в Корсуні, після того як приїхала його наречена. Одначе инше джерело — Похвала мнїха Якова чи властиво уміщена в ній хронологічна табличка Володимирових діл, виравно каже, що він ходив на Корсунь „на третєє лѣто“ по охрещенню; корсунський же похід в Похвалі (як і в Володимировім житію, що декотрі уважають її джерелом) має на меті тільки здобути християнських людей для проповіді й святих для охрещення Руської землі. Згадана хронологічна табличка в усякім разі не менш певне джерело, ніж літописна повість, автор котрої не дає нам ніякої запоруки, що його версія автентичнійша від тих „инако казующих“. Коли зважимо ще, що з огляду на відтягання і вимівки імператора Володимир з свого боку мусів усувати все, що могло дати візантійському двору оправданий повод до таких відтягань (а таким було би певно в першій лінії його поганство), зовсім певно стає, що він мусів охрестити ся ще перед своєю оружною демонстрацією против Візантії — перед корсунським походом.

До сього-ж приводить і хронологія. Повість оповідає про охрещення Володимира під 988 р., але тут зібрані в однім прагматичнім оповіданню події багатьох років і тим самим виключає ся докладне датованне їх. Згадана хронологічна табличка в Похвалі каже, що Володимир охрестивсь на десятім році по смерті Ярополка (що по її хронології умер 978 р.) і по охрещенню жив 28 років († 1015); се отже приводить нас до 987 р. Корсунь взято десь літом 989 р. по візантійським дже-

1) *Inaudita res est, ut porphyrogenita, hoc est in purpuro nati filia in purpuro nata, gentibus misceatur*, сказали в Царгороді за Никафора на таку пропозицію Отона В. (*Cogrus h. V. XI c. 350*).

2) Візантійці — не тільки Лев Диякон та Псель, але й Скілица (Кедрен) та Зонара, що згадують про шлюб Володимира з царівною, промовчують зовсім охрещення його й Руси.

3) *Ипат. с. 76.*

релам; по табличці воно сталось на третій рік по охрещенню, отже 989 р. Як бачимо, табличка і чужі джерела досить близько сходять ся в своїх рахунках і обопільно себе потверджують. Тому можна з повною правдоподібністю прийняти, що Володимир дійсно охрестив ся перед походом на Корсунь, і то значно скорше. Чи як раз так, як каже Похвала — повних два роки перед походом? Се неможливо, бо судячи по вищеподаним джерелам, між повстанням Фоки і взяття Корсуня не минуло двох літ. Але рахунок Похвали можна виправдати, прийнявши, що Володимир охрестив ся на початку 988 р. (жартівський 987 р.), що автор таблички перекладав роки сьвіта на роки між подіями, і як часто бувало, порахував при тім неповні роки¹⁾.

При хресті дістав Володимир імя Василя — очевидно, на честь свого проєктованого шваіра.

Де саме охрестив ся Володимир — не знати. Вище чули ми поговорки, що він хрестив ся в Київі, иньші говорили, що в Василеві (теперішнім Василькові), иньші — що де инде²⁾.

Може найпростішою і найблизшою до правди гадкою буде, що таки в Київі. Гадка про Василів, місточко, що могло як раз від нового імени Володимира дістати імя, дуже привабна, але власне така комбінація й могла ще в XI в. насунути гадку, що там охрестив ся Володимир.

Наші давні руські письменники охрещення Володимира виводять виключно з релігійно-моральних мотивів (як се й зовсім природно для них). „Приде нань посѣщение Вышняго, каже найстарший з них — Іларіон, ...и вѣсяя разумѣ в сердци его, яко разумѣти суству идольскыя лсти, и възскати единого Бога, сотворившаго всю тварь видимую и невидимую“. На тім же становищі стоїть і Нестор (в житії Бориса і Гліба), і Похвала Якова, і не звістний нам на імя автор повісти про охрещення Володимира, що увійшла в літопись, а уложена була десь в пер-

¹⁾ Вихідна точка сього рахунку теж хибна, як я виказую в примітці 55, бо Ярополк загинув по всякій імовірности не 978 р. Але вона нам важна як рахункова підстава таблички; її хибність не буде мати значіння, коли будемо виходити з гіпотези, що автор таблички виходив з дати охрещення, означеної роком від сотворення сьвіта. З рештою можлива й якась инакша помилка при рахунку; в усякім разі лишається головне: хрещення Володимира стоїть перед походом на Корсунь, відділене від нього певним часом.

²⁾ Літературу про час і обставини охрещення Володимира див. в примітці 58.

ших роках XII в. Ся повість була до недавна вихідною точкою й для сучасної історіографії, тож варта особливої уваги. В ній Володимир малюєть ся запаленим прихильником поганської віри, нечуваним женолюбом і розпустником, але ласка Божа стереже його. До нього приходять місіонарі різних релігій, намовляючи його кожний на свою віру: Болгари, Магометане, „Німці от Рима“, ховарські Жиди, нарешті грецький „фільософ“. Володимир одначе не здаєть ся відразу, постановивши „испытати о всеѣхъ вѣрѣхъ“. По нараді з боярами й „старцами градскими“ він посилав десять мужа на звідини; вони оглянули різні обряди і вернувши ся, захвально перед Володимиром грецьку віру; під впливом їх реляції, а також за прикладом покійної кн. Ольги, „яже бѣ мудрѣйши всехъ человекъ“, Володимир постановляє охреститись, але ніби для більш відповідної форми іде на Корсунь, змушує імператора видати за нього сестру, а при тім заявляє готовність охреститись (сей момент повторяє й Похвала, тільки з більш відповідним умотивуванням: Володимир хоче здобути сьвященників від Візантії, а з візантійською царівною женить ся, „да ся быхъ болма на крестѣанскій законъ направиль“). Хоч при облозі Корсуна Володимир прирік охреститись, як що візьме місто¹⁾, одначе він потім вагаєть ся, і аж чудо — що очи йому чудесно загоїлись, приводить його до охрещення. Він охрестив ся в Корсуні, побрав ся з царівною, і забравши з Корсуна сьвященників і різні сьвятощі, вернув ся до Київа. Тут він насамперед нищить ідоли, а далі збирає з цілого Київа людей на Дніпро, й так стало ся всенародне хрещенне²⁾.

Історичну нестійність сього оповідання виказано тепер вже аж надто ясно. Ми бачили, що в дійсности ініціатива в зносінах Володимира з Візантією вийшла не від нього, але від Візантії, й проєкт шлюбу був не оконечною, а вихідною точкою в справі охрещення Володимира. З психологічного становища беручи, поступованне Володимира в повісти зовсім неймовірне³⁾. Ся повість — то чисто літературний утвір, комбінація різних переказів, із значною участію творчости самого автора; подекуди її оповіданне виглядає на злученне до купи кількох версій про те саме (нпр. се скупленне кількох мотивів до охре-

¹⁾ Тим, як бачимо, мов би ігноруєть ся попередня його рішєннє.

²⁾ Іпат с. 56—80.

³⁾ Сю сторону докладно вьяснив Голубінский в своїй аналізі, (прил. 58).

щення — намовляння місіонарів, приречення при облозі Корсуна, чудо). Не тільки її фабулу, але й моралістичне освітлення мусимо ми прийняти з певним критицизмом.

Ми бачили до тепер Володимира в ролі політика, державного мужа в повнім значінню того слова — одного з видатніших, і то не тільки в нашій історії. Протягом кількох років він відбудував розсипану руську державну систему. Він, далі, звязав сю слабо злучену систему земель династичним звязком, і се значно зміцнило її в порівнянню з попередніми часами. Не виключаючи моральних елементів, ми і в иньшій многоважній його ділі — перейнятю християнства мусимо на сам перед пошукати тих самих державних мотивів: у таких політиків з покликання все обертаєть ся наоколо тих державних інтересів.

Ми бачили, що ініціатива союзу вийшла від Візантії. На прошення помочи Володимир відповів жаданнем руки візантійської царівни. Се на око зовсім марне жадання набере для нас значіння, коли ми перенесемо ся в світогляд людей X в. Не тільки Рим Старий і Новий (Візантія) вірили в своє вибране становище між державами й народами, як держави над державами, як центри світового життя, але сям поглядом перейняті були і „варварські“ народи. Для них Візантія була ідеалом блиску, слави, культурности, візантійський імператор — недосяжним ідеалом могутности, власти, впливу, престижу, щось як Людовик XIV в очах сучасних європейських потентатів і потентатиків, тільки ще в значно більшій мірі. За сям імператором стояла традиція „вічного Риму“, авреоля високої культури, слави, могутности, недосяжної величи, від простих смертельників відрізаної стіною штучної, вередливої, невимовно привабливої для варварської фантазії церемонії й етикету, де дивним способом лучили ся в чарівнім фокусі елементи античні з східними. І варварські володарі навипередки запобігали візантійського двору, щоб у нього перейняти для себе щось із сеї авреолі; як планети світіять відбитим сонечним світлом, так вони хотіли взяти на себе щось із сього світового огнища, щоб тим засвітити перед очами своїх варварських підданих і піднести в їх очах себе, свою власть і повагу. Тут була не сама тільки дитяча охота до блискучих цяцьок: організація варварських держав вимагала передо всім піднесення престижа власти, бо вона звичайно в сих примітивних організаціях занадто низько стояла. З сих мотивів розщипають ся варварські королі й князі за візантійськими регаліями, візантійськими титулами,

візантійськими царівнами. Трудно знайти європейську державу, щоб між її інсітіями не було якоїсь „римської“ корони, чи чогось такого иньшого. Русь не була винятком.

Пізнійший візантійський полігістор Ірітора (XIV в.) каже, ніби й якийсь руський володар (*ὁ Ρωσικός*) дістав титул стольника (*τοῦ ἐπὶ τῆς τραπέζης*) ще за часів Константина Вед.¹⁾ Для часів Константина се, розуміть ся, неможливо, але тут може крити ся пам'ять про якийсь факт наділення подібним титулом руського князя дуже давніх часів.

В своїх поученнях сину дід імп. Василя, Константин Порфирородний дуже докладно застановляє ся над тим, як вимовлялись від того рода варварських жадань. Се поучення о стільки характеристично і для русько-візантійських відносин, що варто його зачитувати, тим більше, що між тими претендентами на візантійські гонори Константин виразно називає й Русь.

„Коли Ховари, або Турки (себ то Угри), або Русь, пише Константин, або який иньший північний чи скитський нарід, як то часто буває, почне просити й допевнитись, аби прислано йому царських убрань, або корон, або орнатів (*στέλαι*) за якусь прислугу або поміч, то так вимовляти ся, що такі орнати і корони, звані у нас камелавками, не людьми зроблені“, але прислані від Бога ангелом імп. Константину і не можуть бути взяті коли будь з св. Софії, ані кому небудь дані.

„Але перейдїм, пише імператор, до иньшого рода абсурдних і ганебних жадань, аби послухав і довідав ся ти, як на них гідно й відповідно відказати. Коли який з сих невірних і невизначних північних народів почне допевнитись, аби посвоячити ся з імператором Ромеїв, взяти у нього доньку за себе або свою доньку видати за імператора або його сина, треба тобі такими доводами відмовити на се абсурдне жадання, що й на се є заборона, страшна і непорушна постанова св'ятого і великого Константина“. Вона заборонає імператору своячити ся з чужими, особливо невірними народами, виключивши тільки Франків, додає імператор супроти шлюбу Отона з візантійською царівною. Коли-ж би хто покликуював ся на факт, що імп. Роман видав свою внучку за болгарського царя Бориса, то на се відповісти, що Роман був чоловік неучений і неписьменний, не був вихований на дворі; за той шлюб він мав велику ганьбу і досі мають йому то за зле²⁾.

¹⁾ Corpus hist. Byzant. т. XXIV с. 239. ²⁾ De adm. 13.

Як бачимо, Константин також згадує за руських князів, що вже перед тим допевняли собі інсигнії від Візантії. Нічого дивного, що й Володимир, будуючи Руську державу, забажав для сієї будови візантійського цементу. Він захотів стати швагром візантійського цїсара, захотів приодягнутись авреолью царгородського двору; ми знаємо, що він казав робити собі монету з своїм портретом в цїсарських рефаліях; ми не знаємо, але можемо догадуватись, що з його посвояченням з візантійським двором вважалося надання якогось візантійського титулу, візантійських інсигній. Се нас приводить до дуже інтересної з культурно-історичного погляду легенди — про т. зв. Мономахові рефалії; я мушу спинитись тут коло неї, хоч би як найкоротше¹⁾.

В XVI—XVII вв. була широко розповсюджена легенда про перенесення на Русь царських рефалій з Візантії. Найбільш популярна версія, уложена в літературні форми великоруськими книжниками в 1-ій чверті XVI в. і слідом перейнята московським правительством, що положило її в основу прав на царський титул²⁾, оповідає, що Володимир Мономах вислав військо на Греків, ідучи за прикладом давнійших походів на Візантію; се військо спустошить візантійські землі; настрашений імператор Константин Мономах посідає в Київ послів з дарунками і з царським вінцем, вони коронують Володимира, і той передає царські рефалії своїм потомкам. При тім в деяких версіях додасть ся, що Володимир поручив своїм потомкам переховувати сі рефалії, але не короноватись ними, аж до часу, коли поставить Бог царя, — таким був цар Іван IV, що власне використав сю легенду для санкції свого царського титулу³⁾.

Ся легенда, безперечно, досить нової дати. Вона має в собі численні анахронізми, як в титулах послів, так і в імені імператора. Константин Мономах умер (1054), коли Володимир Мономах мав тільки два роки (тому в деяких пізнійших компіляціях імя Константина поправляється на Олексія Комнена). В „Слові о погибелі Руської землі“ великоруськіи утвори десь

¹⁾ Літературу див. в примітці 59.

²⁾ Вона ввізана була 1551 р. на царськіи місці в московській катедрі.

³⁾ Найраніша редакція сеї версії — Спиридона Савви, у Жданова ор. с. додаток IV, варіанти в закінченню див. у Карамзіна II прим. 220 і Жданова с. 127.

в другій половині XIII в. бачимо що йно перші завазки легенди: тут імператор (Мануїл) посилав Володимиру дарунки, аби він „под ним Цесарягорода не вьялъ“¹⁾. Свою пізнійшу форму вона дістала очевидно в дальших століттях.

Поруч сеї версії, прийнятої вкінці в московським письменстві, були й інші. Одна говорить, що Володимир Мономах здобув ті інсїїні під час походу в Крим, від генуезького губернатора м. Кафи²⁾. Друга версія говорила, що царською короною короновано св. Володимира; при тім його війна з Греками перетворилась в похід на Царгород³⁾.

Коли поставити коло себе всі отсі звістні нам версії, то стає дуже правдоподібним, що вони розвинули ся з початкової легенди про те, як Володимир Вел. здобув інсїїні своїм походом на Крим; з сієї початкової легенди пішло дві версії: одна говорила про похід на Крим (що був потім модернізований, і так з'явилась Кафа і Генуезці), друга — про похід на Царгород, а імя „старого Володимира“ було заступлено іменем його славного правнука-іменника, що теж був посвоячений в візантійським домож і мав війну з Візантисю⁴⁾. Початкову версію — про Володимира Вел. ми маємо тепер тільки вже скомбінованою з Мономаховою, але се власне промовляє за її давність⁵⁾.

Сеї літературний вивід вповні відповідає історичним обставинам. Чули ми вище, як руські князі просили у Візантії інсїїні; дуже правдоподібно, що й Володимир з рукою візантійської царівни дістав якісь інсїїні, не царські (се менш правдоподібно), але нпр. корону кесаря, і нею коронував ся. А ргогі се зовсім правдоподібно. Останніми часами пробувано підперти сю правдоподібність позитивними фактами.

¹⁾ Вид. Лопарьова с. 24 (Памятники др. писем. ч. 84).

²⁾ Герберштайн, пер. Анонімова с. 37 (пор. с. 16), Стрийковский вид. 1846 т. I с. 188, туж історію повторяють Петрей, Герера, Де Моріні — Жданов ор. с. 120.

³⁾ Сборникъ русскаго истор. общ. т. LIX с. 437, 474, 504, 527 і тексти у Жданова ор. с. с. 62—3.

⁴⁾ Про неї див. в Історії Київщини с. 127.

⁵⁾ До такого виводу прийшов Жданов ор. с. с. 123 і далі; тільки він при тім думає, що царське вінчане було відгомоном шлюбного вінчання Володимира (с. 144—5). Посереднім моментом для переходу від Володимира Вел. до Володимира Мономаха він уважає похід Володимира Ярославича за часів Константина Мономаха, але імя сього імператора легко могло з'явитись за для його іменника — руського князя.

Так в патріаршій грамоті 1561 р., що потверджала права московських царів на їх титул, пробувано прочитати в вишкробанім місці згадку про коронування Володимира Вел., але річ ся вістає ся непевною¹⁾. З другого боку недавно пробувано довести, що найважнійша з „Мономахових“ регалій — корона (т. зв. шапка Мономаха), відкинувши півнійші части, дійсно візантійська корона десь XI—XII в., в таким разі було-б можливо одно з двох, або — що се шапка Володимира Вел., яка в півнійшій традиції була надана його іменнику Мономаху, предку московської династії, що переховала сю памятку, або — се корона Володимира Мономаха — і сей факт власне міг замінити імя Володимира Вел. іменем Мономаха в легенді. Одначе візантійська генеалогія корони вістає ся непевною, й иньші боронять її східнього, і то півнійшого початку²⁾. Отже сі доводи поки що тільки гіпотетичні. Третій факт маємо певний: се портрети Володимира в царських регаліях на його монетах. Але доказова сила його слаба, бо царські портрети були на візантійських монетах, що служили тут моделями. Отже в історичного становища коронація Володимира вістає ся поки що тільки гіпотетичною, хоч і дуже правдоподібною.

Вертаю ся до попереднього.

Імп. Василь поставив умовою, аби Володимир охрестив ся; Як'я каже навіть, що він зажадав, аби Володимир охрестив весь свій нарід, але се, мабуть, антиципація, хоч і в таким жаданню нема нічого неможливого. Для Володимира не було трудности ні в тім ні в сім. Християнство було найважнійшою складовою

¹⁾ Рефель *Analecta* с. LXX—I, против того замітка Мілюкова Главных теченія русской исторической мысли I¹ с. 157 прим. 2 і Жданова *op.* с. 142.

²⁾ Візантійського характеру корони боронив Кондаков в вище згаданих працях; в кінці він зачисляє її, з огляду на деякі дрібні технічні деталі, до XII в., але сього погляду не мотивує (Клады с. 75). Його виводи викликали ряд закидів: Соболевский (Мономахова шапка и царскій вѣнецъ — *Археол. извѣстія* 1897, III) уважає її перерібною княжого клубука. Анучин (Археологическое значение „Мономаховой шапки“ *ib.* V—VI) боронить можливости орієнтальної роботи, нарешті покійний уже Філімонов (О времени и происхождении знаменитой шапки Мономаха — *Чтенія моск. іст. товариства* 1898, II) категорично заявив, що се шапка арабської роботи, зроблена в Каїрі і прислана вїдти 1317 р. Узбеку, а той подарував її Калиті. Його праця одначе, скільки инні відомо, не вийшла досі в цілости, й не можем оцінити його аргументації.

частиною візантійської культури, в певній мірі — і державного укладу Візантії, тож зближуючись до Візантії, запозичаючи від неї її інституції, її культуру, було зовсім природним і логічним — приподобитись до неї і в сім многоважнім моменті, прийняти християнство. Бачучи в Володимирі визначного політика, трудно припустити, щоб він не розумів, бодай в якійсь мірі, яке многоважне політичне значіння буде мати розповсюдження з княжої руки серед народів його держави з їх різнородними, але примітивними, слабо виробленими релігійними формами, нової, культурної релігії, з її багатим змістом, виробленими формами, виробленою єрархією, релігії — що мусіла-б опиратись, як на свою підпору, на княжу владу і звязувати новим культурним узлом різнородні народи його держави. Повторяю, ми не маємо права при тім відкидати зовсім мотивів морального характеру: з того всього, що ми потім чуємо за Володимира, можемо прийняти на певно, що він сам стояв потім під щирим впливом нової релігії, але не можемо й ігнорувати цієї політичної сторони релігійної справи, навпаки — мусимо як раз з неї виходити.

Справа нової релігії стояла тим легше, що на Русі християнство не було чимсь зовсім новим. Нарід торговельний, рухливий, Русь від непамятних часів мусіла стикатись і знайомитись з християнством. Ті торговельні ватаги, що цілими місяцями пересиджували в Царгороді „коло св. Мами“, в кримських грецьких містах, в Тмутаракани, — ті Русини, що служили вже в початках X в. в Візантії або ходили туди помічними полками, нарешті — навіть ті руські полки, що грабували візантійські землі — всі вони аж надто мали нагоди пізнати ближше християнство, а при тім впливі, який звагалі мала візантійська культура на перенятливу словянську натуру, при слабости й невироблености словянської релігії — легко могли підпадати впливу християнства. Життя (Стефана Сурозького, Георгія Амастрідського) оповідають в формі чуд про вражіння, яке робило християнство на руських розбишаків; чи не мали місця такі впливи, такі вражіння, тільки в звичайніших, буденніших формах, скрізь де стикав ся світ русько-словянський з грецьким? Ібн-Хордадбег ще в 2-ій пол. IX в. оповідає про руських купців, що вони називали себе християнами¹⁾, і нема причини приймати се скептично. Християне могли вже й тоді бути між ними.

¹⁾ Вид. де Гюе с. 116.

Так само нема причини відкидати звісток про навернення на християнство якогось значнійшого числа Русинів по поході 860 р., заходами візантійського правительства і єрархії. Охрестився мабуть і сам князь Аскольд. Патр. Фотий каже про висланне на Русь єпископа¹⁾. Єпископська катедра була і в руській Тмуторокани²⁾.

Від 860-х рр. можемо датувати існування в Києві якоїсь більшої громади християнської Руси, що не лишила ся без значіння в пізнійшій розвою християнства й християнської культури. Справедливо вказують, що дуже швидкий розвиток християнства, духовної верстви, словянського письменства від Володимирових часів не можна собі представити без попереднього — значнійших християнських громад в X в.³⁾. Наша Повість згадує нам церкву св. Ілі в Києві на Подолі над Почайною в першій половині X в.⁴⁾. Цікаво, що ся київська церква присвячена як раз тому сьвятому, що в релігійнім сьвітогляді Словян і Руси спеціально заступив місце бога-громовника Перуна: се вказує на певне приладження нового релігійного сьвітогляду до давнього.

В трактаті Ігоря в Візантією 944 р. християнська Русь виступає поруч поганської, й навіть на першій місці. Очевидно між княжою дружиною, в двірських кругах і взагалі між вищими верствами в Києві було тієї хрещеної Руси вже досить багато. Тим пояснюєть ся факт, що жінка Ігоря — княгиня Ольга охрестила ся сама. Лишаючи на боці питання, де вона охрестилась, мусимо в усякім разі признати, що познайомила ся вона з християнством на ґрунті, в Києві; їдучи 957 р. до Царгороду, возила вона з собою в Києва якогось свого сьвященника Григорія. Сьвятослав, як оповідає Повість, не схотів охрести-

¹⁾ Див. вище с. 360, 363—4.

²⁾ Див. вище с. 464.

³⁾ Ламанский оп. с. гл. XXV.

⁴⁾ Повість називає її: „сборная церква“. Се очевидно переклад грецького *καθολική ἐκκλησία* в оригінальнім тексті умови 944 р., — в умові говорить ся про „зборну церкву“, себ-то парохіальну, публичну церкву (в противність домовій). Трудність заходить тільки в тім, що умова говорить теж про присягу християнської Руси в церкві св. Ілі, — отже чи се мова йде про одну, чи про дві церкви св. Ілі, одну в Києві, другу в Царгороді, де-б мали присягати відпоручники при уложенню умови? Мені здаєть ся, що тут іде мова про одну церкву — київську, а в умову наперед заведено церемоніял, як має бути потверджена умова в Києві. Але чи сьак чи так, та тільки київська церква св. Ілі зовсім певна: за се ручать докладні топографічні вказівки Повісті.

ти ся, хоч як намовляла його мати, але християнству не було ніяких перепон далі розвиватись: „аще кто хотяше волею креститися, не браняху, но ругахуся тому (насмівались)“, зауважає Повість, і тут можуть бути реальні спомини. Християни згадують ся в Києві і в перші роки Володимирового князювання: літопись переказує історію, як в жертву ідолам хотіли забити сина одного Варяга-християнина і за спротивлення забили і батька і сина¹).

До річи. Автор Повісти має то переконання, що ті перші київські християне були Варяги: „мнози бо бѣша Варязи християни“ поясняє він з поводу згадки про церкву св. Ілі. Легко пояснити, як склалось у нього таке переконання: княжа дружина, що по умові з Візантією присягала в церкві св. Ілі в 944 р., була на його думку варязька; згадані мученики християне, забиті за Володимира, були теж Варяги²). Але, розуміється ся, в дійсности такої національної виключности не могло бути: коли Варяги, приходячи на Русь, і з Русинами ходячи в грецькі землі, знайомились з християнством і приймали його, то з самими Русинами мусіло се початись ще давнійше, вони ще

¹) Іпат. с. 54—5. Ламанський припускає, що при тій нагоді був погром християн в Києві, і що се привело до напруження між Візантією й Русію, яке згадує Ях'я. Я думаю, що про такий погром, коли б він був, наша літопись потрапила б нам сказати де що більше як про убийство Варяга, а для напруження з Візантією були й інші причини (див. вище с. 440).

²) Сей погляд Повісти розвинув у своїй історії руської церкви проф. Голубінський (I гл. 2), уважаючи Варягів учителями Руск що до християнства. Він знайшов собі в тім прихильника в пок. Малишевскім, що піддержав і далі розвинув сей погляд в своїй рецензії на працю Голубінського (Записки пет. ак. ХLI с. 52) і в спеціальній статі: Варяги въ начальной исторіи христіанства въ Кіевѣ, 1887. Замітки против сеї теорії новійше у Ламанского оп. с. гл. XII.

Окрім літописи Голубінський покликуював ся ще на сагу про Олава Трігвасона, що оповідає, як сей Олав, вихрестивши ся в Греції, привіз звідти на Русь єпископа і намовив Володимира й його жінку Аллогію (себ то Ольгу) охреститись — *Antiquités russes d'après les monuments historiques des Islandais et des anciens Scandinaves*, I (1850), тут подав три редакції сеї саги. Се оповідання одначе звістне нам в значно пізнійших редакціях (XIII в.) і при загальній тенденції саг — побільшати ролю й значіння своїх героїв, не має важного значіння; тим більше що одна з сих редакцій — редакція Гаймскрінглі нічого не говорить про участь Олава в охрещенню Руск. В новім виданню (I² с. 256) Голубінський сам не привязує до сеї саги особливого значіння.

частійше знайомили ся в християнством, і християнської Руси мусіло бути далеко більше, як тих Варягів.

Отже, кажу, ґрунт для християнства в Київі був уже приготований, і в самій київській княжій династії були християне. Володимир сам мусів дещо знати про християнство, тим більше що дитячі роки прожив мабуть на дворі старої Ольги. Тому перейти на християнство не було для нього чимсь нечуваним. Тільки переми́нивши сам релі́гію, він — чи під впливом Візантії (як каже Як'я), чи з власної ініціативи (як можемо правдоподібнійше думати), доложив усяких старань до того, щоб ту нову релі́гію розповсюдити по можности в своїй державі й можливо зміцнити її становище. Тут, як сказав я, лежала глибока політична ідея.

Наші відомости про заходи Володимира коло розповсюдження християнства дуже бідні або непевні; не підлягає тільки сумніву, що він дійсно заходив ся коло розповсюдження його по всій державі, і то дуже енергічно, не спиняючись і перед певною пресією. Іларіон, що сам, правдоподібно, був свідком сих заходів, виразно свідчить, що Володимир, охрестивши ся сам, „подвиже ся паче и заповѣда по всей землѣ своей крестити ся во имя Отца и Сына и Св. Духа и ясно и велегласно въ всѣхъ градѣхъ славити ся святѣй Тронцѣ... и не бысть ни единого же противяще ся благочестному еґо повелѣнью: да аще кто и не любовью, но страхомъ повелѣвшаго крещаху ся, понеже бѣ благоволеніе его съ властію съпряжено, и въ едино время вся земля наша въслави Христа съ Отцемъ и съ св. Духомъ“. Не менш категорично висловляєть ся мніх Яков (хоч його свідощтво і не має такого значіння з огляду на звязані з сим джерелом непевности). Володимир, каже він, „всю землю русскую крести отъ конца и до конца, храмы идольскыя и требища всюду раскопа и посѣче и идолы вся съкруши и всю землю русскую и грады честными иконами церкви украси“.

Літописна повість, оповідає про се ширше. Володимир скоро прийшов з Корсуня до Київа, зараз звелів понищити ідоли: одні порубали, иньші попалили, а ідол Перуна привязавши коневі до хвоста стягнули з „гори“ на Дніпро; при тім дванадцять мужа били його палицями; потім викинули ідола в Дніпро, й Володимир звелів відпихати його від берега, аж доки пропливе за пороги; за порогами його викинудо на мілину, „що й досі звѣть ся Перуна рѣнь“. Після того Володимир заповів по Київу, аби всі без виїмку йшли на ріку, креститись,

і люде радісно сповняли се велінне, покладаючись на те, що нова віра мусить бути добра, коли її прийняли князь і бояре. Другого дня грецькі сьвященники з Корсуня і з Царгорода, що приїхали з царівною, охрестили в Дніпрі нарід, а Володимир після того звелів ставити церкви на місцях, де були ідоли, „и нача ставити по градомъ церкви и попы, и людие на крещенне приводити по всемъ градомъ и селомъ“¹⁾.

Де що в сім оповіданню оперте, очевидно, на місцевих переказах і має в собі реальне зерно. Так про якесь всенародне охрещення людей в Київі говорить ще й Нестор (в житті Бориса і Гліба)²⁾, і ми, правдоподібно, маємо тут факт. Про нищення ідолів з усякими глузуваннями в Новгороді оповідає Новгородська літопись³⁾. Але маємо й таке, що ніяк не може бути прийняте. Як не звістне би було в Київі християнство, скільки-б не покладав ся Володимир на вплив своєї власти, про котрий говорить Іларіон, все таки нагло кликати нарід до охрещення на ріку без всякого попереднього приготування було б дуже дивно і не тактовно з боку Володимира, а нищити ідолів перше, ніж люде були скаптовані для християнства, було-б уже чистою провокацією. Саме літописне оповідання припускає, що бояре Володимирові охрестили ся скорше, і се зовсім правдоподібно; мусимо припустити певні заходи Володимира і коло приготування та скаптовання народа. І се все не стояло зовсім у звязку з походом на Корсунь, що, як ми бачимо, по всякій імовірности мав одинокою метою — змусити імп. Василя, аби вислав нарешті царівну до шлюбу. По літописи справа виглядає так, що аж після сього походу з Корсуня та Царгороду здобув Володимир сьвященників для охрещення, але в дійсности він мав їх в Київі, міг понад те дуже легко дістати скільки йому

¹⁾ Іпат. с. 81.

²⁾ Нестор оповідає так, що Володимир охрестив ся через якусь чудесну пригоду: „сему Богъ спону нѣкаку навѣды и створи быти ему християнину, яко же древле Плакидѣ“; низше він се називає: „явление Божие“. Охрестивши ся, Володимир зараз заповів „вельможамъ своимъ и всѣмъ людемъ“ хрестити ся. Се у Нестора виходить моментально: „слышите чудо исполнь благодати, како вчера заповѣдая всѣмъ требу приносити идоломъ, а днесъ повелѣвасть хреститися...“ Рівнож чудом було те, що ніхто не противив ся тому велінню, „но акы нядавна научени, тако течаху радующеся къ крещению“ — Видання Срезневського с. 6—7.

³⁾ 1 Новгород. с. 65.

було потрібно, і не потребував для того ходити походом на Греків¹⁾).

Відкидаючи сю звязь християнської проповіді з походом на Корсунь, ми одначе тратимо разом з тим і підставу для хронології київського хрещення. 988 рік, під котрим уміщена в літописи ціла історія від походу на Корсунь і далі, вправді може бути роком охрещення Киян, але певности в тім нема. Охрестивши ся сам, Володимир м і г, розумієть ся, зараз забратись до приготування до християнства бояр і київського люду та протягом року привести до всенародного хрещення. За тим, що се досить скоро стало ся по охрещенню самого Володимира, промовляє та обставина, що в наших джерелах охрещенне Руси безпосередно вяжесть ся з охрещеннем самого Володимира, натаяків на якийсь довший час між ними нема. Більше тут поки що годі сказати.

Що не вважаючи на приготування, не всі люде йшли так радісно й легко до хресту, як то представляє літопись, нема що казати: для того хіба потрібно-б було чуда, яке й припускає Нестор. Іларіон натомісь підносить вплив страху. Се певно; та тільки ледви чи уважав Володимир відповідним брати ся до гострих репресій. З рештою по за границями більших міст вони були й неможливі.

По більших містах, де були більші осідки дружини й купецтва, що провадило заграничну торгівлю, ірунт був до певної міри приготований, як і в Києві. Се особливо могло бути в містах на великім грецькім пути: по містах ближших до чорноморського побережа та по таких великих купецько-дружинних гніздах, як Переяслав, Чернигів і т. и. Тут навіть могли бути й церкви. Хрестячи Киян, Володимир, певно, скільки ставало в нього для того відповідних сил — проповідницьких і взагалі церковних, зараз же заходив ся коло розповсюдження християнства по тих иньших більших центрах. Але з них маємо звістки тільки про Новгород. Тут теж оповідаєть ся, що ідоли

¹⁾ З усіх наших джерел охрещенне Киян з походом на Корсунь вяже тільки літопись, що як ми бачили — нещасливо звязала й охрещенне самого Володимира з сим походом. Іларіон і Нестор нічого взагалі не кажуть за сій похід; ніх Якв хоч каже, що метою сього походу було — привести „люди крестіань и попы на свою (вар.: всю) землю, и да научат люди закону крестіаньскому“, але не говорить, щоб доперва ті „попы“ мали хрестити Володимирову землю.

понищено, а Перуна в усяким соромом вкинено в воду, але вже про всенародне охрещення нічого не сказано. Досить популярна в науці звістка т. зв. Якимівської літописи: вона оповідає, що Новгород охрещено сидоміць, що люде пробували боронити ся проти присланого для того Добрині, але він їх приборкав, запаливши місце, і з того пішло прислів'є: „Путата (тисяцький Володимира) хрестив мечем, а Добриня огнем“¹⁾. Але що на сій Якимівській літописи лежить закид півнійшого фальсифіката, тож і з звісток її зовсім не можемо користати. В усякім разі треба піднести що про всенародне охрещення ніде окрім Київа нема мови; так і Новгороді.

Се має своє значінне. Київ був найбільшим гнівдом дружини і купецтва, тут найбільш був приготований для християнства ґрунт і найбільший мусів бути вплив князя й його двора. Що можна було зробити тут, було дуже трудно, а може й неможливо робити по иньших містах, а особливо тих, що слабо й недавно звязані були з Київом. Самі громадки навернених до християнства мусіли меншати в міру віддалення від Київа, від християнського світа, і в міру зменьшення в них „руських“ кольоній. Таке саме ослабленне впливу нової віри ішло знову „по провінції“ в міру віддалення від більших центрів. Далекі, повбавлені більших торговельних центрів Вятичі ще в другій половині XI в. були поганами, заховували поганський похоронний обряд і десь при кінці XI чи в першій половині XII в. вбили св. Кукшу і його ученика Никона, що проповідували християнство в їх землі²⁾. В Ростові, судячи по атіографічним памяткам, перші два єпископи були зовсім *in partibus*, третій — св. Леонтий, вже в 2-ій пол. XI в., встиг ріжними заходами, між иньшим — збираючи дітий і навчаючи їх християнській вірі, привести бодай частину міської людности до християнства, але при тім багато натерпів ся всякої муки, а по деяким версіям навіть був замучений; аж пізнійшому єпископу Ісаї надасть ся охрещенне краю³⁾. Та не кажучи вже за такі „ведмежі кути“ Володимирової держави, маємо дуже проречисте свідощтво для Новгорода, як там слабо трималось християнство: коли в 70-х рр. XI в. в Новгороді виступив волхв

¹⁾ 1 Новг. с. 65, 3 Новг. в Полн. собр. лѣтоп. III с. 207, оповідання Якимівської літописи у Татіщева Ист. Рос. I с. 38—40.

²⁾ Іпат. с. 8, Патерик в вид. Яковлева с. 96—7.

³⁾ Патерик с. 90, Макарий II² с. 27—9, Голубінский I² с. 199.

„хуля вѣру крестьянскую“, ~~то~~ ~~до~~ ~~сторони~~ ~~епископа~~ ~~і~~ ~~крово-~~
янства став тільки князь із своєю дружиною, „а людѣ вси
идоша за волѣхва¹⁾).

І на Україні по всякій імовірності християнство на початках стало релігією вищих верств — бояр, дружини, більших міст, і дуже повільно переходило в народні маси, особливо далші від культурних центрів. При кінці XI в. мніх Яков, що жив сам здасть ся в Переяславщині й Київщині і правдоподібно мав на оці місцеву людність, давав під увагу митрополиту, що прості люде уважають церковне вінчання річею тільки бояр і князів, а самі поберають ся без церковного благословенства. Рівнож правдоподібно, що й до українських земель належить спостереження митрополита в тій же пам'ятці про жертви людей „бѣсомъ, болотомъ и кладевомъ“, не кажучи вже про прояви двовірства — укриті під християнською формою поганські погляди й обряди, переховані в великій мірі і досі²⁾). Правда, літописна повість каже, що Володимир „нача людие на крещение приводити повсемъ градомъ и селомъ“³⁾, але коли зважимо, що між сим простим людом одинокою можливою проповіддю була устна, і як то тяжко було приготувати потрібне для таких місій число відповідних проповідників, то сю звістку літописи про села мусимо прийняти з великим скептицизмом, хиба були які виїмкові факти — по княжих селах, в околицях більших міст. Християнізація народа в масах поза межами більших культурних центрів мусіла поступати дуже поволі; про неї за часи Володимира нема що й думати. Вона могла робити ся тільки протягом довгих віків, спільними силами правительства і єрархії, а ще більше — силою натурального впливу християнства, як релігії вищої і більше виробленої, втіленої в конкретні форми й обряди.

Взагалі коли зважити перевагу церковних інтересів над всякими иньшими в нашім старім письменстві, то аж ударає ся обставина, що найдавніша наша літопись дає мінімальні звістки про початки церковної організації й заходи князів коло неї. Оповідши, як Володимир привів на Русь „попів“ з Кореуна, вона зовсім нічого не каже про організацію церковної єрархії, аж до поставлення митрополитом звістного Іларіона. Новгород-

1) Іпат. с. 127.

2) Правила м. Іоана § 15 і 30, також в т. III гл. 4.

3) Іпат. с. 81.

ська літопись (т. зв. Перша) говорить під 989 р. сумарично про охрещення „всєї землі Руської“ й тут каже, що в Києві поставлено митрополита, в Новгороді архієпископа (се північний анахронізм, бо архієпископи в Новгороді почали ся в XII в.), в інших містах єпископів, попів і дияконів¹⁾. В деяких інших літописних компіляціях се оповідання стоїть під 991 р., але при тім помішано охрещення Руси за Володимира з охрещенням за патр. Фотія і імп. Василя Македонянина, так що Володимир бере тут митрополита від патр. Фотія (таке перемішання можемо констатувати вже в XIII в.²⁾ і воно стрічаєть ся дуже часто). Самі імена перших митрополитів нам добре не-звістні: більшість компіляцій першим митрополитом вважає Леона³⁾, а найбільш повні катальоги подають такий ряд митрополитів до Іларіона: Михаїл, Леон, Іоан, Теопемпт, Кирил, Іларіон⁴⁾; з них в пам'ятках XI—XII в. згадують ся тільки Іоан і Іларіон⁵⁾. Справа про те, чи Леон був першим митрополитом, досі вістаєть ся не выясненою остаточно⁶⁾. За Михаїлом промовляє ще традиція новітньої дати (XVII в.) про мощі „першого митрополита Михаїла“, що лежать тепер в Печерській лаврі⁷⁾. Традиція про Леона як першого митрополита в кождім разі старша, а Михаїл, як було справедливо зауважено, міг увійти в катальоги завдяки вище згаданому перемішанню охрещення Руси в IX і X в., бо в деяких компіляціях говорять ся, що при тім першій охрещенню за Фотія послано на Русь митрополита Михаїла. Взагалі його імя маємо тільки в північних катальогах (від XV в.), а і з тих одні ставлять його на першій місці, а інші, очевидно — з огляду на звістку, що Леон був першим митрополитом — уміщують по Леоні⁸⁾.

Я спинив ся трохи коло сього, аби показати, як неясно стоїть справа з початками церковної організації за Володимира.

¹⁾ 1 Новгород. с. 65, під тижже роком в 1 Псков. і 2 Новгород. (в додатку).

²⁾ Устава Володимира в Корчій, писаній коло 1282 р. Проф. Суворов сю уставу оголосив за північну приписку, се одначе не провірено.

³⁾ Воскр., Софійськ., Тверськ. й и.

⁴⁾ Степенная книга, Никонівська л., Крєвза і Коппстенський — Р. истор. библ. т. IV с. 227 і 1008.

⁵⁾ Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 26, Іпат. с. 109.

⁶⁾ Літературу див. в примітці 60.

⁷⁾ Недавно Лебединцев доводив, що то мусять бути мощі митрополита київського Михаїла в XII в.

⁸⁾ Напр. при 1 Новгород. с. 443, Воскрес. I с. 239 etc.

Такі неясности подибуємо на кождім кроці. І так — зістаєть ся досі суперечним питанне, де була в початку митрополія — в Київі чи Переяславі¹⁾. Діло в тім, що маємо полемічний утвір проти Латинян, що надписуєть ся в деяких кодексах іменем *Λεοντος μητροπολίτου τῆς ἐν Ῥωσσία Προεδράβας* — Леона митрополита переяславського на Русі²⁾; друге — літопись називає Єфрема єпископа переяславського в 2-ої пол. XI в. митрополитом, а оден з кодексів (лаврентієвський) при тім поясняє се: „бѣ бо преже в Переяславлі митрополья“³⁾. З огляду на сє утворив ся погляд, що за Володимира резиденцією митрополита був Переяслав, аж Ярослав переніс митрополію до Київа, збудувавши Софійську катедру, тим більше що деякі пізнійші в літописних копіляціях, оповідаючи про будову Софійської катедри, кажуть при тім, що Ярослав „устави митрополью“ в Київі⁴⁾. Розумієть ся, сї їх пояснення нічого не варті, бо виходять із звістки Початкової літописи, де сказано тільки, що Ярослав побудував в Київі митрополію, себ то катедральну церкву св. Софії⁵⁾, а не засновав її яко інституцію. Взагалі нічим не можна довести, щоб у Київі не було митрополії перед Ярославом; *argumentum a silentio* сучасних джерел нічого не значить, бо й взагалі вони нічого не кажуть про єрархічні справи. Протівно, сучасник Титмар згадує навіть виразно київського „архієпископа“ при київській кампанії 1018 р., але на таке далеке джерело трудно покладати ся⁶⁾. Важнійше, що всі літописні

¹⁾ Література новіша: Макарий I² с. 37—8, Барсовъ Константинопольскій патріархъ и его власть надъ русскою церковью с. 423, Голубинскій I² с. 328 і далі, Малишевскій Кієвскіє церковные соборы. Лебединцевъ Гдѣ жили первые кієвскіє митрополиты, въ Переяславлѣ или Кієвлѣ? — Кієв. Старина 1885, I.

²⁾ Сього Леона уважають тим першим руським митрополитом.

³⁾ Лаврент. с. 202, иньші кодекси сїєї версії не мають сїєї гльоси, ані пізнійші копіляції, тільки Никонівська розвиває її: „и живяху множає тамо митрополити кієвстѣи и всея Руси, и єпископи поставляху тамо“ (I. 116). Натомість иньші поправляють дивний титул Єфрема на єпископа, нпр. Воскрес. I. 5, Хлебниковський код. — Іпат. с. 146.

⁴⁾ Софійськ., Воскр., Никон., Твер. й ин. ⁵⁾ Іпат. с. 106.

⁶⁾ VIII. 16. Архієпископами руські митрополити XI в. звуть ся не тільки у Титмара, але і в иньших старих памятках, нпр. Несторовім Житію Бориса і Гліба, слові Леонтия). Се дало повід д. Голубинському до гіпотези, що в початку руська церква мала незалежного від патріарха архієпископа (в візантійській церкві архієпископ значить стільки що автокефальний єпископ, отже більше як митрополит), аж пізнійше стратива свою незалежність, і її сеніор став тоді звати ся тільки митрополитом.

кошпіляції і взагалі всі ті джерела, що кажуть за устанавлення єпархії за Володимира, вказують на Київ; уже почавши від XIII в. ми маємо таку традицію зовсім виразну¹⁾, і ніяких на-таків на перенесення митрополії з Переяслава до Київа нема. Не можна також легковажити і того факту, що константинопольський патріархат в XIV в., застановляючись над перене-сенням резиденції руських митрополитів до Москви, нічого не згадував про перенесення митрополії до Київа, хоч такий пре-цедент був би йому дуже на руку: очевидно, він уважав Київ споконвічною митрополічною резиденцією²⁾. Що переяслав-ські єпископи мали колись титул митрополитів — се можна уважати певним, та коли єп. Єфрем в 2-ій пол. XI в. мав ти-тул митрополита тільки гоноровий, як се всі признають, то могло се мати місце й перед тим, не уймаючи значіння київ-ського єпископа, як старшини руської церкви. Піднесу тут, що Як'я каже про „митрополитів і єпископів“, післаних на Русь до Володимира для охрещення, в числі многім³⁾; може ся звістка має реальний характер, може митрополитів послано від разу й кількох на Русь.

Коли саме з'явили ся на Русі митрополити й почала ся ор-ганізоватись церква, ми не маємо ніяких докладних вказівок. Сучасні джерела вперше згадують за митрополитів в часи між Володимиром і Ярославом; про митрополита за Володимирових часів згадує Похвала мніха Якова. Виходить з літописних дат 989 або 991 р. про організацію церкви — не можна, бо звістки під сими роками занадто сумаричні, мають пізнійші по-знаки та до того, як бачимо, заходить ще й суперечка між тими датами. Само собою ясно, що Володимир, заходячи ся коло охрещення Русі, потребував єпископів, що візантійське прави-тельство не мало причин робити в тім трудности, що коли вже по-ставлялось для Русі кількох єпископів, поставлено їм митро-полита. Хоч літописна повість, оповідаючи, як Володимир хре-стив Русь, мовчить про єпископів, але з другого боку з Як'ї виходить, що перше ще, ніж поїхала на Русь царівна, вислано туди

¹⁾ Устава Володимира в рукоп. XIII в.: „взяхь перваго митропо-лита Леона Киеву“ (Чтевія київ. II. 2 с. 65). Похвала Володимиру також, очевидно, говорить про митрополічну резиденцію в Київі.

²⁾ Акт 1354 р. — Рус. истор. библи. VI 2 с. 63 = Akta patriarchatus Constantinop. I с. 351. Сю обставину справедливо підніс Лебе-динцев у згаданій розвідці.

³⁾ Вид. Розена с. 24.

численних „митрополитів і єпископів“; що правда, покладатись дуже на деталічну докладність Ях'ї не можна. Се факт, в кождім разі, що вже за Володимира засновано митрополію на Русь, а правдоподібно — що се сталось дуже скоро після того, як ввагалі виникла справа християнізовання Русь (може ще й перед походом на Кореумь), і що тодіж крім київської митрополії мав митрополита й Переяслав.

Не маємо ніяких певних підвалин і для розв'язання питання, які єпископії засновано вже за Володимира, й скільки їх було. Над сим питанням застановились книжники тільки в XVI в., але не дали (бо й не могли дати) ніякого позитивного результату: по їх думці, за Володимира поставлено єпископів в Новгород, Чернігів, Ростов, Володимир¹⁾, Білгород (коло Київа), „и по инымъ многимъ градомъ епископы постави“ митрополит Леон²⁾. Сей здогад звичайно кладеть ся тепер в основу всяких комбінацій про те, скільки було єпископій за Володимира, і при тім звичайно причислюють до вичислених вище ще катедри: тмутороканську, полоцьку і туровську³⁾. Все се, розуміть ся, має тільки гіпотетичну вартість; якась традиція про єпископів в часів Володимира є властиво тільки для Новгорода (в Новгородській літописи) і ще хіба для Ростова (в житті Леонтия, десь в XII в.). Імена перших єпископів чернігівського, володимирського, білгородського, що ми стрічаємо в тих пізніх компіляціях, мають досить проблематичну вартість; в сучасних джерелах маємо згадки про провінціональних єпископів тільки в другій полов. XI в. Що за Володимира було поставлено більше число єпископів — се само собою правдоподібно, і се кажуть різні джерела — Іларіонове Слово⁴⁾, літописна повість, Похвала. З огляду на вище сказане про розповсюдженне християнства можна уважати правдоподібним, що єпископів було поставлено в більші центри дружинної управи, торгівлі й культури в Володимировій державі: до сієї категорії дійсно належать крім Київа Новгород, Чернігів і Перея-

¹⁾ Не знати про котрий вони думали, але Володимира на Клязмі тоді ще не було, отже міг се бути тільки Володимир Волинський.

²⁾ Никоновська л. I с. 65, Степенная книга I с. 152.

³⁾ Филарет — Історія рус. церкви I² с. 113, Макарий I² с. 40, Голубінський I² с. 333.

⁴⁾ „Пастыри словесныхъ овецъ Христовъ стаха епископи и прозвітери и діакони“.

слав; Тмуторокань мала єпископа ще й перед тим¹⁾). Для Ростова є місцева традиція, як я згадав; нічого не можна закнутити проти можливости володимирської й білгородської катедр, але то вже сходить на ховзську дорогу можливостей. Круг єпископських катедр в головнім уставив ся в середині XI в., по тому прибуло їх дуже небогато, напевно знаємо тільки як нововасновані: смоленську (1137), рязанську (між 1187 і 1207), володимирську на Клязмі (1226) і угровсько-холмську (за Данила); до тих же нововаснованих можна з певною правдоподібністю зачислити галицьку й перемиську. Інших десять катедр (крім київської ще білгородська, юревська, володимирська, туровська, чернигівська, переяславська, полоцька, новгородська й ростовська) мусіли бути засновані до половини XI в. Але котрі з них існували за Володимира, котрі з'явили ся вже за Ярослава, докладно означити не можна²⁾.

Память про заходи Володимира коло матеріального забезпечення руської церкви зістала ся в звістці про десятину, надану ним київській церкві Богородиці. Літописна повість оповідає, що Володимир, коли докінчено сю церкву, сказав: „се дам церкви сей святїй Богородицї отъ имѣнїя своего и отъ моихъ градъ десятую часть“³⁾, а т. зв. церковна устава Володимира поясняє се так: „от всего княжего суда десятую вѣвшю, а и з торгу десятую недѣлю, а и з домов на всяко дѣто отъ всякого жита“⁴⁾. Очевидно, тут ішла мова про дотацію київської митрополії, й на неї мала б іти десятина від доходів княжего господарства, від торгових і судових доходів з цілої Руської, себ то Київської землі. Той факт, що ми пізнійше стрічаємо ся з десятиною княжих доходів, як звичайною формою дотації катедр, і по иньших руських землях (в Новгороді, Смоленську), насуває гадку, що десятина княжих доходів вже за Володимира була загальною формою забезпечення єпископських катедр. Чи була ся форма дотації підказана безпосередно біблійною практикою, чи був тут і вплив західньої церковної

¹⁾ В каталюгу єпископій в VIII в., що видав de Boog, є й ѓ Тумторока.

²⁾ Див. особливо огляд єпархій у Голубінского І² с. 664 і далі.

³⁾ Іпат. с. 85

⁴⁾ Читенія київські II. 2 с. 66, саму уставу, безперечно, ми маємо в пізнійших редакціях, хоч де що в нім, по всякій правдоподібности, належить ще до практики Володимирових часів, див. літературу сеї справи в т. III гл. 3.

організації, лишаєть ся неясним, бо дуже мало знаємо про західні впливи у нас в тих часах¹⁾. Великі ріжницї десятини, заведеної на Руси, від західньої промовляли-б скорше против таких впливів: у нас десятина не була загальним податком, а дотацією з княжих доходів, і то лише для єпископських катедр.

Крім того пізнійше стрічаєть ся ми і з нерухомою власністю катедр чи иньших церковних інституцій, але вказати час надання сих дотацій не можна.

Заходячи ся коло розповсюдження християнства, Володимир поширав заравом і звязав і з ним стороми культурного жита, що були з ним нерозлучні — штуку і книжню освіту; і та і ся в Візантії як і на заході тоді передовсім служили релігійним потребам, і для того християнство було заравом ключем, можна сказати, до цілої тодішньої цивілізації. З огляду на се становище, яке Володимир зайняв взагалі супроти візантійської культури, трудно сказати, з чого він виходив тут властиво — чи з змагань до можливо широкого розвитку християнського елемента, чи з змагань до присвоєння самої візантійської культури, котрої основу становило християнство. В тім і в другім разі результат буде той сам.

На жаль, ми маємо тут знову тільки загальні, сумаричні згадки в наших джерелах. Вони одногласно кажуть, що Володимир по охрещенню Киян забрав ся до будови церков, але не дають майже ніяких ближших подробиць про се. Літописна повість оповідає, що Володимир „повелѣ рубити, церкви и поставляти по мѣстамъ, идеже стояша кумиры“. І так в Києві поставлено церкву св. Василя, Володимирового патрона, на місці, де стояли ідоли Перуна й иньші, коло княжого двора. Каже вона також, що ставлено „по градомъ церкви и поны“. Ще загальнійше кажуть про се иньші джерела (Іларіон, Поквапа). Ближні відомости літопись далі подає тільки про будову церкви Богородиці в Києві²⁾: вона кажє, що будовали її майстри з Візантії, прикликані для сього, що Володимир сюди передав взяті в Корсуні ікони, церковні річи й хрести, і призначав до неї сьвященників, приведених з Корсуня.

¹⁾ Про західні впливи особливо Суворовъ Слѣды западно-католическаго права въ памятникахъ древняго русскаго церковнаго права, Ярославль, 1888 і Къ вопросу о западномъ влияніи на древне-русское право, 1893 (відповідь на критику Павлова). Західні впливи на введення десятини на Руси Володимиром признав і Голубінский в новім виданню своєї історії І² с. 505—6. ²⁾ Іпат. с. 83.

При с'їм оповіданню треба мати на увазі істнування у нас щоб так сказати корсунської легенди. Як я згадував уже, в землях Руської держави повно було різних корсунських річей, з яких декотрі зовсім безпідставно називалися корсунськими¹⁾; тому в усіх оповіданнях про корсунські святині треба бути обережним, і нам далеко інтересніші інші подробиці літописного оповідання. І так літописець підносить, що се була перша кам'яна церква на Русі: про інші церкви, ставлені зараз по хрещенню, повість каже, що Володимир їх „повелѣ рубити“, себ то ставити з дерева. Отже кладуться перші початки кам'яного будівництва на Русі. Далі — для сеї церкви спроваджують ся майстри з Візантії. Церковна архітектура переймається з Візантії. Нема причин легковажити сї важні культурно-історичні вказівки літописи, тільки їх не треба брати занадто буквально. Так кам'яне будівництво було вже й перед тим: Повість оповідає про кам'яний терем „терем“ — за часів Ольги, отже у всякім разі уважає його давнішим від Володимира²⁾).

Церква св. Богородиці, очевидно, мала бути митрополією, і була нею аж до побудовання нової „митрополії“ — св. Софії за Ярослава (інакше не можна собі витолкувати її багаті дотації). Завдяки Володимировій дотації вона звалася спеціально „Десятинною“. Церква ся не існує, бо завалилася в 1240 році, але висліджено в нашім століттю її фундаменти, і з них видно, що церква була справді велика: навіть беручи її внутрішній, основний „корабель“, вона була не багато менша від північної Софійської катедрі³⁾, але збудована інакше, в простішій пляні, як потім будувалися звичайно тільки пом'якші церкви; теперішня Десятинна церква, збудована на її фундаментах в нашім століттю, далеко не займає цілої площі давньої церкви.

Можна уважати вповні правдоподібним, що Володимир будував і більше кам'яних церков, тільки на певно не можна їх вказати (всі такі традиції більше або менше сумнівні).

¹⁾ Див. вище с. 247.

²⁾ Іпат. с. 35, Лавр. с. 54, 1 Новг. с. 10; се місце читається в варіантах, але кам'яний терем є у всіх версіях.

³⁾ Середній корабель старої Десятинної церкви має 20×38 метрів, ціла площа старих фундаментів 33×46, давні частини Софійської катедрі 33×30.

Що Володимир хотів прищепити на Русі візантійську штуку не тільки для церковних потреб, на се вказує переказаний літописею факт, що він звелів узяти з Корсуня до Київа чотири бронзові фігури коней та дві бронзові статуї — „капища“¹⁾, і вони були поставлені в Київі в сусідстві Десятинної церкви і княжого двора²⁾.

Про заходи Володимира коло освіти ми маємо властиво одну згадку в оповіданню літописи про праці Володимира для християнства: „нача поимати у нарочитої чади дѣти и даяти на учение книжное“. Справедливо було зауважено, що коли йде мова про дітей „нарочитої чади“, себ то вищих верств суспільности, значнійших родин, то очевидно, що тут мало ся на меті не приготовлення кліриків — (що виходили не з тих аристократичних, а иньших кругів), а щось більше — прищиплення тодішньої візантійської освіти, культурного виховання чільнішим руським кругам, одно слово — приводить нас все до того самого Володимирового змагання: увести Русь в круг культурних інтересів тодішнього культурного — візантійського сьвіта. Сі змагання не були марні — ми маємо уже з перших генерацій учеників чоловіка, що стоїть на висоті тодішньої візантійської культури — се митрополит Іларіон, автор похвального слова Володимиру.

Сама по собі книжна освіта і наука абсолютною новиною на Русі певне не була: коли існували перед Володимиром значнійші християнські громади на Русі, мусіли бути завязки книжності й школи³⁾. Але з організацією християнської церкви і з опікою правительства попит на неї мусів зрости дуже значно, і вона мусіла розвинути ся на далеко ширшу шіру. Як саме подавала ся наука, як організоване було научання — се справа, за браком виразних звісток джерел, неясна й суперечна, і я про неї буду говорити ширше на иньшій місці⁴⁾. Мусимо собі представляти колективну науку, то значить певного рода школи, на візантійський взір, у „дідакалів“ і „маїстрів“ при єпископських катедрах та більших церквах. Вища державна академія в Царгороді, зложена з кількох професорів, під

1) Про значіння сього слова див. Матеріали для словаря Срезневского sub voce.

2) Іпат. с. 79.

3) Ламаанский в недавній своїй праці поставив гіпотезу, що словянська книжність була принесена на Русь Кирилом уже в 860-х роках.

4) Т. III гл. 4.

проводом свого ректора, була в упадку в другій половині X в. і до середини XI в., тож ледво чи могла служити взірцем для Володимира, хіба для грецької місії давніших часів, але про неї нічого не знаємо¹⁾.

Ще одну подробицю візантійської культури, пересаджену на руський ґрунт за Володимира, тут пригадаю, а то монету²⁾. Перед Володимиром ми не маємо якоїсь битої руської монети³⁾, за Володимира з'являється золота й срібна, роблена за взірцем сучасних візантійських (копійовано штампи монет імп. Василя і Константина). Золоті монети важать як і візантійські соліди коло $\frac{1}{72}$ візантійського фунта („золотник“). Вони мають з одного боку образ Спасителя, з другого — дуже нефоремну сидячу фігурку Володимира в царських інсигніях, з хрестом в руках; коло нього геральдична фігура і напись: „Вламиръ (Владимиръ) на столѣ“; одна монета (примірник через се не зовсім певний) має инакше: „Владимир а се его злто“. Золоті монети взагалі стрічають ся дуже рідко, хоч ті примірники, які маємо, биті різними штампами — отже не було їх дуже мало. Срібних монет з іменем Володимира переховало ся багато (кілька соток); є їх кілька типів, і в науці ведеть ся суперечка, чи всі вони належать старому Володимиру, а не молодшим князям сього імени. Перший тип їх дуже подібний до золотих і приналежність його Володимиру не підлягає сумніву; важать вони різно, напись: „Владимиръ на столѣ“, або „Владимир а се его с(еребро)“, з різними відмінами. Інші монети з іменем Володимира різняться ся виконанням фігури князя (на декотрих — особливо т. зв. IV типа, вона зроблена вже далеко ліпше), а ще більше тим, що з другого боку вони мають замість образу Спасителя геральдичну фігуру і наоколо неї напись: „Володимиръ на столѣ“, а з другого боку: „а се его сребро“. Походження й значіння тієї геральдичної фігури дові не відгадане. З огляду на нефоремність роботи в порівнянню з візантійськими взірцями, матриці всіх типів Володимиревих монет уважають роботою руських монетників.

¹⁾ Про тодішнє візантійське шкільництво див. статю Скабаллановича Візантійская наука и школы въ XI в. — Христіанское чтеніе 1884 кн. III—VI, сюдиж відчит Соколова О народныхъ школахъ въ Византіи съ пол. IX до пол. XV в. (доп. до час. Церковныхъ вѣдомости, 1897, VII). ²⁾ Літературу див. в примітці 61.

³⁾ Поминяючи суперечне питання про болгарську монету Свѣтослава — див. прим. 54.

Отже й усе більше мейше, що можемо сказати про заходи Володимира коло перенесення візантійської культури на Русь. Розуміть ся, се дуже мало в порівнянні із значінням цього моменту в культурній історії українсько-руського народу. В перших віках свого історичного життя Русь займала посереднє становище між впливами орієнтальної культури й візантійської, що зрештою сама була аліяжем античних і орієнтальних елементів. В другій половині X в. на Русі робить ся несвідомий зворот від Сходу до Візантії. Торговля й культурні впливи Сходу по часті ослабляли ся самі, по часті були підкопані переходами руських князів; варазом Русь приходить у все тіснішу стичність з Візанцією — політичну й варазом культурну. Володимир свідомо і енергічно похнув Русь в сїм напрямі. Се було як раз тоді, як культивована західно-римською культурою Німеччина підбивала своїм політичним і культурним впливом західню Словянщину. Русь натомість пішла під культурний вплив східнього Риму — Візантії. Се було зовсім природно — Візантія була ближша географічно, а культура її — і духова і матеріальна, стояла без порівняння вище; се, щоби так сказати — був горячий ясний день, тим часом як над Німеччиною сходила блідонька зоря. При тім візантійська культура була ближша й своїм змістом — вона-ж була перейнята не тільки східніми елементами, до котрих Русь була привичасна безпосередно, а й словянськими. А предвидіти, що західній культурі призначено було рости, а візантійській — маліти, тоді не можна було. Візантія стояла і політично і культурно в зеніті своєї сили й слави.

Зворот до візантійської культури в тодішнім становищу Русі був отже вповні природним. В оцінці його супроти пізніших результатів, нинішніми часами різняться ся значно — одним сей зворот до Візантії, а не до Заходу представляєт ся дуже спасенним, иншим — фатальним, що затажив потім над всею дальшою долею східно-словянської культури. Перший погляд стрічаємо особливо у російських славянофілів, другий — у над міру горячих приклонників західної культури й католицтву. Ми ж у самім сїм звороті не бачимо нічого ані особливо спасенного ані фатального. Що ми особливих користей через нього не здобули вкінці, се ясно; але сам по собі сей зворот не був нічим і шкідним. Візантійська культура сама по собі в кождім разі була не гіршою підставою для дальшого культурного розвитку, як культура римсько-німецька; згірдливі погляди на „ві-

зантійщину“ нині стали в науці пережитком. Коли у східнього словянства ся візантійська культура виродила ся в візантійщину, в тім винна не вона, а ті обставини, що не дали можности присвоїти візантійську культуру в усій глибині й повноті, в усіх її благородніших прикметах, а потім не дали сим позитивним прикметам її відповідно розвинути ся. Зрештою підданне візантійській культурі не потягало за собою зовсім якоїсь виключности супроти культури західньої; як побачимо в своїм місці — в дальших століттях Україна, особливо західня все більше зближала ся до неї, і візантійські основи цивілізації її не перешкаждали присвоєнню елементів цивілізації західньої.

А в ставовища історичного процесу вистане властиво уже того самого сконстатовання — що зворот Руси до візантійської культури в її тодішніх обставинах був вповні природним.

Для другої половини Володимирового князювання літопись, головне наше джерело, дуже бідна відомостями: маса років пустих, особливо від 1000 р. почавши. Нічого дивного. Про те, що наповняло сю другу половину, розповів літописець суmajично під кількома роками (988, 996—7), а докладно датованих поодиноких фактів він не мав. В тій половині скупилася многоважна, многосторонна, інтензивна робота Володимира коло внутрішньої будови держави; дещо дала для її характеристики літопись, дещо мусимо доповнити, комбінуючи свій матеріал.

Передовсім се була християнізація й заціплення візантійської культури на Руси. Ми сконстатували, що плани Володимира були широкі: християнство було тільки одним з моментів у культурній еволюції Руси, до котрої змагав Володимир, хоч заравом — моментом так важним, що він давав переважну закраску цілій тій еволюції. Коротка характеристика літописи, уміщена в кількох рядках — хрещення городів і сел, ставлення церков, научання дітей — се програма роботи довгих років, роботи інтензивної й тяжкої, що мусіла коло себе скупляти енергію й увагу свого керівника.

Не мало містить в собі також коротеньке оповідання літописи про Володимирових синів, росаджених в ріжних руських волостях. Сих синів приходило ся росаджувати не на порожні крісла; се був цілий переворот у внутрішній організації держави. Поволі підрастали сї сини, й крок за кроком переводила ся система династичного звязку на місце давніх адміні-

страдійних відносин. Поруч із тим мусіла йти многоважна робота коло інших справ внутрішньої організації. До нас від неї долинули тільки глухі, невизначні відгомони. Володимир, оповідає принагідно літопись, „думав“ з дружиною „о строєнї земленемь, и о уставѣ земленемь, и о ратѣхъ“, — про справи устрою й порядку в землях і справи воєнні. Вона дає нам і приклад того, які то справи виникали в тих „думах“ над „земським устроєм“. Намножили ся розбійники, і єпископ запитав Володимира, чому він їх не карає? Володимир відповів: „бою ся грѣха“. На се єпископи сказали: Біг поставив тебе на „казнь“ лихим, а на ласку добрим, треба тобі карати розбійників, тільки докладно розбираючи справу. Володимир після сього скасував „вири“ (грошові карі) і почав розбійників карати (смертю). Але згодом єпископи і „старці“ (земська старшина) сказали: багато приходять ся воювати, здались би „вири“ на коней та на зброю. І Володимир пристав на сю раду, і відновлено давню практику кар грошевих¹⁾.

Ся анекдотка в літописи має характеризувати побожний настрій князя, перемену, що стала ся в колишнім грішником. Але вона дає нам характеристичний виринок з тих реформ, які при участі дружини, земських заступників і нового культурного елемента — духовенства, переводили ся сильною рукою Володимира у внутрішній укладі руських земель, для приладження його до нових політичних і культурних вимог. Тих реформ ми не можемо вислідити навіть в приближенню, але можемо констатовати їх існування.

Ми мусимо тут піднести ще одну сторону у внутрішній діяльності Володимира. Літопись, Похвала, пізніші билини дуже багато оповідають нам про Володимирові пири; вони стали чимсь епічним. Літопись або Похвала бачать в них знов таки прояв християнського милосердя, новіші дослідники — прояв гуманної, ясної вдачі Володимира; але може бути що сї „пировання“ мали й трохи глибокий підклад. Я зверну увагу на те, що сї пири робили ся „по вся дни“, „и при князѣ и безъ князя“, значить — не мали на меті самої утіхи князя, з другого боку — що в сих пирах брала участь не тільки дружина,

¹⁾ „И живяше Володимиръ по строєнью дѣдню и отню“ — Іпат. с. 87. Я думаю, що сї слова по контексту належать спеціально до карної практики, хоч можна б їх брати й незалежно від неї, як загальну характеристику.

а й громадські люде. На церковні празники Володимир сиронував „старфйшини по всімъ градомъ и люди многы“. Правдоподібно, що „старци градеки“ засідали не тільки в раді Володимира, а й на його пирах¹⁾. Як в раді, так і на трапезах стрічалися репрезентанти суспільности з дружинними й церковними, тут зміцнялися відносини сих елементів та заглажувався антагонізм їх, дуже правдоподібний, хоч і не можна його виказати наочно. В такім разі гроші, що видавалися на сі пири, а такі потрібні були на „рать многу“, не були викинені марно і з політичного погляду.

Та інтензивна робота коло внутрішньої організації держави велася серед „рати великої бес переступа“ проти Печенігів, до котрої Володимир мусів скупляти на полудню сили з цілої держави. Не повторяючи сказаного про се на иньшій місці²⁾ ми пригадаємо тут тільки, що при кінці X і на початку XI в. київська околиця була попросту в блокаді від Печенігів; що боротьба з ними, при всім напруженню, велася з дуже перемінним щастем, з небезпечностями для особи самого Володимира; що для оборони zagrożених околиць велися грандіозні фортифікаційні роботи на великій оборонній лінії й примусова колонізація воєнних ліній.

Легко зрозуміти, що за сими двома справами — внутрішньою роботою і боротьбою з степом у Володимира не ставало ані охоти ані спромоги заходити ся з иньшими сусідами Руської держави. Його задачею супроти них мусіла бути оборона, захованне в цілости набутого. Важнійших війн тут не було, в тім можемо покласти ся на нашу літопись, що почавши від 988 р., поза війнами з Печенігами, нотує одніський похід під 993 р., як вона каже — на Хорватів³⁾. В дійсности, розуміється, було таких фактів більше — така була війна з Болеславом 1013 р., про котру я кавав вище; ще більше, очевидно, велося війн поодинокими Володимировими силами з ріжними сусідами

¹⁾ Літописна повість каже, що ті щоденні пири Володимира робилися „бояромъ, и грыдьмъ, и соцькимъ, и десятникомъ, и нарочитымъ мужемъ“. Як би виходити з термінології поч. XII в., коли повість набуť писала ся, то се б була мова тільки про дружину, але чи бояре, соцькі, десятники“ були в X в. тільки дружинниками, можна сумнівати ся а ргіогі, так само як і при загальнім напрямі Володимирової політики досить неймовірно, аби сі прийнята робило ся тільки для дружини.

²⁾ С. 207—210.

³⁾ Пат. с. 83.

їх волостей; але чогось важнішого тут, певно, не було — ми знали б мабуть хоч дещо.

Боронити цілоти держави Володимирови приходило ся не тільки від заграничних ворогів: на зладжену ним державну систему підіймали руку часом і свої. Династичний звязок, положений Володимиром в основу сїєї системи, хоч був міцнійший від давнішого, не забезпечав її вповні від непевностей і порушень. Останні роки життя Володимира власне були охмарені повстаннями його синів. Вище я розповів за якісь замисли одного з старших Володимирових синів — туровського князя Сьвятополка на свого батька. Одиноке наше джерело в сїй справі — Тітмар оповідає, як ми вже бачили, що Сьвятополк за намовою свого тестя Болеслава польського забирав ся до повстання на батька, але Володимир, завчасу довідавши ся, увязнив Сьвятополка. Потім його випущено: перед смертю батька перебував він в Києві на вільній стопі, але мабуть без волости, або може мав для резиденції й удержання Вишгород — принаймні бачимо якісь ближші відносини й особливу прихильність до нього Вишгородців.

За Сьвятополком виступив з послухности батькови Ярослав, теж оден з старших Володимирових синів. Літопись поясняє, що давніші новгородські посадники обовязані були виплачувати річно новгородській залозі (очевидно, висланий сюди в Київ) тисячу гривен, а дві тисячі присилати батькови до Києва, і се саме мав чинити Ярослав, але перестав присилати гроші до Києва. Володимир постановив оружною рукою приборкати непослушного сина й почав робити приготування: звелів прорубати в лісах дороги для війська та мостити мости, через ріки й болота. Ярослав не відступав перед сїєю перспективою боротьби й спровадив собі в великім числі Варягів з-за моря, як колись його батько на Ярополка. Але похід не прийшов до кінця, „Богъ не дасть дьяволу радости“, каже літопись — Володимир вмер серед сих приготувань і уеобиця відограла ся вже по його смерті.

Смерть застала Володимира ще не в старих літах — він певно не мав ще й 60 літ, може яких 55¹⁾, — застала зовсім не приготованим, і се поставило його державу в дуже трудні обставини.

¹⁾ Се виходить з того, що його батько по смерті Ігоря був „велики дѣтескъ“.

Володимир, здасть ся, призначав на своє місце одного з молодших синів — Бориса; перед смертю він покликав його до себе в Київ з його Ростовської волости. Але позиція Бориса в Києві, видко, не була відповідно приготована, а до того в момент смерти Володимира самого Бориса не було в Києві: його вислано з військом на Печенігів, що вступили в Переяславську волость¹⁾. Натомість в Києві перебував на вільній стопі Святотоплк посварений з батьком, а в Новгороді приготував ся до війни Ярослав. Се все витворило сильні замішання зараз по смерти Володимира і захитало державою.

Володимир умер 15 липня 1015 р., в своїм дворі на Берестовім (над Дніпром коло північного Печерського монастира). Смерть його кілька днів держали в секреті супроти непевної ситуації, вкінці вивезено його тіло в церкву Богородиці Десятинної, і тут поховано в мармурянім гробі поруч його жінки Анни, що вмерла 1011 р.²⁾ В 1240 р. церква упала в київській руїні, й з нею пропали гроби похованих там руських князів. В 1635 р., за митрополита Петра Могили, забравши ся до реставрації Десятинної церкви, мали знайти в її руїнах „въ мраморномъ гробѣ, идѣже древле положени быша“, кости Володимира, але не маючиких близьких звісток про ті прикмети, по яким констатували тоді, що се гріб Володимира, а тепер самого гроба вже не маємо. Могила задумував перенести ті Володимирові кости з церемонією до Софійської катедрі і просив московського царя прислати для сього новий гріб, але гроба з Москви не прислали, і той Володимиров гріб і моці (окрім кількох костей, що в виді реліквій по тій Могилинній нахідці переховують ся по різних місцях) самі незнати де поділи ся³⁾.

Не вважаючи на Володимирові заслуги християнству, що підносять всі, хто писав про нього в XI в., порівнюючи їх із

¹⁾ Іпат. с. 80.

²⁾ Іпат. л. 89—90, Титмар VII. 52. Скіліпа-Кедрен одначе кладе смерть Володимирової жінки на пізнійше.

³⁾ Акты Южной и Зап. России III с. 29, Teratsurgima с. 4, Голубевъ Петръ Могила II с. 426 і далі, Закревскій Описаніе Києва I с. 281 і далі. Слова Могили про мармуряний гріб Володимира уневажають здогади, що гріб з червоного шіферу, знайдений в фундаментах Десятинної церкви, в 1824 р., може бути Володимировим гробом, знайденим Могилою. Тепер як Володимирові переховують ся: голова в київській Лаврі, рука в Софійській катедрі, нижня щока в московській Успенській катедрі.

заслугами Константина, канонізовано його досить пізно. В літописи й Похвалі Якова маємо натяки на певну опозицію канонізації Володимира: Яков боронить Володимира від закиду, що він не творить чудес, літопись закидає людям, що йому „не воздають почеси протіву оного воздаянью“, та звиває сучасників, аби молили ся за Володимиром, аби його Бог прославив (чудами). Очевидно, брак тих чуд був головною причиною, чому отагали ся з канонізацією Володимира. Дуже правдоподібно також, що на перешкодї стояли й тодішні аскетичні погляди на християнську сьвятість, бо з ними не мирила ся пам'ять про веселі Володимирові пири й взагалі пам'ять сього „ласкавого князя“. Його стали признавати сьвятим, коли ослабла ся традиція — перші згадки про нього як признаного сьвятого походять з другої половини XIII в.¹⁾

Порівнянне Володимира з Константином дуже відповідне — воно не обмежуєть ся заслугами християнству. Константин також передо всім був політик, і з політичних інтересів виходив в своїх заходах коло християнства; він був творцем нового державного устрою в Римській імперії, відродив її. Се можна, *mutatis mutandis*, сказати й про Володимира.

Він розпочав свою роботу тим, що відбудував розсипану державу, але zarazом заходив ся коло того, аби звязати її міцнійшою внутрішньою звязею. Досі властиво одиноким звязком у ній була купецько-дружинна верства, що як кров по жилах, розбігала ся по цілій системі Руської держави і своєю одностію й одностію своїх інтересів, що вимагали власне можливого розширення й удержання в цілості сієї системи, звязувала й держала її в цілості. Володимир дав нові звязи.

Передовсім — звязок династичний. Він полягав на тому, що в землях Руської держави посаджено синів одного батька, членів одної династії. З сього розвиваєть ся потім погляд, що династія Володимира має монополь, виключне право князювання в землях його держави, що всі землі Володимирової держави — то її отчина; що всі князі мусять солідарно боронити цілості сієї отчини, і в тім їх інтерес, бо кождий князь по своєму роду, по своїй приналежності до династії має право на волость в сіій отчині. Таким чином поставлена була хоч

¹⁾ Малышевській Когда и гдѣ впервые установлено празднованіе памяти св. Владимира (Труды кiev. академіи 1882, I), Голубинскій Исторія канонизаціи с. 63—4, Исторія церкви I² с. 185—6.

слабенька, але все централістична тенденція (кажу — слабенька, бо значіння цього моменту не треба перецінювати, і поруч нього стояло змагання кожного князя відокремити свою волость і вибитись з під впливу київського князя).

Сильний був зв'язок релігійно-культурний. Володимир запровадив в своїй державі нову віру й доложив рук, аби можливо її розпросторити; разом з релігією розпросторювалась візантійська культура. І та віра й та культура на цілій просторони Володимирової держави опирались тільки на авторитеті Володимира, потім — на його династії, і прихильники їх тим самим мусіли бути прихильниками династії, оборонцями, проповідниками її прав і значіння, як се було в християнстві в державі Константина і повторялось потім в різних варварських державах, де розповсюдження християнства ішло з гори, від правительства. Чи мало правительство на меті перенести на Русь і те релігійне освященне власти, яке було в Візантії? Се тяжше припустити, бо для такої програми треба було занадто близького знатя візантійських відносин. В кождім разі пересадити на Русь ці погляди в значнійшій мірі не удалося.

Не треба легковажити й впливу того нового права, яке втворювалося тепер із звичайового (головно руського, полянського) через приладженне його до нових державних вимог (справа вир за Володимира). Змодифіковане відповідно до державної практики звичайове право потім протягом віків популярнується династією й дружиною в землях Володимирової держави й стає підвалиною місцевих прав і практик: ми зустрічаємо пізніше постанови київських князів в північних кодексах Руської Правди, і ще пізніше одні й тіж правні норми повторяють ся в місцевих правних пам'ятках різних земель, що колись належали до Руської держави, а давно вже стратили зв'язь між собою.

Се все одначе були зв'язки більш моральні, культурні. Вони не в силі були удержати Володимирову державу в формі міцно сконсолідованого політичного тіла, але жили, відчували ся, мали свій вплив, і їх не можна легковажити. А в їх еволюції епохальне значіння має князювання Володимира.

Дід Володимира наложив головою як звичайний Raubritter за свої „примучування“ в Деревській землі, „б'яшегь бо яко волкъ въсхищяя и грабя“, як кажуть про нього Деревляне

¹⁾ Похвала — Чтенія с. 15 і 21, Іпат. с. 91.

в літописній легенді¹⁾. Батько Володимира загинув, як лицар авантюрист в далекому поході, зіставивши пам'ять відірваного від ґрунту воївника-волоцюги. Володимир умирає в своїй столиці, й довідавши ся про його смерть, люде „сидюша ся бещисла и плакаша ся по немь — бояре акы заступника земли ихъ, убожни акы заступника и кормителя“²⁾. В сих трох моментах відбиваєть ся еволюція Руської держави в X в. За князями-воївниками, що збивали свою державу силоміць, самими ударами свого кулака, прийшов князь, що заходив ся коло того, аби під своєю будовою підложити якісь культурні фундаменти. В тім політичне значінне діяльності Володимира і його право на імя Великого.

В книжній літературі зістала ся про Володимира традиція головню як про апостола християнства, та пам'ять про його християнські чесноти. Джерела свої й чужі сходять ся на тім погляді, що той колись розпустний поганець в високій мірі був перейнятий духом християнства, як релігії любови й милосердя. Почавши від Тітмара, що опираєть ся, правдоподібно, на руській опінії, принесеній в Німечину воєнками, які ходили з Болеславом на Київ, і до літописної повісти або до Похвали Якова всі сі старші джерела підносять сю сторону характеру Володимира³⁾. На рахунок сієї чесноти йдуть і ті прири Володимира, котрих глибоше політичне значінне пробував я вище виказати. „Кто исповѣсть многыя твоя мощныя милостыни и дивныя щедроты, яже къ убогимъ творяше, къ сирымъ же и болящимъ“, кличе Іларіон, додаючи — що ті „щедроты и милостыня до нынѣ въ челоувѣцѣхъ поминаемы суть“. Літописна повість ближше знайомить нас із сими переказами „въ челоувѣцѣхъ“. Володимир, каже вона, казав усім старцям і убогим приходити на княжий двір і брати собі всякі потрібні припаси й гроші, але що хорі й каліки не могли самі приходити на княжий двір, то він звелів возити возами всякий припас: хлїб, мясо, рибу, всяку городину, мед і квас в бочках і питати, де є хорі й убогі, що не можуть ходити, та давати їм усе потрібне. Що дня, чи при князю, чи без нього, уряджував ся пир на дворі, в „гридниці“ для „бояр, гридей, соцьких, десяцьких і нарочитих мужів“, і не жаловано там нічого. Трапило ся раз, що дружина на підпитку почала відказувати

¹⁾ Іпат. с. 35. ²⁾ Іпат. с. 90.

³⁾ Тітмар VIII. 52, Іларіон — Чтенія кнївські II с. 56—7, Похвала Якова *ibid.* с. 21—2 і 15, Іпат. с. 86—7.

на князя: „зло есть нашимъ главамъ, да (дав) намъ ести древными лжицами, а не серебряными“, і Володимир казав задоволити й сю забаганку, зробити срібні ложки, кажучи: „серебром і золотом не здобуду дружини, а з дружиною здобуду й золото й срібло: і дід і батько мій здобув з дружиною золото й срібло“. Як бачимо, літописна повість кладе тут особливий натиск на ласку Володимира до дружини — правдоподібно, се відгомін спеціально дружинної традиції.

При особливих нагодах, каже повість, споряжав Володимир пири для великої маси народу: на сьвято Спаса, на храм церкви в Василеві (виставленої на пам'ятку, як він виратовав ся від Печенігів), Володимир робив великий пир, скликав бояр, посадників і „старійшин“ з усіх міст „и люди многы“, частував і обдаровував їх: на пир готували 300 перевар меду, убогим роздавано 300 гривен срібла. Вісім день трівав сей празник, а по нїм безпосередно наступав на Пречисту храм у Києві — Десятинної церкви, й тут знову робив ся „празникъ свѣтель“ для „безчисленного множества народа“. „И тако по вся лѣта творяше“ Володимир.

Народня пам'ять ухопила найбільше сі Володимирові пири. В Володимировім циклі, що переховав ся тепер у народа великоросійського та (в фрагментах) білоруського, але веде свій початок очевидно, з полудня, центром все виступає двір Володимира і на ньому „почестний пир“. Коло сього центра групує той епос різні походи Володимирових „богатирів“, але в них сам Володимир відіграє зовсім пасивну роль: він тільки пирує, тим часом як його „богатири“ носять всякі праці для Руської землі. При всіх глибоких змінах, які ся билинна традиція перейшла на великоруськім ґрунті¹⁾, хто зна — чи не переховала ся в сім моменті реальна пам'ять про ті північні роки Володимирового князювання, коли він передо всім віддавав ся внутрішнім культурним справам своєї держави, зложивши воєнні справи на синів і бояр.

¹⁾ В сучасний стан сеї билинної традиції в науці може ввести праця Халанского Великорусскія былинны кievскаго цикла и цитована на с. 390 иньша література.

П Р И М І Т К И.

І. Палеолітичні нахідки на Україні й її пограниччях (див. с. 19).

Про київську нахідку на Подолі див. Хв. Вовка Передісторичні знахідки на Кирилівській улиці в Києві, дві статі (Матеріали до українсько-руської етнології т. I) і Магдаленське майстерство на Україні (про орнаментовані сікачі мамута) — Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. XLVI. В. Хвойко Каменний в'язь середняго Придніпровья — Труды XI археол. съезда т. I, його-ж репліка на статью Вовка про магдаленську культуру: Кієво-Кирилловская палеолитическая культура и культура эпохи Маделень (Археологическая летопись Южной Руси 1903, I — при перекладі статі Вовка). Коротші комунікати Хвойки, Волкова і Диниченка — L'Antropologie 1900, Bulletins de la Soc. d'Antrop., 1900, Записки одесского общ. т. XXIII. Про київські нахідки взагалі — Публичныя лекції по геології и історії Києва проф. Армашевського й Антоновича 1897 і протоколи XI з'їзда — Труды II с. 141—3. Невважаючи на велике заінтересованнє, збуджене київською нахідкою, і на те, що знайшла ся вона в такім науковім центрі як Київ, використані київські розкопки дуже лихо, і тому що до самих находок в богато непевного. Нема ані докладних ситуаційних плянів, ані дневників розкопок.

Про нову київську нахідку, над Дніпром же, але на другім кінці нинішнього Києва, коло т. зв. Протасового яра, — тільки коротеньке донесеннє в Київ. Старині 1903 кн. X. Про нахідки коло с. Селища подав звістку проф. Криштофович в рефераті на XI з'їзді російських природників, а докладніші відомости заповідає він в Ежегоднику по геології и минералогії Россії (див. К. Старина 1902, IV). Про нахідку в Гонцях — Труды III археологического съезда т. I, 1878, с. 147 і Уварова Археологія Россії, Каменний в'язь, 1881, I с. 104. Про нахідку в с. Шаповалівці — реферат Самоквасова в кн. Антропологическая выставка т. III, с. 338—9 (Извѣстія общества люб. естествозн., ан-

троп. и этнографіи т. XXXV). Про подільські — Уваровъ ор. с. с. 111 (в околиці Камінця) і Труды VI археологич. сѣзда I с. 95 (Студениця). Про катеринославську — К. Мельникъ Каталогъ коллекціи А. Н. Поль въ Екатеринославѣ т. I, 1893 с. 4 (Ковальська балка коло Кривого Рога, одначе деякі в річей тут зареєстрованих мусять належати до пізнійших часів, як полірована сокіра-молоток (N 82) і спис в слідах політури — N 83). Про вороніжську: Кельсієвъ — Палеолитическіе кухонные остатки въ с. Костенкахъ Ворон. у. (Древности-Труды моск. археол. общества т. IX, II). Д. Поляков, що розпочав тут досліди перед д. Кельсієвим, увижав сі нахідки неолітичними — Антропологическая поѣздка въ центральную и восточную Россію, Записки Академіи Наукъ XXXVII, I, але в археології признано сі нахідки за палеолітичні — див. Уварова ор. с., мапу при т. II, Армашевського ор. с. с. 25 й ин. Про новоросійську тільки коротенькі звістки в I т. Матеріалів до українсько рус. етнології і (трохи більша) — Археологич. лѣтопись Юж. Россіи 1899, с. 74. Про кримські Уваровъ ор. с. I с. 282, II с. 144, Древности моск. археол. общ. XII. 1 (статья Мережковского), Извѣстія географ. общества XVI. 2.

Крім сього в кілька нахідок ще менше певних або ще менше звістних; нпр. д. Самоквасов згадує ще про нахідку кістки мамута в слідах розбивання — Антропологическая выставка III с. 338; д. Бурачков уважає палеолітичними нахідки на Дніпрі коло порогів Старокогдацького і Ненасицецького (Объясненіе къ археологической картѣ Новороссійскихъ губерній — Древности-Труды московскаго археологическаго общества т. XII, I (1888, с. 6) і т. и.), але се все вимагає ближшої перевірки. В своїм рефераті про сьвітники бужського побережя М. Біляшевський в камянім знарядю, що знаходять ся в них, добачає також вироби палеолітичні і в раннього неоліту (Н. Біляшевській — Дюнныя стоянки на неолитической эпохи на берегахъ р. Зап. Буга въ среднемъ его теченіи — від Берестя до Володави).

2. Нахідки неоліта в Київі і Київщині (див. с. 24).

Пері неолітичні печери Київа — Антоновичъ Археологическія находки и раскопки въ Киевѣ и въ Киевской губерніи въ 1876 г. (Чтенія київські I), Антоновичъ и Армашевскій ор. с. 31—3, Уваровъ ор. с. 276, Труды IV сѣзда т. I. Про богаті, хоч і недбало використані нахідки Хвойки коло Кирилівської уд. — передо всім його власна публікація: Каменный вѣкъ средняго Подніпровья с. 754 і далі. Більше науково, але тільки на підставі уділених йому звісток і рисунків, студіює їх Вовк ор. с. (Матеріали I). Коротші замітки, але оперті на автопсії, вповні або в часті — Антоновичъ і Армашевскій ор. с. 29—30, Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. IX, Труды XI сѣзда II с. 141.

Про інші неолітичні гнізда в околицях Києва і по Дніпру — Археологическая карта Киевской губ. В. Антоновича, статі М. Біляшевського Первобытний человекъ на берегахъ р. Днѣпра вблизи Киева, в Київській Старині 1890, IV, Нѣсколько новыхъ стоянокъ — *ibid.* 1891, III, і Слѣды первобытнаго человека — Труды VIII съѣзда т. III, К. Мельник в Трудах IX съѣзда т. II і Каталогъ коллекціи Поля (таб. I — Вишеньки), Т. Кибальчич в Сборнику археолог. института т. III, Самоквасов в кн. Антропологическая выставка III (с. 339—400). Про незвичайно важні нахідки в околиці Трипілля — Хвойка ор. с., Вовк Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні (Матеріяли до укр.-рус. етн. VI), Знахідки в могилах біля Трипілля (*ib.* т. III), також іще Zaborowski Industrie égéenne ou prémycénienne sur le Dniestre et le Dnièpre (Bulletins et mem. de la Soc. d' Anthropologie, 1900). Комунікат про остатні нахідки (згаданий вище на ст. 37 нотка 2) вийшов сими днями також в Археол. лѣтоп. Ю. Р. 1903 ч. 6. Про нахідки в поріччю Тикича комунікати Доманицького в Археологическій лѣтописи Юж. Россіи 1899 (174), 1900 (148 і 165), 1901 (69) — вони досі не опубліковані; про інші розкопки далі Трипілля — сумарична згадка в рефераті Хвойка (Кам. вѣкъ с. 806—7), і комунікати — в Археол. лѣтоп. 1901 с. 184. Взагалі історія сих розкопок передмікенської культури служить одним з найбільше пророчистих свідощів неможливо нужденного стану археологічних дослідів в Росії й браку всякої наукової охорони для її археологічних пам'яток.

3. Похорони з фарбованими (червоними) скелетами (див. с. 29).

Нахідки на нашій території (з Кавказом і Кримом включно) аж до року 1898 досить повно зібрані й описані д. Спіциним в статі: Курганы съ окрашенными костяками (Труды отдѣлення рус. и слов. археологии т. IV, 1899). Нахідки пізнійших літ. див. в статях Бранденбурга, Кнауера, Еварницького в Трудах XI съѣзда, також іще: Ивѣстія XII съѣзда с. 128—9, 183—5, 190, Археологическая лѣтопись Южной Россіи 1899 р. с. 58, 116—7, 212, 1900 р. с. 8, 181, 1901 р. с. 91, 177.

Розвідки: комунікати з рефератів Антоновича в Трудах VIII съѣзда т. III с. 91—2, Трудах IX съѣзда т. II с. 108, Веселовського в Записках имп. археол. общ. 1901 (нова серія т. XII). Бобринській Курганы близъ Сѣблы I с. 58, II с. 59 і Отчетъ о раскопкахъ въ Черкас. и Канев. у. въ 1901 г. (Ивѣстія археол. комиссіи, IV). Кулаковскій Къ вопросу объ окрашенныхъ костякахъ — Труды XI съѣзда т. I (також автореферат відчиту на конгресі в Римі в Київ. Універс. нѣвѣстіяхъ 1903). Якимовичъ — Обь окрашенныхъ костякахъ, найденныхъ при археологическихъ раскопкахъ і О микроскопическомъ

строєніи молочныхъ зубовъ нижней челюсти человека каменнаго періода (Университетскія изв. кiev. 1900 кн. XII с. 302 і далі — в обох рефератах ішла мова про мікроскопійний дослід крашених костей). E. Krause Zur Frage von der Rothfärbung vorgeschichtlichen Skelletknochen — Globus т. 80, і Menschliche und Tier-Knochen mit rothen Flecken — Verhandl. d. Berlin. anthr. Ges. 1901. Knauer Menschliche Knochen mit rothen Flecken aus bessarabischen Gräbern (ib.). Вкінці реферат А. Соєні в кievськiм історичнiм товариствi, ще не вийшов — звiстний мині в газетних справоздань (Кievская Газета 1903 ч. 139).

Спостереження Антоновича, Спiцйна, Кулаковського й Кнауєра покiнчили в давнiйшiмi об'ясненнi фарбування: що небiжчики були хованi в червонiм убраннi, або що крашено відчищенi від м'яса кости небiжчика (се об'ясненнє повторив iще недавно Нiдерле — Человiчество въ доистор. времена с. 147—8). Антонович вказав на нахiдку скелета, у якого фарба лежала на глини, що закривала очі небiжчика; Кулаковскiй вказав на оден кримськiй похорон в кiстi, де земля не привалила небiжчикiв, і на них і на підстилцi видно було смугу насипаної червоної фарби. Спiцйив згадує анальоґічний факт, де кости скелета були зверху посипані фарбою, а зі споду були білі, і т. и. Природознавцi-хемики вказали, що кiсть прийняла фарбу тiльки довго по похоронi, не лише обґнивши, але й висохши.

Що до хронологiї сих похоронiв, то Веселовскiй пробував довести, що вони належать бронзовiй епосi, й камене зняряде в них мало лише ритуальне значiннє. Подiбне доводив Бранденбургi для похорону в нефарбованих (скорчених) скелетами (ор. с.). Але їх доводiв не можна прийняти: по перше, неправдоподiбно, щоб за коротку бронзову епоху лишилася така маса сих похоронiв, по друге — дуже неправдоподiбно, аби металiчна культура не зраджувала себе нiчим в такiй масi похоронiв в обстановою камiнної культури. Див. в сiй справi ще дискусiю в останнього археолоґічного з'iзда — Извiстiя XII създа с. 185—6.

4. Антрополоґічний тип камяного віка на Україні (див. с. 32).

Для антрополоґії нашого камяного віка досi зроблено дуже не багато: помiрiв мало, а й зробленi не зведенi й не системизованi. Назву важнiйше: Богданова О черепахъ каменнаго вiка, найденныхъ въ Россiи (Антропологическая выставка т. IV) и Quelle est la race la plus ancienne de la Russie Centrale (Congres internat. à Moscou т. I). Антонович О камяномъ вiкѣ въ Зап. Волини (l. c.). Talko-Hryncewicz Przyczynek do poznania swiata kurhanowego Ukrainy (Materiały antropologiczno-archeologiczne, IV) (тут одначе влученi до купи могили камяного віка з могилами переходового часу й початкiв металiчної культури). (На сiй статi операстъ ся Заборовскiй в цитованiй статейцi Industrie égéenne

що до антропології неолітичної й пізнійшої людности України). Менше цінні загальні, але голослові характеристики, які різні дослідники дають неолітичній людности, хоч би й на підставі автопсії: нпр. Бранденбургъ Объ аборигенахъ Кіевскаго края (с. 158) — про довгоголовість скорчених скелетів, Спицынъ Курганы съ окрашенными костяками (с. 80) — про довгоголовість фарбованих скелетів, Пулавскій Археологическія находки въ Подольской губ. (Труды XI съѣзда II с. 147) — про довгоголовість в тутешніх похоронах, і т. и. Наприклад, не перечу, що фарбовані скелети звичайно довгоголові, але звістні й виїмки — нпр. у Бобринського Курганы II с. 54 і 140 опублікований оден похорон, де фарбований скелет був короткоголовий — показчик 82,3. Отже такі загальні вислови не повинні робити ся, хоч я й признаю, що виїмки не збивають іще загальної характеристики неолітичної людности як довгоголової (тим більше, що похорони з фарбованими скелетами заходять і в часи металічної, чи переходової культури).

5. Мідь (див. с. 33).

Про мідяну техніку взагалі — Much Die Kupferzeit in Europa und ihr Verhältniss zur Kultur der Indogermanen, 2 вид. Єна 1893, для Угорщини — Pulszky Die Kupferzeit in Ungarn, 1884. Галицькі надійки вказані в сій праці Муха, і в Oesterreich-ung. Monarchie im Wort und Bild, угорсько-руські — у Муха і Пульського. З центральної України надійки (Мухови незвісні) — Ханенко Древности Придніпровья I с. 14 (тут видано 7 мідяних сокір різних форм, серп, спис і долото з Київщини, серп і спис з Катеринославщини, з-над Дніпрових порогів); Антоновичъ Археологическая карта Кіев. г. с. 77 (мідяна сокіра знайдена разом з бронзою); Сѣчинскій Археол. карта Подольск. губ. с. 45, 81, 97 (мідяні сокіри) (одначе на такі загальні згадки не все можна покласти ся). Звістка про мідяні ножі „серповидні“ і сокірки в Єлисаветградського пов. в Археологических извѣстіях 1895 с. 371. Далі — більшими гніздами мідь виступав в басейні Дона: розкопки й надійки в Задонського й Землянського пов. Воронізької губернії (с. Скорняківка і Скакун) — про них Сизовъ Скорняковскіе курганы Воронежской губ. — Древности моск. арх. общ. т. XIII, Спицынъ Обзорѣніе — Труды отд. слав. арх. т. I с. 134; річи (списи, сокіри, долота) в моск. історичнім музею (Показчик вид. 1893 р. с. 46—7 і 600, скакунівські надійки записані тут бронзовими). Особливо інтересні тутешні могили, де знайшли ся самі камяні і мідяні вироби.

Без сумніву, й серед інших колекцій „бронзових річей“ знайдеть ся чимало мідяних, тим більше що хемічного аналізу звичайно не робить ся, й мідяні предмети дуже часто в поміж бронзових не вилучають ся. Так в тім же виданню д. Ханенка одна таблиця має підпис:

предмети з міді й бронзи. В багатій публікації Штукенберга *Матеріали для вивчення мідного (бронзового) в'язка восточної половини Європейської Росії (Извѣстія Общества археологій, історій и етнографій при Казанському університетѣ, 1901 т. XVII)* також в суміш подані мідяні й бронзові річки. Не зроблено вкінці нічого для відрізнєння мідяних виробів старших від бронзи від пізніших.

Чутки про сліди давньої експлоатації мідяної руди у нас (Бурчкова *Объяснительная записка — Древности Моск. общ. с. 12, Ястребова Обзоръніе древностей Херсонской губ. с. 28, Нідерле с. 208*) до тепер не справджені, скільки знаю.

6. Погляди на бронзову культуру в східній Європі (див. с. 34).

Погляд, що бронзової культури в східній Європі не було, висловив уже Воцель в *Abhandlungen der böhmischen Gesellschaft der Wis., VI Folge т. III*, і не раз він повторяв ся потім в більш або менш категоричній формі, див. напр. *Kohn-Sadowski Die Handelsstrassen der Griechen und Römer durch das Flüßsgebiet der Oder, Weichsel, des Dnieper und Niemen с. XL—XLI, Самоквасовъ — Антропологическая выставка III с. 342—3, Бобринскій Кургань бливъ и. Смѣлы*. Найбільш авторитетний і рішучий заступником сього погляда вістаєть ся проф. Антонович; на жаль, його реферати в сій справі в київськїм історичнїм товаристві і на віленськїм з'їзді не надруковані, короткі резюме див. в *Чтеніях київ. істор. тов. т. V с. 4—5, Трудах IX з'їзда т. II протоколи с. 74—5* і справозданне в засідань в *Историческїм Обзорънію 1894 р.* В першїм із згаданих рефератів проф. Антонович уважав подніпрянську бронзу останками по ордах, що переходили наші краї — Гунах, Аварах, Уграх; в другім він виводить її з торговельних вносин, вазначаючи дороги сих останнїх; істнованне бронзової культури він признає тільки на заході нашої території (за лінією Смотрича і зах. Буга) і на Чорноморю. Іншїй авторитетний археолог проф. Анучїн (*Труди IX з'їзда т. II с. 75—6*), модифікуючи погляди проф. Антоновича, в ріжних застереженях признавав бронзову культуру в східній Європі, в тім розумінню, що в певні часи бронза уживала ся для всяких виробів більше ніж залізо, хоч би залізо й було відоме вже. Рішучим оборонцем української бронзової культури виступив проф. Нідерле — рос. вид. (*Человѣчество въ доистор. времена*) с. 326 і далі; але його доводи апріорні й гіпотетичні.

До вказаних в текстї находок і колекцій бронзи додатк опущене при складанню: Ханенко *Древности Поддѣпровья вип. I табл. X—XII, Труды VIII з'їзда т. IV с. 52.*

7. Похорони з конем і кам'яні баби (див. с. 41).

Значіння цих пам'яток й їх етнографічна приналежність вяснилася вже досить певно, але тільки в останніх літах. Дуже недавно що до похоронів з конем приймалося об'яснення проф. Антоновича, що бачив в них похорони слов'янські (Полян) — його Раскопки въ странѣ Древлянь, і численні реферати, напр. в Трудах VIII съѣзда IV с. 69. Одначе коли почали такі похорони викривати ся в більших масах по всім степовім чорноморським поясі, се мусіло таким об'ясненням рішучо захитати. Речником нового погляду виступив особливо пок. Бранденбургі, в рефераті „Какому племени могутъ быть приписаны тѣ изъ языческихъ могилъ Кіевской губ., въ которыхъ виѣсть съ покойниками погребены остовы убитыхъ лошадей“ — Труды X съѣзда т. I, дискусія там же т. III с. 67—8, і на XII з'їзді, в поводу реферата Геродцова: Погребеніе съ конемъ въ Европейской Россіи (Извѣстія XII съѣзда с. 30). Також Спицынъ Курганы кіевскихъ Торковъ и Берендѣевъ — Труды отд. слав. археологій т. IV, Ханенко Древности Приднѣпровья IV с. 12—14. В дискусіі на харківськѣм (XII) з'їзді справа етнографічної приналежності цих похоронів признана не ясною — так висловив ся навіть сам Бранденбургі. Треба додати лише — в деталях, то значить — не ясно, в яких саме часах сї похорони з'являють ся, до яких самих орд належать; але що маємо тут останки турецьких орд, не можна сумнівати ся. Також ясна справа північних могил сього типа — в полудневій Київщині; се могили Чорних Клобуків.

На призначення й приналежність кам'яних баб кинули світло відкриття в північній Монголії, зроблені в 1890-х рр. Уже Радлов у своїх *Alttürkische Inschriften* вказав на подібність кам'яних баб до старо-турецьких „балбалів“, намогильних статуй з VIII в., знайдених там, і висловив гадку, що саме слово „баба“ — се тільки змінене „балбал“. Се потвердило звістку, дану ще Рюйсброком, що кам'яні баби — намогильні пам'ятки Половців (*Recueil de voyages IV* с. 237). Новіші дослідні потверджують зв'язь їх з могилами кочовників; лишається лише докладнійше уставити їх хронологію і еволюцію типів. Див. Бранденбургъ Къ вопросу о каменныхъ бабахъ — Труды VIII съѣзда т. III; Кулаковскій Къ вопросу о каменныхъ бабахъ — *Археол. извѣстія*, 1898; Мустафинъ Каменные бабы (Проток туркестан. люб. археол., 1898). реферати — Трифильева *Археологич. экскурсія въ Купянскій у. и Веселовского* Новый типъ каменныхъ бабъ — *Извѣстія XII съѣзда* с. 157 і 221; Миллеръ *Археологическія изысканія въ окрестностяхъ Таганрога* — *Археолог. лѣтопись* 1903; Volkov et Miller *Les récentes fouilles près du Taganrog et les kamennaya baba* — *Bulletin et memoires de la Soc. d' Anthropologie*, 1903.

8. Антропологічний тип ранньої залізної культури на Україні (с. 41).

Звичайно говорять ся про тип скитський, чи „скитсько-сарматський“, але се понятє о стільки широке, елементи культури, що його характеризують, так широко розпросторені, в додатку похорони сих типів так часто комбінують ся в півнійшими в одніх могилах, що про характеристичний антропологічний тип їх при теперішнім стані антропологічних дослідів приходять ся говорити з дуже великою обережністю.

Перші певні наукові спостереження принесла статя Бера в Древностях Геродотовой Скиеин т. I, про черепи в Лугової могилі (повторена в ріжних примітках в Archiv für Anthropologie 1877, і в статі Богданова); Бер поміряв 5 черепів, було 3 широких і 2 довгих. Богданов у своїй розвідці О могилахъ скиѳосарматской эпохи въ Полтавской губернии и о краниологiи Скиѳовъ (Антропологическая выставка, III і потім в Quelle est la race) розпоряджав матеріалом в Посуля (аксютинецькі могили), себ то в території, що на ній погляд лежала далеко за границями Скитії; нічого дивного, що тут довгоголові рішучо переважають (10 довгоголових і 1 короткоголовий), навпаки — се факт дуже інтересний для розрізнення скитсько-сарматської культури від скитського народу; не зваживши на се, Богданов вивів хибно, що Скити були довгоголовою расою. Талько-Гринцевич в своїй праці Przyczynę do rozpoznania świata kurhanowego Ukrainy (Materiały antrop.-etnogr. IV) до скитської категорії зачислив 15 до 18 черепів з тих якими розпоряджав (в ріжних місцях праці подає їх ріжно), з них 6 довгих, 4 коротких, 2 середніх (75 до 77), але всі вони походять в полудневої часті Київської губернії (могили в під Холодного Яру й Рижанівки — див. с. 6), і в деяких з сих могил скитський тип не виражений досить сильно (додати-б можна дещо в II т. розкопок Бобринського — нпр. с. 224 й ин.). В кождім разі матеріал так малий і так мало характеристичний, що про короткоголову скитську расу не можна ще так категорично говорити, як говорять (нпр. Бобринській ор. с. III с. VII).

Про антропологічний тип турецьких могил (з конем) маємо ще дуже мало спостережень, бо й самий тип зрештою тільки недавно вияснив ся в своїй окремішности (в цитованій студії д. Талька-Гринцевича нпр. такі похорони втягнені між полянські — с. 6). Див. Покровского О черепахъ кочевниковъ — Труды XI съѣзда II с. 151—2, пер. Древности Приднѣпровья Ханенка IV с. 12.

9. Індоевропейська правітчина (див. с. 43).

Вперше з важнійшими аргументами за європейську правітчину виступив Бенфей в 1869 р., в передмові до Wörterbuch der indogermanischen Grundsprache Фіка. Найбільш солідно уаргументовав теорію східноєвропейської правітчини Шрадер Sprachvergleichung und Urge-

schichte* с. 614 і далі і Reallexicon s. v. Urheimat der Indogermanen; він кладе її на границі Європи й Азії, в степових просторах коло середньої Волги. Його погляди поділяють, або зближують ся до них й інші численні учені, напр. Ed. Meyer Geschichte des Alterthums (I с. 514, II с. 40 squ.), Huxley The Aryan question and the prehistoric man — Nineteenth Century, 1890, S. Reinach L'origine des Aryens, 1892, F. Seiler Die Heimat der Indogermanen, 1894, A. Keane Ethnology, 1896, O. Bremer Ethnographie der germanischen Stamme (Grundriss der german. Philologie, hrsg. von Paul, III²), Θ. Копцевъ — Матеріали къ вопросу о первоначальной родмѣ и первобытномъ родствѣ индоевропейскаго и финноугорскаго племени — Журналъ М. Н. Пр. 1886, VIII—IX и статі в Ausland 1890 і 1891 (посуває границю на північний схід, на фінське пограниччє), F. Ratzel Ursprung und die Wanderungen der Völker (Berichte der Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig, phil.-hist. Cl. т. 50 і 52, 1898 і 1900 — тільки розширяє сю правітчину безмірно в усі боки, вимагаючи простору) de Michaelis L'origine degli Indo-Europei, 1903 (між Дунаєм і Дніпром) і т. и.

Інші, приймаючи європейську правітчину, уміщували її инакше — в центральній Європі як P. Kretschmer Einleitung in die Geschichte der Griechischen Sprache, 1896. В центральній і східній як Cuno Forschungen im Gebiete der alten Völkerkunde, 1871. В землях середнього Дунаю як Tomaschek Kritik der ältesten Nachrichten über scythischen Norden. В Німеччині як Geiger Zur Entwicklungsgeschichte der Menschheit, 1871 або недавно M. Much Die Heimat der Indogermanen, 1902 (північна Німеччина в Данією й південною Швецією) та Kossina Die indogermanische Frage archäologisch beantwortet (Zeitschrift für Ethnologie, 1902). На балтійськiм побережжю як H. Hirt Die Urheimat der Indogermanen (Indogermanische Forschungen, 1892) і деь там же L. Niederle O původu Slovanů, 1890 (на півночі, в сусідстві Балтійського моря). В південній Скандинавії як Penka Origines ariacae, 1883, Die Herkunft der Arier, 1886*). Навіть на британських островах (тоді ще мовляв злучених в Данією й Скандинавією) як de Lapouge L'Arien 1899.

*) Пенка, як перед ним Пеше (Pöschke — Die Arier, 1888), пробував означити правітчину з антропологічного погляду: де могла виворити ся біла раса; Пеше вказував на пинські болота і уважав сю білу расу альбіносами, Пенка виводить її з впливу вохкого і зимного клімату центральної й західної Європи, і звідти раса ся (біла і довгоголова) мала перейти в Скандинавію (Die Entstehung der arischen Rasse — Ausland, 1891).

З противників назву М. Мілера *Biographies of words and the home of the Aryas*, 1888, *Three lectures on the science of language*, 1889, van den Gheyn *L'origine européenne des Aryas*, 1889, Schmidt *Die Urheimath der Indogermanen*, 1890, Bradke *Über Methode und Ergebnisse der arischen Altertumswissenschaft*, 1890. Згадаю ще працю Уйфальві (*Ujfalvy Ch. Les Aryens au nord et au sud de l' Hindou-Kouch*, 1896): студіюючи залюднення сієї гіпотетичної азійської правітчини, він приходить до виводу, що вона не могла бути в дійсности правітчиною Індоевропейців (реюме про правітчину с. 431). Див. до сього ще G. Capus *Les migrations ethniques en Asie Centrale au point de vue géographique* (*Anthropologie* 1894).

10. Готи і Венеди на Балтійським побережжю (див. с. 53).

У Птолемея Готи сидять не при морі, а подальше, над морем же сидять Венеди. Се представленне поправляють ріжними способами і в ріжних мотивів. З одного боку відсувають Венедів від побережа, даючи місце Aesti-ям, з другого боку посувають над море готські осади. Згадка Пітеаса про Готів над морем (у Плівія XXXVII § 35 — *Gutones*) перестала бути аргументом, від коли Міленгоф поправив її на *Teutones* (*Deutsche Altertumskunde* I с. 479). Деякі історики (от нпр. *Wietersheim-Dahn Geschichte der Völkerwanderung* I с. 145) мотивували уміщення Готів над морем тим, що вони пізнійше показують обізнання в морем; але в дійсности вони показують зовсім противне. Недавно Браун (*Разысканія* с. 29, пор. 331) містив Готів над морем, опираючи ся на оповіданню Йордана (гл. 3) — джерелі також, розумієть ся, певним (сам Б. бачить в ній недокладности). Див. іще *Holz Völkertafel* с. 52. Аргументи contra див. нпр. у Бремера *op.* с. с. 826; він вказує на Тацита, але для Брауна нпр. Тацит і Птолемей говорять про ріжні стадії в міграції Готів.

Міленгоф відсував від моря Венедів, думаючи, що вони опинили ся у Птолемея на північ від Готів тому тільки, бо забракло їм місця на сході. Таку гадку мали й инші, напр. *Реслер Zeitpunkt der Slavischen Ansiedlung* с. 80, Браун *op.* с. 29 (але відкикує потім), й ин. Але аргумент Міленгофа відпаде при погляді хоч би на долучену до його-ж книги мапу Птолемеєвої Сарматії. Браун, відступаючи від сього погляда, для погодження Птолемея зі звісткою Тацита робить инше припущення — що Венеди означают і Словян і Литву (с. 334), але сей здогад, поділюваний і иншими (нпр. *Нідерле Starověké zprávy* с. 44) противить ся всій сумі наших відомостей, і викликав рішучу відправу.

Дуже важним для історії колонізації було піднесене лінгвістичні спостереження, що в найдавніші часи Фіни стикали ся (десь значить коло Балтійського моря) з готськими й литовськими народами і аж піз-

нійше, по розділі на свої головні галузі — західню й східню, стріли ся в Слов'янами. Готські елементи в фінській мові признають ся старшими від готської мови Ульфїли, значить належать до часів перед готською міграцією, і тоді готська й литовська кольонізація мала-б іти влином між фінською й слов'янською, відрізуючи Слов'ян від моря. Див. цитовані праці Томсена, Доннера, *Aspelin La Rosomonogum gens et le Ruotsi*. Одначе ці спостереження треба-б ще докладнійше й рїжностороннійше перевірити й освїтити, щоб на їх основі реконструувати кольонізаційні відносини перед великою міграцією.

II. Слов'янська правітчина (див. с. 56).

Прийняте тепер означення слов'янської правітчини в головнім стрічасно вже у Суровцького (*Śledzenie początku narodów słowiańskich — (Dziela вид. Туровського с. 382)*) і потім у Шафарика *Slov. starožit. I, 10 § 1*. Численних новіших праць, що стоять на сїм становищу, не буду вчисляти, а згадаю про їх відмінн. Відмінн сї в поодиноких поглядах головно такі: деякі на сході праслов'янську територію протягають в район верхньої Волги й Дону, иньші, розширяючи праслов'янську територію на північний схід, ограничують на полудневім заході, віддаючи басейн Дона чужеродцям; деякі протягають слов'янські границі далі на захід — на вододіл Висли й Одера, або й до самого Одера. Одначе від розширення на схід повздержують неслов'янські хорографічні елементи, хоч можливість такого розширення не можна категорично заперечити. Західню границю ставить виразно Птолемей. Недавно висловлений здогад (Нідерле *Starověké zpravy с. 69, Sl. Starož. I с. 30*), що слов'янські осади над Дніпром могли сягати до моря, опирають ся на вповні довільних здогадах.

Не уважаю потрібним застановлятись на иньших, ненаукових і фантастичних розширеннях слов'янської території в рїжних теоріях, що уважали Слов'ян тубильцями в Германії, на Балканах і т. и. Підставою для них служила тотожність або подібність імен; таким чином до Слов'ян зачисляли ся нпр. Венети італійські й арморіцькі; за тим ішло накручування на слов'янське рїжних чужих імен, на пр. Свевів = Свенів на Слов'ян, і Семнонів на *Ziemian* і т. и. Проби — підперти сї теорії далеко ранішого слов'янського розселення на заході і полудневім заході археологічними доказами, як то подибуємо особливо у чеських археологів, не мають значіння, бо сї докази самі потрібують доказів; див. нпр. працю Нідерле, рос. вид. — *Человѣчество с. 320 і далі, 418 і далі*, й мою рецензію в *Записках т. XXVI, йогож О времени переселения Славянъ съ сѣвера Карпатскихъ горъ въ Венгрію — Труды XI сѣзда т. II. Огляд сих теорій і їх літератури див. зрештою у Крека² с. 313—6, огляд новіших праць сього напрямку — *Записки Наук. Тов.**

ін. Шевченка т. LIII і XV, Наук. хроніка. З новітших праць цього напрямку до нашої історії ближче належать: численні студії нашого земляка Ом. Партицького, зведені в його „Старинній історії Галичини“, т. I, 1894, Саюквасова — Исслѣдованія по історіи русскаго права, I—II (1896—7), Филевича Історія древней Руси, т. I, 1896 (про них Записки т. V і XVIII).

12. Грецькі кольонії північного берега Чорного моря (ст. 65).

Грецькі оселі північного берега Чорного моря мають велику літературу, в котрій вичислимо тільки дещо важніше або новітше.

Загальніше: монографія Бека в II т. *Corpus inscriptionum Graecarum* (розд. XI), Koehler *Gesammelte Schriften* I—II, 1850, Уваровъ Исслѣдованія о древностяхъ южной Россіи, 1851 (теж по французьки 1855), Кене Описаніє музеума кн. В. Кочубея I—II (теж по французьки 1857), E. Muralt *Les colonies de la côte nord-ouest de la mer Noire depuis le Danube jusqu' au Boug* — *Memoires de la société d'archéologie de St. Petersbourg*, II. Беккеръ Берегъ Повта Евксинскаго отъ Истра до Борисѡена — *Записки одеські т. III*, Forbiger *Lehrbuch der alten Geographie* (вид. 2, 1877), Thirion *De civitatibus quae a Graecis in Chersoneso Thaurica conditae fuerunt*, 1884, Bürchner, *Die Besiedelung der Küsten des Schwarzen Meeres durch die Milesier*, 1884, G. Herzberg *Kurze Geschichte der altgriech. Colonisation*, 1892 (Gütersloh), Ростовцевъ Римскіе гарнизоны на Таврическомъ полуостровѣ — *Ж. М. Н. П.* 1900, III, Mommsen *Römische Geschichte* т. V гл. VII, E. Meyer *Geschichte Alterthums* II § 286—9, 419, Толстой і Кондаковъ Русскія древности т. I, Müller *Handbuch der Alterthumswissenschaft* т. III.

Спеціально. — Для Тіри: Беккера Гражданскій бытъ Тиритовъ, 1849, Брунъ Черноморье т. I, фонъ-Штернъ О послѣднихъ раскопкахъ въ Аккерманѣ (Записки од. XXIII — внясанє справу місця давньої Тіри), Кочубинскій Тура (Турасъ) · Бѣлгородъ-Аккерманъ и его новая лапидарная надпись отъ 1454 г. (*ibid.*).

Для Ольбії — Латшевъ Исслѣдованія объ історіи и государственномъ строѣ Ольвіи, 1887. Про новітші вихідки і розкопки окрім Огчетів (як више) ще фон-Штерн в протоколах одеського іст. тов. — *Записки од. т. XXII*, і Фармаковскій в *Извѣстіях археологической комиссіи*, вип. III і VIII (Раскопки некрополя Ольвіи въ 1901 г.), *Кіев. Стар.* 1903, XI.

Для Херсонеса: Кене Исслѣдованія объ історіи и древностяхъ Херсониса Тавр., 1848. Becker *Die Herakleotische Halbinsel*, 1856, Rambaud *L'empire grec au X siècle* — Constantin Porphyrogénète, 1870, ескурсе про Херсонес с. 484 і далі. Брунъ Черноморье т. I. Мансветовъ — *Историческое описаніє древняго Херсониса*, 1872. Латы-

шевъ — Эпиграфическія данныя о государственномъ устройствѣ Херсониса Таврич. Ж. М. Н. Н. 1884, VI. Толстой і Кондаковъ Русскія древности т. IV. Статї Мальберга і Оршнікова про розкопки 1888 і 1889 р. в Матеріалахъ по археол. Россіи N 7. Бергъе Делегардъ Надпись времени императора Зенона, въ связи съ отрывками изъ исторіи Херсонеса — Записки одесского історичного товариства т. XVI і йогож Раскопки Херсониса, 1893 (Матеріалы по археології Россіи изд. археол. ком. N. 12). Schneidewirth Zur Geschichte von Cherson (Sebastopol) in Taugien, Берлін, 1897. Селивановъ О Херсонесѣ Таврическомъ, Од. 1898. Латышевъ Надпись о постройкѣ Херсонесской стѣны 1901 (Извѣстія археол. ком. I). Троицкій Древнѣйшій храмъ въ Херсонесѣ — Извѣстія XII сѣзда, 1902. Про місце Херсонеса дрібні замітки фон-Штерна в Запискахъ одескихъ т. XIX і XXII. Sprawozdania z nowszych rozkopok Kostejuško-Waluzhynicza в Извѣстіяхъ археол. ком. (вып. I—IV, з рр. 1899—1901).

Для Пантикапея і Боспорського царства: Спасскій Босфоръ Киммерійскій, 1846, Ашикъ Воспорское царство, 1847, Antiquités du Bosphore Cimmérien, 1854, Григорьевъ в збірнику Россія и Азія, Оршніковъ Босфоръ Киммерійскій въ эпоху Спартокидовъ 1884, монографія Латышева на вступі II т. Inscriptiones (1890), Мельниковъ - Разведенковъ Воспоръ Киммерійскій въ эпоху Спартокидовъ, 1896 (Сборникъ для изученія мѣстностей и племенъ Кавказа т. XXI). Кулаковскій къ исторіи Боспора Киммерійскаго въ концѣ VI в. — Византійскій временникъ 1896. Про новіші систематичні розкопки старого міста справозданія (з р. 1899—1901) Думберга і Шкорпила в Извѣстіяхъ археол. ком. I—VII.

Для Тамани спеціально: Герцъ Археологическая топографія Таманскаго полуострова і Историческій обзоръ археолог. изслѣдованій на Таман. пол. — Собр. соч. т. I і II, 1898. Забѣлинъ Объясненіе Страбоновыхъ свидѣтельствъ о мѣстностяхъ Воспора Ким. — Труды III археол. з'їзда т. II. Панацовний Стародавні грецькі кольонії боспорські в межах теп. Кубанської области — Записки Н. товариства і Шевченка т. II. Сысоевъ Краткій археол. очеркъ Кубанской области и Черноморской губ. — Кубанскій сборникъ IV, 1897. Веселовскій Курганы Кубанской обл. въ період. рим. владычества — Извѣстія XII сѣзда с. 159—161.

Для Танаіса — Леонтев в Прописяхъ т. IV, Отчеты археол. ком. в 1870—1 р.

Епіграфічний матеріал зібрав Латышев в Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini, I, II і IV, 1885—1901, додатки: Греческія и латинскія надписи, найденныя въ 1889—91 г., теж в 1892—4 р. і 1895—8 (в Матеріалахъ по археології Россіи 1892, 1894 і 1899 — вийшли по части в т. IV). Греческія и латин. надписи, найденныя

въ Южной Россіи въ 1901 году. — Извѣстія археолог. ком., IV. Сборникъ греческихъ надписей христіанскихъ временъ, 1896. Тексты греческихъ авторівъ для нашего побережа зібрані у Латішева Извѣстія древнихъ писателей о Скиѣи и Кавказѣ (вийшло три випуски). Нумізмати́чний матеріалъ найповнѣйше зібраний у Бурачкова Общій каталогъ монетъ, принадлежащихъ эллинскимъ колоніямъ на сѣверномъ берегу Чернаго моря, 1884, новѣйше — Подшиваловъ Монеты царей Босфора киберійскаго в Запискахъ одесскаго історичнаго товариства т. XV. В тихже Запискахъ ввагалі містять ся маса дрібнихъ розвідокъ і матеріалівъ до історіі греческихъ кольовій нашего побережа; теж і в трудахъ VI археол. в'іада. Справоздання з находокъ в Отчетахъ археолог. комиссіи. Дрібнѣйша бібліографія для Крима див. в показчику Маркевича Таури́са, I—II, для кавказького побережа — в давнѣйшій праці Міансарова *Bibliographia caucasica et transcaucasica*, 1874.

13. Література понтийської торгівлі Греків (див. с. 75).

Про понтийську торгівлю ввагалі окрім цитованихъ статей фон-Штерна (див. с. 65 і 77) ще коротка студія Прелера *Ueber die Bedeutung des Schwarzen Meeres für den Handel und Verkehr der alten Welt — Ausgewählte Aufsätze, herausg. von Köhler*, 1864. Спеціально про рибний промисел: Köhler *Τάριχος* ou recherches sur l'histoire et sur les antiquités des pêcheries de la Russie méridionale (*Nouveaux mémoires de l' Acad. de St. Petersbourg*, VI s. v. I), теж Bonnel *Beiträge zur Alterthumskunde Russlands* I с. 97—9, де вказана і новѣйша література. Про хлібну торгівлю — многословна розвідка G. Perrot *La commerce des céréales en Attique au IV siècle avant notre ère — Athènes et le royaume du Bosphore Cimmérien*, *Revue historique* 1877, IV, Мищенко Торговля сношенія Аѣнської республіки съ царями Босфора — київські Университ. Извѣстія, 1878, теж у Латішева Ольвія гл. I.

Чорноморської торгівлі дотикаеть ся почасти звісна праця Садовского *Drogi handlowe*, звичайно в німецькімъ перекладі Кона: *Die Handelsstrassen der Griechen und Römer durch das Flussgebiet der Oder, Weichsel, des Dniepr und Niemen an die Gestade des Baltischen Meeres* (1877), але ся книжка ввагалі нявша своєї репутаціі, нає богато довільностей і баламуцтв. Спеціально звісна находка коло Шубина в Зах. Пруссіі ніби то ольбійськихъ монетъ, що давала підвалину до виводівъ про торговельні зносини Ольбії в Балтійськимъ побережемъ, тратить своє значінне супроти новѣйшихъ означень тихъ монетъ, — що то монети не ольбійські, а атецькі — див. Lissauer *Die prähistorische Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*, 1887, с. 57 і 73.

14. Література Геродотової Скитії (див. с. 79).

Об'яснення Геродотових звісток про Скитію і взагалі скитське питання має цілу літературу; назвемо лише важніше або новіше: Zeuss Die Deutschen und die Nachbarstämme (1837). Ukert Geographie der Griechen und Römer, III. 2 — Skythien (1846). Wheeler The geography of Herodotus, 1854. Neumann Die Hellenen in Skythenlande (1855). Древности Геродотовой Скитіи, т. I і II, 1865 і 1873. Заб'ялннъ Історія русскої живни I, 1876. Fligier Zur Skythenfrage, 1878 (Mitth. Anthropol. ges. in Wien) Брушъ — в збірнику Чорноморьє I—II (1879—1880). Rob. Müller Die geographische Tafel nach den Angaben Herodot's mit Berücks. seiner Vorgänger, 1881 (Reichenberg, Jahresbericht). Bonnell Beiträge zur Alterthumskunde Russlands, I (1882). Genest Osteuropäische Verhältnisse bei Herodot, 1883 (Programm d. Gymn., Quedlinburg). Sayce The ancient Empires of the East. Herodotos I—III, 1883 (проти його скептичних поглядів виступив Ф. Мищенко в статті: Быль ли Геродотъ въ предѣлахъ Южной Россіи, К. Старина 1886, VI, и Не въ мѣру строгій судъ надъ Геродотомъ — передр. при II т. його перекладу Геродота). Самоквасовъ Історія русскаго права вид. 1884, II (в вид. 1888 р. т. I). Mair Das Land der Skythen bei Herodot (Saaz, 1885). Лаппо-Данилевскій Скитскія древности, 1887 (Записки петерб. археологич. общества т. IV). Миллеръ — Осетинскіе этюды т. III (екскурс II). Tomaschek Kritik der ältesten Nachrichten über den Skythischen Norden — Sitzungsberichte der Wiener Ak. т. 115 і 117. Fressl Die Skythen-Saken, die Urvater der Germanen, A. Hauvette Géographie d' Hérodote (Revue de phil., 1889). Толстой і Кондаковъ Русскія древности т. II (1889). Krauth Das Skythenland nach Herodotos (Neue Jahrbücher für Phil., 1890, I), і Die Sieben Flüsse Skythiens nach Herodots Bericht, 1894 (Erfurt, Festschrift). Мищенко — крім згаданого статі в Ж. М. Н. II. 1896 кн. V і XII, Филолог. Обзоръни 1898 і дальші. Prášek Herodot a pravlast Slovanů (Čes. Museum, 1901). Браунъ Разысканія (екскурс, с. 228 і далі, особливо широко про Террос — він кладе його на верхівях р. Молочної). В нашії літературі про Скитів написав багато неб. О. Партицький, але в „словянського“ становища (Велика Словянська держава перед двома тисячами літ, 1889, Старинна історія Галичини, 1894).

15. Національність Скитів (див. с. 85).

Вчисляти різні погляди на національність Скитів було-б дуже довго — і безплідно. Давнійше росповсюднений погляд на Скитів як на Туранців, що заступали напр. Нібур, Бек, Найман (головна праця сього напрямку), скритикував Шіфнер в *Mélanges asiatiques* петерб. академії 1856 т. II і Всеволод Мілер Осетинскіе этюды т. III. Мішановою люди-

стю уважали Скитів Фр. Мілер, Вамбері, Мищенко, Латішев і сам Всеволод Мілер по часті. Іранський початок Скитів докладно доводив вже Цайс — *Die Deutschen und die Nachbarstämme* с. 285 sq., головню етнологічними подібностями. Лінгвістичний зв'язок Скитів з Іранцями доведений був докладно працею Міленгофа *Über Herkunft und Sprache der pontischen Skythen und Sarmaten* — *Monatsberichte der Berliner Akademie* 1866 (передруковано з додатками в т. III його *Deutsche Altertumskunde*, виказ іранських слів див. на с. 122). Дальшим важним придбаннем для своєї справи були праці московського професора Вс. Мілера, що виходив з спеціальних студій над Осетинами, — Осетинські этюди т. III, 1887, Епиграфические слѣды иранства на югѣ Россіи *Журналъ Мин. Нар. Просв.* 1886, IX (в скороченню увійшла в *Осет. эт.*) і йогож етнологічна студія: Черты старинны въ преданіяхъ и бытѣ Осетинъ *ibid.* 1882, VIII; сам Мілер одначе уважає Іранцями напевно тільки Сарматів і західніх, оселих Скитів, а східніх, кочових відділяє від них, хоч всі докази їх урало-алтайства признає нестійними. Факти в історії культури і штуки, що в кождім разі вказують на тісні зв'язки скитсько-сарматської людности з Іранцями передньої Азії, піднесено в згаданій праці Толстого і Кондакова т. II. Далі мушу згадати цитовану вже вище розвідку Томашка *Kritik der ältesten Nachrichten ü. Skytischen Norden* і йогож статю в *Ausland*, 1883 ч. 36 та *Soltau Zur Erklärung der Sprache der Skythen*, Berlin, 1887.

16. Румунське питання (див. с. 110).

Теорія балканського походження волоської народности появилася ще в минулів віці, а новійшу, наукову форму ї аргументацію дав її Реслер в своїх славних *Rumänische Studien*, 1871; ще змодифікована ї обережнійше переведена Томашком — в *Zeitschrift für österreich. Gymn.* 1877, вона має ї досі значну вагу в науці, а в політичних мотивів піддержують її особливо угорські учені. Питання зійшло на дражливу точку: чи Румуни автохтони в Семигороді, чи півнійші кольтоністи, і супроти нижньої національної угорсько-румунської боротьби в Семигороді набрало політичного значіння. Се впливає ї на напрям румунських дослідів, що більше або меньше сильно акцентують неперервану румунську кольтонізацію в Семигороді. З чужосторонніх учених горячо боронить сього погляду Чех Ніч. З літератури останніх десятиліть назву: *Jung Romer und Romanen in den Donauländern*, 1877. *Biedermann Die Romanen und ihre Verbreitung in Oesterreich*, 1877. *Hurmuzaki Fragmente zur Geschichte der Rumänen*, 1878. *Miklosich Über die Wanderungen der Rumunen*, 1897 (*Denkschrift d. Wien. Ak.* т. XXX). *Pić Über Abstammung der Rumänen*, 1880 і *Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage*, 1886. Гротъ *Moravia і Madjary*, 1881. *Васильевскій Со-*

вѣты и рассказы византийського боярина XI в., Ж. М. Н. П. 1881, VII с. 148 і далі (тут тексти в *Cesaumeni Strategicon* з коментарем — текст виданий особно під сим титулом 1896 р.). Hunfalvy *Die Rumänen und ihre Ansprüche*, 1883. Xénopol *Une énigme historique — Les Roumains au moyen-âge*, 1885, йогож критика Реслерової теорії *Teoria lui Rössler* і курс історії — *Istoria Romanilor*, I, 1888, *Histoire des Roumains* т. I, 1896, Paris. Traugott Tamm *Über Ursprung der Rumänen*, 1891. B. Petriceicu-Hasdeu *Die Geneologie der Balkanvölker — Rumänische Jahrbücher*, 1894. L. Réthy *Die italienische Herkunft der Rumänen — Ethn. Mittheil. aus Ungarn*, VI, 1897. R. Brienbrecher *Der gegenwärtige Stand der Frage über die Herkunft der Rumänen (Progr. d. evang. Gymnasiums in Hermanstadt)*, 1896). Georgesku *Originale etnice ale romanilor*, 1901 (*Revista lit. ai arta rom.*). Densusianu *Histoire de la langue romaine*, I, 1901, Paris. Jireček *Die Romanen in der Städten Dalmatiens*, 1902. Onciul *Rominii in Dacia Traiana*, 1902.

17. Слiди кельтизма (див. с. 113).

Про слiди кельтизма на пнiжнiм i середнiм Дунаю та в карпатських краях — див. Томашка рецензiю II т. Міленгофової *Deutsche Altertumskunde* в *Göttinger Gelehrten-Anzeigen*, 1880, с. 300. R. Much *Die Bastarnen* (як вище) і *Die Südmark der Germanen* (*Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache*, hrsg. von Sievers, т. XVII) с. 14 і далі. Браунъ *Разысканія* (с. 126 і далі). Веселовскій — *Извѣстія от. рус. языка* (14—5, 20). Погонинъ *Изъ исторіи слов. передвиженій* с. 96—7.

Томашек, Мух, Браун головно займають ся старими іменами (у Птолемея) — так крім вказаних кельтських імен на нижнiм Дунаю і Дністрі, вони вказують на племенні назви Таврисків і Анартів в карпатських краях (десь на полудневiм підгір'ю), Котинів в угорських Рудних горах, і деякі міста. Погонін шукає кельтських пiвiв в сучасній хорватії; деякі вказані ним паралелі дiсно iнтересні, але для декотрих можемо вказати словянські ще далеко сильнiйші (як Рона, Лiвец)*). Найбільше одначе iнтересна може бути проба об'яснити назву Галича як „память по Кельтах-Галятах, як безперечно заховалась вона в малоазійській Галатії і правдоподiбно — також в іспанській Галіції“. Браун (ор. с. 166—174) дає досить багато місця сiй справі. Справедливо відкидаючи виводи Галича з *sal (сiль), і з польського hála, гора, він одначе сам не годен знайти ніякого потвердження гіпотезі про походження Галича від Галятів. Галич мовляв руська форма Galatz (наш

*) Перемишльскій Вар він хибно звязує з польським Wiaga, не знаючи староруської форми його — Вягр.

Галац на Дунаю). Але наведені ним же паралелі — Галичі (Gács) в словацьких Карпатах промовляли б самі против такого об'яснення. Тому ак. Веселовський в своїй взагалі прихильній рецензії „Генеалогію“ Галича прийняв cum grano salis (с. 15).

18. Східно-германська колонізація і готська міграція (с. 115).

З величезної літератури вкажу лише де що. З давнішого: Zeuss Die Deutschen, sub vocibus. W. Bessel — монографія про Готів в енциклопедії Ерша і Грубера серія I т. 75. Pallmann Die Geschichte der Völkerwanderung, I—II, 1863—4. Wietersheim-Dahn op. с. т. I. Dahn Könige der Germanen, т. II і III, йогож Deutsche Geschichte т. I і Urgeschichte т. I. Далі — Müllenhof op. с. т. II. Н. Bradley The Goths from the earliest times to the end of the Gothic dominion in Spanien, 1888 (Льондон). R. Much Goten und Ingaevonen (Beiträge zur Gesch. der deutsch. Sprache XVII). O. Gutsche und W. Schulze Deutsche Geschichte von der Urzeit bis zu Karolingern, I, 1894. B. Rappaport Die Einfälle der Goten in das römische Reich bis auf Constantin, 1899. Браунъ Разысканія въ области гото-славянскихъ отношеній, I — Готы на Вислѣ, 1899. Bremer Ethnographie der Germanischen Stämme (Paul Grundriss III²). Теорія чорноморських Готів-Гетів вложена до актів. За те й досі ще є оборонці готської традиції (переказаної Йорданом), що Готи прийшли над Вислу з Скандинавії. Інтереснійша гадка, піднесена Брауном (op. с. 327—336), що Готи перед своєю міграцією на Чорноморє кілька століть були все в стадії міграції. Але се поки що не більше як гіпотеза.

19. Spali (див. с. 116).

Імя Спалів належить до дуже трудних історичних загадок. Шафарик (I. 15. 1) уважав їх за несловянське (скитське або чудське) племя, що жило коло Дону, хоч і признавав їх дійсну приналежність невідгаданою загадкою; він думав, що сей нарід був звістний Слов'янам, і з його імени виводив слово сполинь, исполнъ = гігант, подібно як з імени Аварів-Обрів виводять словянські назви обринъ = olbrzymu, або з Птоломейових Велтів велеть, велетень (по аналогії з німецьким Hünen = Гуни = велетні) (див. Крек² с. 252—3, недавно ще Веселовський в Извѣстіях рус. языка 1900, I). Гадку про несловянство Спалів приймають в різних відмінах й иньші, напр. Міленгоф, Крек (с. 252, 549), Раппорт op. с. 15, Погодинъ (Изъ исторіи с. 60). Знов же Цайс (с. 67) і за ним ряд пізніших учених, як Пальман (Geschichte der Völkerwanderun II с. 82), Реслер (Ueber d. Zeitpunkt der slavischen Ansiedlung — Sitzungsberichte dr Wien. Ak. т. 73 с. 77—8), Первольф (в Archiv für Sl. Phil. VIII. 12) й ин. звязували се імя з Σπέρσι Прокопія, бачучи

тут стару назву Словян, а Іловайський (Розысканія о началѣ Руси вид. 1882 с. 68) виводив навіть від них імя Полян.

Вперше імя Спалів знаходимо у Діодора: Παλος і Νάπης — сини Σκίθης-а стають патріархами народів Παλοи і Νάπαι. Отже Παλοи се частина скитського народу, ще до міграції його з-за Танаіса в Європу (II. 43). Звідти перейшли вони до Плінія, де виступають в подвійній формі: Inaraei — Spalaei і Naraei — Palaei та містять ся в околицях Танаіса (Міленгоф думає, що тут треба розуміти Яксарт — D. Altert. III с. 23 і 51). Spali Йордана мабуть були книжною ремінісценцією сих Палів — Спалів і годі в його оповіданню про них шукати якогось дійсного імени.

20. Rosomoni (див. с. 117).

З популярним толкованням Rosomonogum gens infida як Роксолянів, трудно згодити ся уже передовсім тому, що імя Роксолянів Йордан знає (с. 12), а тим часом в сїм місті ні оден кодекс не має нічого подібного до їх імени. Найправдоподібнішою вважаю гадку, що маємо тут назву зовсім легендарну, епічну (див. в покажчику Момзенового видання Йордана с. 164, також Grundriss der Germ. Phil. Пауля III² с. 683 (статья Сімонса, і особливо Jiriczek Heldensage с. 60 і далі), хоч ні одне з дотеперішніх толковань сеї назви як епічного призвища не прийняло ся в науці (від gosamo — червоність, як „руді, підступні“, hgausamuni „хоробрі“, й ин.). З иньших, історичних об'яснень згадаю, що Васілевський (Ж. М. Н. П. 1882, VII) зв'язував Розомонів з прикавказькими Оромусами Менаандра (Hist. gr. min. II с. 55) і Росмосоками Мойсея Каганкатоваца, кавказько-гунських народом. За сим толкованням пішов був і Веселовський (Ж. М. Н. П. 1889, VII), але тепер вирік ся сього толковання й вертає, очевидно, до Роксолянів (Извѣстія рус. яз. 1900, I). Їх стрічаємо також і у Погодіна Изъ исторіи с. 32. Аспелін (La Rosomonogum gens et le Ruotsi, 1884) уважав їх побалтійськими Германцями, зв'язуючи сю назву з Ruotsi — іменем Шведів у Финів. Грім (Geschichte d. deut. Sprache 948) й за ним иньші думали таки просто про Русь. Гайнцль (Sitzungsberichte d. Wien. Akad. т. 114) здогадуєть ся, що то міг бути якийсь словянський нарід і т. н.

21. Перша звістка про Готів на Чорноморю (див. с. 117).

Спартіан (Caracallus с. 10) каже: Gothi Gethae dicerentur, quos ille (Caracallus), dum ad orientem transit, tumultuariis praeliis devicerat. Я тримаю ся тут звичайного погляду, що сї Готи дійсно були Готи. Иньші, як нпр. Бессель в Енциклопедії Ерша і Грубера с. 99, Кувік О запискѣ готського топарха с. 24, Момзен (ор. с. с. 217) думали, що тут мова про Гетів = Даків. Звістку своєю Спартіан подає на поя-

сненне алістного жарту: Каракалю називали Maximus Geticus мов би з причини побіди над Готами, а в дійсності натякаючи, що Каракаля забив брата — Гету. Не маємо причини не вірити вразливій звістці Спартіана, що то були Готи, — бо Гети були б йому для толкування того прізвиська наручнійші. Новіші оцінки цього питання — Drexler Caracallas Zug nach dem Orient, 1880 (дисерт., Гале), с. 21; Rapport ор. с. с. 19 і далі.

Що до поділу Готів, то імена: Grutungī, Austrogoti, Teruingi, Visi відгадав Міленгоф у Требелія Поліона в поповнаних назвах біографії ціс. Клявдія (с. 6); по за тим є вони у Аміана, а імя Westgoti — у пізнійших письменників V—VI в. Про розселення готських племен на Чорноморю новіше — Рапппорт р. III, Loewe Die Krimgotenfrage (Paul u. Braune Beiträge. 1902).

21. Держава Германариха (див. с. 121).

Досі дуже мало зроблено для відповідного зрозуміння Йорданової легенди про Германарихову державу. Правда, ще Кепке (Koeperke Deutsche Forschungen с. 104 і далі), потім Бессель (I. с. с. 156—7) пробували відрізнити те що належить в сій легенді народній сазі і що — їх літературним перерібкам — Касіодору і Йордану. Реєстр народів вони уважали пізнішим літературним розвитком слів легенди, що Германарих підбив багато північних народів, виключали з цього тільки Герулів і Словян — Венедів, припускаючи, що про них могла згадувати і первісна сага. (Але такі згадки могли бути відгомонам простої боротьби Германариха з сими народами). На жаль сей здоровий, критичний погляд на Германарихову легенду, як і скептичні уваги Гріма (Die deutsche Heldensage с. 8), Шафарика (I. 18. 7), Пальмана (I с. 46 і далі) не знайшли дальшого розвитку в науці. Констатуючи недорічності в сій легенді, учені все ще не відважують ся попросити ся в Германариховою легендою і що найбільше — пробують її поправити ріжними поправками і штучними поясненнями; на таких ґрунті стоять напр. Вітерсгайм Geschichte der Völkerwand. II² с. 2 sq., Міленгоф Deutsche Altertumsk. II с. 73, Dahn Urgeschichte I с. 230, Кауфман Deutsche Geschichte I с. 102—3, Браунъ Разысканія с. 1 (але пор. замітку на с. 255 — що імя Чуди належить до часів з перед міграції Готів) й ин. Старання дослідників були звернені майже виключно на відшіфрованне того покрученого ряду підбитих народів. Уже Цайс (ор. с. 688 і далі) добачив назви Веси, Мери, Мордви й Черемисів в Йорданових Vasina, Merens, Impnicaris, і закінчення ens, ans толкував як готські паростки многого числа. Сею дорогою пішли й пізніші дослідники, приймаючи в значній частині його толкування та пробуючи поправити иньші імена цього ряду. Так Коскінен Tiudos in Aunxis толкував як Чудь на Aunus (Aunuksen-

маа), між Ладожським і Чудським озером, — толкування, прийняте й Міленгофом, але відкинене Снеллманом. Міленгоф (II с. 74 і далі) в *Goltescytha* бачив *Scuti* Адама Бреженського — словянську Чудь, в *Broncas* Пермь (Біармію, гот. *Bermans). В *Navego* колись бачили навіть Новгород.

На нову дорогу виводить толкування цього ряду Теодор Грінберг в своїй статі *Ermanariks Völker* (*Zeitschrift für deutsches Altertum*, т. 38, 1895). Він стоїть на тім становищу, що сей ряд, будиши уривком, чи цитатою з якоїсь пісні, містить не самі ймення, а й епітети. Свої об'яснення дає він більше для прикладу, і такий самий безпретенсійний характер має проба реставрації ритмічної цілоти сеї цитати:

scýthathiuodos ínaxungis
uasinobrocans mérens mórdens
ímniscáns rógastádzans
áthalà ubegénascolda,

що мало б значити: „Скитські народи, що їздять на возах, мешканців лук — Мерян і Мордвян (або й тут д. Г. готовий бачити епітети), мешканців рівнин — пустельників, народи обов'язані до військової помочи“. Зрештою саме толкування — річ другорядна, але основна ідея — звести більшість слів цього ряду до епічних імен, а цілий ряд — до поетичного уривка, дуже цінна.

Чи в своїм прототипі ся фраза вязала ся з Германарихом? Се можливо, але так само могла вона бути зв'язаною з ним доперва в літературній редакції Германарихової легенди.

22. „Дніпровий город“ Готів (див. с. 123).

Найбільш про „Дніпровий город“ говорить *Hervarsaga* (*Antiquités russes* I с. 196): *Hlōdh*, нешлюбний син короля Гейдрекка, що панував в Рейдготіі аж до *Harvadafjöll* (толкують: хорватських, або карпатських гір, вар. *havada* — стрімких), а столицею мав „Дніпровий город“, вимагає від його спадкоємця і сина Ангантира, аби віддав йому половину батьківщини; він жадає: (половину) того великого ліса, що зветь ся *Mug-kividr* (темний ліс), ту св'яту могилу, що лежить при шляху (варіант: в Готських краях) (тут розуміють печерські могили, або Аскольдову), ту гарну скалу в Дніпровських місцях, половину замків що мав Гейдрек. Але ся сага досить пізня, може XII—XIII в. (вона має різні варіанти, пізнійші й давнійші частини, докладно час її утворення не звістний, але пізнійший характер не підлягає сумніву). Стара пісня про Атилю — *Atla-Kvidha*, правда, теж каже про „дніпровські місця, славний ліс, званий у людей Темною дібровою“ (*Antiqu. russes* I с. 35), але се уважається ся пізнішою інтерполяцією, і на те є деякі причини. Пізнійша пісня про *Hlod'a* і *Angantheow*, оперта на *Hervarsaga*, поясняє се до-

кладнійше: „Славний ліс, що зветь ся Темною дібровою, та сьвята могила, що стоїть в землі Готів, та славна скала, що стоїть в Дніпрових місцях“. Ї тут, як бачимо, вказівки не йдуть далі загальних прикмет, що хіба гіпотетично можуть прикладати ся до Києва. Крім того Вігфусон поправляв в Hamdismal, пісні, що на його думку, своїм змістом могла належати до VIII—IX в., хоч по мові півнійша, в одній вірші слово діўра (djurg — глибокий) на Danrag, і читає: „вони побачили палату Готів і кручі берегів Дніпра“; але ся поправка занадто довільна, щоб могла що небудь значити.

Таким чином бачимо, що всі вгадки про „Дніпровий город“ занадто загальні, аби можна було з певністю бачити в нім Київ, і якісь хоч трошечки докладнійші (хоч все ще дуже загальні) вказівки на Київ маємо тільки півньої дати, в часів, коли Київ був сьвітовим містом, і для того під „Дніпровим городом“ могли самі співці його розуміти (додам, що граматична аналіза „Дніпрового города“ вказує, що се властиво не город на Дніпрі, а город якоїсь мітичної особи, званої Дніпром).

З огляду на се все в літературі довго задовольнялись загальною вгадкою про „Дніпровий город“, не пробуючи ближше означити його місця — Antiquités russes I p. 112, Кунік в Mélanges russes t. IV. 5 p. 520. Але готська теорія, шукаючи, якби звязати Готів з київською Руссю, підсунула тут толковання про Київ: Кунік, висовуючи її обережно в своїх екскурсах в Каспію (с. 55), виставив здогад, що може в Дніпровім городі треба бачити Київ (Danpstadir... Дніпровський город; Київ?). За ним пішов Брун — Черногорье II с. 289, пор. 291, Будиллович у своїм рефераті на VIII археологічній в'їзді, недавніми часами проф. Антонович — Публичныя лекціи по археол. и исторіи Кіева с. 36, Кулаковскій Карта Европ. Сарматіи с. 31, Браунъ Разысканія с. 245—6, Prášek Herodot с. 60, Халанскій Къ сказаніямъ объ Олегѣ вѣщемѣ, I й ин. Ісландський учений Вігфусон присьвятив був сьому питанню спеціальну розвідку (Place of the Hamtheow lay, в Grimm Centenary, 1886, що видали G. Vigfusson і F. Powell) і доводив, що Дніпровий город — то Київ, що то була столиця Гіферика і Германариха (оповідання Йордана про державу Германариха приймає він вповні). Основну критику його поглядів дали проф. М. Дашкевич в київських Унив. Ізвѣстіяхъ 1886 — Придніпровье и Кіевъ по нѣкоторымъ памятникамъ древне-сѣверной литературы, Ол. Веселовский в Ж. М. Н. П. 1887, VI і Записки романо-герм. отдѣленія филол. общ., I (Спб., 1888): Кіевъ — градъ Днѣпра, і Heinzel Über die Hervararsage (Sitzungsberichte віденської академії т. 114).

Я застановив ся над сею гіпотезою про Германарихову столицю головню з огляду на готську теорію (про неї мова в ескурсі II).

23. Література чорноморських останив Готів (див. с. 129).

З великої сеї літератури згадаю: Арсенія Готская епархія въ Крыму, Ж. М. Н. П. 1873, I, В. Григоровича Записка антиквара о поѣздкѣ на Калку, 1874, Ф. Бруна Черноморскіе Готы (Черноморье т. II), Куника О запискѣ готскаго топарха (Записки петерб. академіи т. 24), Васильевского Житіе Іоанна Готскаго Ж. М. Н. П. 1878, I, Томашка Ethnologische Forschungen, I — Die Goten in Taurien, 1881. Braun Die letzten Schicksale der Krimgoten, 1890 (Jahresbericht der Reform. Bürgerschule in Petersburg). R. Loewe Die Reste der Germanen am Schwarzen Meere, 1896, J. Ziegler und die Krimgoten (Paul u. Braune Beiträge, 1902), Die Krimgotenfrage (Indogerm. Forschungen, 1902). Götze Die Krimgoten (P. V. Beiträge, 1901).

Найбільше відомостей маємо про кримських Готів; до 80-х рр. XV в. мали вони свою політичну організацію, центром її був теп. Манкуп (давн. Теодоро, 1475 р. завойовали його Турки), а готська епархія перестала тут істновати тільки в 2-ій пол. минулого віку. Ще в XVI в. подорожник Бусбек записав значне число німецьких слів від тутешніх Готів; півнійше вони кочували чи потурчилились. Останки їх бачать у виведених за імп. Катерини в Криму в околиці Маріуполя (Маріуполя) Татах.

Звістки про кавказьких Готів далеко бідніші; Лева в згаданій праці, звівши згадки про них, думає, що останки їх доховались на Таманському півострові до кінця XVIII в., але сеї звістки дуже загальні, щоб на них можна було-б оперти ся з певністю. Назву кавказьких Готів — Тетракситів — звязують з Таматархою — Тмутарканю (Васілевскій, Лева). До котрихось з сих Готів належить згадка Слова о полку Ігоревім про „готських красних дів“; звичайно думають на кримських, але супроти зібраних Лева відомостей з більшою правдоподібністю можна думати на таманських. Дунайські Готи (про них особливо у Лева, Die Reste гл. V) зникають найскорше: по IX в. нема про них ніяких звісток.

Література про початки Болгар (до с. 131).

Про початок Болгарів важнійше: Цайс с. 710 і далі. Дриновъ Погледъ врѣхъ происхожденіе-то на българскій народъ и начало-то на българска-та исторія, 1869. Реслер Románische Studien гл. V. Jireček Geschichte der Bulgaren, 1876. М. Соколовъ Изъ древней исторіи Болгаръ 1879, гл. III. Diefenbach Völkerkunde II гл. V. Куникъ О родствѣ Хагано-Болгаръ съ Чувашии — Иавѣстія Ал-Бекри с. 118 і далі. Голубовскій Болгары и Хазары (Кіевская Старина, 1888, VII). Strauss Die Bulgaren, ethnographische Studien, 1898 (розвиває чувашську теорію Куника). Шишмановъ Критиченъ прѣгледъ на въпроса за произхода на прабългаритѣ (Сборникъ за народни умотворення, XVI—XVII,

1900 — боронить турецького походження й складу Болгарської орди). Сюди-ж до певної міри належить стаття Богданова: Жители древнихъ Болгаръ по краниологическимъ признакамъ (Антроп. выставка III), пор. Quelle est la race с. 8 і далі. Про „Чорних Болгарів“ див. іще Westberg Fragmente des Torarcha Gothicus с. 102 і далі.

Лишаю на боці словянську теорію — що Болгари були Словяне, проголошену нашим землякам Венеліним (в книзі Древніе и нынѣшніе Болгары, 1829) і новішими часами піддержану Цловайским (Разысканія о началѣ Руси) і В. Флорінским (Первобытныя Славяне). Вона не має нині ніякого кредиту в науці.

24. Угорська міграція (див. с. 140).

З літератури початків Угрів і їх міграції занотую дещо для нас цікавіше: Hunfalvy Ethnographie von Ungarn, 1877, йогож Die Ungarn oder Magyaren (Die Völker Österreichs-Ungarns, 1881). Vambery Ursprung von Magyaren і критику Hunfalvy: Vambery's Ursprung der Magyaren, 1883. Гротъ Моравія и Мадьяры, 1881. Géza Kuun Relationum Hungarorum cum oriente historia antiquissima, 1895. E. Zichy La migration de la race hongroise, другий титул: Voyages au Caucase et en Asie centrale, 1897. В. Munkácsi Die Anfänge der ungarisch-slavischen Berührung (Die Donauländer, 2, 1899). О. Asbóth A magyar nyelvbe került szlav szók átvételének helye és kora (на тему порушену Мункачі — див. реферат в Věstnik Slov. starož. IV с. 50—2) і Die Anfänge der ungarisch-slavischen ethnischen Berührung — Archiv für Slav. Philologie т. XX. Westberg Beiträge zur Klärung orientalischen Quellen über Osteuropa (Bulletin de l'Académie de Spbg., V серия, XI, 1899, розд.: Magyaren). I. Hampel A honfoglalási kor hazai emelékei, 1900 (пам'ятки в часів як Мадяри осідали на нижній Дунаю — реф. в Věstnik Slov. Fil. a Star. I). Н. Winkler Das Finnenthum der Magyaren (Zeitschrift für Ethnologie, 1901).

25. Звістки Повісти вромєнних літ про угорську міграцію (див. с. 142).

„Идоша Угре мимо Киевъ горою, еже ся зоветъ нынѣ Угорское, и пришедше къ Дѣпру, стаха вежами; бѣша бо ходяще яко и Половци, каже Повість — Іпат. с. 14. Уграм, розумієть ся, не дорога було йти коло Києва, могла хіба якась ватага заблукати, але й се робить непевним та обставина, що літописець тим угорським походом хоче об'яснити назву київського урочища. Отже сей похід непевний. Натомісь сі угорські вежі виглядають як реальна народня згадка про Угрів. Цікаво, що вичисляючи орди, які переходили на Русь, Повість ставить наперед Печенігів: „По сихъ бо (Обрах) придоша Печениѣ, и пакы идоша Угре Чернии мимо Кыевъ“ (с. 7), хоч в дальшім оповідавію Угри випережа-

ють Печенігів, бо приходять ще за Олега, а Печеніги аж за Ігоря. Се переставлення Печенігів перед Уграми свідчить, що перехід Угрів в руській традиції лишив дуже незначний слід і вплив ся з печенізькими.

В обох разях прихід Угрів датується на основі чужих джерел, і ці дати не мають значіння для історії Руси. Прихід Угрів оповідаєть ся в зв'язку з історією проповіді Кирила і Методія та з завоюванням Морави Уграми, і дата 6406 (898) р., під котрою поставлена і ся проповідь, і прихід Угрів під Київ, і їх війни з Греками і Моравою, викомбінована, як правдоподібно пояснив Шахматов (Хронологія древн. рус. літоп. сводовъ (Ж. М. Н. П., 1897, IV с. 468—9), з життя Кирила й Методія. В усякім разі вона не відповідає хронології угорського походу.

26. Слов'яне за Карпатами і за Дунаєм перед міграцією (с. 143).

Аргументи за розселенням Слов'ян за Карпатами перед великою міграцією й навіть перед Христом зберас Нідерле — О времени переселения Славянъ съ сѣвера горъ Карпатскихъ въ Венгрію (Труды XI съѣзда т. II), пор. його *Slovanské Starožitnosti* I с. 21—2. До лінгвістичних і фольклорних доказів, вказаних давніше, прилучас він археологічний — про слов'янські могилиники в Словаччині. Сей археологічний аргумент опираєть ся одначе на тегах, які самі ще не певні, отже й не багато помагас — не більше від тих ніби слов'янських назв. Про ці назви див. нпр. ще Кочубинського О русскомъ племени въ дунайскомъ Залѣсѣ (Труды VII з'їзда т. II с. 47), Филевича Історія древней Руси с. 158. Слов'янство Черни (*Corpus inscrip. latinarum* III N. 1568: *stationes tsiernen*, у Птолемея *Διερνα*, III. 9, 10, на Певтінґеровій мапі *Tierna*) приймають навіть деякі дослідники дуже далекі від слов'янських аспірацій, як нпр. Кіперт *Lehrbuch der alten Geographie* вид. 1878 с. 337. Протів сих виводів див. у Крека (взагалі дуже скептичного на сій точці, — що не перешкаджає Філевічу покликуватись в своїх елюкубраціях на нього мов би на союзника) — вид. 2 с. 275—6, або у Міленгофа *op. s. II* с. 378 — вони не признають слов'янства сих назв.

На подібних же аргументах: ніби то слов'янських топографічних назвах в балканських землях перед слов'янською міграцією і на римсько-слов'янських культурних стичностях, що стають звістні одначе аж пізніше, опираєть ся анальоґічна і досить популярна свого часу теорія, що слов'янська міґрація в балканські землі почалась ще в III в. Її був виставив Дрінов, в книзі Заселеніє Балканскаго полуострова Слов'янами, 1872 (гл. II), і прийняв у змодіфікованій формі Іречек в першій, німецькій виданню своєї звістної „Історії Болгар“ (гл. III) (в російській виданню він лишає справу вже не рішеною). Ріжниця тільки та, що коли слов'янське розселення за Карпатами, при непевности своїх аргументів,

само по собі вповні можливе й правдоподібне, то колонізація Слов'янами балканських земель перед великою міграцією має далеко менше такої апіорної правдоподібності. Давніші аргументи сеї теорії основно скритикував Крек *op. cit.* с. 275 і далі, і в новітній науці вона не має вже ніякого кредиту, хоч недавно іще її повторив, на перекір Ніпцям, Дені в своїм огляді слов'янської історії (*Lavissee et Rambaud Histoire générale I с. 690*). З новітньої літератури — против неї — вкажу статтю яєб. Обляка в *Archiv für sl. Phil. XVIII: Eine Bemerkung zur ältesten südslavischen Geschichte*, Kos — *Izv. musea za kranjsko*, 1898, Klaić *Povjest Hrvata, I*, 1899, Радонич Ко су Гети у хроніци Марцеллина (Глас срп. ак. LX), И. Смирновъ Очеркъ культурной історіи южныхъ Славянъ, I, 1900. Останніми часами виступив в її обороні Нідерле — *Ein Beitrag zur Geschichte der slavischen Wanderungen (Archiv XXV, 1903)*, але аргументація його нас не переконує. Ширший образ сеї колонізації заповідає він в *Sl. Star. II*.

27. Текст Йордана про слов'янське розселення (див. с. 147).

Толковання наведеного на с. 147 тексту Йордана має певні труднощі. Що *lacus Mursianus* — се болота на уст'ю Драви, коло давньої Мурсії (тепер *Esseg*), се певно, і тепер, можна сказати, загально прийнято — див. *Rösler Zeitpunkt с. 87, Müllenhof D. Alt. II с. 94* і примітку в Момзенів вид. Йордана с. 162, Первольф у *Ж. М. Н. П. 1877, VII с. 175, Ламбін ib. XII с. 142, Кентшинський — Rozprawy XLIII с. 194* й ин. Трохи трудніша справа в *civitas Novietunensis* (так в вид. Момзена, за більшістю кодексів): найпростійше і найправдоподібніше, що тут маємо *Noviodunum* в Нижній Мізії, тепер Ісакча, але трохи дивним тоді стає означення слов'янських границь у Йордана (див. в вид. Момзена с. 163, *Müllenhoff II с. 94*). Старі об'яснення сього місця виходили з хибного варіанта *Noui*, тому не мають значіння, як і зв'язані з тим об'яснення: *Nova civitas* = Новгород, *lacus Musianus* = оз. Ільмень (останнє стрів я ще у *Hunfalvy Ethnographie с. 76*, хоч воно в науці зовсім полишене).

28. Анти в льонгобардській легенді (див. с. 154).

В традиції про початки Льонгобардів, перехованій в кількох версіях (в *Origo gentis Longobardorum*, 2-ої пол. VII в., і у Павла Диякона, в Історії Льонгобардів) вчисляють ся між иньшим такі краї, через які переходили Льонгобарди в міграції з півночі в дунайські краї: *Golanda, Anthaib, et Bantaib seu et Burgundaib (Origo — ed. Waitz, Scriptorum Langob. et Italicorum, Pauli Diaconi I. 23)*. Уже Цайс (с. 472) угадав в *Anthaib* (вар.: *Anthaip, Anthap*) „край Антів“ (*aib, eiba* — округ, земля). Але се толковання часто відкидають тому, що Льонгобарди не могли стрічати ся з Антами (нпр. *Mіленгоф II с. 98*). Та

дуже добре розв'язання сеї справи знайшов Браун (Разысканія, с. 308 і далі): він догадав ся, що ся алітерована, очевидно — в якоїсь піснї чи саги урвана фраза, і деякі інші імена народів льонгобардської традиції (нпр. Болгарів) належать до Остготів. Се вповні правдоподібно, і ми маємо в цитованій фразі, по всякій імовірности, остготську пам'ять про „краї Антів, Венетів і Бургундів“ (останні імена Браун толкує инакше, але се нам не важно — пор. критику його поглядів у Веселовского в Извѣстіях рус. яз. 1901, I с. 26 і далі, що одначе також приймає згадану фразу за *versus memorialis* готської традиції). Ся остготська згадка про „краї Антів“ належить, очевидно, до часів, коли Остготи жили в наших степах, ще перед 376 р.; менше правдоподібно, щоб се імя вхоплене було їх традицією вже по переході на візантійські землі, але в кождім разі по поході Теодориха стратили вони всяку нагоду стрічати ся в Антах.

29. Антське питання (див. с. 155).

Антській справі присвятив я особну розвідку в Записках Наук. тов. ім. Шевченка в т. XXI (1898) п. т. Анти; її головні висновки вийшли в перше видання моєї Історії, і я без змін повторю їх в сїм новім.

Що назва Антів мала політичне значіння, таку гадку підніс Кунік в книжці Извѣстія Ал-Бекри, ч. I (1878) с. 147: він тут каже дуже категорично, що Анти були династи азійського, може черкеського роду, які підбили собі чорноморських Словян, і тому останні відрізняють ся від інших Словян. Невважаючи на повну голословність, а завдяки своєму категоричному тону ся згадка пішла в курс: я стрів її, з відкликом до єїї статі Куніка, у Шімана оп. с. т. I с. 18–9, у Делі (Lavissee et Rambaud Histoire générale I. 691), що перейняв її очевидно у Шімана. З такою безпідставною фантазією нема що полемізувати, вистане сказати, що ми про таку династию абсолютно нічого не знаємо. В більше здержливій формі гадку про політичний характер антського імени („najprędzej polityczny jakiś związek kilku plemion“) недавніми часами підняв Потканський в згаданій статі Lachowie i Lechici (Rozprawy wydz. fil. т. 27, с. 24). Розумієть ся, і в такій скромнійшій формі сеї гадки не можна прийняти з огляду, що наші звістки про Антів представляють їх в стадії повної політичної аморфности.

З лінгвістів Цайс перший висловив гадку, що поділ на Словен і Антів відповідає поділу Словянства по мові на два великі відділи — західній (чи як він зве — північно-західній) і північно-східно-полудневий (Russen und Südvolker), і як на паралель вказав на поділ Повісти віремених літ Словянства на Словян і Ляхів: „Словене і Ляхове стоять тут на против себе зовсім як в давнину Sclaveni і An-

тає, лише там *Slaveni* (= Словене) стоять на заході^а (*Die Deutschen* с. 602—4). Сю гадку прийняв був Реслер (*Zeitpunkt* с. 90) і пізніше Крек (*Einleitung*² с. 205—6, на інших місці — с. 330, він промовчує полудневих Словян та говорить лише про протиставлення „руських“ і західних. Відповідно до того Анти мали-б означати Русь + полудневих Словян, Словени — західних. Одинока обставина, що могла-б промовляти за таким розумінням (на неї вказав Шафарик II. 25, 7) се — що Прокопій говорячи про мандрівку Герулів до Данії (*De b. G. II*, 15) називає племена на північ від середнього Дуная Словенами (*Σκλαβηνοί*). Але вона не так важна, показує тільки, що Прокопій слово *Σκλαβηνοί* уважає загальним іменем всіх Словян окрім Антів, (або ще скорше — що він уважав сих північних Словян одноплемінними з тими, що займали панонське побереже Дунаю (бо розуміть ся, не міг знати їх ближше).

Як вищеподане розуміння назви Антів у Цайса і ин. за широке, так знов рішучо за узьке розуміння згадуємо у декотрих (шпр. Голубинській *Історія русскої церкви* I² с. 15), що в Антах бачать самих чорноморських — Уличів і Тверців; ми не маємо вказівок, що сї племена займали цілу антську простороп, та й чому-б як раз сї два руські племена влучались в одній загальній назві?

Вкінці Погодін (*Изъ истории слав. передвиженій* с. 27) бачать в Антах східних Словян взагалі і навіть здогадуєть ся, що ототожнення Антів з українською групою подиктувало мнї „патріотичне бажання зачати історію України від можливо давніх часів“. Полишаючи на боці сей несподіваний екскурс в сферу серцевідіння, я думаю, що для об'єктивного дослідника вистане оцінки тих трудностей, які звязані — як вказав я в тексті першого видання й сього другого, з розумінням Антів як цілої східної галузи Словянства. Сї трудности починає д. Погодін мовчки, але їх розумів уже Шафарик (I. с.), загально висловляючись, що ми не знаємо, як далеко антське імя сягало на північ. Візантійці в своїх згадках про Антів в кождім разі, певно, не мали на гадці північних племен східнословянської галузи, і ті Анти чорноморського побережа, про яких вони говорять, були, очевидно, племена українські. Коли д. Погодін думає инакше, то повинен пояснити свою гадку.

Цінніша иньша замітка Погодіна (*Этнографическіє слѣды славянства, Русскій филологическій вѣстникъ*, 1901), де він м. м. пробує вказати сліди антського імени в епіграфіці. Він вказує на *Ἀντας Παπτι...* в великій реєстрі Боспорян III в. (*Inscriptiones Ponti Euxini* II ч. 29). По контексту одначе тут треба надіятися найскорше *Ἀντας Παπτιου*, а з тим і *Ἀντας* як етнографічне означення дуже сумнівне. Зовсім неправдоподібна звязь з Антами імен *Antus*, *Ont*, *Onthus* з угорських грамот

IX—XIII в., на які вказує також д. Погодін. Що найбільше можна хибно думати про зв'язь їх з словянським племенем, з якого походило імя Антів — як би вняти що воно словянське. В таких разі можна вказати Ута (прикметник Утинъ, вар. Успинъ) одного з князів чи намісників руських 944 р. (Іпат. с. 266).

Але словянство антського імені лишається сумнівним, як і сумнівна зв'язь з сим іменем пізніших словянських імен. Такі висновки не раз робилися, особливо виводили з нього імя Вятчів: Гільфердінг (Вѣстникъ Европы 1868, IX), Первольф (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1877, VII с. 71, Archiv für Slavische Phil. IV р. 65), Іловайскій — Разыскація² с. 171. Проти сього виступає з язикового погляду Крек² с. 254. Ще довільніша гадка Ламбина, що Анти = Unlizi = Ульці.

30. Література давньої східно-словянської кольонізації (с. 163).

Підставовою працею для історії старої східно-словянської кольонізації вістається книга Н. Барсова (поп. професора варшав. університета) Очерки русской исторической географии, вид. 2 1885. Він опирається на перець всім на дуже старанній і дотепній аналізі звісток літописних, а при тім велику вагу кладе на вказівки географічні й хорографічні — назви рік і осад, переступаючи в тім часом между і хапаючи ся за дуже далекі й випадкові подібозвучности. Се до певної міри адіскредитувало сей метод, так що з пізніших дослідників лише декотрі звертали ся до нього. Зручно й широко уживає сього хоро- і топографічного метода Корсаковъ в цінній монографії Моря и Ростовское княжество, 1872; дуже сильно підносив його цінність Филевичъ в своїй Історії Древней Руси, т. I (одинокій), 1896, і реферат: О разработкѣ географической номенклатуры (Труды X съѣзда I, і дискусія ibid. III с. 89), але саме переведення сього метода у нього ледви аби могло кого небудь одушевити. Деякі справедливі остороги в статі Соболевского Названія населенныхъ мѣстъ и ихъ значеніе для русской исторической этнографии (Ж. Старина, 1893).

Праця Барсова послужила вихідною точкою для серії київських монографій по історії поодиноких земель, де історії старої кольонізації уділяло ся досить багато місця — такі монографії: П. Голубовского Історія Сѣверской земли до пол. XIV в., 1881. Д. Багалія теж Історія Сѣверской земли до пол. XIV в., 1882. П. Голубовского Печенѣги, Торки и Половцы до нашествія Татаръ — Історія южнорусскихъ степей IX—XIII в. (богато займається полудневою, пограничною з степом кольонізацією); Н. Молчановського Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1434 г., 1885; М. Андріяшева Очеркъ історіи Волинской земли до к. XIV в., 1887; шій Очеркъ історіи Київской земли отъ смерти Ярослава до к. XIV в., 1891; М. Довнаръ-Запольского Очеркъ історіи

Кривичской и Дреговичской земель до к. XII ст., 1891; П. Голубовского История Смоленской земли до начала XV ст., 1895; П. Иванова Историческія судьбы Волынской земли до к. XIV ст., 1895; Е. Данилевича Очеркъ исторіи Полоцкой земли до к. XIV ст., 1896. В. Ляскоронского История Переяславской земли до пол. XIV ст., 1897 (нове вид. 1903), Олександра Грушевського Пинское Полѣсье, ч. I, XI—XIII вв., 1901. Між ними дванадцятьма монографіями були розуміть ся і сильніші й слабші, але історично-географічна часть в них дуже часто становить найсильнішу сторону і в найбільшій накладом зроблена (нпр. монографії Андріяшева, Ляскоронского, Голубовского про Смоленщину).

При тім під впливами проф. Антоновича, ініціативі котрого завдячує наука сю серію монографій, як помічний матеріал при історично-географічних і етнографічних дослідях використовувать ся в сих монографіях, особливо в 90 х рр. — результати археологічних розслідувань. Сю дорогою пішов також київський професор (дух. академії) Завитневичъ в своїх працях, починаючи від першої, програмової щоб так сказати: Область Дреговичей какъ предметъ археологическаго изслѣдованія (Труды кiev. дух. акад. 1886, VIII). Та хоч я сам був одним в тих, що пробував ужити археологічний матеріал для визначення границь племен, мушу признати ся, що в тих трохи поспішив ся і я і инші. Як показали північні археологічні дослідни, те що ми готові були брати за характеристичні етнографічні прикмети, й на їх основі тягнути етнографічні межі — показало ся далеко не таким певним; аналогічні форми почали показувати ся на різних племенних територіях, а що все таки дослідни лишают ся фрагментаричними, не систематичними, тож, показуєть ся, й говорити про племінні похоронні обряди, про племінні типи тепер ще передчасно. Найліпше се задокументували огляди археологічних здобутків, зроблені в останніх літах А. Спіциним: Обзорѣніе нѣкоторыхъ губерній и областей Россіи въ археологическомъ отношеніи (Труды отдѣленія русскої и словянскої археологій кн. I, II і IV — в Записках рус. археол. общ., 1896—1899) и Разселеніе древне-русскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ (Ж. М. Н. П. 1899, VIII). Д. Спіцин стоїть на становищі тих племінних типів, але на його роботі найліпше видно, яких натягань і скоків треба, аби перевести сю племінну систему через инші археологічний матеріал*).

*) Прогалини в нашій матеріалі виказує мапа, зроблена ним — в Трудах отд. рус. и сл. арх. т. V с. 407. Але і в заштрихованих тут країн багато досліджено аж надто поверховно.

Разом майже зі згаданими працями д. Спіцина появилася інше проба етнографічної системи — на підставі фактів лінгвістики, діалектології — ак. Шахматова „Къ вопросу объ образованіи русских нарѣчій и русских народностей“. Ідея не нова; палку про те, що сучасні діалекти відповідають у нас давньому племенному поділу, висловлена була дуже рішучо ще Чубинським і Михальчуком в розвідці „Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи“ — в VII т. Трудів етнографической экспедиціи въ Югозападный край, 1874. Але роботи, яка поставила собі завданням детайлічно прослідити, о скільки територій племен відповідають або не відповідають сучасним діалектичним групам ми не мали й не маємо: праця д. Шахматова будує власну теорію, нагинаючи під неї, часом дуже свobodно, і сучасну діалектологію, й стару етнографію (його провідна ідея — се рішучий вплив політичних організацій, держав XIV і північних віків, що розбив старі племенні групи й став підвалиною нових „народностей“). Про сю провідну ідею дивною рецензією в VII т. Записок Наук. Тов. ім. Ш. Про предложеніи группованне племен X—XI вв. буду говорити ще низше.

31. Дреговичі (див. с. 165).

Гадку, що Дреговичі займали тільки басейн Припєти, а в басейні Березини сиділи вже Кривичі, підніс Барсов² с. 124, і до сього погляду прилучили ся потім і декотрі інші дослідники (нпр. Багалій Історія Сѣверской земли с. 10, Мілюков в Рус. Мысли 1888, VIII, пор. малку в його Очерках по исторіи рус. культуры т. I). Проти неї виступив проф. Завитневич в згаданій статі: Область Дреговичей, де між іншим для означення дреговичьської території ужив археологічних спостережень, піддержаних потім північними його розвідками — Формы погребального обряда Минской губернии (Труды IX съезда т. I) і комунікати в IV і VI т. Чтеній кiev. истор. товариства. Він вказав, що такий похоронний обряд, де небіжчика клали на поверхні землі й засипали, типовий для дреговицької території (таких похоронів д. Завитневич рахує на 70% між Дніпром і Припєтєю), переходить і в басейн Березини (див. про се ще в новійшій праці Ол. Грушевського Пинское Полѣсьє с. 10—1). Але сей дреговичьський похоронний тип не відрізняєть ся виразно від похоронів сусідніх територій — в одного боку і типи находок, і форми похорону зближують його з деревлянсько-волинським, розповсюдненим на полудень від Припєти, з другого боку дреговичьські типи переходять в кривичьські й радимичьські, і поки що відрізнити між ними типів від переходів їх майже неможливо (пор. Спїцина Расселеніе древнерусскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ, Ж. М. Н. П. 1899, VIII с. 325—7 — він в похоронах басейна Березини бачить мішанину похоронів дреговичьських і кривичьських). Хіба на-

сова статистика похоронних типів могла б нам щось сказати. Деякі нинішні аргументи за дреговичською кольонізацією в басейні Березини вказує ще Шахматов (ор. с. 10—1). Що до західньої границі дреговичької кольонізації, то тут можна зазначити факт, що похоронні типи середнього Побужа (в околицях Дорогичина) вповні відрізняють ся від припетсько-березинських; се потвердило-б гадку, що середнє й нижнє Побужє належало вже иньшому племені, та поки що археологічного матеріалу для сих країв дуже небогато і в выводах треба почекати; див. Авенаріуса Дрогичинь Надбужській — Матеріали по археології Росції N. 4, і Кратскія извѣстія о Бѣльскомъ у. — Труды VIII съѣзда т. III, Завитневича ор. с. в Трудах IX з'їзда, Спицынъ ор. с. с. 337—8, Ол. Грушевській ор. с. 11.

32. „Суличі“ (див. с. 170).

Між численними варіантами назви Уличів (про них нижше) декотрі кодекси (Радивил. і Академічний кодекси Суздальської ред.) в оповіданні про війну Олега в Уличах (під 885 р.) мають: „съ Суличі“ замість „съ Уличі“, „со Уличі“, як має Лаврентієвський кодекс і всі кодекси полудневої редакції. Що тут маємо тільки разом прочитане „с Уличі“, ясно показуєть ся в того, що тіж кодекси не мають сього варіанта в иньших місцях, де іде мова про Уличів. Але в Суличів тих кодексів виресли в иньших вже Посуличі (Твер. с. 34, і навіть знищений Троїцький — див. в варіантах Лаврент. с. 25), а в літописцю вид. Львовим (I. 22) вже попросту Суляне. В результаті з'явив ся новий нарід Суличі чи Посуличі — очевидно в над ріки Сули. Шлецер посадив їх тут, хоч і гіпотетично (II с. 281 рос. видання), Карамзін (I⁵ с. 77 і прим.) вже категорично признав в них посульську галузь Сіверян. Потім їх зложено ad acta, але недавно проф. Завитневич захотів їх воскресити (Труды VII з'їзда т. I: Существовало ли славянское плѣмя Суличи); при тім він попрабував опертись на істнованню в Переяславщині типу похорон відмінного від сіверянського (де не палено, а ховано небіжчика). Але що сей самий тип виступав поруч палених могил і в околицях Чернигова і Новгорода Сіверського, то ніякою точкою опертя служити він для „Суличів“ не може.

33. Гіпотеза про Сіверян на Подоню (див. с. 172).

Гадку, що Сіверяне займали також басейн Дона, аж до Азовського моря висловив Барсовъ (Географія нач. лѣтописи² с. 149), й її прийняли історики Сіверської землі Багалій і Голубовскій: Багалій ор. с. с. 216 і далі, Голубовскій Ист. Сѣвер. с. 3 і далі (в півнійшій своїй праці „Печенѣги“, він уже її не повторив), а потім і иньші дослідники (нпр. Шахматов ор. с. 11—2, Рожковъ Обзоръ русской исторіи с. 55). Але аргументи її досить слабкі. Що Тмуторокань належала до Сі-

верської землі, властиво — сіверської династії, то се, очевидно, могло бути такою-ж довільною комбінацією, як прилучення Ростово-суздальської землі до Переяславської волости. Що пізнійший каталог міст (XV віка) згадує Тмуторакань поруч сіверських міст (Мирославиць, Тмуторокань, Остреческий, на Десні Чръниговъ — Воскр. I с. 240) се також ніякий аргумент. Насамперед не маємо права читати се як одно слово — Тмуторакань остреческий, і розуміти як Тмуторокань на р. Острі (як розумів Татішев, і новітніми часами проф. Багалій або ак. Шахматов); „Остреческий“ мабуть особне імя — Остер. Коли-б і був дійсно Тмуторокань в Сіверській землі, то він міг дістати імя від азовського Тмутороканя (а в кождім разі не навпаки, бо імя Тмутороканя азовського, розуміть ся, старше) просто через те, що сіверські князі, сидівши в сім останнім, могли перенести се імя на якийсь сіверський городок. Але імя Тмутороканя могло й зовсім випадком опинитись в сім каталозі поруч сіверських городів, як волости сіверської династії, і се мабуть ще й правдоподібніше. Що Донець звав ся Сіверським (маємо сю назву в пізнійшій московській мапі, XVI в. — Книга Большого Чертежа вид. Спаского с. 27), се властиво аргумент contra: се імя, очевидно, звязане було в верхів'ях Донця, що дійсно впливає в Сіверського Посемя, і се верхів'я в тою назвою протиставляло ся чи його верхнім притокам, що мабуть мали тажже назву Донця (так „Донецьке городище“ лежало на р. Удах), або середній і нижній його части. В півнійшій місцевій номенклятурі, переданій нам в люстраціях українських замків середини XVI в., імя Сіверян („уходовъ Сиверскихъ“) звязуєть ся в територію літописної сіверянської колонізації — далі Посуля не йде (Архивъ Юго-зап. Россіи VII т. I с. 103, пор. мапку до сих уходовъ при статі Падалки О времени основанія г. Полтавы, Чтепія кнѣв. істор. товариства т. X). Се також аргумент contra.

Всі отсі спостереження й міркування змусили мене відступити від гадки про сіверянську колонізацію на Подоню, до якої я сам в першій виданню сеї книги досить прихилив ся. Нема ані підстави ані потреби звязувати колонізацію подонську чи азовську в Сіверянами. Повість, промовчавши зовсім її існування, могла зовсім легко промовчати й імя племені, що сиділо в задніпрянських, лівобічних степах.

34. Теорія великоросійської колонізації на Подніпровю (с. 173).

Теорія ся носить імя Погодіна, що дав її вповні виразний вислов, але се були тільки крайні логічні консеквенції з тих поглядів про тісну звязь Руси кнївської з Московською державою, які в давна закоренили ся в великоруських кругах, в великоросійській книжній традиції. Тим поясняєть ся обставина, що й теорія Погодіна й її нове видання — теорія Соболевського серед Великоросів майже не стріла опозиції, й боротьбу в нею майже виключно вели Українці.

Сам Погодін каже, що його привели до тих висновків слова Срезневського й Лавровського, ніби в староруських пам'ятках нема прикмет української мови; сам він давніше, в 40-х рр. (див. його *Исследования* III с. 317) думав инакше, але під впливом авторитета філологів прийняв сю гадку і далше вивів з неї, що значить Княне й не були Українцями, а на доказ того покликують ся ще на брак билинної поезії у Українців, та на брак українських прикмет (!) в характерах полудневих князів і боярства. Ровязує він усе отсе здогадом, що „кієвські Великороссіяне“ вийшли на північ по татарським погроми, а їх місце зайняли Українці „від Карпатських гір“, прийшовши „після Татар“ — очевидно десь дуже скоро, хоч Погодін ближше сього часу не означає. Взагалі його стаття, в котрій ровинув він свою теорію (писана в 1851 р. в виді листу до Срезневського й надрукована в 1856 р. в V т. *Извѣстій Академії* п. т. *Записка о русскомъ языкѣ*, а потім, в тім же році, в VII т. його *Исследования*) мала характер загального начерка, де він давав тільки загальні гадки, не стараючи ся довести їх до повної докладности, а заравом ставляючи ще більше відважні здогади що до початків словянської мови. Ще філологічним аргументам (дуже дістантським і наївним) дав він тут більше місця, історичну-ж сторону своєї гіпотези попробував аргументувати доперва відповідаючи Максимовичу на його критику.

Против висновків Погодіна завзято виступив Максимович в двома серіями статей (все в *Рускій Бесѣдѣ*): „Филологическія письма“ в р. 1856 і „Отвѣтныя письма“ в 1857, в нагоди відповіді Погодіна — тут він розбрав головні філологічні погляди Погодіна, тим часом як його теорії про українську міграцію присвятив статтю *О инномъ заупустѣніи Украины* (1857). В поміч йому прибув потім Ол. Котляревський в статтю „Были ли Малоруссы исконными обитателями Полянскої земли или пришли изъ-за Карпатъ въ XIV в.“ (Основа, 1862, передрукована в I т. його *Собранія сочиненій*), тим часом як теорію Погодіна постарав ся піддержати філологічними аргументами П. Лавровський (оден з моральних її батьків) в статтях: „Обзоръ замѣчательнѣйшихъ особенностей нарѣчія малорусскаго въ сравненіи съ великорусскимъ“ (Ж. М. Н. II., 1859) і „По вопросу о южнорусскомъ языкѣ“ (Основа, 1861). Максимович відповів на них своїми „Новыми письмами къ М. П. Погодину о старобытности малорусскаго нарѣчія“ (День, 1863, всі три серії передруковані в III т. *Собранія сочиненій*), і сим закінчила ся перша стадія в історії сього питання. В ній особливо вияснена була історична форма питання — безпідставність гіпотези про міграцію київських Воликоросів; в тім важна заслуга Максимовича, що розпоряджаючи далеко не повним матеріалом, уставив вірний погляд на справу.

Натомість фільологічна сторона питання не була висвітлена відповідно, бо обидві сторони розпоряджали ще занадто бідним матеріалом, та й словянська діалектологія була ще тоді в зародках. Це було причиною, що теорію Погодіна відогріто наново як раз від фільологічного кінця: зробив се Олексій Соболевський, тодішній професор київського університета, спеціаліст від історії „русского языка“. В 1883 р. він прочитав у київськiм історичнiм товариствi реферат: „Какъ говорили въ Кіевѣ въ XIV—XV вв.“; в нiм він виходив від спостереження, що в пам'ятках, які він уважав київськими, брак українських фонетичних прикмет (які знаходив у пам'ятках, що зачисляв до галицько-волинських), і на сiй підставі поновляв Погодiнську гіпотезу. Новиною в його рефераті була фільологічна аргументація — історичну обстанову теорії Соболевський брав готовою від Погодіна, з тою різницею, що відсував залюднення Подніпров'я Українцями аж на XVI в. — се було консеквентно з його точки, але се-ж зводило цілу теорію ad absurdum (Погодін добре розумів, що на XVI в. відтягати сеї колонізації не можна).

Реферат Соболевського викликав цілу бурю в київськiм історичнiм товариствi. З контр-рефератами виступили Антонович, Дашкевич, Житецький, з дрібнішими замітками — Науменко, Мищенко, О. Левицький, Голубовський, Лучицький, Голубев (знову самі Українці, в виїмком проф. Голубева). На жаль, і реферат Соболевського, з тими додатками, які робив він, відповідаючи опонентам (ближше не піддержав його ніхто), і контр-реферати полишили ся недрукованими, подані були тільки короткі змісти їх в Читеннях товариства (т. II). На ґрунті фільології XI—XII вв. Соболевський був сильнішим від своїх опонентів, оперуючи самостійно і старанно, хоч і односторонно простудійованими, на підставі рукописей, матеріалом: опоненти його тим не розпоряджали. Натомість на історичнiм ґрунті теорія Соболевського потерпіла сильні удари, особливо від проф. Антоновича, що перед тим оголосив розвідку, де виступав против гадки про спустінне Кієва й Кієвщини („Кієвъ его судьба и значеніе съ XIV по XVI столѣтіе — в Кієвській Старині 1882 р., передр. в I т. його Монографій), а відповідаючи на теорію Соболевського вказав на колонізаційний напрям з півночі на південь України, як він представляєть ся в ілюстраціях з середини XVI в. Соболевський одначе вістав ся при своїм погляді й розвинув його в своїх працях: Очерки изъ исторіи русскаго языка, 1884, Лекціи по исторіи русскаго языка, 1888, і поменьших статях — Источники кієвскаго говора, 1885 (Ж. М. Н. П., II), Къ вопросу объ историческихъ судьбахъ Кієва, 1885 (київ. Університет. Изв., VII), Населеніе Украйны въ XII вѣкѣ (Ж. Старина, 1895), й ин.

Против фільологічної сторони теорії Соболевского тоді виступив ак. Ягіч (Четыре критико-палеографическія статьи, 1884, — в поводу Очерків, Критическія замѣтки по исторіи русскаго языка, 1889, в поводу Лекцій), в дуже основною критикою, що змусила Соболевского до деяких поправок в своїй теорії. Важного союзника він здобув в д. Шахматові (теп. академіку петербургським), що в своїй статі Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій, 1894 (Русскій Филологическій Вѣстникъ) рішучо прилучив ся до теорії деревлянсько-полянсько-сіверянських Великоросів. Натомість поруч ак. Ягіча виступили в обороні українства київського говора його ученики Мочульський (теп. професор одеського унів.) і Ол. Колесса (львівського) в розвідках про Житие Сави (Мочульській — Къ исторіи малорусскаго нарѣчія: Житіе св. Саввы, 1894 — Записки новорос. Унив. т. 62, Колесса — *Dialectologische Merkmale des südruss. Denkmals a. d. XIII Jhdte Zitierte sv. Savy*, 1896 — *Archiv für sl. Phil.*, т. 18). З паперів неб. Потебні опубліковано також і його критику теорії Соболевского (Извѣстія II отд. академії, 1896). Сам Ягіч вернув ся потім до сеї справи ще в своїх *Einige Streitfragen* (1898, *Archiv für sl. Phil.* XX). Нарешті проф. Крижський в Київській Старині 1898 і 1899 надруковав широку критичну статю (не скінчену): Филологія и Погодинская гипотеза, де зібрав багатий матеріал, хоч і без відповідної обережності в його збиранню й уживанню. Як стояла тоді справа в очах неангажованих у ній фільологів може служити показником вступна лекція київського фільолога Лободи, де він виразно виступив против теорії Соболевского (Унив. Изв., 1898, III). Нарешті під впливом критики, здасть ся — найбільше під впливом останньої статі Ягіча відступив від погодінської теорії ак. Шахматов: в новім обробленню згаданої своєї розвідки (Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей, Спб., 1899 — в Ж. М. Н. П., IV) він признає й Деревлян і Полян українськими племенами, а що до Києва — каже: „у всякім разі ми не маємо причини не признати київської людности полуднево-руською, хоч вона в самім Києві була значно розмішана иньшими руськими племенами“ (с. 25). Тільки сам д. Соболевский нічого не попускає в своїй „гіпотезі“, і напр. в *Věstnik-u slovanskyh starožitnosti* (виш. IV, 1900), рецензуючи статю д. Михальчука, гірко нарікав, що Українці занадто беруть до серця „чисто археологічні питання“ і бачать „смертельного ворога в кождім, хто позволить собі припускати (хоч би на солідних основах) в Киянах XI—XIII в. племя великорусскої галузи“.

Серед істориків проба Соболевского відреставрувати „на солідних основах“ Погодинську теорію не знайшла прихильників. Не тільки українські дослідники, а й иньші, що ближше займали ся історією Подніпров'я

в XIII—XV в., писали зі становища противного сій теорії — Зотовъ О черниговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику п Черниговскомъ княжествѣ въ татарское время (написано ще в 1884 р., але видруковано аж у 1893), Владимирскій - Будановъ Населеніе Юго-западной Россіи отъ половины XIII до половины XV в., 1886 (в ч. VII т. I Архива Югозападной Россіи — праця звернена головно против польських теорій, але виступас, хоч і здержливійше, також і против Погодінської). Детайлічний перегляд сього питання і критику аргументів про спустінне Київщини я дав в своїм Очерку исторіи Киевской земли, 1891, гл. VI — Киевская земля отъ монгольскаго нашествія до конца XIV в.; він вістаєть ся й досі найбільш повним переглядом питання з історичного боку, й до деяких другорядних аргументів і деталей відсилаю до нього читача і тепер. Загальний погляд на сю справу знайдуть читачі в томі III гл. 2 сеї Історії. Тут же хочу ще сказати кілька слів про теорію сіверянських Великоросів, яка виринула останніми часами на тлі давнійшої теорії Погодіна і Соболевского і представлена поважними іменами Ягіча і Шахматова.

Сеї гадки, що Сіверяне були Великороси, я не можу уважати инакше як уступкою, яку роблять згадані учені Погодінській теорії. Зовсім виразно видно се у д. Ягіча: відкидаючи гадку про полянських Великоросів на тій підставі, що тяжко припустити такий великоруський клин на правім боці серед української колонізації (сеї довід, видко, по тім вплинув і на д. Шахматова), ш. автор пише: „За Дніпром на широкім просторі до сходу і півночі могла мати свою арену уже иньша, полуднева східня група племен або діалектів — се признаю я охочо; Сіверяне Найдавнійшої літописи могли й язиково відрізнати ся від осадників правого боку Дніпра“ (Einige Streitfragen с. 30).

Ш. академік, як бачимо, не вказує на те ніяких мотивів, тільки припускає можливість такого припущення, а властиво — но просту ділити спірну територію між прихильниками і противниками Погодінської теорії, не даючи аргументів. Д. Шахматов пробує аргументувати: вказує на політичну окремішність Сіверян від Полян, на доказ їх етнографічної осібности: „Припустити, що Сіверяне були одноплеменниками Полян й иньших полуднево-руських племен, не маємо підстави: політична історія Чернигова — з одного боку, Переяслава, що став отчиною володимирських князів — з другого, виразно, думаю, свідчить, що Сіверяне й Поляне ніколи не могли сотворити спільного племінного центра, а півнійше — коли Русь розпадала ся на области, утворити одну спільну область“ (Къ вопросу объ образованіи рус. нарѣчій с. 25). Розумієть ся, се аргумент зовсім слабкий: політична осібність не доводить привалєжности до двох етнографічних груп; найліпшим доказом той

сам Переяслав, що все стремів до політичної особистості від Сіверян і для того піддасться суздальським князям, з котрими все мали свої пограничні рахунки князі чернігівські; його ціль чисто політична: відокремити себе політично під управою династії далекої, котра не прилучить його як додаток до котрогось з сусідніх князівств (див. т. II гл. 5). Не сильніші й інші аргументи, наведені автором на поперте теорії сіверянських Великоросів. Я не буду спиняти ся тут по них, бо розбираю їх докладніше в статі: Спірні питання староруської етнографії, що має вийти в петербурзькій збірнику статей з славистики. (Пор. також мої замітки, висловлені д. Ягічу в листі на його запитання і подані ним в його статі *Einige Streitfr.* с. 30, і в моїй рецензії на сю статю — *Записки* т. XXVI с. 6).

Ак. Шахматов зачисляє при тім до Сіверян усю лівобічну людність. Як вказано, ми не маємо підстави розтягати її на нижнє Дніпро або на Подонє. Одначе таке або сяке рішення справи етнографічної приналежності для Сіверян, рішає її й для людности Подоня: коли Сіверяне належали до полудневої групи, то не могла належати до північної й людність Подоня або нижнього Дніпра. Дунаю, що фільольоги що розспрошали ся з теорію київських Великоросів, приглянувши ся до справи, дуже скоро дадуть спокій і сіверянським, а з тим і скінчить своє істнованне гіпотеза про те, що східні часті нинішньої української території були залюднені давніше племенами великоросийської групи.

35. Література про Уличів (див. с. 177).

З чималої літератури про Уличів вичислю лише головніше: з давнішого Шафарика II. 28. 12 і Надеждіна О положеніи города Пересбча в Записках одеського історич. товариства т. I, з новішого: Ламбіна Славяне на сѣверномъ Черноморьи — *Журналъ Мин. Нар. Просв.* 1876, V і VI і прихильна рецензія Бичкова в *Отчеті о XIV присужденіи наградъ гр. Уварова; Голубінского Ист. рус. церкви* I. 1 с. 37—8; Барсова ор. с.³ гл. V; Дашкевича *Замѣтки по исторіи литовско-русскаго госуд.* с. 65 і далі; Молчановського *Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ* с. 17 і далі; Соболевского в *Чтеніяхъ кiev. истор. тов.* т. V с. 3—4, Партицького *Хто були і де мешкали Угличі* — *Діло*, 1893 ч. 21, і йогож: *Хто були руські толковини* (ib. ч. 16); Філевіча *Исторія* с. 290 і далі; мов *Барское староство* с. 9—10; Шахматова ор. с. с. 19—20; Веселовского *Изъ исторіи герман. и слав. передвиженіи* — *Извѣстія отд. рус. яз.* 1900, I. с. 20.

Звичайно задачею в сій справі ставили — вяснити дійсну форму імени племені і на основі її означити територію. Хто приймав форму „Угличі“, шукав „угла“, і знаходили його в „углі“ — **Ογγλος*, Буджак, між Дунаєм і морем (напр. Надеждін, Голубінський, Партицький, Філевіч),

або між Дніпром і морем (Веселовский) або в річках — Углі, теперішній Орелі, на лівім боці Дніпра (Шлецер III с. 9, Партицький), або Ігулі та Ігульці, на правім (Ламбін). Хто прийняв форму „Улучі“, шукав „луки“ — заворота моря або ріки (Дніпра — Філевіч). При тій одначе не звернено увагу на неймовірність такої назви — від „угл“, або від географічного закривлення, котре ми вигідно собі оглядаємо на невеликій мапі, але яке зовсім не виступав так виразно в реальній конфігурації території.

Ламбін, основно розібравши звістки про осадн Уличів на Дніпром, не відважив ся звести до них всіх звісток про Уличів і варіантів їх імени та виставив гадку про осібність наддніпрянських „Угличів“ (він прийняв сю форму) від західніх Уличів, уважаючи їх зрештою за дві галуви одного племенн. Д. Соболевский, порівнюючи варіанти імен, признав основною формою „Улучичів“ і се імя звязав з Лучськом. Правда, він не перший впаав на таку гадку — пор. нотку (нову) на маргінезі Тверської літоп. (с. 23): „від них повинний називати ся Луцьк“ або інтересний, але непевний варіант „Російської літописи по Софійському списку“ (1795 р., дуже недбале виданне): „Лучане“ (пор. Шлецера I с. 212); але в науковій оборот ввійшла вона в статю Соболевского. В своїй книзі про Барське староство, і потім в 1 вид. Історії я прийняв сю гадку, хоч і з значними змінами — скомбінував її з деякими гадками Ламбіна та висунув наперед звістку Константина Порфиродного. Діло в тім, що так як Ламбін, положивши натиск на дніпровську кольонізацію, не відважив ся приложити до неї ніяких звісток про Уличів, так Соболевский, звязавши їх з Лучьком, зовсім вирік ся дніпровських Уличів. Перемінюючи інтерпункцію в тексті літописи, він читає: „Къде ныне Вельняне а Улучичи. Тверци...“ Таким чином Улучичі в нього стають частиною Дулібів, а звістку про міграцію Уличів він відкидає зовсім. По праці Ламбіна се був рішучий і нічим не оправданий крок назад. При поправці Соболевского Тверці по тексту полудневої редакції зайняли-б увесь край від Дніпра до Дуная, а Соболевский сам справедливо признав, що ріжницю в словах обох редакціях не можна витолкувати похибкою писця: се свідомо поправка чоловіка, який знав, що писав. Слова новгородської версії про перехід Уличів і означенне їх території в полудневій версії попераять себе посполу, і признаючи певну плутанину в сій означенню, ми ніяк не можемо відкидати їх вказівок для визначення території Уличів. Самий факт, що всі, можна сказати, кодекси суздальської редакції поправлені за поправкою полудневої, теж може мати своє значенне: навіть лекція Лавр. „сѣдяху бо по Днѣстру“, може бути поправкою, замість: „сѣдяху по Бѣ Днѣстру“ — по Богу и Днѣстру (так реставрує, припускаю — незалежно від його здогаду в 1 вид. Історії, се місце і ак. Шахматов, l. с.).

Чому я відступаю тепер від гадки про зв'яз племінної назви Улучів чи Улучичів в Луческом — я пояснив в тексті: прийшло ся б признати, що Улучі поставили місто, назвавши його по імені своїм, і потім від імени його звали ся подібно-ж Лучанами. Тому й говорити про племя Лучан — як говорять тепер часом дослідники (нпр. цитована розвідка Е. Мельник), властиво не можна — се ледво чи племінна назва.

36. Література західньої границі української кольонізації (с. 188).

Про польсько-руську границю в Галичині див. стару, але не зовсім перестарілу (принаймі досі не вступлену чимсь ліпшим) працю Зубрицького *Gränzen zwischen der russinischen und polnischen Nation in Galizien*, 1849, с. 23, Czörnig *Ethnographie der österreichischen Monarchie I* с. 49 і далі, йогож *Ethnographische Karte*, 1855 (арк. 2) і менше видання 1866, Ficker *Die Völkerstämme der Oesterreich Monarchie*, 1869, Le Monnier *Sprachen - Karte von Oesterreich-Ungarn*, 1888, *Wiadomości statystyczne* т. XIII, *Rocznik statystyki Galicyi* т. IV (перепись 1890 р.), Шематизми Черемиської епархії (особливо 1879 р., в історичних вказівках), Головацькій *Народныя п'єсни Галицкой и Угорской Руси ч. I* (вступ), йогож *Карпатская Русь* в Ж. М. Н. П., 1875, VI (в наукового погляду не багато интересного), А. Д(обрянский) *О западныхъ границахъ Подкарпатской Руси со врем. св. Владимира Ж. М. Н. П.* 1880. III (для польсько-руської границі тут по Зубрицьким теж не багато нового), І. Верхратський — интересна монографія про Заішанців в *Записках Наукового товариства ім. Шевченка* т. III, *Potkański Granice biskupstwa krakowskiego — Rocznik krakowski*, IV (детальнійшу студию автор заповідає на півнійше).

Про польсько-руську границю між Вислою та Бугом писалось чимало, але шкодив публіцистичний елемент, що домішував ся сюди й нераз дискредитував самі факти. Згадаю що важійше про північну українську границю. Для історичної етнографії — Барсов² т. V і VI. Крыжановській *Русское Забужье — Собрание сочинений* т. II. Лонгиновъ — *Червенские города*, 1885. Площанській — *Акты холмскихъ судовъ XV—XVII в. въ нхъ указаніяхъ для исторіи и этнографіи русскаго Забужья* (*Труды IX з'їзда т. I*) и *Холмская Русь*, I—II, 1899. Филевичъ — *Исторія древней Руси I* с. 239. *Potkański Kraków przed Piastami I* с. с. 106 (про це див. *Записки Наук. Т. ім. Ш.* т. XXVI, бібл.). Дещо интересне, хоч і не дуже, і не багато, можна знайти часом в *Памятниках старины въ западныхъ губерніяхъ* (статі Шолковича і Лонгінова в VIII т., кілька дрібних статей в т. VII) і в більш популярних: *Холмская Русь*, вид. Батюшкова, 1887, *Гербачевского Русскія древности и памятники православія Холмско-Подляшской Руси*, 1892. Про сучасні етнографічні відносини: Шафарика *Slovanská parodopis*, етнографічні мапи — Рігіха, Кояловича (в *Документахъ obja-*

сняючих історію Західного краю, 1865), Щербальского Забужная Русь, Народописна карта д-ра Величка, Карского — як нижче; pro altera parte — див. монографію Пleshиньского Воjarzy międzyrzeczu (Biblioteka „Wisly“, XI), властиво долучену мапку, де в Радинськiм повіті польські села виступають островами серед руських осад. Далі — Микуцкогo Отчетъ въ IV т. Извѣстій пет. академіи с. 110, Михальчука Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи (Труды этногр. експедиціи VII), Григорьева О малорусскихъ говорахъ Сѣдлецкой губ. — Древности-Труды славян. ком. моск. археол. общества т. III. Соболевского Опытъ русской діалектологіи I с. 69—70 і Живая Старина 1892, II. Карского Матеріалы для изученія сѣверно-малор. и переходныхъ говоровъ (Изв. отд. рус. яз. 1898, III), Къ вопросу объ этнографической картѣ бѣлорусскаго племени (ib. 1902, III) і що йно випущена його праця: Бѣлоруссы т. I. Введеніе къ изученію языка и народной словесности, 1903 (Виленьскій временникъ т. I.).

Про руську кольонізацію на полудень від Карпатів: Срезневскій Русь Угорская (Вѣстникъ рус. геогр. общ., 1852, IV). Czörnig I с. 45 і далі, III с. 147 і далі. Biderman Die ungarischen Ruthenen, I і II, 1862—7. З паперів Жеґоти Паулі (записки про Угорську Русь) — Записки Н. Тов. ім. III. т. XXVI, miscell. Ламанскій Славяне въ М. Азій і т. и., 1859. Rösler Rumänische Studien гл. VII. Васильевскій Византия и Печенѣги Ж. М. Н. П. 1872, XII (дод. II). Успенскій Образование второго Болгарскаго царства, 1879, дод. V. Д(обрянскій) в Ж. М. Н. П. 1880 III (про Спіш). Гротъ Моравія и Мадьяры, 1881, гл. II. Кочубинскій Отчетъ в Записках одеського університета т. XIII, XVІІІ, XX, Славянская рукопись Пештскаго музея — Р. Филол. Вѣстник 1881, I, Расселеніе Славянъ IX в. (мапа) і особливо: О русскомъ племени въ Дунайскомъ Залѣсѣ в Трудах VII вѣѣда т. II. Pič Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage, 1886 і особл. Die dacischen Slaven und Csergeder Bulgaren, Sitzungsberichte der Böhmischn Gesellschaft der Wissenschaften, 1888. Филевичъ Угорская Русь (Варшав. Университ. Извѣстія 1894, V), статі в Ж. М. Н. П. 1895, введені потім в його Історію древней Руси I, с. 143 і далі і „Отчетъ“ в Варшавских университет. извѣстіях 1896, VIII. Соболевскій Какъ давно Русскіе живутъ въ Карпатахъ и за Карпатами (Живая Старина, 1894). Кулаковскій Гдѣ находилась вичинская епархія константинопольскаго патріархата — Византийскій Временникъ 1897 с. 327 і далі (про дунайську Русь).

Про сучасну Угорську Русь мапи Черніга, Le Monnier, Величка. Фікер, Головацький ор. с., Fényes Die Statistik des königr. Ungarns, 1843, Волланъ Угросккія пѣсни, 1885. Петровъ Замѣтки по Угорской Руси Ж. М. Н. П. 1892, II. Leipen Die Sprach-Gebiete in den Ländern der ungarischen Krone, 1896. В. Гнатюк

Hungaro-ruthenica, 1899 (відбитка критичних заміток в XXVIII т. Записок) і Rusini v Uhrách (Slov. Přehled, 1899). Balogh A népfajok magyarországon, 1902 („Народи Угорщини“, на підставі переписи 1890 р.). A magyar korona országainak 1900-évi népszámlálása, 1902 („Перепись людности в краях угорської корони, в 1900 р.“). Томашівський Угорські Русини в світлі мадярської урядової статистики (Записки Наук. т. ім. Ш. т. LVI); незадовго має появиться в петербурзькій збірнику статей в славістички йогож студія про угорсько-руську територію.

Велика література розвинула ся останніми роками спеціально про західню русько-словянську границю; вичислю лише що важнійше: Акеј viery sú Slováci — статі в Slovenské Pohľady 1895 і 1896. Соболевській О границі Рускиих и Словаковъ въ Угорщинѣ (Ж. Стар. 1895). Ol. Broch, Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östl. Ungarn, 1897. В. Гнатюк Русини Пряшівської епархії та їх говори (Записки т. XXXV), Словаки чи Русини (ibid. т. XLII). Niederle Národopisná mapa uherskych Slovaků na základě sčítaní lidu z roku 1900, р. 1903, йогож к спору о рускослованскé rozhraní v Uhrách (Slov. Přehled, 1903) і Ještě к спору о рускословенской границі v Uhrách (ibid. 1904 г. 6).

37. Рух української людности на польсько-українськiм пограничю по переписах (див. с. 189).

Навожу в VII т. Podręcznik statystyki Galicyi, XIII т. Wiadomości statystyczne і Rocznik statystyki т. IV процентові цифри людности, що уживає польську і руську мову, та людности руського і латинського обряду в західніх повітах:

	1890		Приріст в р. 1880—90 в %				приріст (або убыток) в %	
	%	%	Русинів		Поляків		Русинів в 1890—1900	
	руської мови	руського обряду	по мові	по обряду	по мові	по обряду	по мові	по обряду
Новий Торг	3.04	3.06	5.53	1.33	6.07	6.11	-0.16	-0.23
Новий Сонч	13.82	13.91	7.99	6.31	14.71	13.98	-2.20	-1.04
Грибів	18.91	18.85	9.80	5.96	6.01	7.84	-0.59	-0.73
Горлиці	25.28	24.50	1.61	2.75	9.95	8.52	-0.12	-0.47
Ясло	9.92	9.50	-1.61	3.67	7.40	5.15	+2.02	+0.97
Коросно	16.54	16.45	-20.46	5.70	16.09	8.79	+4.51	-0.46
Березів	11.92	15.44	12.19	8.16	1.52	1.53	+1.04	+0.35
Ряшів	0.18	1.46	-79.63	-20.45	9.90	10.19	+0.10	+0.51
Ланцут	3.00	5.68	80.16	5.91	9.01	9.76	-1.04	-0.60
Нясько	0.06	2.07	—	0.41	7.08	10.21	-0.02	+0.44
Сянок	50.58	52.05	4.63	6.63	14.14	9.69	-0.04	-0.42
Перемишль	48.81	51.02	20.01	14.85	45.38	71.85	+0.42	-0.26
Ярослав	33.55	41.01	97.29	18.70	-6.21	15.08	-0.23	-2.57

38. Слiди Руси в Семигороді (див. с. 197).

1802 р. вийшла брошура Вольфа De vestigiis Ruthenorum in Transilvania; тут описувались останки Русинів в с. Reussdorflein, Ве-

ликий і Малий Cserged, Bongrad; Вольф всього рахував 130 родин, але його референт в Siebenbürg. Provinzialblätter 1807, II підносить це число до 200. Про сі останки писали в XVIII в. Бел і Бенке, і на поч. XIX Едер — див. про них у Філевіча Отчет і Історія 1 гл., у Кочубинського в Трудах с. 37 і далі. Надєждін, що побував в Семигороді на початку 40-х рр., уже не застав сих Русинів, але підніс значіне сих руських осад для історії руської колонізації (О путешествіи по южн.-славян. землямъ, Ж. М. Н. П. 1842 кн. IV—VI): „я вовсім переконав ся, незаперечними доказами, що руська стихія ішла на полудневий захід, по обидва боки Карпата, аж до Дунаю, довгі часи перед приходом Мадярів в Панонію“; на потвердження він вказував на семигородських Русинів, і сією подунайською Русією уважав можливим пояснити літописні легенди про міграцію Словян в над Дунаю, про подорож Кня й т. и. — с. 103—5. Одначе норманізм, устами Куніка в Berufung der Schwed. Rodsen (гл. V), виключив угорських Русинів з історії давньої руської колонізації. З другого ж боку теорія Шафарика (II § 30), що семигородські Словяне були Болгари, вплинула також на те, що сю руську колонізацію Семигорода спущено з ока. Публікуючи в перше тексти в Черґеда (Denkschrift віденської академії т. VII, 1856), Мікльосич признав їх болгарськими, але потім відступив від цієї гадки і черґедські тексти признав пам'яткою мови „дакійських Словян“: Geschichte der Lautbezeichnung im Bulgarischen (Denkschrift т. XXXIV с. 125—6 тут видано тексти Едера), теж Vergleichende Grammatik III. 201, Alt-slovenische Formenlehre XXV. В 1859 р. в своїх „Словянах в М. Азії“ виступив з загальними увагами проти Кунікового погляду Лажанский, але питання про загадкову руську колонізацію в Угорщині виринуло на верх знову тільки завдяки Реслеру, коли в 1871 р. вийшли його Rumänische Studien; за ним піднесли гадку про стару руську колонізацію на Дунаю Васілевский (1872), Успенский, Грот, а Кочубинський і Піч оперли сю гадку про руську колонізацію Семигорода на фактах. Одначе справа не порішена остаточно. Супроти руської теорії стоїть болгарська, що не бачить поза Болгарами Русинів і готова руське імя тих останніх Семигородських Русинів уважати непорозумінням (Мілетіч). Воно фактично дуже зашпугує справу той факт, коли мова останніх семигородських „Русинів“ справді показується болгарською; але в усякім разі справа руської колонізації Семигорода може і повинна навіть бути трактована незалежно від тих останків. Проф. Ягіч, що в рецензії праці Філевіча досить скептично висловив ся про руську теорію (Archiv XIX с. 237), в новійшій розвідці (Archiv. XX с. 22—3) признає певним фактом, що в Семигороді Русь стрічала ся з Болгарами.

39. Література словянського побуту й культури в епоху розселення (див. с. 213).

Лінгвістичні досліді досі грають першу ролю в сій справі. Але вони лишають ще багато багатт. По коротких екскурсах в загальних працях, як Ягіча *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, і особливо Воцеля *Pravěk země české*, дав просторий розділ в своїй праці *Krek Einleitung*² с. 108—183, вийшла спеціальна (не скінчена) праця проф. Будиловича (Первобытные Славяне въ ихъ языкѣ, бытѣ и понятіяхъ по даннымъ лексикальнымъ. Исслѣдованія въ области лингвистической палеонтологіи Славянъ, ч. I, вып. 1 і 2, К. 1878—9, ч. II в. 1, К. 1881) і монографія про словянську флору — *Šulek Pogled iz biljarstva u praviek Slavenah a narose Hrvatah* (*Rad. jug. akad.*, т. 39). Праця Будиловича була неприхильно оцінена критикою, але дає багатий запас матеріалу. Креку О. Шрадер (*Sprachvergleichung*² с. 84) закидає теж „занадто високу гадку про прасловянську культуру“. Але з другого боку й німецькі дослідники культури значно знижали рівень словянської культури, толкуючи все язикові подібности як словянські запозичення з німецького. Се треба сказати й про новіші досліді над спільними словами у Словян і Германців: С. Uhlenbeck *Die germanischen Wörter im Altslavischen* (*Archiv für Sl. Philologie* XV), Н. Hirt *Zu den germanischen Lehnwörter im Slavischen und Baltischen* (*Paul u. Braune Beiträge zur Gesch. d. deutschen Sprache*, XXIII). Не свободні від сього і такі незвичайно цінні для студійовання давнього побуту загальніші праці як Hehn *Kulturpflanzen und Haustiere*, О. Schraeder *Sprachvergleichung und Urgeschichte*², *Reallexicon der indogermanischen Altertumskunde*. Словянські лінгвісти, протестуючи против надуживань теорії запозичень, самі одначе ідуть сею протоптанною стежкою — див. нпр. Brückner *Cywilizacja i język*, 1901, с. 30 і замітки до його власних лінгвістичних об'яснень у Ягіча в *Archiv* XXIII с. 536—7. З словянських праць про язикові запозичення — се незвичайно важне для культурно-історичних дослідів явище, назву ще давнійшу роботу Мікльосіча *Die Fremdenwörter in den slavischen Sprachen*, і поправки до нього Matzenauer-а *Cizi slova ve slovanských řečech*, та новішу ровідку С. Станоевича *Гипотеза о славянскихъ заимствованныхъ словахъ изъ германскаго* (*Сборникъ статей посвященныхъ* Θ. Θ. Фортунатову, 1902 — про хронологію й історичну обстанову словянських запозичень з германських мов).

Праці Шрадера з методологічного погляду цікаві тим, що він стараєть ся комбінувати факти лінгвістики не тільки в відомостями історичних і літературних джерел, але також з фактами етнології і археології. Але в курс пішов археологічний матеріал старших епох, а по-

війших часів — дуже мало, і взагалі метод Шрадера заціплює ся досить поволі.

В своїй Історії Київщини, виданій в р. 1891, я старав ся дати начерк староруського побуту на підставі фактів історично-літературних і археологічних. В сім напрямі не бачу аби пішли новіші дослідники староруського побуту (хіба в монографіях поодиноких земель, що виходили потім в Києві, проявляє ся така-ж тенденція). Зрештою на сім полі останніми часами рух досить слабкий. Археологічний матеріал, що зростає в року на рік, лишаєть ся дуже мало обробленим і не зведеним в систему. Загальний, але дуже коротенький і через те розумієть ся — побіжний образ східнослов'янської культури на підставі археологічного матеріалу дав недавно проф. Антонович в виданню Б. Ханенка Древности Приднѣпровья кн. V п. т. „Черты быта Славянъ по курганнымъ раскопкамъ“ (кн. 1—6). Інтересний реферат був предложений проф. Завитневичом на останній археологічний з'їзді — О культурномъ впливѣ Византіи на бытъ русскихъ Славянъ курганнаго періода — Известія с. 90, але досі не видрукований. Було-б дуже пожаданим, аби він заохотив і иньших до подібного монографічного оброблювання археологічного матеріалу. Взірці такого монографічного оброблення, дуже солідного, дав ще в 80-х рр. проф. Анучин — його реферати О древнемъ лукѣ и стрѣлахъ — в Трудахъ V археол. съѣзда, О нѣкоторыхъ формахъ древнерусскихъ мечей в Трудахъ VI съѣзда; але робота в тім напрямі якось не пішла (на XI з'їзді предложив велику працю про східноєвропейську кераміку Городцов — Русская доисторическая керамика, Труды т. I, але за систематикою, дуже нескладною, заведеною ним, годі в тім матеріалі з'орієнтувати ся). Тим треба по часті оправдати, що історична наука все ще не може зійти з історично-літературного ґрунту, на яким досліджували староруський побут старші історики — як нпр. Соловьевъ, Бестужевъ-Рюминъ й иньші в своїх курсах історії давньої Руси.

З иньших слов'янських племен — недавно почав виходити закромний на ширшу міру, хоч і досить механічно зроблений курс І. Смірнова Очеркъ культурной исторіи южныхъ Славянъ (1 частина вийшла осібно 1900 р. в Казани, далі друкуєть ся в Записках казанського університету). Легковажачи лінгвістичний матеріал, він опираєть ся окрім історичного матеріалу на фактах етнографії й фольклору, а також археології, хоч і не все зручно використовує їх. Більше старої методи держить ся иньший, короткий начерк Smičiklas Cultus- und Culturanfänge der Croaten (Donauländer рік I). Популярно й не солідно зроблений начерк: A. Lefèvre Germanes et Slaves, origines et croyances, 1903, Париж. Спеціальніша література вказана нижше при поодиноких пи-

таннях. З круга загально-індоєвропейської культури в доповнення до наведених праць О. Шрадера вкажу ще студії Гірта, що стоїть не в однім на відміннім становищу: *Die vorgeschichtliche Kultur Europas und der Indogermanen* (Geogr. Zeitschrift, IV), *Die wirtschaftlichen Zustände der Indogermanen* (Jahrb. f. Nationalökonomie, 3 серія т. XV). З історії культури взагалі: *Bücher Der wirtschaftliche Urzustand*², 1897; *Grosse Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft*, 1896; *Höck Der gegenwärtige Stand unserer Kenntnis von der ursprünglichen Verbreitung der angebauten Nutzpflanzen* (Geogr. Zeitschrift, V); *Buschan Vorgeschichtliche Botanik der Kultur- und Nutzpflanzen der alten Welt*, 1895; *Hahn Die Hausthiere und ihre Beziehungen zur Wirtschaft des Menschen*, 1896, і *Ursprungsgeschichte und Entstehungsweise des Ackerbaues* (Zeitschr. d. Ges. f. Erdkunde).

40. Література монетних находок (див. с. 245).

Археологічні мапи: Київської й Волинської губ. Антоновича (в позначку при них виказані монетні находки по категоріям), Подільської Січинського, Херсонської Ястребова (Опыт Обозрѣнія древностей Херсонской губ.); була предложена на Харківський з'їзд також мапа Харківської губ. Багалія, й певне вийде не задовго. Б'яшевській Монетные клады Киевской губернии, 1889. Данилевичъ Монетные клады Киевской губ. до первой четверти XV в. (Труды IX съѣзда т. I). Ляскофонскій Находки римскихъ монетъ въ области средняго Приднѣпровья (Труды XI съѣзда т. I). Марковъ Топографія кладовъ восточныхъ монетъ (зачала ся друком, але не вийшла досі). Самоквасовъ Исторія русскаго права, 1884, т. II с. 170—9 і О происхожденіи русскихъ и польскихъ Славянъ и причинѣя появления плодовъ римскихъ монетъ въ землѣ древнихъ Руссовъ и Ляховъ — Труды VIII съѣзда т. III. Píč Zur humanisch-ungarischen Streitfrage с. 276 і далі. Поодинокі важні находки див. іще: Російській историч. музей с. 598—600; Труды Киев. дух. академіи 1880, VIII с. 585; Археологическая лѣтопись Южной Россіи 1899 р. с. 54, 1903 р. с. 60, й ин.

Самоквасов толкував сі монетні скарби тим, що їх рознесли Словяне, емігруючи з над Дунаю (він приймає літописну теорію дунайської правіччини). Ляскофонскій думає, що сі монети добували ся не так торговлею, як війнами і нападами на римські землі. Се друге об'ясненне в часті оправдане. Але люде з середнього й горішнього Подніпровья на римські землі певне не ходили, і римські гроші до них доходили тільки через торговлю.

41. Торговля давньої Руси (див. с. 245).

Про давню руську торговлю в старших праць назву: *Rasmussen De Arabum Persarumque commercio cum Russia et Scandinavia*, 1825;

Савельева Мухаммеданская нумизматика въ отношеніи къ Россіи, 1846; Григорьева О кувчинскихъ монетахъ находимыхъ въ Россіи (в збірн. Россія и Азія). Далі: Аристова Промышленность древней Руси, 1866, гл. 4; Бестужева-Рюмина Русская исторія I с. 261 і далі; Хвольсона Известія иби-Дафта 1869, спеціальний екскурс про східню торгівлю с. 158 і далі; Heyd Geschichte des Levantehandels im Mittelalter, I, 1879 с. 65 і далі (французький переклад Рено, вид. 1885 р. в Липську, з деякими доповненнями); Забѣлинъ Исторія русской жизни II гл. 7; Babelon Du commerce des Arabes dans le nord de l'Europe avant les croisades 1882 (не багато); Ключевскій Боярская дума, 1883 і його-ж статі в Русской Мысли 1880 р.; Pič Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage, 1886 с. 268 і далі; Iacob Der nordisch-baltische Handel der Araber, 1887 і північні видання сеї праці — Welche Handelsartikel bezogen die Araber des Mittelalters aus den nordisch-baltischen Ländern, 1891, і Die Waaren beim arabisch-nordischen Verkehr im Mittelalter, 1891; моя Исторія Київщини с. 385 і далі; Голубовскій Исторія Сѣвер. земли с. 31 і далі й Ист. Смоленской в. с. 100 і далі; Kuun Relatum Hungarorum cum oriente hist. antiquissima, 1893—5.

Для північної торгівлі (факти пізніші, але вони можуть служити для зрозуміння й давніших відносин): Бережковъ О торговлѣ Руси съ Ганзою до к. XV в., 1879 і статі його-ж і Тихомірова в Ж. М. Н. П. 1887 р.; Никитскій Исторія экономического быта В. Новгорода, 1893 с. 24 і далі; Buck Der deutsche Handel in Nowgorod — Jahresbericht der Anna Schule, Спб. 1895.

42. Сучасний український антропологічний тип (див. с. 271).

Антропологічні студії над українсько-руським типом дуже щеповні і нечисленні, що найважніше — поминено найліпше законсервоване від не-словянських впливів українське Полісе (див. Записки XVIII, бібл. с. 54). Тому всі означення українського типа поки що можуть ставитись і прийматись тільки з великими застереженнями.

Д. Анучін, оден з найвизначніших антропологів Росії, дає таку характеристику фізичного типа Українців-Русинів: Українці з фізичного погляду відрізняють ся від Білорусинів і Великоросів середньої Росії насамперед своїм зростом, в середнім вищій на 1—4 см. (по військовим датам імперії 1874—83 рр.); хоч такі величини середнього зросту стрічають ся і в декотрих великоросійських повітах, але на Україні нема малих величин (163—162 ст.), досить розповсюджених в повітах середньої Росії. Друга відміна — се більший процент темноволосих (60—70%), темнооких (хоч не рідкі й синьоокі) і темношкірих, в порівнянні з Білорусинами і Великоросами, а ще більше — в порівнянні з Поляками. Трохи довші ноги (особливо бедра). Голова, і абсолютно і в відносинах

до зросту, невелика (теж і внутрішність черепа), чоло і ніс теж, нижня третина лиця має в порівнянню більші розміри. Що до форми — голова коротка й широка (брахікефальна) переважає, трохи більше ще ніж у Поляків і Великоросів; иноді помічають ся досить високі, випуклі щоки і широкий відступ межи очима, трохи низьке перенісе. — Енциклопедическій словарь, вид. Брокгауза і Ефрона, т. XVIII, Малороссы.

Д. Гильченко, опираючи ся на дотеперішніх студиях, загальними ознаками Українця признає: високий зріст, ясенорожевий колір шкіри, темне волосє і очі ясных відтінків, але при тім зазначає, що ваганне темного типу дуже велике (6—39⁰/₀); про такі ознаки як високий зріст і брахікефалія каже, що й вони ще вимагають перевірки, особливо з огляду на великі варіації українського типу по місцевостям; ясный тип він уважає сильнішим, вдатіишим до життя, бо має більші розміри груди, і признає його за початковий. — Кубанскіе козаки, антропологическій очеркъ (Извѣстія импер. общества естествознанія, антропологін и этногр. т. XC, 1895). Талько-Грмицевич, зібравши досить великий матеріал головно в полудневій Київщині, констатує перевагу ясноволосого типу (57⁰/₀) над темноволосим (42⁰/₀), чистих блондинів (20⁰/₀) над брутетами (25⁰/₀) — Charakterystyka fizyczna ludu ukraińskiego, Zbiór wiadomości т. XVI. Що до форми черепа, то в недавно виданій брошюрі д-ра Пантюхова „Куреневка“, К. 1904, подають ся шпр. такі результати помірів чоловіків з Київ. губ. в 1902 р.: доліхоцефали й мезоцефали дають 43,8⁰/₀, доліхоцефалів (границя 77) — 14,6! Все се показує, як ще мало простудійовані навіть найбільш кардинальні фізичні прикмети сучасного Українця.

В иньшій, новійшій своїй праці: Вѣсь головного мозга и нѣкоторыхъ его частей у разныхъ племенъ Россіи (Труды москов. антропол. отдѣла т. XIX) др. Гильченко підніє іще одну антропологічну прикмету: меншу вагу мозку у Українців в порівнянню з Великоросами і Польками. Оpubлікована разом з сим статья Воробьева — Матеріали для антропологін великорусскаго населенія нѣкоторыхъ уѣздовъ Рязанской губ. (ib.) вказує також на те, що Україні мають меньший поземний обвід голови (563—546) ніж Великоросыяне (568—2) і Поляки (567), і меньшу довжину чола (179—175, у Великоросів 182). Сі спостереження, прийняті, як бачимо і в характеристику проф. Анучіна, опирають ся одначе ще на дуже малім матеріалі.

Питаннем про археологічний словянський тип на підставі археологічного матеріалу перший серіозно зайняв ся головно Богданов і уважав початковим тип вузьколиций довгоголовий (лептопровиный доліхоцефалізм); його статі: Матеріали для антропологін курганнаго періода

Москов. губ. (1867, Извѣстія моск. общ. люб. естествозн. т. IV), Описание курганныхъ череповъ Смоленской губ. (Антропол. вставка, II), Курганные черепа области древнихъ Сѣверянъ (в над Псла, *ibid.*), Черепа изъ старыхъ московскихъ кладбищъ (*ibid.*), Древніе Кіевляне, ихъ черепа и могилашъ (*ibid.* т. III), Курганные жители Сѣверянской земли (*ibid.*), Доисторическіе Тверитяне по раскопкамъ кургановъ (*ibid.*), Древніе Новгородцы по ихъ черепахъ (*ibid.*), Къ краниологіи смоленскихъ курганныхъ череповъ (*ibid.* т. IV); про дослѣди його над черепами давнѣйшихъ часів див. вище с. 483 і 486. Результати дослѣдів він звів і подав у своїм рефераті *Quelle est la race la plus ancienne de la Russie centrale* (Congrès international à Moscou, I). Дослѣди Богданова мають ту слабу сторону, що вони часом оперті на вичисленнім матеріалі, а головно — що він розпоряджав черепами в чужих розкопк і не бувши сам археологом, не дуже встановлював ся над критерієм словянства тих могил, в котрих були ті черепи (для нас особливо важні його поміри сѣверянських і київських черепів). Але його спостереження, що в старих словянських могилах переважає довгоголовий тип, знайшло собі подтвердження в новіших розслідах східнословянських могил. Антропологічні поміри в українсько-руської території, окрім тих праць Богданова, подані в отсих публікаціях: Антоновичъ Раскопки въ странѣ Древлянъ — Матеріали по археологіи Россіи ч. 11 і Раскопки кургановъ въ Западной Волыни (Труды XI съѣзда I). Гамченко Житомирській могильникъ, 1868; Городище и могильникъ на р. Корчеватый (Труды IX съѣзда т. II) і Раскопки въ бассейні р. Случи (Труды XI съѣзда т. I). Мельникъ Раскопки въ землѣ Лучанъ (*ibid.*). Покровскій Антропологическія даннныя о типѣ череповъ изъ волынскихъ кургановъ (*ib.* т. II — режюме, результати ввійшли в статю п. Мельник). Talko - Hryncewicz Przyczynki do poznania swiata kurhanowego Ukrainy (Materyały antropologiczno-archeologiczne т. IV (деревлянські й „полянські“ могили — поміри останніх поцсовані тим, що сюди введені й деякі чорноклобуцькі похорони). Поповъ Анатомическое изслѣдование костей, найденныхъ при раскопкахъ кургановъ Харьковской губернии, реф. II — кости в Ницахьского могильника (Труды предварит. комитета XII съѣзда т. I).

Загальніші роботи, крім згаданого реферата Богданова, — Niederle K otázce o původnim typu slovanském (Ateneum, 1891), O původu Slovanů, 1896, Slovanské Starožitnosti I, 1902 (гл. 2). Sergi De combien le type du crâne de la population actuelle de la Russie centrale diffère-t-il du type antique de l'époque des courganes? (Comptes-rendus du XII congrès international de medecine, II, 1899).

Згадана праця Нідерле О původu Sl. в цілому рішучістю проголосила первісний словянський тип за довгоголовий — на підставі архе-

ольогоічно-антропологічного матеріалу, і білявий — на підставі історичних свідочств. Обставлена досить солідними аргументами, вона викликала живу дискусію над цим питанням. Перегляд головних моментів її дає Нідерле в *Slov. Star.* с. 87 і далі. Між аргументами *contra*, які були висунені в сій дискусії, як важливіші можна зазначити такі: словянство довгоголових небіжчиків не доведене ще. Могили з паленими небіжчиками можуть бути як раз останками короткоголової людності. Що до краски, то звернули на себе увагу дослідни Минакова — О цвѣтѣ и формѣ волосъ изъ кургановъ средней Россіи (Труды моск. антроп. отд. т. XIX): він підносить, що останки волоса, які він нав (а нав їх з 20 могил Московської, Ярославської й Костромської губернії) всі темні, а білявих не було між ними зовсім. Сі аргументи одначе не в смілі забити теорію білявих довгоголовців. Дослідни Минакова опирають ся на матеріалі з фінської території. Що до довгоголовости, то Нідерле, боронячи свою теорію, справедливо вказав, що попри довгоголову людність ми не бачимо якоїсь короткоголової — словянської. Дійсно, коли Слов'яне асимілювали довгоголову расу, вони повинні-б виступити дуже виразно, як друга раса по при неї в могильних нахідках X—XI вв. Припустити, що вони всі спалені, неможливо, бо у Слов'ян ми знаємо обидва похоронні типи, і в кождім разі як зник обряд палення, короткоголова людність повинна б виступити перед нами від разу дуже сильно.

Взагалі Нідерле досить щасливо боронить свою теорію в новім перегляді; але обстаючи за нею, зводить питання вже тільки на чисельну перевагу ясного й довгоголового типа серед словянської людності (резюме, с. 108—9). Инакше сказавши, ми ніколи не знаємо Слов'ян одностайним антропологічним типом. Еволюція його при тім вістає ся все таки вістає ся неясним. Перехід від довгоголового, хоч би й переважного тільки, а не виключного до нинішнього короткоголового типу, вістає ся і нині справою нев'ясненою, не розв'язаною, і в сій головна трудність, зв'язана з теорією довгоголовости. Можливість еволюції форми черепа вістає ся в антропології справою непорішеною (див. нпр. статі Ністрема і Реньо в *Archiv für Anthropologie* 1901 і *Mémoires de la Soc. d'Anthrop.* 1901), і се ще більше заплутує питання.

43. Література словянської мітології (див. с. 279).

З чималі літератури словянської і руської мітології зазначу лише де що головніше або новіше. Передовсім, для орієнтування в старшій літературі дуже добре служить Крек² с. 378 і далі. З старшого агадаю: Аванасъевъ Поетическія воззрѣнія Славянъ на природу, 3 томи, 1865—8. Miklosich Etymologisches Wörterbuch, sub *vocibus*. Jagić Mythologische Skizzen — *Archiv für sl. Ph.* IV і V. Brückner Mythologische Studien, *ibid.* VI, IX і особл. XV. Фамицынъ Бо-

жества древних Славянъ, 1884. Кирпичниковъ Что мы знаемъ достовернаго о личныхъ божествахъ Славянъ, Ж. М. Н. П. 1885, IX. Сырку — Славянско-румынскіе отрывки — Ж. М. Н. П. 1887, V. Шеплингъ Наши письменные источники о языческихъ богахъ русской мѣологии — Филологическія Записки 1888, VI. Мочульскій О мнѣшномъ дуализмѣ въ мѣологии Славянъ Р. Филологическій Вѣстникъ, 1889, II. Machal Ná-kres slóvanskeho bájesloví, 1891. М. К. О religii pogańskich Slowian, 1894. Богдановичъ Пережитки древняго шросоверпанія у Бѣлоруссовъ, 1895. Владиміровъ Введеніе въ исторію русской словесности, 1896, гл. II і III, і Поученія противъ древне-русскаго язычества и народныхъ суевѣрій (Памятники древне-рус. церковно-учительной литературы, III, 1897). Аналогічна ширша праця — Азбукинъ Очеркъ литературной борьбы представителей христіанства съ остатками язычества въ русскомъ народѣ (Русскій Филолог. Вѣстникъ т. 35 і 37—39, головно т. 35). Лежé — рядъ статей під титуломъ *Études de mythologie Slave* (від року 1896 друковані в часописи *Revue d'histoire des religions*, деякі вийшли особно — три випуски) — оброблені й видані разом п. т. *La Mythologie Slave*, par Luis Léger, 1901 (моя оцінка в Записках т. LX). A. Léfèvre *Mythologie des Slaves et des Finnois* (*Revue de l'École d'anthropologie*, 1897 — популяризація, в значній мірі оперта на Лежé), Йогож: *Germanis et Slaves, origines et croyances*, 1903, Париж. Яворскій — статі про домовиків, опирів і т. п. в галицькій фольклорі — Ж. Старина 1897. Cerný *Mythiske bytosée lužiskich Serbov*, 1898, Будішін. Милорадовичъ Замѣтки о малорусской демонологіи (К. Старина, 1899, VIII). Гальковскій Мѣологическій элементъ въ сербской народной поэзіи (Филологическія Записки 1900 і далі). Gržetić *O vjeri starih Slovjena prema pravjeri Arijsaca i Prasemita*, 1900, Мостар (фантазіи). Ивановъ Культъ Перуна у южныхъ Славянъ (Изв. отд. р. яз. 1903, IV).

Занотую ще кілька коротких ескізів словянської або спеціально руської мітології в різних історичних курсах: Píč *Dějiny naroda ruskeho* I с. 57 і далі, Самоквасовъ *Исторія рус. права*, вид. 1888, гл. XIX, Lavisse et Rambaud *Histoire Générale* I с. 701—2, Милюковъ — в Книгѣ для чтенія по середней исторіи під ред. Віноградова (I с. 102—117) й ин.

44. Найвищий бог Словян і соняшні божества (спірні питання до с. 280).

Погляди на Сварога як на початкового найвищого бога у Словян новішими часами були сильно захитані. Ягіч (*Archiv* IV) завзято виступив против них, і його аргументи зробили сильний вплив. Фамінцич (с. 143), Махаль (с. 2121), Лежé (с. 235) скептично задивлюють ся на істнованне його. Боронив його Крек² с. 379 і далі, і я думаю, що

правда лежить по стороні його оборонців — що противна сторона пішла задалеко, в гіперкритицизм.

Одиноке джерело, що називає Сварога — словянські гльоси хронографа Малялі в Київській літописі і в словянським перекладі хронографа в кодексі XV в. (описанім у вступі до літописи Переяслава Суздальського, вид. Оболенским). Вони тут однакові, і йдуть, очевидно, з одного джерела (правдоподібно — з гльосірованого перекладу). Вперше використав гльосу Київської літописі і на її основі розвинув гадку про Сварога Шафарик в спеціальній розвідці, друкованій в *Časopis českého musea*, 1844. Проф. Ягіч, взагалі маловажаючи мітологічні звістки книжної літератури, як літературні комбінації та ремісенції, висловив здогад, що літописні гльоси (іх він уважає джерелом хронографа) написані в Новгороді, під впливом відомостей про Сварожича балтійських Словян; автор іх в Сварожича вивів імя Сварога (толкованне, яке дає д. Я. сьому імени дуже неймовірне, тому я його помінаю) і поставив в паралелю Гефесту. Але тут насуваєть ся важна трудність: в староруській книжній літературі чи словесности взагалі не можна вказати скільки небудь певних балтійсько-словянських впливів (проби Гедеонова і Забеліна випали дуже нещасливо). Неймовірною здаєть ся мнї й сама гадка, що автор гльос викомбінував доперва імя Сварога з Сварожича. По всякій імовірности, імя Сварога він узяв готовим з місцевої традиції, правдоподібно руської; але як би се мала бути і не руська традиція, то того Сварога, відсуненого на другий план вже в X—XI в. ниньшими, молодшими богами, все таки можемо уважати за спільне словянське давнїйше божество. Цікаво, що у Волохів заховалось слово *sřaroga*, в значінню чогось дуже висушеного, випаленого — Сирку І. с.

Усуваючи Сварога, мітологїи або лишають отвореним питання про імя найвишого бога, або висувають на сю позицію котрогось з ниньших богів, або вкінці припускають, що він звав ся просто „богом“. Таку гадку, висловлену вже давнїйше підтримував Фамінцин (с. 141), і до неї же схильєть ся Лежє (с. 50—1). Одначе ся теорія дуже слабка. Лишаю на боці фольклорні згадки про „вишнього бога“ або „бога-пребога“: вони не мають в собі нічого характеристичного. Окрім них вказують на тексти умов Руси в Греках: „да будет проклят от Бога и отъ Перуна“ (с. 33), „отъ бога, в него же вѣруєшь, в Перуна и в Волоса бога скотья“ (с. 48); але в першїм тексті йде мова, очевидно, про християнського Бога, з огляду на хрещену Русь, в другім може бути толкований „богъ“ яко загальне понятє, Перун і Волос — як спеціалїзація тієї ідеї.

З ниньших божеств, яких хотїли поставити на чільне місце, згадаю новїйшу теорію Рожнецького (*Perun und Thor*), що тим часом як культ

Перуна розвинув ся під норманськими впливами, домашнім словянським богом був передовсім Волос-Велес. При умовах Олега 907 і Святослава, 971 р., по його гадці, Нормани кленуть ся Тором, під іменем Перуна, а Русини-Словяне — Велесом. Ся підміна Перуна Тором одначе не може устоятись (пор. замітки Тіандера в його критиці статі Рожнецкого в Ізвѣстіях отд. рус. яз. 1903, III), а з тим упадає й така виїмкова роля Волоса. Розвиваючи аргументи за істнованнем на Русі культу Тора, Рожнецкий толкує згадку Київської літописи про „Турову божицю“ в Києві (Іпат. с. 229) як „капище Тора“. Єсть ще й иньше толкованне, що бачить в ній „храм бога Тура“. Але зовсім неправдоподібно, або християнську церкву називали храмом Тора чи Тура (анальогії, яї вказувано, нічого не доводять, бо не можна вказати християнського дублета для Тора чи Тура, під покровом якого могло б держатись імя Тура чи Тора, як приміром держалось імя Волоса під іменем св. Власія).

Ваагалі всі докази про істнованне у руських Словян соняшного бога Тура (щось як грецький Пріап) досить слабі, не вистають. Див. про нього спеціальну розвідку проф. Голубовского Нѣсколько соображеній въ вопросу о кн. Турѣ — К. Старина 1891, X. Другий такий непевний сонечний біг, се Ярило. Його, як і Тура вважають образом літнього розцвіту творчих сил природи під впливом сонця. Про Ярила одначе є сильна традиція народна, але головно у Великоросіях (див. одначе Афанасєва оп. с. III с. 727). Він відповідає таким символам літнього сонця, як Коструб, Купало; в письменній старо-руській традиції він не згадуєть ся, як і воли. При слабій індивідуалізації русько-словянських божеств витичити виразку границю, як то пробують зробити (нпр. Махаль с. 200 і далі) між ними „моментами літнього повороту сонця“ та правдивими божествами, дуже трудно. Але з огляду, що ми маємо тут діло в пізнім (XVII—XIX в.) народніми образами, не звістими, як я сказав, з давніх джерел, обережнійше буде їх не зачисляти до давніх мітологічних образів.

45. Археологічні досліді похоронного обряду (до с. 296).

Окрім вичислених вище, в прим. 42, публікацій археологічних розвідів згадаю ще такі праці, що дають щось для пізнання похоронного обряду України й пограничних територій: Гамченко Древній поселокъ и могильникъ въ урочищѣ Стуга (Житом. у.) — Чтенія кiev. истор. общ. т. XIII. Яроцкий Краткій отчетъ о раскопкѣ кургановъ Рѣчицкаго могильника (коло Овруча) — Труды общества изслѣдователей Вольги, I. Йогож Могильники по среднему теченію р. Уборти — Археологическая лѣтоп. Ю. Р. 1903, тамже с. 329 короткий реферат Йогож про розкопки на вододілі Уші й Уборти. Еременко Раскопки кургановъ Нововыбковскаго

уѣзда — Труды отд. слав. археологій т. I. Самоквасовъ Сѣверянскіе курганы — Труды XI съѣзда т. I. Бобринскій II с. 179. Сперанскій раскопки кургановъ въ Рыльскомъ уѣздѣ — Археолог. извѣстія и замѣтки 1894. Розкопки Ницахського могильника — тимъ часомъ Извѣстія XII съѣзда с. 183 і 204. Про дослѣди на дреговичській території — Ол. Грушевскій Пинское Полѣсье I с. 4 і далі. Загальні характеристики (одначе дещо довільні часомъ) в працях Синцина Обзорѣніе губерній въ археол. отношеніи (Труды отд. слав. археол. т. I, II, IV) і Расселеніе древнерусскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ (Ж. М. Н. П. 1899, VIII).

46. Шлюб і родинні відносини (до. с. 300).

Про шлюб і родинні відносини у Словян і в давній Русі: Шульгинъ О состояніи женщины въ Россіи до Петра В., 1850. Васильевъ Сличеніе юридическихъ законовъ Ману съ брачными обычаями Славянъ по лѣтописи Нестора (К. Унив. Изв., 1864 I—II). Добряковъ Русская женщина въ домонгольскій періодъ, 1864. Bogišić Pravní običaji u Slovena, 1867 й йогож Zbornik zadašnjich pravnich običaja u južnich Slovena, 1874. Лавровскій Коренное значеніе въ названіяхъ родства у Славянъ, 1867. Забѣлинъ Бытъ русскихъ царицъ, 1869 (вступ). Шилевскій Семейныя власти у древнихъ Славянъ и Германцевъ, 1869. Пашковъ Очеркъ исторіи русской женщины, 1871 (передруковане в Собраніи сочиненій, т. I, 1898). Hanel Věno v právu slovanském (Pravnik, 1871). Статі Спірнова про звичайове східнословянське родинне право і шлюб: Очерки семейныхъ отношеній, 1878 і статі в Юридическому Вѣстнику 1878 (V і VII). Черновъ Объ обычномъ семейственномъ и наследственномъ правѣ крестьянъ въ Харьковской и Полтавской губ. (К. Унив. Изв. 1881, V). Сумцовъ О свадебныхъ обрядахъ, преимущественно русскихъ 1881, Религиозно-миѣческое значеніе малорусской свадьбы (К. Старина 1885, III), Къ вопросу о вліянніи греческаго и римскаго свадебнаго ритуала (ibid. 1886, I). Krauss Sitte und Brauch der Südslaven, 1885, М. Ковалевскій Нѣкоторыя архаическія черты семейнаго и наследственнаго права (Юрид. вѣстн., 1885), йогож Первобытное право (выпуск I рід, в. II родини), 1886. Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété, 1890 (виходить нове виданіе), Early law and modern custom in Russia (рос. переклад в час. Всемирний Вѣстникъ 1903). Свадебный обрядъ въ Угорской Русі — Ж. Старина 1892. Буковинське весіле — Zeitschrift des Vereines für Volkskunde, 1901. Вовк (Volkov) Rites et usages nuptiaux en Ukraine (L'Anthropologie, 1891—2, перед тимъ по болгарськи: Свадбсарскитѣ обреди на словянскитѣ народи, в Сборникъ за нар. утворенія, III—V, 1890—1). Желобовскій Семья по воязрѣніямъ русскаго народа, 1892 (з Филол. Записок). Krek Zur Geschichte russischer Hochzeitsbräuche,

1893. Охримович Значеніє малорусскихъ свадебныхъ обрядовъ и пѣсенъ въ исторіи еволюціи сѣмьи (Этнографическое обозрѣніе, т. XI і далі, не скінчене), Йогож замітки в Житю і Слові 1895. Яшуржинскій Свадьба малорусская какъ религиозно-бытовая драма (К. Ст. 1896, XI). Krauss Die Zeugung in Sitte, Brauch und Glauben der Südslaven, I—III, 1898—1902 (в Крѣтадіа). Rhamm der Verkehr der Geschlechtern unter den Slaven (Globus, 1902). Окрім того сюди же належать відповідні розділи в курсах історії рус. права (особливо Леонтовича, В.-Буданова і Сажоквасова — Исслѣдованія по ист. рус. права, I, 1896). Література звичайового права: Якушкинъ Обычное право, т. I, 1875, т. II, 1896. Про літературу устрою родового й задружного див. зараз нижче.

47. Література родового й задружного устрою (до с. 213).

Текст літописи про полянські „роди“ дав підставу для теорії родового побуту, як основи суспільної організації давньої Руси. Її виставив, очевидно — під впливом науки історії німецького права, дорпатський професор Густав Еверс у своїй голосній праці *Das älteste Recht der Russen*, 1826. Потім сю теорію талановито розвинув, перевівши через цілу історію давньої Руси, Соловйов — О родовыхъ отношеніяхъ между князьями древней Руси, 1846, особно п. н.: Історія отношеній князей Рюрикова дома, 1847, і потім в історії Роскі (особливо т. I гл. 3 і т. II гл. 1). Другим впливовим репрезентантом сеї теорії був Кавелін (статі, вібрані 1859 р. в його Сочиненіях, в й нове виданне). Далі треба назвати Чічеріна (Опыты по исторіи русскаго права, 1858), Нікітского (Внутренняя исторія Пскова, 1873), по часті Забаліна (Історія русской жизни, 1876).

Против теорії родового побуту виступили славянофіли, уважаючи основною формою руського суспільного устрою громаду (общину). Особливо важною була критика родової теорії (як її представляв Соловйов) К. Аксакова (Сочиненія т. I). З рештою ся громадська теорія положена була в основу праць сеї школи, нпр. Лешкова Русскій народъ и государство, 1858, Бѣляева Разказы изъ русской исторіи, 1865. Як посередній погляд між ними двома теоріями явила ся потім теорія задружна чи родово-громадська. Вона о стільки була сильніша, що оперла ся на конкретні факті — аналогіях полуднево-західніх Словян. Перший звернув увагу на суспільний устрій західніх Сербів і приложив його до реконструкції історичного побуту Словян взагалі Г. Ірчек *Slovanske právo v Čechach a na Moravě*. Спеціально до давнього руського устрою приложив її Леонтович — О значеніи верви по Русской Правдѣ и Молицкому статуту сравнительно съ задругою югозападныхъ Славянъ, Ж. М. Н. II. 1867, потім в статі Задружно-общинный характеръ политическаго быта древней Руси, Ж. М. Н. II. 1874 (статя нескінчена, і автор у ній

не пішов далі загальних фраз). Сей погляд був прийнятій Бестужевим-Рюїним в його Русскій Исторіі I, гл. I, 4, і потім його стрічаємо й у декотрих інших дослідників (нпр. ученика Леонтовича Блюенфельда Къ вопросу о землевладѣніи древней Руси). Туж задружну форму клали в основу суспільної еволюції в історії інших слов'янських народів народу — нпр. для Чехії Vácek Vývoj společnosti a práva slovanského v Čechách (Aletheia, 1897), для Польщі — Balzer Rewizya teoryi o pierwotnem osadnictwie w Polsce (Kwartalnik hist. 1898) й ин. Задружну форму кладе в основу слов'янського господарського життя й колонізації і Майцен в звітній своїй книзі (A. Meitzen Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slaven, II, 1895). При тім одначе не обходило ся без довільностей і натягань задружної інституції, що мусіли викликати протести. Такі натягання нпр. у Леонтовича й ин. викликали критику Ягіча, Богішіча, Собестіанского, Самоквасова. Фактично, задруга стала коцальною валютою для різних будівничих суспільних теорій, кождий знаходив собі там, чого йому було потреба, надробляючи фантазією, або натягаючи, чого бракувало. Тому такі критичні остороги були дуже на місці.

Але деякі дослідники пішли в противний бік і попробували викинути задружний устрій в історії давнього суспільного устрою, як форму пізнійшу. Перший виступив з таким поглядом сербський учений Новакович в статі: Село (Глас срп. акад. XXIV, 1891), добачаючи в задружній організації впливи візантійської і турецької податкової системи, отже явища пізнійші. Потім розвинув його погляди і ще далі пішов в тім напрямі чеський письменник Peisker в статі Slovo o zádruze (Národopisný sbornik czechoslovansky, 1899) і ширше по німецьки Forschungen zur Social- und Wirtschaftsgeschichte der Slaven 3. Die serbische Zadruga, Берлін, 1900 (Zeitschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte, VII); див. іще статю V. Levec-а в Věstnik Slov. starožitnosti, III ч. 29 і Рамма в Globus, 1900, Zum Streite über altslavische Hausschipschaften „Zadruga“. Та попри деякі цінні остороги й замітки, ся галка — звести до пізнійших фіскальних впливів ті родинно-суспільні форми, які між іншими доховали ся в задружній організації, розуміеть ся хибна. Критики, що виступили проти сього погляда — як Balzer O zadrudze słowiańskiej (Kwartalnik hist. 1899), Смирновъ — Очеркъ культурной исторіи южныхъ Славянъ (Зап. Кав. ун. 1900, V), Kadlec K „Slovu o zádruze“ (Národopisny Sbornik 1900), Marković Die Serbische Hauskommunion, 1903, Липськ, — на сїм пункті стоять на ґрунті фактів. Але там де починають ся доводи істновання задруги, се понятє береть ся не раз занадто широко, і під нього підтягають ся явища не конче відповідні.

Літературу й матеріал про ширшу родину у Словян подає книжка Кадліца (K. Kadlec) *Rodinný nedíl čili zadruha v právu slovanském* (1898) — тут зібраний досить багатий матеріал, але його систематика й аналіза лишають чимало до жадання. Головнішу літературу ширших родин на українсько-руській території вказав я на с. 315, до того назву ще: Ал. Ефименко *Исследование народной жизни*, 1884, А. Щербина *Договорныя семьи (Сѣверный Вѣстникъ 1888, IX)*, Самоквасовъ *Семейная община въ Курскомъ уѣздѣ (Записки геогр. общ. по отдѣлу этнографіи т. IV, 1878)*. Для полудневої Словянщини головний матеріал дає збірник В. Богішіча *Zbornik zadašnjich pravnich običaja u južnih Slovena*, 1874, в новійшій літературі назву Богішіча *D'une forme particulière de la famille rurale chez les Serbes et les Croates dite inokchtina (Revue de droit intern. XVI, 1884)*, Гешова *Задружно то владѣние и работание въ Бѣлгарія (Период. Списание 1889)*, Йовановича *Историческй развитак српске задруге*, 1896 (Білград), Е. Миллер *Die Hauskommunion der Südslaven (Jahrb. der internat. Verbin. für vgl. Rechtswissen., III)*. Для Словаків і Поляків — цитовані праці Піча й Бальцера. Загальніше — G. Cohn *Gemeinderschaft und Hausgenossenschaft (Zeitschr. f. vergl. Rechtswiss. XIII, 1899)*.

48. Початки політичної організації (до с. 327).

Новіший огляд праїндоевропейських, або ліпше сказати — загальноїндоевропейських підстав політичної організації у Шрадера *Reallexicon, sub vocibus König, Stamm, Staat, Volk, Volksversammlung*; в давнійшого — Jhering *Vorgeschichte der Indoeuropäer*, 1895, Leist *Altarisches jus civile*, 1892—6, і *Altarisches jus gentium*, 1889. Ще загальніше: Hildebrand *Recht und Sitte auf verschiedenen Kulturstufen*, 1896. Letourneau *La guerre dans les diverses races humaines*, 1895, Paris. Post *Grundriss der ethnologischen Jurisprudenz*, 1895, Leipzig. Для Словянства спеціально бракує новішої праці, що стояла б на висоті сучасних вимогів. Такі праці як Мацешовского *Historya prawodawstw Słowiańskich*, вповні перестріли. Дещо у Крека *Einleitung in die Slav. Literaturgeschichte*². З праць присвячених поодиноким словянським народам, що входять глибоше в початки політичної організації назву: Vasek *Vývoj society a práva slovanského v Čechach*, 1897. Lippert *Socialgeschichte Böhmens*, I, 1896. А. Ясинскій *Падение земскаго строя въ Чешскомъ государствѣ*, 1895. Klaić *Hrvatska plemiona od XII do XVI st. (Rad CXXX)*, Саврновъ *Очеркъ культурной исторіи южныхъ Славянь (Уч. Зап. Казан. унив. 1900, V і далі)*.

49. Бравлини (див. с. 358).

Саме імя Бравлина (вар.: Бравлинъ, Бравленінь, Бравливъ) як імя власне, признаєть ся не всіма. Востоков (*Описание Румянцевскаго музея*

с. 689) висловив гадку, що правдива лекція — се „князь бранливъ“ (отже — вовничий князь). Се толкованне було піддержане Голубінським (Ист. рус. церкви I. 1² с. 59), але воно було збите аргументами, що сей варіант — поправка півнійших копістів, і в старім письменстві слова „бранливъ“ не знаємо. Новійшими часами дано нове толкованне — що Бравлинъ вишло помилкою з Мравлинъ. Таку гадку підніс Веселовський — Мелкія замѣтки къ былинамъ, Ж. М. Н. П. 1890, III с. 22, пор. Карловича *Germanische Elemente im slavischen Mythos und Brauch* (Archiv für Religionswissenschaft, 1900), розвинув далі Халанський Къ исторіи поэтическихъ сказаній оба Олегъ Вѣщевъ, Ж. М. Н. П. 1902, VIII с. 313). Веселовський се „Мравлинъ“ розумів як слов'янську перерібку грецького Μορμυλίων; Халанський — як стягнену форму Моровлинъ — Муровленнъ — Мурманнъ, розуміючи тут князя мурманського (норманського) Олега, котрого дублетом признає він Ілю Муромлянина — Муромця. Обидва сї толковання одначе більше дотепні ніж певні. Більше по землі ходить толкованне проф. Халанського, але й воно опираєть ся на цілім ряді гіпотез, дуже рисковних — як перерібка народної форми Моровлин в народніх устах в абсурдне Боровлин, штучна архаїзація його в Бравлин, опущенне імени князя й полишенне самого епітету. Полишаю вже на боці його теорію „Олега Мурманського“ — вона заходить сюди тільки краєчком, але сама по собі дуже непевна, бо епітет „мурманського“ стрічаєть ся тільки в т. зв. Йоакимівській літописи, джерелі обставленім певностями що до своєї автентичности.

Непевні або хибно до Русь прикладані звістки з VII—IX століть (до с. 360).

Окрім наведених в тексті звісток про Русь приклададо ся до них ще чимало иньших — я їх перейду тут.

Найстарша, нині вповні вичеркнена в історії Русь — звістка т. зв. Табарі (а властиво його персидської перерібки Баламі, 2-ої пол. X в., бо текста Табарі тоді не було знайдено), про прикавказьку Русь VII в.: там підчас походу Омарового воеводи Шахріара на Хозарів (643) король Дербента (Баб-ель-Абваб) Шахріар признає зверхність Арабів і укладає з ними умову, що замість дани він буде воювати в Русю: „я живу між двома ворогами, один — се Хозари, а другий — Русь, вона — то ворог цілого сьвіта, а особливо Арабів, а воювати в нею ніхто не вміє окрім тутешніх; замість платити дань, ми будемо воювати з Русю самі і властною зброєю і не будем їх пускати виходити з їх краю“ — Гаркави с. 74.

Вперше про сю Русь довідали ся в 20-х рр., але в курс пустив її Дорн 1841 р. (*Beiträge zur Gesch. der Kaukas. Länder*). Кунік в довшім екскурсі (*Berufung* II с. 84 sq.) доводив, що та Русь була турецька

(на тім більш менше стояв він ще й у додатку до Каспія с. 53). Анті-норманісти 60 і 70-х рр. доводили її словянство (Ламанский О Славянах с. 142, Геденов — Отрывки в I т. Зап. Ак. Н., Іловайский — О мн. призваніи с. 71, Еще о норманинѣх с. 125). Гаркави (Сказанія с. 77) глянув вже скептично на сю звістку, але Дорн в своїм Каспію ще рішучо обставав за нею (с. 20). Кунік в своїх півнійших додатках до Каспія (с. 579 і далі) розвинув ширше скептичний погляд Гаркави (тут і історія питання), але поки не було відомо текста Табарі, справа виставала ся неясною, — хоч, розуміть ся, як би Русь і була в тексті Табарі, звістка його не стала б через се певною (як би Русь в VII в. дійсно була таким сильним ворогом Арабів, ми б певно про неї чули і в інших джерел, а Табарі, що пережив руські походи на Каспійське побереже на поч. X в. (умер 922/3 р.), під впливом їх міг перенести Русь в VII в.). Аж в 1874 р. Дорн добув текст Табарі для собі звістки в Константинополі: в ній Руси не знайшло ся, Шахріар каже тільки, що він має роботу в завзятому ворогом і в ріжних народах, в дальшім названі тільки Аляни й Турки (Каспій, передм. с. XLIV і LV). Таким чином імя Руси вставив персидський компілятор, під впливом руських походів X в., і воно не має ніякого історичного значіння. „Табарієва Русь“ тим була вимазана в історії; Геденов і Іловайский в нових виданнях своїх розвідок вже поминули її зовсім.

Відпала також звістка Теофана про „руські кораблі“ 773 р., що часто фігурували, і ще недавно — у Іловайского, в перших виданнях статей О мнимоѣ призваніи Варяговѣх (с. 21, в новім виданні автор відступив від них — Разысканія³ с. 17) і Еще о норманинѣх (с. 504). Теофан, оповідаючи про морський похід Константина Копроніма на Болгарію, каже, що він εἰσελθὼν καὶ αὐτὸς εἰς τὰ ρούσια χελάνδια ἀπεκίνησε πρὸς τὸ ἐλθεῖν εἰς τὸν Δανούβιον ποταμὸν — ed. de Boog I с. 466 (ш. видавець ще дав велике Р до ρούσια). Очевидно літописець каже про „пофарбовані на червоно (ρούσια) хеляндії“ — важкі тягарові кораблі, подібно як у Константина Порфирородного в ἀγράρια ρούσια (De adm. гл. 51); Анастасій бібліотекар (IX в.) так і перекладає в Теофановім тексті: ingressus et ipse in rubea chelandia (ed. de Boog II с. 295). Аж Гоар († 1653) в своїм перекладі Теофана переклав се як Russorum chelandia (се увійшло в його перекладом і у боеський Corpus), і звідти воно пішло ходити по історіях, хоч уже Баєр в своїх Origines russicae поправив сей переклад і навів згадане місце Константина. Довгу одісею сих руських кораблів оповів Кунік в „Каспію“ Дорна с. 362—371, 682, і його екскурс про них, правдоподібно, вже на завсідні виключив сі „червоні хеляндії“ з історії Руси.

В першій виданню цього тома (с. 244 і 414) я поставив був як найдавнішу згадку про руські походи згадку Тактики ціс. Льва про подорожі на Чорне море „північних Скитів. Зробив я се тому, що новіші дослідники уважали автором тактики ціс. Льва III Ісаврянина († 741) — Цахаріє в *Byzantinische Zeitschrift* 1894 с. 487, Шенк — *ibid.* 1896 с. 298, *Krumbacher Geschichte der Byzantinischen Literatur*² с. 636. Я при тім вазначив одначе, що подекуди Тактика має виразні відомости IX в. Ще більший натиск на них положив проф. Кулаковскій в замітці: „Левъ Мудрый или Левъ Исаврийскій былъ авторомъ Тактики“ (Византійскій временникъ, 1898) та вважає погляд Цахаріє-Шенка вповні хибним. Супроти того звістка вяртаєть ся до своєї давньої дати — кінця IX в.

Не що давно д. Успенскій попробував віндикувати Руси ще одну звістку — напад на околиці Царгорода якогось поганського народа *εα imp. Θεοφιλία* (*Cont. Theoph.* IV с. 7), звязуючи його з оповіданням Симеона Льготета про *Ῥώς σφραδρός* (Лев VII. 13) — Патріархъ Іоаннъ VII и Русь-Дромиты Ж. М. Н. П. 1890, I. Все се, розумієть ся, дуже гіпотетично.

Не вимазаною з науки вповні, але в високій мірі непевною (тому й поминена була мною в 1-м вид.) вістаєть ся згадка про Русь в Херсонесі в Панонській легенді про св. Кирила. Тут оповідаєть ся, що св. Кирил в Херсонесі „обрѣтъ евангеліє и псалтырь руськыми писмены писано, и человекъа обрѣтъ глаголюща тою бесѣдою и бесѣдовавъ с нимъ и сиду рѣчи приимъ, своей бесѣдѣ прикладая различнаа писменъ, гласнаа и согласнаа, и къ богу молитву дръжа, и вьскорѣ начать чести и сказати“ (*Fontes rerum bohém.* I с. 12). Найчастійше толкуєть ся звістка ся так, що мова тут іде про готський переклад св. Письма¹⁾, а що він зветь ся тут руським, то норманісти се поясняють так, що Варяги, змішавши ся в кримськими Готами, уживали їх книг, і про таких Варягів тут згадуєть ся; прихильники ж готської теорії, уважаючи „руське“ імя назвою Готів, доводять, що тут мова про кримських Готів; див. Голубинскій *Св. Кирилъ и Меѳодій первоучители словянскіє*, 1885, и *Исторія русской церкви* I² с. 49, Малышевскій *Св. Кирилъ и Меѳодій*, 1886 с. 47–50, *Pastrnek Dějny slov. apostoľů Cyrilla a Methoda*, 1902 с. 52. Обидва об'ясненія дуже ризиковні. як недавніми часами зовсім справедливо виказав ак. Ламаискій — *Житіє св. Кирилла какъ религіовно-эпическое сказаніє*, Ж. М. Н. П. 1903 IV с. 374 і далі. Але й сама

¹⁾ Хоч не бракувало й таких, що бачили тут русько-словянські книги, Русина-Словянина, як Ламаискій, Среаневскій, Будилович. *Бібліографія. штання — Архангельскій Св. Кирилъ и Меѳодій, Казань, 1885, дод. с. 25.*

звістка Житія дуже непевна і може бути значно пізнішою; цілий ряд учених уважали її інтерполяцією — Горскій, Бодянський, м. Макарій, Гільфердінг, Кунік, Ватенбах. Протів сього вказувано (Будилович, Васілевський), що сі слова читають ся в усіх кодексах Житія. Але ж бо й ціле житие повне баламуцтва, очевидно — пізнійшого походження, так що й зачислюючи наведену звістку про руські книги до основного текста, ніяк не можна її трактувати як поважне джерело.

50. Похід Руси на Царгород в 860 році. (до с. 356).

Джерела: 1) Cumont — Anecdota Bruxellensia, I — Chroniques Byzantines du manuscrit 11376 (Recueil de travaux publiés par le faculté de philosophie et lettres de l' universite de Gand, IX); тут видано хроніку від Цезаря до Романа III (XI в.), де містить ся (с. 33) хронологічна дата походу Руси і звістка, що її побито: *μηνὶ Ἰουλίῳ καὶ Ἰνδικτιῶνος ἡ' ἔτους ςτξή, τῷ ε' ἔτει τῆς ἐπικρατείας αὐτοῦ (Μιχαῖλα) ἡλθον Ῥῶς σὺν ναυσὶ διακοσίας, οἱ διὰ πρεσβυῶν τῆς πανυμνήτου θεοτόκου κατεχουριεβήσαν ὑπὸ τῶν χριστιανῶν καὶ κατὰ κράτος ἠττήθησαν τε καὶ ἠφανίσθησαν*. Сеї звістки про побіду над Русю боронить де Воог (див. нижше), доводячи, що то записка сучасна, але ся звістка про побіду над Руссю противить ся оповіданню Фотія і венецької хроніки. 2) Казання Фотія — видані кілька разів (Lexicon Vindobonense Наука, Спб. 1867, у Мілера Fragmenta hist. graec. 1870, часопись 'Αλήθεια, 1881 р.); переклад на основі тих видань в моїх Війках с. 22 і далі. 3) Так званий Симеон Льоготет, або псевдо-Льоготет, і оперті на нїм компіляції — Corpus hist. Byzant. t. XXXVIII р. 674, Лев Граматик іб. т. XL с. 123, продовження хроніки Амартола в вид. Муральта — Ученія Записки петерб. акад. т. VI с. 736—7. Про Симеонову хроніку і її компілятивні форми новіші розвідки: Patzig Leo Grammaticus und seine Sippe (Byzantinische Zeitschrift 1895). Васілевський Хроніка Логоета (Византійській Временикъ 1895). De Voog Die Chronik des Logotheten (Byz. Zeitschrift, 1897). Шестаковъ Парижская рукопись хроніки С. Логоет. (Виз. Врем. 1897). Крумбахера (Geschichte der Byzantin. Literatur² § 147 і 149). De Voog саме зачав випускати критичний текст Амартола (Georgii Monachi Chronicon, I том 1904, у Тайбнера) і заповідає особний том його продовженням. 4) Венецька хроніка Іоана (нап. коло 1009 р.) — Monumenta Germ. hist., Scriptorum VII с. 18 (тут інтересне число кораблів — 360 замість 200 грецьких джерел, і закінченне: et sic praedicta gens cum triumpho ad propriam regressa est). Побіжні згадки про Руський напад у Никити Пафлагонського в біографії патріарха Ігнатія — Migne Patrologiae series graeca т. 105 с. 375, 516, 525. До ньогож прикладають натяк в посланню папи Ніколая I до цїсаря Михаїла (Migne т. 119 с. 954), але се не певно.

Давнійша література цього походу, що оберталась головню коло дати походу, по нахидці Кюмона перестарілась уже (найважнійше з неї: Куніка *Berufung der Rodsen* гл. X і Іавѣстія ад-Бекри екскурс II, Голубінского *Исторія рус. церкви* I гл. I). Новійша: Васілівський в Визант. *Временнику* 1894, с. 258 і далі, *De Boog Der Angriff der Rhos auf Byzanz* (*Byz. Zeitschrift* 1895), Лопаревъ -- Старое свидѣтельство о положеніи рязи Богородицы прихвѣнительно къ нашествію Русскихъ на Византію въ 860 г. (*Виз. Врем.*, 1895, IV) і відповідь Васілівського Авары, а не Русские, Θεодоръ, а не Георгій (*ib.* 1896, I — вказує, що наведена Лопаревим звістка зовсім не належить до походу 860 р., а до аварського походу VII в.). Васильевъ *Византия и Арабы* т. I (820—867) с. 189 і далі. Ламаанскій *Славянское житіе св. Кирилла* какъ религиозно-эпическое произведение (*Ж. М. Н.* II. 1903, VI і XII) — спеціально застанаовляеть ся над питанням про побіду над Русію (збиває згаданий погляд de Boog-a) і над довгістю облоги — підносить і вкінці збиває гадку про те, що облога потягнула ся довше як рік — така гадка опираеть ся на даті увільнення Царгорода в Прольогу, 7 липня. (по словам Ламаанского обороні сеї гадки має присвятити осібну працю Пападопуло-Керамве — VI. 379). З иньших гадок, які підносить ак. Ламаанскій, згадаю ще здогад, що Русинів наслали на Царгород Араби (VI с. 359 і XII с. 383). Вона одначе не має підпертя в джерелах і зовсім мало правдоподібна.

Вкінці згадаю, що в мадридскім кодексі Скілиці, в XIV вв., між мініятурами, що прикрашають її, є серія образків до русько-византійських відносин. Вона розпочинаеть ся образком, де представлений византійський єпископ-місіонер перед руським князем (чудо в євангеліс), потім наступають: руська фльота (похід Ігоря), авдієнція Ольги, ряд образків з війни Святослава з Византією і друга серія — з походу Руси 1040 р. В цілости вони не опубліковані (кілька у Кондакова — Русские клады, I, й ин.) і тому годі сказати рішуче слово про історичну вартість сих образків, то значить — чи мають вони щось реальне в сім представленню Руси. Реальність ся одначе дуже сумнівна. Теж треба сказати й про словянські мініятури півнійших рукописей. Найбогатшу колекцію їх дає виданий недавно в усім ілюстраціями Радзивілівський кодекс літописи — *Памятники древней письменности CXVIII, Радзивилловская или Кенигсбергская літопись*, Спб., 1902.

51. Трактат 907 р. і література русько-византійських дипломатичних зносин X в. (до ст. 386).

Що парафраза русько-византійського трактата під 907 р. Повісти має фактичну основу, найважнійший доказ бачу я в тім, що ся частина, де містять ся уривки і парафрази умови, від слів „и начаша Грѣци мира

просити^а і до слів „И рече Олегъ“..., з'явила ся як вставка. Се доводить і порівняння з текстом 1 Новг. і є слід вставки в повторенню заяви Греків, що вони готові давати дань (се справедливо зазначив Шахматов — О началн. сводѣ с. 48). У сій вставці можуть бути додатки самого редактора; так взято з легендарного оповідання й повторено тут про контрибуцію по 12 грив. на чоловіка (цифра неймовірна, і ся подробиця могла заступити загальну згадку про контрибуцію в умові). Могли бути додані декотрі імена міст, як я вже сказав (с. 371), але що лишаєть ся по за тм, то не має найменших познач непевности.

Що до становища сеї справи в науці, то Еверс і Тобін уважали сі фрагменти прелімінаром умови 911 р., і сей погляд має досі прихильників (до нього прилучив ся останніми часами Васильєвъ Византия и Арабы II с. 165). Сергєєвич уважає цілу сю умову сумнівною — див. перегляд сього питання в його статі: Греческое и русское право въ договорахъ съ Греками X вѣка (Ж. М. Н. П., 1882, передрукована в Лекціях и исследований по истории рус. права, вид. 1903 р. с. 616). Переважає одначе нині погляд про осібність і автентичність умови 907 р. — див. впр. В.-Буданова История рус. права² с. 87.

Про умови див. іще — статі Срезневского і Беляєва О договорахъ кн. Олега съ Греками, 1852 і 1854 (в Извѣстіях Академіи наук. т. I і III), Лавровского: О византійскомъ элементѣ въ договорахъ Русскихъ съ Греками, 1853. Сокольского О договорахъ Олега съ Греками (Кієв. унів. изв. 1870, IV), Мик. Шухевича О договорахъ Руси з Греками (Часопись правнича т. II, 1890), Дмитрію къ вопросу о договорахъ русскихъ съ греками (Визант. вѣстникъ 1895, оцінка в Записках наук. тов. ім. Шевченка т. XVI), Некрасовъ Запѣтка о двухъ статьяхъ въ договорѣ Игоря съ Греками 945 г. (Извѣстія отд. рус. языка 1902, III, також моя оцінка в Записках т. LV).

Про русько-візантійські відносини X в., окрім спеціальних монографій, що вказую принагідно, згадаю тут ще загальні — стару розвідку Вількена в Abhandlungen d. Berliner Akademie 1829: Ueber die Verhältnisse der Russen zum Byzant. Reiche. Ламанскій Нѣсколько словъ объ отношеніяхъ русскихъ къ Грекамъ (Рус. Бесѣда 1858, IV). Самоквасовъ Свидѣтельства современныхъ источниковъ о военныхъ и договорныхъ отношеніяхъ словяно-русовъ къ Грекамъ до Владимира (Варшав. унів. изв. 1886, VI), відчит Успенского Русь и Византия въ X вѣкѣ, 1888, і статю Г. Величка в Записках Н. т. ім. Шевченка т. VI: Політичні і торговельні взаємини Руси і Візантії.

52. Джерела й література похода 941 р. (до с. 393).

Жерела: 1) Текст т. зв. Симеона Льоготета в Corpus hist. byzantinae t. XXXVIII, там же оперті на нїм компіляції — продовження Тео-

фана і Георгія Монаха чи Амартола, інші тексти — Лев Граматик, *Corpus hist. Byz.* т. XL і в вид. Муральта при виданню хроніки Амартола. Про відносини цих компіляцій до себе див. літературу вище на с. 539. 2) Епізод життя Василя Н. про руський похід, проминений в *Acta Sanctorum*, видав в рукоп. XIV в. Олекс. Веселовський в Журн. Мин. Нар. Просв. 1889, I (повторено в *Разысканиях* в области русскаго духовнаго стиха V, додатки, особл. с. 90 і далі — Сб. II отд. т. 46); тут вказано й на подробиці цього епізода спільні з Повістю. Оповідання нашої Повісті виглядає на контамінацію продовж. Амартола і епізода Життя, але з деякими відміннями, що ледви чи можна уважати роботою автора Повісті (напр. на місці р. Риви Життя приходить Бітинія, де вона тече); правдоподібніше, що тут було якесь подібне, але інше джерело. 3) Ліудпрандова *Antapodosis* в *Monumenta Germ. historica Scriptorum* III; його звістка широко коментувалася в розвідках про початок Русь, але тільки що до самого імені Русь, — з норманського і антинорманського погляду. 4) Про поворот Ігоря — Льва Диякона VI гл. 10. Уривки в цих джерелах про похід 941 р. в коментарях в моїх *Війнах* розд. XX—XXII, XXIX. 5) Звістку Масуді опублікував Гаркаві в *Журналі Мин. Нар. Просв.* 1872, IV. В ній дуже були інтересні згадки про Печенігів і Болгар, але вони так неясні, що їх можна різно собі толкувати: або що Русь ходила на Візантію вкупі з Болгарами й Печенігами, або — і на Болгар і на Печенігів, і далі: Русь підбила візантійські міста й Бурджан (дун. Болгарів). Воно б дуже привабно зіставити в цій звістці Повісті про похід 944 р., що тоді Ігор наняв собі до походу Печенігів і наслав їх, помиривши ся з Візантією, на Болгарів.

53. Уривки Газе („Записка грецького топарха“) (до ст. 410).

До походів Святослава на подонські краї часто прив'язують т. зв. уривки видані Газе. 1819 р. славний свого часу візантист Газе видав в додатку до хроніки Льва Диякона два чи властиво три фрагменти знайдені ним в однім кодексі, що після того невідомо де подів ся. По письму він зачислав їх до X в. і уважав автографом, судячи по поправкам. В них оповідаєть ся про переправу якогось грецького відділа через Дніпро і дальшу подорож в варварських краях, про якусь спустошену варварами країну, що тут зветь ся τὰ Κλύματα, та про будову кріпости для її оборони (текст передруковано в боєських корпусі, при хроніці Льва Диякона, т. XI). Ніяких хронологічних вказівок оповідання не має, окрім астрономічних і то не дуже докладних: звичайно бачили в них вказівку на Сатурна в водіяку водолія, констеляцію, що повторяєть ся по близько тридцятьох літах (властиво 29 років і 174 днів) і триває по півтретя року (в астрономічних рахунках,

які бували подавані у розвідках, є ріжниця щось на два-три роки, і тим часом як по одному рахунку се будуть 874—6, 903—5, 933—5, 964—6, 993—5 роки, по другому — 961—3 і 991—2, див. у Васілевського, Успенського і Піча). Недавно Вестберґ опублікував коментарі, що обертають сю справу инакше (Сатурн в ґрупі водоля); така констеляція, яка з них входить, від кінця IX і до кінця XI в. мала б місце лише в р. 963 і 1080—2; о скільки се толкованне оправдане з астрономічного становища, се лишаєть ся до оречення; воно в кождім разі дуже хистке. Крім того в датованню оповіджених в фрагментах подій виходили з палеографічного означення часу рукописи, даного Газе, але його не можна брати дуже *stricte*. Географічні вказівки — згадка про Дніпро та про якогось *κατὰ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ βασιλείων*, міста *Μαυρόχαστρον* та *Βερών* і ті *κλήματα* можуть теж давати місце до ріжних толковань. *Κλήματα* звала ся візантійська провінція на кримськім агірю; тому переважно прикладалось се оповіданне до Криму.

Коли зважно по тім всім, що ми маємо тут уривки, в котрих не можна докладно звірковати цілости, що тут не названо ані народа, ані краю, ані часу, про котрий мова, то не будемо дивувати ся, що толковано се оповіданне найріжнішими способами. Сам Газе прикладав се оповіданне до походу Володимира на Корсупь, Гедеонов, а потім Куник до походів Святослава на Азовське побереже, Васілевський — до болгарського походу Святослава, Ламбін до походу на Крим Олега, Успенський — до візантійсько-ховарських відносин на початку X в., Вестберґ — до тих же відносин в 960-х рр. Мілюков прикладав до болгарсько-руських відносин при кінці IX в., Піч противно переносить се на пізнійший час — на 991—2 р. і бачить тут згадку про болгарську державу на північ від Дунаю, і т. д. Вагалі, так як справа стоїть тепер, оповіданне фрагментів може давати матеріал до ріжних гіпотез, може гіпотетично приточуватись до ілюстрації того чи иньшого епізода, але ніяких певних вказівок при тій повній неясности витягнути з них не можна, і більше спияти ся коло них не буду.

Література: Гедеоновъ Отрывки изъ изслѣдованій о варяжскомъ вопросѣ — Записки петерб. академіи I с. 66 і далі; Ламбинъ О Тмутараканской Руси, Ж. М. Н. П. 1874, I с. 79 і далі; Куникъ О запискѣ готскаго топарха (так называв він сі фрагменти) — Записки пет. акад. т. XXV; Васильевскій — Русско византійскія изслѣдованія II: Записка греческаго топарха, Ж. М. Н. П. 1876, VI; Бурачковъ О запискѣ готскаго топарха — Ж. М. Н. П., 1877, VII; *Pič Der nationale Kampf gegen das ungarische Staatsrecht*, 1882, с. 83—5, теж *Die Dacischen Slaven (Sitzungsberichte der böhmischen Gesellschaft*, 1888, с. 278—9); Успенскій — Византійскія владѣнія на сѣверномъ берегу Чернаго моря,

К. Ст. 1889, V, і полеміка Васілевського і Успенського в Ж. М. Н. П. 1889 і К. Ст. 1889; Милуковъ Время и мѣсто дѣйствія записки греческаго топарха — Труды VIII вѣзда т. III; Westberg Die Fragmente des Toparcha Gothicus, 1901 (Memoires de l' acad. de St. Petersburg, VIII série, V).

54. Джерела й література болгарських і грецьких війн Свѣтослава й спірні питання їх (до с. 413).

Джерелами для історії Свѣтославого походу служать: Лев Диякон, Скіліца, наша Повість і деякі другорядні. Лев в Калої (в Малій Азії) родив ся коло 950 р., в чині диякона брав участь в болгарськїм поході імп. Василя Македонянина (986) і кілька років пізнійше описав сучасні події, від смерти Константина Порфирородного до смерти Цимісія (959—975), в десяти книгах своєї Історії, що становить дуже важне, бо одинокє сучасне джерело для сього часу. Він визначаєть ся взагалі докладністю і значною об'єктивністю (трохи є сторонничости для Візантії) — див. Krumbacher Geschichte der byzantinischen Literatur² с. 267. Його історія видана в XI томі бонського корпусу і в СХVII т. Патрольоїї Міня; для історії русько-візантійської війни — се перше джерело. Скіліца писав свою хроніку сѣвіта в XI в., користав між иньшими і з Льва Диякона, але поруч нього і з иньших джерел. Його оповідання про русько-візантійську війну взагалі дуже близьке до Льва, але є деякі подробиці, яких не має Лев, і виглядає скорше так, як би Лев і Скіліца користали місцями з одного джерела, ріжним способом скорочуючи його. Ся частина Скіліци увійшла майже без усяких перемін в хроніку Кедрена (писав при кінці XI або на початку XII в.), і з нього приходить ся користати в сій Кедреновій хроніці, бо грецький текст Скіліци не виданий досі (є тільки латинський переклад, виданий 1570 р.). Кедрена маємо в бонськїм корпусі т. XXXIII і в Патрольоїї Міня т. СХХII. Про відносини Скіліци й ин. хроністів до Льва спеціальна розвідка: Warterberg Leon Diakonos und die Chronisten, Byz. Zeitschr. 1897. Про серію мініатур з болгарської війни Свѣтослава в мадрідськїм кодексі Скіліци див. прим. 50.

Отже на брак джерел для болгарської війни Свѣтослава скаржити ся не можна, але з тим всім деякі моменти в ній лишають ся неясними, а головню великі трудности задає хронологія. Головні з сих трудностей я зазначу тут і умотивую свій погляд на них. Початок кампанії Повість датує 967 р., але, як бачили ми, по Хаукалю 968 р. Свѣтослав воював приволязькі краї. З візантійців Лев кладе місію Колокира на 965/6 р. (індикт 9), Скіліца Кедрен на 966/7 (інд. 10), а прихід Свѣтослава — на серпень 968 р. (інд. 11) (Лев близше не означає часу приходу). Я не буду входить в те, яким способом вийшла тут ріжниця в рахунку між Львом і

Скїліцю-Кедреном, тільки піднесу, що в огляду на зазначені в тексті обставини походу Святослава ми повинні б прийняти дату Скїліци-Кедрена; але вона має трудність, бо Скїліца-Кедрен рахує по індіктах і роках царства, і тут у нього виходить суперечність, як порівняти отї дати: індікт 7 липень — другого року Никифора (с. 361), індікт 10 червень — четвертого року Никифора (с. 372); отже мусить бути помилка або в році царства (967), або в індікті (968). Але що його рахунок по індіктах сходиться з його рахунком по роках свїта, а в рахунку на роки царства він не згоджується з Львом, то безпечнїйше здасться прийняти дату індікта. Отже 968 р.

Друга трудність — означити перерву, коли Святослав вернув ся до Кїїва. Повість датує її 968—970 рр., так що на болгарську і грецьку кампанїю у неї лишається не повних два роки; се, розуміється, неможливо. Дуже правдоподібно, що хронологія Повісти оперта тут на даті смерті Ольги; в Похвалі Якова рахується, що Ольга умерла 15 років по охрещенню — 969 р.; се відповідає датам охрещення і смерті Ольги і в Повісти (тільки що то було б на п'ятнадцятих, не по п'ятнадцятих роках). Однак — коли дійсно охрестила ся Ольга, невідомо, а як брати дату подорожі її до Царгорода, то вона в Повісти зовсім хибна, її не знати, на скільки рахунок Похвали тут самостійний від хронології Повісти (тож рахувати, як д. Васїлвський, від дати дійсної подорожі Ольги до Царгорода до її смерті 14 років, се значить громадити непевності). Отже дати Повісти тут нам не дають нічого позитивного. З Візантійців тільки Скїліца-Кедрен згадує про перерву. Згадавши про похід Святослава і починені ним спустошення пятого року царства, він каже, що Русь слідом вернула ся до дому, „а на шестий рік царства прийшла знову походом на Болгарію і починила подібно як попередь, або ще й гірше“ (с. 372). Отже перерва не тривала двох років. Коли зважити, що Никифор перед смертю енергічно забрався до боротьби з огляду на успіхи Святослава (а загинув він в грудні 969 р.), то, очевидно, Святослав ще в першій половині 969 р. мусїв вернутись в Болгарію. Се б о стільки згожувало ся з Повістю, що і в нїй Святослав вертає на Русь вже на другий рік болгарської війни. Побут його в Кїїві прийшло ся б обмежити кількома місяцями.

Тепер приходимо до найбільшої трудности — року Цимісієвого походу на Святослава. Лев Диякон зовсім виразно каже, що він став ся на третій рік Цимісієвого царства — 972 р., бо як раз перед походом, при кінці другого року царства, Цимісії урядив своє весіле (VII. 9); тоді б Святослав мав загинути весною 973 р., як се й приймають декотрі. Тим часом в літописи умова Святослава з Греками, що

закінчила війну, датована липнем 971 р., індикта 14, і смерть Святослава положена під 972 р. І се має собі повне потвердження в хронольоїї Ях'ї (писав у 1-ій пол. XI в. і для візантійських подій мабуть користав в ранійших грецьких записок, близше про нього див. на с. 550). У Ях'ї Цимісіій воює в Болгарії в 971 р., а в 972 р. бачимо його вже на сході (перейшов Евфрат в вересні-жовтні 972 р.) — Ях'я с. 181—4. Вказівки Скіліци-Кедрена (с. 392) не мають особливого значіння: у нього Цимісіій забираєть ся до походу на Русь на другім році царства (отже 971 р.), але неясно, чи се дата приготувань, чи походу, а що другий рік царства кінчить ся як раз в грудні 971 р., то се зовсім міняє рахунок. Зошара, як чистий компілятор, не має тут зовсім ніякого значіння (він виразно кладе похід на другий рік царства). І так виразна суперечність; по однім боці сучасник Лев (правда — дуже неохочий до докладних дат), по другім Ях'я (власне дуже багатий на дати). Справу може рішити зовсім просто дата документа — умови Цимісіія в Святославом; одначе тут насуваєть ся питання — чи дата не вставлена на підставі літописної хронольоїї, або чи не перемінена? Я вважаю се неправдоподібним: атже умова Ігоря не має дати, й літописець не уважав потрібним її доповняти, а в умові Святослава маємо і рік, і індикт — значить треба припустити свідоме підроблюванне. При тім же хронольоїї вераїї кнївської й суздальської, де князюванне Ярополка починаєть ся від 973 р. (в новгородській — від 972), дата умови скорше перешкоджала, аніж надавала ся, бо невпати куди діваєть ся цілий рік (між поворотом Святослава і князівством Ярополка). І ще: в Похвалі Якова Володимир сїв в Кнїві „въ осное лѣто по смерти отца своего Святослава, въ лѣто 6486“; в смертию Святослава в 972 р. се можна хоч в бідою погодити, а в 973 роком то вже ніяк.

Коротко зводячи сказане вище, я вважаю правдоподібним початок війни 968 р., коротку перерву на початку 969 р., остатню кампанію 971 р. і смерть Святослава та початок князювання Ярополка 972 р. Але в огляду на всі ті труднощі будемо уважати сі дати тільки правдоподібними; а встановив ся я над ними тому, що ся справа має вже цілу літературу.

Література русько-болгарсько-візантійської війни: крім загальних курсів, стара монографія (чи збірка виписок з джерел) А. Черткова *Описание войны в. кн. Святослава Игоревича противъ Болгаръ и Грековъ, 1843* (з початку в Рус. ист. сб. т. VI). Срезневскій *Слѣды глаголицы въ памяти. X в.* (Ивъѣстія II отд. пет. ав., VII с. 341—5 — про рік смерти Святослава, 973, на оскові Льва Д.). Сюди ж належать спеціальні розвідки про рік смерти Святослава Ламбіна, Куніка і Васілевского в т. XXVIII *Записок петерб. академії* (й осібно, 1876); в них Ламбін і Васілевскій

переходять критично хронологію війни Святослава в Цимісхію, Ламбін боронить 972, Кунік і Васілівський 973. Е. Б'єловъ — Борьба в. кн. кiev. Святослава Игоревича съ имп. I. Цимісхіємъ, Ж. М. Н. П. 1873, XII. М. Дриновъ — Южные Славяне и Византия въ X в., Чтенія московські 1875, III, с. 91 і далі. Jireček Geschichte der Bulgaren гл. X. Василовскій Русско-византийскіе отрывки, IV, Ж. М. Н. П. 1876, VI. Couret La Russie á Constantinople. Premières tentatives des Russes contre l'empire Grec (865—1116) (Revue de quest. historiques, 1876, I). G. Schlumberger — Un empereur byzantin au dixième siècle Nicéphore Phocas, 1890 і його-ж L'épopée byzantine á la fin du dixième siècle, 1896. Srkulj Die Entstehung der ältesten russischen sogenannten Nestorchronik mit besonderer Rücksicht auf Svjatoslav's Zug nach der Balkanhalbinsel, 1896. Westberg — Die Swjatoslaw-Chronologie von 967—973 (в його Ibrahim's-ibn-Jakûbs Reisebericht в Mémoires de l'acad. série VIII, III — боронить літописну хронологію, а дату смерті 973 р.).

Тут треба згадати ще суперечне питання про болгарську монету Святослава. Сі монети стали відомі від 1830-х рр.; вони мають з одного бока фігуру князя, з другого — образ Спасителя і напись: Святославъ цр Блгари (цар Болгаром). Тепер є дві гадки: одні бачать в сїм Святославі болгарського царя (1296—1322), иньші — нашого Святослава. Останній погляд висловив вперше російський нумізмат Савелєв, пізнійше Еггер (Wiener Numismat. Monatshefte, V с. 110 і далі) і Черняв (Замятки о древнѣйшихъ русскихъ монетахъ, 1888 с. 79 і далі, тут і література питання); вони вказують на примітивність виробу й подібність до монет Симеона, а образ Спасителя на монеті поганського князя поясняють болгарською монетною традицією.

55. Хронологія подій від смерті Святослава до князювання Володимира в Києві (до с. 426).

Хронологія сих років може бути докладним прикладом непевности літописної хронології взагалі. Ми маємо тут два головні рахунки — в літописі і в Похвалі Якова, і погодити їх досить тяжко. Літопись рахує Ярополкового князювання 8 років, Похвала каже, що Володимир сів в Києві „въ осное лѣто“ по смерті батька; се можна-б погодити, прийнявши, що літопись рахує неповних 8 років, але літопись кладе в результаті початок Володимирового князівства на 980 р., а Похвала на червень 978 р. При тїм одначе і літопись (с. 10) і Похвала рахують однаково Володимирове князювання в Києві на 37 років (в Похвалі він окрестив ся „въ десятое лѣто“ по смерті Ярополка, а по охрещенню жив ще „28 лѣтъ“), а смерть його кладуть на 1015 р. Додати ще треба, що в 1 Новгородській літописі початок Ярополкового кня-

зівства кладеть ся на той же 972 р., що й смерть Святослава, а в інших на новий 973 р., хоч се абсурд, бо смерть Святослава, з огляду що стала ся весною, і без того положена на новий рік (змітка його в Білобережжі стоїть під 971 р., „весні же прислѣвъши [тут вставляєть ся 972 р. — рахуючи від 1 марта] поиде Святославъ въ пороги“, і вбили його), так що виходило-б, ніби минув рік між смертю Святослава і князюванням Ярополка, тим часом се понятя рівнозначні, бо Ярополк і без того сидів у Києві, і літопись нотує тільки правний момент, а не якийсь новий факт.

Зовсім ясно, що в основі сієї хронології лежить рахунок літ князювання: 8 літ Ярополкового князювання і 37 літ Володимирового. Але від смерти Святослава десь в марті 972 р. (ще в 972 р. можна якось погодити літописний рахунок років Ярополка та Володимира, а в 973 вже ніяк,— се зазначив я вище, як оден з доводів за 972 р.) до смерти Володимира в липні 1015 минуло всього 43 р. і 4 місяці. Очевидно, літа князювання рахують ся не повно: Ярополк умер на восьмим році князювання (коли прийняти дату Похвали — 11/VІ, то буде 7 рік і два-три місяці), Володимир на 37-ім (по Похвалі по 36 роках і 1 місяцю). Але коли так, то ми приймаючи роком смерти Святослава 972 р., мусимо положити смерть Ярополка на літо 979 р. Розумієть ся, як і рік смерти Святослава, і ся дата тільки правдоподібна.

Цікаво, звідки міг узятись день смерти Ярополка? Очевидно, що тільки з якоїсь сучасної церковної записки, але як він туди зайшов? В т. зв. Якимовській літописи, виданій в минулїм віці Татїшевим, річ представляєть ся так, що Ярополк був прихильником християнства, а Володимир — поганства, і се помогло йому в боротьбі з Ярополком. Ся Якимовська літопись — джерело дуже баламутне (декотрі уважають її просто фальсифікатом), і її звістка маловартна; але незалежно від неї досить можливо, що Ярополк був прихильний християнству: він виростав при Ользі, і як старший — міг більше перейняти з її впливу; жінка його була Грекиня-християнка.

До речи про Похвалу мнїха Якова. Її звичайно уважають утвори Якова, монаха печерського монастира, кандидата на ігуменство по смерти Теодосія, автора посланія до в. кн. Дмитрія і канонїчних запитань до митроп. Іоана, отже утвором другої полов. XI в., старшим від літописи. Але на се нема ніякого доказу окрім тотожності імени. Недавно проф. Соболевский оголосив її утвором пізнійшим (Чтенія київські II с. 8—9), але на се так само нема доказів, і новїйшими часами, бачу, він сам її не дуже тримаєть ся (Извѣстія отд. рус. языка 1903, II с. 158). Важнійша гадка, висловлена нижче, що Яков тільки розширив коротке житие Володимира, звістие нам в рукописах XVI

в. й иньшими признаване за витяг з Якова (видане в Чтеніях *ibid.* с. 15). Так чи инакше, мусимо тільки то піднести: чи було давнішим утвором житие, чи Похвала, деякі подані в них факти, не звістні в літописи (Похвала властиво не має ніяких фактів над житие), й їх наскрізь самостійні хронологічні дати мусять оператись на якісь письмений традиції XI в., не менше у всякім разі авторитетній ніж літописна. Видана Похвала у перше 1849 р., потім в I т. Історії церкви Макарія (дод. I), у Голубінського (I² с. 238) і в київських Чтеніях II. 2 с. 17.

Тому-ж Якову надають ще анонімне „Сказаніє“ про Бориса і Гліба, але се авторство оперто на такім громадженню можливостей, що не має ніякої певности. Рівно-ж досі зістаєть невиясненим питанне: чи Сказаніє черпало з літописи, чи літопись з Сказанія (спільне джерело очевидно). Найстарша рукопись Сказанія (фрагмент) зачисляєть ся до XII в. Видане воно вперше 1849 р., потім Срезневским п. т. Сказанія о св. Борисѣ и Глѣбѣ, 1860. Література про Якова, крім курсів історії літератури: Извѣстія II отд. петерб. академії т. I і II, Макарій Ист. церкви II² с. 141 і далі, Голубінский с. 742 і 825, Соболевский як вище, Никольській Ближайшія задачи наученія древне-русскої книжности (Памятн. др. письменн. ч. 147) с. 29—31.

56. Червенські городи і літописні „Ляхи“ (до с. 434).

Останніми роками питанням сии займав ся краківський професор К. Потканський, порушуючи її в ряді своїх праць: *Kraków przed Piastami*, 1898 — *Rozprawy wydz. hist.-filoz. т. XXXV*, і знову, в новій редакції, під тим же титулом — *Rocznik Krakowski*, т. I, далі — *Granice biskupstwa krakowskiego (Rocznik т. IV)* і вкінці — *Przywilej z 1086 roku (Kwartalnik histor. 1903)*. Він стоїть при літописній записці 981 р., а в фактом приналежности Кракова до Чехії стараєть ся її погодити такою комбінацію, що Краков належав до Чехів тільки в близько своєю околицею, а східню Малопольщу, і в нею західню Русь забрав Мешко, й задержав її й після того, як Чехи забрали Краків, і тільки в 981 р. відібрав ті руські волости Володимир. Все се одначе довірливі гіпотези, що не мають иньшої підпори, окрім тоїж літописної звістки. Приналежность східньої Малопольщі до Мешка в середині X в. виводить ся тільки з того, що коли до Мешка належали Червенські городи, то мусіла й Малопольща до нього належати. Володіння Чехів обмежають ся тіснійшею околицею Кракова знову з огляду на туж звістку. *Wiadomość t. zw. Nestora, który ją podaje, jest pewną i prawdopodobnie nawet się opiera na jakiejś rocznikarskiej zapisce (Kw. hist. с. 25)* — більше того на її потвердження д. Потканський не каже, та й не може сказати.

В дійсности одначе такої певности літописна звістка зовсім не має. Уже старий Репель припускав в ній помилку супроти того, що

Браков до Польщі не належав. Тепер коли ми маємо далеко докладніші поняття про те, як складала ся наша літопись, як недокладні були її звістки в X в. і скільки власного розумовання вносили в них її редактори, ми можемо ще з більшим правом оспорювати авторитет літописної букви. Переглядаючи літописні звістки з 981—5 рр., бачимо коло них такі подробиці, анекдоти, фантазії, які мусимо признавати роботою редактора, навіть припустивши, що він мав перед собою які записки з X в., в тім роді, які маємо при Володимировій похвалі мніха Якова. Якже отже певність „Ляхів“ з під 981 р.?

Незалежно від того комбінації д. Поткванського, якими він ратує приналежність до Польщі Червенських городів, грішать штучністю й довольністю. Як припускати, щоб Чеська держава, при своїй екстензивності в другій половині X в., обмежила ся ближшею околицею Бракова, і під носом у неї Мешко володів протягом десятиліть східною Мало-польщею й Галицькою Русією? Як неправдоподібно виглядає се розпросторення Мешкової держави під Карпати, клином між Чеською державою й Руською! (Див. зрештою замітки мої в рецензіях в т. XXVI і LIX Записок Наук. тов. ім. Ш.).

57. Візантійсько-руський союз за Володимира (до с. 441).

Головним джерелом для сих подій став від двадцяти років Ях'я — звістний з імени давніше, але опублікований і введений в круг джерел доперва російським орієнталістом бар. Розеном, що видав з нього уривки до часів імп. Василя під титулом: Императоръ Василій Болгаробойца, извлеченія изъ лѣтописи Яхъи антиохійскаго (додаток до XLIV т. Записок петерб. академії), 1883 (тексти в рос. перекладі й коментар). Ях'я син Саїда був православний Грек з Єгипта, лікар з професії, пізніше жив в Антіохії. Він був свояком александрійського патріарха Евтихія († 939/40) і повів далі арабську хроніку сього Евтихія, що мала титул „Дороге намисто“ і кінчила ся 857/8 р. В першій редакції свою хроніку Ях'я написав перед 1014/5 р., потім переробив і повів далі, також по арабськи, не знати як далеко (кінця не маємо, але певно доходила вона до 1031 р.). Для візантійських відомостей 2-ої пол. X в., дуже у нього богатих, з дуже докладними датами, Ях'я мусів використати якісь місцеві грецькі записки, нам невідомі.

З опублікованнем текстів Ях'ї стратили значінне відомости про русько-візантійські справи арабського письменника XIII в. ель-Макіна († 1273), бо показало ся, що він тут тільки скорочує Ях'ю; натомість оповідання ібн-ель-Атира (теж XIII в. — † 1233) має в собі дещо, чого не міг він узяти в Ях'ї, але джерело сих відмінних звісток невідоме. Текст ель-Макіна видає в Лейдені 1625, ібн-ель-Атира видає 1851 р. (і далі) Торнберґ; уривки з них в перекладі в Записках петерб. акаде-

міі т. XXIV (Кунікъ — О запискѣ готскаго топарха с. 147), у Васілівського в Ж. М. Н. П. 1876, III, в примітках до Ях'ї Розена с. 199 і далі. Звістки Візантійців дуже короткі й дуже мало дають інтересного супроти Ях'ї й ібн-ель-Атира: Псель (писав в 2-ій пол. XI в.) згадує тільки про поміч від Володимира (цікава його замітка, що імператор бачив неохоту до себе в народі); виданий в Bibliotheca Graeca medii aevi ed. Sathas, т. IV с. 10. Лев Диякон, оповідаючи про війну з Фокою, нічого не згадує про Русь (X. 9). Скіліца-Кедрен (с. 444) і за ним Зонара (XVII. 7, ed. Dindorf VI p. 114) згадують про поміч і шлюб Володимира з царівною і прислану ним поміч, але так коротко, що з них не видно, чи скорше була прислана поміч, чи Володимир наперед оженився з царівною.

Взагалі, се суперечна справа, що стало ся скорше: Володимирів шлюб, чи військова поміч його Візантії. У Кедрена, з поводу згадки про участь Руси в війні з Фокою, поясняє ся: *ἔτυχε γὰρ* (імператор) *συμμαχίαν προσκαλεσάμενος* *ἐξ αὐτῶν καὶ κηδεστήν ποιησάμενος τὸν ἄρχοντα τούτων* *Владимѣρον ἐπὶ τῇ ἐαυτοῦ ἀδελφῇ Ἀννῇ*. Як би брати буквально, то виходило-б, що Володимир вислав військо по шлюбі, але від такого парентетичного пояснення не можна вицагати повної докладности. Ще загальніше каже Зонара. Більш категорично висловляє ся ібн-ель-Атір: імператори „просили у нього (Володимира) помочи й оженили його з своєю сестрою. І вона не скотіла вийти за чоловіка иньшої релігії, і тоді він прийняв християнство, і було се початком християнства у Руси. І оженився він з нею і пішов на Варду і вони бились і воювали“. Але коли ми зважимо, що Атір тут компілює, то зовсім зрозуміло буде, як легко він міг помішати умову про шлюб перед висланням помочи і довершення шлюбу по тім. Ях'я висловляє ся дуже докладно, він говорить про умову: „і оженився цар Руси з сестрою імператора, після того як йому поставлено умовою, аби він охрестивсь... І післяв (імператор) до нього сестру своєю. І коли умовились вони про шлюб, прибули війська від царя Руси...“ Як бачимо — докладно, але при найменшій недокладности в висловленню вийшло-б, що Володимир вислав військо по шлюбі: так воно вийшло вже у компілятора Ях'ї ель-Макіна, — нема нічого дивного, що вийшло так і у ібн-ель-Атира. З огляду на се не можна надавати ваги сим звісткам, а супроти виразних вказівок руських джерел (про них нижше), що шлюб Володимира відбув ся по поході на Корсунь, вони зовсім відпадають.

Друга суперечна точка — чи Володимир сам ходив в Візантію. Се виходить з ібн-ель-Атира, як ми бачили; теж каже ель-Макін і латинський переклад Скіліци. Правдоподібно, се все також недокладности компіляторів, яку бачимо у ель-Макіна. Ях'я й Скіліца-Кедрен нічого не ка-

жуть, щоб Володимир сам прибув з своїм військом: оповідання Ях'ї тут особливо важне, воно виключає можливість припускати особисту участь Володимира, як би навіть звістки Атіра і ель-Макіна були свідомими поправками, а не помилками. Васілевський (Ж. М. Н. П. 1876, III) додає на се натяк і в тексті Псея, але мені здаєть ся — зовсім безпідставно. Мушу ще згадати, що д. Успенський (Ж. М. Н. П. 1884, IV) признає похід Володимира в Константинополь, але не в помічній полком, а пізніше; але се вже буде зовсім довільним здогадом (правда, що й д. Успенський висловив його дуже неясно, див. с. 308 — 9, 314—5); його прийняв, хоч дуже не рішучо, Шлюмберже с. 718—9. Літературу русько-візантійських відносин за Володимира див. нижче, прим. 58.

58. Охрещення Володимира (до с. 445).

Питання про час і обставини охрещення Володимира мають чималу літературу. Не кажучи за давніші писання, що взагалі стояли на ґрунті літописної традиції, ся література властиво має свою вихідною точкою розвідку проф. Голубінского в Журналі Мін. Нар. Прос. 1871, що потім увійшла в його Історію церкви т. I гл. 2 (1880). Він взяв літописну повість під дуже скептичну аналіз, але для реконструкції подій не ужив чужих письменників, а головпо Похвалу Якова. Д. Васілевський в статі Русско-візантійські отрывки, II: Къ исторіи 976—986 г. (Ж. М. Н. П. 1876, III) натомість притягнув звістки візантійських і арабських джерел, між ними ель-Макіна, що користав в Ях'ї. 1883 р. вийшли витяги з самого Ях'ї зроблені бар. Розеномъ (Императоръ Василій Болгаробойца. Извлеченія изъ лѣтописи Яхъи Антиохійскаго) в важних коментарях. Наближення дев'яностолітнього ювілею охрещення Руси, що мав святковати ся в Росії, звернуло особливу увагу на се питання і спеціально на рік охрещення. Вчислю головніше в сеї новійшій літературі: Барсовъ Константинопольскій патріархъ и его власть надъ русскою церквою, 1878, гл. VI, рецензії Малишевского на Голубінского (Отчетъ о присуд. уваров. премій) і Успенского на Розена (Ж. М. Н. П., 1884, IV, — се властиво самостійна робота, з аналізом джерел і деякими гіпотезами), Липниченко Современное состояние вопроса объ обстоятельствахъ крещенія Руси (Труды Киев. Духовной Акад. 1886, VII, — головні погляди Розена і полеміка з Успенским, рік прийнято 989 для Володимирового й загального охрещення), П. Л(ебединцев) Когда и гдѣ совершилось крещеніе Кіевлянъ при св. Владимирѣ (К. Старина, 1887, IX — традиційний погляд), Завитневичъ О мѣстѣ и времени крещенія св. Владимира и о годѣ крещенія Кіевлянъ (Труды К. Д. Акад. 1888, I, в поводу статі Лебединцева), Соболевскій — Годъ крещенія Владимира св. (в т. III Чтеній кiev. истор. товариства); див. ще справоздання в диспути д. Соболев-

ского і Завитневича в кнївськїм товаристві в Читанїях т. III с. 5 і далї, також Ж. М. Н. П. 1888, VI (проф. Соболевскїй боронить лїтописної традиції, тим часом як Завитневич виходить в хронологїї Якова й приймає роки 987 і 990); *Regel Analecta byzantino-russica* с. XXI LXXII і далї.

Що до зробленого Володимиром „испытанїя о вѣсѣхъ вѣрахъ“, то хоч як белетристично виглядає се оповідання в лїтописній повїсти, воно знаходить собі одначе паралелї в чужесторонних джерелах. Одна така звїстка знайшла ся в жидївських рукописах вїбраних Фїрковичом, в видї записки в р. 986 про прихїд кнївських послїв до ховарьського кагана, аби розвідати ся про релїгїю (видана проф. Хвольсоном в I т. Сборника статей по еврейской исторїи, 1866). Проф. Гаркаві признав сю записку фальсїфікатом — фальсїфікатів в колекції Фїрковича взагалї показало ся чинало (статї Гаркаві в *Извѣстіяхъ рус. археологическаго общества* т. VIII, Ж. М. Н. П. 1877, VII, і *Altjüdische Denkmäler aus der Grim*, 1876). Невважаючи на оборону її иньшими гебраїстами (Берхинъ Еврейскїй документъ о посольства св. Владимира для испытанїя вѣръ — Киев. Старина 1884, XI, пор. замїтку Голубовскаго тамже 1885, III), ся записка вїстаєть ся дуже сумнївною, незалежно навѣть від підозрїлости свого джерела — колекції Фїрковича.

Важнїйша иньша звїстка, перська, в „Збірнику анекдот“ Магомета аль-Ауфї, XIII в. Навягаючи до характеристики Русинїв у ібн-Русте, як народа, що живе виключно в вїйни, се оповідання каже, що прийнявши христїянство, Русини не могли вже воювати, але що не мали иньшого способу до прожитку, то вкїнцї рїшили ся прийняти магометанство, й цар „Буладмір“ вислав послїв в Ховарезм — заявити про се-бажаннє. Володар Ховарезма прийняв їх дуже радо і послав дарунки й магометанського імама (духовного), научити Русь магометанству. Русини прийняли магометанство й почали знову воювати. Звїстку сю опублікував ще Гамер — *Hammer Sur les origines russes*, 1827, але в дуже попсованїй формї, без імени Володимира, так що вона дала декому, навѣть Куніку повїд до рїзних дивоглядних виводїв — *Kunik Ergänzende Bemerkungen zu den Untersuchungen über die Zeit der Abfassung des Lebens des heil. Georg von Amastris* — *Bulletin de l'academie*, XXVII. В оригїнальній формї опублікував її Бартольд в 1896 р. — *Новое мусульманское извѣстіе о русскихъ*, *Записки восточнаго отдѣленїя русскаго археол. общества* т. IX.

Питаннє, як толкувати собі сю звїстку? Прийняти, що се лїтературне запозиченнє, покручений відгомїн оповідання лїтописної повїсти про послїв, висланих Володимиром на „испытанїе“? Таких запозичень одначе у схїднїх письменникїв не знаємо бїльше. Чи оповіданнє лїто-

лісної повісти не байка, і Володимир, рішивши ся з звісних нам мотивів завести на Русі християнство, дійсно для декоруна зробив наперед таке „испытаніє“ і розіслав послів? Само по собі в тім також не було б нічого неможливого.

59. Мономахові регалії (до с. 449).

Новіша література: Оболенскій Соборная грамота духовенства; Вельгманъ Царскій златой вѣнецъ і т. и. — Чтенія московські 1860, I; Макарій Исторія рус. церкви II² с. 288, 1860, I; Прозоровскій Обь утваряхъ приписываемыхъ Владимиру Мономаху — Записки отд. рус. и слав. арх. русскаго археологич. общества т. III і Труды III вѣзда т. II (в додатках); Терновскій Изученіе византийской исторіи, II с. 155 і далі; Васильевскій Русско-византийскіе отрывки, I — Ж. М. Н. П. 1875, XII. *Regel Analecta byzantino russica* с. LVII і далі; И. Толстой О древнѣйшихъ русскихъ монетахъ — Записки имп. рус. археол. общ., н. серия т. III; Бѣляевъ *Byzantina* II с. 216; Ждановъ Русскій былевой эпосъ гл. I; Кондаковъ Русскіе клады I с. 60 і далі і йогоже Русскія древности т. V с. 40 і далі; особливо інтересні тут праці Регеля і Жданова. Див. ще мою Історію Київщини с. 126, і подану вище на с. 451 новішу полеміку в Кондаковим в справі Мономахової шапки. Окрім того, в літературного боку — статі Веселовского в Историі русск. словесности Галахова 1880, I с. 409 і далі, Разысканія въ области духовнаго стиха — Записки петерб. ак. т. 45, Пыпина Исторія русской литературы, II гл. 1.

60. Перший руський митрополит (до с. 460).

Література новіша: Макарій Ист. рус. церкви I с. 32 — і далі, Голубинскій ор. с. I² с. 277 і далі, Малышевскій Киевскіе церковные соборы в Трудах К. Дух. Акад. 1883, XII. Лебединцевъ — Къ вопросу о кiev. митр. Михаилѣ — Чтенія кiev. истор. тов. т. X. Павловъ Догадка о происхожденіи древне-русскаго преданія, которое называетъ перваго русскаго митрополита Михаиломъ Сириномъ ів. т. XI., і также „Припѣчаніе“ до сього Лебединцева. Шахматовъ Общерусскіе літописные своды — Ж. М. Н. П. 1901, XI (с. 73 і далі). В письменних памятках Михаил виступав як митрополит висланий за Фотія нпр. в Палінодіі — Рус. истор. библ. IV с. 971, Густинскій літоп. с. 253, пізнійшім Житті Володимира — в Чтеніях кiev. іст. тов. II. 2 с. 37. Як на джерело сеї звістки Лебединцев вказав на сербський переклад Амартола, де посланий Фотієм єпископ називаєть ся Михаїлом; иньша гадка — Павлова, що імя Михаїла в'явилося на руській ґрунті, через те, що Михаїла Сінкела, автора внесеного в літопись ісповідання, даного Володимиру, прийняли за руського митрополита, що мовляв дав йому се ісповідання. Шахматов здогадуєть ся, що Михаїл в'явив ся як перший митрополит в московській митрополичій копіляції поч. XV в., і відти перейшов в пізнійші копіляції,

а появу його об'ясняє хибним толкованням текста про м. Михаїла XII в.

61. Руська монета (до с. 468).

Література новіша: И. Толстой Древнѣйшія русскія монеты в. кн. Кієвскаго 1882, йогож О древнѣйшихъ русскихъ монетахъ X—XI в. в Записках имп. русскаго археол. общества, нова серія т. III (се головні праці), Н. Черневъ — Замѣтки о древнѣйшихъ русскихъ монетахъ — Вѣстникъ археологій и исторіи т. VI (1888) і йогож статі в III і IV вип. Сборника снимковъ съ предметовъ древности, находящихся въ Кіевѣ; Н. Д. О древнѣйшихъ русскихъ монетахъ в. к. Кієвскаго, 1889; ще розвідки Куніка й Бартоломея в III і IV т. Извѣстій археологич. общества.

Приналежність золотих і срібних монет I типа Володимиру, на мій погляд, доводить ся основно двома фактами: подібністю до штампів сучасників — Василя і Константина (гр. Толстой нефоремність Володимирової фігури досить правдоподібно поясняє тим, що взірцем для неї були поясні портрети на монетах сих цісарів) і друге — псковський скарбом, де кусничок срібняка I типа знайшов ся з кусничками иньших монет, що не йшли далі перших років XI в. Срібняки сього типа знайшли ся в кієвській скарбі 1877 (було їх там більше як сто). Монети иньших типів в іменем Володимира належать до категорії „ніжинських срібняків“ (велика находка коло Ніжина 1856 р.). Д. Чернев доводив, що то мусіли бути чернігівські монети, бо вони не стрічають ся в Кієвщині; його аргументація одначе не особлива; але розуміеть ся, може бути непевність, чи се не монети котрого небудь иньшого Володимира. Гр. Толстой, боронячи приналежности і сих типів до Володимира Св., вказує, що монети II і III типа стріли ся в скарбах разом з монетами X і початку XI в. (Шванський і Могилівський скарби), а всі разом — в Ніжинській скарбі; монети Шванського і Могилівського скарбів дійсно не йшли далі першої чверти XI в., і се справді факт важкий. Хронологія типів виясняеть тя перебитими монетами: є монета з штампом II типа на штампі I типа, і монета з штампом III типа на штампі II типа. Але треба сказати, що на монетах II типа імя Володимира читаеть ся з такими натяганнями, що воно дуже непевне.

ЕКСКУРСИ.

I. Найдавніша руська літопись.

Таке чи иньше розумінне найдавнішого періода нашої історії стоїть в тісній залежності від такого чи иньшого погляду на нашу найдавнішу літопись — її генезу, склад, джерела і т. и., бо від того залежить наше становище супроти переважної більшости звісток, які ми маємо для сього періода. Для того мусимо хочби як коротко, але такн вглянути в сю справу.

Найдавнішою (пнакше Початковою, Начальною, Несторовою) літописею зветь ся компіляція, зроблена в Києві на початку XI в. Ми не маємо її осібно, а тільки в складі тих літописних збірників, куди вона увійшла як складова, звичайно — вступна частина. В більш чистій формі вона переховала ся в двох збірниках. Одну версію маємо в волниськім збірнику, закінченім десь при кінці XIII в. — се полуднева версія. Найдавніший її кодекс (рукопись) — Іпатський, званий по імені костромського Іпатського монастиря (в північній Росії), де він переховував ся, писаний (як показує знак на папері) не скорше як в 20-х рр. XV в. (коло р. 1425, як приймають); новіші кодекси — Хлебніковський і Походінський, оба XVI в., судячи по письму; зовсім новий (копія Хлебніковського) — Ермолаєвський. Другу версію, північну маємо в суздальськім збірнику, закінченім на початку XIV в.; найдавніший її кодекс — Лаврентієвський, званий так по імені писара, чернця Лаврентія, що списав її, правдоподібно — в самім Суздалі, 1377 р.; новіші кодекси: Радивилівський (пнакше — Кенітсберський), Академічний (пнакше — Троїцький) і Троїцький (згорів 1812 р. і заховав ся тільки в варіантах до 907 р.), всі в XV віка. Позатим, в більш або меньш зміненних формах заховала ся Найдавніша літопись в иньших численних літописних компіляціях.

В найстаршій — Лаврентіївській кодексі Найдавніша літопись титулується так: „Се повѣсти времяныхъ лѣтъ, откуда есть пошла Руская земля, кто в Киевѣ нача первѣе княжити, и откуда Руская земля стала есть“. Сей титул повторяється і в інших кодексах і компіляціях, але в деяких відмінани; найбільш інтересне те, що в кодексах полудневої верзії дописано: „Повѣсть... черноризца Теодосіева монастыря Печерскаго“, а в однім з кодексів (Хлебніковським) ще й: „Нестера черноризца“. Нижче побачимо, що отсей титул, по всякій правдоподібности, належить тільки до першої, вступної частини літописи.

Імя Нестора в титулі Повісти вийшло з давньої традиції, що Нестор, печерський монах XI в., автор житий Теодосія та Бориса і Гліба, був автором літописи. Сю традицію ми знаходимо вже в Печерським Патерику (XIII в.), і завдяки його популярности сей погляд став широко розповсюдженним (хоч і не загальним, бо нпр. редактор Никонівської компіляції уважав літописцем Сильвестра). Окрім звісного нам Хлебніковського кодексу імя Нестора стояло в титулі ще кількох (Татіщев знав їх три), і се в звязку з традицією Патерика давало на разі, як здавалося, певну відповідь на питання, звідки з'явилась Найдавніша літопись: її, мовляв, написав київський монах XI в. преподобний Нестор. На початках наукових студій давньої руської історії се уважалось певним. Було тільки певне вагання що до границі — де кінчить ся ота Несторова літопись, але вже Мілер р. (1775) вказав на приписку Сильвестра під 1115 р. як на границю Найдавнішої літописи. Так справа на початку здавалась ясною. Літопись уважалась одноцільною працею Нестора, і на сім ґрунті став звістний первоначальник наукової критики давньої руської історії Шлецер. Він поставив першою задачею наукової роботи — відреставрувати „дійсного Нестора“ методом фільологічної критики, і його „Нестор“ на довго стає провідником в студиях давньої руської історії. Під впливом сього погляду досить непримітно проминули гадки про компілятивний характер літописи, висловлені особливо Стровицим, в передмові до його видання Софійського временника (1820).

До докладнішої аналізи літописи привели т. зв. „скептики“, московський професор М. Каченовський та його ученики, що рядом статей в 20-х і 30-х рр. поспробували збити певність літописи, доводячи, що вона не може бути утвором XI в., що заведені до неї умови з Греками — фальсіфікати, що се робота пізніша і т. п. Хоч як се було нестійне в цілости, але при тім були висловлені

Й деякі важні гадки, нпр. що Нестор міг бути автором якоїсь монастирської хроніки, але не літописи й т. н. В результаті се привело до докладніших студій над літописею зі сторони її оборонців, і так появили ся дві важні аналізи — Погодіна, й особливо Буткова. Новий імпульс до аналітичних праць дали статі професора московської академії Казанцева (почавши від 1849 р.), де він виступив з сильними аргументами проти погляду, що автором чи редактором літописи був Нестор. Його аргументи були прийняті рядом визначних учених, традиційний погляд був рішучо захитаний, і з тим разом на перший план виступили питання про складові частини літописи, її джерела й редакторську роботу. На розвій сього останнього питання особливо вплинула боротьба норманістів з антинорманістами, що в 60 і 70-х рр. зачіпає кардинальні питання генези літописи. В результаті появило ся кілька визначних праць, присвячених аналізі літописи. Срезневский в своїх Чтеніях про літопись (1862 р.) попробував вирізнити в літописи давніші циклі записок; в полеміці Ієдеонова і Куніка про початок Руси в'яснено було комбінативний характер літописного оповідання про початок Руси; в 1868 р. вийшла праця Бестужева-Рюміна про склад літописей, де він признав нашу літопись по просту архивом, в котрім переховались ріжнородні останки давнього письменства, і особливо застановляв ся над в'ясненнем її компілятивного характеру.

З кінцем 60-х рр. студії над Найдавнійшою літописею за-тихли, але дальші роботи над давньою руською історією вносили до них важні гадки й спостереження. Важне значінне нпр. мали скептичні замітки Іловайского про вступні части літописи, або нпр. принагідно переведена деякими ученими регабілітація звісток, що не ввійшли в Найдавнійшу літопись в її чистійших верзіях, а знаходять ся тільки в пізнійших компіляціях. Важний поворот в студиях над літописею зробив в 1890 рр. петербурський академік Шахматов рядом важних спостережень над хронологією й взагалі укладом літописи, а особливо тою увагою, яку звернув він на 1 Новгородську літопись другої редакції: він довів зовсім певно, що ми маємо в її вступній частині самостійну і до того — старшу верзію Повісти вре-меннью лїт, ніж та, яку маємо в полудневій і північній верзіях Найдавнійшої літописи. Показало ся, що для в'яснення питань, зв'язаних в Найдавнійшою літописею, дуже важне значінне часом мають пізнійші, навіть дуже півні компіляції, поминені

в давнійших археографічних планах і видавництвах (так друга редакція 1 Новг. літописи, що тепер здобула таке першорядне значіння, була опублікована тільки 1888 р., а багато компіляцій зовсім не видано, або є тільки давні, малоприступні й неоправдані видання). В результаті, тим часом як при кінці 60-х рр., по кількох визначних працях, присвячених літописи (Сухомлінова, Срезневського, Костомарова, Бестужева - Рюміна), справа здавала ся майже вичерпаною, тепер вона поставлена на ново й цілий ряд питань чекає відповіді, а для того потрібують попереду ще археографічної роботи.

В сій огляді я не маю ані спромоги ані потреби переходити всі питання, звязані з Найдавнішою літописю й обмежу ся кількома, найбільш важними для нас, а то про склад літописи, про час появи різних її частин і про історичну їх вартість. Почнемо від першого.

Я вище вже натякнув, що титул: Повість временних літ і т. д. не може прикладати ся до цілої літописи, аж до початків XII в. „Повість“, як каже титул, оповідала йно про початки „Руської“ (себто Полянської, Київської) землі та про найперших князів її („кто въ Киевѣ нача первѣе княжити“), отже се мало бути оповідання про події, що не доходили навіть до кінця X в., бо инакше-б у самім титулі згадано було про епохальну для кожного київського книжника подію — охрещення Руси, як згадано в новгородській версії (так називаю я вступну часть 1 Новг. л.): „и како избра Богъ страну нашу на послѣднее время“. З другого боку, в Повість мусіло входити що найменше князювання Ігоря, — бо Олега її перша редакція зовсім ігнорувала.

Цікаво, очевидно, було-б докладнійше вирізнити сю властиву „Повість“ з цілої літописи. Се пробував зробити Срезневский. Він вказав, що в хронологічній таблиці князів, уміщеній в літописи під 852 р. є певна різниця в рахуванні років до Святослава і після нього (отъ пѣрваго лѣта Олгова до пѣрваго лѣта Игорева лѣтъ 31; отъ пѣрваго лѣта Игорева до пѣрваго лѣта Святославля лѣтъ 33, отъ пѣрваго лѣта Святославля до пѣрваго лѣта Ярополча лѣтъ 28; Ярополкъ княжи лѣтъ 8; Володимерь княжи лѣтъ 37; Ярославъ княжи лѣтъ 40). На сій основі він опер згодом про три циклі відомостей в літописи: оден до смерти Святослава, другий до смерти Ярослава, третій — по ній. Окрім того він вказував, що звістки з болгарської та візантійської історії в літописи уривають

ся на 943 р.: він бачив тут доказ, що на тім році уривалась якась давнійша літопись. Се останнє спостереження тепер не має значіння, від коли цілий ряд подібних звісток об'явлено з продовження Амартола (Шахматовъ — Хронологія древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводовъ). Але гадка, що одна з редакцій Повісти кінчила ся смертю Святослава, сама по собі дуже приваблива й імовірна, тим більше, що в полудневій і північній версії тут є дійсно ніби закінчення: „И бысть всехъ лѣтъ княження Святославля лѣтъ 28, и нача княжити Ярополкъ“. Але найстарша редакція Повісти могла кінчити ся ще скорше (на смерті Ігоря нпр., або на пімсті Ольги) й не доходити до смерті Святослава.

Вже тепер можна сказати напевно, що окрім ширшої редакції Повісти (Повістю я буду називати вступну частину Найдавнішої літописи, конвенціонально приймаючи її кінцем смерть Святослава), — редакції, яку маємо в полудневій і північній версії Найд. літописи, ми маємо ще самостійну й старшу від неї редакцію у вступній частині 1 Новгородської літописи. Се довів Шахматов, і в тім його велика заслуга в історії сьогопитання. В сій Новгородській літописи 2-ої ред.*) брак звісток аж до 1017 р. доповнено оповіданням, що від 945 р. (смерть Ігоря) різниться ся менше значними прогалинами та варіантами від ширшої редакції літописи, полудневої та північної версії. Але до 945 р. вона різниться ся від них дуже сильно: хронологія в новгородській версії зовсім відмінна і є кардинальні ріжниці в самих звітках (як от про Аскольда і Дира, або що Олег не був князь, а воевода Ігоря); є деякі звітки, яких не маємо в ширших версіях (про війну Ігоря з Уличами), загалом же взявши новгородська версія далеко коротша від ширшої редакції і багато матеріалу в ній бракує, тому можемо звати її короткою (або новгородською) редакцією**).

Тепер виникає важне й невияснене ще питання, як розуміти сю ріжницю в відносинах короткої редакції до ширшої перед 945 р. і по ній? Границею сей рік ледви аби міг бути: оповідання короткої редакції під 945 р., що належить вже до другої

*) Так зветь ся 1 Новг. л. із вступними доповненнями до дефектного Синодального кодексу.

**) Шахматов зве новгородську редакцію літописи „Начальним сводом“, а ширшу — Повістю врем. літ, не розрізняючи вступної частини, себто правдивої Повісти від дальших частей Найдавнішої літописи.

частини, безпосередно звязане з попереднім (під р. 922—952). Можна-б припустити, що від 945 р. коротша версія в оригіналі лишила ся менше зміненою, тим часом як частина аж до 944 р. була вповні перероблена й доповнена новим редактором (чи навіть тим самим — хоч се й було-б менше правдоподібно); але і се не було-б дуже правдоподібно. Можна поставити ще иньший здогад: що від 945 р. друга редакція 1 Новгородської літописи була доповнена з иньшого джерела — редактор відписував не в Повісти тієї коротшої редакції, а иньшої. Я-б се уважав найбільш правдоподібним, і сю гадку підопру дальшими спостереженнями, хоч се, розумієть ся, все ще буде тільки здогад: до вясненя сеї справи допоможуть з часом дальші студії над невиданими літописними компіляціями. Поки-ж що ми маємо для Повісти аж до 945 р. дві редакції — коротку й ширшу (останню в двох версіях — полудневій і північній), для часу від 945 також дві — коротшу (новгородську) і розширену (в двох версіях — полудневій і північній).

Чи коротка версія, перехована в новгородській редакції (до 945 р.) заховала ся в початковім виді, а не скорочена? В теперішнім виді вона, в порівнянню з ширшою редакцією, виглядає голим кістяком, як буде видко з сього побіжного огляду;

коротка редакція :

київські брати
похід на Царгород

ховарська дань, Аскольд і Дир

прихід варязьких князів

Ігор в Києві

920 Похід Ігоря на Царгород

922 Похід Олега на Царгород

922 смерть Олега

ширша редакція :

етнографія загальна
етнографія словянська і руська
путь із Варяг в Греки і св. Андрій
київські брати

2 і 3-ій етнографічні огляди

ховарська дань
хронологічна таблиця
охрещення Болгарів
прихід варязьких князів
Аскольд і Дир
похід на Царгород
Олег в Києві
походи Олега
Угри
Кирил і Методій

907 похід Олега на Царгород

1 умова в Грекахи

2 умова в Грекахи

912 смерть Олега

походи Ігоря і византийські звістки

війна з Уличами

похід Ігоря на Царгород (в короткій
ред. під 920 р.)

2-ий похід

умова в Грекахи

945 — смерть Ігоря в ньша редакція.

Як на просте скорочення чогось анальоїчного в ширшою редакцією зміст короткої редакції виглядає занадто упрянованим — є цілість в тім кістяку; про скорочення із звістної нам ширшої редакції не може бути ані мови з огляду на кардинальні різниці; але деякі скорочення (купюри) початкової редакції тут можливі. Написана ся Повість, очевидно, була без років. Ті кілька років, які бачимо в короткій редакції, — то півнійші, досить незручні вставки: так 854 р. — що має означати, мабуть, початок царювання імп. Михаїла, поставлено над всім оповіданням від київських братів аж до походу Ігоря на Царгород; історію Ігоря механічно розділено між кількома роками. Так само обидва взяті в Амартола оповідання: про похід на Царгород за імп. Михаїла та Ігорів похід — се вставки додані вже півнійше; вложені вони не на місці: похід на Царгород між київськими братами і ховарською данию (саме оповідання має сліди розрива: „по сихъ лѣтєхъ братіа сін нзгибоша“...), похід Ігоря — перед походом Олега. Се уміщення їх саме показує, що сі додатки зроблені не в ширшої редакції, а незалежно від неї (на се вказують й ннші подробиці: оповідання про царгородський похід не звязане в Аскольдом і Диром, оповідання про Ігоревий похід не має звісток з життя Василя Нов., є й язові відміни).*)

Супроти того початкова редакція Повісти, скільки можемо її відреставрувати, виглядала-б так: вона оповідала про київських братів, ховарську дань, прихід варязьких князів до Новгороду і потім Ігоря до Кііва, про похід Олега на Царгород і війни Ігоря з Уличами й Деревлянами, та про його смерть. Се все має досить одноцільний і однородний характер. Коли в'явилась отся перша редакція і як далско вона сягала, ми не можемо напевно сказати. Чи сягала вона до часів Святослава не знати; можливо, як я вже сказав, що вона уривала ся десь на смерті Ігоря чи пімсті за нього. Але в кождім разі перша редакція за часи Святослава не переходила однаково, чи мала вона титул Повісти, чи на її підставі утворила ся та Повість,

*) Див. про них Шахматова О начальномъ кievскомъ сводѣ с. 45—6.

що мала на меті описати перші початки Руської держави, — котрої титул стоїть тепер на чолі Найдавнішої літописи*).

Що до часу написання початкової редакції, то пояснення: „Дирева могила за святою Ириною“, що читається в короткій редакції, вказує на часи не давніші від середини XI в., бо та частина міста, де стояв монастир св. Ирини, забудована вже по 30-х р. XI в. Правда, і в новгородській редакції можливі деякі пізніші поправки (такою поправкою є правдоподібно згадка про київського князя в оповіданні про ховарську дань), але згадка про Дирову могилу не виглядає на приписку (порівняти згадку про Олегову могилу). З рештою й звістки про початок Руси (поминення Олега) показують, що автор цього оповідання був відділений дуже значним простором часу від подій кінця IX і початку X в., писав не скорше XI віка**). З другого боку не можна сеї Повісти значно відсувати в другу половину XI в., судячи по деяким подробицям: нпр. в оповіданні про контрибуцію наложену на Новгородців за Олега стояло: „еже и нынѣ дають“ (як заховало ся в Никон. літ., з того в 1 Новг. вийшло: „еже не дають“, а в полуд. і півн. версіях поправлено: „еже до смерти Ярославлѣ даяше Варягом“, отже се писало ся не пізніше половини XI в. До початкової редакції я зачислив би тому і деякі пояснення, що ми маємо під 945 р. (в корот-

*) Те що Шахматов (О начальномъ кievскомъ сводѣ с. 57) зве „Сказаніемъ о началѣ Руси“, не зовсім відповідно прикладаючи назву Повісти до найдавнішої літописи ширшої редакції. Сю першу редакцію він уважає твором новгородського єпископа Йоакима Корсунянина, що мав би довести її до р. 1017; відповідно до того написання першої редакції відсувається ся в X в. (Общерусскія літописные своды IV с. 183 і далі). Все се одначе або голословно, або на дуже слабких основах.

***) Мушу піднести, що в першій редакції варязької теорії Повісти, як ми можемо собі представити її, прихід Варягів на Русь припадав на часи пізніші від тих, на які паде він в останній редакції її. Перша редакція не знала довгого правління Ігоря, його неповноліття, і т. д. Все те, що свійська традиція донесла про Ігоря, містило ся безпечно в двох десятиліттях перед його смертю; на сі часи припадав і легендарний похід Руси на Грецію, датований потім 907 роком; тому що в народній традиції ранішні події закривають ся пізнішими, ледво аби перший укладчик Повісти представляв сеї похід старшим від 940-х років (від походу 941 року). Прихід Рурика в Новгород і Аскольда в Київ супроти того припали-б, в представленню автора, десь на початки X, найдалше — на кінець IX в. Їх пересунули потім о кількадесять літ назад письменні звістки про Русь (звістки грецьких хроністів і умови), віднайдені пізніше редактором, чи редакторами Повісти, а в першій редакції її початки варязької Руси ледви чи представляли ся старшими від X віка.

шій і ширшій редакції): пояснення про Свенельда, що він був „отець Мьстишинъ“: се пояснення могло мати значіння тоді тільки, як ще жив сей з рештою нічим не звістний Мстиша. Сюди-ж треба зачислити пояснення топографії Києва в історії пімсти Ольги фактами з другої половини XI в.: „городъ же бяше Киевъ идеже есть нынѣ дворъ Гордятинъ и Никифоровъ, а дворъ княжь бяше въ городѣ, идеже есть нынѣ дворъ Воротиславль и Чюдинъ“; Никифора і Чудина ми знаємо: оба були визначними боярами в момент смерти Ярослава (згадують ся в Рус. Правді Акад. § 18), і до сього часу мусить належати се пояснення.

Отже ся початкова редакція, правдоподібно — властива Повість временних літ, написана десь в середині XI в. (назв'ї її *A*). Вона була слідом доповнена кількома звістками з Амартола і хронологізована: поставлено над вступною частиною 854 р., події в часів Ігоря розділені на кілька років, а решту виповнено порожніми роками. Так з'явила ся теперішня коротка чи новгородська редакція Повісти, яку ми маємо (може з деякими скороченнями чи змінами) в 2-ій редакції Новгородської літописи, кінчаючи роком 944 (назв'ї її *B*).

В другій половині XI в. початкова редакція (*A*) кількома наворотами була знову перероблена й розширена; докладно сі дальші модифікації відреставрувати ми не можемо, але можемо, вказати напевно сліди кількох редакцій. Так нпр. на вступі трома наворотами дасть ся етнографічний огляд українсько-руських племен; повторення вступних слів: „Поляном живущимъ о собѣ“ вказує на кілька вставок, зроблених різними часами. Хронологія й тут вставлена аж пізнійше — маємо виразні сліди того подекуди, нпр. під р. 972—973; (я думаю, се пізнійше вставлення хронології вказує на те, що новий редактор розширяв не хронологізовану вже Повість *B*, а початкову редакцію — *A*). Що до пізнійшого вставлення умов, то окрім того, що умови 971 р. не маємо ми в новгородській версії, справедливо вказано і на те, що умови 907 р. і 971 р. розривають теж цілість оповідання. Судячи по тому, що новгородська версія ширшої Повісти не має ще умови з Святославом, а хронологію має вже згідну з ширшою редакцією, можна думати, що умови в Греками вложено аж на останок. Таким чином можна-б вирізнити що найменше три верстви в сих дальших модифікаціях: розширення початкової редакції (*I*) (при тім могло бути кілька версій, в ріжній мірі розширених),

хронологізація (Δ), вставлення умов (E), — при чім і в самих текстах робили ся різні зміни і доповнення: так коротша, новгородська версія хоч має хронологію новішу, не має деяких додатків, очевидно зроблених пізнійше. Таким чином схему редакцій Повісти в тих конвенціональних границях можна-б собі представити так:

Під час сих редакцій Повісти її оповідання було також продовжене. Версія літописи, котру маємо в 2-ій ред. Новгородської, не має ще умов, не має деяких епізодів (нпр. про спалення Іскростеня за Ольги, про заснування Переяслава, про білгородський кисіль і ин.), але вона сягала часів Святослава (вписки в Найд. літописи в 2-ій ред. Новг. констатують до р. 1074, але чи походять всі вони з одної редакції, не знати). Отже, судячи по тому, перше ніж закінчене було редагування Повісти, вона була продовжена (я означив у схемі сї продовження буквами Z , H , Θ). Зрештою що до хронологічного настання редакцій подана схема має вповні гіпотетичний характер; вказані моменти редакційної роботи можна констатувати з значною певністю, але порядок, в яким наступали вони, операсть ся на новгородській версії лише, й вимагає ще дальшого ствердження.

Са вся редакційна робота була зроблена в другій половині XI і на початку XII в. В етнографічнім огляді ширшої редакції (Іпат. с. 9) і в оповіданню про Угрів (с. 14) згадують ся Половці, що вказувало-б на час не ранійший останньої чверти XI в., бо Русь ближше познайомилась з Половцями тільки в 1060-х рр. Таке-ж значінне має згадка тамже, що поган-

ський похоронний обряд заховав ся до сї у Вятчів, — отже иньші племена були вже тоді християнізовані. В оповіданню про Володимира, що маємо у всіх версіях Найдавнійшої літописи, маємо вказівку на початок XII в.: Жиди в посольстві до Володимира кажуть, що їх землю опанували християне, се-ж, як справедливо зауважено вже давно, — може належати тільки до хрестоносного походу, значить могло писати ся не скорше як в перших роках XII в. Для північної редакції маємо докладну дату, коли вона була закінчена, — се приписка під 1110 р.: „дигуменъ Сильвестръ святого Михайла написахъ книги си лѣтописецъ... в 6624, индикта 9 лѣта“, отже 1116 р. Для полудневої редакції такої дати не маємо, у всякім разі вона була закінчена після смерти Сьвятополка і Давида Ігоревича († 1113), як видно в хронологічній таблички під 852 р. і згадки про смерть Давида під 1097 р., і то не зараз по 1113 р., бо згадку про смерть Давида маємо в заведеній до літописи повісти Василя. Вказати докладну границю, де кінчить ся найдавнійша літопись в полудневій версії, дуже трудно: під 1110 і 1111 р. маємо тут одну повість про похід на Половців, і здасть ся, що до неїж належить ще оповідання про смерть Сьвятополка; можливо, що вона була закінчена трохи пізнійше, ніж північна*). Новгородська мусить бути ранійша, але у всякім разі належить теж до початків XII в.

Таким чином Найдавнійша літопись була результатом досить інтензивної роботи протягом значного часу — яких 60-и лїт, переживши кілька редакцій. Скільки рук робило над нею? На се питання ми не можемо відповісти. Я думав би, що значну частину тієї редакційної роботи доконала та сама рука; я уважав би можливим навіть, що той самий книжник, що уложив початкову редакцію Повісти временнх лїт, потім трудив ся над її розширенням (я се думаю тому, що і в початковій редакції і в ширшій Повісти бачимо ті самі погляди на початок Русь, руської династії, а сї погляди ледви чи були популярні в суспільности, хіба би припустити, що пізнійший редактор перейняв ся виложеними в початковій редакції гадками й розвинув їх потім в цілу систему). Але цілу редакційну роботу надати одному перу дуже тяжко, хоч би в огляду на той значний простір часу.

*) Шахматов приймає 1118 р., але не дав на те доказів (те що він вказав недавно, *Общерусские своды* IV. 169 і 171 — четвертий рік Мономаха), має дуже не велику вартість.

Пробовано не раз назвати по імені редактора (краще-б сказати — редакторів). Сю заплутану, багату літературою справу я перейду тільки побіжно, бо з історичного становища вона має другорядний інтерес. Я згадував про традиційний погляд, що редактором був Нестор. Доводи Казанського збили сей погляд*) до них де що доложив останніми часами Щепкін, як низше), і довели, що Нестор, автор Життя Теодосія та „Чтенія“ про Бориса і Гліба, не міг бути автором літописи, бо для історії подій, описаних в тих його утворах, в літописи ужито зовсім иньших джерел. Пробовано се поправити тим, що мовляв Нестор не був автором Найдавнішої літописи, а автором печерської літописи, що увійшла як складова частина в Найдавнішу літопись, але се стрічаєть ся з тією-ж трудностю: як раз печерські події, описані в Найдавнішій літописи, десь аж до кінця 80-х рр., не могли бути описані Нестором. Вони перечать ся в Життєм Теодосія і в фактах і в загальнім освітленню печерських подій. Коли традиція (досить пізня — XIII в.) про літописательство Нестора має що в собі, то його можна уважати або автором печерських записок з кінця XI та початку XII в. (се ще найскорше), або одним з останніх редакторів. З далеко більшою правдоподібністю, майже — з певністю, можна уважати одним з таких редакторів видубицького ігумена Сильвестра, що підписав ся в згаданій приписці 1116 р. На простого переписувача він був занадто визначним чоловіком, з другого боку — брак відомостей про його Видубицький монастир не дозволяє уважати його таким автором, що трудив ся над літописею ще в другій половині XI в. Маса печерських звісток в літописи насуває гадку, що літопись, можливо, переходила ранішні стадії свого формування в Печерськїм монастирі. Сього вистане що до імен і взагалі ближшого означення редакторів. Ближше приглянути ся мусимо складови самої літописи.

Почнемо від джерел. Вони мусіли бути писані й усні. Між писаними можна відрізнити сьвійські й чужі, хоч і не в кождім випадку можемо сконстатувати, чи ми маємо до діла

*) Найбільше виразна суперечність така: Нестор в життї Теодосія каже, що не застав уже Теодосія живого, вступаючи до Печерського монастиря, а в літописи оповідає, чи редактор, каже про себе, в першій особі, що прийшовши до Печерського монастиря, був пострижений Теодосієм. Недавно Шахматов, ратуючи авторство Нестора, старав ся вигладити сі суперечности, але се були тільки ватагання.

з руською перерібною чужого джерела, чи з перекладом або чужим оригіналом. Між устними джерелами мусимо розрізняти народні перекази й сучасні звістки. Останню категорію становлять сучасні відомости автора й його комбінації.

Почнемо від початкової редакції, як ми її означали вище: київські брати, ховарська дань, Аскольд і Дир, прихід варязьких князів, Ігорь в Києві, Олегів похід на Царгород і його смерть, війна з Улучами. Пам'ятаймо при тім, що в ній, можливо, є деякі скорочення, що оповідання мабуть ішло далі, але тут ми будемо тримати ся того, що вирізнили в її теперішнього складу в 2-ій ред. Новг., з перед 945 р. Отже тут ми не маємо нічого взятого з чужих джерел, виключивши тільки цитати з біблії в нагоди епізоду про ховарську дань, нічого взагалі з писаних джерел, — се збірка переказів і комбінацій. Вирізнити останні не легко. Я не буду твердити, чи нпр. пояснення, що Аскольд і Дир були Варяги, або що Ігор був син Рюрика, а Олег його воєвода, або оповідання, що Ігор прийшов з Новгороду й забив Аскольда і Диру — то все комбінації як раз самого автора. Але вище я показував, як на тих точках була слаба традиція, як різнородно укладались тоді ті перекази й імена в зовсім відмінні комбінації, тому й тут я-б признав велику участь комбінаціям автора сеї початкової редакції. Такі пояснення як нпр.: „отъ тѣхъ Варягъ, находникъ тѣхъ, прозвашася Русь“ і т. д. (Іпат. с. 5) я-б сьміло уважав авторською комбінацією. Як на правдиві перекази напевно можна вказати на епізоди про київських братів, ховарську дань, похід Олега на Царгород, війну Ігоря з Улучами. Звістки сучасника в сій редакції — тільки пояснення, нпр. де могили Аскольда, Дири, Олега.

Дальші редакції ми будемо оглядати разом в їх останнім результаті — нинішній Найд. літописи, бо відрізнити їх тепер майже неможливо. Тут вже на ширший розмір користано з писаних джерел, свійських і чужих, і комбіновано. З чужих джерел ужито хроніку Георгія Амартола з її продовженням (для подій X в.); звідси взято окрім історії походу Руси на Царгород за імн. Михаїла та Ігорєвого, ще загальний етнографічно-географічний огляд на вступі, приклади з всесвітньої історії — дивні звичаї різних народів, в паралель поганським звичаям руських народів (Іпат. с. 8—9, тут він і цитує ся: „глаголетъ Георгий в літописѣцѣ“), „вольхвованія отъ чародѣйства“ з нагоди смерти Олега (с. 24—5), дивні знамення — з поводу чудного дітища, витягнутого з річки Сітомя (с. 116—

7). З Амартола також взяті дрібні звістки про грецько-болгарські події з другої половини IX і першої X в., введені в літопись уже при її хронологізації.*) Для хронології ужито хронологічну працю патр. Никифора *Χρονογραφικόν σύντομον* („Літописець вскорѣ“, або „вкратцѣ“, як він зветь ся в словянськїм перекладі**); з нього взята хронологічна схема під 852 р. (як се довів Шахматов). В оповіданнї про похід Ігоря 941 р. окрім Амартола користано безпосередно чи посередно з Життя Василя Нового, як ми бачили вище (прим. 52). Оповіданне про Кирила і Методія (с. 15—16) взято з якоїсь осібної повісти, близької до панонських житий. В оповіданнї про Володимира внесено ісповіданне віри Михаїла Сінкела (його переклад є в Святославовім Збірнику 1073 р.) і уривки з Палсі, але вони в літопись могли прийти посередно — через повість про Володимира, що була, правдоподібно, осібним утвором. Подана там же коротка історія старозавітна й новозавітна зачерпнена, правдоподібно, з перекладеного джерела, хоч його досї не вказано докладно. В оповіданнї про напад Половців під 1096 цитуєть ся псевдо-Методій Патарський (Слово о царствїи языкъ послѣднихъ временъ). Нарешті в полудневій верейї під 1111 р. уміщена скопійована з ріжних грецьких письменників „Похвала ангелам“.

Осібну категорію становлять русько-византийські умови — три *in extenso* і одна в парафразї й уривках (під 907 р.).

З свійських писаних джерел можна з значною правдоподібною вказати на оповіданне про Володимира (хоч і не можна докладно означити його границь — я думаю, що воно починалось від смерти Святослава), історію Бориса і Гліба — вона дуже близьке до „Сказання страстотерпцю святую мученику Бо-

*) Вказ місць взятих в Амартола див. у Сухомлінова, де автор виказує й інші писані джерела, і у Шахматова Хронологія. Недавно сей останній поставив здогад, що редактор Повісти користав в певній енциклопедії (принесеної мабуть з Болгарії), де були м. н. хроніка Амартоля, хронологія Никифора, біблійно-апокрифічна історія, котрої сліди маємо в літописній повісти про Володимира (Начальний літописный сводъ и его источника, пор. йогож Древнеболгорская энциклопедія X в.). Здогад сей одначе має вповні гіпотетичний характер.

**) Він виданий в старшого кодаксу (XIII в.) в I т. Полного Собр. лѣтоп., і в Никон. збірника — в т. IX, компіляцію його фрагментів з уривками в Амартола вид. Бѣлюковъ п. т. Русскія лѣтописи по рукописи Н. П. Никифорова, Мва, 1898.

риса и Глѣба“ т. зв. Якова.*) Під 1068 р. подана проповідь „О казнях божіихъ“, звісна осібно, часом з іменем Теодосія. Оповідання про волхвів під 1071 р. могло бути осібною повістю. Безперечно, осібною повістю була історія про волинську війну під 1097 р. Осібність інших оповідань менш певна.

Цікаве питання — чи користав редактор чи редактори з яких небудь давніших свійських річних записок? Сухомлінов поставив був теорію, що наші літописи розвинули ся з пасхальних табличок з короткими аналістичними записками, але такі короткі аналістичні записки належать до сьвіжіших редакторських верств в нашій літописі, а слідів пасхальних таблиць в давній Русі досі не викрито. Срезневський пробував довести істнування в літописі записок ще в X в., але більшість вказаних ним звісток очевидно новішої дати, і тепер тільки одна звістка з X в. вістає ся загадковою — се комета під 911 р. Здогади Ламбіна і новіші — Ламанского про більші письменні матеріали з X в., що увішли в літопись, також безпідставні. Що в XI в. записки істнували, се певно, тільки їх не завсіді можна сконстатувати в нашій літописі на певно.

Як я кавав уже, Повість і її продовження з початку мали форму прагматичного оповідання, і аж пізніше розділено його на роки, а при тім пододавано і коротких річних записок, зачерпнених з різних джерел чужих і свійських. Се була робота анальоґічна з пізнішою Галицько-волинською літописею, котру автор теж писав без років і аж пізніше заміряв їх визначити (Іпат. с. 544), тільки не зробив сього. Такий прагматичний характер мало оповідання, правдоподібно, аж до часів Ярослава — нпр. до 1026 р.; головними складовими частинами його були-б: Повість временних літ, далі повість про Володимира і оповідання про Бориса і Гліба, звязані редактором певними переходами; про події 30—40-х рр. XI в. він міг говорити на підставі сьвіжих переказів або й як сьвідок. Сліди пізнішого вставлювання річних чисел для першої частини я вказував вже вище; для дальшої вкажу нпр. на р. 988.

Для хронольоґії редактор мав передо всім дві головні опорні точки: першу звістка про Русь, себто про похід її на Царгород, з датою викомбінованою з грецьких джерел — з Никифора, може за помочю Амартола, викомбінованою хибно, але як саме

*) Справа сього сказання не ясна, й деякі уважають його витягом в літописі, дивись вище с. 548—9.

сього й досі ми не знаємо напевно, не вважаючи на недавні виводи Шахматова*). На сій даті оперте все датованне перших подій, аж до приходу Олега до Київа. Друга крайня опорна точка для вираховання дат — се дата смерти Володимира, відома з письменних джерел (1015 р.). Деякі дати редактор міг зачерпнути теж з візантійських джерел (як нпр. походу Ігоря 941 р.: хоч в друкованім текстї прод. Амартола не маємо означення року, але він міг бути в кодексі, з котрого користав редактор). Натомість датами русько-візантійських умов міг він похористувати ся, хіба для поправок, тому що — як ми вище припустили з огляду на новгородську редакцію, вони введєні в літопись уже по довершенню хронологічного поділу.

Чи мав редактор якісь свійські хронологічні таблички, що помогли-б йому означити границі князювань і розложити події? Се питання дуже інтересне для нашої історії, але порішити його поки що не можна. Срезневский висловив здогад, що редактор міг мати такі записки, де по рокам князювань означєні були визначнійші події. Ми дійсно маємо одну таку табличку, для часів Володимира, в Похвалі Якова: „по святем же крещєніи поживє бл. кн. Володимєрь 28 лѣтъ; на другое лѣто по крещєніи къ порогомъ ходи, на третєє лѣто Кирєунъ городъ взя, на 4-ое лѣто церковь камену св. Богородица заложѣ“ і т. д. Може такі таблички були у редактора і для попередніх часів? Я-б се уважав можливим, бодай для другої половини Х в., а табличку з означеннем років князювань навіть і для давніших часів. В ширшій версії літописи під 852 р. маємо табличку князівств (я навів її вище); вона згоджуєть ся з роками літописи що до князівств Олега й Ігоря**), можна погодити для

*) Шахматов доводив перше, що автор помилкою узяв число розділу в Амартолї за рік царювання Михаїла, потім припускав, що ся дата вийшла через відчислення від дати похода Руси на Візантію 920 р. — як в новгородській версії (сю дату уважає він зачерпненою в паразіази Амартола в стилізації подібній до хронографа Сергієвої лаври ч. 728.

**) Срезневский думав противно, але він не звернув уваги, що звичайно зараховували і перший і останній рік князівства, отже рахували роком більше ніж ми; відповідно до того маємо: Олег сїв в Київі 882 р., умер 912 — отже 31, як в таблиці, Ігор сїв 913, умер 945, отже 33, як в таблиці; рахуючи початок Святославового князівства 945 р., будєм мати до його смерти під 972 р. теж 28 р., як в таблиці; одначе в усіх версіях титул про початок Святославового князівства стоїть під 946 р. — може се недогляд самого редактора. Для Ярополка від 973 до 980 р. теж вдобудемо 8 років, але для Володимира тоді забракне одєн рік рішучо.

Святослава й Ярополка, тільки для князювання Володимира рішучо бракує одного року. Коли зважити, що початки деяких князівств в літописи відділені під осібні роки від попередніх як би навмисно, аби натягнути рік, то се наводить гадку, що ся табличка була ввірцем для редактора, і до неї він притягав факти, а не табличка обрахована на підставі дат літописи. Далі, я вище, в історичнім огляді підносив факти, що вказують на спізненне літописних дат; і так східні походи Святослава в дійсности стали ся років на два пізнійше, подорож Ольги до Царгороду теж о два роки; я підніс деякі факти, що промовляють і за пізнішими роками смерти Олега й Ігоря. Як би признати, що редактор, розкладаючи роки за табличкою, де рахувались неповні роки, відчислав цілі роки, то се нам об'яснило-б сю справу: і так вже на часах Святослава й Ольги ми мали-б р'язниці два роки, на часах Ігоря три, на часах Олега чотири: в дійсности, коли табличка була добра, він мав би вмерти в 915—6 р. Але однакове спізненне подорожі Ольги й походів Святослава вказувало-б і ще иньше: що сї факти в якійсь табличці датовані були роками князівств, і спізнали ся через хибний рахунок при хронологізації літописи. Се було-б дуже важно нам знати на певно, але те що я сказав — тільки правдоподібне.

Переходимо до устних джерел.

Як на народні перекази можна на певно вказати, окрім вказаного вище, ще другий похід Ігоря на Византию, деревську війну по смерти Ігоря (цікаво, що останнього епізоду Ольгиної пімсти в новгородській версії бракує), більшу частину з оповідання про подоріж Ольги до Царгороду (сватання імператора, посольство його до Київа), історію Святослава. Історія Володимира теж має багато елементів народніх переказів, хоч і була, правдоподібно, осібною повістю (війни сиців Святослава, Володимирові пири); де які перекази дописано вже пізнійше, нпр. до короткої звістки: „иде Володимиръ на Хорваты“ під 993 р. додано потім зі словами: „Пришедшю же ему съ войны Хорватской...“ чисто народній переказ про боротьбу отрока в Печенігом і заснованне Переяслава; до порожнього 997 р. (як він лишив ся в новгородській) дописано такий же народній переказ про білгородський кисіль. Се може показувати нам, як поволі збирали ся сї перекази ріжними редакторами.

Що до устних оповідань свідків, то в них користано, розумість ся, широко, але вказівки на них дуже рідкі: під 1106 р.,

записуючи смерть дев'яностьлітнього боярина Яня, літописець згадує: „у негоже азъ слышахъ многа словеса, яже вписахъ в лѣтописиць“, — але що власне, не поясняє. Маємо оповідання Гюряти Роговича під 1096 р., та не можна бути певним, чи се оповідання було записано безпосередно редактором, чи перейшло до нього через якесь сказання або що.

Осібну категорію становлять пісні; подекуди ясно бачимо сліди їх — нпр. в описи Лиственської битви (під 1024 р.):

и бывъши нощи, бысть тьма, и громове, и молъньи и дождь яко посвѣтяша мълънья, и блисташася оружья, слико же мълънія освѣтяше, толко мечи видяху, и такъ другъ друга убиваше,*) и бѣ гроза велика, и сѣча сильна и страшна

або в звістці про смерть Романа Святославича (під 1079 р.):
и суть кости его и до сего лѣта тамо лежаче, сына Святослава і внука Ярославля.

Робота самих редакторів не скрізь видна і не скрізь однака. Найбільше її видно у вступній частині, де зіставалось найбільше поля здогадам і комбінаціям. Вкажу кілька найбільш виразних прикладів: така історія розселення Словян з Дунаю під натиском Волохів (Іпат. с. 3—4 і 6—7), в ній даремно старалися відкрити якусь дійсну історію, і ще найправдоподібніше, що сю теорію літописець уложив під впливом сучасного розпросторення Волохів в дунайських краях. Далі — комбінація подорожи Андрія з варязько-грецьким путем — що то мовляв Андрій їхав через Київ до Риму. Історія чужих міграцій — тут Ховари, через непорозуміння, виступили в ролі „білих Угрів“. Історія запросин варязьких князів на Русь в порівнянні з коротеньким оповіданням початкової редакції розвинена далі в інтересах норманської теорії, нпр. до слів: „идоша за море к Варягомъ“ додано: „сіце бо звахуть ся ты Варягы Русь, яко се друзи звуть ся Свед, друзи Урмани...“ і т. и., або многозначний додаток: „пояша по собѣ всю Русь“. Аскольд і Дир поставлені в певну звязь з Руриком і розповіджено, як вони з'явилися в Києві, чого не було в короткій редакції; так само пізніше вложені імена Аскольда і Дири в оповідання Амартола — в короткій редакції їх там нема. Супроти знайдених звісток, що Олег був князем, і супроти погляду початкової редакції, що він був тільки воевдою Ігоря, з'явився компромісовий

*) Ся фраза упушена в Іпат. і Лавр. і под. кодексах, а заховала ся лише в пізніших компіляціях.

погляд, що він правив як опікун і свояк Ігоря. Завівши до Повісті історію про Кирила й Methodia в її категоричною заявою, що Русь — се словянський нарід („Словѣнску языку... отъ негоже языка и мы есме Русь; а Словѣнескъ языкъ и Рускый одинъ“), редактор спішить ся сей погляд привести до згоди з своєю варязькою теорією: „отъ Варягъ бо прозваша ся Русью, а пѣрвѣ бѣша Словѣне“. Але в менш важних справах автор не дбав так про суперечности — нпр. маючи історію про побут Андрія в Кнїві, він лишає в повісті про Володимира слова диявола, що на Руси не було апостолів (Іпат. с. 80). Взагалі комбінаційної роботи менше бачимо, чи менше можемо сконстатувати почавши від другої половини X в.

Аналіза літописи дала нам спроможність слїдити за тим, як поволї, протягом десятиліть зберали ся в нїй матеріали. Але разом з тим при тих редакціях не одно й відпадало. Таких випадків лишило ся нам де що в короткій редакції літописи, де що в пізнійших компіляціях. Особливо ними богата т. зв. Никонівська збірка, і се надає їй особливий інтерес. Що було причиною того, що та чи иньша звістка не увійшла в останнї редакції, се не всюди можна пояснити. Дуже часто могло се стати ся через недогляд: нпр. бачимо, що в останнї редакції не увійшов початок переказу про Ігоря — його війна з Уличами, а тільки продовження — повстанне Деревлян; переставляючи записки, легко було щось упустити. Де що могло викидатись і свїдомо. Поки на давню літопись дивились як на одноцїльну працю, доти сї випадки дуже легковажено (особливо се остро виступає у Карамзіна). Тепер, коли ми бачимо, яку довгу і повільну редакційну роботу переходила літопись, які перемїни при тїм робились, сї випадки в наших очах мають не менше значінне, як і заведене в літопись. Розумієть ся, треба тільки відрізнити те, що по всякій імовірности належить до записок XI—XII в., від пізнійших комбінацій (як нпр. вивід Руси від річки Руси в Воскресенській літ.), пізнійших записок (як численні звістки Никонів. літ. про богатирів) або простих непорозумїнь (нпр. похід Прусів, що помилкою зроблено з напасти від „прузів“ — сарани, і т. д.). З сього погляду сї екстравагантнї пізнійших компіляцій ще вимагають критичної перевірки.

На тїм кінчу свій екскурс; додам тільки ще де що з бібліографії.

Видання найдавнішої літописи: перше виданне, в Радивилівського кодекса, в скороченнях, вийшло 1767 р. (Бібліотека

россійская историческая, I, в передмовою Шлецера). Нове видання на підставі кодексів північної групи, розпочате Тимковським на початку цього віка, доведене було тільки до 1019 р. (1824). Аж в I т. Полного собрания лѣтописей 1846 р. видано суздальський літописний збірник: до варіантів ужито кодекси полудневої версії, а самої полудневої версії не видано; вона вийшла аж 1871 р. в двох виданнях: Лѣтопись по Ипатскому списку (весь волинський збірник — нове видання друкується під ред. ак. Шахматова) і Повѣсть временныхъ лѣтъ по Ипатьевскому списку — фототипічне видання самої Найдавнішої літописи. Північна версія була видана ще три рази: Лѣтопись по Лаврентьевскому списку, 1872 р. (нове видання 1897 р.), і фототипічне видання: Повѣсть врем. лѣтъ по Лавр. списку, 1872. Радивилівський кодекс виданий фототипічно з його численними мінітюрами в р. 1902, в двох томах п. т. Радзивилловская или Кенигсбергская Лѣтопись (Памятники древней письменности, ХСVIII). Зведений текст найдавнішої літописи з варіантами й доповненнями з усіх виданих літописних збірників: Сводная лѣтопись, составленная по всемъ изданнымъ спискамъ лѣтописи Л. Лейбовичемъ, 1876. Передруки літописи в Monumenta Poloniae hist. т. I, у Микльосіча Chronica Nestoris, 1860, й ин.

Видання інших літописей і літописних компіляцій: Новгородська найдавніша і пізнійші — в III і IV т. Полного собрания лѣтописей, 1841 і 1848. Новгородская лѣтопись по синодальному списку (1 і 2 редакції), 1888; теж — фототипічне видання синодального кодекса, 1888. Новгородскія лѣтописи (друга і третя) 1879. Російская лѣтопись по списку Софійському великаго Новгорода, 1795. Лѣтописецъ, содержащий въ себѣ Російскую историю отъ 6360 до 7106 года, 1781 і 1819 р. (тут Архангелогородський літописецъ, близький до 2-ої ред. 1 Новг.). Софійській временникъ, вид. Стров в 1820 р. (два томи), потім в V і VI т. Полного собрания, але не в цілости, а тільки варіанти. 1 Псковська — особне вид. 1837 р. Поюдіна і потім в Полном соб. т. IV. Лѣтопись Переяславля Суздальскаго (близька до півн. версії, але з деякими додатками) — з одної рукописи вид. 1851 кн. Оболенский, з иншого, фрагментарного кодекса Белокуров, 1898, п. т. Русскія лѣтописи. Воскресенська (близька до ширшої версії Найд. лѣт.) — т. VII і VIII Полн. собрания. Никонівська — 1 вид. 1767—1792 р., 8 томів, передруковується в Полн. собранії (вийшли 3 томи — IX, X, XI). Тамже, в Полном собр. лѣт. в II т. —

Густинська, в XV — Тверська літ., в XVI — Збірник Авраамка; Найдавнішу літопись сі компіляції мають в скороченнях.

Важніша література Найдавнішої літописи: Татіщев в I т. Історії Російської гл. V—VII. Миллеръ О первомъ літописцѣ російскомъ (Ежемесячныя сочиненія, 1755). Schlözer Probe russischer Annalen, 1767. i Nestor, russische Annalen, 1802—9. 5 томів (рос. переклад Язикова, 1809—19, 3 тома). Стрובה передмова до Софійского временника, 1820, Йогож О византійскихъ источникахъ Нестора (Труды моск. іст. тов., 1828).

З писань скептиків головніше: Каченовського О кожаныхъ деньгахъ (Вѣстникъ Европы, 1827 і 1828), О Русской Правдѣ (ibid. 1829), О баснословномъ времени въ російской історіи (Ученыя Записки Моск. унів., 1833); Скроменка (С. Стрובה) О недостоверности древней русской історіи и ложности мнѣнія касательно древности рус. літописей (Сынъ Отечества, 1834), О первобытномъ видѣ и источникахъ нынѣ намъ извѣстныхъ літописей (ib. 1835), Кто писалъ нынѣ намъ извѣстныя літописи (ib. 1835) (се відповіді на полеміку Погодіна). Про них — Иконниковъ Скептическая школа въ русской історіографіи — Унив. изв. кiev. 1871 і осібно. Реакція противъ виводів скептиків: Погодіна Несторъ — друковало ся в часоп. Русская Библиотека від 1834 р., осібно 1836, передрук в I т. Исследований; Бутковъ Оборона літописи Несторовой отъ навѣта скептиковъ, 1840. З тих часів ще: Перевощиковъ О русскихъ літописяхъ, 1 вид. 1836; Кубаревъ Несторъ (Рус. истор. сборникъ, IV, 1842); Ивановъ Краткій обзоръ русскихъ временниковъ (Уч. Зап. Казан., 1843 — описано кодекси). Полюновъ Библиографическое обозрѣніе русскихъ літописей (Ж. М. Н. П. 1849).

Полеміка про авторство Нестора: Казанскій Еще вопросъ о Несторѣ, Дополненіе къ вопросу о Несторѣ (Временникъ, I і III, 1849), відповідь Буткова — Современникъ, 1850, відповідь Казанского — Отечественныя Записки, 1851, Йогож: Критическій разборъ свидѣтельствъ Патерника Печ. о літописи Нестора (Врем. VII, 1850, „Примітки“ до неї Шевирьова ib. X, 1851), Объясненіе нѣкоторыхъ недоумѣній касательно літописи Нестора (ib. XIII, 1852).

Дальша, докладніша аналіза літописи: Соловьевъ Історія Россіи, особл. т. III гл. I. Сухомлиновъ О древней русской літописи какъ памятникъ литературномъ — Ученыя зап. II отд. акад. наукъ т. III (1856), Йогож О преданіяхъ въ древней рус. літоп. (Основа, 1861). Костомаровъ Лекціи по русской

історіи, I (1861), Йогож — Преданія первоначальной русской лѣтописи (Вѣстникъ Европы 1873, потім в XIII т. Монографій). Срезневскій Чтенія о древнихъ русскихъ лѣтописяхъ (Записки акад. наукъ, II, 1862 і осібно, тут три перші статі, чотири дальші, в часті видруковані, не були тоді випущені, й вийшли доперва в Извѣстіяхъ отд. рус. языка 1903, I). Билярскій За-мѣчаніе о языкѣ Сказанія о св. Борисѣ и Глѣбѣ сравнительно съ языкомъ лѣтописи (Записки акад. 1862). Бестужевъ-Рюминъ О составѣ русскихъ лѣтописей (Лѣтопись археогр. ком. IV, 1868). Крім того в 60-х рр. вийшли ще: Разсудовъ Нѣсколько словъ по вопросу о первыхъ рус. лѣтописцахъ (Моск. унив. изв. 1868). Дисертація Леже (Léger) De Nestore rerum russicarum scriptore, що тоді вийшла (1868), виходила в перестарілих поглядів, і для неї література і полеміка 50-х і 60 рр. не існувала; новійші виводи Леже використав уже в передмові до свого перекладу літописи: Chronique dite de Nestor (Publications de l'école des langues orientales vivantes, 1884). З літератури 70-х і 80-х рр. згадаю: Ламбинъ — в його численних статей (деякі зістались недруковані) особливо Источникъ лѣтописнаго сказанія о началѣ Руся, Ж. М. Н. П., 1874, VI і VII. Иловайскій — Еще о норманинѣ, гл. IV і V (1872, передр. в Разысканіяхъ). Погодинъ Борьба не на животъ, а на смерть съ учеными ересями, 1874. Голубинскій Исторія русской церкви (1880, т. I гл. 2 — аналіза повісти про Володимира, Марковичъ О лѣтописяхъ, I (Записки одеськ. унив., т. XXXVI, 1883, і осібно). Архангельскій Первые труды по изученію нач. рус. лѣтописи (кінчить ся 40-ми роками, Уч. зап. казан. ун. 1886 і осібно).

Найновійша література — в справі авторства чи редакторства Нестора: Шахматовъ Нѣсколько словъ о Несторовомъ Житіи Θεодосія (Извѣстія отд. рус. языка, 1896), рецензія моя в Записках Н. тов. ім. III. т. XVII. Е. Щепкін — Zur Nestorfrage (Archiv für sl. Philologie т. XIX, 1897). Моє: Нестор і літопись (Привіт, ювілейний збірник дра Франка, 1898). Відповідь Шахматова на статю Щепкіна в Извѣстіяхъ, 1898, I. В справі редакцій літописи і її джерел: праці Шахматова О начальномъ кievскомъ лѣтописномъ сводѣ (Чтенія москов. іст. тов. 1897, III і осібно), Исходная точка лѣтоисчисления Повѣсти временныхъ лѣтъ (Ж. М. Н. П. 1877, III), Хронологія древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводовъ (ib. кн. IV, рецензія в Записках т. XXI), Древнѣйшія редакціи Повѣсти временныхъ лѣтъ (ib. кн. VII, статя лишилась недокінчена, автор підходить

до постановлених в ній питань на ново, і з иншого боку в статі Общерусскіе своды), Кієвопечерскій Патерикъ и Печерская лѣтопись (Извѣстія ак. наукъ, 1897, III), Житіе Антонія и печерская лѣтопись (Ж. М. Н. П. 1898, III), Начальный лѣтописный сводъ и его источники, 1900 (Юбилейный сборникъ В. Ө. Миллера — Извѣстія моск. общ. люб. антроп. и этногр. т. 97) Древнеболгарская энциклопедія X вѣка Визант. врем. 1900, — оцінки в Записках т. 40 і 45), Общерусскіе лѣтописные своды XIV и XV вѣковъ (Ж. М. Н. П. 1900, IX і X, 1901, XI — тут про Найдавнѣйшу літопись в гл. IV, оцінка в Записках т. LIX). Srkulj Die Entstehung der ältesten russischen sog. Nestorchronik, 1896 (слабоньке). Истринъ Одинъ только переводъ Псевдокаллисеена, а древнеболгарская энциклопедія X вѣка — жнимая (Визант. врем. 1903) — репліка на статью Шахматова.

Про инші літописні збірники і компіляції головнѣйше: окрім згаданих праць Шахматова: О начальномъ кієв. сводѣ, Древнѣйш. редакція и Общерусскіе своды ще його-ж: Симеоновская лѣтопись XVI вѣка и Троицкая начала XIV в. (Отд. рус. яз. 1901), Ермолинская лѣтопись и Ростовскій владычній сводъ (ib. 1903) і замітки про Никонівську компіляцію (ib. 1900, в поводу книги Лихачева). Далі: Сениговъ Исслѣдованія о новгородскихъ лѣтописяхъ и Россійской исторіи Татищева, 1887. Янишъ Новгородская лѣтопись и ея московскія передѣлки, 1878. Тихомировъ О сборникѣ именуемомъ Тверскою лѣтописью (Ж. М. Н. П., 1876, II), йогож Нѣсколько замѣтокъ о новгородскихъ лѣтописяхъ (Ж. М. Н. П., 1891, IX) і Обзорѣніе состава московскихъ лѣтописныхъ сводовъ (Лѣтопись занятій археогр. ком. X, 1895) — огляд півнѣйшихъ частин Воскр., Никон., Соф., і 4 Новг. л.). Полѣновъ Обзорѣніе лѣтописи Переяславля Суздальскаго (Ученыя записки II отд. петерб. акад. I, 1854). Лавровскій Исслѣдованіе о лѣтописи Якимовской (ib. II, 1856). Про компіляцію Татищева — вищеназвана праця Сенигова; але і видана Татищевимъ Якимовська літопись і його власна компіляція вимагають ще нової критичної оцінки. Важнѣйші екстраваганції півнѣйшихъ компіляцій супроти такста Лаврент. кодекса зібрав Бестужев-Рюмін в згаданій вище праці; реабілітації їх присвятив кілька сторін ак. Шахматов в згаданій праці Общерусскіе своды (X с. 164 і далі). Ширший, дуже інтересний звід версій з півнѣйшихъ компіляцій і парафраз зробив Гіляров п. т. Преданія русскої начальної лѣтописи, 1878 (вийшло лише в 1890-х рр.), але тільки до смерті Ольги.

II. Норманська теорія.

Історію норманської теорії в історіографії треба почати від Повісти временних літ, бо її автор (чи автори) виходив з переконання, що Русь — то оден з варязьких народів, а Варяги — се північно-германські народи на балтійським побережю: „сице бо звахуть ся ты Варягы Русь, яко се друзии зовут ся Свес (Шведи), друзии же Урмани (Нормани), Аньгляне, инии Готе (Готлянд) — тако и си“. Варягами на Русі X—XI в. звали ся дружини, зложені переважно чи виключно з Скандинавів; автор Повісти виразно відрізняє їх від Словян і як видно з наведеного тексту, уважає назву Варягів етнографічною — загальним іменем північно германських, чи властиво — скандинавських народів. Се зовсім ясно у нього, і зовсім природно пізнійше ми стрічаємо толкування, що варязькі князі були „Німці“, як то читаємо в численних перерібках Повісти*), або Шведи, як в Новгороді 1613 р. мотивували вибір на володаря шведського королевича тим, що й перші князі прийшли звідти**). З початком наукових студій над історією Русі, в XVIII в., оповідання Повісти про початки Руської держави прийнято просто як канонічне; зовсім отже природно, що „Варяги-Русь“ за автором Повісти уважали ся Норманами; а що наукові студії розпочали ся Німцями або взагалі ученими, далеко ліпше ознайомленими з світом германським, ніж словянським, тож для руського права, інституцій, назв і термінів знаходили ся паралелі ни джерела в германських мовах і реаліях, збирали ся потвердження до тих

*) Див. напр. виказ їх у Гилярова Преданія с. 107.

***) Так принаймні оповідає про се сучасний шведський історик Відекінд в своїй *Historia belli sueco-moscovitici*, від котрої деякі норманісти ведуть новійшу норманістичну літературу.

моментів, які привели автора Повісти до його теорії, і се все обставило норманську теорію дуже важкою артилерією, так що за нею виглядала вона дуже солідно. До того прилучалось ще й саме словянське зневіре в свої сили на полі політичної та культурної роботи та німецьке легковаження словянського елементу. Се все, повторюю, складалось зовсім природно, а першою причиною віставала ся сама Повість і її канонічний авторитет; так що закиди деяких російських шовіністів, що в норманській теорії бачили трохи не інтригу проти Словян (нпр. Коялович в своїй Історії руссаго самосознання, и ин.), зовсім безпідставні.

Тотліб Сіфрід Баєр (р. 1694+1738), перший учений в повнім значінню того слова, що звернув ся до студій коло історії Руси (закликаний до заснованої тоді петербурської академії наук), перший науково уаргументовав норманську теорію і навів важні докази в чужих джерел: вказав на звістку Бертинських аналів, на „руські“ імена порогів у Константина Порфирородного, звязав Варягів з скандинавськими Vaering'ами та византийськими *Варагу*'ами; не спеціалізуючи ближше, він уважав сих Варягів „благородними в Скандинавії й Данії, союзниками і наємниками Русинів“. Його розвідки: *De Varagis, Origines Russicae, Geographia Ross. ex Constantino Porphyrogen. i. in.* друковали ся в *Commentarii Academiae scient. Petrop.* і зібрані в *Opuscula ed. Klotz, Halle, 1770.* За ним пішов в сім напрямі цілий ряд праць — переважно німецьких та скандинавських письменників; з поміж них треба піднести особливо розвідку Штрубе де Пірмон (теж петербурського академіка) *Sur l'origine et les changements des lois russes, 1766,* де руському праву вперше дано паралелі з північно-германського права, звістні вже нам праці Шлецера та орієнталіста Френа, де звістки східніх письменників коментовано з погляду норманської теорії (*Ibn Foszlan's und anderer Araber Berichte, 1823,* і дрібніші статі). З иньших праць згадаємо: Бьорнера *Schediasma... de Varegis... primis Russorum dynastis, 1743—4.* Thunmann *Untersuchungen über die älteste Geschichte der nordlichen Völker 1772, Untersuchungen ü. ä. G. d. östlichen Völker 1774.* F. Krug (найбільш крайній і консеквентний норманіст) *Zur Münzkunde Russlands 1805, Kritischer Versuch zur Aufklärung der Byzant. Chronologie 1807, Forschungen in der älteren Geschichte Russlands, I—II, 1842. Lehrberg Untersuchungen zur Erläuterung der älteren Geschichte Russlands, 1816 (Константинові імена порогів) і т. и.*

Академічна промова 1749 р. петербурського академіка І. Ф. Міллера: *Origines gentis et nominis Russorum*, уложена з норманського становища, була поводом до першого нападу на норманістів зі сторони російських учених (Ломоносова). Але ця полеміка не могла мати ніякого значіння: так ненаукові були мотиви її в порівнянні з науковим характером норманської теорії. Поле здобули норманісти; „законоположник“ історії Руси Шлецер канонізував норманізм в „Несторі“, князі, що була школою історичного методу для цілого покоління істориків, а Карамзін спопуляризував його у своїй історії, що на ціле півстоліття стала підручником історії Росії не тільки для словянського, а й взагалі європейського світа.

Важніший напад повів славний в розвою історіографії Руси Іустав Еверс († 1830) в своїх *Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen*, I—II, 1814. Ця праця піднесла цілий ряд важних закидів проти норманської теорії: вказує на неймовірність призначення недавніх ворогів, виступає проти виводу імен з самих скандинавських пнів та доводить, що Скандинави були тільки наемниками на Русь, відкидає вивід Руси з *Ruotsi* і *Rosslagen'a*, вказує на мовчанне північних джерел, підносить *argumentum a silentio*, доводить неможливість, аби Варяги занесли християнство до Києва. Збиваючи аргументи норманістів, Еверс налягав заравом на існування Руси здавна в Чорноморщині; ця сторона була піддержана слідом иньшим дорпатським ученим — Найманом в розвідці *Über älteste Wohnsitze der Russen*. Та як то було і з пізнішими антинорманістами, ці позитивні сторони праці Еверса дискредитовані були хибами в його пробах власного реконструювання історії Руси (виводи, що Волохи — Болгари, що київські князі були з Хозарів, Аскольд і Дир — Угри, притягання до Руси біблійного Роша і Роксоланів*), і взагалі його праця не мала того впливу, який би могла й повинна-б була мати її критична сторона. Більше сенсаційна, але менш важна в своїй основі була атака скептичної школи Каченовського: признаючи, що літописи зложені в XIII—XIV в., вона тим самим уважала й літописену історію початків Руси мітом. Разом з нею виступила словянська теорія — що Варяги були балтійські Словяне, в писаннях Максимовича

*) Русь з Роксоланами одначе звязували й пізніше — не тільки Іловайський, але й проф. Антонович (Публичні лекції, 1897), й ин.

(Откуда идетъ Русская земля 1837), Венелина (Скандинавома-нія 1842) й ин., але ще в дуже слабім аргументованню.

Сі атаки з різних боків на норманську теорію відбили двох учених, що від того часу зайняли становище патріархів норманізму, петербурські академіки: М. Погодін своєю дисертацією О происхождении Руси, 1825 (нове перероблене видання в II т. Исследованій 1846 — Происхождение Варяговъ - Руси) і Ернст (Арист) Кунік двотомовою працею Berufung der Schwedischen Rodsen durch Finnen und Slawen, 1844—5. Сі книжки, особливо Кунікова, досі вістають ся найбільш повними викладами норманської теорії. Обидва учені перейняли на себе й на далі обовязок боронити норманську теорію. Кунік як досить методично вишколений ерудит одначе добре розумів, що „самими покликуннями на „почтеннаго“ Нестора нічого не зробив, по части через те, що батько історії норманізму записав переказ про утворення Руської держави аж 250 років по сій події, по части через те, що в ній є деякі хиби, і ними дехто покористував ся, правда, — що досить довільно“. Відчуваючи вагу піднесених закидів і слабі сторони теорії, він неустанно шукав нових опор норманізму. Покинувши на боці Повість він звернув ся до джерел візантійських та західніх, коментував з норманського погляду звістки Арабів (його коментарі в Каспію Дорна, „Разысканія“ при текстах аль-Бекри вид. Розеном, и. ин., потім він на сю дорогу пустив свого ученика Вестберга), підтягав під норманську теорію звістки про Русь перед 860 р. (розвідки про кагана 839 р. в Записках Академіи Наукъ т. VI, в Разысканіях, IV, про амастридську і сурзьку Русь — в Bulletin hist.-phil. de l'Academie, 1845 і 1881, і в Записках Ак. Н. т. XXIV). Признавши комбінаційні елементи в Повісти, по доказах Гедеонова, він переніс цілу вагу з історичних доказів на фільольогічні та етнольогічні (став ударяти на „водобоязькість“ Словян і на поділ народів на морські і сухопутні), а в кінці, видно — тратячи надію устояти ся з норманізмом, висунув іотську теорію („Каспій“ с. 430 і далі). Не те Погодін: чоловік досить слабій науковій школи, він до кінця безгранично вірив в Повість; характеристичне було його аргументованне проти поправок в хронольогії Повісти, спеціально — проти відсовування назад року призначення Рурика: мовляв инакше Ігор мусів би родити ся скорше, а тим часом під Київом, коли він приїхав з Олегом, несли його на руках. При такій безграничній вірі для нього й після страшної кри-

тики Гедеонова в традиційній історії початків Русі віставало ся все „просто, ясно“ (Записки Ак. Наукъ VI. 459).

По виданню дисертацій Погодіна й Куніка поле знову задержали норманісти. Видаючи 1846 р. нове видання своєї праці, Погодін був тієї гадки, що справа початку Русі „найменше може перемінити ся через які небудь нові нахідки“ (Исслѣдованія I р. VII). Плеяда істориків, що виступила в 40-х рр., уважала норманізм питанням порішеним (Баляев, Кавелін, Соловйов і ин.). Одначе не минуло й двадцяти літ, як напади на норманську теорію поновили ся ще з більшою силою; очевидно, в дійсности справа стояла зовсім не так „просто, ясно“. На самого Погодіна зробила значне вражінне праця петербургського слависта В. Ламанского О Славянахъ въ Малой Азїи, Африкѣ и Испанїи 1859 р., де автор виступив з многостороннею критикою Кунікової Begufung. Великого розголосу наробив дуже популярний тоді в російській суспільности Костомаров своїм „Началом Русі“, 1860, де Русь виводила ся з Литви, з над Німана, і викликаний ним публичний диспут Костомарова з Погодіним; сам Костомаров пізнійше відступив від своєї, дійсно — дуже слабкої теорії*), але кредит норманізму був зовсім захитаний в ширших кругах; тодішня гумористична російська часопись „Искра“ дала цікаву карикатуру з поводу норманського диспуту: на лавці оскаржених сидить Рурик з братами, як невідомого роду заволоки („непомнящіє родства“), і суд просить їх і публіку за вьясненнем справи звернутись до суду рівно за 1000 літ (се діяло ся перед самим тисячолітєм початку Руської держави, коли ставив ся монумент тисячолітя в Новгороді).

Далеко важнійші були, хоч не зробили вражіння поза кругами спеціалістів, „Отрывки о варяжскомъ вопросѣ“ С. Гедеонова (Записки Академіи Наукъ, I і II, 1862—3, більша частина їх, перероблена і доповнена, видана була осібно в 1876 р. в двох томах під титулом „Варяги и Русь, историческое изслѣдованіе“). Се була найсоліднійша праця з усіх, що появили ся доси проти норманської теорії. Написана з відповідною ерудицією, вона давала детальну критику всіх тих свідощів, на котрих опирала ся норманська теорія. З цілим натиском автор вказував на принадлежність руського імени полудневим краям

*) Се не перешкодило в'являти ся й пізнійше оборонцям сеї теорії — див. нпр. реферати Вісендорфа і Ляцкого на ІХ археол. з'їзді.

і на неправдоподібні виводи сього імени норманістами з финського Ruotsi, шведського Roslagen'a, вказував на брак слідів норманізма в руській мові, праві і т. и., на ту недорічність, в яку впадав норманізм на сім пункті (reductio ad absurdum) пригадував на ново argumentum a silentio. Особливо-ж важною заслугою його було виясненне систематизму, комбінативного характеру Повісти, хоч сам Ідеонов при тім приймав літописну легенду про призвання князів і бачив в Варягах балтійських Словян, подібно як і видана слідом Історія русскої жизни Забеліна (I т., 1876, II — 1879). Ся балтійська теорія була власне слабою стороною цілої роботи Ідеонова і в значній мірі ослабляла значінне його критики норманізму, — як і всі, хто приймаючи легенду Повісти, збивав при тім норманізм, попадали в фальшиве положенне; очевидно бо, що ся легенда могла мати бодай якусь підставу тільки для норманізму (бо й автора її привела до сієї теорії, правдоподібно, передовсім значінне Норманів на Русі в X—XI в.), а усуваючи норманізм і вістаючи ся з легендою призвання Варягів, автори всяких „балтійських“, „литовських“, „финських“ і ин. теорій повисали безнадійно в повітрі, й безрадне становище їх на полі реконструкції руської історії тільки вигіднійше світло кидало на норманство, будь що будь оперте на деяких фактах.

У всякім разі праця Ідеонова зробила великий вплив в науці. Крайній норманізм Круґа, з його „норреною“ (норманською мовою), скандинавською мітольоґією, скандинавським побутом на Русі, забито безповоротно; значінне історичних доказів норманізму було захитане, норманістам прийшло ся зробити ряд уступок. Норманізм був захитаний тим більше, що від кінця 50-х рр. вийшов ряд солідних розвідок, що не займаючи ся норманізмом спеціально, стояли вправно на антинорманським становищу, як Исслѣдованія объ уголовномъ правѣ Русскої Правды Ляніе 1859, О погребальныхъ обычаяхъ языческихъ Славян Ол. Котляревського 1868, Извѣстія Ибн-Даста Хвольсона 1869, Сказанія мусульманскихъ писателей о Славянахъ и Русскихъ Гаркави 1870.

Почавши від 1871 р. почав свої атаки на норманську теорію московський учений Дмитро Іловайский (О мнимомъ призваніи Варяговъ, 1871, Еще о норманизмѣ, 1872 і численні дрібніші полемічні замітки, все зібрано в книжці Разысканія о началѣ Руси, 1 вид. 1876, друге — доповнене пізнійшою полемікою — 1882, Дополнительная полемика по вопросамъ

варяго-руському и болгаро-гунському, 1886 і Вторая дополнителная полемика, 1902, резюме в популярнійшій формі — Откуда пошла Русская земля, в II т. Собрания сочинений). Від тоді він приймає на себе як спеціальну задачу на кожному місці воювати з норманізмом і літописною легендою. Правда, що антинорманісти могли собі часто бажати менш енергічного, але більш обережного адвоката: фільольоія, котрою д. Гловайський хотів побивати фільольоію норманістів, бувала часто страшна; його науковий метод дуже слабкий — він розрубував питання, замість розв'язувати (як напр. поправка Slavonum замість Sueonum в звістці 839 р.); його власні теорії (Роксолани — Русь, Гуни і Болгари — Словяне і т. и.) були ще менш щасливі як норманська, і проповідь сих безвихідних теорій разом з антинорманізмом не виходили на здоровле сьому останньому; але енергія Гловайського і пропаговання антинорманської теорії через підручники робили своє. Ще важнійше було, що Гловайський не обмежив ся, як переважна більшість антинорманістів, толкованнем на власний спосіб Повісти, а виступив проти самої її легенди, приєднавши саме призначення вигадкою півнійшого книжника; се було новим виданням скептицизму Каченовського, консеквентним виводом із спостережень про систематичні Повісти, які з усею рішучістю висловив Гедеонов, хоч і не прийняв погляду Гловайського про непевність літописної легенди. Канонічне значіння „Нестора“ було рішучо захитане.

Боротьбу з сими нападами на норманську теорію вів Потодін в ряді статей, вібраних 1874 р. під характеристичним титулом: „Борьба не на животь, а на смерть съ новыми историческими ересями“. З Гедеоновим полемізував він спільно з Куніком (в VI т. Записок Акад. Н.). Полеміка Потодіна, мабуть, нікого не переконала; сам його союзник Кунік, видко, не був з неї задоволений (Каспій с. 456—8). Він розумів трудности норманізму, хоч держав ся його і традиції Повісти*). Його полемічно-сатирична стаття „Открытое письмо къ сухопутнымъ морякамъ (aux marins d' eau douce)“, написана на адресу Костомарова в 1877 і тоді-ж надрукована, так і не була ним пущена в світ. Недописаними лишили ся його „Разысканія“, друковані як додаток до текстів аль-Бекри (перша частина,

*) Свої вірні традиції погляди на початкову історію Руси виложив він в своїх посмертних Разысканіях — Извѣстія ал-Бекри, II, 1903 с. 105 і далі. Не дурно він норманістів з вдовolenнем титуловав „Несторовцями“.

I—II, вийшла в 1878 р., друга видана вже по його смерті, доперва в 1903 р.); він перервав в кінцем 70-х рр. сво розпечату і видруковану вже в значній часті роботу, лишив невиданими кілька інших статей (Дополнення къ „Варягамъ и Руси“ Гедеонова, Галиндо и черноморская Русь) і до смерті своєї, що наступила в 1899 р., не дав уже з сих питань, що займали його до кінця, ніякої більшої публікації, очевидно — стрітивши ся в цілим рядом трудностей і непевностей, для яких треба було вступних студій, критичного освітлення матеріалу, і т. д., та шукаючи — і не знаходячи нових точок опертя для традиційного норманізму, „після того як, принаймні — в руській науці, признано за неможливе розв'язати варязько-руське питання чисто історичною дорогою“, як писав він у „Каспійу“ (с. 460). Дійсно, Кунікові екскурси мали не ліпшу долю, як Потодинська „Борьба“; „не вважаючи на багато гарного, основного і користного“, як сам Кунік писав про „Борьбу“ Потодіна (Каспій с. 457), вони не могли допомогти норманізму. Поділ народів на суходутні й морські, пропагований Куніком, розумість ся, не міг нікому промовити до фантавії, особливо коли сам же Кунік розводив ся про морські походи Словян VII в.; норманські імена ще менше могли підперти легенду про призначення, ніж історичні докази, полишені на боці Куніком; присутність мореходної Руси на полудні перед 862 р., заперечувана Куніком, слідом була зміцнена розвідкою Васілевського про Амастрідську легенду (Русско-византійські отрывки, VIII, Ж. М. Н. П. 1878, II—III, передрукованою в Русско-византійських ислѣдованіях 1893), що доводила її належність до 1-ої пол. IX в., а за тим пішло нове видання Хордадбега де Іуе (1989), що відсунуло Хордадбегову звістку про Русь на кількадесят лїть назад, і розвідка того-ж Васілевського про Суровську легенду (1893).

Не могла мати ніякого впливу й талановито та науково написана книжка Вільгельма Томсена, звістного лінгвіста: *The relations between ancient Russia and Scandinavia and the origin of the Russian state*, 1877, три виклади, читані ним в Оксфордї 1876 р. (німецький переклад Борнемана *Der Ursprung des russischen Staates*, Gotha, 1879, російський — Амшона, *Начало русскаго государства*, 1891, в московських „Чтеній“). Похвально прийнята в наукових кругах, особливо західніх, де норманізм тішивсь і далі повним кредитом, ся книжка й досі зістаєть ся користним підручником, але вона не приносила нічого нового, будши тільки перегляненим і поправленим зводом

старих доводів норманізму, і не йшла властиво далі старої дисертації Куніка.

Се була остання спеціальна монографія з норманського становища; по ній ніхто з норманістів не здобув ся на відвагу чи енергію дати нову рецензію норманської теорії по всіх тих даних її ударах. З другого боку нещасливі й ненаукові комбінації деяких антинорманістів (Гловайського, Забеліна і самого Ледеєнова), як я вже згадував, дискредитували непомагу й антинорманізм. Норманізм був рішучо захитаний в своїх основах, але в результаті справа початків Руси віставала ся невиясненою. Коли в 1880 р. виступив проф. Ключевский із своїми визначними студіями про початки руської суспільно-політичної організації (Боярская дума древней Руси — статі друковались в Русській Мысли 1880 р. і увійшли в скороченню в його книгу під тією-ж назвою), він сі початки реконструював переважно не тільки від норманізму, але й від літописної легенди. В монографіях поодиноких земель давньої Руси, що почали виходити в Києві почавши від 1881 р., літописна легенда або признавала ся певною або зовсім відкидалась. Деякі хопились ютської теорії: її висував, хоч ще дуже обережно, Кунік ще в Каспій (с. 430 і далі).

Хоч Томсен перестерігав заздалегід від ютської теорії, бо вона „тягне за собою неможливу плутанину“ (відч. I), вона була на якийсь час, в 1890-х рр., обудила надії. Проба Будиловича — ширше розвинути й уаргументовати сю теорію на археологічному з'їзді 1890 р. була принята з інтересом і надіями (див. напр. справозданне в К. Старині 1890, III с. 476—7 й ин.). Але сі надії скоро упали, коли дійсно стріла ся та „неможлива плутанина“, і показалось, що самі оборонці теорії не можуть піти далі дуже неясних натаків. Власне такий характер мав відчит Успенського на IX археологічнім з'їзді (див. його протоколи в II т. Трудів з'їзду) — він давав ще далеко менше, ніж реферат Будиловича, й інтерес до ютської теорії, розбуджений Будиловичом, упав зараз. Цікаво, що обидва реферати не були навіть друковані, і таким чином ютська теорія не була навіть хоч якось докладнійше поставлена в літературі*).

Дійсно, вона не могла мати виглядів. Вивід руського імени від ютського *hrōdh (слова) — ся головна точка, рієсе de ge-

*) Ширше справозданне з реферату Будиловича в Ж. М. Н. П. 1890 VI с. 25—9.

sistance готської теорії, піднесена Куніком і піддержана пізнішими готистами, стрічаєть ся в безконечних трудностях, як показав Браун в своїй спеціальній студії: Гипотеза проф. Будиловича о готскомъ происхожденіи названія „Русь“ (Записки филологическаго общества при петербургскомъ унив.) і знова в книзі Разысканія въ области гото-славянскихъ отношеній (с. 2 і далі). Він виказав, що імена Hrōdhigutōs — Славно-ґоти, Hrōdhgotaland — Славноґотія, від яких хочуть вивести те руське імя, історично незвісні, а перехід *hrōdh в Русь противь ся вповні лінгвістичним спостереженням*). Васілевскій в своїй студії про Сурожську легенду (Русско-византійскія изслѣдованія — в IX т. Лѣтописи археографической комиссіи) попробував був признати кримським ґотом „всѣ извѣстія о Руси и русскихъ до половины IX вѣка“, але в такій неясній формі, що його гадку приходить ся доперва відгадувати; і дійсно, дуже трудно припустити, що то дрібні кольонії християнських ґотів, добре звістних в Царгородських кругах виступали в тих поганських варварах руських походів, не кажучи вже, що нема найменшого сліду, аби кримські ґоти носили руське імя.

Тепер вивід Руси від ґотів мабуть замкнений. ґотська теорія держить ся в значінню гіпотези про особливе значінне ґотів в суспільно-політичній і культурній еволюції східнього Словянства. Кунік в своїм „Открытіи писемъ“ вазначив був її досить сильно і висловив гадку, що багато слідів, які виводили ся від Норманів, треба виводити від ґотів. Але се його Письмо не було опубліковане в своїм часі, й не могло зробити впливу на ширші круги. Теорію готських впливів поставив в 1899 р. наново Браун в згаданій праці: Разысканія въ области гото-слав. отношеній. Заперечуючи вивід Руси від ґотів, він також признає незвичайний вплив їх на словянську взагалі й спеціально руську культуру й суспільно-політичну еволюцію — „готську епоху“ як один з найважніших моментів „въ исторіи дорюриковскаго періода“ (с. 18—21, пор. 335). Але все се автор тільки обіцяє довести, і наперед уже сказати можна, що в його представленню дуже багато і сильно побільшеного. Навить його учитель і прихильник Веселовскій мусів в своїй — дуже прихильній рецензії його книги (Извѣстія рус. яз. 1900, I с. 21—2) обмежити розмах свого ученика. Дати ґотам таку

*) Він признає одначе можливи предложений Куніком вивід з *hrōdh финського Ruotsi; але така комбінація старої норманської теорії з готською ледво чи може котрій з них.

ролю в культурній і політичній історії Руси буде ще тяжше, ніж було з Норманами, і надії норманістів, що від Іотів можна буде вивести все те, що не удаło ся вивести від Норманів, ледво чи здійснять ся.

Зрештою разом з упадком іотської теорії Русей, ми помічаємо в останніх роках певне оживлення норманізма. Трудно, розумієть ся, судити про таке сьвіже явище, але кілька праць, що вийшли в сих роках, роблять таке вражіння. Розумію працю Брауна — Разысканія, і меньшу статейку: Фріандъ и Шимонъ сыновья варяжскаго князя Африкана (Извѣстія отд. рус. яз. 1902), Ст. Рожнецкого (Поляка зроду, Данця вихованнем, ученика проф. Томсена) Perun und Thor (Archiv für sl. Phil. 1901), де автор дає ревізію норманської теорії, і публікації Вестберта, навіяні впливами Куніна — Ibrahim's-ibn-Jakub's Reisebericht (Mémoires de l' Academie, 1898), теж в новім виданню п. т. Коментарій на записку Ибр. ибн-Якуба, 1903, Beiträge zur Klärung orientalischen Quellen über Osteuropa (Mémoires, 1899) і Die Fragmente des Toparcha Gothicus (Mémoires, 1901). Коли додати ще кілька праць иньших дослідників, що вийшли в тім-же часі й принагідно також акцентують норманські погляди досить сильно (як Ламанского про Кирила й Методія, Халанского про традицію про Олега й ин.), то се справді складаєть ся на образ відродження норманства, яке можна б назвати неонорманізмом. При тім тих нових дослідників, що виступили під сим знаком, характеризує велике норманське завзяте. Браун, відкидаючи іотську теорію, проголошує норманську теорію безсумнівним фактом, аксіомою; Рожнецкий жалує, що норманісти попустили поле битви антинорманістам і зазначає точки до дальшої роботи в дусі крайнього норманізму; Вестберт, меньше обережний ніж його учитель Кунік, безпардонно викидає ті сьвідоцтва, які норманістам ненаручні, або підставляє північну, скандинавську Русь замість полудневої — нпр. оголошує за пізнійшу тльосу згадку Русинів у ібн-Хордадбега, бачить Балтійське море в Руськім морі Масуді, скандинавських піратів в звістці ібн-Хаукаля про погром Болгара і Ховара (Beiträge), і т. д.

Сей норманський запал, се канонізованне літописної традиції й варязької доктрини но віщє науці нічого доброго. З такою канонізацією неможливий плодотворний науковий поступ. 1875 р., пишучи про *Варунахи*-ю, як він її назвав, Кунік гірко згадував про зроблені норманістам закиди, що нор-

манська теорія тяжко зашкодила науці руської історії (Каспій с. 461). Але як неважне обвинувачення норманістів в „німецькій інтризі“, так справедливий сей закид про шкідливість норманізма. „Проста, ясна“ норманська легенда закривала початки суспільно-політичного життя, Русь перед 862 р., знімала з історика обов'язок шукати слідів суспільної еволюції в самім народі, бо історія розпочиналась „від порожнього місця“ — приходу Норманів. Справедливо писав Гедеонов (Варяги и Русь I с. VI): „чи міг хто приступити до многотрудного студійовання, хоч би в словянського погляду, мови, правних прикмет, релігійних віровань і т. и. в трактатах Олега, Ігоря, Святослава, коли в його за плечима мара норманізму товче: трактати — скандинавська прикмета, писані вони по грецьки й шведськи; формула: „мы отъ рода русскаго“ значить: „ми в роду Шведи“; Перун і Велес — се скандинавські Тор і Один“. Хочете ви знати про стрій, броню — підсувають норманські килими Бає, хочете про побут, релігію — скандинавські саги“. Літописна легенда ставала чистим прокрустовим дощем для фактів нашої початкової історії: Шлецер положив своє veto на Аскольдову Русь; Амастрідська і Сурозька легенди пересовувались наперед, бо яка-ж могла бути Русь на Чорнім морю перед 860 р., а найоб'єктивніший і найсолідніший з норманістів Кунік в своїх посмертних працях кладе натиск на те, що до Аскольда словянська Русь не могла плавати, бо належала до водобоязких!

Каліченне йшло глибше, в саму основу. Історія Руси, починаючи ся з такого нечуваного початку, від кореня відрізняла ся від історії иньших народів; загально-людські закони еволюції не могли прикладатись до неї, як то виразно заявив Потодін в передмові до своєї книги: Древняя русская исторія; виникла слов'янофільська теорія про виречення політичних прав і брак боротьби в історії Руси, теорії відвічної пасивності словянського елемента і потреби чужих творчих елементів для нього. З сього погляду неагативний результат попередньої полеміки — дискредитованне норманської легенди, має своє значіння. Може тепер кождий приймати на віру чи не приймати літописну легенду, але не може будувати виключно на сій основі, мусить шукати глибших основ в самім народі, в фактах побуту, права, культури і т. и. Априорне канонізованне варязької доктрини стає важким кроком назад.

Оглянувши історію норманської теорії, зведім до купи й переглянемо головні підвалини її. Почнемо від історичних доказів.

Під 839 р. продовження Бертинських анналів (автором його уважають Пруденція Галіндо, еп. Труа, † 861), французька урядова двірська літопись, оповідає, як ми вже знаємо*), про прихід до Людвика Побожного, в Інтельгайм, послів що „звали себе чи свій нарід Русю“ й прийшли були до Теофіля від свого короля, призвищем хасана — *misit etiam cum eisdem quosdam, qui se, id est gentem suam Rhos vocari dicebant, quos rex illorum, chasanus vocabulo, ad se (Теофіля) amicitiae, sicut asserebant, causa direxerat.* Теофіль просив Людвика переслати їх від себе в їх краї, бо дорога, котрою прибули вони до Теофіля, ішла „серед варварських, незвичайно диких і великих народів“, і Теофіль бояв ся їх посилати назад тією дорогою. Людвик, розпитуючи сих послів Русь, довідав ся, що вони з роду Шведа (*quorum adventus causam imperator diligentius investigans, comperit eos gentis esse Sueonum*), і впав на гадку, що то може шпигуни (Франція тоді терпіла від Норманів), тому задержав їх у себе, щоб довідати ся, чи дійсно вони не мали злих намірів**).

Ширший коментар до цього тексту у Куніка *Berufung II. 197 sq.*, Ідеонова II розд. XVIII, Томсена відч. II, далі: *Gutzeit Die Nachricht über die Rhos des Jahres 839, 1882*, і йогож *Untersuchungen über Gegenstände der ältesten Geschichte Russlands, 1890*, Успенського Патр. Іоаннь VII Граматикъ и Русь-Дромиты — Ж. М. Н. П. 1890, I с. 26 і далі, Васілевського Русско-визант. изслѣдованія с. СХХII і далі, Куніка Ізвѣстія ал-Бекри II, розд. III (крім того мала не видаюю лишити ся иньша розвідка його про се).

Норманісти ударають на те, що тут Русь показуєть ся *gens Sueonum*. Де сиділа тоді ся Русь — чи в Швеції, чи в Києві, чи десь в Чудській землі (як думали Кунік в *Mélanges russes V. 15* і Томсен I. с.), се ближше не вяснено у них. Трудність робить тільки той русько-норманський каганат. Тому старші норманісти толковали *chasanus vocabulo* як „на імя Гакон“ (Штрубе, Шльцер, недавно Іутцайт) — толкованне дуже натягнене; Кунік присвятив сій назві спеціальну розвідку в Записках Ак. Н. т. VI і в ній теж прихилиєть ся до гадки, що се імя, а не титул, але віставляє в кінці справу непоришеною. Тож почавши від Круга, пробовали витолкувати, чому-б

*) Див. вище ст. 351, 353, 355.

**) *Monumenta Germaniae hist.*, I. 434. Про результат Людовикових розвідовань літопись нічого не каже.

той норманський володар міг називатись каганом; припускали, що сам титулом візантійський імператор від себе потитулював норманського князя, і вказували на лист Людовика II до імп. Василя (Mon. Germ. h. Scr. III. 523), де він полемізує з ним, що хаганом не називався володар ані Аварів, ані Хозарів, ані Норманів (chaganum vero non praelatum Avarum, non Gazarorum, non Nortmannorum nuncupari reperimus). Та тільки не знати, чи Nortmanni стояли в листі візантійського імператора, і дуже можливо що там стояли якісь *Βόρειοι Σκῆσαι*, як припускав Ієдеонов, себто можливо знов таєм Русини, котрих так зве Тактика Льва.*)

В дійсності ці Русини, послі руського кагана були, правдоподібно, якісь північні Германці, що служили у „руського кагана“ — мабуть київського князя (бо каганами, як ми бачили, титулюються руські князі ще в XI—XII в.), і були послами від нього і від Руси (Rhos). Зауважу, що слова: *se id est gentem suam*, можливо, треба перекласти так: „вони, чи властиво їх нарід (що їх післав) — називається Русь“. Піднесу ще справедливу увагу Васілевського (СХХІV), що Франки добре знали Норвежців і Данів, тому імя Шведів має скорше означати, що се не були ані Норвежці, ані Дани, а якісь північні Германці. Поправку Іловайського Slavogum я згадував; розуміється — вона неможлива.

Далі, арабський письменник аль-Якубі або ібн-Катіб (писав 891—2 р. в Єгипті) оповідає про звістний нам з інших джерел напад на Севілю Норманів 844 р. в таких словах: „В се місто увійшли погани (в тексті: Маджус — *Matot*), звані Рус, 223 р. (геджри, себто 843/4), вони брали в неволю, грабували, палили й забивали“ (вид. Гаркаві с. 63). Сю звістку пустив в курс Френ під гучним титулом: Ein neuer Beleg, dass die Gründer des russischen Staates Nordmanen waren (Bulletin de l'Acad, 1838, t. IV). По тім про неї писали Кунік Berufung II. 285 і далі, Разысканія V с. 151 і далі, Ієдеонов розд. XVІІІ, Гаркаві Сказанія с. 66, 288, Томсен відч. II, Gutzeit Erläuterungen zur ältesten Geschichte Russlands с. 19, Вестборт Beiträge VI. Норманістам в ній важно ототожнення Руси з Норманами; при тім вони одначе признають, що се суб'єктивний здогад аль-Якубі, бо іспанські джерела Норманів Русиню

*) Vice versa Кунік в своїх Разысканіях (IV) толкує *Βόρειοι Σκῆσαι* Льва як переклад слова Nortmanni.

не називають, і сам їх він не бачив. Пишучи по голосних походах Руси на чорноморське побережжя і самий Царгород, він міг здогадувати ся, що похід 844 р. зробила ся Русь, подібно як сей здогад півнійше в гіпотетичній формі висловив Масуді, оповідаючи про той самий напад: „Андалузькі люде думали, ніби се поганський нарід, що приходить в їх край через протоку Океана, але не ту, де стоять мідяні маяки (Гібралтар); я-ж думаю, а Біг знає ліпше (форма обережної гадки), що ся протока сполучаєть ся з морем Маіотіс (Азовським) і Найтас (Чорним), і що той нарід — Русь, згадувана у нас вище, бо ніхто окрім неї не їздить сим морем, що злучаєть ся з океаном“ (Гаркави с. 129). По тім всім ототожненню аль-Якубі має дуже мало ваги; в найліпшій разі воно-б було анальоґічним із звісткою Лїудпранда, тільки менш важним*).

В недавно виданих Разысканіях Кунїка звістний орієнталіст де Гув звертає увагу на подібне помішання Руси з Норманами у ібн-Хаукаля. Що він каже Сьвятослову по погромі Болгара іти походом на „Візантію і Іспанію“, „Рум і Андалуз“, ми вже бачили (с. 411). На иньшій місці він каже, що на Іспанію нападають кораблі „Руси, Турків, Словян і Печенігів“, отже тут перенесено на норманські походи цілу обстанову нашої Руси. Розумієть ся, се непорозумінне чисто теоритичне, і по попередніх таких фактах у Якубі й Масуді не має особливого інтересу — хоч д. Вестберґ і хоче брати зовсім реально сю звістку, що нападники, спустошивши Болгар, вертали ся потім до Скандинавії через Середземне море й Гібралтар (Beiträge V).

Анальоґічні помішання маємо і у західніх письменників. Венеціанський хроніст дякон Іоан (писав на початку XI в.), оповідаючи про похід Руси на Царгород каже, що його зробили *Normannorum gentes* (eo tempore *Normannorum gentes cum trecentis sexaginta navibus Constantinopolitanam urbem adire ausi sunt* і т. д. — *M. Germ. hist. VII. 18*, без року). В півнійшій хроніці Біондо (XV в.) се вже так: *Normanni, praeda in Aquitania et caeteris Galliarum regionibus facta satiati, classem 360 navium Constantinopolim duxere etc.*

*) Ламанський, потім Гаркаві піднесли були навіть ряд гадок за тим, що слова: „звали Русь“ се півнійша інтерпеляція, взята з Масуді (ор. с. с. 67); Гаркаві вказує, що півнійші арабські письменники, пишучи про той напад, не вгадують про Русь, і що Масуді покликав ся-б на аль-Якубі, та може й рішучійше-б висловив свою гадку, як би бачив ті слова в тексті Якубі. Против сього Кунїк Разысканія і Вестберґ і. с.

(Blondi Historiarum...decades p. 177 — Каспій 375). Кунік, що пустив сю звістку в курс*), здогадував ся, що Іоан зачерпнув свою звістку з італійської сучасної записки; розумієть ся — се тільки здогад, а що се не був наочний свідок, то тут, очевидно, могло (властиво — мусіло) стати ся теж, що з Ягубі й Масуді: як той надав норманський похід ближше йому звістній Руси, так Іоан чи його джерело надало руський похід ближше йому звістним Норманам.

Заговоривши про похід 860 р., мушу згадати, що навіть в словах казань і послання Фотія про Русь, як про нарід „славнозвістний“, що підбив сусідні народи, прийшов здалека і т. и., деякі бачили доказ, що то Нормани (Круї, Кунік II. 369). Сей доказ згадую лише яко куріоз; Томсен вже ані згадав про нього.

Анальоґічна з звісткою Іоана, але далеко важнійша звістка еп. Ліудпранда († 972). В своїй Antapodosis, писаній між 958 і 962 р. (обіймає час 893—950 р.), він оповідає про похід Ігоря на Візантію 941 р. на підставі оповідання свого вітчима, теж Ліудпранда на імя, що був того року послом в Візантії, і каже: „Є нарід в північних краях, що Греки звуть задля їх фізичних ознак „рудими“, а ми задля положення їх краю — нордманами: бо по німецьки nord значить північ, а man чоловік, отже північних людей можемо звати нордманами (Gens quaedam est sub aquilonis parte constituta, quam a qualitate corporis Graeci vocant rusios (ροῦσιοι), nos vero a positione loci nominamus nordmannos, lingua quippa Teutonum nord — aquilo, man autem dicitur homo, unde et nordmannos aquilonares homines dicere possumus). Він далі оповідає про похід „короля сього народу на імя Інґера“ (Inger) і каже, що взяті в неволю Ігореві вояки були постинані в присутности його вітчима — Monum. Germ. hist. Script., III. 331. Про сю звістку щирше у Геденова розд. XIX, Томсена відч. II. Вона служить одним з головних історичних доказів норманізму. Але коли Ліудпранд старший не виходив тут з якоїсь теоретичної комбінації, а бачив Ігоревих вояків і пізнав між ними Норманів, то се свідчило-б тільки, що їх чимало було в Ігоревім війську, а се й без того мусімо припустити. Са звістка-б значила стільки-ж, що й оповідання 839 р. Тільки біда в тім, що Ліудпранд не каже виразно, що то були Нор-

*) Каспій I. с., про неї ще Томсен, відч. II.

манн, а висловляєть ся так, що виглядає се на гру слів (Wortspiel): „можна назвати їх Норманами, бо вони живуть на півночі“. На иньшому місці (с. 277) він каже: „Константинополь... має з півночі Угрів, Пиценаків (Печенігів), Хозарів і Русів, що ми звемо иньшим іменем Норманами (quos alio nomine nos Nordmannos appellamus); се „звемо“ не менше підозріле, бо Русь на заході певно не звали Норманами; в ліпшим разі воно може натякати на „Норманів“ в руськім війську, в гіршим може бути відкликом до вище наведеної гри слів.

Про той же похід 941 р. оповідає Симеон Льоґотет (першої пол. X в.), і в сїм оповіданню називає Русь „Дромітами з роду Франків“ (*κατέπλευσαν οἱ Ῥῶς, οἱ καὶ Δρομίται λευόμενοι, οἱ ἐκ γένους τῶν Φράγγων ὄντες* — ed. Bonn. p. 746). Ся примітка про франкський початок Руси, очевидно, зачерпнена з ільоси ів. р. 707), що теж ледво чи належить самому Симеону (див.

Успенского Ж. М. Н. П. 1890. I с. 19). З сею звісткою, овтореною в продовженню Амартола і Теофана, взагалі трудно щось зробити; деякі норманісти підносили, що Франками в Візантії звали народи германського роду (Круґ I. 293 sq., Кунік II. 397), але в дійсности се слово уживало ся в дуже широкім значінню, обіймаючи tam Latinos quam Teutones (Corpus hist. Byz. XI. p. 357, иньші тексти у Ідеонова II с. XCII). Тому Томсен вже й не завів сього тексту між докази.

Для повности згадаємо ще про текст Ібрагіма ібн-Якуба (2-ої пол. X в.): „Краї Словян тягнуть ся від Сирійського моря на північ, до окольного моря (океана). І народи півночі опанували деякі з них і мешкають поміж ними й досі“ (Извѣстія с. 46). Кунік (Извѣстія ал-Бекри I с. 106) і за ним д. Вестберґ (Коментарій) бачили тут, розуміють ся, Норманів. Та тільки низше ібн-Якуб, кажучи, що „головнійші народи півночі говорять по словянськи, бо перемішали ся з ними“, поясняє зараз: „як наприклад народ ал-Тршкін і Анклій*), і Баджнакія (Печеніги), і Русь, і Хозари“ — отсе й народи півночі!

Від історичних доказів перейдім до лінгвістичних, безперечно — далеко певнійших і яснійших, ніж історичні.

На першому місці стоять тут імена Дніпрових порогів у Константина Порфирородного. Оповідаячи про торговельні подорожі Русинів до Царгороду, каже він про Дніпрові пороги та приточує імена сих порогів „по руськи і словянськи“ (*ῥω-*

*) Анклій уважають за Угрів, **Ουγγροι*; Тршкін Вестберґ поправляє на Тедески — Німці.

οισι καὶ σκλαβινοισι); перший поріг зветь ся Есупі (*Ἐσσοῦπι*), „що по руськи і словянськи значить: не спати“; другий „по руськи Ульворсі (*Ὀὐλβορσί*), а по словянськи Островъни прах (*Ὀστροβονίπραχ*), що значить острів порога“; третій *Γελανδρί*, що по словянськи значить: гук порога (*ἦχος φραγμοῦ*)“; четвертий по руськи *Ἀειφόρ**, по словянськи Неясить (*Νεασίτη*), бо в скалах того порогу криють ся пелікани (*πελεκάνοι*); пятій „по руськи *Βαρουφόρος*, по словянськи *Βουλιπράχ*, бо чинить велике озеро (*λιμνήν*, попр. на *δινήν* — вир); шестий „по руськи *Λεάντι*, по словянськи *Βερούτζη*, себто варенне води“ (*βράσμα νερόν*, врѣти — варитись, кипіти); семий „по руськи *Στρούκωνν* (вар. vulg. *Στρούβωνν*), по словянськи *Ναπρεζή*, себто малий поріг“.

Почавши від Басра, що перший звернув увагу на сю звістку й „руськи“ імена став об'ясняти з північно-німецького, утворила ся ціла література для толковання сих назв: Штрубе *Dissertation sur les anciens Russes 1785*, Тунман *Untersuchungen ũ. d. Gesch. der östl. V.*, Лерберта *Untersuchungen*, Куніка *Berufung II* розд. X, Потодіна *Исслѣдованіе II* с. 71 і далі (іде за Лербертом), Цайса *Die Deutschen* с. 557 і далі, Munch в його *Samlede Afhandlinger II*, 1874, Rafn *Antiquités de l'Orient 1856*, Срезневский — *Извѣстія II* отд. Ак. Н. т. VIII (1860), Дювернуа *О происхожденіи Варягъ-Руси* — Чтенія московські 1862, Юрієвич *О мнимыхъ норманскихъ именахъ въ рус. ист.* — в Записках одеського істор. тов., VI. Іедеоновъ *Варяги и Русь* розд. XX, Гловайский *Разысканія*² с. 126 і 346, В. Мілер *Названія днѣпровскихъ пороговъ у К. Багрянороднаго* в Трудах моск. археол. тов. т. V, Томсен — відч. II, *Gutzeit Kaiser Konstantins Namen der Dneprfälle*, 1879 і потім в *Untersuchungen*, розд. 3, Партицький *Скандинавщина в давній Русі* (Львів, 1887), Свѣстун *Споръ о Варягахъ в началѣ Руси*, 1888, й ин.

Словянство „словянських“ імен у Константина не будило ніяких сумнівів. Хоч деякі з сих імен мусять бути попсовані, а толкованне, дане їм у Константина, може не завсѣди бути добрим, все-ж таки словянство майже всіх дає себе знати, і деякі передані навіть дуже добре, як Островний праг — *Ὀστροβονίπραχ*. Неясить — пелікан (може й Ненасить — теперішній Ненаситець); иньші імена толкують так: *Βουλιπράχ* — вльня-

*) В виданнях хибно *Ἀειφόρ* — див. у Томсена.

ний праг (волна = хвиля), теперішній Волний або Вовниський, *Βερούττη* — вяржшии, *Ναπρεξή* толкують „напоріжжє“; *Ἑσσουλή* — (не съпи*), *Γελανδρί* уважають „руським“ іменем, що через помилку або через упущення в тексті вийшло „словянським“.

Труднійша справа з „руськими“ іменами; почавши від Басра норманісти об'ясняли їх з північно-німецьких пнів. Деякі імена досить добре об'ясняють ся з них, як *Βαρουφόρος* з *bagu* (хвилі, genet.) + *fors* (водоспад), (що відповідало-б і словянській назві), ще деякі яко-так, але знов декотрі рішучо не дають ся. В потіху норманістам треба признати, що проби вивести сі імена з пнших мов (а виводили їх і з словянської мови, і з усяких можливих аж до угорської включно — як Юрїсвіч), теж не дають ся. Я наведу тут найбільш авторитетні об'ясненя:

Ἑσσουλή — *ne suefe* (Лєрберт), *ne sofi* (Томсен) — не спи.

Οὐλβοροί — *holm* (острів) + *fors* (поріг), паралель до словянського (звичайне толкованне).

Γελανδρί — *gellandi* або *gjalandi*, partic., звінкий.

Ἀειφόρ — давнійше толкованне з голанд. *buvegar* (чит. усфар — бузько) багато дебатувалося і відкидалося германістами; Томсен толкує: *ei* (все) + *forg* (бурхливий).

Λαάντι *gloandi*, partic. — блискучий, роз'ярений (Кунік), *hlaejandi* — partic. від *съміятись* (Томсен).

Στρούκου (*Στρούβου*) — сього імена норманісти не зміють об'яснити (Томсен яказує на швед. *struck* — малий водоспад). Правдоподібнійше, що се словянська назва.

З того, що деякі „руські“ назви толкують ся з північно-германських слів, норманісти виводили, що Русь була норманським народом. Сього не могло бути: імя Руси не було принесено Норманами, вони сами, приходячи на Русь, на службу руських князїв, приймали його; але коли зважимо, як їх багато було в X в. на Руси, і яку важну ролю вони відігравали в воєнних походах, а певно — і торговельних подорожах до Греції, не буде дивним, що вони мали свої назви для деяких визначнійших місць на „пути з Варяг в Греки“, і що Константину поруч тих імен, якими називали пороги „Словяне“ — може сусїдні Уличі, прийшли до рук імена „руських“ „гречників“, „варязько-руської“ київської дружини. Чи їх імена були пере-

*) Н дійсно могло легко пропасти, бо попереднє слово кінчить ся на *υ* грецьке.

кладом місцевих словянських (як то виходило-б з Константина) — всі чи по часті, чи всі були „варязькі“ — не можемо напевно сказати; скорше, що ні: були між ними й перекладені, й оригінальні варязькі і словянські дублети — напр. київські. А що Константин скрізь відрізняє київську дружину — Русь від „підвластних Словян“, то й не диво, що він поставив поруч себе імена „руські“ — дружинні і „словянські“ — правдоподібно місцеві, які мала для них словянська людність з над Порогів.

Другу серію фільольотичних доказів становлять особисті імена X в. Головна пайка їх — в умовах з Греками Олега і особливо Ігоря; в сумі маємо тут звиш 70 імен князів, бояр, купців, дружинників, переданих більш або менш одноставно в кодексах літописи; до того ще прилучаєть ся кількадесять імен X в., переказаних Повістю або (зрідка) посторонніми джерелами. Більш завзяті норманісти об'ясняли їх всі за порядком із скандинавських пнів, так що Блуд був не чим як сканд. Blótr, Лют сканд. Liótr (Кунік II с. 182), а навіть Володимир виводивсь з сканд. Valdemar. Томсен в своїм каталогу, останнім зраду, кілька імен вже лишає на боці, але й у нього ще стрічаємо кілька дуже неправдоподібних, як Ігор = сканд. Ingvarr, Кари = Káir, Рогволодь = Ragnvaldr, не кажучи за ті паралелі, які він сам дав з застереженням, як Лют = Liótr, Актеву = Angantyr (англосакс. Ongen þeow), Істр = Istrug і т. и. Далі треба піднести численну категорію імен, що мають в правді, паралелі скандинавські, але мають і иньші, напр. Берн — сканд. Björn, але може бути і словянське брати, берна, Будий — сканд. Bondi, але й слав. буд, Верьмуд — сканд. Vermundr, але є варіант Вельмуд, Грим — сканд. Grímr, але й слав. гром, і т. и.

Безперечно, в результаті знайдець ся немало імен скандинавських напевно, як Якун — Гакон, Бруни — Brúni, Ігельд — Ingjaldr, Руар — Hróar, Турд — Þórdr, Фруди — Fródi і т. и. (ор. вище с. 379). Се річ зовсім зрозуміла, бо й без того знаємо, що „Варяги“ на Русі грали визначну ролю в X в. Імена в договорах доводять, що особливо в 1-ій половині X століття в старшій княжій дружині Варягів було дуже велике число.

Не так ясна справа з іменами київських князів. Норманісти виводять їх з скандинавських пнів, але сей скандинавізм не зовсім певний. Полишаю на боці Рюрика з братиею (сканди-

навізм і сих імен не більше певний), а займуть тільки київськими іменами:

Аскольд звучить не по нашому, але скандинавське *Höskuldr* не може задовольнити: звідки-б узялась форма на *a* з початку, взагалі чуже нашій мові? Зауважу, що се імя не стоїть одиноко що до свого наростка: в XIII в. бачимо в Галичині боярина Яволда (Іпат. 487—8); додам, що батько Миндовга зветь ся в іенеальотіях Мовколд, і се нас приводить до численних литовських імен з сим закінченням.

Дир — сканд. *Dugi*, в памятках форми: *Tiuri, Turi, Duge, Tiuge*; ми-б по тім сподівались і у нас форми Дири, як ще в XI в. бачимо Туки, або Дирий, Дириєва могла.

Олег і Ольга, сканд. *Helgi* і *Helga*, паралеля привабна, особливо з огляду на грецьке *Елга* для Ольги; одначе імя звучить і по свійськи, а його широке розповсюдження пізнійшими часами, в XII—XIV в., вказувало-б скорше на свійський початок; справедливо вказано було на річку Олег в системі зах. Буга (Іп. с. 539).

Ігор, в грецьких джерелах *Γυργος, Inger*, се має бути сканд. *Ingvarr*, в пам.: *Inkvar, Ingvar*. Та сьому противить ся факт, що в XII в. ми бачимо в династії Ярослава поруч себе імена Ігорь і Ингвар (Ігор Святославович і Ингвар Ярославич); такого дублету ніяк не можна пояснити, прийнявши, що Ігорь се руська форма Ингвара; очевидно — се осібне імя. Дійсно, імена від *ing* стрічають ся у нас (два Ингули).

Третя серія фільольотичних доказів се: ніби норманські слова в українсько-руській і російській мові, особливо технічні терміни. У давнійших норманістів сих слів значила ся спора купа. Такі напр. слова як боярин, паломник, огнищанин, люд, гости, ряд, шлаг, лодя уважались норманськими. Великі спустошення зробив в сім каталогу Срезневский в своїх Мыслях объ исторіи русскаго языка, 1849 (передр. 1887), дод. I. Після того сей аргумент ввійшов на далекий плян серед иньших доводів норманістів. Томсен, спеціаліст у фільольотії, признав, що заходять великі труднощі при овначенню того, що треба уважати норманізмом, а що спільним словянсько-германським словом, або словом перейнятим в иньших словянсько-германських стичностях; „з більшою або меншою правдоподібністю“ він уважас скандинавізмами 17 слів (ящик, гридь, кербь, кнутъ, лава, ларь, луда, рюжа, скиба, скотъ, стуль, стягъ, Судъ, тивунъ, шнека, ябетникъ, якорь). Одначе й се невелике число дуже

значно зменшить ся, коли справді поспробуємо вирізнити те, що не могло з'явитись инакше як через Варягів: коли викнемо північні провінціалізми, що могли в сусідстві Шведів перейти незалежно від Варягів (рюша — верша, шнека — човен і т. н.), слова чисто словянські (скоть, скиба, лава) або такі, що могли бути перейняті від иньших Германців. Зістаєть ся кілька справді цікавих паралелей: гридь — сканд. grīd господа, Суд (Боспор тракійський і Золотий Ріг) — сканд. sund протока, тивун (тіун) сканд. tǫnn слуга, невідьник. Пригадавши численні ватаги Варягів на Русі, можемо хіба подивуватись, що так мало вони по собі лишили сліду в мові.

Осібну серію доказів колись становили правні звичаї, релігія, побут східніх Словян, що виводили ся з скандинавських. Шлецер, Круї, Потодін бачили скандинавське скрізь — в праві, релігії, культурі, побуті. Потодін напр. бачив норманські прикмети в руським звичаю сватати дівчину у її батька, в подігамії старшини, в вихованню князівських дітей „кормильцями“, в тім, що Русь любила жіночу красу, що вона волочила човни по землі переходячи з ріки в ріку, спляла ся на островах, не кажучи про релігійні погляди, криваву пімсту, систему грошевих кар (композицій), інститут 12 присяжників, постанов, Р. Правди про холопів, коней і т. н. (Исследования III с. 237, 379, 418). „Оглядаючи сі закони, звичаї, уряди і їх назви, бачимо ясно, що всі належали до народа прихожого, норманського — німецького“, каже він. Тепер, коли всі ті подібности пояснюють ся анальоїями, що стрічають ся у найрізнійших народів на однакових степенях розвою, коли напр. для постанови Р. Правди про всіданне на чужого коня (се найвизначнійша подібність з скандинавським) знайшли ся паралелі з одного боку в праві Франків, а з другого — в законодавстві Візантії (в еклѳозі Льва і Константина, VIII в.) — сі виводи з скандинавського побуту, права і т. н. стратили всяке значінне. Томсен (відч. III), твердячи за певне, „що в звичаях, суспільнім житю й державних іституціях Руси довго зіставалась познаки скандинавського впливу“, вирік ся вишукування слідів сього впливу, признавши се за „питанне в високій мірі трудне“. Очевидно, над сини слідами наука порейшла до дневного порядку. В своїм Открыт-іи письмі Кунік уже висловив погляд, що ті сліди норманства в руським державнім праві й житю треба виводити від Готів, і сею дорогою, як я згадував, хотять іти деякі новійші дослідники. Пережитком колишнього лишили ся Кунікові „етнольо-

гічні“ доводи, що Словяне був нарід сухопутний, а Варяги — мореходний, отже всі морські походи належать до Варягів. Цікаво одначе, що корабельні терміни на Русі не скандинавські, а грецькі.

На закінченню сього екскурсу про норманську теорію треба ще сказати про її Ахілєву п'яту — вивід руського імені. Автор Повісти не міг його вивести, і для того витранспортував цілу варязьку Русь до Новгороду, без останку. Норманісти не задовольнилися сим і почали шукати останків скандинавської Русі. Ще в минулім віці Тунман (Untersuchungen ü. d. Gesch. d. östl. V. с. 369) вказав на те, що фінські племена звать Швецію Ruotsi (Russi, Ruotsi, Ruotti Фіни властиви, Rõtsi — Водь, Rõts — Ести) і виставив здогад, що під сим, перейнятим від Фінів іменем стали звістні Шведи у східніх Словян, і звідти з'явилось збірне імя — Русь. Сю гадку прийняв потім Шлецер, боронив Кунік і Томсен, і тримають ся її новіші норманісти. Против Тунманівсько-Шлецерової теорії аргументовав основно вже Евєрс, доводячи, що імя Русі існувало вже перед Варягами в полуднево-руських краях. Не без впливу його аргументів деякі норманісти (як Погодін, Соловйов) залишили проби вивести імя Русі з Швеції; але иньші стовпи норманізму тримали ся й тримають ся Ruotsi й досі. Що до значіння й початку сієї назви нема одначе повної згоди. Шлецер виводив сю назву від шведської країни Roslagen, Roslag (побереже Упланда — властиво — громади гребців веслярів), але се об'ясненне було захитане, і хоч Томсен пробує (досить здержливо) його боронити (відч. Ш), невдоволений давнішими об'ясненнями — Кунік (в Каспію) пустив ся вже шукати иньших об'яснень, і вкінці спинив ся на звістнім уже нам іотським *hrōdh. Браун, розбивши вивід Русі від *hrōdh, як ми бачили, уважає можливим виводити з *hrōdh — Ruotsi (хоч само уживанне такої народньої назви зложеної з пня *hrōdu уважає сумнівним)*).

*) Виводи Ruotsi з фінської мови досі не вдавали ся. Вивід з *hrōdh ще збільшає комплікацію сього виводу: треба припустити, що Готи так себе звали (а сього не знаємо); що се імя було прийняте Фінами, що сі останні перенесли сю назву на Готів Готлянда і полудневої Швеції (а що як тодішні Фіни не приймали теорії етнографічної одности шведських Гаутів з Готами вислянськими?); що вкінці воно стало означати людність Швеції взагалі, і що ся людність, прийшовши в оловянсько-фінські землі, сама прийняла се імя — її самій невідоме.

Так чи инакше з сих теорій виходить, що Шведи самі себе не звали Русію, а звали так їх в східній Європі Фіни і Словяне. Одначе прийшовши на Русь, вони залишають своє питоме імя і вже в першій половині IX в. приймають се чуже, фінське імя — звать себе Русію в посольстві 839 р., як потім в умові з Греками: „мы отъ рода Рускаго“ (911). Се не дуже правдоподібно. Далі, дивно, що коли Словяне мали для Шведів імя Руси, ще було й иньше, властиве імя — Свеї, а для тих прихожих ніби Шведів, властиво — взагалі Скандинавів, ще й иньше імя — Варяги, що уживало ся в етнографічнім значінню, і одначе прийняло ся для тих приходнів чуже і Словянам, і тим приходням фінське імя Руси. При тім в X в. не тільки в Київі, а очевидно — і в Новгороді (бо сама літопись сьвідчить про тісні культурні взаємини між сими двома стаціями на пути з Варяг в Греки) ані руш не знали, що Русь — то Шведи, і прийнявши два століля перед тим від Фінів се імя, яке Фіни й досі уживають для Шведів, нічого не знали про шведську Русь на противнім боці Варязького моря, звідки ще й тоді лавили по Руси Варяги, так що автор Повісти вивів усю Русь з Скандинавії без останку, аби там її не шукати. Такі незвичайні труднощі впливають з самої теорії. Але головне, що розбиває її вовсім — се локалізація руського імени на київській околиці й істнуванне Руси в полудневих краях тоді ще, коли першого руського князя, Ігорового батька з його братами не могло бути й на сьвіті.

Пояснення скорочених цитат.

Іпат., — Іпатська літопись, виданне 1871 р.; до неї належать і цитати літописи на самі сторони, без всякого иншого пояснення.

Лавр. — Лаврентієвська літопись, вид. 1872 р.

Новг. або 1 Новг. — Новгородська літопись т. зв. Перша, вид. 1888 р. (Новгородская літопись по синодальному харатейному списку).

Софійська, Воскресенська, Никонівська, Тверська літоп. — в Полнім собранію рус. літописей.

Параграфи умов Руси з Греками цитовано по прийнятому звичайно поділу (впр. в Христоматії Владимирського - Буданова).

Р. Правда — Руська Правда, Кар. і Ак. — Карамзінський і Академічний кодекс; цифри означають їх параграфи по звичайному поділу (як у вид. Калачева).

Правила м. Іоана — по вид. Павлова (Русская историческая библиотека т. VI, і з йогож поділом на параграфи).

Житіє Θεодосія — вид. Бодяньського, сторони означають листи сього видання.

Наука Мономаха — в вид. Лаврентієвської літописи 1872 р.

Слово о полку Ігоревім — римські цифри означають поділ на глави прийнятий в вид. Огоновського (Львів, 1876).

Патерик — у вид. Яковлева (Памятники русской литературы XII и XIII в.).

Inscr. — Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini.

Plin. — Plinii Naturalis Historia, ed. Detlefsen.

Iord. — Iordanis Getica, вид. Момзена.

Птолемеї — поділ на параграфи Ноббе.

Corpus scriptorum hist. Byz. — боське вид., в нього цитують ся тексти візантійців, о скільки не заступлені новішими виданнями — як Historici graeci minores ed. Dindorf, Теофан і Никифор вид. de Boor,

Procopii De bello Gotico вид. Comparetti (La Guerra Gotica di Procopio di Cesarea, 1895—8).

Mon. Germ. h. — Monumenta Germaniae historica, серия Scriptores.

Mon. Pol. h. — Monumenta Poloniae historica, Львів, 1864 sq.

Гаркави — Сказанія мусульманських писателів о Славянахъ и Русскихъ.

ібн-Даст, або Ібн-Росте, ібн-Русте, як його тепер називають — вид. Хвольсона Извѣстія Ибнъ Даста, 1869.

Рюйсброк (Rubrucus) Recueil des voyages publié par la Société de géographie, IV, 1839.

Карамзін — Исторія російская, вид Ейнерлінга, 1842.

Записки — Записки Наукового Товариства імени Шевченка.

К. Ст. — Кіевская Старина.

Ж. Ст. — Живая Старина, изд. русскаго географическаго Общества.

Соловйов — Исторія Россіи, в першій компактній виданню (без року).

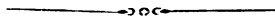
Ж. М. Н. П. — Журналъ министерства народнаго просвѣщенія.

Изв. отд. рус. яз. — Извѣстія отдѣленія русскаго языка академіи наукъ, нова серия — 1896 і д.

Труды отд. сл. и рус. арх. — Записки императорскаго археол. общества, новая серия — Труды отдѣленія словянскои и русскои археологій.

Archiv — Archiv für slavische Philologie.

Kwart. hist. — Kwartalnik historyczny, organ Towarzystwa historycznego, у Львові.

Важніші похибки.

Стор.	рядок	надруковано :	має бути :
20	9 зн.	point	poing
22	7 зн.	Мортиля	Мортіле
28	5 зв.	відомостей, про нього	відомостей про нього,
32	4 зв.	середню	передню
35	5 зв.	Буга	Бога
38	9 зв.	виключно	включно
40	13—4 зв.	меровінгський.. розви- нувши ся	меровінгський стиль... запанувавши
41	7 зв.	впущеві	впущені
—	6 зн.	українсько-руська	українсько-руська люд- ність
44	10 зн.	an	auf
45	14 зв.	переважно	в значній мірі
48	19 зн.	Jubainoville	Jubainville
51	5 зв.	вже тут	тут
—	21 зн.	Буга	Бога
52	6 зв.	в I в.	в кінця I і початку II в.
53	7 зв.	по Венедському заливу	над цілим Венедським заливом
—	21 зн.	не виключає	не повинна виключати
—	7 і 1 зн.	Сармати... Δετοιαι	Сарматія... Λετοιαι
54	7 зв.	граничної	слов'янсько-фінської граничної
57	17 зн.	кельтській	на кельтській
61	1 зв.	сѣлѣ	сѣли
65	5 зв.	впливу	впливу Риму
67	1 зв.	Скитів, півнійше	півнійше
68	13 зв.	Керкеніт	Керкініт
70	3 зв.	На ново Херсонес ви- ринає в VI в. коли	При кінці IV в. бачимо його під римською протекцією. В VI в.
73	3 зв.	400	200
77	1 зв.	міст	мість
85	9 зв.	захід	схід
96	4 зн.	Pontus	Ponti
118	5 зв.	короля	епоніма короля
133	4 зн.	прим. 3)... імя	прим. 2)... слово
137	8 зн.	що до	а
139	10 зн.	упущено: Васильєвъ с. 137	Византия и Арабы I, дод.
141	12 зн.	кладає ся	кладає се
145	4 зн.	ѣмѣшав	ѣмѣшав

Стор.	рядок	надруковано:	має бути:
146	4 зв.	Карпатів	Карпатів і в краях нижнього Дунаю.
—	3 зн.	μεδος	μεδος
154	17 зн.	ціс. Маврикій	Маврикій
166	7 зн.	38	36
169	5 зн.	рѣчьбѣ	рѣчь бѣ
170	1 зв.	Дністра	Дніпра
171	3 зн.	90	139
177	10 зв.	Лучичів-Лучан	Лучан
181	11 зв.	Дулїбах	Дудлїбах
—	19—20 зв.	Дулєб.. Дулул	дулєб.. дулул
185	20 зв.	його й	ї й тепер
192	12 зв.	Луці	луці
198	1 зв.	най	на
203	19 зв.	на початку 890	в кінцем 880
—	10 зв.	980	880
204	17 зв.	Руси	Руси“
208	7 зн.	третьої	останньої
224	4 зн.	прим. до с.	с. 261—2
241	8 зн.	38	39
249	5 зн.	Рубриквіс	Рубруквіс
263	3 зв.	VIII	VII
266	16 зв.	народи	останки
281	6 зн.	Тіандар	Тіандер
296	19 зв.	посянано	насиано
299	1 зв.	200	285
303	16 зв.	Татарчин	Татарин
312	11 зв.	червони	червоні
315	4 зн.	Českehe	Českého
329	7 зн.	кроль	краль
339	11 зн.	II	I
350	3 зн.	τῶν	τῶν
351	9 зн.	VIII в. найпізнійше	VIII в.
353	2 зв.	за певне	майже за певне
385	1 зв.	l. с.	ibid.
393	10 зв.	і ньші Візантійці	—
402	6 зн.	підписуєть ся	надписуєть ся
411	3 зн.	„Рум“	„Рум“ (Рим, Візантія)
418	6 зн.	полягнем	потягнем
434	19 зв.	лежала	належала
436	15 зв.	маємо	можемо
450	7 зн.	див.	див. в т. II гл. 2, і
474	8 зн.	Teratsurgima	Teraturgema
490	1 зв.	XV	LV
539	16 зв.	123	240

ПОКАЗЧИК ІМЕН І РІЧЕЙ.

Авари с. 133—4, 142, 147, 149,
150—1, 155, 160, 161, 162.
Авхати, Авхети, с. 84, 96, 98.
Агатирси с. 103, 108, 109.
Азовське море і помор'я с. 17, 53,
76, 94, 95, 97, 117, 131, 133,
147, 155, 159, 170, 171, 206,
373—4, 394, 411—2.
Акацири с. 130, 136.
Акютиницька могила с. 39.
Алдан кн. с. 380.
Александропольська могила див.
Лугова
Алустон с. 70,
Алязони с. 83, 216,
Аляни с. 85, 96, 98, 99—101,
111, 118, 126, 127, 128, 129,
139, 146, 147,
Амадоки с. 92.
Амастридського Георгія життя
с. 349.
Ἀνδρόφατος с. 83, 91, 92.
Анна жінка Володимира В. с.
441—443, 474.
Anthair с. 504.
Анти с. 129, 134, 146, 147, 148,
149, 153—162, 170, 504—7,
їх історія с. 157—162; їх у-
стрій 327—331.

антропологічний тип — археоло-
гічний с. 22, 32, 41, 46—7,
271—2, 482—3, 486. —
українсько-руський с. 3, 47,
269—272, 525—9. — словян-
ський с. 46, 47, 269—272.
526—9 — індоєвропейський
с. 48.
Арістей с. 79, 81.
Арпа с. 172, 260, 371.
Археонактиди с. 71,
Арѣфастъ кн. с. 379.
Аскольд, кн. с. 341—2,
346—7, 361—365, 367, 369,
375, 503,
Атанарих с. 128.
Атей цар с. 94,
Атений м. с. 71.
Атиля с. 127, 129, 130, 131, 136,
147, 148.
Балаклавська бухта с. 68.
Варобу 130.
Бастарни с. 51, 53, 66, 95, 96, 103,
105, 106, 108, 111—113, 114,
116, 120, 144,
Березина й її басейн с. 55, 165.
Берестя і Берестейська волость с.
24, 184.
Берладь, місто с. 199.

В сей показчик заведено тільки імена і річи безпосередно зв'язані з темою, і вказані для них ті місця книги, що дають більше як саму згадку; для скорочення-ж не внесено сюди те, що читач може легко собі відшукати за допомогою дальшого поданого „Змісту“.

Берладники с. 210.
 Берн кн. 380.
 Бесарабія с. 29, 31, 104, 110.
 Беси с. 105, 106.
 Біла вежа див. Саркел.
 Білгород, місто с. 168, 208, 209,
 268, 320, 347—9, 463—4.
 Білобереже с. 254, 425.
 Білозерка с. с. 31.
 Білоозеро місто с. 372, 377.
 Білорусини і українсько-білору-
 ські стичности с. 152, 165,
 195, 196.
 Більче Золоте, село с. 25.
 Блуд, боярин с. 429.
 Бог (чорноморський), ріка, і По-
 боже с. 35, 66, 83, 90, 176, 177,
 178, 179, 180, 370, 511.
 Бож (Воз) кн. с. 146, 158, 327, 328.
 Бзїж с. 186—7.
 Бойребіста с. 103, 109.
 Болгар місто і Болгари волзькі с.
 257, 258, 259, 261, 262, 263,
 264, 265, 266, 409—410,
 431—2, 502.
 Болгари і Болгарія дунайська с.
 61, 110, 131—6, 138, 142,
 148, 149, 156, 158, 159, 160,
 162, 201, 413—6, 418, 426,
 521, 543.
 Болгари Чорні с. 133, 139, 249,
 374, 502.
 Болоховці с. 336.
 Борани нар. с. 119.
 Борис кн. с. 432, 474.
 Боспор кімерійський, Б. царство с.
 57, 64, 69, 70, 71, 72, 73,
 74, 78, 80.
 Бравлин кн. с. 350, 358, 365,
 375—6,
 Бродники с. 171, 210.
 Буг (висянський) і Побуже с. 2,
 8, 24, 37, 180, 183, 188, 195,
 205, 267, 434—5, 437, 510,
 518—9.
 Будераж с. с. 26.
 Будни нар. с. 76, 90.
 Бужане нар. с. 181, 333; див. ще
 Дуліби і Волинь.

Бужськ м. с. 181, 324.
 Буковина с. 3, 31, 110.
 Буртаси, нарід с. 262, 389, 409,
 410.
 Вали с. 104, 209.
 Валівана с. 182.
 Вандали на Подунавю с. 115.
 var с. 130, 133.
 Варяги с. 339—341, 343—5,
 354—6, 427—8, 429—430,
 454—5, 473, 579 і далі.
 Василев м. с. 207, 268, 444—5.
 Васьковичі с. с. 26.
 Великороси с. 165, 166, 172, 173,
 511—6. Теорія давньої вели-
 коросійської колонізації на
 Україні с. 6, 172—5, 511—6.
 Венеди с. 52, 53, 55, 56, 121,
 144, 146, 147, 153, 154, 158.
 Вепр ріка с. 188, 195.
 вервь с. 320.
 Весь, нарід с. 164.
 весіле українське с. 302—306,
 312.
 Висла й її поріччя с. 18, 51, 52,
 53, 55, 56, 144, 145, 152,
 188, 193, 195, сліди Руси на
 Вислою с. 193.
 Вислок р. с. 188, 194, 195.
 Вислока, р. с. 188, 194.
 Витичев м. с. 246, 369.
 Вишгород м. с. 24, 168, 220, 246,
 323, 347, 348, 349, 369, 398,
 400.
 Вишевичі с. 30.
 Вишеньки, село с. 24.
 Вишеслав, кн. с. 432.
 Візантія див. Греки
 Вінітар король с. 146, 157, 327.
 Вітімер король с. 128.
 Волга і Поволже с. 18, 54, 93,
 133, 141, 171, 203, 255, 408,
 409, 489.
 Вольга Святославич с. 391,
 Волинь, край с. 9, 10, 25, 26,
 30, 56, 173, 181, 182, 183,
 243, 271, 432.
 Волинь, місто с. 182, 183.

Волиняне с. 181, 182, 183, 333,
— див. ще Дуліби і Волинь.
Володава м. с. 24—5.
Володарев м. с. 268.
Володимир Вел., кн. с. 194, 208,
209, 417, 427—478, 566.
Володимир Волинський м. 432,
463—4.
Володимир на Клязні м. с. 463,
464.
Волоське с. с. 25.
Волохи с. 189, 202, 494—5,
волосько-руські стичности с.
110, 197—202, 203.
Вороніж, ріка с. 19,
Ворскла, р. с. 8.
Всеволод, кн. с. 432.
Вягр р. с. 113, 495.
Вятичі, нар. с. 152, 166, 170, 219,
302, 324, 333, 335, 366, 372,
373, 381, 382, 431, 433, 458,
507, 566.
Галицько-волинська височина с.
6, 7, 8.
Галич м. с. 114, 495.
Галичина с. 3, 6, 8—10, 29—30,
156, 173, 174, 256, 260.
Гаральд кор. норвеж. с. 401.
Harfadna с. 186.
Гатне, село с. 35, 37,
Гелон, місто с. 76.
Георгія острів с. 287,
Германарих і його держава с. 121,
182, 128, 146, 158, 498—9, 500.
Гермесові бливниці, ур. с. 36.
Геродот с. 79.
Герули (в наших краях) с. 116,
118, 120, 121, 129, 145,
Гліб кн. с. 432.
Голядь (Галінди) с. 53, 55.
Гомель, місто с. 166.
Гонці, село с. 19.
гончарство с. 23, 25—6, 27, 30,
31, 228.
Горзувіти м. с. 70.
Горивь р. і Погорина с. 25, 271.
городища с. 26, 321—2.
горючий камінь (бурштин) с. 53,
75, 76, 243.

Греки на Україні с. 62—80;
грецькі культурні впливи на
нашій території с. 38, 64—5,
70, 75—6, 243—254, 465—470,
492 грецько (византийсько)-
руські відносини с. 159, 341,
351, 358—360, 370, 375,
385—88, 392—5, 440—451,
522, 541.

Гуд кн. с. с. 380.

Гунар кн. с. 379.

Гуни с. 74, 100, 106, 123—130,
142, 146, 147, 158, — в Азії
с. 124—125, — в Європі с.
127—129. — їх етнографія с.
126.

Гучва р. с. 182,

Гепіди на Дунаю с. 115, 118,
120, 130.

Гети с. 67, 96, 102, 103, 108,
109, 116.

Горгіпія м. с. 72.

Готи с. 52, 54, 65, 106, 113,
115, 116, 128, 130, 146, 154,
157, 158, 488, 496—8, 538,
539; Готи на Чорномор'ї с.
116—122, 497—8, 501; гот-
ський стиль с. 40; готська те-
орія початку Руси с. 129,
538.

Даки с. 103, 108,

Дакія с. 104, 105, 110, 114,
118, 120, 150, 159.

Danparstad с. 122, 499—500.

дворище с. 315.

Декебал с. 103.

Деревляне, Деревлянська земля с.
175, 176, 204, 210, 224, 271,
302, 324, 333, 335, 368, 375,
376, 380, 381, 382, 391, 392,
399, 400, 416, 427, 514; їх
шлюб с. 300; їх культура с.
219; похорон с. 231, 236, 295.

Десна і Подесеня с. 2, 7—8, 25,
54, 152, 170, 258, 259, 267.

Дир, київський князь с. 341, 346,
361, 362, 363—5, 369, 370,
375, 563.

- Дін і Подонє с. 6—8, 18, 53, 54, 72, 82, 90, 92, 94, 99, 117, 128, 132, 136, 141, 147, 153, 156, 166, 204, 206, 210, 259, 373, 374, 410—11, 432, 489, 510, 511, тутешня славянська колонізація с. 170—2.
- Дніпро і Подніпровє с. 5—9, 18, 24, 32, 35, 40, 51, 56, 60—1, 65, 76, 77, 82, 83, 89, 90, 91, 92, 93, 96, 98, 117, 118, 122, 127, 130, 141, 152, 153, 157, 163, 164, 170—79, 204, 205, 206, 208, 209, 211, 229, 243, 254, 351, 352, 353, 355, 368—370, 372, 374, 375, 412, 428, 431, 595—8. Дніпрова дорога с. 246, 254, 267, Дніпровський лиман с. 66, 68, див. ще Білобережє. Імена дніпровських порогів с. 595—8.
- Двістер і Подністрове с. 6, 8, 21, 25, 32, 35, 51, 65, 76, 80, 90, 103, 104, 105, 107, 118, 128, 141, 144, 153, 155, 156, 176, 177, 178, 179, 199, 204, 205, Добриня, боярин с. 417, 428. Добруджа с. 96, 102, 130. Должик с. с. 36. домашні звірята с. 26—7, 220, 221, 223.
- Донець р. с. 29. — Сіверський с. 511. — місто 171. Дорогичин м. с. 510. Дорогобуж м. с. 267—8. Дреговичі й їх земля с. 165, 175, 317, 333, 376, 381, 432, 509; етнографічна приналежність с. 165; територія с. 166. Дроміхайд кор. с. 102. Дубецько м. с. 190. Дудіби нар. с. 161, 175, 180, 181, 182, 183, 210, 333, 366, 376, — їх територія с. 183. Дудіби село с. 187. Дунаець р. с. 188. Дунай і Подунаве с. 6, 8, 51, 60, 61, 76, 77, 83, 90, 93, 95, 97, 102, 104, 105, 112, 115, 116, 118, 128, 129, 130, 131, 133, 135, 140—2, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 156, 157, 158, 161, 162, 176, 179, 180, 197, 198, 199, 200, 201—2, 203, 204, 205, 210, 211, 246, — його українсько-руська колонізація с. 198—203. Дунайська вітчизна с. 60—1.
- Елеуферія, Етерія острів с. 247, 254.
- Збруч р. с. 104. Звенигород м. с. 268. Звенигородка м. с. 19. Звиждень м. с. 268.
- Ібн-ель-Хасан, с. 359. Ібн-Хаукаль с. 409. Ігор, кн. кийівський с. 207, 341, 361, 362, 365, 366, 367, 369, 371, 375, 379, 380, 382, 391—399, 420. Ігорь кн. с. 379, Ізборськ, місто с. 164, 371, 377. Ізяслав кн. с. 432. Ільська ст. с. 19. Ігул р. с. 141. Ігудець р. с. 82. Індійське царство в білинах с. 390, 398. Індоевропейська родина с. 3, 42, 44. — її правітчизна с. 43, 44, 45, 81. — її розділ 48, 50. — її пракультура 42, 213 і далі passim; див. ще: антропологічний тип. Іранці, іранські племена у нас с. 49, 51, 54, 78—89, 92—101. Ірпень р. с. 168, 209. Ісіаків порт. с. 65. Іскоростень м. с. 392, 400, 401. Істрия порт с. 65. Ітіль місто с. 137, 138, 257, 258, 259, 260, 261, 265, 293, 410. Ізавказ с. 6, 11, 72, 410. Каліпідн с. 66, 78, 83, 86. Калокір магістр с. 4, 14, 415, 421.

Камінецький повіт с. 30.
 Камінець м. с. 19.
 κάμος с. 147.
 камяні баби с. 41, 485.
 Карагодеуашх могила с. 38.
 Карійці на Чорноморю с. 63, 80.
 Каркіна, м. с. 68.
 Карпати с. 6—9, 51, 101, 105—6, 107, 109, 118, 120, 128, 143, 144, 145, 184—5, 186, 188, 196.
 Карпатські краї 53, 56, 120, 157, 180, 439, — їх руська колонізація 188—195, 196—202, 206.
 Карпи нар. с. 105, 106, 113, 119, 120.
 Καρρῶδουλον м. с. 113.
 Касоги нар. с. 408, 410.
 Катеринослав м. с. 25, Катеринославщина с. 19, 39.
 Кафа м. с. 71.
 Кедрен с. 544.
 Кельти в Карпатах с. 113—4.
 Керкініт м. с. 68.
 Керч м. с. 38, 71, 74, 129, 136, 358.
 Київ с. 8, 19, 23, 31, 35, 122, 130, 167, 169, 204, 207, 208, 220, 224, 229, 230, 243, 246, 260, 267, 333—4, 346, 347, 348, 349, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 362, 363, 364, 367, 368, 371, 372, 373, 375, 376, 377, 378, 399, 412, 416, 429, 444, 445, 453, 458, 461, 462—7, 499—500, 512—5, 563—4. Київщина с. 38, 64, 77, 168, 459, див. ще Поляне, Дніпро.
 Кирил св. с. 361.
 Кирилівська улица в Києві с. 23, 25.
 кісти похоронні с. 30,
 Кімерійці с. 79, 80, 81, 82.
 кістяні вироби с. 25, 35.
 Клек вв. с. 380.
 Κλύματα с. 542—3.
 Конка р. с. 82.
 Конопотський повіт с. 19.

Константи́н Порфірородний с. 399.
 коши с. 323.
 Коралі нар. с. 98.
 Корсунь м. с. 245.
 Корчеськ м. с. 268.
 Костенки, село с. 19.
 Костобоки нар. с. 105, 106, 107.
 Красна р. с. 24.
 Краснокутська могила с. 39.
 Кременчук м. с. 18—9.
 Кременна с. с. 191.
 Кривий Ріг с. 19.
 Кривичі с. 152, 163, 366, 381, 428, 509. — їх територія с. 163—5.
 Крилов м. с. 245.
 Крым с. 2, 68, 70, 71, 72, 76, 83, 94—96, 101, 118, 129, 136, 139, 252, 253, 394, 423, 442.
 Кримська стан. с. 38.
 Кубань р. с. 29, 410.
 Кул-оба, могила с. 38.
 Курськ м. с. 258, 268.
 Кутургури с. 132 (див. Болгари).
 Лаборець р. с. 113.
 Лашнад м. с. 71.
 Лев Днякон с. 544.
 Лежайськ м. с. 188, 192.
 Левкон архонт с. 71, 73.
 Леон митрополит рус. 460—1.
 Либедь р. с. 8, 412.
 Лиса гора (коло Києва) с. 23.
 Литовці с. 49, 50, 52, 53, 55, 121, 144, 152, литовська колонізація с. 55, 56, її сліди с. 165, 166.
 ліси с. 7, 8, 9, 167.
 Лугова (Александропольська) могила с. 39.
 Лунівка, село с. 245.
 Луцьк м. с. 178, 183.
 Лучане, с. 176, 177, 204, 517—8.
 Любеч, м. с. 246, 366, 369, 370, 372, 377.
 Люблин м. с. 193.
 Льонгобарди на Дунаю с. 115.
 Мад, князь с. 335, 336, 337, 380, 400, 417.
 Маджак кор. с. 337.

Мала Русь, імя с. 1.
 Манкуп м. с. 501,
 Маріуполь м. с. 501.
 Малуша с. 417.
 мальована посуда с. 24, 31.
 Махнівка м. с. 245.
 μέδος с. 147.
 Мегамир с. 160, 328.
 Μεγάλληλασος с. 83, 92, 98.
 Меоти, нарід с. 72, 76, 78.
 Меотида, Меотійське озеро див.
 Азовське море.
 Мерл р. с. 245.
 Мертвий Донець с. 72.
 Меря, нарід с. 54, 116, 121, 164,
 372, 498.
 Минське князівство с. 165.
 Михайл митрополит русь. с. 460,
 554—5.
 Мівія с. 65, 68, 99, 101, 104,
 105, 106, 110, 119, 132, 150.
 Мілет і мілетська колонізація с.
 63—4.
 Мітрідат VI Евнатор с. 69, 73,
 96.
 мова українсько-руська с. 4.
 могили с. 23, 28, 29, 35, 36, 37,
 38—41, 271—2, 295—6, див.
 ще деревлянські і сіверянські
 похорони.
 Мордва с. 54, 116, 121, 498.
 Мощаниця Велика і Мала село
 с. 25.
 Мстислав. кн. с. 432.
 Мстиша с. 564.
 Муром і м. Муром с. 165, 373,
 377, 432.
 Mursianus lacus с. 147, 504.
 Наревь р. с. 188, 195.
 Неври с. 83, 90, 91.
 Недвиговка слобода с. 72.
 Нестор с. 557, 567.
 Ніжин м. с. 245.
 Ніконіон м. с. 65.
 Німан і Покімане с. 8, 56, 193.
 Німфей м. с. 72.
 Новгород Великий с. 164, 246,
 358, 367, 369, 370, 371, 416,

417, 427, 432, 458, 463—4,
 473, 525.
 Новгород сіверський повіт с. 25.
 Новгородські Словени с. 164, 366,
 381, 428.
 Noviodunum, місто с. 113, 147, 504.
 Норинь, ріка с. 24.
 Обри с. 133 (див. Аваря).
 Овруч, Вручий, м. с. 19, 401,
 416, 427.
 Одес (Ордес), місто с. 65.
 Одеса с. 65.
 Ока й її басейн с. 8, 54, 152,
 166, 373, 409, 411.
 Олег, кн. кн. с. 141, 341, 342,
 361, 362, 363—7, 369, 372,
 373, 375, 376, 384—391,
 426—7, 563.
 Олександрівка с. с. 245.
 Олеше м. с. 210, 254, 339,
 Ольбія с. 63, 64, 66, 67, 68, 70,
 78, 79, 83, 92, 93, 104, 247.
 Ольга, княгиня с. 379, 398,
 399—407, 414, 416, 453,
 455.
 Орель р. с. 141.
 Осетини с. 54, 80, 85, 87, 88,
 92, 101, див. ще Аляни і Яск.
 Остер р. с. 170, 209.
 Остер місто с. 511.
 Офіусса м. с. 65.
 опалене небіжчиків с. 28, 30, 293
 і далі.
 Паляк цар с. 69.
 Пантікап р. с. 82.
 Пантікапей с. 63, 66, 70, 75.
 Паралати нар. с. 84, 80, 93.
 Парутино-Іліньське с. с. 66.
 Певкіни нар. с. 112.
 Переворськ м. с. 192.
 Передмікенська культура на У-
 країні с. 24, 27—8.
 Перекоп с. 68, 96.
 Перемишль с. 430, 433, 437.
 Пересічен м. с. 178, 369, 391.
 Пересопниця м. с. 267.
 Перяслав м. с. 207, 209, 268,
 333, 372, 377, 461, 463—4,

515—6, Переяславщина с. 459, 474, 510.
 Перівад цар с. 73.
 Печеніги с. 138, 139, 141, 143, 168, 170, 171, 179, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 246, 253, 263, 370, 392, 412—3, 416, 420, 424—425, 440, 472, 474.
 печери с. 19, 21, 23, 24.
 Пинськ і Пинщина с. 166, 487.
 Піроговка, село с. 25.
 Підгородище с. с. 322.
 Піефор цар с. 105.
 Пішанці с. 431.
 Плоське с. с. 245.
 Повість временних літ с. 60, 163, 339—42, 343, 344, 345, 346, 556—560, 579.
 Поділя російське с. 19, 30, 31, 77, — галицьке 30, 31, 104.
 Полемон цар с. 72.
 Полієн с. 95.
 Полісе с. 30.
 Половці с. 71, 172, 203, 205, 210, 254, 263, 565.
 Полоцьк м. с. 163, 369, 370, 377, 383, 428, 432, 463—464.
 Полоцька земля с. 165.
 Полтавщина с. 19.
 Поляки, Польща і русько-польські відносини с. 4, 152, 188—195, 377, 433—439.
 Поляне, полянська земля с. 167, 168, 169, 170, 172, 204, 207, 224, 231, 277, 300, 302, 346, 347, 348, 349, 352—3 432, 433, 513—4, їх територія с. 167—9, їх шлюб с. 300—1, похорон с. 231, 295, див. ще Київ, Київщина.
 полянське питання (великоросвам) див. Великороси.
 Поград р. с. 188.
 Порохник м. с. 192.
 Похвала в. кн. Володимиру с. 548.
 похоронні обряди с. 22, 28—31, 41, 292—297, 485 див. ще під

Полянами. Деревлянами, Сіверянами.
 правітчина українсько-руська с. 60—61, словянська с. 50—55, 59—60, 91, 92, 108, 143, словяно-литовська с. 55, індоєвропейська с. 44, 45, 81.
 прасловянська культура с. 213 і далі, *passim*.
 Предслав кн. с. 379.
 Преорка, передм. с. 23.
 Принеть і її басейн с. 8, 56, 165, 267,
 припетсько-деснянська низина с. 7.
 Протогена декрет с. 67.
 Прут р. 8, 104.
 Псков м. 164, 432.
 Радичини, село с. 25, 26.
 Радичичі с. 152, 166, 170, 302, 366, 367, 372, 431—433.
 Растваиця р. с. 168.
 Рижанівська могила с. 38.
 Риш м. с. 322.
 римські впливи і справи на нашій території с. 65, 68, 69, 73, 74, 103, 104, находки римської монети с. 245.
 Рогволод кн. с. 383.
 Рогвідь княг. с. 417, 428, 429.
 Родня м. с. 168, 208, 369, 429.
 Роксоляни с. 53, 69, 96, 97, 98, 99.
 Ромен м. с. 39, 245.
 Rosomonorum gens с. 497.
 Ростов м. с. 372, 377, 432, 458, 463—4.
 Рось р. с. 168, 169, 208, 209.
 Рурик кн. с. 341, 343, 373, 563.
 Русь = Поляне с. 168—9, 177, 339, 343—4, 345, 350, 464, 559.
 руське імя с. 1, 168—70, 345—6, 559.
 руська (українсько - руська) колонізація с. 2—3, 60—61, 145—148, 157, 165—211, її західні границі с. 187—203, 433—9.

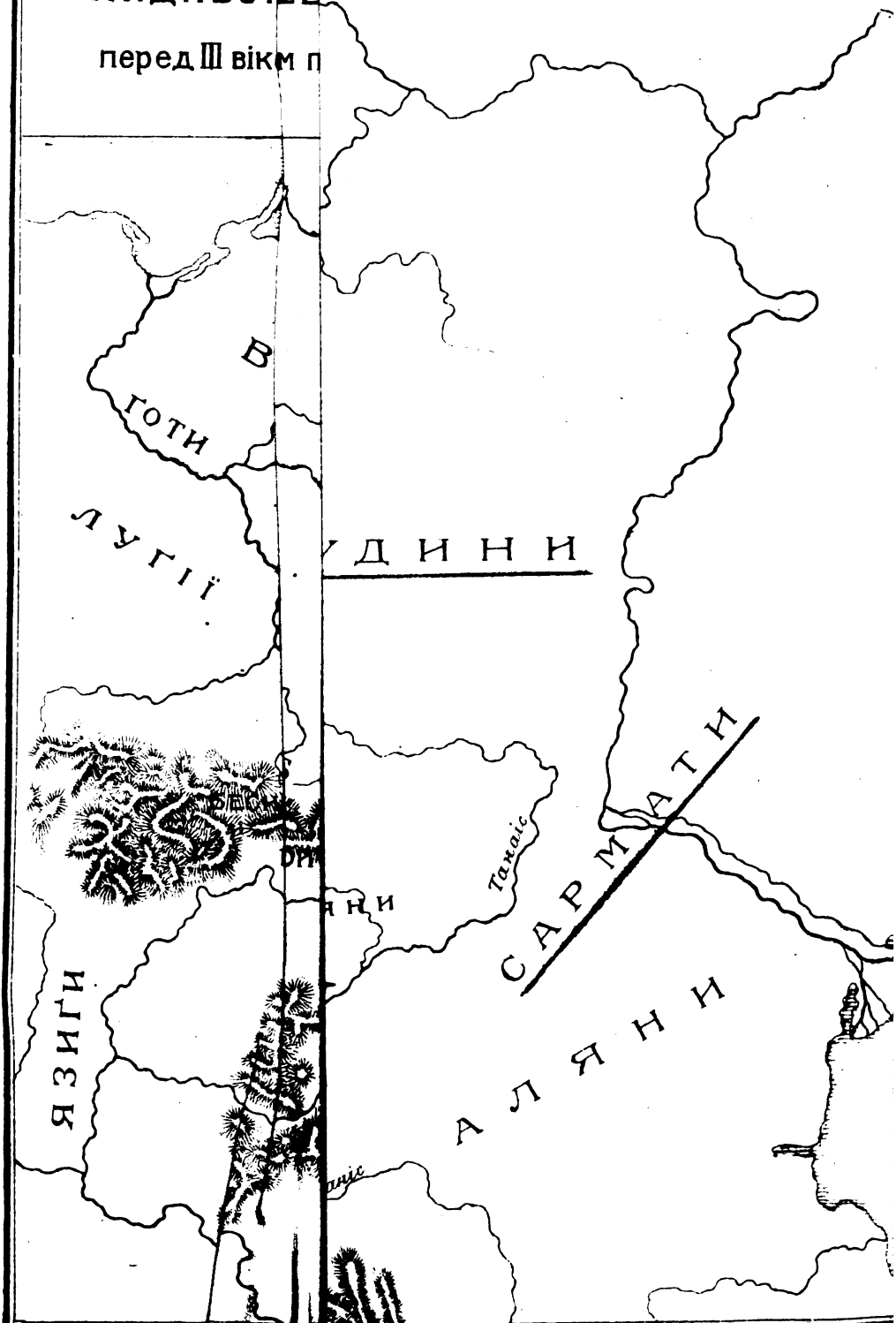
- руські походи с. 357—9, 373—4,
 385—90, 392—98, 593—4.
 Руське (= Чорне) море с. 247.
 Руський порт с. 210,
 Ряшів м. с. 190.
Савдарати нар. с. 92, 95, 98.
Савири нар. с. 134, 136.
Савмак цар с. 73.
Савромат цар с. 74.
Саї нар. с. 95, 98.
Самара р. с. 8.
Самош р. с. 104.
Саксін м. с. 266.
Сарагури нар. с. 136.
Саркел м. с. 139, 171, 204, 408,
 409, 410,
Сармати с. 40, 52—4, 76, 85, 86,
 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100,
 111.
 сарматська теорія початку Словян с. 61.
Свенельд воєвода с. 178, 179,
 370, 380, 382, 391—2, 426—7.
Сєвруки с. 175.
Сейм і Посєкє с. 8, 170, 259,
 267.
Селище с. с. 19.
Семендер м. с. 171, 261, 410.
Семигород (Трансильванія), Семи-
 городські гори с. 6, 31, 103,
 109, 110, 118, 120, 128, 197,
 — його укр.-руська кольоні-
 зація с. 197—8, 201—2, 521,
 521.
Сербія Біла в. 185—6.
Серет р. с. 8, 104, 107.
Сильєстр ігумен с. 567.
Сінди нар. с. 76.
Сіверяне і Сіверщина с. 168, 170,
 172, 222, 224, 324, 333,
 366—7, 372, 373, 381, 433,
 територія Сіверян с. 170,
 510—1, 515—6, теорія їх ве-
 ликоросизма с. 172—4, 515—6,
 їх культура с. 219, — шлюб с.
 301. похорон с. 222, 224, 227,
 231, 233, 235, 237, 240, 294,
 295, 371.
Сінна ст. с. 72.
Сіраки нар. с. 74.
 скелети скорчені с. 28—9, фар-
 бовані на червоно, 29, 481—2.
Скити с. 40, 66, 67, 74, 76, 77,
 78, 96, 97, 98, 99, 100, 102,
 103, 109, 123, 134, 493,
 скитська етнографія с. 84—5,
 493—4, скитська культура с.
 36, скитський побут с. 87—90.
Скитсько-сарматський похоронний
 тип с. 88—9, скитсько-сармат-
 ський археологічний тип с.
 39, 86.
Скіліца с. 540, 544.
Скіль цар с. 66.
Скіляк т. зв. с. 65.
Скіми т. зв. с. 65.
Скіри нар. с. 95, 106, 111, 114,
 116.
Славія с. 172, 260, 371.
Словаки і русько-словацькі стич-
ности с. 5, 6, 188, 189, 196.
Словянщина, Словяне с. 3, 49,
 52, 53, 56, 57, 58, 59, 60,
 61, 76, 85, 91, 92, 106, 115,
 138, 139, їх імя с. 57, діфе-
 ренціація с. 58, словянська
 міграція с. 59, 60, 143,—152,
 словянська кольонізація с.
 див. ще: антроп. тип, прасло-
 вянське, правітчина.
словянсько-литовська група с.
 49, 50, її розділ с. 49, 50.
славянсько-литовська культура
 с. 213.
Случ р. с. 7, 175, 271.
Смоленськ м. с. 164, 246, 369,
 370, 377, 432, 464.
Сожа р. с. 2, 152, 166, 170.
Соломянка передм. с. 23.
Сраї нар. с. 116, 496.
Спартокли с. 72, 73.
Спори (*Σπόροι*) с. 57.
Стависько кн. с. 432.
Стольно с. с. 245.
Стыр р. с. 184.
Страбєн с. 96.
Стугна р. с. 167, 168, 209.

Студениця м. с. 19.
 Сугров місто с. 410.
 Судини нар. с. 55.
 Судислав кн. с. 432.
 Сула і Посуле с. 170, 209.
 Суровського Стефана життя с. 349.
 Сфандрь кн. с. 379.
 Сфенкел с. 421.
 Сфирь кн. с. 379.
 Сьвятополк кн. с. 432, 438, 473.
 Сьвятослав кнїв. кн. с. 140, 207,
 365, 366, 371, 373, 376, 379,
 398, 407—425, 453,
 Сьміла м. с. 25.
 „Суличі“ с. 170, 510.
 Стайки с. с. 24.
 Сян і Посяне с. 8, 51, 105, 188,
 190, 194.
 Сянок м. с. 194.
 Таври нар. с. 68, 74, 84.
 Таваристан с. 359, 388.
 Тамань с. 72.
 Таматарха див. Тматоракань.
 Танаїс м. с. 72, 75.
 Татари с. 71.
 Теодосія м. с. 63, 64, 71, 73, 75.
 Теодоро м. с. 501.
 Терехтемирів м. с. 24.
 Тетерев р. с. 7, 275, 295.
 Тверді с. 176, 179—80, 205, 206,
 211, 269, 376, 504; їх територія
 179—80.
 Ткич р. с. 24.
 Тиса і Потисє с. 8, 99, 104, 105,
 117, 129, 189.
 Тіра м. с. 63, 65, 68, 69, 70, 76,
 104.
 Тірагети с. 102, 105, 112.
 Тісамати с. 95, 98.
 Тматоракань с. 135, 171, 210,
 374, 410, 432, 452, 463—4,
 501, 510—1, див. ще Фанаго-
 рія
 Тор, бог с. 281.
 торговля українська с. 62, 75,
 242—269, 346, 351—2, 368,
 369, 411—12.
 Торки с. 138, 139, 204, 412,
 431.

тракийські народи с. 49, 51, 94—5,
 144. Траки дунайські і кар-
 патські с. 101—111. — їх
 побут с. 108—109.
 Трипіле с. 24.
 Тракія с. 128, 151, 158.
 Траянкові вали с. 104.
 Третичний чоловік с. 28.
 Трубеж р. с. 170, 209.
 Тудко кн. с. 379.
 Тудор кн. с. 379.
 Турд кн. с. 379.
 Турецькі орди — див. Печеніги,
 Торки, Половці і урало-алтай-
 ські елементи.
 Турки (Ту-гю) с. 134.
 Туров м. с. 165, 432, 463—464.
 Турова божиця с. 531.
 Тяснин с. 24.
Уг р. с. 188.
 Угорська Русь с. 3, 188—9,
 196—202, 519—20.
 Угорське переді. в Кнїві с. 363.
 Угри с. 3, 61, 137, 140, 188,
 197, 202, 203, 377, 420, 502—3.
 Удай р. с. 19, 21.
 Узи див. Торки.
 Україна, імя с. 1—2.
 Українсько-руська територія с.
 2—3, численність с. 3, при-
 належність с. 3—4, — див.
 антроп. тип, мова, руська кольо-
 нїзація.
 Уличі с. 176, 177, 178, 179, 204,
 209, 211, 366, 369, 382, 391,
 504, 516—8, їх територія с.
 179, 517.
 Улучичі див. Уличі
 Умань с. 18.
 Унугундурі див. Болгари.
 урало-алтайські елементи на Укра-
 їні с. 86, 123—126, 131 і далі,
 також див. Фіни, Турецькі орди.
 Уругунди с. 116, 119
 Утургури див. Болгари.
 Уш р. с. 24.
 Фанагорія с. 64, 72, 374, див.
 ще Тматоракань.

- Фіни с. 52, 54, 85, фінська кольо-
 нізація с. 51, 54, 56, 488—9,
 сліди її с. 164.
 Фінікмяне с. 63,
 Флоровська гора с. 23.
 Фотий патр. с. 350, 358, 350—60.
 Жалене с. с. 24.
 Хараке м. с. 71.
 Харківщина с. 29, 37.
 Херсонес (Корсунь) с. 63, 68, 69,
 70, 71, 75, 96, 136, 247, 253,
 358, 370, 275, 423, 442—445,
 446, 465—6, 538, 543.
 Херсонщина с. 37.
 Хилвудий магістр с. 158, 159,
 330—1.
 хліборобство на Україні с. 27,
 213—19,
 Ходота кн. с. 335, 337, 377, 433.
 Ховари с. 70, 74, 130, 235—141,
 163, 171, 203—4, 352—4,
 361, 372, 373, 408, 409, 410,
 411, 412 їх, зверхність на
 Україні с. 352, 353.
 „Хорвати“ (українські ніби) с. 184,
 185, 366, 432, 437—8, 472.
 Хорватія Біла с. 184, 185,
 187.
 Червень м. с. 182, 183, 430,
 433—7, Червенські городи с.
 182, 324, 333, 437, 549—550.
 Черна м. с. 143, 503.
 Чернигів м. с. 225, 231, 246, 333,
 372, 377, 463—4, 510. Черни-
 говщина с. 19, 168.
 Чехи, чеська держава с. 377,
 434—7, 549.
 Чехи с. с. 38.
 Чичерськ м. с. 166.
 Чорнобиль м. 245.
 Чорноморське побережжя, Черно-
 море, с. 2, 17, 62, 63, 64,
 71, 78, 80, 81, 115, 116,
 117, 145, 150, 349. Черно-
 морські степи с. 128, 131,
 141.
 Чортонлицька могила с. 38.
 Чудь, нарід с. 121, 371, 428, 499.
 Шаповалівка, село с. 19.
 Шарукань, місто с.
 Юрів, місто с. 464.
 Юрєва гора с. 25.
 Юрєвиця с. 23.
 Явґи с. 53, 85, 96, 98, 102,
 117, 129.
 Яков мнїх с. 548—9.
 Якун кн. с. 355, 379.
 Ямид кн. с. 379.
 Янковичі с. 35, 37.
 Ярополк, кнїв. кн. с. 426—429,
 547—8.
 Ярослав кн. с. 432, 473.
 Ярослав місто с. 188.
 Ясениця с. с. 191.
 Яси, 408, 410, див. ще Осетини.
 Ятвяги с. 431, 433.
 Ях'я с. 550.

КОЛЬОНЗ
СХІДНЬОЇЄВ
перед III вікм п

ГОТИ

ЛУГІІ

ДИНИ

САРМАТИ

АЛЯНИ

ЯЗІГІ

Такаіс

СХІДНЬО-СЛОВ'ЯН
КОЛЬОНІЗАЦІЯ
з часів сформова
РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

ВАРЯЗЬКЕ
МОРЕ

МА
Муrom

БОЛГАРИ
Болгар

О
Р
Д
В
А

Волга

Висла

Тиса

Саркел?

Х

О

З

А

Р

Н

Игуль

Я

С

Н

Кубань

О

Г

И

Семьдер

Пояснення до мап.

Перша мапа має служити ілюстрацією до звісток античних джерел про колонізацію нашої території; ми маємо тут головню дві хронологічні верстви — географію Геродота, і звістки Страбона та Птолемея; для розрізнення, етнографічні назви Геродота підкреслено синім штрихом. Розміщення народів, розуміть ся, тільки приблизне, особливо скитських племен Геродота.

Друга мапа подає розміщення східно-словянських і сусідніх племен на підставі Найдавнішої літописи й інших джерел в IX—X в., перед тим пертурбаціями, які починив в чорноморській колонізації печенівський рух. Фарбою покрита територія, котру, як можна комбінувати, зайняли українсько-руські племена (полуднева група східно-словянської галузи) під час найбільшого свого розпросторення, перед пізнішими колонізаційними стратами. Розуміть ся, подекуди се означенне тільки правдоподібне, гіпотетичне; кольоровим штрихом означено сумнівні місця та пограничні мішані або слабо залюднені краї. Міста означено ті, що згадують ся або в всякою певністю існували в X в.

Знаком запитання означені непевні, але правдоподібні місця осад.

З М І С Т.

Вступне слово	с. VII—VIII
I. Вступні уваги	с. 1—16
Термінологія (с. 1). Нинішня територія (с. 2) і численність українсько-руського народу (с. 3), його лінгвістична приналежність (с. 4), спори про самостійність (с. 4) і дійсна окремішність (с. 5). Історичні зміни в території його (с. 6), фізичні прикмети території (с. 6—8) і вплив їх на колонізацію (с. 9); колонізаційні флюктуації (с. 10), їх значення (с. 11). Основні принципи досліджу української історії — перевага внутрішньої над зверхнюю (с. 13), відносина ілюотки й археології до історії (с. 13—4), поділ на періоди й загальний проспект праці (с. 15—6).	
II. Українсько-руська територія перед словянською міграцією. В додатку: Рух азійських племен під час словянського розселення	с. 17—142
Археологічні сліди життя на українській території: Українсько-руська територія в останніх геологічних формаціях (с. 17). Початки людського життя (с. 18), і сліди ділювіального чоловіка на Україні (с. 19), важливі стадії (с. 20), палеолітична культура (с. 20), звичайний поділ палеолітичної культури і невпевненість його що до України (с. 21). Неолітична культура (с. 22); важливіші огнища її — осадки київські (с. 23), середнього Подніпров'я (с. 24) й інші (с. 25). Неолітична техніка (с. 25) і господарство (с. 26); духовий розвій (с. 27); похоронні типи (с. 30); „передмікенська культура“ (с. 31); антропологічний тип людности (с. 32). Початки металічної культури: мідь і бронза (с. 33), питання про бронзову культуру на Україні (с. 34), її перехідний характер (с. 35); початки залізної культури (с. 36), перехідні типи (с. 37), похоронні поля (с. 37—8), течія антична (с. 38) і азійська (с. 39), „скитсько-сарматський“ тип (с. 40), готський стиль, словянські типи (с. 40), сліди Тюрків (с. 41); антропологічний тип людности (с. 41). Справа етнографічної приналежності осадників: Питання про індоєвропейську правітчину і пра-культуру (с. 42); теорія індоєвропейської правітчини (с. 44); „індоєвропейська раса“ (с. 46), мішання типів (с. 47), негативність результатів для нашої території (с. 47—8). Диференціація індоєвропейської родини (с. 48) й вирізнення словянської групи (с. 49). Словянсько-литовська (с. 51).	

і словянська правітчина (с. 56), границя західня — германська (с. 52) і східня-фінська (с. 54), границя слов'яно-литовська (с. 55). Перші історичні звістки про Слов'янство, імена (с. 56—7); диференціація Слов'янства (с. 58); правітчина українсько-руських племен (с. 59), слов'янська і українська кольонізація на нашій території перед міграцією (с. 61).

Не-слов'янська кольонізація наших країв:

Чорноморські торговельні факторії (с. 62) й грецька кольонізація (с. 63); Мілет і інші метрополії (с. 63—4), еволюція кольонізації (с. 64—5). Значніші грецькі осаді: Тіра й її околиця (с. 65), Ольбія (с. 66), Каркіна й Керкініт (с. 68), Херсонес (с. 68) і південне кримське побережжя (с. 71), Пантікапей (с. 71) і Боспорське царство (с. 72). Грецька чорноморська торгівля (с. 74) і промисел (с. 75), культурні впливи їх на чорноморську і дальшу людність (с. 77). Степова людність: перші звістки (с. 78); перекази про Кімерійців (с. 79); міграція Скитів (с. 81); Геродотова Скитія (с. 82); національність Скитів, Сарматів і Алянів (с. 85), культура й побут Скитів (с. 86). Нескитські народи античних джерел: Неври (с. 90), Андрофаги - Амадоки (с. 91), Меляхляйни (с. 92), Будини (с. 93). Упадок Скитів (с. 93—4); міграція Сарматів (с. 94), їх племена (с. 95) і побут (с. 97). Аляни (с. 99), їх останки (с. 101). Тракійська кольонізація, Гети (с. 102) й Даки (с. 103) римська окупація (с. 104); карпатські народи: Беси, Койстобоки, Карпи (с. 105), їх національність (с. 106); тракійська культура й побут (с. 108); останки тракійської кольонізації — румунське питання (с. 110). Бастарни (с. 111). Сліди кельтизма в карпатських і дунайських краях (с. 113). Готська міграція (с. 114); Готи на Чорноморю (с. 117), і в Дакії (с. 120), їх походи на римські землі (с. 119); Германарих і його легенда (с. 121).

Турецько-фінська міграція:

Загальний погляд (с. 123), вихідна точка (с. 124); Хун-пу і Гуни (с. 125), їх етнографічна приналежність (с. 126); Гуни в Європі (с. 127), їх похід (с. 128), розбиття і міграція на захід Готів (с. 128), їх останки (с. 129). Гунська держава й її упадок (с. 129—130). Болгари (с. 131), їх міграція (с. 132). Авари (с. 133). Хозари (с. 135), Хозарська держава (с. 136), її упадок (с. 139). Міграція Угрів (с. 140).

III. Слов'янська кольонізація українсько-руської території. В додатку: кольонізаційні втрати X в. (міграція Печенігів) с. 143—211

Велика міграція:

Сліди розпросторення Слов'ян перед великою міграцією (с. 143). Велика слов'янська міграція (с. 144), розпросторення на захід (с. 145), в карпатських і чорноморських краях (с. 146), на Балканському півострові (с. 148) і на середнім Дунаєм (с. 150), її сформування (с. 151); літописні „Ляхи“ на сході (с. 152). Українсько-руська кольонізація: Анти і Слов'яне (с. 153), значіння цього поділу (с. 154), тотожність Анти з українсько-руськими племенами (с. 156), їх історія (с. 157), походи (с. 158), боротьба з Аварями (с. 160).

Східно-слов'янська кольонізація IX—XI в.:

Північна група: Кривичі і Новгородські Слов'яне (с. 163), Дреговичі (с. 165), Радимичі й Вятичі (с. 166). Південна група: Поляне

(с. 167), руське імя (с. 168). Сіверяне (с. 170), колонізація Подоя (с. 171), теорія великороснвма Полян і Сіверян (с. 174). Деревляне (с. 175), Уличі (с. 176), Тверці (с. 179), Дуліби (с. 180), літописні „Хорвати“ (с. 184). Західня українсько-руська колонізація — її сучасний вигляд (с. 188); русько-польська етнографічна границя (с. 189), польщення (с. 190); Русь над Вислою (с. 193); мішані території (с. 194). Українсько-білоруська границя (с. 195). Закарпатська Русь — словацька (с. 196) й угорська границя (с. 197), Семигород (с. 197—8), Русь на Дунаю (с. 198—9); старинність колонізації (с. 199), її мішані території (с. 201), її страти (с. 202).

Колонізаційні утрати X в.: Турецька міграція (с. 203), Печеніги (с. 204), ослаблення руської колонізації на Чорноморю (с. 205), боротьба в Печенігами в X—XI в. (с. 207), скріплення границь (с. 208), останки руської людности в степах (с. 210).

IV. Культура і побут українсько-руських племен в часах розселення і по нїм с. 212—325

Матеріальна культура:

Джерела до пізнання культури і побуту (с. 212). Хліборобство — лінгвістичні вказівки (с. 213), городництво (с. 216) і садівництво (с. 217), історичні й археологічні вказівки (с. 218), скотарство (с. 220), дріб, пчільництво (с. 222), археологічні й історичні звістки (с. 223), ловецтво (с. 224), рибальство (с. 225). Оброблюваніе продуктів: ткацтво й кушнірство (с. 226), гончарство (с. 228), „древоділе“ (с. 229), метали (с. 230). Побут: пожива і пите — факти лінгвістичні (с. 230), археологічні й історичні (с. 231); одежа (с. 234), житло (с. 237), їзда (с. 239), зброя (с. 239), музичні інструменти й забавки (с. 242).

Торговля:

Найдавніші сліди торгівлі (с. 242), головні напрями найдавнішої торгівлі й культурних зносин — полудневий і східний (с. 243), західний (с. 244); монетні скарби (с. 245). Торговля в часах по великій міграції: Дніпрова дорога (с. 246), чорноморська торгівля (с. 248), Русь в Царгороді (с. 248), звістки про середземельну торгівлю (с. 249), предмети русько-візантійської торгівлі (с. 250); торгівля в Криму (с. 252) і степовини ордаи (с. 253). Північна торгівля (с. 254), торгівля в центральній Європі (с. 255). Східня торгівля (с. 257), Болгар (с. 258) і Итиль (с. 259), час розцвіту східної торгівлі — монетні дати (с. 260—1), предмети східної торгівлі — руський експорт (с. 262), арабський імпорт (с. 264), упадок торгівлі (с. 266). Внутрішня торгівля й її предмети (с. 267), Київ і головні торговельні дороги (с. 267—8), відносини ввозу до вивозу (с. 268), розвій кредиту (с. 269).

Чоловік:

Фізичний тип — давні описи (с. 269), краніологічні факти (с. 270), ноша голови (с. 272), чистота (с. 273). Вдача (с. 274), античні звістки (с. 274), людяність (с. 275), пири (с. 276), війна (с. 278). Релігійний світогляд (с. 279), боги: Перун і Сварог (с. 280), Дажьбог і Хорс (с. 282), Велес, Сварожич (с. 283), темні сили (с. 284), теоморфізм (с. 284—5); менші божества (с. 285), культ (с. 286), питання про людські жертви (с. 288), волхви (с. 290), віра в долю (с. 291). Погляди на

душу (с. 292), похоронні обряди — історичні (с. 293) й археологічні факти: палення (с. 294) й похорон небіжчиків (с. 295); тризна (с. 296), вірування про посмертне жите (с. 297), культ предків (с. 290). Поганський календар (с. 299).

Родина і суспільна організація :

Оповідання Повісти (с. 300), форми шлюбу (с. 302), вказівки сучасного весільного обряду (с. 302). Питання про сліди примітивних форм суружества (с. 304); патріархальний устрій, факти лінгвістичні (с. 306) і історичні (с. 308); становище жінки (с. 309); вдови (с. 311). Рід (с. 312), ширша родина (с. 313), дворище і посябрина (с. 325). Племя (с. 316). Упадок родового устрою (с. 317). Сільська громада (с. 318). Город (с. 321), городища (с. 322); городські союзи (с. 323), системи городи (с. 324).

V. Початки Руської держави с. 326—425.

Завязки політичного устрою українсько-руських племен:

Політичний устрій в часах розселення (с. 326), власть у Антів (с. 327), ширші організації (с. 328), термінологія (с. 329). Звістки в X—XI вв.: племінний устрій (с. 332), городські волости (с. 334), князі (с. 335), становище віча (с. 336), ширші політичні організації (с. 337), Масудіва Валінана (с. 337—8).

Початки Київської держави:

Київські перекази (с. 339), теорія Повісти віремених літ (с. 340), хиткість традиції (с. 342), похибки Повісти (с. 343), поправки повітшої історіографії (с. 344). Початок руського імени (с. 345), початки політичної організації в Київщині (с. 346), десяточна організація (с. 347); хронологічні границі початків Київської держави (с. 349). Хозарська зверхність (с. 352), здогади про її вплив на політичну організацію Руси (с. 253). Варязкі ватаги (с. 354) й їх значіння (с. 356). Початки київських завоювань (с. 356). Звістки про Русь IX в.: життя Георгія Амастридського (с. 357) й Стефана Сурозького (с. 358), похід 860 р. (с. 358), похід на Табарістан (с. 359), руські послы 839 р. (с. 359) і дипломатичні зносини 860-х рр. (с. 360). Найдавніші київські князі: Аскольд і Дир (с. 361), Олега (с. 365), каталог найдавніших князів (с. 365). Сформованне Київської держави: схема Повісти (с. 366), різні форми залежності від Києва (с. 368), прилучення земель на Дніпровій дорозі (с. 369), колонії в фінських землях (с. 371), лівобічні землі (с. 372), Подонє (с. 373), Деревська земля і дальші західні (с. 375); територія держави (с. 377), союз державних і торговельних інтересів (с. 378).

Хронологічний перегляд подій X в.:

Князюванне Олега — традиція (с. 384); похід на Візантію (с. 385), і умови (с. 386), Русь в візантійськй війську (с. 387); походи на каспійське побереже (с. 388), библии про Вольгу й похід на Індійське царство (с. 390). Ігор (с. 391), війни з Уличами та Деревлянами (с. 392), похід на Візантію (с. 393), трактат 944 р. (с. 394) і другий похід Повісти (с. 394—5); похід на каспійське побереже (с. 395), уклад держави за Ігоря й характеристика його (с. 398). Регентство Ольги — деревська війна (с. 399), легенди Повісти (с. 400) і сучасні

відгомони (с. 401), подорож до Царгорода й охрещення (с. 402), внутрішня діяльність (с. 404), посольство до Отона (с. 405). Святийослав — його характеристика в традиції (с. 407), східні походи (с. 408), погром Хозарії й війна на Подоню (с. 409), русько-печенівські відносини (с. 410). Болгарська справа — пропозиція Візантії (с. 413), перша болгарська війна (с. 415), Святийослав у Києві (с. 416), смерть Ольги (с. 416), поділ руських волостей (с. 417), друга болгарська війна (с. 418), інтервенція Цимісхія (с. 419), русько-візантійська війна 971 р. (с. 420), облога Доростола (с. 422), згода (с. 423), смерть Святийослава (с. 424).

VI. Закінчення будови Руської держави: часи Володимира Великого с. 426—478

Боротьба Святийославових синів: війна Ярополка і Олега (с. 426), утеча і поворот Володимира (с. 427), війна в Рогволдом (с. 428), війна в Ярополком (с. 429). Володимирові походи (с. 430) війна в Вятчанин, Радимичанин й Болгарами (с. 431); склад Володимирової держави (уділи синів) (с. 432). справа західних земель: прилучення Забужа (с. 433), західні границі Володимирової держави (с. 436), русько-польські (с. 437) й інші західні відносини (с. 439). Боротьба з Печенігами (с. 439—440). Русько-візантійські відносини (с. 440) союз (с. 441); похід на Херсонес (с. 442); шлюб Володимира (с. 443); охрещення Володимира (с. 444); час і обставини (с. 445); літописна повість про охрещення (с. 446); політичні мотиви шлюбу й охрещення (с. 447); заходи варварських володарів коло візантійського двору (с. 448); легенда про коронацію Володимира (с. 449); історичні доводи (с. 451). Охрещення Руси: християнство на Руси перед Володимиром (с. 454); Варяги-християне (с. 454), заходи Володимира коло християнізації (с. 455); охрещення Києя (с. 456), розповсюджене християнства (с. 457); християнство на провінції (с. 459). Організація церкви: питання про першого митрополіта (с. 460) і місце митрополії (с. 461); єпископські катедри (с. 463); дотація церкви (с. 464). Інші культурні заходи Володимира (с. 465), візантійська штука (с. 466), освіта (с. 467), монета (с. 468). Значіння звороту Володимира до Візантії (с. 469), ретроспективні оцінки візантійських впливів (с. 469—470). Інші справи другої половини Володимирового князювання: переведення династичного звязку (с. 470), законодавство (с. 471), зближення з громадою — шери (с. 471—2), зверхня політика (с. 472); боротьба з синами (с. 473). Смерть Володимира (с. 474) і канонізація (с. 474), політичне й культурне значіння Володимирового князювання (с. 476), книжна (с. 477) і народня (с. 478) традиція про нього.

Примітки с. 479—555

1. Палеолітичні нахідки на Україні й її пограниччя 479
2. Нахідки неоліту в Києві й Київщині 480
3. Похорони в фарбованим (червоним) скелетам 481
4. Антропологічний тип кам'яного віка на Україні 482
5. Мідь 483
6. Погляди на бронзову культуру в східній Європі 484

7. Похорони з конем і камяні баби	485
8. Антропологічний тип ранньої залізної культури на Україні	486
9. Індоевропейська правітчина	486
10. Готи і Венеди на Балтійським побережжю	488
11. Словянська правітчина	489
12. Грецькі кольонії північного берега Чорного моря	490
13. Література поптийської торгівлі Греків	492
14. Література Геродотової Скитії	493
15. Національність Скитів	493
16. Румунське питання	494
17. Сліди кельтизму	495
18. Східно-германська кольонізація і готська міграція	496
19. Spali	496
20. Rosomoni	497
21. Перша звістка про Готів на Чорноморю	497
21. Держава Германариха	498
22. „Дніпровий город“ Готів	499
23. Література чорноморських останків Готів	501
23* Література про початки Болгар	501
24. Угорська міграція	502
25. Звістки Повісті віремених літ про угорську міграцію	502
26. Словяне за Карпатами і за Дунаєм перед міграцією	503
27. Текст Йордана про словянське розселення	504
28. Анти в льонгобардській легенді	504
29. Антське питання	505
30. Література давньої східно-словянської кольонізації	507
31. Дреговичі	509
32. „Суличі“	510
33. Гіпотеза про Сіверян на Подоню	510
34. Теорія великоросійської кольонізації на Поддїпровю	511
35. Література про Уличів	516
36. Література західньої границі української кольонізації	518
37. Рух української людности на польсько-українським пограниччю по переписях	520
38. Сліди Руси в Семигороді	520
39. Література побуту й культури в епоху розселення	522
40. Література монетних находок	524
41. Торговля давньої Руси	524
42. Сучасний український антропологічний тип	525
43. Література словянської мітольоґії	528
44. Найвищий бог Словян і соняшні божества (спірні питання)	529
45. Археологічні досліді похоронного обряду	531
46. Шлюб і родинні відносини	532
47. Література родового й задружного устрою	533
48. Початки політичної організації	535
49. Бравлини	535
49* Непевні або хибно до Руси прикладані звістки з VIII—IX столітя	536
50. Похід Руси на Царгород в 860 році	539
51. Трактат 907 р. і література русько-візантійських дипломатичних документів	540

тичних зносни X в.	540
52. Джерела й література походу 941 р.	541
53. Уривки Газе („Записка грецького топарха“).	542
54. Джерела й література болгарських і грецьких війн Святослава й спірні питання їх	544
55. Хронологія подій від смерті Святослава до князювання Во- лодимира в Києві	547
56. Червенські городи й літописні „Ляхи“	549
57. Візантійсько-руський союз за Володимира	550
58. Охрещення Володимира	552
59. Мономахові регалії	554
60. Перший руський митрополит	554
61. Руська монета	555

Екскурси: I. Найдавніша літопись с. 556—578

Вераї й кодекси Найдавнішої літописи (с. 556). Традиція про Нестора (с. 557). Огляд студій над літописю (с. 557—8). Повість временних літ, як складова частина літописи (с. 559), її новгородська версія (с. 560), початкова редакція (с. 561), час написання її (с. 563), дальші редакції Повісти і Найдавнішої літописи (с. 564), час їх (с. 565), питання про редакторів (с. 566). Джерела Повісти (с. 567), джерела Найдавнішої літописи: письменні (с. 568), джерела хронології (с. 570), усні джерела (с. 572); редакторська робота (с. 573); екстраваганції компіляцій (с. 574). Бібліографія: видання літописей (с. 575), література Найдавнішої літописи (с. 576), літописних збірників і компіляцій (с. 578).

II. Норманська теорія с. 579—602

„Повість“ як вихідна точка (с. 579); історія норманізму — XVIII вік (с. 580), Еверс і скептики (с. 581), Погодін і Кунік (с. 582), Костомаров і Гедеонов (с. 583), Цловайський і прія 70-х рр. (с. 584), Кунік і Томсен (с. 584), готська теорія (с. 587) і готська епоха (с. 588), новіше оживлення норманізма (с. 589). Значіння норманізму (с. 590). Його історичні докази: Бертинські аннали (с. 591), ібн-Катіб (с. 592), дякон Іоан (с. 593), Ліудпранд (с. 594), Симеон Льоготет і Ібрагім ібн-Якуб (с. 595). Фільологічні докази: імена Дніпрових порогів (с. 596), імена особисті (с. 597), технічні слова (с. 598). Інші докази (с. 599). Вивід руського імена (с. 601).

Пояснення скорочених цитат с. 603—604

Важніші похибки „ 605—606

Показчик імен і річей „ 607—616

Мапи: Кольонізація східньої Європи до

III в. по Хр. „ 617—618

— Східно-словянська кольонізація з часів сформовання
Руської держави с. 619—620

Пояснення до мап „ 621

Зміст „ 622—628

0160085/22

DM 160 - aut

0160085/22

DM 160, - aut

0160085/22

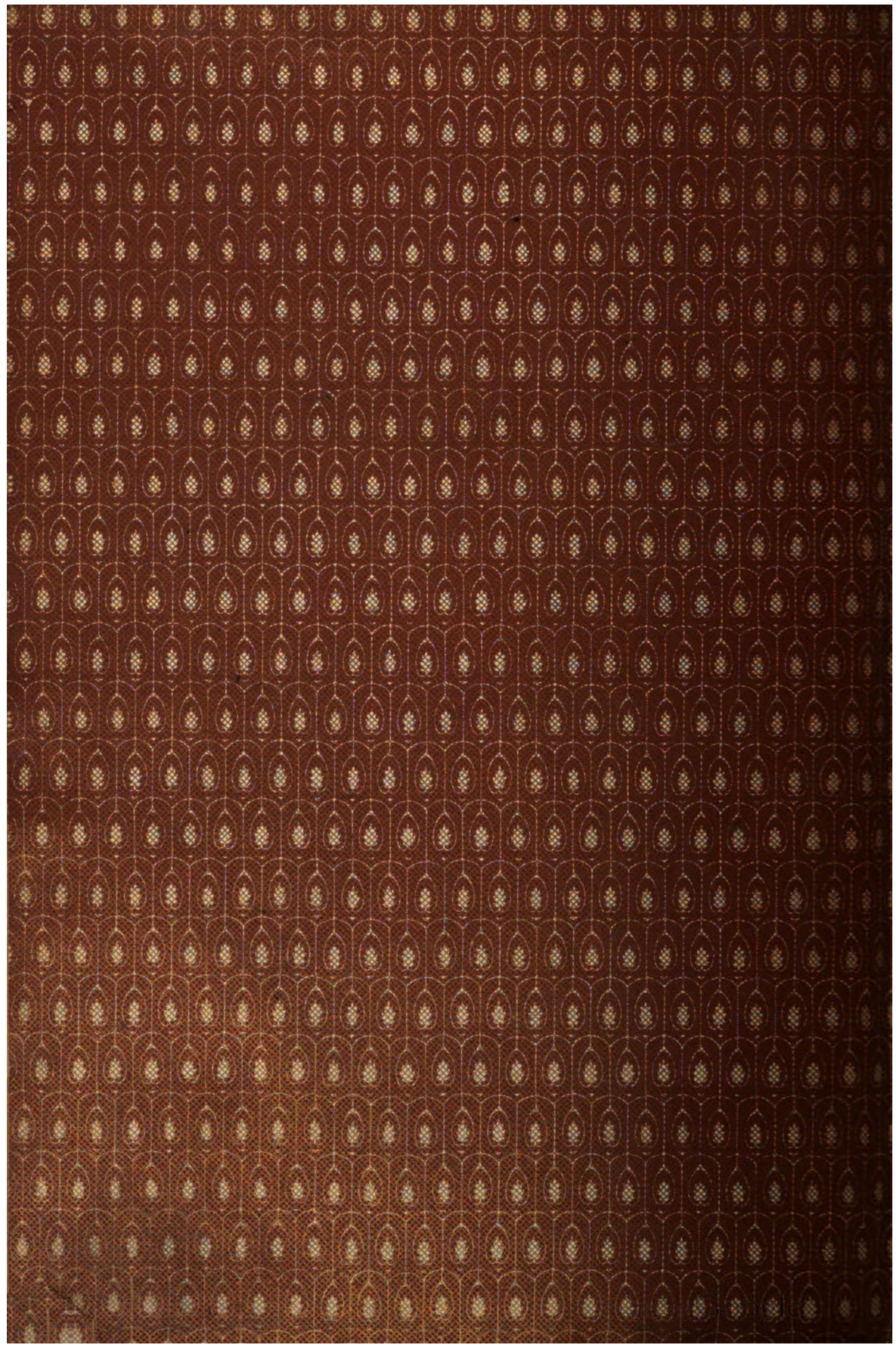
DM 160, - aut

0160085/22

DM 160, - aut

0160085/22

DM 160, - aut

DX 001 187 839

